Călin Ioan Dușe

IMPERIUL BIZANTIN DE LA FONDAREA SA ȘI PÂNĂ LA SFÂRȘITUL DINASTIEI MACEDONENE 330-1056

Presa Universitară Clujeană

Călin Ioan Dușe

•

IMPERIUL BIZANTIN
DE LA FONDAREA SA ȘI PÂNĂ LA SFÂRȘITUL DINASTIEI MACEDONENE
330-1056

Această carte apare sub egida
Centrului de Studii Patristice și Literatură Creștină Antică

CĂLIN IOAN DUȘE

IMPERIUL BIZANTIN
DE LA FONDAREA SA
ȘI PÂNĂ LA SFÂRȘITUL
DINASTIEI MACEDONENE
330-1056

PRESA UNIVERSITARĂ CLUJEANĂ
2021

Referenţi ştiinţifici:

Pr. Prof. univ. dr. Marius Țepelea

Pr. Conf. univ. dr. Alexandru Buzalic

Ilustrație coperta I: **Biserica Sfânta Sofia din Constantinopol**

Sursa: *De la Mark Ahsmann – Operă proprie, CC BY-SA 3.0, https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=30192683*

Ilustrație coperta IV: **Biserica San Vitale din Ravena,**

Sursa: *De la Tango7174 – Operă proprie, CC BY-SA 4.0, https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=10772248*

ISBN 978-606-37-1175-6

Universitatea Babeș-Bolyai
Presa Universitară Clujeană
Director: Codruța Săcelean
Str. Hasdeu, nr. 51
400371 Cluj-Napoca, România
Tel./fax: (+40)-264-597.401
E-mail: editura@ubbcluj.ro
http://www.editura.ubbcluj.ro/

Părinților mei,
Ioan și Floarea

Copiilor mei,
Teodora și Ioan

Soției mele,
Daniela Teodora,
trecută la cele veșnice în 8.04.2001.

Tuturor martirilor creștini

Călin Ioan Dușe (n. 27.01.1971) este preot, lector univ. dr. la Facultatea de Teologie Greco-Catolică, Departamentul Oradea, din cadrul Universității Babeș-Bolyai Cluj-Napoca.

În anul 2003 a obținut titlul de doctor în teologie, specializarea Patrologie și literatură post patristică cu teza: *Viața duhovnicească după Sfântul Simeon Noul Teolog și integrarea lui în spiritualitatea răsăriteană,* sub îndrumarea Arhid. Prof. univ. dr. Constantin Voicu.

Este membru fondator al Centrului de Studii Patristice și Literatură Creștină Antică (CSPLCA) din cadrul Universității Babeș-Bolyai Cluj-Napoca.

Cuprins

Lista publicațiilor
Pr. Lector univ. dr. Călin Ioan Dușe

Cărți:

O minte sănătoasă într-un corp sănătos-Mens sana in corpore sano, Editura Galxia Gtenberg, Tîrgu Lăpuș, 2021, p. 368.

Imperiul Roman și creștinismul în timpul Sfântului Clement Romanul, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca 2020, p. 572.

Imperiul Roman și creștinismul în timpul Părinților Apostolici, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca 2019, p. 475.

Viața duhovnicească după Sfântul Simeon Noul Teolog și integrarea lui în spiritualitatea răsăriteană, Editura Logos 94, Oradea 2007, p. 254.

Studii:

The evolution of the Byzantine Empire after the death of Emperor Constantine the Great until the tenth century, în: revista Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Theologia Catholica Latina, nr. 1/2021, pp. 5-26.

San Clemente Romano un modello di padre spirituale, în: vol. *Eclesiologia azi – sensul unei lumi în criză*, Simpozionul Internațional Oradea, 8-10 octombrie 2020, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2020, pp. 147-181.

L'aparizione e la difusione del cristianesimo a Roma, în: revista Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Theologia Catholica, nr. 1-2/2020, pp. 65-90.

The Didache of the first textbook for Christian education, în: vol. *Universitatea Babeș-Bolyai la o sută de ani – trecut, prezent și viitor,* Simpozionul Internațional Oradea, 10-13 octombrie 2019, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2019, pp. 123-160.

Sfântul Vasile cel Mare, un precursor al învățământului modern, în: vol. *Sapientia et Scientia Theologica: In honorem Renzo Lavatori per l'80° genetliaco* / prefazione di Sua Eccellenza Rev. ma Virgil Bercea; a cura di Anton Rus e Alberto Castaldini, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca 2018, pp. 186-211.

Il contributo dello impero romano allo sviluppo dello spirito europeo, în: vol. *Identitate națională și spirit european,* Simpozionul Internațional Oradea, 11-13 octombrie 2018, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2018, pp. 121-147.

San Basilio il Grande un modello di educazinone e cultura, în: vol. *Educație și cultură Seminarul Greco-Catolic Oradea-225 de ani de existență,* Simpozionul Internațional: Oradea, 11-14 octombrie 2017, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2017, pp. 108-124. *Teologia Cristologica dei Padri Apostolici,* în: vol. *Spe Salvi credința, încrederea și speranța: istorie și prognoze,* Simpozionul Internațional *Școala Ardeleană,* Oradea, 6-8 octombrie, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2017, pp. 44-52.

L'importance de la famille dans les écrits des Pères cappadociens, în: vol. *Școala Ardeleană*, ed. a X-a, cu tema *Familia creștină Fundamente antropologice, iubire și sexualitate în celibat și căsătorie*, Simpozionul Internațional Oradea 8-10 octombrie 2016, coordonator, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2016, pp. 105-11.

Demnitatea umană și afectarea ei în era globalizării în: revista Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Theologia Graeco-Catholica Varadiensis, 1-2/2016, pp. 19-29.

Omilia către tineri a Sfântului Vasile cel Mare-un model de educație și cultură în: revista Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Theologia Graeco-Catholica Varadiensis, nr. 1-2/2016, pp. 31-47.

Euharistia Sfântului Simeon Noul Teolog, în: vol. *Școala Ardeleană – Biserică și Societate*, Simpozionul Internațional Oradea, 29-31 octombrie, 2014, coordonator, Editura Presa Universitară Clujeană, 2015, pp. 389-396.

Împăratul Constantin cel Mare – piatră de temelie în promovarea și apărarea creștinismului, în: vol. *Epoca, personalitatea și contribuția împăratului Constantin cel Mare la libertatea și consolidarea Bisericii creștine,* Simpozionul Internațional Oradea, 23-24 Mai 2014, pp. 286-315, Editura Universității din Oradea 2014.

Aniversarea unui profesor de teologie, în: revista Altarul Banatului, nr. 1-3//2014, pp. 151-171.

Părinții Apostolici, în: revista Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Theologia Graeco-Catholica Varadiensis, nr. 1-2/2014, pp. 123-130.

Importanța scrierilor Sfântului Simeon Noul Teolog, în: revista Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Theologia Graeco-Catholica Varadiensis, nr. 1-2/2014, pp. 131-140.

Constantin cel Mare și creștinismul, în: vol. *Secularizarea și Europa contemporană - particularitățile Europei Centrale și de Est,* Simpozionul Internațional, Oradea 4-5 Martie 2011, coordonator științific, Galaxia Gutenberg, 2013, pp. 87-101.

Rugăciunea în tradiția bizantină, un răspuns la secularizarea contemporană, în: revista Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Theologia Graeco-Catholica Varadiensis, 1-2/ 2013, pp. 67-76.

Importanța familiei în scrierile Sfinților Vasile cel Mare și Grigore din Nazianz, în: vol. *Teologie și spiritualitate în operele Sfinților Vasile cel Mare și Grigore din Nazianz*, Simpozionul Internațional Oradea, 28-30 Aprilie 2009, coordonator științific, Galaxia Gutenberg, Târgu-Lăpuș, 2013, pp. 122-132.

Imperiul Bizantin în timpul dinastiei Macedonenilor, în: vol. *In Memoriam Liviu Borcea (1936-2006) dascăl și istoric,* coordonator Pavel Cherecu, Editura Universității din Oradea 2011, pp. 292-305.

Viața Sfântului Vasile cel Mare un model pentru tinerii de azi, în: vol. *Biserica în lumea contemporană Gaudium et Spes,* Simpozionul Internațional Oradea, 3-4 aprilie 2008, coordonator științific, Presa Universitară Clujeană, 2008, pp. 117-132.

Sfântul Simeon Noul Teolog în spiritualitatea răsăriteană, în: vol. *230 de ani de la Înființarea Eparhiei Române Unite de Oradea Mare* – trecut, prezent și viitor, Simpozinul Internațional Oradea, 9-11 mai, 2007, pp. 121-139, Presa Universitară Clujeană, 2008.

Importanța virtuților pentru dobândirea mântuirii, în viața și opera Sfântului Simeon Noul Teolog, în: vol. *Tradiție și modernitate în societatea românească în noul context creat de aderarea la Uniunea Europeană*, Simpozionul Internațional Oradea, 9-10 octombrie, 2007, pp. 346-362, Editura Universității din Oradea, 20I7.

Virtutea milosteniei în opera Sfântului Ioan Gură de Aur, în: vol. *Teologie și Societate în opera Sfântului Ioan Gură de Aur la 1600 de ani de la intrarea sa în veșnicie,* Simpozionul Internațional-Oradea, 22-23 mai 2007, Editura Universității din Oradea, 2007, pp. 262-276.

Conflictul Sfântului Simeon Noul Teolog cu Sincelul Ștefan, în: revista Studia Theologia Greco-Catholica Varadiensis, nr. 2/2007, pp. 75-82.

Sfântul Ioan Gură de Aur propovăduitor al milosteniei, în: revista Teologia, nr. 2/2007, pp. 136-163.

Exilul Sfântului Simeon Noul Teolog și ultima parte a vieții sale, în: revista Studia Theologia Greco-Catholica Varadiensis, nr. 1/2007, pp. 83-89.

Asceza la Sfântul Grigorie de Nyssa, în: revista Orizonturi Teologice, nr. 1-2/2005, pp. 175-187.

Concepția Sfântului Grigorie de Nyssa despre păcat, în: revista Orizonturi Teologice, nr. 3-4/2004, pp. 78-87.

Integrarea Sfântului Simeon Noul Teolog în spiritualitatea răsăriteană, în: revista Orizonturi Teologice, volum omagial, 2001, pp. 140-145.

Desăvârșirea creștină la Sfântul Ioan Gură de Aur, în: revista Orizonturi Teologice, nr. 4/2001, pp. 95-104.

Asceza în primele veacuri ale creștinismului, în: revista Orizonturi Teologice, nr. 3/2001, pp. 87-101.

Despătimirea și lucrarea Sfântului Duh, în: revista Orizonturi Teologice, nr. 2/2001 pp. 125-133.

Taina Sfintei Spovedanii la Sfântul Simeon Noul Teolog, în: revista Orizonturi Teologice, nr. 1/2001, pp. 104-115.

Vederea luminii dumnezeiești după Sfântul Simeon Noul Teolog, în: revista Teologia, nr. 4/2000, pp. 102-121.

Taina Sfântului Botez la Sfântul Simeon Noul Teolog, în: revista Orizonturi Teologice, nr. 3/2000, pp. 164-172.

Îndumnezeirea după Sfântul Simeon Noul Teolog, în: revista Orizonturi Teologice, nr. 2/2000, pp. 108-126.

Bizanțul în timpul Sf. Simeon Noul Teolog, în: revista Orizonturi Teologice, nr. 1/2000, pp. 138-158.

Viața duhovnicească după Sf. Simeon Noul Teolog, în: revista Credința Ortodoxă, nr. 2/1999, pp. 144-162.

Cuvânt înainte

Teologia este știința despre Dumnezeu. Ea este o știință în sensul căutării cunoașterii adevărului ca *Stientia*, totalitatea cunoștințelor despre un domeniu, termen rămas în patrimoniul universitar și după separarea filosofiei și teologiei de științele pozitive. Dar teologia universitară, păstrând legătura primară față de Revelație și primatul aprioric al credinței, s-a dezvoltat pe parcursul celor două milenii de existență a creștinismului, începând cu perioada apostolică, trecând prin epoca medievală a fondării Universităților, prin perioada separării față de științele pozitive, ajungând la ora actuală să ocupe un loc special prin multitudinea domeniilor, care adâncesc cunoașterea umană despre relația omului cu ceea ce definim prin realitate transcendentă și sacră. O altă caracteristică a teologiei este diversificarea și specializarea prin discipline autonome, prin abordare a domeniilor cercetării teologice, cu metodologii specifice, care acoperă cunoașterea fundamentală sau cunoștințele specifice fiecărui aspect în parte.

Unul dintre domeniile cercetării teologice este patrologia. Ea este disciplina teologică din domeniul teologiei, care se ocupă de viața Părinților Bisericii, cu literatura patristică și doctrina autorilor ce au trăit în perioada creștinismului primar, antic și medieval timpuriu. Acești scriitori creștini au creat opere diferite, de la comentarii, omilii, apologii, didascalii etc.

prin care au transmis învățătura apostolică în puritatea predicării originare. Prin acestea Sfinții Părinți au adus oamenilor clarificările necesare în limbajul cultural al timpului facilitând aprofundarea diferitelor aspecte, care sunt cuprinse în sensul Revelației divine, fiind transpuse în scris și transmise din generație în generație prin Sfânta Scriptură și Sfânta Tradiție încredințate Magisteriului Bisericii.

Acestor Sfinți Părinți ai Bisericii le datorăm apariția tuturor domeniilor teologiei, de la fundamentele dialogului dintre credință și rațiune, de la teologia trinitară, cristologia, pneumatologia, antropologia sau mariologia creștină, până la înțelegerea societății umane și a lumii (evident, în acea epocă cu limitele cunoștințelor generale ale timpului respectiv) și a realității Bisericii: ecleziologia. Literatura patristică face legătura dintre predicarea kerygmatică a Apostolilor și perioada sistematizării cunoștințelor specifică gândirii scolastice și a apariției teologiei universitare.

Lucrarea de față, *Imperiul Bizantin de la fondarea sa și până la sfârșitul Dinastiei Macedonene 330-1056*, a părintelui Călin Ioan Dușe, ne trimite spre patrologie. Lucrarea este axată pe aspectul biografiei Părinților, a personajelor istorice, care au marcat timpurile respective, și pe amănuntele și dedesubturile istoriei. Aceasta este o caracteristică a preocupărilor și direcției de cercetare a autorului, pe care o exprimă în publicațiile sale. Perioada prezentată este cea a formării sintezei greco-romane care preia moștenirea culturală a Imperiului Roman transformând-o în patrimoniul Bizantin care salvgardează și promovează creștinismul în spațiul Europei Răsăritene și a Orientului Apropiat până în momentul căderii Constantinopolului (29 mai 1453).

Patrimoniul greco-roman de factură bizantină a devenit fundalul cultural-spiritual, ce nuanțează creștinismul european, regăsindu-se în viața popoarelor care își trăiesc credința în ritul constantinopolitan. Acest patrimoniu este liantul ce unește Biserici locale și definește solidaritatea dintre popoare, el este unul dintre cei doi plămâni prin care respiră creștinismul european, așa cum spunea Sfântul papă Ioan Paul al II-lea, un creștinism caracteristic și României care: *are înscrisă în rădăcinile ei o vocație ecumenică specială. Prin poziția geografică și prin lunga ei istorie, prin cultură și prin tradiție, România este o casă unde Orientul și Occidentul se regăsesc în dialog natural. Aici și Biserica respiră deosebit de evident prin cei doi plămâni ai săi.*[1]

Revenind la lucrarea de față, aceasta este structurată pe nouă capitole. Acestea sunt tratate metodologic prin prezentarea specificului fiecărei perioade istorice în parte, autorul alegând succesiunea dinastică la conducerea Imperiului Bizantin. Itinerariul istoric începe prin *Dinastia Constantiniană/ Constantină 306-363*, Constantin cel Mare (306-337) făcând legătura între Imperiul Roman și sinteza specifică viitorului Imperiu Bizantin. Urmează *Dinastia Teodosiană 379-457*, sub care începe perioada migrațiilor. După moartea lui Teodosie cel Mare Imperiul Roman a fost împărțit, în anul 395, în Imperiul Roman de Răsărit și Imperiul Roman de Apus, sciziune ce precedă separarea culturală și politică a Europei. Urmează *Dinastia Leonidă 457-518*, *Dinastia Iustiniană 518-602* care este epoca de aur a perioadei bizantine timpurii, *Dinastia Heraclidă/ Heracliană 610-*

---

[1] Discursul Papei Ioan Paul al II-lea la ceremonia de rămas bun (Aeroportul Băneasa 9 mai 1999), https://www.magisteriu.ro/discursul-papei-la-plecarea-din-Romania-1999.

711, Dinastia Isauriană/Siriană 717-802, cu emergența polemicilor iconoclaste, capitol urmat de *Imperiul Bizantin în timpul Dinastiei Macedonenilor 867-1056*.

Dinastia macedonenilor a reușit să redea grandoarea Imperiului Bizantin care ajunge la apogeul său medieval. Din păcate, jocul puterii politice care se implică în conducerea eclezială după modelul cezaropapismului de stat, de tip constantinian, conduce spre ruperea Bisericii creștine în funcție de centrele de influență, culminând cu schisma din anul 1054. Din păcate, consecințele ei se manifestă peste timp, până azi.

Ultimele capitole, *Politica internă a Imperiului și civilizația bizantină în secolele al X-lea și al XI-lea* și *Viața religioasă până în secolele al X-lea și al XI- lea* realizează o sinteză a civilizației și a vieții spirituale specifice perioadei prezentate. Imperiul Bizantin a asigurat continuitatea Romei în Răsărit, într-un sincretism greco-roman devenit medieval, în timp ce Apusul va reconstrui patrimoniul creștinismului latin într-o sinteză romano-germană. Basileii bizantini au continuat să se numească împărați ai romanilor/romeilor până la căderea Constantinopolului în fatidica zi de 29 mai 1453.

Orice sfârșit de etapă este începutul unei noi perioade din viața civilizației umane și a Bisericii lui Hristos. De acum înainte începea epoca marilor descoperiri geografice, globalizarea și colonizarea noilor lumi, apăreau noi conflicte între civilizații construite pe spiritualitatea creștină, musulmană sau a altor religii specifice diferitelor ambiente geo-culturale. Însă o lume nu dispare fără urme. Devine un fundament pentru noile sinteze etnice, culturale și spirituale, care vor urma. La fel și Imperiul Bizantin, după dispariția sa din jocul de putere politică și militară

a lumii acesteia, și-a perpetuat moștenirea cultural-spirituală în creștinismul răsăritean, un adevărat Bizanț după Bizanț. Acesta se reflectă și astăzi, în pluralismul formelor locale marcate de istoria și specificul național al Bisericilor de rit greco-bizantin, care reflectă un univers spiritual ancorat în spiritualitatea iconică și trăirea contemplativă a misterelor lumii.

Lucrarea de față este un instrument de lucru pentru studenții, masteranzii și doctoranzii, care studiază patrologia, istoria Bisericii sau cultura și civilizația bizantină a secolelor IV-XI d.Hr. Este ilustrată de numeroase fotografii și reproduceri ce vizualizează conținuturile, în sens pedagogic, trimițând cititorul spre o mai preciză încadrare a temei dezbătute. Pentru o mai bună aprofundare a subiectului, autorul acordă un spațiu vast care se ridică la o treime din conținutul cărții, tabelelor sinoptice, aparatului critic, glosarelor și bibliografiei.

Fie ca acest instrument de lucru axat pe istoria unei perioade din viața Imperiului Bizantin, destinat aprofundării cunoștințelor generale necesare cercetării patristice, să-și atingă scopul și, în urma unei cunoașteri eliberate de prejudecăți și de discursuri apologetice, să ne conducă spre momentul în care creștinii vor putea fi împreună, o unitate în diversitate, după voința Mântuitorului Isus Hristos „ca toți să fie una" (Ioan 17, 21).

Pr. Conf. univ. dr. Alexandru Buzalic

Introducere

Imperiul Bizantin s-a proclamat cu mare plăcere ca fiind moștenitorul și continuatorul Romei, iar împărații săi s-au intitulat, până în ultima zi a Imperiului, basilei ai romanilor. Cu toate că împărații bizantini nu au renunțat niciodată la drepturile pe care le reclamau asupra vechii și glorioasei capitale a Imperiului, pe parcursul timpului Bizanțul a devenit foarte repede o monarhie a Orientului. Astfel, Imperiul Bizantin nu trebuie judecat în comparație cu amintirile glorioase ale Romei. Pe parcursul existenței sale din 11 mai 330-29 mai 1453, Imperiul Bizantin a reușit să creeze o civilizație elegantă, devenind cel mai grandios stat în raport cu statele Occidentale. De asemenea, împărații bizantini au făcut din Constantinopol, capitala Imperiului, un oraș al bogăției, rafinamentului, luxului și eleganței, iar grecii se puteau mândri pe bună dreptate că două treimi din bogățiile lumii erau adunate aici.

Cu toată eleganța civilizației sale, obiceiurile i-au fost de cele mai multe ori crude și barbare, reușind să producă caractere mediocre și inimi josnice, cunoscând destul de frecvent revoluții de palat și revolte militare. Pe parcursul istoriei sale, Imperiul Bizantin a avut în fruntea sa împărați și oameni de stat iluștri, diplomați abili și generali victorioși, iar prin aceștia el a reușit să realizeze o civilizație grandioasă, care a influențat multe state. Astfel, înainte de cruciade Imperiul

Bizantin a fost campionul elenismului, dar și al creștinătății în Răsărit, împotriva necredincioșilor. Prin forța sa militară, Bizanțul a reușit să salveze Europa de mai multe ori.

De asemenea, Imperiul Bizantin a fost în fața barbarilor, centrul unei admirabile, rafinate și cea mai elegantă civilizație pe care a cunoscut-o, timp îndelungat, Evul Mediu. Prin această civilizație, Bizanțul a fost educatorul Răsăritului slav și asiatic, iar aceste popoare îi datorează religia, limba lor literară, arta și guvernarea. Puternica civilizație bizantină s-a răspândit și în Apus, unde a adus multe binefaceri artistice și intelectuale.[1]

Această lucrare, *Imperiului Bizantin de la fondarea sa și până la sfârșitul Dinastiei Macedonene 330-1056* este structurată pe nouă capitole, în care am prezentat elementele fundamentale ale acestei perioade.

În primul capitol intitulat *Dinastia Constantiniană/ Constantină 306-363* am făcut o scurtă prezentare a Bizanțului, după care am continuat în subcapitolul al doilea cu fondarea Imperiului. Astfel, după părerea celor mai mulți bizantinologi, domnia împăratului Constantin cel Mare (306-337) și epoca lui poate fi considerată punctul de graniță dintre vechiul Imperiu Roman și noul Imperiu Bizantin. El a reușit să pună o piatră de temelie în cadrul istoriei universale, iar „marii conducători" care au venit după Constantin cel Mare nu au valorificat acest model oferit de el, decât cu unele excepții, chiar dacă ei au fost creștini. De asemenea, împăratul Constantin cel Mare, poate fi considerat unul dintre cei mai mari conducători politici și militari, dar și una dintre cele mai influente figuri religioase și culturale din istoria omenirii.

---

[1] Charles Diehl, *Istoria Imperiului Bizantin*, traducere de Carmen Roșulescu, Editura Scorilo, Craiova, 1999, pp. I-III.

În timpul domniei împăratului Constantin cel Mare, putem remarca două momente, care au avut o importanță primordială pentru cursul ulterior al istoriei. Acestea sunt recunoașterea oficială a creștinismului, în anul 313, și mutarea capitalei în anul 330, de pe malurile Tibrului, pe cele ale Bosforului, din vechea Romă la Constantinopol, care de acum va deveni „Noua Romă." Despre aceste evenimente deosebit de importante am tratat în subcapitolele trei-cinci.

Realizările împăratului Constantin cel Mare au fost reale și multe dintre ele, în unele domenii, au fost revoluționare. Cu toate acestea, după moartea sa nu se putea ști dacă ele vor fi continuate și de către viitorii împărați. Aceștia vor avea misiunea de a continua, consolida și de a duce la bun sfârșit toate aceste reforme. De asemenea, tot ei vor trebui să hotărască dacă creștinismul va rămâne religia Imperiului, sau se va reveni la politeismul clasic, așa cum a încercat să facă împăratul Iulian Apostatul (361-363).

În capitolul al doilea intitulat *Dinastia Teodosiană 379-457* am prezentat evoluția Imperiului Bizantin în această perioadă, care s-a confruntat cu două probleme dificile. Astfel, în primul rând împărații acestei dinastii au trebuit să restabilească unitatea din cadrul Imperiului, care a fost destrămată de partidele religioase divergente, iar al doilea rând, să se apere de atacurile goților, care amenințau chiar existența acestuia. După moartea lui Teodosie cel Mare Imperiul Roman va fi împărți, în anul 395, în Imperiul de Răsărit și Imperiul de Apus, între cei doi fii ai săi, Arcadiu (Flavius Arcadius 395-408) și Honoriu (Flavius Honorius 395-423). Pe parcursul timpului această împărțire s-a dovedit că va fi o divizare permanentă, care a

marcat până la un punct divizarea Europei până în zilele noastre.

Capitolul al treilea este intitulat *Dinastia Leonidă 457-518*. În timpul acestei dinastii Imperiul Bizantin se va confrunta cu un nou pericol, care a venit din partea ostrogoților. În timpul domniei împăratului Zenon vor avea loc unele schimbări în Imperiul Bizantin, deoarece în această perioadă influența germanică de la curte va fi înlocuită cu cea a isaurienilor, o rasă sălbatică din care făcea parte și împăratul Zenon. De acum înainte isaurienii vor ocupa cele mai bune poziții, dar și cele mai înalte posturi din Constantinopol. Domnia lui Zenon a fost marcată de evenimente foarte importante. Începând din a doua jumătate a secolului al V-lea, va crește semnificativ importanța conducătorilor trupelor germanice, ajungându-se în situația ca voința acestor conducători să fie aproape decisivă în numirea sau înlăturarea împăraților romani din Apus. Astfel, în 28 august 476 Odoacru, îl va înlătura pe Romulus Augustus, ultimul împărat apusean și va deveni conducător peste Italia.

În timpul domniei lui Zenon cea mai importantă problemă, care cauza multă neliniște, a fost cea religioasă. Datorită faptului că în Egipt, Siria, dar și într-o oarecare măsură în Palestina și Asia Mică populația era majoritar monofizită, iar disputele religioase duceau la numeroase conflicte, împăratul Zenon s-a hotărât să găsească o cale de împăcare a partidelor religioase și să ajungă la o înțelegere acceptând concesii din partea celor două părți.

Astfel, în anul 482 la propunerea patriarhului Acaciu, împăratul Zenon emite un act de unire *Henoticon*, care se adresa Bisericilor ce se aflau sub jurisdicția patriarhului din Alexandria.

Henoticonul a reprezentat un exemplu rar de tentativă a unui împărat de a impune o doctrină religioasă printr-un edict imperial. Așadar, prin politica religioasă, pe care au dus-o în această perioadă, împărații s-au străduit să redea monarhiei unitatea religioasă, chiar cu riscul unei rupturi cu papalitatea. Din păcate, *Henoticonul* a deschis o luptă aprigă între papi și împărați, ce s-au luptat pe tărâmul religios, în special cu împăratul Anastasie I (491-518) care a fost un monofizit convins și pasionat. Astfel, începând din anul 482 s-a produs prima ruptură serioasă dintre Biserica Răsăriteană și cea Apuseană, care a continuat până în anul 518.

Capitolul al patrulea este intitulat *Dinastia Iustiniană 518-602*. În timpul acestei dinastii Imperiul Bizantin a cunoscut perioada apogeului său atât pe plan politic, militar, economic, dar mai ales cultural. Datorită acestor realizări, domnia lui Iustinian este considerată de către istorici ca fiind epoca de aur a perioadei bizantine timpurii. Din păcate, după strălucita domnie a împăratului Iustinian, pentru Imperiul Bizantin a urmat o perioadă de regres, deoarece începând cu anul 568 a urmat pierderea treptată a regiunilor occidentale, care au fost recent cucerite.

În capitolul al cincilea intitulat *Dinastia Heraclidă/ Heracliană 610-711*, în timpul domniei lui Heraclie, Imperiul Bizantin a reușit să recucerească provinciile monofizite Siria, Palestina și Egiptul, dar și să recupereze de la perși Sfânta Cruce, care va fi înălțată în Ierusalim în ziua de Paști a anului 630. Recucerirea provinciilor monofizite din Siria și Egipt va readuce în prim-plan vechea problemă legată de atitudinea statului față de monofiziți. Astfel, încă din timpul campaniilor

sale, împăratul Heraclie a început negocierile cu episcopii monofiziți pentru a realiza un mod de unire bisericească prin intermediul anumitor concesii de ordin dogmatic.

Disputele religioase din această perioadă au început după ce în anul 638 a fost promulgat *Ektesis* ἔκθεσις, o expunere de credință, prin care vor fi recunoscute în persoana Mântuitorului Isus Hristos două firi și o singură voință.

Împăratul Constans al II-lea (641-668) a rămas atașat de monotelism. El a făcut de serie de împăcări cu papa și în acest sens, împăratul s-a oferit să facă câteva modificări în cadrul învățăturii monotelite. Astfel, în anul 648, el a promulgat *Typos-ul* (τύπος) sau *Regula de credință,* care anula *Ektesis-ul* lui Heraclie din anul 638, și interzicea dezbaterile scrise cu privire la acesta. Împotriva acestuia a protestat energic papa Martin I (649-655), care a condamnat preanelegiuitul *Ektesis* (impiisima Echtesis), și ticălosul *Typos* (scelerosus Typus). Datorită acestui fapt papa Martin I a fost supus la umilințe teribile, aruncat în închisoare și a fost condamnat la moarte, după care va fi trimis în exil la Chersonul Tauric unde a murit în 16 septembrie 655.

Împotriva *Typosu-lui,* dar și a învățăturii monotelite va protesta energic și marele teolog Sfântul Maxim Mărturisitorul (580-662), căruia i s-a tăiat limba și mâna dreaptă pentru a nu mai putea vorbi și scrie împotriva montelismului. Datorită faptului că Sfântul Maxim Mărturisitorul l-a susținut pe papa Martin și a condamnat acțiunile împăratului Constans al II-lea, acesta l-a trimis în exil unde a murit în anul 662.

La începutul secolului al VII-lea, nașterea islamului va marca un eveniment major în cadrul Imperiului Bizantin. Astfel, timp de douăzeci de ani printr-o puternică expansiune

islamul va reuși să cucerească cea mai mare parte din Răsărit. În subcapitolul al treilea am tratat *Despre apariția și răspândirea islamului*.

Capitolul al șaselea este intitulat *Dinastia Isauriană/Siriană 717-802*. Din păcate în timpul acestei dinastii au început disputele iconoclaste, care au provocat mari agitații în Imperiul Bizantin. În subcapitolele unu și doi am tratat despre cele două perioade ale disputei iconoclaste, iar în subcapitolul al treilea am subliniat schimbările care s-au produs în cadrul Imperiul Bizantin în secolele al VII-lea și al VIII-lea.

În capitolul al șaptelea intitulat *Imperiul Bizantin în timpul Dinastiei Macedonenilor 867-1056* am prezentat împărații din această puternică dinastie, care au reușit să redea grandoarea Bizanțului.

Dinastia Macedonenilor (867-1056) a deschis o nouă etapă în istoria bizanțului, care va conduce Imperiul Bizantin la apogeul său medieval. Astfel, timp de 150 de ani, Imperiul Bizantin a avut o perioadă în care a cunoscut importante realizări pe toate planurile, iar reprezentanții acestei dinastii au fost cei mai străluciți conducători pe care i-a avut Bizanțul. De aceea, grandoarea Imperiului Bizantin a fost punctul central al domniei lor. Ei au dovedit că au fost mari conducători militari, deoarece cea mai mare parte din timpul domniei și l-au petrecut printre soldați, în care ei au identificat sursa de putere a monarhiei. Pentru a-și asigura autoritatea, consilierii pe care i-au avut acești împărați au fost oameni mediocri, de care s-au folosit și pe care i-au dominat în permanență. Astfel, pe termen lung ei au dorit să facă din Imperiul Bizantin forța lumii orientale, campionul general al elenismului dar și al orthodoxiei.

Capitolul al optulea este intitulat *Politica internă a Imperiului și civilizația bizantină în secolele al-X-lea și al-XI-lea*. În acest capitol am prezentat cele trei monumente: Palatul Imperial/Palatul Sacru/Marele Palat, Biserica Sfânta Sofia și Hipodromul, care au dominat viața din Constantinopol. De asemenea, Constantinopolul a fost cel mai mare centru cultural din această perioadă, iar aici a fost o puternică și valoroasă Universitate, la care au venit să studieze tineri din toate colțurile Imperiului Bizantin, dar și din alte țări. Universitatea din Constantinopol a reușit să ajungă renumită în întreaga lume din secolul al XI-lea și până la înfrângerea bizantinilor din 1453. Pe parcursul existenței sale ea a exercitat o influență puternică atât asupra Orientului arab, dar și asupra Occidentului latin.

Pe parcursul istoriei sale Imperiul Bizantin a reușit să dea patrimoniului universal personalități culturale și spirituale de excepție, iar dintre acestea în secolele al IX-lea și al XI-lea se remarcă: Fotie, Simeon Metafrastul/Logofătul și Mihail Psellos. Aceste personalități au dat posibilitatea unei renașteri culturale, dar și a unei reînvieri pentru studiul antichității grecești și creștine.

În cadrul Imperiului Bizantin instituțiile laice au colaborat cu cele bisericești ajutându-se reciproc, dar nicăieri ca în lumea bizantină relațiile dintre ele n-au fost atât de strânse și de puternice. Împăratul, în calitatea sa de „*ales a lui Dumnezeu*” locțiitor și reprezentant pe pământ al lui Hristos, era „obiectul” unui cult special. El a fost protectorul Bisericii, dar și apărătorul credinței. De asemenea, împăratul intervenea în disputele dogmatice, convoca și prezida sinoadele/conciliile, urmărind atent aplicarea hotărârii acestora. Pe lângă acestea, el crea, din proprie

inițiativă, eparhii noi, stabilindu-le statutul și uneori chiar intervenea în calendarul liturgic, stabilind anumite sărbători.

În capitolul al nouălea intitulat *Viața religioasă până în secolele al X-lea și al XI-lea* am prezentat în primul subcapitol Sinoadele/Conciliile Ecumenice, care au jucat un rol important în viața Bisericii. Ele au reprezentat un îndreptar de viață, dar și un îndrumător pentru căutarea soluțiilor la noile probleme care au apărut pe parcursul istoriei creștinismului de la fiecare generație.

Pe parcursul istoriei, călugării au ajuns să reprezinte o importantă forță religioasă și politică fiind convinși că lor li s-a încredințat misiunea de a păstra, fără nici un compromis, independența credinței și a Bisericii. Astfel, în subcapitolul al doilea am prezentat apariția și evoluția monahismului până în secolul al X-lea. Perioada cuprinsă între secolele al IX-lea și al XI-lea a fost epoca de înflorire a vieții monahale, pentru că acum s-au întemeiat cele mai renumite mănăstiri, iar despre ea am consemnat în subcapitolul al treilea.

Între secolele al X-lea și al XI-lea, teologia și spiritualitatea răsăriteană este dominată de viața, activitatea și opera Sfântului Simeon Noul Teolog (949-1022); desfășurată în apropierea capitalei bizantine, la mănăstirile: Studion, Sfântul Mamas și Sfânta Marina. Sfântul Simeon Noul Teolog se află în vârful istoriei bizantine, fiind cel mai profund teolog mistic. Despre viața și opera acestui mare teolog, cititorul poate afla mai multe informații din subcapitolul patru.

În subcapitolul al cincilea am prezentat relațiile dintre cele două Biserici până în secolul al-X-lea. Din păcate, în istoria Bisericii au fost unele pagini triste, care marchează lipsa iubirii,

bănuiala, răutatea și îngustimea de care au dat dovadă ambele părți. Astfel, perioada care a urmat după moartea împăratului Vasile al II-lea, din anul 1025 a fost marcată de intrarea Imperiului Bizantin într-un declin puternic, datorită incapacității împăraților. În perioada iconoclastă, dar și în secolele următoare relațiile dintre cele două Biserici au fost marcate de anumite divergențe, care a culminat cu Marea Schismă din anul 1054. Despre evenimentele care au premers acestui moment tragic din istoria Bisericii, dar și cum s-au desfășurat ele am scris subcapitolul șase.

Cu toate că în această carte am tratat prezentat istoria Imperiului Bizantin de la fondarea sa și până la sfârșitul Dinastiei Macedonene, lista împăraților și cronografia cuprinde perioada până la sfârșitul său din 29 mai 1459, iar lista episcopilor/ patriarhilor de Constantinopol aduce cronologia până azi. De asemenea, cei interesați de aprofundarea istoriei Imperiului Bizantin vor putea să studieze bibliografia generală de la sfârșit. Cartea de față se adresează studenților, masteranzilor, doctoranzilor, dar și celor pasionați de cunoașterea istoriei și civilizației Imperiului Bizantin.

În încheiere, mulțumesc Atotputernicului și Milostivului Dumnezeu, și tuturor celor care au contribuit în diferite moduri la apariția acestei cărți, rugându-l pe Mântuitorul nostru să le răsplătească efortul.

Abrevieri

AAB Abhandlungen, Academia de Berlín, Phil.-hist. Klasse 1815ss.
AAM Anzeiger der Osterreichischen Akademie der Wissenschaften, Viena 1864ss.
AAT Atti dell Accademia delle Scienze di Torino, Classe di Scienze morali, storiche e filologiche, Torino.
AB Analecta Bollandiana, Bruxelles.
ABan Revista Altarul Banatului, Timișoara.
ABhB Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Klasse, Berlin.
AC Antike und Christentum (J. Dölger) 1929-1950, Münster im Westfalen.
ACL Antiquité Classique, Louvain.
ACO Acta Conciliorum Oecumenicorum, ed. por E. Schwartz, Berlin 1914ss.
ACW Ancient Christian Writers, edit. J. Quasten and J.C. Plumbe, Westminster Md.
AE ’Αρχαιολογική Ἐφημερίς, Αθήνα.
AEHEH Annuaire de l'École Pratique des Hautes Études, IVe section, sciences historiques et philosophiques, Paris.
AER American Ecclesiastical Review. Washington.
AFL Annuaire de l'École Pratique des Hautes Études, IVe section, sciences historiques et philosophiques, Paris.
AFLNice Annales de la Faculté des Lettres et Sciences Humaines de Nice, Nice.
AFTASS Anuarul Facultății de Teologie “Andrei Șaguna”, Sibiu.
AGP Archiv für Geschichte der Philosophie, Berlín 1889-1932.

AGWG	Abhandlungen der Gesellschaft der Wissenschaften, Göttingen.
AHD	Archives d'histoire doctrínale et littéraire. París 1926ss.
AIPh	Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves. París-Bruxelles, 1932ss.
AJA	American Journal of Archaeology. Princeton 1885ss.
AJPh	American Journal of Philology. Baltimore 1880ss.
AKK	Archiv für katholisches Kirchenrecht. Mainz, 1857ss.
AL	Acta Lingüistica, Copenhagen.
ALMA	Archivum latinitatis medii aevi (Bulletin du Cange), París-Bruxelles, 1924ss.
ALW	Archiv für Liturgiewissenschaft, Regensburg.
AOAW	Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften in Wien, Philos.- hist. Klasse, Wien.
ANF	Ante-Nicene Fathers, Buffalo-New York.
Ang	Angelicum, Roma 1924ss.
ANL	Ante-Nicene Christian Library, Edinburgh.
Ant	Antonianum. Roma 1926ss.
AnThA	L'Année Théologique Augustiníenne, París.
APF	Archiv für. Papyrusforschung, Leipzig 1901ss.
Aph	Archives de Philosophie, París.
AR	Revista Altarul Reîntregirii, Alba Iulia.
AR	Archivum Romanicum, Firenze.
ArOr	Arhiv Orientálni, Praga.
ARW	Archiv für Religionswissenschaft. Berlín-Leipzig 1898ss.
ASS	Acta Sanctorum, ed. por los Bolandistas, Antwerp y Bruselas 1634ss.
AST	Analecta Sacra Tarraconensia, Barcelona 1925ss.
AT	Année théologique, Paris.
ATG	Archivo Teológico Granadino, Granada 1938ss.
AThR	Anglican Theological Review, New York.
AtTor	Atti dell' Accademia delle Scienze di Torino, Torino.
Aug	Augustiniana, Louvain 1951ss.

AugMag	Augustinus Magister. Congrés International augustinien, París, 21-24 septembre 1954. Vol. 1 e 2: Comunicazioni; vol.3: Atti. París 1954-1955.
ASH Ac	Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest.
AUS	Annali dell Instituto Italiano per gli Studi Storici, Napoli.
BAB	Bulletin de la Classe des Lettres de l'Académie Royale de Belgique, Bruxelles.
BAC	Biblioteca de Autores Cristianos, Madrid 1945ss.
BAGB	Bulletin de l'Association G. Budé, París.
BALAC	Bulletin d'ancienne littérature et d'archéologie chrétienne, París.
BAPC	Bulletin of the Polish Academy, Krakow.
BBI	Bulletin of the Byzantine Institute, Boston.
BBR	Bulletin dé l'Institut historique belge de Rome.
BCC	Biblioteca Clásica del Catolicismo, Madrid.
BEHE	Bibliothéque de l'École des Hautes Études, París.
ΒΕΠ	Βιβλιοθήκη' Ελλήνων Πατέρων και Εκκλησιαστικών Συγγραφέων (editată de: Άποστολικής Διακονίας τής Εκκλησίας τής 'Ελλάδος), Αθήνα, 1955 ș.urm.
Bess	Bessarione, Roma 1896ss.
BFC	Bolletino di Filología Classica, Torino.
BFTh	Beiträge zur Förderung der Theologie, Gütersloh.
BGDS	Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache.
BHTh	Beitráge zur historischen Theologie, Tübingen 1929ss.
Bibl	Bíblica, Roma 1920ss.
BICS	Bulletin of the Institute of Classical Studies of the University of London.
BiNJ	Bijdragen van de Philosophische en Theologische Faculteiten der Nederlandsche Jezüeten, Roermond-Maastricht 1938ss.
BiZ	Biblische Zeitschrift, Paderborn-Freiburg 1903-1939, 1957ss.
BJ	Bursians Jahresbericht über die Fortschritte der klassischen Altertumswissenschaft, Lepzig.
BJR	Bulletin of John Rylands Library, Manchester.
BKP	Beiträge zur klassischen Philologie, Mannheim.
BKV	Bibliothek der Kirchenväter, Kempten und München.

BKV′	Bibliothek der Kirchenväter, ed. O. Bardenhewer, T. Schermann, C. Weyman. Kempten und München 1911ss.
BKV′′	Bibliothek der Kirchenväter, Zweite Reihe, ed. por O. Bardenhewer, J. Zellinger, J. Martin, München 1932ss.
BLE	Bulletin de littérature ecclésiastique, Toulouse.
BM	Benediktinische Monatschrift, Beuron 1919ss.
BNJ	Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher, Athen.
BOR	Revista Biserica Ortodoxă Română, București.
BoS	Bogolovska Scotra, Zagreb 1912ss.
BoZ	Bonner Zeitschrift für Theologie und Seelsorge, Düsseldorf 1925ss.
BPEC	Bolletino del Comitato per la preparazione dell'Edizione nazionale del Classici greci e latini, Roma.
BTAM	Bulletin de Théologie Ancienne et Médiévale, Louvain 1929ss.
BV	Bogolosvni Vestnik, Lubiana 1921ss.
BVM	Bologolovskij Vestnik, Mosca 1892ss.
ByF	Byzantinische Forschungen.
BYZ	Byzantion, Bruxelles.
BZ	Byzantinische Zeitschrift, Leipzig-München.
CBQ	The Catholic Biblical Quarterly, Washington.
CC	Civiltà Cattolica, Roma.
CCL	Corpus Christianorum-Series Latina, Turnhout, Paris.
CD	La Ciudad de Dios, Madrid 1891ss.
CDA	Godisnik na Duchovnata Akademia, Sofia.
CE	The Catholic Enciclopedia. New York 1907-1914; Supl. 1922.
CH	Church History, Chicago.
CHR	The Catholic Historical Review, Washington DC.
CJ	Classical Journal, Chicago.
CO	Revista Credința Ortodoxă, Alba Iulia.
Col	Colecția.
CM	Classica et Mediaevalia, Kopenhagen.
CPh	Classical Philology, Chicago.
CPS	Corona Patrum Salesiana, Torino.
CPT	Cambridge Patristic Texts.

CR	The Classical Review, London-Oxford.
CRI	Comptes-rendus de l`Académie des Inscriptions et Belles Lettres, Paris.
CRAI	Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Paris.
CSCO	Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, Paris.
CSEL	Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, Wien.
CSHB	Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonn 1828-1897.
CTh	Collectanea Theologica, Lwow 1920ss.
CQ	Classical Quarterly, London-Oxford.
CQR	The Church Quarterly Review, London.
DA	Dissertation Abstracts. Ann Arbor, Michigan.
DAC	Dictionary of the Apostolic Church, ed. por J. Hastings, Edinburgh 1915-1918.
DAL	Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie, Paris.
DAp	Dictionnaire Apologétique, ed. por A. d'Alés, París 1925ss, 4.8 ed.
DB	Dictionnaire de la Bible, ed. por F. Vigouroux, París 1895-1912; Supl. 1926ss.
DCA	Dictionary of Christian Antiquities, ed. por W. Smith y S. Cheetham, London 1875-1880, 2 vols.
DCB	Dictionary of Christian Biography, Literature, Sects and Doctrines, ed. por W. Smith y H. Wace. London 1877-1887, 4 vol.
DCS	Die Griechischen Christlichen Schriftsteller, Berlin.
DDC	Dictionnaire de droit canonique, ed. por V. Villien, E. Magnin, R. Naz, París 1924ss.
DECA	Dictionnaire encyclopédique du christianisme ancient, Angelo di Berardino, François Vial, 2 vol., Ed. du Cerf, Paris.
d.Hr.	după Hristos.
DHC	Documents Illustrative of the History of the Church, ed. por B. J. Kidd, London 1938, 2 vol.
DHG	Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastique, ed. por A. Baudrillart, París 1912ss.

ΔΙΕΕ Δελτίον τής Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρίας τής Ελλάδος, 'Αθήνα.
DLZ Deutsche Literaturzeitung für Kritik der internationalen Wissenschaft, Berlín 1880ss.
ΔΜΒ Δελτίον Βιβλικών Μελετών, 'Αθήνα.
DOP Dumbarton Oaks Papers, Cambridge (Mass.) 1941ss.
DOS Dumbarton Oaks Studies. Cambridge (Mas5.) 1950ss.
DR Downside Review, Downside Abbey (Bath).
DSp Dictionnaire de spiritualité, Paris.
DSt Dominican Studies, Oxford 1948ss.
DT Divus Thomas, Fribourg, 1914ss.
DTC Dictionnaire de Théologie Catholique, ed. por A. Vacant, E. Mangenot y E. Amann, París.
DTP Divus Thomas, Piacenza 1880ss.
DTT Dansk Teologisk Tidsskrift, Kobenhavn.
EA Enchiridion Asceticum, ed. por M. J. Rouet de Journel y J. Dutilleul, 4.s ed. Barcelona 1947.
EB Estudios Bíblicos, Madrid.
EBrit Encyclopaedia Britannica. 14.* ed. Chicago, London, Toronto 1929ss.
EC Enciclopedia Cattolica, Roma 1949-1954.
ECl Estudios Clasicos, Madrid.
ECQ Eastern Churches Quarterly, Ramsgate 1936ss.
ECR Eastern Churches Reviev.
EE Estudios Ecclesiasticos, Madrid.
EEBS 'Επετνπίς τνς `Εταιπείας Βιζαντινον Εποθδον, Atene.
EH Enchiridion Fontium Historiae Ecclesiasticae Antiquae, ed. por C. Kirch; 6.* ed. por L. Ueding, Barcelona 1947.
EHPR Etudes d'Histoire et de Philosophie Religieuse.
EHR English Historical Review, London 1886ss.
EIBMBOR Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române.
EJb Eranos Jahrbuch, Zürich.
EL Ephemerides Liturgicae, Roma 1887ss.
EM Estudios Marianos, Madrid.

EO	Echos d'Orient, Paris.
Eos	Eos. Commentarii Societatis Philologicae rolonorum, Lwow 1894ss.
EP	Enchiridion Patristicum, ed. por M. J. Rouet de Journel, 18.a ed. Freiburg im Br. 1953.
EPhM	Ephemerides Mariologicae, Madrid.
ErJB	Eranos Jahrbuch, Zürich.
Et	Études, París 1856ss (hasta 1896: Études religieuses).
EtByz	Études Byzantines, París 1943-1945.
EtC	Études Classiques, Namur.
ΕΕΘΣΠΘ	’Επιστημονική Έπετηρις τής Θεολογικής Σχολής τού Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη.
ΕΦ	Εκκλησιαστικός Φάρος, ’Αλεξάνδρεια.
EThL	Ephemerides Theologicae Lovanienses, Louvain.
ES	Enchiridion Symbolorum, ed. por H. Denzinger y C. Rahner. 30. a ed. Freiburg im Br. 1955.
ExpT	The Expository Times, Edinburgh 1898ss.
FC	The Fathers of the Church, ed'. por R. J. Deferrari, New York 1947ss.
FF	Forschungen und Fortschrift, Berlín 1925ss.
FKDG	Forschungen zur Kirchen-und Dogmengeschichte, Göttingen 1953ss.
FLDG	Forschungen zur christliche Literatur und Dogmengeschichte, Paderborn.
Folia	Folia. Studies in the Christian Perpetuation of the Classics, New York 1947ss.
FuPat	Fuentes Patristicas, Madrid, 1994.
FP	Florilegium Patristicum, Bonn.
FRL	Forschungen zur Religion und Literatur des Alten und Neuen Testamentes, Göttingen.
FS	Franciscan Studies, St. Bonaventure (N.Y.), N. S. 1941ss.
FThST	Freiburger theologische Studien, Freiburg im Br. 1910ss.
FZPT	Freiburger Zeitschrift für Philosophie und Theologie, Freiburg.
Gab	Abhandlungen der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen.

GB Revista Glasul Bisericii, București.
GCS Die Griechischen Christlichen Schriftsteller, Berlin.
GDA Godisnik na Duchovnata Akademia, Sofia.
GGA Göttingische Gelehrte Anzeigen, Göttingen.
Gior Fil Giornale Italiano di Filologia, Napoli.
Gno Gnomon. Kritische Zeitschrift für die gesamte Altertums wissenschaft, München 1925ss.
GOTR Greek Orthodox Theologian Reviev.
Greg Gregorianum, Roma.
GTT Gereformeerd Theologisch Tijdschrift, Aalten.
HA Handes Amsorya, Monatsschrift für Armenische Philologie, Wien.
HAPhG Heidelberger Abhandlungen zur Philosophie und ihre Geschichte, Heidelberg.
Hermathena Hermathena. A Series of Papers on Literature, Science and Philosophy, Dublin-London 1874ss.
Hermes Hermes. Zeitschrift für klassische Philologie, Berlin 1866ss.
HispS Hispania Sacra, Madrid-Barcelona.
E. Hennecke-W. Schneemelcher, Neutestamentliche Apokryphen in deutsche Übersetzung, 3. völling neubearbeitete Auflage, I-II, Tübingen 1959, 1964.
HJ The Hibbert Journal, London 1902ss.
HJG Historisches Jahrbuch der Görres-Gesellschaft, München-Köln.
HS Harvard Studies and Notes in phil. and lit. Cambridge (Mass.).
HSCP Harvard Studies in Classical Philology, Cambridge (Mass.).
HThR The Harvard Theological Review, Cambridge (Mass).
HTS Harvard Theological Studies, Cambridge (Mass.)
HVS Historische Vierteljahrsschrift, Leipzig 1898-1937.
HZ Historische Zeitschrift, München-Berlin 1859ss.
IER The Irish Ecclesiastical Record, Dublín 1864ss.
IKZ Internationale Kirchliche Zeitschrift, Berna.

Isis	Isis. Quarterly Organ of the History of Science Society, Bruges-Cambridge (Mass.) 1913ss.
Ir	Irénikon.
ITQ	The Irish Theological Quarterly, Dublin 1864ss.
î.Hr.	înainte de Hristos.
JA	Journal Asiatique, Paris.
JAC	Jahrbuch für Antike und Christentum, Münster.
James	M. R. James, The Apocryphal New Testament, Oxford 1924.
JbAC	Jahrbuch für Antike und Christentum, Münster.
JBL	Journal of Biblical Literature, New Haven.
JDAI	Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, Berlín 1886ss.
JEH	The Journal of Ecclesiastical History, London.
JHS	Journal of Hellenic Studies, London 1880ss.
JL	Jahrbuch für Liturgiewissenschaft, Münster 1921-1941.
JLH	Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie, Kassel 1955ss.
JNES	Journal of Near Eastern Studies, Chicago 1942ss.
JOBG	Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft, Viena 1951ss.
JQR	Jewish Quarterly Review, Philadelphia 1888ss.
JR	The Journal of Religion, Chicago.
JRH	The Journal of Religious History, Sydney.
JRS	Journal of Roman Studies, London.
JS	Journal des Savants, París.
JSOR	Journal of the Society of Oriental Research, Chicago 1917-1932.
JThS	Journal of Theological Studies, Oxford-London.
ΚΔ	Καινή Διαθήκη.
KA	Kyrkohistorisk Arskrift, Stokholm.
KAV	Kommentar zu den apostolischen Väter, Göttingen, 1993.
KGA	Kirchengeschichtl. Abhandl., ed. M. Sdralek, Breslau 1902-1912.
KT	Kleine Texte für Vorlesungen und Übungen, ed. Por H. Lietzmann, Berlin 1903ss.
KIT	Kleine Texte für Vorlesungen und Übungen. Begründet von H. Lietzmann.

LACL	Lexikon der antiken chrislichen Literatur, Siegmar Döpp und Wilhelm Geerlings unter Mitarbeit von Peter Bruns, Georg Röwekamp und Matthias Skeb OSB, 2. Auflage, Herder, Freiburg/Basel/Wien.
Latmos	Latomus. Revue des études latines, Bruxelles.
LCC	Library of Christian Classics, ed. por J. Baillie, J. T. McNeill, H. P. van Dusen, London-Philadephia 1953ss.
LCL	Loeb Clasical Library, London-New York.
LF	Liturgiegeschichtliche Forschungen, Münster 1918ss.
LFC	Library of the Fathers of the Holy Catholic Church, ed. por E. B. Pusey, J. Keble e J. H. Newman, Oxford 1838-1888.
LJ	Liturgisches Jahrbuch, Münster 1951ss.
LNPF	A Select Library of Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church, ed. por Ph. Schaff e H. Wace, Buffalo-New York 1886-1900.
LQ	Liturgiegeschichtliche Quellen, Münster 1918ss.
LQF	Liturgiegeschichtliche Quellen und Forschungen, Münster im Westfalen.
LThK	Lexikon für Theologie und Kirche, Freiburg 1930-1938.
LThK2	Lexikon für Theologie und Kirche 2.a ed. Freiburg im Br. 1957ss.
LThPh	Laval Théologique et Philosophique, Québec.
LZ	Liturgische Zeitschrift.
LZB	Literarisches Zentralblatt, Leipzig.
MA	Revista Mitropolia Ardealului, Sibiu.
MAH	Mélanges d'Archéologie et d'histoire, París-Roma 1881ss.
MB	Revista Mitropolia Banatului, Timișoara.
MMS	Revista Mitropolia Moldovei și Sucevei, Iași.
MO	Revista Mitropolia Olteniei, Craiova.
MBTh	Münsterische Beiträge zur Theologie, Münster 1923ss.
MC	Monumenta Christiana. Bibliotheek van Christelijke Klassieken, Utrecht e Bruxelles 1948ss.
MD	La Maison-Dieu, París 1945ss.
MDAI	Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Römische Abteilung, Heidelberg.

MG	Migne, Patrologia Graeca.
MGH	Monumenta Germaniae Historica, Hannover-Berlin 1826ss.
MGWJ	Monatsschrift für Geschichte und Wissenchaft des Judentums, Breslau 1851ss.
ML	Migne, Patrologia Latina.
Mn	Mnemosyne, Bibliotheca philologica Batavorum, Leiden-Leipzig.
Mnem	Mnemosyne, Leyden.
MS	Mediaeval Studies, Toronto 1939ss.
MSCA	Miscellanea Agostiniana, Roma 1931.
MSCI	Miscellanea Isidoriana, Roma 1935.
MSLC	Miscellanea di Studi di Letteratura Cristiana Antica, Catania.
MSR	Mélanges de Science Religieuse, Lille 1944ss.
MStHTh	Münchener Studien zur historischen Theologie, München 1921-1937.
MTS	Münchener Theologische Studien, München 1950ss.
MTZ	Münchener Theologische Zeitschrift, München.
Mu	Le Muséon, Louvain.
Musurillo	*The Acts...* H. Musurillo, The Acts of the Christian Martyrs, Oxford 1972.
N Did	Nuovo Didaskaleion, Catania.
NA	Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde, Hannover 1876-1936.
NADG	Neues Archiv der Geselsch für ältere deutsche Geschichskunde, Hannover.
NAKG	Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis, Haag.
NC	La Nouvelle Clio, Bruxelles 1947ss.
ND	Nuovo Didaskaleion, Catania 1947ss.
NDid	Nuovo Didascaleion, Catania.
NΣ	Νέα Σιών, Ἱεροσόλυμα.
N.F.	Neue Folge.
NGWG	Nachrichten der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen.
NJKA	Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, Leipzig.

Nov Test Novum Testamentum, Leiden.
NRTh Nouvelle Revue Théologique, Tournai.
N.S. Nueva serie, Nouvelle Série, New Series.
NSch New Scholasticism, Washington 1927ss.
NKZ Neue kirchliche Zeitschrift, Erlangen-Leipzig 1890ss.
NTA Neutestamentliche Abhandlungen, Münster 1909ss.
NTT Nieuw Theologisch Tijdschrift, Haarlem.
NTS New Testament Studies, Cambridge.
NZSTh Neuzeitschrift für systematische Theologie, Berlin.
ÖAKR Österreichisches Archiv für Kirchenrecht, Wien.
OC Oriens Christianus, Leipzig-Wiesbaden.
OCh Orientalia Christiana, Roma 1923-1934.
OCP Orientalia Christiana Periodica, Roma.
ODB The Oxford Dictionary of Byzantium, Oxford.
ODCC The Oxford Dictionary of the Christian Church, London, 2th édition.
OLP Orientalia Lovaniensia, Louvain.
OLZ Orientalistische Literaturzeitung, Leipzig.
Or Orientalia. Commentari periodici Pont. Instituti Bibl., Roma 1920ss.
Orph Orpheus. Rivista di umanità classica e cristiana, Catania.
OrSy L'Orient Syrien, Paris.
OstKSt Ostkirchliche Studien, Würzburg.
Ort. Revista Ortodoxia, București.
OT Revista Orizonturi Teologice, Oradea.
ΠΔ Παλαιά Διαθήκη.
PB Pastor Bonus, Tréveris 1889ss.
PC Páraula Cristiana, Barcelona.
PG J. P. Migne, Patrologia Graeca.
Phil Philologus. Zeitschrift für das klassische Altertum, Leipzig-Wiesbaden 1946ss.
PhJ Philosophisches Jahrbuch der Gorresgesellschaft, Fulda 1888ss.
PhW Philologische Wochenschrift, Leipzig.
PL J. P. Migne, Patrologia Latina.

PO	Patrologia Orientalis, Paris.
PP	La Parola del Passato. Rivista di studi classici, Napoli 1946ss.
PrOChr	Le Proche-Orient Chrétien, Jerusalém 1951ss.
PS	Patrologia Syriaca, ed. R.Graffin, Paris, 3 voll.
PSB	Colecția Părinți și Scriitori Bisericești, București.
PSt	Patristic Studies, ed. por R. Deferrari, Washington (D.C.) 1922ss.
PThR	Princeton Theological Review, Princeton.
Πτρ.-Διδ.	Πατήρ-Διδάσκαλος (Πατέρ6ς-Διδάσκαλοι).
PWK	Pauly-Wissowa-Kroll, Realencyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft, Stuttgart.
QLP	Questions Liturgiques et Paroissiales, Louvain 1918ss.
RABM	Revista de Archivos, Bibliotecas-Museos, Madrid.
RAC	Rivista di Archeología Cristiana, Roma 1924ss.
RACH	Reallexikon für Antike und Christentum, Stuttgart.
RAL	Rendiconti della Reale Accademia Nazionale dei Lincei, Classe di scienze morali, storiche e filologiche, Roma.
RAM	Revue d'Ascétique et de Mystique, Toulouse.
Rap	Revue Apologétique, Paris 1905-1940.
RB	Revue Bénédictine, Maredsous.
Rb	Revue Biblique, Paris.
RBibl	Revue Biblique. Paris 1891ss, Nueva Serie: 1904ss.
RBPh	Revue Belge de Philologie et d'Histoire, Bruxelles.
RC	Revue Critique d'Histoire et de Littérature, Paris.
RCC	Revue des Cours et Conférences, París.
RCCM	Rivista di Cultura Classica e Mediaevale, Roma.
RD	Revue Historique de Droit Français et Étranger, Paris, Sirey.
RDC	Revue de Droit Canonique, Strasburg 1951ss.
RE	Realencyklopadie für protestantische Theologie und Kirche, fondata por J. J. Herzog, 3.* ed. a cura di A. Hauck, Leipzig 1896-1913.
REA	Revue des Études Arméniennes, París.
REAN	Revue des Études Anciennes, Bordeaux 1899ss.

REAug Revue des Études Augustiniennes, Paris.
REB Revue des Études Byzantines, Parîs 1946ss.
REG Revue des Études Grecques, Paris.
REL Revue des Études Latins, Paris.
RelC Religión y Cultura, Madrid.
Religio Religio, ed. E. Buonaiuti, Roma 1925-1939.
RET Revista espanola de Teologia, Madrid.
RevR Review of Religion, New York.
RF Razón y Fe, Madrid 1901ss.
RFE Revista de Filología Española, Madrid.
RFIC Rivista di Filologia e Istruzione Classica, Torino.
RFN Rivista di Filosofia Neoscolastica, Milano 1909ss.
RGG' Religión in Geschichte und Gegenwart. 2.s ed. ed. H. Gunkel-L. Zscharnarck, Tübingen 1927-1932.
RGG'' Religión in Geschichte und Gegenwart. 3.4 ed. por K. Galling, Tübingen 1957ss.
RGH Revue des Questions Historiques, Paris 1866ss.
RH Revue Historique, Paris 1867ss.
RHE Revue d'Histoire Ecclésiastique, Louvain.
RHEF Revue d'Histoire de l'Église de France, Paris 1910ss.
RHL Revue d'Histoire et de Littérature religieuse, Paris.
RhM Rheinisches Museum für Philologie, Frankfurt a. M.
RHPR Revue d'Histoire et de Philosophie Religieuse, Strasbourg.
RHR Revue de l'Histoire des Religions, Paris.
RHSpir Revue d'Histoire de la Spiritualité, Paris.
RHT Revue d'Histoire de Textes, Paris.
RILSL Renticonti. del R. Instituto Lombardo di Scienze e Lettere, Classe di Lettere e Scienze Morali e Storici, Milano.
RiStCl Rivista di Studi Classici, Torino.
RLM Revue Liturgique et Monastique, Maredsous.
RML Revue du Moyen-áge Latin, Lión-Strasburg 1945ss.
ROC Revue de l'Orient Chrétien, Paris.
ROL Revue de l'Orient Latin, Parîs 1893ss.
RPh Revue de Philologie, de Littérature et d'Histoire anciennes, Paris.

RQ	Römische Quartalschrift, Freiburg im Br.
RQH	Revue des questions historiques, Paris.
RQU	Revue de Qumran, Paris.
RR	Ricerche Relígiose, Roma 1925ss.
RSCI	Rivista di Storia della Chiesa in Italia, Roma.
RSFR	Rivista di Studi Filosofici e Religiosi, Roma.
RSH	Revue de Synthése Historique, París.
RSLR	Rivista di Storia e Letteratura Religiosa, Firenze.
RSO	Rivista degli Studi Orientali, Roma 1908ss.
RSPT	Revue des Sciences Philosophiques et Théologiques, Paris 1907ss.
RSR	Recherches de Science Religieuse, Paris.
RStR	Ricerche di Storia Religiosa, Roma 1954ss.
RSO	Rivista degli Studi Orientali, Roma.
RSRUS	Revue des Sciences Religieuses, Strasburg-Paris.
RT	Revista Teologică, Sibiu.
RT	Revue Thomiste, Paris 1893ss.
RTAM	Recherches de Théologie Ancienne et Médiévale, Louvain.
RThPh	Revue de Théologie et de Philosophie, Lausane.
RTP	Revue de Theologie et Philosophie, Lausanne 1868ss.
RTr	Rivista Trimestrale di Studi Filosofici e Religiosi, Perugia.
RUO	Revue de l'Université d'Ottawa.
SA	Studia Anselmiana, Roma 1933ss.
SAB	Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Klasse, Berlín 1882ss.
SAH	Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Klasse, Heidelberg 1910ss.
SAM	Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Klasse, Monaco 1871ss.
SAW	Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Klasse, Viena 1847ss.
SbB	Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist, Klasse, Berlin.
SC	Scuola Cattolica, Milan 1873ss.

SCA Studies in Christian Antiquity, ed. por J. Quasten, Washington D.C. 1941ss.
SCh Sources Chrétiennes, Paris-Lyon.
Schol Scholastik, Brieburg-Eupen.
SCO Studi Classici e Orientali, Pisa.
SD Studies and Documents, ed. por K. Lake y S. Lake, London-Philadelphia.
SEJG Sacris Erudiri. Jaarboek voor Godsdienstwetenschappen Steenbrugge, St. Pietersabdij.
SIF Studi Italiani di Filología Classica, Firenze.
SJMS Speculum. Journal of Medieval Studies, Cambridge (Mass.) 1926ss.
SJTh Scottish Journal of Theology, Edinburgh.
SKGG Schriften der Königsberger Gelehrtengesellschaft.
SM Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktinerordens und seiner Zweige, München.
SMITH-WACE Dictionary of Christian Biography, W. Smith and H. Wace, 4 vol., London.
SMSR Studi e Materiali di Storia delle Religioni, Bologna.
SO Symbolae Osloenses, Oslo 1920ss.
So Sophia, Milano.
SOB Sobornost, London.
SP Studia Patristica (TU), Berlin 1957ss.
SPCK Society for Promoting Christian Knowledge, London.
SPM Stromata Patristica et Mediaevalia, ed. por C. Mohrmann y J. Quasten, Utrecht 1950ss.
SQ Sammlung ausgewählter Quellenschriften zur Kirchen und Dogmengeschichte, Tübingen.
SSL Spicilegium Sacrum Lovaniense, Louvain 1922ss.
ST Revista Studii Teologice, București.
ST Studi e Testi. Pubblicazioni della Biblioteca Vaticana, Roma 1900ss.
StBN Studi Bizantini et Neoellenici, Roma 1947ss.
STC Revista Studia Universitatis Babeș-Bolyai Theologia Catholica, Cluj-Napoca.

STc Studia Catholica, Nijmegen.
STCL Revista Studia Universitatis Babeș-Bolyai Theologia Catholica Latina, Cluj-Napoca.
STGCV Revista Studia Universitatis Babeș-Bolyai Theologia Graeco Catholica Varadiensis, Oradea.
StGKA Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums, Paderborn.
STO Revista Studia Universitatis Babeș-Bolyai Theologia Orthodoxa, Cluj-Napoca.
StMon Studia monastica. Abadia de Montserrat, Barcelona.
StPad Studia Patavina, Padova.
STRT Revista Studia Universitatis Babeș-Bolyai Theologia Reformata Transylvanica, Cluj-Napoca.
SVTQ St. Vladimir´s Theological Quartely.
ΘΗΕ Θρησκευτική καί `Ηθική Εγκυκλοπαίδεια, `Αθήνα.
TEDJ Teologie și Educație la Dunărea de Jos, Galați.
Teol Revista Teologia, Arad.
TH Tehologia, Athenes.
THBL Theologische Blátter, Leipzig 1922ss.
THGL Theologie und Glaube, Paderborn 1909ss.
THJ Theologische Jahrbücher, Leipzig 1842.
THLB Theologisches Literaturblatt, Leipzig 1880ss.
ThLZ Theologische Literaturzeitung, Leipzig-Berlin.
ThPh Theologie und Philosophie, Freiburg im Br.
ThR Theologische Revue, Münster im Westfalen.
ThRu Theologische Rundschau, Tübingen.
ThQ Theologische Quartalschrift, Stuttgart-Tübingen.
ThStK Theologische Studien und Kritiken, Gotha.
ThZ Theologische Zeitschrift, Basel.
TJHC Theology Journal of Historic Christianity, London.
TP Transactions and Proceedings of the American Philological Association, Lancaster, Pa.
Tr Traditio, New York.
TR Periodicul Telegraful Român, Sibiu.
TrThZ Trierer Theologische Zeitschrift, Trier.
TS Theological Studies, Baltimore.

TSt	Texts and Studies, ed. por J. A. Robinson, Cambridge 1891ss.
TU	Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur, Leipzig-Berlin.
TV	Revista Teologie și Viață, Iași.
TZ	Theologische Zeitschrift, Basel 1945ss.
UTQ	University of Toronto Quarterly, Toronto.
VC	Vigiliae Christianae, Amsterdam.
VD	Verbum Domini, Roma 1921ss.
VetChr	Vetera Christianorum, Bari.
VS	La vie spirituelle, Paris.
VV	Vizantijskij Vremennik, Pietroburgo. New Serie, Moskow.
WJB	Würzburger Jahrbücher für klassische Altertumswissenschaft 1947ss.
WS	Woodbrooke Studies, Manchester.
WSt	Wiener Studien, Zeitschrift für klassische Philologie, Wien.
WZHalle	Wissenschaftliche Zeitschrift der M. Luther-Universität Halle-Wittenberg, Halle.
WZKM	Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, Wien.
ZAM	Zeitschrift für Aszese und Mystik, Innsbruck-München.
ZAW	Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft, (Giessen), Berlin 1881ss.
ZB	Zeitschrift für Balkanologie, Wiesbaden.
ZBW	Zentralblatt für Bibliothekswesen, Leipzig 1884ss.
ZDADL	Zeitschrift für deutches Altertum und deutsche Literatur, Wiesbaden.
ZDMG	Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, Wiesbaden.
ZDP	Zeitschrift des Deutschen Palästinavereins, Leipzig 1878ss.
ZKG	Zeitschrift für Kirchengeschichte, Stuttgart.
ZKTh	Zeitschrift für Katholische Theologie, Innsbruck.
ZMR	Zeitschrift für Missions-und Religionswissenschaft, Münster 1928ss.
ZNW	Zeitschrift für Neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der Älteren Kirche, Giessen-Berlin.

ZPE	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn.
ZRGG	Zeitschrift für Religions-und Geistesgeschichte, Marburg.
ZSK	Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung, Weimar 1911ss.
ZSR	Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung, Weimar 1880ss.
ZST	Zeitschrift für systematische Theologie, Gütersloh 1923ss.
ZTK	Zeitschrift für Theologie und Kirchen, Tübingen 1891ss.
ZWTh	Zeitschrift für wissenschaftlichen Theologie.

Capitolul I.

DINASTIA CONSTANTINIANĂ/CONSTANTINĂ 306-363

I.1. Bizanțul

Civilizația și cultura bizantină s-au constituit ca o *„sinteză a tuturor elementelor politice, religioase și intelectuale ale lumii antice în declin: tradiție latină, elenism, creștinism și cultura orientală"*.[1] Imperiul Bizantin a reușit pe parcursul unei perioade de peste unsprezece secole să-și creeze o monarhie absolută cu o administrație puternic centralizată, conservând tradițiile clasice ale culturii grecești și dreptului roman, cărora a reușit să le integreze elemente orientale. De asemenea, Imperiul Bizantin a constituit o legătură crucială între lumea antică și cea modernă.

În acest mod Imperiul Bizantin a putut să-și extindă acțiunea sa civilizatoare și cultura în țările Europei de sud-est și răsărit, iar în acest fel a devenit în totalitatea ei o componentă importantă a culturii medievale europene fiind în această perioadă singurul stat civilizat din Evul Mediu timpuriu. pe care l-a avut Europa. Astfel, Imperiul Bizantin a înflorit într-o

[1] Louis Bréhier, *Le monde byzantin. Vie et mort de Byzance,* Paris, 1969, p. 12

perioadă când Europa Occidentală se adâncise într-o stare de barbarie. Așadar, civilizația bizantină ne oferă o lume rafinată, care a fost înzestrată cu o organizare de stat, ce nu a avut egal în acea epocă.[2] Mai mult decât atât, populația credea că acest Imperiu va fi veșnic, fiind ales de Dumnezeu să conducă neamul omenesc de la Întruparea Mântuitorului Isus Hristos și până la sfârșitul veacurilor.[3]

În istoria civilizației și culturii bizantine există o primă perioadă (330-610) care are un caracter prevalent latin. Aceasta se datora faptului că limba statului a civilizației a fost limba latină, iar a culturii era greaca, și de aceea această perioadă a fost numită cea a diglosiei greco-latine. Astfel, în guvern se folosea mai mult limba greacă, cu toate că limba latină a continuat să rămână limba oficială a Imperiului. De asemenea, limba greacă era deja limba în care a fost scris Noul Testament, dar și a celor mai obișnuite forme ale Liturghiei creștine în Răsărit.[4] Imperiul Bizantin a fost o societate complet creștină, iar instituțiile și învățăturile Bisericii creștine l-au influențat în toate privințele.[5]

Această perioadă a fost una de tranziție, mai ales în primele secole, când istoria Bizanțului a fost istoria jumătății

---

[2] Michel Kaplan, *Bizanț*, Traducere din limba franceză Ion Doru Brana, Editura Nemira, București, 2010, p. 9.

[3] Timothy E. Gregory, *O istorie a Bizanțului*, Traducere de Cornelia Dumitru, Editura Polirom, Iași, 2013, p. 17.

[4] Warren Treadgold, *O scurtă istorie a Bizanțului*, Traducere de Mirella Acsente, Editura Artemis, București, 2003, p. 59.

[5] Timothy E. Gregory, op. cit., p. 22.

răsăritene (Pars Orientalis), după ce în anul 395[6] împăratul Teodosie I (379-395) a hotărât împărțirea Imperiului Roman. Cu toate acestea, împăratul Teodosie a reușit pentru ultima dată să reunifice Imperiul, iar la moartea sa în anul 395, divizarea este definitivă. Ficțiunea unui Imperiu unic s-a menținut, mai ales prin legile promulgate într-una dintre cele două părți și care au fost considerabile aplicabile în cealaltă parte.[7]

I.2. Fondarea Imperiului Bizantin

Imperiul Bizantin nu are un „început" propriu-zis, datorită faptului că el a fost, continuarea statului roman, care a fost întemeiat (potrivit tradiției) în 21 aprilie 754/753, când are loc întemeierea sau fondarea Romei.[8] Cu toate acestea o dată convenabilă pentru întemeierea sa este domnia împăratului Constantin cel Mare (306-337) și de aceea epoca lui poate fi considerată ca punctul de graniță dintre vechiul Imperiu Roman și noul Imperiu Bizantin. Mulți istorici au considerat perioada bizantină. sau cel puțin primii ei ani, ca pe o perioadă de transformare, o punte între lumea antică și cea medievală sau chiar între lumea antică și cea modernă.[9]

---

6 Ovidiu Drimba, *Istoria culturii și civilizației,* vol. II., Editura Științiifică și Enciclopedică, București, 1987, p. 142.

7 Michel Kaplan, op. cit., p. 17.

8 Călin Ioan Dușe, *Imperiul Roman și creștinismul în timpul Părinților Apostolici,* Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca 2019, p. 44.

9 Timothy E. Gregory, op. cit., p. 61.

Sursa: https://doxologia.ro/imagine/sfantul-imparat-intocmai-cu-apostolii-constantin-cel-mare-0

Împăratul Constantin cel Mare (Gaius Flavius Valerius Aurelius Constantinus), este una dintre cele mai mari personalități ale istoriei universale, care a lăsat o puternică amprentă asupra contemporanilor, dar mai ales asupra secolelor următoare, așa cum au făcut Alexandru cel Mare/ Macedon (356-323 î.Hr.), Iulius Cezar (100-44 î.Hr.), Carol cel Mare (748-814 d.Hr.), Ludovic al XIV-lea (1638-1715 d.Hr.), Petru cel Mare (1672-1725 d.Hr.), Napoleon (1769-1821 d.Hr.) sau Charles de Gaull (1890-1970 d.Hr.).[10]

Prin ceea ce a făcut împăratul Constantin cel Mare în raport cu Biserica creștină, legislația civilă, atitudine civică, culturală, militară, el poate fi considerat cel mai mare împărat pe care l-a avut omenirea. Putem spune că el împarte istoria universală în: împărații de dinaintea sa și împărații de după Constantin cel Mare, dar credem că nici unii dintre ei nu s-au ridicat la nivelul său, pentru că el a fost un păgân și s-a purtat ca cel mai bun creștin.

El pune o piatră de temelie în cadrul istoriei universale, iar „marii conducători” care au venit după Constantin cel Mare nu au valorificat acest model oferit, decât cu unele excepții, chiar dacă ei au fost creștini. Istoria a reușit să ne prezinte conducători creștini, care din nefericire au fost contemporani cu noi, care s-au purtat mai rău, au persecutat Biserica și creștinii, mai brutal decât cei mai răi împărați păgâni.

De asemenea, împăratul Constantin cel Mare trebuie judecat ca unul dintre cei mai mari conducători politici și militari, dar și una dintre cele mai influente figuri religioase și

[10] Bertrand Lancon, Tiphaine Moreau, *Constantin un împărat creștin*, traducere Daniela Cârstea și Damian Anfile, Editura Basilica, București, 2013, p. 11.

culturale din istoria omenirii.[11] În timpul domniei împăratului Constantin cel Mare, putem remarca două momente, care au avut o importanță primordială pentru cursul ulterior al istoriei. Acestea sunt recunoașterea oficială a creștinismului și mutarea capitalei, de pe malurile Tibrului, pe cele ale Bosforului, din vechea Romă la Constantinopol, care de acum va deveni „Noua Romă."[12]

Împăratul Constantin cel Mare s-a născut în provincia romană Moesia Superior, în vechiul oraș Naissus, azi orașul Niș în Serbia.[13] Nu avem o dată exactă a nașterii lui, deoarece ea oscilează între anii 272-280, iar istoricul Robert Turcan fixează nașterea sa în anul 273.[14]

Familia împăratului

Tatăl lui Constantin cel Mare s-a numit Flavius Constantius Chlorus și s-a născut în provincia Illyricum, situată la sud de Dunărea centrală. A făcut parte din garda personală a împăratului Aurelian (270-275), iar în calitate de protectores l-a însoțit pe acesta în timpul campaniei de recucerire a teritoriilor din Siria de est între anii 271-273. Ascensiunea militară a lui Constanțius continuă, el ajungând tribunus (ofițer), iar mai apoi

---

[11] Charles Matson Odahl, *Constantin și imperiul creștin*, traducere de Mihaela Pop, Editura Bic All, București, 2006, p. 252.

[12] A. A. Vasiliev, *Istoria Imperiului Bizantin*, traducere și note de Ionuț-Alexandru Tudorie, Vasile-Adrian Carabă, Sebastian-Laurențiu Nazâru, studiu introductiv de Ionuț-Alexandru Tudorie, Editura Polirom, Iași, 2010, p. 90.

[13] Michel Kaplan, op. cit., p. 337.

[14] Robert Turcan, *Constantin, Le baptême ou la pourpre*, Editura Faton, Dijon, 2007, p. 96.

guvernator (praeses) al provinciei Dalmația, situată în vestul provinciei Illyricum.[15]

La 1 martie 293 împăratul Diocleţian (284-305) la Sirmium şi Maximian la Milano, inaugurează noua ordine în Imperiul Roman Tetrahia „conducerea celor patru”. Astfel, pentru o mai bună funcționare şi administrare a Imperiului s-au stabilit capitalele regionale: Nicomidia pentru Diocleţian ca August în Răsărit şi Tessalonic pentru Galeriu ca Cezar în Răsărit, iar la Milano pentru Maximian ca August în Apus şi Trier pentru Constanţiu ca şi Cezar în Apus.

De asemenea, provinciile Imperiului au fost grupate în 12 Dioceses. Fiecare împărat, prin intermediul prefectului, administra trei dioceze. Constanţiu Chlor avea diocezele Britania (după ce a reuşit să o recucerească în anul 296), Gallia şi Viennensis în nord-vest; Maximian avea diocezele Italia, Hispaniae, şi Africa în sud-vest; Galeriu avea diocezele Pannonia, Moesia şi Tracia din estul Europei, iar Diocleţian avea diocezele Pontica, Asiana şi Oriens din Orientul Mijlociu.[16]

Datorită faptului că Maximian nu a avut un fiu, în noul context, el îşi va căsători fiica mai mare Teodora, cu Constanţiu Chlor. Astfel, în primăvara anului 293 Constanţiu Chlor a plecat la Trier cu noua soţie care îi va dărui şase copii: trei băieţi şi trei fete: (Flavius Dalmaţius, Iulius Constanţius, Hannibalianus, Constanţia, Anastasia şi Eutropia).

Constantin împreună cu mama sa Elena vor pleca în Răsărit şi astfel timp de doisprezece ani Constanţiu Chlor şi

[15] Stephen Wiliams, *Diocletian and the Roman Recovery*, New York, 1997, pp. 24-38.
[16] A. A. Vasiliev, op. cit., p. 106.

Constantin cel Mare au trăit la extremitățile Imperiului, dar cu toate acestea au ținut o strânsă legătură.

Mama împăratului Constantin cel Mare, Elena. era o tânără frumoasă, care s-a născut la Drepanum, în Yalova, o localitate în nordul Bithyniei din Turcia de azi. Elena provenea dintr-o familie modestă și era stabularia, (hangiță) într-una dintre numeroasele taverne/hanuri care erau presărate de-a lungul drumurilor romane din provinciile de est. Aici a întâlnit-o pe Elena la începutul carierei lui militare (268-272). S-a căsătorit cu ea, iar după ce Constanțiu a fost ales Cezar în Apus în noua situație, el a trebuit să o părăsească pe Elena. Ea nu s-a mai recăsătorit și a trăit retrasă mulți ani, alături de fiul ei Constantin.[17] Elena a fost o femeie cu multă demnitate, pietate mistică și pasiune emoțională. În momentul în care Constantin va deveni împărat, el a readus-o pe mama lui în viața publică ridicând-o la rangul de Augusta – împărăteasa lumii romane.

Părinții împăratului Constantin cel Mare au trăit în prima parte a perioadei de criză majoră, care s-a întins pe parcursul a cincizeci de ani (235-285). Datorită acestei crize se părea că Imperiul Roman avea să se prăbușească fiind măcinat de puternice convulsii politice, invazii externe, declin economic și mai ales dezbinării culturale.

Împrejurările și contextul politic l-au făcut pe Constanțiu Chlor să nu fie alături de primul său fiu Constantin timp de doisprezece ani, dar cu toate acestea el s-a preocupat ca fiul său să fie educat pentru poziția imperială, aducându-l aproape de el și pregătindu-l pentru succesiunea la tron. Pe parcursul acestor ani Constantin cel Mare trece rapid din perioada

---

[17] Hans A. Pohlasander, *Helena: Empress and Saint*, Chicago, 1995, pp. 12-19.

adolescenței și intră în armată sub comanda colegilor tatălui său. El a reușit să se afirme în campaniile militare din Răsărit alături de Dioclețian și Galeriu. Când Constanțiu Chlor va atinge poziția și puterea necesară, el va cere ca fiul său, Constantin să primească permisiunea pentru a reveni în Apus.

Constantin a primit în anul 293 rangul de tribun militar, s-a căsătorit cu Minervina care i-a dăruit un fiu Crispus pe la anul 300. La scurt timp după nașterea fiului său Minervina soția lui Constantin a murit, iar mama sa, Elena, a fost aceea care s-a ocupat de creșterea și educarea nepotului. În această perioadă Constantin și-a continuat educația, s-a familiarizat cu textele filosofice și cursurile de retorică la școala lui Lactanțiu (240/250-326), care a fost adus pe la anul 290 de către împăratul Dioclețian (284-305) la Nicomidia ca și profesor de retorică latină.[18]

Datorită curajului și comportamentului său Constantin a câștigat aprecierea împăratului Dioclețian. El a luptat alături de el în campania din Siria (297) împotriva perșilor și alături de Galeriu în Mesopotamia (298-299). Istoricul Eusebiu de Cezareea (265-339/340) povestește cum l-a văzut pe Constantin stând în dreapta lui Dioclețian în drumul lor prin Palestina spre Egipt între anii 301-302. Eusebiu de Cezareea a fost impresionat de statura, vigoarea, inteligența și frumusețea viitorului împărat: *„De altfel, Constantin fusese socotit de ei vrednic să primescă înalta cinste încă din anii când abia pășise din vârsta copilăriei în aceea a feciorie: noi înșine l-am putut vedea străbătând ținutul Palestinei în tovărășia celui mai vârsnic dintre împărați.*

[18] Arhid. Prof. Dr. Constantin Voicu, *Patrologie* Vol. I, Editura Basilica, București, 2009, p. 279.

Oricine poftea l-a putut limpede vedea șezând de-a dreapta acestuia, dând încă de pe atunci o pildă de cumpătare împărătească. Nimeni nu i-ar fi putut ședea alături în ceea ce privește frumusețea și farmecul, precum și în ce privește înălțimea (și proporțiile) trupului; iar tinerii de vârsta lui îl știau de frică, atât de vânjos era, atâta era de puternic. Numai că zestrea lui sufletească îi întrecea cu mult calitățile trupești; înainte de orice, își înveșmântase sufletul cu podoaba cumpătării, căreia mai apoi se pricepuse să-i dea o neasemuită strălucire prin marea lui cultură, prin înnăscuta lui putere de judecată și prin înțelepciunea cu care îl dăruise Dumnezeu."[19]

Drumul lui Constantin cel Mare către conducerea Imperiului se apropia, cu toate că el a trebuit să treacă și peste cursele pe care i le-a întins Galeriu (305-311). Pentru a putea scăpa de Constantin, în viclenia lui Galeriu l-a expus la mai multe capcane. Astfel, l-a forțat să lupte cu animale sălbatice în arenă sub pretextul antrenamentului militar. În timpul luptelor cu sarmații de la frontiera Dunării, Galeriu i-a cerut lui Constantin să treacă cu cavaleria prin mlaștină crezând că se va îneca. El a reușit să scape și de această dată, dar și de alte comploturi pe care i le-a organizat Galeriu. Toate acestea l-au făcut pe Lactanțiu să considere că *„mâna lui Dumnezeu"* îl proteja pentru o misiune viitoare.[20] Grija și iubirea lui Constanțiu Chlor pentru fiul său, dar și ambiția lui Constantin cel Mare de a-i urma tatălui său vor dejuca planurile lui Galeriu de cucerire a puterii imperiale.

---

[19] Eusebiu de Cezareea, *Viața lui Constantin cel Mare*, I, 19, traducere și note de Radu Alexandrescu, în col. PSB. vol. 14, EIBMBOR, București, 1991, p.73.

[20] T. D. Barnes, *Constantine und Eusebius*, Cambridge MA, 1981, pp. 25-27.

Perioada pe care Constantin a petrecut-o în Răsărit i-a dat posibilitatea să cunoască atitudinea, pe care Dioclețian și Galeriu o aveau față de creștinism, dar și modul brutal și nemilos prin care aceștia erau persecutați. Pe data 23 februarie 303, a început o nouă și grea persecuție care avea ca scop eliminarea creștinismului ca religie, dar și a credincioșilor. Această persecuție a început la Nicomidia, unde a fost distrusă biserica, arse textele sfinte și confiscate obiectele prețioase.

Edictul de persecuție împotriva creștinismului a fost afișat public. Istoricul Eusebiu de Cezareea și Lactanțiu, spun că prin acest edict bisericile creștine trebuia să fie distruse, cărțile sfinte să fie arse, creștinii să fie privați de toate rangurile și drepturile lor, să nu aibă acces la apărare în tribunalele imperiale, dar ei puteau fi chemați în instanță și chiar torturați. Dioclețian a trimis copii ale acestui edict și în Apus la Maximian și Constanțiu Chlor, ordonându-le să-l pună în aplicare.

Acest edict a fost începutul celei mai mari persecuții prin care a trecut Biserica de la începutul ei. Persecuția a fost violentă, dar scurtă și, înainte de abdicarea lui, Dioclețian și-a dat seama de eșecul său în acest demers de distrugere a Bisericii creștine. Cu toate acestea, marea persecuție a lui Dioclețian a zdruncinat din temelii Biserica creștină datorită faptului că o parte dintre creștini nu s-au opus ordinului imperial și și-au trădat credința. De asemenea, cea mai mare parte dintre creștini au rămas statornici în credință și au primit cununa martiriului, iar moartea lor în chinuri îngrozitoare, a stabilit un standard de conduită și opoziție față de autoritatea imperială.[21]

[21] Timothy E. Gregory, op. cit., p. 59.

La 1 mai 305 împărații Dioclețian și Maximian și-au anunțat abdicarea de la conducerea Imperiului și ridicarea la rangul de Auguști a lui Galeriu în Răsărit și a lui Constanțiu Chlor în Apus. Maximian Daia a fost numit Cezar în Apus, iar Severus Cezar în Răsărit.

Sursa: De la Coppermine Photo Gallery – Coppermine Photo Gallery, CC BY-SA 3.0, https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=4574473

După constituirea noii Tetrahii în anul 305, la scurt timp Constanțiu Chlor îi va cere lui Galeriu, printr-o scrisoare, să-l trimită la el pe fiul său, Constantin, pentru că nu l-a mai văzut de multă vreme. Astfel, după mai multe încercări din partea lui Constantin, Galeriu în cele din urmă, îi dă voie acestuia să meargă la tatăl său împreună cu sigiliul imperial și toate documentele pentru a putea pleca. Cunoscând caracterul

nestatornic și răutatea lui Galeriu, Constantin cel Mare a plecat seara în mare grabă, dejucând astfel planurile prin care acesta ar fi vrut să-l rețină la curtea lui.

El ajunge la tatăl său în vara anului 305. Astfel, timp de un an s-a remarcat alături de acesta în conducerea Imperiului, dar a văzut blândețea, bunătatea, și grija părintească cu care Constanțiu își conducea supușii: *„În anii celor patru împărați care-și împărțiseră cârma domniei, Constanțiu a fost singurul care a avut o înțelegere a lucrurilor cu totul străină celorlalți, punând pentru sine temei de dragoste din partea lui Dumnezeu, Cel mai presus de toate. Încât în timp ce aceia sugrumau și sfâșiau Bisericile lui Dumnezeu din înalt până la pământ, nimicindu-le locașurile de rugăciune până la a nu li se mai vedea nici temeliile, acesta și-a păzit mâinile curate de pângărirea cu astfel de nelegiuire, nevrând să li se asemene în nici un fel de chip. Cei trei și-au pătat stăpâneștile tărâmuri căsăpind bărbați și femei de același sânge și cu frica lui Dumnezeu; Constanțiu, în schimb, și-a păstrat sufletul nepătat. Și s-au înrobit aceia în amestecătura răutății, mai întâi ei înșiși, iar apoi și pe supușii lor, pe toți, dând ascultare vicleșugurilor puse la cale de duhurile rele, în timp ce acesta domnea răspândind asupra a lor săi pacea cea mai adâncă, îngăduindu-le să săvârșească nestingheriți cele ce țin de cinstirea lui Dumnezeu. Iar când ceilalți împilau pe toată lumea cu cele mai grele dări, făcându-le viața de nesuferit și mai cumplită decât moartea, numai Constanțiu izbutea să înjghebe pentru supuși o domnie fără necazuri și senină; el singur arăta față de ei o grijă părintească niciodată dezmințită. Nenumărate mai sunt și celelalte trăsături ale acestui bărbat, pe care toată lumea le laudă fără preget; eu însă voi aminti doar de două isprăvi, care vor trebui să mărturisească și pentru cele pe care nevoit sunt să le trec sub tăcere ca să pot ajunge la subiectul propus al scrierii mele, care așteaptă.*

Răspândindu-se zvonul despre omenia și bunătatea acestui împărat și despre cât de plăcut ajunsese el să fie lui Dumnezeu, precum și că, de atâta grijă față de supuși, nu ajungea să agonisească bani în vistierie, împăratul care se afla atunci pe treapta cea mai înaltă a puterii, a trimis la el solie să-l certe pentru nepăsarea arătată treburilor obștești și să-l ocărească pentru sărăcire, aducând dovadă în sprijinul acestor spuse (tocmai) faptul că nu se învrednicise să strângă în vistieria lui nici un ban. Constanțiu i-a poftit pe solii împăratului să mai zăbovească puțină vreme acolo, după care a chemat la sine din toate ținuturile stăpânirii sale pe cei mai avuți dintre bogătași, cărora le-a spus că avea mare nevoie de bani și că sosise vremea în care fiecare dintre ei să-și dovedească de bună voie devotamentul față de împăratul său. La auzul acestor cuvinte aceia s-au grăbit cu zor mare să-i umple vistieria cu aur, cu argint și cu alte scumpeturi, întrecându-se în dărnicie cu căutătura luminoasă și veselă-ca și cum de cine știe câtă vreme nu-și doriseră altceva decât să-și poată dovedi bunul zel. Apoi îndată i-a poftit Constanțiu pe solii împăratului celui mare să privească comorile cu ochii lor, după care le-a poruncit să ducă mărturia celor văzute de ei aceluia care îl ocărâse pentru sărăcia lui, și să adauge că de mare nădejde este să te gospodărești altminteri decât iscând în jurul tău suspine și decât agonisind averi pe căi nedrepte, precum și că toate cele ce le adunase el atunci se aflau acolo de mult, la stăpânii acestor avuții, ca tot atâtea (comori) ale sale încredințate spre pază unor străjuitori credincioși. Solii s-au minunat nespus de asemenea întâmplare; dar după plecarea lor, a chemat împăratul acesta atât de iubitor al oamenilor din nou la sine pe stăpânii avuțiilor, zicându-le -după câte se pare- să și le ia înapoi pe toate și să se ducă la casele lor, desigur fără a uita să-i laude pentru ascultarea și zelul dovedit.

Această întâmplare mărturisește despre bunătatea sufletească a lui Constanțiu. Următoarea va aduce limpede mărturie despre buna lui cinstire de Dumnezeu.

Din porunca stăpânirii, în toate colțurile pământului mai-marii așezați în fruntea popoarelor îi prigoneau pe credincioșii lui Dumnezeu. Or, iată că tocmai de prin împărăteștile locașuri aveau să iasă la lumină, înaintea oricăror altora, mucenicii cei plăcuți lui Dumnezeu, purtând până la capăt întreaga luptă pentru dreapta lor credință și înfruntând pentru ea de bunăvoie chiar focul, securea sau apa mării, precum și toate celelalte chipuri ale morții. Curând, în curțile împărătești aflate pretutindeni a început să se facă simțită lipsa bărbaților credincioși-lucru care pe cei răspunzători i-a lipsit mai abitir de ocrotirea lui Dumnezeu, de vreme ce a-i prigoni pe credincioși însemna a înăbuși rugăciunile înălțate de aceia în sprijinul lor.

Numai Constanțiu a dat ascultare unui gând înțelept și cuvios, purcezând la un lucru de necrezut și a cărui înfăptuire stârnește uimirea: anume, el a poruncit tuturor oamenilor săi (începând chiar cu cei aflați în slujbele palatului și până la demnitarii în funcție) să se hotărască – fie a jertfi demonilor (în care caz puteau rămâne mai departe în preajma sa, păstrându-și rangul neatins), fie să nu le aducă jertfă (în care caz porțile sale aveau să le rămână închise iar ei aveau să fie izgoniți până departe și lipsiți de ocrotirea sa). Oamenii s-au împărțit, trecând unii deoparte, alții de cealaltă parte, și dându-și fiecare în vileag felul alegerii. Atunci le-a dezvăluit și omul acela minunat gândul ascuns de el în spatele șiretlicului, unora punându-le în lumină lașitatea și egoismul, altora – în schimb – aducându-le foarte mare laudă pentru statornicia lor înaintea lui Dumnezeu; după care, pe cei dintâi – de vreme ce fuseseră în stare să-și trădeze Dumnezeul – nu i-a mai socotit vrednici să dea ochii cu împăratul lor (într-adevăr, cum și-ar fi putut păzi credința față de împărat unii cărora le fusese dată în vicleșug nerecunoștința față de Cel de sus?). Ca atare, el a decretat că aceștia vor trebui să părăsească curtea împărătească și să plece cât mai departe; despre ceilalți, în schimb – pe

care însuți adevărul îi dovedise vrednici de (dragostea lui) Dumnezeu – a socotit Constanțiu că tot astfel se vor purta ei și cu împăratul lor, și, drept urmare, i-a rânduit în garda sa de corp și le-a dat în grijă până și veghea împărăției înseși, lăsând să se înțeleagă că din astfel de oameni se cade să ne facem noi prietenii și oamenii de casă cei mai apropiați și de nădejde, prețul lor întrecând cu mult pe acela al unor cămări pline de neasemuite comori.

Am arătat deci, pe scurt, amintirea lăsată în urma sa de tatăl lui Constantin. De ce fel de sfârșit a avut el parte după ce s-a arătat astfel lui Dumnezeu și câtă deosebire a vădit Dumnezeu, Cel cinstit de el, între el și ceilalți părtași la împărăție, își va putea da seama oricine va lua aminte la natura acestor întâmplări. Într-adevăr, după dovezile de pricepere în arta de a cârmui, aduse de el de-a lungul multor ani, după ce recunoscuse drept singur Dumnezeu pe Acela aflat deasupra tuturor, după ce-și ridicase glasul împotriva puzderiei de zeități a celor fără Dumnezeu, și prin rugăciunile celor cucernici, își încinsese întreaga casă (cu un zid proteguitor), Constanțiu a continuat să viețuiască în liniște, fără tulburare – (părtaș făcându-se singurului) lucru socotit de unii ca însemnând fericirea, anume faptul de a nu avea cugetul încărcat, precum și acela de a nu fi împovărat conștiința altora. Astfel a continuat el a cârmui tot timpul cât a avut parte de domnie, în chip statornic și fără tulburare, dăruindu-și întreaga familie – copiii, soția și pe toți ai casei – Dumnezeului Celui Unul, împăratul tuturor, și făcând ca mulțimea celor aflați înlăuntrul zidurilor palatului să nu poată fi socotită cu nimic mai prejos de o Biserică a lui Dumnezeu – printre ei aflându-se și slujitori ai lui Dumnezeu care nu conteneau să înalțe rugăciuni pentru împărat. Faptele acestea numai la el, la Constanțiu se petreceau - într-o vreme când, pe alte meleaguri, poporului iubitor de Dumnezeu nu-i era îngăduită nici măcar purtarea numelui (de creștin)!

Curând după aceea l-a răsplătit Dumnezeu așa încât să aibă parte chiar de cea mai înaltă treaptă a puterii împărătești. N-aș putea spune cum s-a întâmplat; dar cei care în acea vreme dețineau rangul cel dintâi, au abdicat de la domnie; or, această răsturnare de situație s-a petrecut nu cu mult peste un an de la începutul prigoanei Bisericilor. Așa a fost aclamat Constanțiu singur drept Augustus și „Cel Pios", și asta după ce mai înainte se învrednicise de purtarea cununei cezare și i se recunoscuse întâietatea în rândul celorlalți. Cum spun: după întâia lui călire în astfel de treburi, a dobândit Constanțiu și podoaba celei mai înalte trepte a ierarhiei romane, numit fiind împărat cu precădere între cei patru care fuseseră proclamați apoi. Pe lângă aceasta el singur se mai deosebea de toți ceilalți împărați și prin mulțimea urmașilor, fiindcă a dat viață unui număr mare de fii și fiice. Iar când, în cele din urmă, dând soartei cuvenita plată, a ajuns la vârsta împlinirii bătrâneților și a fost să se săvârșească din viață, atunci iarăși i s-a înfățișat Dumnezeu în chipul unui făptaș de lucruri minunate, rânduindu-l pe Constantin să fie – dintre toți copiii-întâiul la căpătâiul celui ce trăgea să moară, spre a primi de la el moștenirea domniei."[22]

Constantin cel Mare devine împărat la 25 iulie 306, primind de la tatăl său simbolurile puterii imperiale, iar armata l-a recunoscut ca și conducător la Eburacum-York în Britania pe locul unde se află acum catedrala gotică Sfântul Petru. După aceasta i-a trimis lui Galeriu o descriere a alegerii sale ca August și o imagine cu el ca împărat, pentru ca astfel să fie recunoscut oficial și de către ceilalți împărați.

Din acest moment va începe ascensiunea lui Constantin cel Mare pe toate planurile, pentru ca în final să ajungă singurul împărat al Imperiului Roman/Bizantin, în anul 324. Toate energiile lui s-au concentrat pentru a da tot ceea ce este mai bun

[22] Eusebiu de Cezareea, *Viața lui Constantin cel Mare,* I, 13-19, op. cit., pp. 69-73.

atât pentru prosperitatea Imperiului, dar mai ales a Bisericii. Meritul lui Constantin cel Mare este cu atât mai demn de apreciat, pentru că în această perioadă în anul 312, creștinii reprezentau între 5-10% din populația Imperiului.[23]

El a conștientizat faptul că Dumnezeu a fost Acela, care i-a încredințat această misiune și s-a comportat ca atare atât în ceea ce privește politica internă cât și în cea externă. Constantin cel Mare a reușit să pună o piatră de temelie în ceea ce privește raporturile dintre stat și Biserică. Dacă până la el timp de aproape trei sute de ani Biserica a fost persecutată și umilită din acest moment ea va deveni pilonul de bază în cadrul noii ordini inaugurate de împăratul Constantin cel Mare. Dorind să-și întărească cât mai mult autoritatea imperială împăratul Constantin cel Mare a făcut din creștinism religie de stat înmulțind imunitățile și privilegiile, pe care el le-a acordat și apărându-le în toate situațiile prin protecția sa.

Edictul de la Milan

După o perioadă de aproximativ trei sute de ani, în care Biserica a fost persecutată, începutul de secol al IV-lea va aduce liniștea de care ea avea atât de multă nevoie. După crunta persecuție din anul 303, Galeriu văzând că aceasta nu și-a atins scopul deoarece creștinii n-au revenit la cultul străbun al venerăririi vechilor zei, ci mai mult a dus la pierderea respectului față de orice zeu, el revine asupra deciziilor sale și pe patul de moarte la 30 aprilie 311 dă următorul edict, care este relatat de către Lactanțiu în opera sa *Despre morțile persecutorilor,*

[23] K. M. Girardet, *Die Konstantinische Wende: Voraussetzungen und geistige Grundlagen der Religionspolitik Konstantinus der Grossen*, Editura De Gruyter, Darmstadt, 2006, pp. 82-83; A. A. Vasiliev, op. cit., p. 93.

XXXIV: *„Între celelalte hotărâri pe care le-am luat întotdeauna în interesul și spre binele statului, noi hotărâserăm mai înainte să îndreptăm toate problemele după legile vechi și disciplina publică romană și să veghem ca până și creștinii, care au părăsit religia strămoșilor lor, să revină la sentimente mai bune. Având în vedere faptul că din anumite rațiuni, aceștia au fost cuprinși de o anumită încăpățânare și posedați de o mai mare nebunie încât, departe de a urma obiceiurile înaintașilor lor – obiceiuri care fuseseră stabilite de proprii lor părinți – și-au făcut pentru ei înșiși, după propria voință și după bunul lor plac, legi pe care le respectau și prin care în diferite locuri se întruneau o mulțime de oameni de diferite feluri.*

În sfârșit, după publicarea edictului nostru, care le ordona acestora să se conformeze vechilor obiceiuri, mulți s-au supus de teama primejdiei, mulți au fost tulburați de tot felul de chinuri. Dar fiindcă foarte mulți au rămas în aceeași stare și am văzut că aceștia nu își mai arată față de zei cultul și respectul cuvenit și nu îl mai cinstesc nici pe Dumnezeul creștinilor, ținând seama de infinita noastră bunătate și luând în considerare obiceiul nostru statornicit potrivit căruia noi obișnuiam să acordăm iertare tuturor, am decis ca iertarea noastră să acționeze și în cazul lor, ca să poată exista din nou creștini și să-și ridice lăcașurile lor de adunare, așa încât să nu mai întreprindă nici un act contrar ordinii stabilite. Printr-un alt document scris noi vom da de știre guvernatorilor ce trebuie să aibă în vedere în ceea ce-i privește pe creștini. În consecință, în urma iertării pe care le-am acordat-o, creștinii vor trebui să se roage Dumnezeului lor pentru sănătatea noastră, a statului și a lor personal, încât statul să se mențină peste tot nevătămat, iar ei să poată trăi în siguranță în casele lor"[24].

---

[24] Lactanțiu, *Despre moartea persecutorilor,* traducere de Cristian Bejan, studiu introductiv, tabel cronologic, note explicative și anexe de Dragoș Mîrșanu, Iași, Editura Polirom, 2011, pp. 122-123.

Cu toate că edictul a fost adus la cunoștință tuturor prin afișare la Nicomidia în 30 aprilie 311, Galeriu murind la puține zile, el nu a fost respectat de către toți pentru că Maximin Daia i-a obligat pe creștini să aducă sacrificii zeilor, și nu le-a dat posibilitatea conform edictului să-și construiască biserici și lăcașuri de adunare. O parte din ei au fost eliberați din închisori, iar alții au fost persecutați mai departe, li se tăiau mâinile, picioarele, nasul și urechile, li se scoteau ochii, dar cu toate aceste greutăți, pe care trebuia să le înfrunte creștinii, ei au rezistat, pentru că se apropia momentul în care Constantin cel Mare va aduce ziua cea mare a bucuriei.

Împăratul Constantin cel Mare încheie o alianță dinastică cu Liciniu în iarna dintre anii 311-312, prin care el i-o oferă în căsătorie pe sora sa, Constanția,. De acum, Constantin va încerca să obțină controlul asupra jumătății de Apus a Imperiului. La Roma, Maxențiu se purta ca și un tiran, iar abuzurile de tot felul: bețiile, urgiile sexuale, taxele pe care le percepea, măsurile brutale de represiune, atât împotriva păgânilor cât și a creștinilor au contribuit la scăderea popularității sale și a amplificării urii față de acesta atât printre păgâni, cât și printre creștini. Toate acestea l-au făcut pe Constantin să se îndrepte spre Roma, pentru a o elibera de tiranul Maxențiu, dar și pentru a rămâne singurul conducător al Imperiului în Apus.

În drumul său spre Roma Constantin cel Mare are o dublă viziune povestită de împărat lui Eusebiu de Cezarea și Lactanțiu. Constantin a văzut pe cer, un semn în formă de cruce cu următorul text: *prin acest semn vei învinge* în greacă (touto nika), iar în latină (hoc signo victor eris).

Istoricul Eusebiu de Cezareea ne spune că în timp ce împăratul se ruga i s-a arătat acest semn pe la ceasurile amiezii: *„Și cum stătea împăratul înălțând stăruitoare rugăciune, i s-a arătat un cu totul fără semn de la Dumnezeu; cărui semn-dacă l-am fi aflat din gura altcuiva – poate că nu ne-ar fi tocmai ușor să-i dăm crezare; dar de vreme ce însuși împăratul, purtătorul de biruință, ne-a destăinuit aceste lucruri nouă înșine, celor ce scriem această carte, anume mult mai târziu, când am fost socotiți vrednici de cunoștința și de prezența sa (iar el adăugase spre încredințarea vorbelor sale puterea jurămintelor), cine – mă-ntreb – ar mai putea pune la îndoială exactitatea istorisirii, mai ales că, între timp, viitorul avea să aducă el însuși mărturie despre adevărul ei? Deci cam pe la ceasurile amiezii, când ziua începuse să scadă, zicea Constantin că văzuse cu ochii săi chiar pe cer, străjuind deasupra soarelui, semnul mărturisitor de biruință al unei cruci întocmite de lumină și că odată cu ea putuse desluși un scris glăsuind: „Să biruiești întru aceasta!"; după care, la vederea unei asemenea priveliști, fuseseră cuprinși de uimire și el și întreaga oaste (care, cum mărșăluia el pe drum, venea pe urmele sale, și de aceea asistase și ea la minune).*

Această arătare povestea Constantin că-l descumpănise, neputându-i el pricepe tâlcul. Or tot cugetând la ea, și adâncindu-se el în gânduri, iată că s-a lăsat noaptea fără să prindă de veste. Și dormind el, i s-a arătat Hristosul lui Dumnezeu cu semnul văzut mai înainte pe cer, poruncindu-i să închipuie la rândul său semnul ce i se arătase sus în cer, spre a se pune sub ocrotirea lui în luptele pe care avea să le poarte cu dușmanul.

În zori, trezindu-se, le împărtășise și prietenilor săi taina; după care chemase la sine meșteri în prelucrarea aurului și a nestematelor, se așezase el însuși în mijlocul lor și le zugrăvise cam cum putea să arate acest semn, dându-le poruncă să-l întocmească și ei la rândul lor așa, din aur și pietre scumpe.

Odată, când a binevoit Dumnezeu să ne facă această bucurie, ne-a învrednicit împăratul însuși să privim chiar cu ochii noștri însemnul.

Acesta arăta în felul următor: de vârful unei (cozi de) lance înalte și poleite cu aur era prinsă pieziș o stinghie în forma semnului crucii. Sus de tot, deasupra întregului însemn, era o cunună împletită din aur și bătută cu pietre nestemate, de care se afla prins simbolul numelui Mântuitorului; două litere închipuind – prin cele două litere de la începutul lui – însuși numele lui Hristos (P-ul fiind prins în mijlocul crucii X-ului), inițiale pe care împăratul s-a obișnuit să le poarte înscrise pe coif chiar și mai târziu. De bucata aceea transversală de stinghie prinsă de lance atârna o bucată de pânză fină de culoare purpurie, întrețesută bogat cu (fir de) aur și acoperită cu nestemate de toate culorile, prinse des, care în lumina zilei scânteiau – o lucrătură de o frumusețe nespusă – l-a privit. Bucata aceea de pânză prinsă de stinghie avea lățimea egală cu lungimea ei; iar partea întinsă a lancei – care era foarte înaltă – avea îndată sub biruitorul semn al crucii (chiar în susul fâșiei de pânză descrise de noi) imaginea – închipuită până la piept, și din aur – a de – Dumnezeu-iubitului nostru împărat, precum și pe aceea a fiilor săi.

Ei bine, de acest însemn mântuitor s-a folosit împăratul necurmat în chip de semn ocrotitor împotriva a toată puterea potrivnică și vrăjmașă. Și a trimis poruncă tuturor unităților sale să poarte în fruntea lor câte un însemn alcătuit după modelul acela."[25] De acum înainte acest steag numit *labrum*[26] va deveni steagul Imperiului Bizantin.[27] Credința pe care o avea Constantin l-a făcut vrednic

[25] Eusebiu de Cezareea, *Viața lui Constantin cel Mare*, I, 28-31, op. cit., pp. 76-77.

[26] Labarum este cuvântul latin *laureum*, în sensul de *signum* sau *vexillum*; Cf. H. Grégoire, *L`Étymologie de Labarum*, în: BYZ, 4/1929, pp. 477-482.

[27] A. A. Vasiliev, op. cit., p. 95.

de a primi semne, iar rugăciunea către singurul Dumnezeu pentru a-I cere ajutorul și a i se descoperi l-a învrednicit de această viziune.

Mulți istorici plasează convertirea împăratului Constantin cel Mare în anul 312, ea avându-și originea în bătălia de la Pons Mulvius, dar această convertire este rodul unor căutări, care s-au derulat pe parcursul mai multor ani. Îmbrățișarea creștinismului de către împărat este rezultatul unei alegeri raționale, iar istoricul Eusebiu de Cezareea mărturisește că împăratul Constantin avea o credință rațională și logică: *„Mai întâi Constantin, care deținea primul loc în imperiu ca demnitate și rang, din milă față de locuitorii Romei tiranizați de Maxențiu și după ce a chemat prin rugăciuni într-ajutor pe Dumnezeul cel ceresc și pe însuși Cuvântul Său, Mântuitorul tuturor, a intrat cu întreaga sa armată să redea romanilor libertatea moștenită din străbuni."*[28]

La 28 octombrie 312 Constantin cel Mare întră victorios în Roma, după ce l-a învins pe Maxențiu. Toți locuitorii Romei l-au primit cu bucurie: *„Cu toții de la copii mici și femei, până la membrii senatului în frunte cu „perfectissimus" și tot poporul roman l-au primit cu privirile sclipind de bucurie, din inimă, ca pe un liberator, mântuitor, binefăcător, în cuvinte de laudă și într-o bucurie nemăsurată. În schimb, el, care avea parcă evlavie față de Dumnezeu, nelăsându-se deloc tulburat și nici îngâmfat din pricina laudelor aduse, și-a dat seama numai decât că ajutorul lui a venit de la Dumnezeu, de aceea a poruncit îndată să pună în mâna statuii lui semnul mântuitor al patimilor și în timp ce meșterii îi ridicau statuia în cea mai circulată piață din Roma purtând în mâna dreaptă același*

[28] Eusebiu de Cezareea, *Istoria bisericească,* IX, IX, 2, traducere, studiu, note și comentarii de Pr. Prof. T. Bodogae, în col. PSB vol.13, EIBMBOR, București, 1987, p. 351.

semn mântuitor, a poruncit să se graveze acolo în limba latină această inscripție cu termenii ei proprii: „prin acest semn mântuitor, prin această veritabilă dovadă de curaj, am salvat orașul vostru eliberându-l de jugul tiranului și am restabilit iarăși „senatul și poporul roman" în vechea lor mărire și faimă, după ce le-am eliberat."[29]

Intrarea triumfală a lui Constantin cel Mare în Roma

Sursa: De la Peter Paul Rubens – http://www.philamuseum.org/collections/permanent/57725.html?mulR=12906%7C37, Domeniu public, https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=19084563

[29] Ibidem, IX, IX, 9-11, pp. 352- 353; Eusebiu de Cezareea, *Viața lui Constantin cel Mare,* I, 39-40, op. cit., pp. 81-82.

După intrarea în Roma, Constantin cel Mare nu s-a dus pe Capitoliu să aducă sacrificiul tradițional zeului statului roman, la încheierea paradei triumfale din anul 312[30] așa cum au făcut ceilalți împărați. El a invitat preoții creștini alături de el, iar bisericile au fost împodobite, săracii, văduvele și toți care aveau nevie de ajutor s-au bucurat de bunătatea împăratului: *„Chemând împăratul însuși la sine pe slujitorii lui Dumnezeu, vrednici i-a socotit de cea mai înaltă cinstire, arătându-le prietenia și prin faptă și prin vorbă, ca unor oameni consacrați aceluiași Dumnezeu ca și al său. Astfel, printre comesenii săi se întâmplau uneori oameni foarte de rând – judecându-i după înfățișare și port; totuși, Constantin nu-i prețuia așa; ceea ce părea el să întrevadă în ei nu era omul, care putea fi văzut de toată lumea, ci Dumnezeul Cel proslăvit de fiecare din ei. De asta îi și lua cu sine pretutindeni unde călătorea, încredințat că și prin acest fapt va putea atrage de partea sa bunăvoirea Dumnezeului slujit de ei. Da, și bisericile lui Dumnezeu le-a înzestrat el îmbelșugat prin propriile sale mijloace, mărind casele de rugăciune, făcându-le să arate mai semețe, și a împodobit sanctuarele cele mai de seamă ale bisericii cu nenumărate daruri votive.*

Nevoiașilor, Constantin le-a împărțit felurite ajutoare în bani, arătându-se omenos și mărinimos chiar și față de oamenii din afară care veneau la el. De amărâții uitați de lume care cerșeau prin piețe nu s-a îngrijit numai în așa fel încât ei să nu ducă lipsă de bani și de mâncare, ci și ca să aibă straie ca lumea cu care să se poată îmbrăca. Însă pe aceia care cândva o duseseră bine, dar pe care întorsăturile vieții îi ruinaseră, i-a sprijinit cu sporită mărinimie, împărțindu-le cu împărătească chibzuință binefaceri într-adevăr minunate înzestrându-i

---

[30] Johannes Straub, *Konstantinus Verzicht auf den Gang zum Rome,* Historia, vol. 4, 1955, pp. 297-313.

cu moșii, pe alții învrednicindu-i de felurite onoruri. Și față de bieții orfani s-a purtat ca un părinte; de văduvele lipsite de apărare se îngrijea îndeaproape, refăcându-le viața; ba de fetele rămase fără sprijin părintesc s-a îngrijit într-atâta încât le căsătorea cu bărbați avuți pe care-i cunoștea, înzestrând miresele din vreme cu ce se cuvenea să aducă ele mirilor în căsnicie. Fiindcă așa cum, înălțându-se deasupra pământului, revarsă soarele asupra tuturor îmbelșugatul tremur al luminii, tot astfel lumina și Constantin, cu razele omeniei lui, pe toți cei ce se înfățișau înaintea lui, când, la ceasul răsăritului de soare, se arăta în afara palatului – parcă înălțându-se și el în văzduh odată cu cerescul luminător! Căci nici nu era cu putință să te afli aproape de el, fără ca până la urmă să te bucuri și tu de împărtășirea vreunui dar, la fel cum nu i s-a întâmplat cuiva să se aștepte la ajutorul lui și să rămână în cele din urmă dezamăgit!"[31]

Din cele prezentate de istoricul Eusebiu de Cezareea observăm că împăratul Constantin cel Mare a reușit să pună în practică iubirea față de Dumnezeu și semeni, cu toate că el era păgân. Cât de dureros este pentru noi ca și creștini să vedem că acest model oferit de un păgân în urmă cu aproape o mie șapte sute de ani, nu este urmat de către semeni, dar nici de către conducătorii religioși și politici ai zilelor noastre!

I.3. Politica religioasă a împăratului Constantin cel Mare

Unul dintre cele mai importante evenimente din istoria universală îl reprezintă criza culturală și religioasă prin care a trecut Imperiul Roman în secolul al IV-lea. Astfel, acum vechea cultură păgână s-a ciocnit cu creștinismul, care în timpul

---

[31] Eusebiu de Cezareea, *Viața lui Constantin cel Mare,* I, 42-43, op. cit., pp. 82-83.

domniei împăratului Constantin cel Mare a primit, în anul 313, recunoaștere oficială, iar împăratul Teodosie cel Mare va declara în anul 381 creștinismul religia oficială a Imperiului. În această perioadă creștinismul și elenismul păgân vor interfera treptat, reușind astfel, să formeze o cultură răsăriteană greco-creștină, care mai târziu va fi cunoscută ca bizantină, iar centrul ei a fost Constantinopolul, noua capitală a Imperiului Roman.[32]

Împăratul Constantin cel Mare a dorit să-și întărească mai mult autoritatea imperială, iar în acest sens, el a făcut din creștinism o religie de stat înmulțind imunitățile și privilegiile acestei noi religii, pe care el a apărat-o în toate situațiile prin protecția sa. În acest sens el a devenit cel mai important păzitor al dogmei și al disciplinei creștine, fiind mereu prezent în mijlocul episcopilor, intervenind în toate problemele Bisericii, legiferând și judecând în locul ei. Tot el a fost acela care a organizat, dirijat, convocat și prezidat toate sinoadele/conciliile care au dorit limpezirea și cristalizarea învățăturilor de credință ale Bisericii, dictând jurămintele de credință. Aceste noi raporturi, pe care împăratul Constantin cel Mare le-a creat între Biserică și stat au fost continuate de către toți urmașii săi indiferent dacă aceștia au fost ortodocși sau arieni. Această autoritate despotică a împăratului asupra Bisericii a fost ceea ce s-a numit cezaropapism.[33]

Iluminat de harul divin împăratul Constantin cel Mare și-a dat seama, că pentru a putea să asigure unitatea creștinismului el trebuia ca în primul rând să ajute și să ridice Biserica, iar din această unitate să asigure elementul de viață și

---

32 A. A. Vasiliev, op. cit., p. 89.

33 Charles Diehl, op. cit., pp. 22-23.

de rezistență al Imperiului. Raportat la ceea ce a făcut împăratul Constantin cel Mare pentru Biserică meritele sale sunt cu totul deosebite, pentru că el a trebuit să facă din Biserica creștină, care a fost cea mai disprețuită și persecutată, cea mai importantă instituție a Imperiului prin libertatea pe care i-a acordat-o, dar mai ales prin ajutorul și privilegiile de care s-a bucurat creștinismul în această perioadă.

Două personalități ale Bisericii de Apus, Osiu de Cordoba (256-357/358) și Miltiade, papa Romei (311-314) au intrat în anturajul împăratului Constantin cel Mare. Osiu de Cordoba a reușit să devină unul dintre cei mai importanți sfetnici ai împăratului Constantin cel Mare pe tot parcursul vieții sale, îndrumându-l și ajutându-l în toate problemele cu care se confrunta Biserica creștină. Pe el l-a trimis împăratul Constantin, fiind împuternicit cu o scrisoare adresată lui Cecilian episcopul Cartaginei, să ducă ajutoare pentru întreaga Biserică Africană: *„Constantin Augustul, către Cecilian, episcopul Cartaginei: Întrucât am găsit de bine ca în toate ținuturile, în cele africane, în cele din Numidia și în cele din Mauritania să dăruiesc ceva pentru cheltuielile lor unor anumiți slujitori ai prea sfintei Biserici catholice, recunoscută prin legi, am trimis o epistolă administratorului financiar general Ursus din provincia Africa proconsulară, comunicându-i că îi stau la dispoziție la Domnia Ta suma de 3000 de folii.(50000 de dinari).*

Când vei lua în primire această sumă să bagi de seamă ca acești bani să fie împărțiți între cei amintiți potrivit îndrumării ce ți s-a trimis prin Osius. Dacă însă vei vedea că lipsește ceva ca să se împlinească decizia mea față de toți aceia, va trebui să te adresezi cu toată încrederea lui Heraclie, administratorul domeniilor noastre, pe

care l-am încredințat verbal – în caz că Domnia Ta vei cere bani de la el – să mă satisfacă neapărat.

Și deoarece am înțeles că unii oameni de faimă rea umblă prin înșelăciune să întoarcă poporul de la prea sfânta și dreapta Biserică spre o altă credință greșită, să știi că am dat dispoziții verbale prin consulul Anulinus și vice-prefectului Patricius să se dea atenția cuvenită tuturor celorlalte probleme și îndeosebi acesteia și să nu se îngăduie să fie neglijată o asemenea problemă.

De aceea, dacă vezi că anumiți oameni de acest fel mai stăruie încă în nebunia lor, recurge, fără să stai deloc la îndoială, la judecătorii amintiți și prezintă-le situația ca să poată întoarce pe acești oameni de la rătăcirea lor, după cum am poruncit cu viu grai.

Dumnezeirea Marelui Dumnezeu să te ocrotească la mulți ani!”[34]

Bunătatea împăratului Constantin cel Mare s-a arătat și față de papa Miltiade. Astfel, pe parcursul șederii sale în capitală, împăratul a avut ocazia să-l cunoască și pe episcopul Romei. A auzit că el era considerat succesorul Sfântului Apostol Petru, și conducătorul întregii Biserici Catholice, iar împăratul s-a gândit că el ar trebui să aibă o reședință potrivit statutului său și astfel i-a cedat Palatul Lateran, care era în proprietatea imperială.

Preocupat de unitatea Bisericii, Împăratul Constantin cel Mare a fost acela care l-a rugat printr-o scrisoare pe papa Miltiade să țină la Roma un sinod/conciliu pentru a rezolva problemele care s-au ivit în cadrul Bisericii Africane: „*Constantin Augustul, către Miltiade, episcopul Romei, și către Marcu.*

Întrucât am primit de la luminatul proconsul Anulinus al Africii mai multe astfel de epistole, din care reiese că Cecilian, episcopul cetății

[34] Eusebiu de Cezareea, *Istoria bisericească,* X, 6, op. cit., pp. 384-385.

Cartagina, a fost învinuit în multe privințe de unii din colegii săi africani și întrucât îmi cade foarte greu ca, în ținuturile pe care dumnezeiasca Providență le-a pus în mod liber sub ascultarea devoțiunii Mele și în care există o mare mulțime de creștini, să persiste dezbinarea pentru motive din cele mai neînsemnate provenite din neînțelegerile și tulburările dintre episcopi.

Am găsit potrivit ca Cecilian însuși împreună cu alți zece episcopi din rândurile acuzatorilor lui și alți zece din cei pe care i-ar crede a fi de folos cauzei lui să se îmbarce pentru Roma, pentru ca acolo, în prezența Ta, precum și a colegilor voștri Reticiu (episcop de Autum), Matern (episcop de Colonia) și Marin (episcop de Arelate), cărora le-am poruncit să vină cât mai în grabă la Roma, să fie ascultat cum crezi că va fi mai potrivit.

De altfel, pentru ca să puteți avea despre toate aceste lucruri cunoștința cea mai deplină, am adăugat la epistola mea și copiile documentelor pe care ni le-a trimis Anulinus și pe care le-am trimis și colegilor voștri amintiți. După ce le vei fi citit, Prea Sfinția Ta vei judeca în ce chip trebuie cercetată cauza amintită și s-o rezolvăm în mod just. Cred că n-a scăpat atenției Tale nici faptul că eu nutresc un respect atât de mare adevăratei Biserici catholice, încât nu vreau ca să tolerați undeva vreo schismă sau dezbinare. Dumnezeirea Marelui Dumnezeu să Vă țină întru mulți ani, Prea Cinstite!"[35]

După cum se vede și din această scrisoare către papa Miltiade, împăratul Constantin cel Mare acorda o importanță deosebită Bisericii creștine, dorind ca în cadrul acesteia să fie pace, unitate și armonie, preocupare pe care el a avut-o pe tot parcursul domniei sale.

---

[35] Ibidem, X ,5, pp. 382-383.

I.4. Edictul de la Mediolanum/Milan/Milano

Constantin cel Mare trebuie apreciat în mod cu totul aparte pentru dragostea pe care a manifestat-o față de Biserica creștină, iar aceasta s-a arătat mai ales prin Edictul de la Milan. Astfel, în februarie 313 el se întâlnește cu Liciniu la Milan, și reconfirmă înțelegerea din iarna anilor 311-312. Ei își împart Imperiul și o oferă în căsătorie lui Liciniu pe sora sa Constanția. Cu această ocazie au redactat și o scrisoare către guvernatorul Asiei – numită mai târziu Edictul de la Milan, iar acest text a reușit să se bucure de un mare prestigiu istoric datorită faptului că el acorda creștinilor dreptul de a-și practica nestingherit cultul.[36]

Iată ce spune acest text, care *„interesa binele și folosul poporului"*, și care constituie mai ales în zilele noastre un exemplu pentru toți cei care au posibilitatea de a lua hotărâri și decizii legate de cei pe care trebuie să-i conducă: *„Socotind încă de mai demult că nu se cade să oprim libertatea religiei, ci că ar trebui să se îngăduie fiecăruia după cugetarea și după voința sa să hotărească liber din punct de vedere religios, de aceea am decis încă de mai înainte ca și creștinilor să li se îngăduie să-și păstreze credința sectei lor și a religiei lor.*

Dar întrucât în rescript părea că ar fi fost adăugate numeroase și variate condiții potrivit cărora această permisiune era dată și pentru creștinii înșiși, poate că s-a întâmplat ca unii dintre ei să fi fost între timp respinși ori împiedicați de a aplica acest cult.

Întrucât, dar, eu, Constantin Augustul, și eu Liciniu Augustul ne-am întâlnit în chip fericit la Milan și am căutat să împlinim tot ce interesa binele și folosul poporului, între alte lucruri pe care le credeam

[36] T. Christensen, *The so-called Edict of Milan,* în: CM, nr. 35,/1984, pp. 129-175.

utile tuturora în multe privințe, am hotărât în primul rând și să asigurăm respectul și cinstea cuvenite divinității înainte de toate, adică ne-am hotărât să acordăm creștinilor și tuturor celorlalți libera alegere la cinstirea religiei pe care o vor, cu gândul ca orice divinitate sau putere cerească ar fi aceasta să ne poată fi de folos și nouă și tuturor celor ce trăiesc sub ascultarea noastră.

Drept aceea, cumpănind lucrurile în chip salutar și drept, am hotărât că voința noastră este că nu trebuie să oprim pe nimeni de a urma și de a alege respectarea sau ținerea religiei creștine și că fiecăruia să i se lase libertatea de a-și da consimțământul și a alege acea formă de religie pe care o crede cea mai potrivită pentru el, pentru ca și divinitatea să ne arate în toate ocaziile providența și bunăvoința sa.

De aceea ne exprimăm dorința noastră în acest edict ca respectivele condiții conținute în scrisorile noastre anterioare trimise Domniei Tale în legătură cu creștinii să fie complet suprimate și înlăturate pentru că păreau cu totul nedrepte și străine de blândețea noastră și că de acum înainte fiecare din cei la care se referă această alegere să poată să aleagă liber religia creștină și să o practice fără nici o supărare.

Și am mai hotărât să-ți facem cunoscute în toată întinderea lor aceste măsuri ca să știi că am dat creștinilor amintiți putere liberă și fără piedică de a-și practica religia lor.

Iar întrucât Domnia Ta vede că noi le acordăm această libertate fără nici o restricție, prin aceasta tot așa înțelege Domnia Ta că și altora li s-a dat îngăduința să urmeze cum doresc religia lor proprie, lucru cerut și de liniștea vremilor actuale, că fiecare e liber să-și aleagă și să practice religia care-i place. Am hotărât acest lucru pentru ca să nu lăsăm impresia că am nesocotit cultul sau religia cuiva.

Mai hotărâm totodată, în legătură cu creștinii, că locașurile în care obișnuiseră să se adune până acum și despre care stabilisem într-

o epistolă anterioară pe care ți-am trimis-o că lor li s-a dat altă destinație, de acum înainte dacă apar oameni care par că ar fi cumpărat aceste locașuri de la fiscul nostru, fie de la altcineva, să le înapoieze fără amânare și fără echivoc zișilor creștini fără plată.

Iar dacă cineva a primit acele locașuri sub formă de daruri și cer ceva în schimb de la bunăvoința noastră, aceia să se prezinte la tribunalul magistratului local pentru ca prin mărinimia noastră să li se plătească o compensație. Prin grija Domniei Tale toate aceste bunuri vor trebui restituite neîntârziat și în întregime creștinilor.

Și deoarece aceiași creștini nu posedau numai locașuri de cult, unde aveau obiceiul să-și țină întrunirile, ci întrucât se știe că avuseseră și alte bunuri care nu aparținuseră persoanelor singuratice, ci comunității întregi, vei da porunci ca, potrivit legii anunțate mai înainte, toate aceste bunuri să fie restituite absolut fără nici o împotrivire creștinilor, adică totalității sau comunității lor.

Dispozițiile amintite trebuie să fie clar respectate, pentru ca cei care vor înapoia sau vor primi în schimb prețul lor să aibă, cum am spus, nădejdea că vor fi răscumpărați potrivit mărinimiei noastre.

Oricum, trebuie să acorzi toată atenția față de comunitatea creștinilor, în sensul ca porunca noastră să fie dusă la îndeplinire cât mai repede, pentru ca, după blândețea noastră, să avem convingerea că liniștea publică e în felul acesta asigurată.

Fie ca, după cum s-a mai spus, prin această rânduială, bunăvoința dumnezeiască pe care am simțit-o de atâtea ori, să rămână nedezmințită față de noi!

Iar pentru ca textul prezentei legi și a bunătății noastre să poată fi adus la cunoștința tuturor, e bine ca ceea am scris să fie afișat prin dispoziția ta, să fie publicat pretutindeni și să ajungă la cunoștința

tuturor, pentru ca legea pornită din bunătatea noastră să nu rămână ascunsă nimănui."[37]

Acesta este textul Edictului de la Milan din martie 313, și după cum am putut afla din acest document, este relevat că doi păgâni au dat deplină libertate de manifestare Bisericii creștine, dar nu numai atât ei au cerut ca toate proprietățile, care au aparținut acesteia: Biserici, și alte bunuri *„să fie restituite fără nici o împotrivire creștinilor"*. Mai mult decât atât, din textul edictului vedem că restituirea bunurilor nu a fost condiționată de numărul creștinilor, ci ele se impunea a fi restituite cât mai repede și în totalitate: *„Prin grija Domniei Tale toate aceste bunuri vor trebui restituite neîntîrziat și în întregime creștinilor."*

Iată așadar, din nefericire pentru noi că de la acești păgâni, ar trebui să învețe și să ia exemplu toți conducătorii lumii, dar mai ales cei ai României din sec. XXI, care se arată peste tot că sunt mari creștini, dar numai cu numele, nu și cu faptele. Această atitudine este regretabilă cu atât mai mult cu cât țara noastră este și membră a Uniunii Europene, iar noi ca și nație am „adoptat valorile Europei" din civilizația mileniului al III-lea al erei creștine, pe care o considerăm mult superioară față de cea de acum două mii de ani.

Astfel, prin acest edict s-au anulat toate actele de persecuție împotriva creștinilor. Ei vor putea de acum înainte să-și profeseze credința în mod public, fără nici o teamă, de asemenea li se restituiau toate bunurile confiscate anterior, iar din acest moment creștinismul a început să devină cât mai vizibil și prezent în cadrul Imperiului.

---

[37] Eusebiu de Cezareea, *Istoria bisericească,* X, 5, op. cit., pp. 379-382

Edictul devine lege fiind afișat și adus la cunoștința tuturor pentru a fi pus în aplicare. El este important cu atât mai mult cu cât Biserica creștină primește personalitate juridică, permițându-i-se să primescă: donații, moșteniri, dar și să ia în proprietate pentru practicarea cultului: pământuri și clădiri.

O altă noutate pe care o aduce Edictul de la Milan este aceea a libertății de alegere a religiei, el recunoaște o pluralitate a cultelor, permițând în același timp fiecărui cetățean al Imperiului să-și aleagă neîngrădit religia pe care dorește să o practice. De acum înainte individul era factorul determinat în alegerea religie și nu grupul așa cum a fost anterior. Marea importanță a acestui edict constă în faptul că el, nu numai că i-a permis creștinismului să existe, dar mai ales el l-a așezat sub protecția statului.[38]

Împăratul Constantin cel Mare a fost primul, care a pus în aplicare prevederile acestui edict, astfel el a început să acorde favoruri Bisericii prin ajutoare bănești, dar și prin alte privilegii legale: *„Așadar toți oamenii erau de acum scăpați de asuprire și mântuiți de relele de mai înainte, recunoscând unul într-un fel, altul în altfel că numai Dumnezeul cel adevărat este cel care a luptat și care a apărat pe creștini. În deosebi pentru noi, care ne-am pus nădejdile în Hristosul lui Dumnezeu, o fericire dumnezeiască strălucea de acum în toate bisericile care fuseseră dărîmate de fărădelegile tiranilor și care parcă reînviau acum după o lungă și nimicitoare pustiire. Căci am văzut cum se ridicau din nou locașurile de cult până la o înălțime neajunsă altădată și cu mult mai mărețe decât fuseseră ele înainte de a fi pustiite.*

---

38 A. A. Vasiliev, op. cit., p. 97.

Dar și împărații de rang mai înalt întăreau, sporeau și lărgeau, prin legiuiri repetate în favorul creștinilor, marele dar cu care Dumnezeu ne binecuvânta. În același timp, episcopii primeau și ei personal diplome împărătești, onoruri și donații bănești. Și n-ar fi nepotrivit ca în decursul acestei istorisiri să nu înșirăm după cuviință, ca pe un stâlp sfânt, câteva din textele acestor documente traduse din latină în greacă menite să se păstreze în amintirea tuturor celor care vor veni după noi.

În afară de aceasta ne-a mai fost hărăzit să vedem o priveliște plăcută și dorită de toți: praznice de întemeiere de biserici prin toate orașele precum și târnosiri ale locașurilor nou construite, vizite de ale episcopilor cu acest scop, întruniri între credincioși de departe și de pretutindeni, apropiere sufletească de la popor la popor, unirea mădularelor „trupului lui Hristos" într-o armonie desăvârșită.

Potrivit unei vestiri profetice, care anunța viitorul în chip tainic, se uneau acum os lângă os, încheietură lângă încheietură, împlinindu-se astfel aidoma ceea ce proorocul spusese prin cuvinte ascunse."[39]

Constantin cel Mare a înțeles că ajutorul pe care l-a acordat Bisericii creștine trebuie să se extindă și la cei care slujeau acest cult, iar clericii au beneficiat de o atenție cu totul specială.[40] Într-o scrisoare pe care o trimite proconsulului Anulin, îi cere acestuia să scutească clericii de sarcinile publice: *„Salutare, prea veneratul nostru Anulin!*

Întrucât reiese dintr-o mulțime de fapte că disprețul față de religia, pe care se bazează respectul cuvenit față de suprema putere cerească, pune în mari primejdii treburile publice, pe câtă vreme o

---

[39] Eusebiu de Cezareea, *Istoria bisericească,* X, 2-3, op. cit., pp. 362-363.
[40] C. Dupont, *Les privilèges des clercs sous Constantin*, în: RHE, nr. 62/1967, pp. 729-752.

primești și o ții așa cum iți cer legile, ea a adus mare progres numelui roman, iar prin lucrarea harului a adus în toate relațiile omenești o binecuvântare deosebită, de aceea am găsit de bine, Prevrednice Anulinus, ca acei oameni care prin sfințenia pe care trebuie s-o observe și prin păzirea strictă a acestei legi pun toate grijile în slujba religiei celei sfinte, aceia să primească dreapta răsplată pentru oboseala lor, Preavenerate Anulinus.

În acest scop cei care în cuprinsul provinciei ce ți-a fost încredințată îndeplinesc în cadrul Bisericii catholice, în fruntea căreia se află Cecilian, serviciul lor în slujba acestei sfinte religii și cărora lumea s-a obișnuit să le spună «clerici», vreau ca ei să rămână scutiți pur și simplu odată pentru totdeauna de toate sarcinile publice, pentru ca nu cumva prin vreo rătăcire sau deviere nelegiuită să se înstrăineze de serviciul datorat divinității, ci, dimpotrivă, să nu fie deloc tulburați în ascultarea de legea lor proprie. Cu cât este o mai mare cinstire pe care o aduc ei divinității, cu atât mai mare este binele pe care-l aduc în treburile publice.

Fii salutat, Prea-venerabile și Prea-iubite Anulinus!" [41]

Privilegiile pe care împăratul Constantin cel Mare le-a acordat clerului creștin nu au urmărit restrângerea practicării celorlalte confesiuni și nici nu au contribuit la constrângerea păgânilor sau a evreilor ca ei să se converteească la creștinism.[42] De acum înainte fiecare cetățean putea să-și lase proprietatea ca moștenire Bisericii, iar aceasta dobândea dreptul de patrimoniu. De asemenea, au fost acordate tribunalelor episcopale privilegii foarte importante, iar deciziile curții episcopale trebuia să fie

---

[41] Eusebiu de Cezareea, *Istoria bisericească,* X, 7, op. cit., pp. 385-386.

[42] Pierre Chuvin, *Chronique des derniers païens: la disparation du paganisme dans l'Empire romain, du règne de Constantin à celui de Justinien,* Editura Les Belles Lettres/Fayard, Paris, 1990, pp. 37-39.

sancționate de către judecătorii civili. Din păcate, aceste îndatoriri suplimentare au făcut ca în viața episcopilor să apară prea multe interese de ordin lumesc. În această perioadă Biserica s-a îmbogățit din punct de vedere material prin proprietățile funciare, prin darurile, sau donațiile de bani și grâne, care veneau din resursele statului. Tot de acum, creștinii nu mai puteau fi obligați să participe la sărbătorile păgâne.

Pe parcursul domniei sale împăratul Constantin cel Mare a fost și un important ctitor de biserici în toate părțile vastului său Imperiu. La Roma, împăratul Constantin cel Mare a construit în Forul roman așa numita Bazilică a lui Maxențiu și tot la puțin timp după bătălia de la podul Milvius, posibil chiar în anul 313, să fi început lucrările la biserica Sfântul Ioan în Lateran, pe versantul colinei Caelius, în sud-estul Romei. Lucrările de construcție au avansat foarte repede, astfel că biserica a fost inaugurată în anul 318. Biserica Sfântul Ioan din Lateran avea un naos central cu o lungime de o sută de metri, care se termina cu o absidă și două nave de fiecare parte a naosului, având o lățime totală de peste cincizeci și trei de metri. De la inaugurarea sa din anul 318 și până în zilele noastre, bazilica Sfântul Ioan din Lateran, avea să stabilească standardul, care a fost urmat de către majoritatea bisericilor creștine, din Răsărit, dar și din Apus.[43] Tot la Roma, împăratul Constantin cel Mare a terminat repede de construit și bazilica Sfântul Petru din Vatican, (318-329), care este una din cele mai vechi biserici creștine din lume,[44] având dimensiunile și forma bazilicii Sfântului Ioan din Lateran. Până la reconstruirea sa din

[43] Timothy E. Gregory, op. cit., pp. 73-75.

[44] *https://ro.wikipedia.org/wiki/Bazilica_Sf%C3%A2ntul_Petru_din_Roma,* accesat la 22.05.2021.

timpul Renașterii (1506-1626), bazilica Sfântul Petru din Vatican avea să fie unul din cele mai importante centre creștine.[45]

Modelul basilicii Sfântului Petru din timpul împăratului Constantin cel Mare

Sursa: de la it: Utente: Riccardov – Operă proprie, Domeniu public, https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=1143018

În Constantinopol noua capitală, Constantin cel Mare a construit mai multe biserici dintre care cele mai importante sunt: biserica Sfinților Apostoli, biserica Sfânta Irina. El a început și construcția bisericii Sfânta Sofia în anul 330, care va fi terminată de către fiul și succesorul său Constanțiu (337-361) în anul 360. La Ierusalim pe locul, în care a fost îngropat Mântuitorul Isus Hristos a construit biserica Sfântului Mormânt

45 Timothy E. Gregory, op. cit., p. 77.

pe Muntele Măslinilor, locul Înălțării la cer a Mântuirorul a construit biserica Înălțării, iar la Betleem, locul nașterii Sale a construit biserica Nașterii. De asemenea, pe parcursul domniei sale împăratul Constantin cel Mare a construit mai multe biserici și în alte localități din Imperiu, dar și în Antiohia (Marea Biserică 331-337)[46], Nicomidia și în nordul Africii.[47]

Atitudinea lui Constantin față de Biserică a avut la bază o credință puternică, care nu a avut un rol decorativ, pe care din păcate o vedem afișată în zilele noastre de către cei, care conduc lumea atât din punct de vedere politic cât și religios. Prin modul în care s-a comportat împăratul Constantin cel Mare față de creștinism, el a reușit să transforme Biserica creștină dintr-un cult minoritar, persecutat pe parcursul celor aproximativ trei sute de ani într-o religie care va deveni majoritară în cadrul Imperiului. Privilegiile legale și beneficiile materiale pe care Constantin cel Mare și mai apoi urmașii săi le-au acordat episcopilor Romei i-au ajutat pe aceștia să devină papi ai Bisericii Catholice și prin aceasta să ocupe un rol important ca lideri spirituali ai creștinătății din Antichitate și până în zilele noastre.[48]

Dacă Biserica nu ar fi avut acest sprijin din partea împăratului Constantin cel Mare, creștinismul ar fi suferit foarte mult, datorită ereziilor hristologice, care au apărut chiar în timpul vieții sale, și astfel aceste erezii ar fi divizat Biserica, iar păgânismul, care s-a bucurat de ajutorul și sprijinul statului, ar fi rezistat mult timp. De asemenea, mahomedanismul ar fi găsit

---

[46] Stelian Brezeanu, *Istoria Imperiului Bizantin,* Editura Meronia, București, 2007, p. 76.

[47] A. A. Vasiliev, op. cit., p. 98.

[48] Călin Ioan Dușe, *Împăratul Constantin cel Mare-piatră de temelie în promovarea și apărarea creștinismului*, în: vol. *Epoca, personalitatea și contribuția împăratului Constantin cel Mare la libertatea și consolidarea Bisericii creștine,* Simpozionul Internațional Oradea, 23-24 Mai 2014, Editura Universității din Oradea, Oradea, 2014, pp. 286-315.

un creștinism lipsit de protecția și ajutorul unui stat mare și puternic. Așadar, Biserica creștină a intrat într-un „secol de aur”[49] cu ajutorul, pe care l-a primit din partea împăratului Constantin cel Mare.

I.5. Fondarea Constantinopolului și a Imperiului Bizantin

Sursa: De la www.philamuseum.org, Domeniu public, https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=6902608

[49] Preot prof. dr. Ioan Rămureanu, Preot prof. dr Milan, Șesan, Preot prof. dr. Teodor, Bodogae, *Istoria Bisericească Universală* Vol. I (1-1054), Ediția a III-a revăzută și completată, EIBMBOR, București, 1987, pp. 152-153.

Un alt moment deosebit de important în timpul domniei lui Constantin cel Mare, dar și a istoriei universale, a fost mutarea capitalei de la Roma pe locul fostei colonii Byzantium[50], cetate situată pe țărmul european al Bosforului, la intrarea în Propontis (Marea Marmara). Din anul 324, împăratul Constantin el Mare s-a hotărât să întemeieze noua capitală, iar din anul 325 au început lucrările de construcție la clădirile principale. De la crearea Alexandriei și a Antiohiei cu mai bine de șase sute de ani în urmă, nimeni nu a mai întemeiat un oraș de dimensiunile proiectate de către împăratul Constantin cel Mare.[51]

Istoricul bisericesc Filostorgiu (368-439) relatează momentul în care împăratul Constantin cel Mare a trasat conturul suprafeței noii capitale: *„Împăratul Constantin, ajuns deja în al douăzeci și cincilea an al domniei sale, s-a hotărât pe când erau consuli Galicanus și Symmachus, să întemeieze un oraș măreț care să le amintească urmașilor de domnia și slava sa. Mergând, așadar, în Tracia, care în vremea aceea [ajunsese] la apogeul prosperității, și văzând că Byzantion are cea mai bună poziție față de mare și pământ, Constantin a decis asupra acelui loc. El a separat baza peninsulei (căci locul era o peninsulă) [de restul continentului] ridicând un zid de la un țărm al mării la celălalt și a cuprins suburbiile și colinele învecinate înăuntru, astfel încât, datorită marii întinderi a orașului nou întemeiat, vechiul oraș a devenit o mică parte a acestuia. Căci el a început din locul unde se află acum marea columnă de porfir care îi poartă statuia, iar când a*

---

[50] Byzantium este vechea colonie, care a fost întemeiată în anul 667 î.Hr. de către grecii din Megara. În 11 mai 330 d.Hr., împăratul Constantin cel Mare (306-337 d.Hr.), va muta capitala de la Roma, pe locul vechii colonii grecești Byzantion, care de acum se va numi Constantinopol. Ea va deveni capitala Imperiului Bizantin până în 29 mai 1453 d.Hr., când va fi cucerită de Mahomed al II-lea, și va primi numele de Istanbul, așa cum se numește și azi.

[51] Warren Treadgold, op. cit., p. 34.

încheiat această lucrare – mărturie limpede a priceperii și puterii sale – tot restul [orașului] se întindea înspre mare în ambele direcții și pe pământul din mijloc. Din cele mai vechi și însemnate surse eu am mai aflat și că atunci când [împăratul] Constantin încerca să hotărască locul viitoarelor porți ale zidului, el i-a condus pe însoțitorii săi de-a lungul locului care urma să fie perimetrul orașului, pornind pe jos înainte cu o suliță în mână. Iar după ce a trecut de prima colină, s-a îndreptat spre cea de a doua și, trecând și de aceasta, a continuat să meargă înainte, până când celor care îl urmau li s-a părut că distanța măsurată era mai mare decât ar fi trebuit să fie, iar unul dintre ei s-a apropiat de împărat și l-a întrebat: „Până unde stăpâne?" Iar acesta i-a răspuns simplu: „Până când cel care este în fața mea se va opri", încât a devenit limpede că unul dintre îngeri mergea înaintea lui, indicându-i distanța [pe care trebuia să o parcurgă], deoarece întemeierea acestui oraș fusese cu totul plăcută lui Dumnezeu, nu mai puțin decât cea a Ierusalimului din vechime. Căci, într-adevăr, el era pe punctul de a întemeia acolo și pritaneu obștesc al evlaviei. Așadar, el a continuat să meargă pe urmele îngerului care i se arăta, iar când acesta s-a oprit a dispărut. Constantin s-a dus în acel loc și, înfigând sulița în pământ, a zis simplu: „Până aici", acolo unde sunt și acum porțile mari ale orașului.

Întemeind orașul, el a zis „Roma glorioasă" numele dat acestuia fiind în limba latinilor, ***Alma Roma.*** *El a stabilit acolo un senat, a distribuit o generoasă rație de grâu locuitorilor săi și a înzestrat-o cu toate celelalte podoabe ale vieții civice, astfel încât faima sa să o rivalizeze pe cea a vechii Rome.*"[52]

[52] Filostorgiu, *Istoria bisericească,* II, 9a, Ediție bilingvă, Traducere de Dorin Garofeanu, Studiu introductiv, tabel cronologic și note explicative de Dragoș Mîrșanu, Ediție îngrijită de Anton Muraru, Editura Polirom, Iași, 2012, pp. 89-93.

Pentru construcția noii capitale împăratul Constantin cel Mare a adus cei mai buni constructori și cele mai bune materiale din toate părțile Imperiului. De asemenea, a fost nevoie de sume uriașe de bani pentru construcția acestui oraș, care va deveni capitala Răsăritului.[53] Astfel, la construcția noii capitale au lucrat patruzeci de mii de soldați goți, iar pentru înfrumusețarea acesteia au fost aduse monumente din: Roma, Alexandria, Antiohia, Atena și Efes. Pentru a crește numărul populației, Constantinopolului, împăratul Constantin cel Mare i-a acordat mai multe privilegii comerciale și financiare. Lucrările de construcție au avansat foarte bine și în primăvara anului 330 împăratul Constantin cel Mare a considerat că poate inaugura oficial noua capitală.

Astfel, la data de 11 mai 330, pe malurile Bosforului împăratul Constantin cel Mare a inaugurat noua capitală a Imperiului Bizantin, care va primi numele său Constantinopolis.[54] Ceremoniile și festivitățile s-au întins pe o perioadă de patruzeci de zile și astfel, Constantinopolul creștin va înlocui Byzantiumul păgân, iar ea a fost consacrată, cu mari festivități și multă ostentație. Numele oficial al orașului a fost Nea Rhome (Noua Romă), dar cu toate acestea el a fost numit și Constantinopol, „orașul lui Constantin.” Întemeierea Constantinopolului și asocierea Bisericii creștine cu statul roman, a reprezentat cu siguranță una dintre cele mai durabile realizări ale primului împărat creștin.[55]

53 Warren Treadgold, op., cit., p. 34.
54 Charles Diehl, op. cit., p. 21.
55 Timothy E. Gregory, op. cit., p. 73.

Nu se știe cu exactitate care a fost numărul locuitorilor din Constantinopol în secolul al IV-lea dar, după unele păreri, acesta ar fi avut două sute de mii de locuitori, iar unii istorici au afirmat că ar fi avut între șapte sute de mii și opt sute de mii de locuitori. Vechiul Byzantion, refăcut de împăratul Septimiu Sever (193-211), avea o suprafață de 200 de hectare și o populație de 20-30 000 de locuitori. După construirea zidului de către împăratul Constantin cel Mare, orașul avea 700 de hectare și o populație de 100-150 000 de locuitori către sfârșitul secolului IV. După construirea zidului lui Teodosie, suprafața orașului s-a dublat, ajungând la 14 000 de km^2, iar populația a crescut în continuare. Astfel, în anul 430, populația Constantinopolului va depăși populația Romei, având 250 000 de locuitori.

În timpul domniei împăratului Iustinian (527-565), populația s-a dublat, ajungând la 500 000 de locuitori, dar după secolul al VII-lea, ea a scăzut la 250 000 de locuitori. În secolul al X-lea, populația a crescut la 400-500 000 de locuitori. Din secolul al XIII-lea, populația a intrat într-un declin demografic îndelungat, iar în secolul al XV-lea, ea era estimată la 40 000 de locuitori și 7000 de soldați.[56]

Pentru a fi protejată de atacurile inamicilor de pe uscat, împăratul Constantin cel Mare a construit un zid de apărare, care se întindea de la Cornul de Aur și până la Marea Marmara. Noua capitală va adopta sistemul municipal al Romei fiind împărțită în paisprezece sectoare, iar două dintre acestea se aflau în afara zidurilor orașului.[57]

---

[56] *https://ro.wikipedia.org/wiki/Imperiul_Roman_de_R%C4%83s%C4%83rit,* accesat la 14.05.2021.

[57] A. A. Vasiliev, op. cit., pp. 100-104.

Împăratul Constantin cel Mare a mutat capitala Imperiului Roman din vechea cetate de pe Tibru pe malurile Bosforului din considerente de natură strategică, economică, politică și religioasă, iar acest fapt va rămâne un moment deosebit de important în cadrul istoriei universale. În această nouă situație, toate forțele vitale ale lumii romane se concentrează în jurul noii capitale, unde avea să se realizeze contopirea tuturor elementelor din care va avea să se nască o nouă și strălucită civilizație. Aceste elemente au fost cele romane, elene și creștin-orientale, care au contribuit la dezvoltarea puternicei culturi și civilizații bizantine[58].

Împăratul Constantin cel Mare în momentul alegerii locului pentru noua sa capitală, a avut o idee mai mult decât genială, așa după cum o va dovedi mai târziu istoria, deoarece aceasta era situată în centrul Imperiului Roman, având cele mai importante avantaje atât strategice cât și economice, cu posibilitatea de a controla drumurile comerciale ale Imperiului, dar mai ales că dispunea și de un mare port maritim. Acest fapt i-a dat posibilitatea de a apăra cât mai bine granițele Imperiului împotriva atacurilor, pe care mai târziu le va întreprinde asupra acestuia atât perșii cât și alte popoare migratoare din stepele Rusiei, dar și împotriva atacurilor de mai târziu ale arabilor.[59]

Așadar, alegerea locului pentru noua capitală, dar mai ales construirea Constantinopolului și crearea unui oraș istoric universal a reprezentat una din marile realizări ale geniului politic și administrativ a împăratului Constantin cel Mare. Prin

---

[58] Stelian Brezeanu, *O istorie a Imperiului Bizantin*, Editura Albatros, București, 1981, p. 7

[59] Ovidiu Drimba, op. cit., p. 142

mutarea la timp a capitalei lumii la Constantinopol, el a reușit să salveze cultura antică și astfel a creat un mediu favorabil pentru răspândirea și afirmarea creștinismului.[60]

Macheta Constantinopolului

Sursa: https://ro.wikipedia.org/wiki/Imperiul_Roman_de_R%C4%83s%C4%83rit

Unii istorici sunt de acord că din moment ce împăratul Constantin cel Mare a pus bazele „Noii Rome" a început însăși existența Imperiului Bizantin.[61] Datorită faptului că se găsea pe locul în care Europa se întâlnește cu Asia, dar mai ales prin importanța sa militară și economică Constantinopolul a fost locul cel mai bine ales și astfel, în jurul său a putut să se adune întreaga lume orientală.

Cultura și civilizația greacă, deosebit de puternică în această parte a Imperiului, dar mai ales superioritatea conferită de creștinism, a făcut ca noua capitală să se deosebească într-un mod cu totul aparte de vechea capitală, fiind acum atât împlinirea aspirațiilor, dar mai ales a tendințelor noii lumi

---

[60] F. I. Uspenski, *History of the Byzantine Empire*, vol. I, Book on Demand Ltd., 2018, p. 60.

[61] Charles Diehl, op. cit., p. 22.

orientale, care se va concretiza într-o nouă tendință și concepție despre o nouă monarhie. Imperiul Roman și-a pregătit-o de mult, iar acum a sosit momentul să-și concretizeze această dorință.

Începutul secolului al IV-lea va fi acela, care în contact cu Orientul Apropiat va desăvârși această transformare, iar împăratul Constantin cel Mare a dorit să facă din puterea Imperiului o autoritate absolută, dar și un drept divin. Pentru a-și putea îndeplini această dorință împăratul Constantin cel Mare a trebuit să se înconjoare de toată splendoarea costumului, dar mai ales de fastul oriental oferit de acesta, dar și de ceremoniile de la Palatul Imperial.

În noua situație împăratul Constantin cel Mare s-a considerat reprezentantul lui Dumnezeu pe pământ, dar și faptul că prin mintea sa se transmite „inteligența divină." El a început să accentueze cât mai mult caracterul sacru al împăratului, înconjurându-l cu multe formule solemne, scoțându-l înafara lumii și organizând lumea terestră ca și pe o curte divină. Pentru a putea crește forța și prestigiul instituției imperiale, împăratul Constantin cel Mare și-a dorit o monarhie administrativă bine ierarhizată, strictă și în același timp să fie supravegheată atent, iar întreaga autoritate să fie exercitată de către împărat.

De asemenea, împăratul Constantin cel Mare a fost deosebit de generos, el a împărțit daruri fără deosebire atât Bisericilor, episcopilor, dar și cetățenilor. Datorită faptului că i-a promovat pe creștini în administrație și în armată, el și-a atras simpatia tuturor creștinilor din Imperiu. Constantin cel Mare a declarat duminica ziua de sărbătoare, a desființat luptele de

gladiatori, a restrâns motivele de divorț, pedepsind violatorii și adulterul.

Împăratul Constantin cel Mare a interzis sacrificiile păgâne și ghicitul, confiscând bogățiile templelor păgâne, prin care a acoperit cea mai mare parte din cheltuielile pentru construcția Constantinopolului. Cu toate că cea mai mare parte a populației Imperiului era păgână, ea a acceptat în mod pasiv un împărat creștin, și astfel mulți păgâni au trecut la creștinism, pentru că unii dintre ei doreau să câștige favorurile guvernului, iar cei mai mulți credeau că victoriile împăratului Constantin cel Mare asupra rivalilor săi dovedeau că acest creștinism era un lucru bun. De asemenea, mulți păgâni au admirat moralitatea creștinilor, grija lor pentru săraci, dar și faptul că în timpul grelelor persecuții ei au rămas statornici în credință.[62]

Prin legile pe care le-a promovat pe parcursul domniei sale, împăratul Constantin cel Mare a urmărit realizarea dreptății împotriva tuturor formelor de înșelăciune, corupție și hoție de care se puteau face vinovați funcționarii statului. El a dorit să creeze un stat puternic, care să controleze toate aspectele prin care să fie protejați cetățenii și familiile lor. Așadar, prin ceea ce a făcut pe parcursul vieții sale, împăratul Constantin cel Mare trebuie judecat ca unul dintre cei mai mari conducători politici și militari, dar și una dintre cele mai influente personalități religioase și culturale din istoria omenirii. În persoana sa au reușit să se întruchipeze, în măsură egală, confluențele culturale ale sec. al IV-lea și contradicțiile care îl traversează pe alocuri. Dorința sa de unitate înseamnă, fără doar și poate în același timp dorința unei sinteze între *vetustas* și *inovațio,* între latinism și elenism, mitologie și

[62] Warren Treadgold, op., cit., pp. 35-36.

credință, frumos și dreptate, taxe și generozitate, între *hilaritas* și *gravitas,* o sinteză care i-a întrecut prin respingerea sacrificiilor sângeroase, pe toți împărații romani anteriori și care îmbrățișează, într-o manieră universală, o nouă formă de romanitate, tradițională, continuu fondatoare și refondatoare [63] în cadrul civilizației universale. Biserica a recunoscut meritele împăratului Constantin cel Mare în apărarea și promovarea creștinismului, trecându-l în rândul sfinților și numindu-l: *„cel întocmai cu Apostolii.”*

Realizările împăratului Constantin cel Mare au fost reale și multe dintre ele în unele domenii au fost revoluționare. Cu toate acestea, după moartea sa nu se putea ști dacă acestea vor fi continuate și de către viitorii împărați. Aceștia vor avea misiunea de a continua, consolida și de a duce la bun sfârșit aceste reforme. De asemenea, tot ei vor trebui să hotărească dacă creștinismul va rămâne religia Imperiului sau se va reveni la politeismul clasic.[64]

I.6. Imperiul Bizantin după moartea împăratului Constantin cel Mare

În secolul al IV-lea cel mai important moment din istoria Imperiului Bizantin a fost imigrația treptată a barbarilor, mai exact a germanilor (goților).[65] Prezența lor în Imperiu nu este o noutate, pentru că din rândurile lor va fi recrutată elita trupelor militare. Barbarii vor fi acceptați în Imperiu în calitate de

---

[63] Bertrand Lancon, Tiphaine Moreau, *Constantin un împărat creștin,* op. cit., p. 285.
[64] Timothy E. Gregory, op. cit., p. 81.
[65] A. A. Vasiliev, op. cit., p. 107.

federați, primind pământ, iar conducătorii lor vor fi repede asimilați, ajungând astfel să joace un important rol politic.[66]

Astfel, cele mai importante evenimente, care au marcat evoluția Imperiului Bizantin în plan politic și militar în această perioadă au fost primirea goților în anul 332, dar și a vizigoților în anul 382 ca și federați. Invaziile perșilor în Siria și Mesopotamia au dominat perioada cuprinsă între anii 337-363. La granițele Imperiului Bizantin, își vor face apariția hunii, aproximativ în anul 375.

După moartea împăratului Constantin cel Mare, a început o perioadă de patru luni care a fost marcat de o indecizie. Armata a fost aceea, care și-a făcut cunoscută opinia și a jurat că nu va susține pe nimeni în afară de fiii lui Constantin cel Mare.[67] Așadar, cei trei fiii ai săi vor urma la conducerea Imperiului. Din păcate, dușmănia, care exista între cei trei frați, a fost amplificată și mai mult de războaiele pe care au trebuit să le ducă împotriva perșilor și a germanilor. Constantin II (Flavius Claudius Constantinus 337-340) și Constans (Flavius Iulius Constans 337-350) au fost adepți ai Crezului de la Niceea, dar în timpul războiului civil, care a urmat, Constantin a fost ucis în anul 340, iar fratele său Constans a avut aceeași soartă în anul 350. Astfel, de acum înainte Constanțiu (Flavius Iulius Constantinus 337-361) va rămâne unic împărat al Imperiului. El a fost un adept înflăcărat al arianismului și a dus o politică ariană prin care a dorit suprimarea păgânismului.

În anul 356 Constanțiu a promulgat o lege care prevedea închiderea tuturor templelor păgâne, interzicând intrarea în ele

[66] Michel Kaplan, op. cit., p. 17.
[67] Timothy E. Gregory, op. cit., p. 81.

și oprind aducerea de jertfe în toate localitățile Imperiului.[68] Cine nu respecta aceste porunci era pedepsit cu moartea și confiscarea averii. De asemenea, el a dat un alt edict prin care erau pedepsiți cu moartea toți cei care aduceau jertfe și se închinau zeilor. În timpul domniei sale, păgânismul a cunoscut unele înfrângeri în timp ce arianismul a progresat. Politica sa ariană a creat mari divergențe între el și niceeni, care erau susținuți de către Sfântul Atanasie cel Mare (295-373).[69] Pe parcursul domniei sale, Constanțiu a dezvoltat Constantinopolul, a sporit prestigiul Senatului și le-a acordat senatorilor răsăriteni un rang egal cu cei de la Roma. De asemenea, el a reușit să finalizeze în anul 360 construcția bisericii Sfânta Sofia din Constantinopol[70], care a fost începută de tatăl său în anul 330.

După moartea lui Constanțiu la conducerea Imperiului Bizantin a urmat Iulian Apostatul (Flavius Claudius Iulianus), nepotul împăratului Constantin cel Mare. În scurta sa domnie dintre anii 361-363, Iulian Apostatul a dorit restaurarea păgânismului, iar în acest sens el a legalizat păgânismul redeschizând templele și le-a redat pământurile care au fost confiscate. El a fost conștient de avantajul unei ierarhii de episcopi pentru creștini și în acest sens, Iulian Apostatul a creat o ierarhie paralelă de preoți păgâni.

Din păcate, Iulian Apostatul a trecut cu vederea unele acte de violență ale păgânilor împotriva creștinilor, iar pentru a încuraja și adânci dezbinarea dintre creștini, l-a rechemat pe Sfântul Atanasie cel Mare și pe ceilalți episcopi antiarieni care au fost exilați de către împăratul Constanțiu. Iulian Apostatul a

[68] Warren Treadgold, op., cit., p. 41.
[69] A. A. Vasiliev, op. cit., pp. 110-111.
[70] Timothy E. Gregory, op. cit., p. 83.

fost conștient de faptul că tolerarea ereticilor avea să ducă cât mai repede la lupte interne și chiar la vărsare de sânge între creștini, iar în acest sens din păcate el nu s-a înșelat. De asemenea, împăratul Iulian Apostatul a interzis profesorilor creștini să predea gramatica și retorica în școli, dacă nu se întorc la politeism – spunându-le că se puteau retrage să predea Evangheliile! El interzis creștinilor să predea și să studieze în școlile publice.

Scriitori creștini ca Apollinaire cel Bătrân și Apollinaire cel Tânăr și-au propus crearea unei literaturi proprii, traducând Psalmii după stilul odelor lui Pindar, Pentateuhul a fost redat în hexametrii, iar Evangheliile au fost rescrise în stilul dialogurilor lui Platon. În anul 362, împăratul Iulian Apostatul a întreprins o călătorie spre provinciile orientale, oprindu-se la Antiohia, unde populația era majoritar creștină. Aici, el a întâmpinat incidente neplăcute, așteptându-se la festivități grandioase dedicate zeilor, însă a găsit în templul lui Apollo din Daphnae doar un preot și o singură gașcă pentru sacrificiu. Incendierea templului i-a provocat o ură împotriva creștinilor, ordonând pedepsirea acestora și închiderea bisericilor din Antiohia, care au fost jefuite și pângărite. Creștinii s-au răzbunat și au distrus statuile zeilor.[71]

Iulian Apostatul era stăpânit mai mult de superstiții decât de credințele religioase oficiale. El jertfea fără milă nenumărate vite, astfel încât se credea că dacă se va întoarce de la parți nu vor mai fi boi.[72] În anul 363 Iulian Apostatul, va părăsi Antiohia și va porni un război împotriva perșilor, iar în urma rănilor produse de o săgeată persană a murit.[73]

---

71 *https://ro.wikipedia.org/wiki/Imperiul_Roman_de_R%C4%83s%C4%83rit*, accesat la 20.05.2021.

72 Timothy E. Gregory, op. cit., pp. 84-88.

73 Warren Treadgold, op., cit., pp. 41-42.

Uciderea împăratului Iulian Apostatul de către Sfântul Mercurie

Sursa: De la Coptic Icons and Texts, icon from the Church of St. Mercurius, Old Cairo, Domeniu public, https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=1207741

Conform legendei, Sfântul Vasile cel Mare (330-379) s-a rugat în fața unei icoane în care era portretizat Mercurie ca un soldat care poartă o suliță. El s-a rugat ca Dumnezeu să nu-i permită împăratului Iulian Apostatul să se războiască împotriva perșilor și să reînceapă asuprirea creștinilor. Imaginea Sfântului Mare Mucenic Mercurie reprezentată pe icoană a devenit invizibilă, doar pentru a reapărea mai târziu cu o suliță însângerată. Iulian Apostatul a fost rănit mortal de sulița unui soldat necunoscut, și-a aruncat un pumn din propriu-i sânge din rană spre cer și a exclamat: *„Ai învins Galileene!”*.[74]

Soldații l-au proclamat împărat pe Iovian (363-364), care era un adept devotat al Crezului de la Niceea. El a restaurat creștinismul în forma sa de odinioară, iar istoricul bisericesc Filostorgiu ne spune că: *„Împăratul Iovian a restabilit bisericile la buna lor așezare de dinainte, scăpându-le de toate persecuțiile la care [Iulian] Apostatul le supusese. El i-a rechemat, de asemenea, pe cei trimiși în exil de acesta pentru că refuzaseră să se lepede de dreapta evlavie.”*[75] Așadar, împăratul Iovian a abrogat legislația nepopulară împotriva creștinilor și a favorizat public Biserica creștină. Cu toate acestea, el nu i-a persecutat pe păgâni, ci le-a dat posibilitatea să-și practice liberi cultul. Împăratul Iovian a dorit astfel, să restabilească pe întreg cuprinsul Imperiului ordinea care a existat înainte de domnia lui Iulian Apostatul. El a murit subit, în 17 februarie 364, după o scurtă domnie de numai opt luni.[76]

---

[74] *https://ro.wikipedia.org/wiki/Imperiul_Roman_de_R%C4%83s%C4%83rit,* accesat la 20.05.2021.

[75] Filostorgiu, VIII, 5, op. cit., p. 245.

[76] Timothy E. Gregory, op. cit., p. 89.

Împăratul Valens (364-378) a urmat o cu totul altă politică, iar după ce s-a declarat un adept al arianismului, el va deveni intolerant față de toate celelalte doctrine creștine. De asemenea, el va reconfirma sentințele de exil ale lui Constanțiu pentru Sfântul Atanasie cel Mare și pentru ceilalți episcopi antiarieni, fapt care va stârni o și mai mare opoziție. Împăratul Valens a văzut opoziția niceeană față de arianism ca pe o insubordonare și de aceea i-a persecutat pe niceeni, fiind încurajat și de intoleranța ierarhiei ariene, dar și de dorința martiriu a niceenilor.[77]

În anul 376 vizigoții au fugit din fața hunilor, cerând pământ și protecția Imperiului. Astfel, două sute de mii de vizigoți au trecut Dunărea și s-au stabilit în Moesia, iar la scurt timp se vor revolta.[78] Împăratul Valens a început colonizarea goților în Tracia, iar când numărul acestora a devenit prea mare, în anul 378 i-a atacat la Adrianopol. Astfel, el a murit în urma unei bătălii confuze împreună cu două treimi din armata sa.[79] Era pentru prima dată, când după un secol, un împărat roman era ucis în luptă.[80] Pe toată perioada domniei sale locuitorii Imperiului Bizantin au trecut printr-o perioadă de mare neliniște și frică.

[77] Ibidem, p. 91.
[78] Charles Diehl, op. cit., p. 25.
[79] Warren Treadgold, op., cit., p. 43.
[80] Timothy E. Gregory, op. cit., p. 95.

Capitolul II.

DINASTIA TEODOSIANĂ
379-457

II.1. Împăratul Teodosie cel Mare

De o importanță deosebită pentru triumful creștinismului a fost domnia împăratului Teodosie I numit și „cel Mare” (Flavius Theodosius 379-395), care a fost un susținător și apărător al Crezului de la Niceea. El a poruncit ca toate bisericile din Constantinopol să fie predate niceenilor. Încă din timpul împăratului Constantin cel Mare, *Ecclesia catholica* – Biserica catholică (universală) s-a delimitat de *haeretic*i – eretici, iar în timpul domniei lui Teodosie cel Mare distincția dintre catholic și eretic a fost stabilită definitiv prin lege. Astfel, catholic a devenit cel care era adept al Crezului de la Niceea, iar adepții altor tendințe religioase erau considerați eretici, pe când *pagani* – păgânii au fost introduși într-o categorie separată.

Printr-un decret din anul 380, numai cei care credeau în Sfânta Treime, așa cum a fost predicată în Sfintele Evanghelii și scrierile Sfinților Apostoli, erau considerați catholici, iar ceilalți erau considerați *„lumea cea nebună și nesăbuită”*, care au

aderat la „*ticăloasa doctrină eretică*." Potrivit *Codex Theodosianus*, XVI, 1, 2 ei nu aveau dreptul să-și numească locul de întâlnire biserici, fiind pasibili de cele mai aspre pedepse. De asemenea, împăratul Teodosie cel Mare a dat și alte decrete prin care le-a interzis definitiv ereticilor să se întâlnească în adunări publice sau private, iar drepturile lor civile au fost tot mai restrânse, mai ales cele care erau legate de testamente și moșteniri. Cei care au fost adepții Crezului de la Niceea aveau să primească toate bisericile din Constantinopol și din tot Imperiul.

Ultimul pas făcut de împăratul Teodosie cel Mare împotriva păgânismului a fost emiterea decretelor din anii 391 și 392. Astfel, potrivit *Codex Theodosianus*, IX, 45, 1 vechea religie era considerată ca *gentilicia superstitia* – o superstiție păgână, fiind interzise definitiv sacrificiile, arderea de tămâie, arderea ghirlandelor, libațiile, divinațiile, dar și toate practicile păgâne. Toți cei care vor încălca aceste decrete, vor fi vinovați de ofensă adusă împăratului și de sacrilegiu, fiind așadar pasibili de cele mai severe pedepse. Astfel, de acum vor fi închise toate templele păgâne și vor fi interzise toate riturile păgâne. În anul 391 va fi distrus serapeunul din Alexandria. Acest templu, care a fost închinat zeului Serapis, a fost unul dintre cele mai vestite edificii din lumea antică. Teofil, episcopul Alexandriei, a obținut de la împăratul Teodosie cel Mare permisiunea de a transforma templele din oraș în biserici creștine, și așa a fost transformat și serapeunul în biserică.

Așadar, împăratul Teodosie cel Mare a susținut creștinismul și s-a opus păgânismului. De asemenea, el i-a preferat pe creștini

în funcțiile de conducere și a oferit sprijin financiar bisericilor, mănăstirilor și altor așezăminte ecleziastice.[1]

Pe parcursul domniei sale, împăratul Teodosie cel Mare s-a confruntat cu două probleme dificile. Astfel, el a trebuit în primul rând să restabilească unitatea din cadrul Imperiului, care a fost destrămată de partidele religioase divergente și în al doilea rând, a trebuit să se apere de atacurile goților, care amenințau chiar existența Imperiului.[2] Prin soluționarea acestor situații conflictuale, el a reușit să rezolve cu pricepere toate problemele interne și externe. Împăratul Teodosie cel Mare a murit în anul 395 la Milano, la doar patruzeci și opt de ani. El a fost ultimul conducător al Imperiului Roman nedivizat.

II.2. Împărțirea Imperiului Roman în anul 395

După moartea lui Teodosie cel Mare Imperiul Roman va fi împărți în Imperiul de Răsărit și Imperiul de Apus, între cei doi fii ai săi, Arcadiu (Flavius Arcadius) și Honoriu (Flavius Honorius 395-423). Această împărțire s-a dovedit pe parcursul timpului că va fi o divizare permanentă, care a marcat până la un punct divizarea Europei, până în zilele noastre.[3]

La conducerea Imperiului Bizantin va veni fiul său Arcadiu (395-408), care a urcat pe tron când avea doar șaptesprezece ani. Evident că la o asemenea vârstă el nu a avut

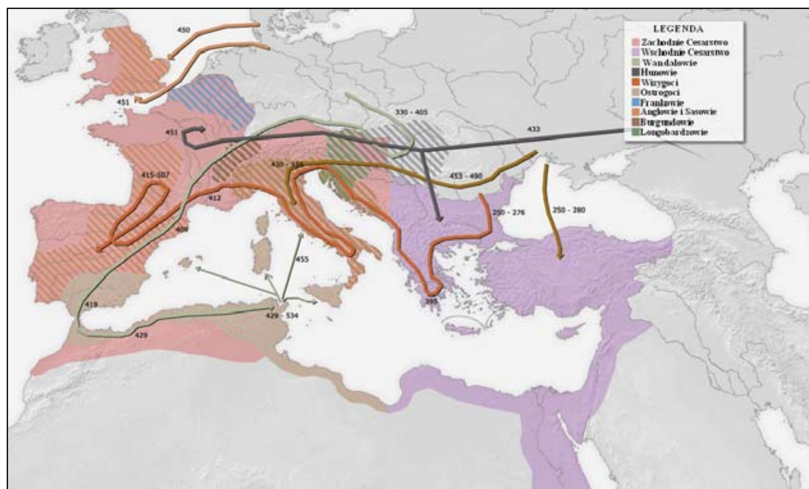
---

[1] Ibidem, pp. 96-97.

[2] A. A. Vasiliev, op. cit., pp. 119-122.

[3] Timothy E. Gregory, op. cit., p. 107.

nici experiența și nici voința necesară pentru a ocupa acest rang. În aceste condiții, el va fi dominat de către favoriții săi, care vor conduce Imperiul în așa fel încât să le ofere avantaje personale lor și partidelor lor.

Împărțirea Imperiului Roman în anul 395

Sursa: De la M-Koszowski, CC BY-SA 3.0, https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=1365952

Problema cea mai importantă din timpul domniei lui Arcadius a fost cea germanică. La începutul domniei lui Arcadiu, Alaric (370-410) conducătorul vizigoților a pornit o campanie militară spre Moesia, Tracia, Macedonia, Tesalia și Grecia centrală, dar intervenția diplomatică a lui Rufin, l-a făcut să renunțe la un atac asupra Constantinopolului. Cu toate acestea, Alaric și-a continuat campania militară în Grecia ajungând până la Atena, înconjurând zidurile cetății, El a renunțat să o cucerească atunci când a văzut-o pe zeița Atena Promachos în armură și pe eroul troian Ahile stând în fața

zidului cetății. Alaric va jefui orașele Corint, Argos și Sparta. De acum, pe parcursul mai multor ani, vizigoții vor ajunge să fie cei mai puternici din Imperiu. Astfel, ei îi vor înlocui pe miniștrii împăratului Arcadiu, reușind să-și impună voința, comandând ca și stăpâni în Constantinopol, iar prin revoltele lor vor tulbura statul. În anul 402, Alaric va invada Italia și va reuși să ocupe Roma în 24 august 410, timp în care trupele sale pe parcursul a trei zile au devastat orașul. Stabilirea definitivă a vizigoților în Galia și Spania a dus la înlăturarea pericolului, care amenința Imperiul de Răsărit.[4]

II.3. Împăratul Teodosie al II-lea

Arcadiu va muri în anul 408, la vârsta de douăzeci și nouă sau treizeci de ani, iar la conducerea Imperiului Bizantin va urma fiul său Teodosie al II-lea cel Tânăr (408-450), care avea doar șapte ani.

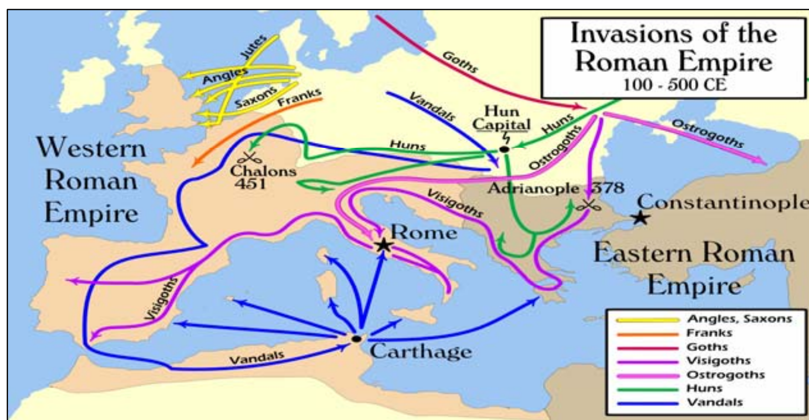
Teodosie al II-lea nu a fost un om politic dăruit și nici nu a fost interesat în mod special în probleme legate de guvernare. Pe tot parcursul lungii sale domnii, el a stat departe de problemele statului ducând o viață singuratică, de tip monahal, dedicându-și cea mai mare parte a timpului caligrafiei, copiind multe manuscrise vechi. Sora sa, Pulcheria a fost una dintre cele mai influente persoane din timpul domniei sale. Ea a scris mai multe lucrări pe teme religioase, dar și unele în care relata anumite evenimente politice.

În timpul domniei lui Teodosie al II-lea, Imperiul Bizantin nu a fost așa de supus evenimentelor militare, dar cu toate

---

[4] Charles Diehl, op. cit., p. 25.

acestea, el a trebuit să înfrunte amenințarea hunilor, care au înaintat până aproape de zidurile Constantinopolului. Până când s-au stabilit relații de prietenie, Teodosie al II-lea a fost nevoit să le plătească o mare sumă de bani, dar și să le cedeze teritoriul de la sud de Dunăre. Cu toate acestea, hunii sub conducerea lui Attila (395-453), care a fost cel mai puternic conducător al acestora, și-au continuat incursiunile în Illyricum și Tracia, în anul 447. După ce au înfrânt armatele imperiale, ei au determinat Imperiul să evacueze nordul Illyricum-lui, dar și să le plătească un tribut mai mare.[5] Attila și-a deplasat armatele în Occident, unde a fost învins, iar după moartea sa în anul 453, Imperiul său s-a destrămat.[6]

Marile migrații

Sursa:
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/2/2d/Invasions_of_the_Roman_Empire_1.png

Unul dintre evenimentele importante din timpul domniei lui Teodosie al II-lea, a fost construirea de către Anthemios a

[5] Warren Treadgold, op., cit., pp. 48-49.

[6] Charles Diehl, op. cit., p. 26.

zidurilor Constantinopolului în anul 413, dându-le forma pe care au continuat să o aibă în următorii o mie de ani.[7] Ele vor fi acelea, care vor apăra capitala dinspre uscat și astfel suprafața capitalei se va dubla ajungând acum la șapte sute de hectare.[8]

Zidurile teodosiene

Sursa: De la en:User:Bigdaddy1204 – Photograph taken in June 2006 in Istanbul by en:User:Bigdaddy1204. All credits go to him., CC BY-SA 3.0, https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=880970

Din timpul împăratului Teodosie al II-lea datează și cea mai veche colecție cu decrete, care au fost date de către împărații romani. *Codex Theodosianus* a fost publicat în limba latină în anul 438, și este prima culegere completă de drept roman.[9] *Codexul* conținea decrete, care au fost date de către împărați creștini, începând de la Constantin cel Mare și până la Teodosie al II-lea inclusiv. El este împărțit în șaisprezece cărți,

[7] Timothy E. Gregory, op. cit., p. 109.
[8] Michel Kaplan, op. cit., p. 17.
[9] Timothy E. Gregory, op. cit., p. 112.

care au fost subîmpărțite într-un număr exact de titluri. Astfel, fiecare carte tratează despre un anumit aspect al guvernării: despre administrație, probleme militare, sau cele legate de viața religioasă, iar în fiecare titlu, decretele sunt coordonate cronologic.

Codex Theodosianus are o mare importanță istorică, pentru că el este cel mai important izvor, care ne prezintă informații din secolele IV-V. De asemenea, *Codexul* lui Teodosie al II-lea alături de colecțiile anterioare, va reprezenta o importantă sursă pentru activitățile juridice ale împăratului Iustinian (527-565). După publicarea codexului toate decretele care vor apare vor fi numite novele *leges novellae*.

Cu toate slăbiciunile sale, dar și a lipsei de abilitate ca și om de stat, lunga domnie a lui Teodosie al II-lea a fost foarte importantă pentru istoria ulterioară, mai ales din punct de vedere cultural.[10]

[10] A. A. Vasiliev, op. cit., pp. 128-140.

Capitolul III.
DINASTIA LEONIDĂ
457-518

III.1. Împăratul Zenon

Începând din anul 457, Imperiul Bizantin va fi condus timp de șaizeci și unu de ani de către dinastia leonidă. Astfel, în a doua jumătate a secolului al V-lea, Imperiul Bizantin se va confrunta cu un nou pericol, care a venit din partea ostrogoților. Pentru a-i atrage în serviciul lor, în anul 462 bizantinii, le-au acordat terenuri, bani și i-au încărcat de onoruri. În anul 474, la moartea împăratului Leon (457-474) ostrogoții au intervenit în problemele interne ale monarhiei, asigurând victoria lui Zenon împotriva rivalului său.[1] Zenon (474-491) va ajunge împărat la vârsta de cincizeci de ani și a devenit un intrigant desăvârșit, iar pentru aceasta a fost desconsiderat de către popor, dar mai ales datorită combinației de asprime isauriană și viclenie neisauriană.[2]

În timpul domniei lui Zenon vor avea loc unele schimbări în cadrul Imperiului Bizantin. Astfel, că în această perioadă influența germanică de la curte va fi înlocuită cu cea a

---

1 Charles Diehl, op. cit., p. 26.

2 Warren Treadgold, op., cit., p. 70.

isaurienilor, o rasă sălbatică din care făcea parte și împăratul Zenon. De acum înainte isaurienii vor ocupa cele mai bune poziții, dar și cele mai înalte posturi din Constantinopol.

Domnia lui Zenon a fost marcată de evenimente foarte importante. Începând din a doua jumătate a secolului al V-lea, va crește semnificativ importanța conducătorilor trupelor germanice. S-a ajuns în situația ca voința acestor conducători să fie aproape decisivă în numirea sau înlăturarea împăraților romani din Apus. Astfel, la 28 august 476 Odoacru, îl va înlătura pe Romulus Augustus, ultimul împărat apusean și va deveni conducător peste Italia. Pentru siguranța domniei sale, Zenon va trimite ambasadori din Senatul roman cu asigurarea că Italia nu va avea nevoie de un împărat separat și că el va putea conduce întregul Imperiu. În acest sens, împăratul Zenon îi va oferi lui Odoacru titlul de patrician roman și administrarea Italiei. După ce a devenit conducătorul Italiei, Odoacru a adoptat o vizibilă independență față de Zenon. Conștient de faptul că nu va putea să-l atace pe Odoacru, Zenon va adopta o altă strategie.

Astfel datorită faptului că Teodoric, regele ostrogoților organiza incursiuni devastatoare în Peninsula Balcanică, amenințând chiar Constantinopolul, împăratul Zenon a reușit să-i atragă acestuia atenția asupra provinciilor bogate ale Italiei. Teodoric se va îndrepta spre Italia, învingându-l pe Odoacru și se va instala la Ravena. După moartea lui Zenon în anul 493, Teodoric și-a înființat regatul ostrogot pe teritoriul Italiei, cu capitala la Ravena, pe care a înfrumusețat-o cu multe clădiri impresionante, inclusiv cu un palat (care acum este distrus),

biserica San Apollinare Nuovo, baptisteriul arian și propriul mausoleu.[3]

III.2. Henoticonul

În timpul domniei lui Zenon cea mai importantă problemă, care cauza multă neliniște, a fost cea religioasă. Datorită faptului că în Egipt, Siria, dar și într-o oarecare măsură în Palestina și Asia Mică populația era majoritar monofizită, iar disputele religioase duceau la numeroase conflicte, patriarhul de Constantinopol Acaciu (472-489), care la început a fost un adept al hotărârilor Sinodului/Conciliului IV Ecumenic de la Calcedon, împreună cu Petru Mong, patriarhul Alexandriei, s-a hotărât să găsească o cale de împăcare a partidelor religioase. În acest sens, ei i-au propus împăratului Zenon să încerce să-i facă pe adversari să ajungă la o înțelegere acceptând concesii din partea celor două părți.

Astfel, în anul 482 la propunerea patriarhului Acaciu, împăratul Zenon va emite un act de unire *Henoticon*, care se adresa Bisericilor ce se aflau sub jurisdicția patriarhului din Alexandria. *Henoticonul*, încerca să evite orice semn față de învățătura ortodoxă și cea monofizită, cu privire la unirea celor două firi, divină și umană din persoana Mântuitorului Isus Hristos. *Henoticonul* recunoștea hotărârile de la cele trei Sinoade/Concilii Ecumenice, anatematizându-i pe Nestorie, Eutihie și pe adepții lor. De asemenea, erau acceptate și cele *12 Anatematisme* ale Sfântului Chiril al Alexandriei (370-444), dar

[3] Timothy E. Gregory, op. cit., p. 118.

afirma că Isus Hristos era: *„de-o ființă cu Tatăl după Dumnezeire și de aceeași fire cu noi după omenire.”* De asemenea, erau evitate folosirea expresiilor *„o fire”* sau *„două firi”* și nu menționa hotărârea Sinodului/Conciliului IV Ecumenic de la Calcedon din anul 451, cu privire la unirea celor două firi în persoana Mântuitorului Isus Hristos. Cu toate că la început, *Henoticonul* a părut că aduce îmbunătățirea situației din Alexandria, pe termen lung el îi va nemulțumi pe ortodocși și pe monofiziți, iar numărul partidelor religioase va deveni și mai mare.

Împotriva *Henoticonului* va protesta și papa Felix al III-lea (483-492) care, analizând plângerile clerului răsăritean, nemulțumit de hotărârile decretului de unire prin două sinoade/concilii pe care l-a ținut la Roma în 28 iulie 484 și 5 octombrie 485, îi va excomunica și anatematiza pe Petru Mong patriarhul Alexandriei, Petru Fullo patriarhul Antiohiei și pe Acaciu patriarhul de Constantinopol, semnatarii documentului.

Drept răspuns, patriarhul Acaciu va șterge din diptice numele papei Felix al III-lea și va rupe orice legături cu Roma și astfel, va fi declanșată schisma acaciană care va dura treizeci și cinci de ani.[4] *Henoticonul* a reprezentat un exemplu rar de tentativă a unui împărat de a impune o doctrină religioasă printr-un edict imperial.[5] Prin politica religioasă, pe care au dus-o în această perioadă, împărații s-au străduit să redea monarhiei unitatea religioasă, chiar cu riscul unei rupturi cu papalitatea. *Henoticonul* a deschis astfel o luptă aprigă între papi și împărați, care s-au luptat pe tărâmul religios, în special

---

[4] Nicolae Chifăr, *Istoria creștinismului* I, Editura Universității „Lucian Blaga,” Sibiu, 2007, pp. 199-201.

[5] Timothy E. Gregory, op. cit., p. 119.

împăratul Anastasie I (491-518), care a fost un monofizit convins și pasionat. În timpul acestor mișcări religioase, Biserica Răsăriteană s-a constituit într-un corp separat.[6]

În consecință, aceasta a fost prima ruptură serioasă dintre Biserica Răsăriteană și cea Apuseană, care a continuat până în anul 518, când Iustin I (518-527) va urca pe tronul Imperiului Bizantin.[7] Acesta îi va comunica papei Hormisda (514-523), la 1 august 518, urcarea sa pe tronul Imperiului Bizantin. Împăratul Iustin a dorit împăcarea celor două Biserici, și în acest sens la data de 7 septembrie o delegație care va fi condusă de comitele Gratus va pleca la Roma cu scrisori către regele ostrogot Teodoric și către papa Hormisda. Acesta era invitat să vină la Constantinopol sau, dacă nu poate veni, să trimită delegați pentru a discuta problema schismei acaciene. Delegația a mai avut și o scrisoare din partea patriarhului Ioan al II-lea (518-520) și a cezarului Iustinian, prin care îl rugau pe papa Hormisda să-și exprime poziția față de situația fostului patriarh Acaciu. În răspunsul său, papa Hormisda a spus că patriarhul Acaciu și succesorii săi, până la patriarhul Ioan al II-lea, au fost scoși din diptice. De asemenea, împăratul Iustin îl informa pe papa Hormisda despre măsurile pe care le-a luat în vederea restabilirii autorității Sinodului/Conciliului al IV-lea Ecumenic de la Calcedon din anul 451.

Papa Hormisda va aprecia pozitiv noua situație creată și în acest sens, el va trimite la Constantinopol o delegație, care va fi formată din episcopii Ghermanos și Ioan, preotul Blandus și diaconii Felix și Dioscor. Această delegație va fi primită la data

---

[6] Charles Diehl, op. cit., p. 32.

[7] A. A. Vasiliev, op. cit., pp. 142-144.

de 25 martie 519 de către Iustinian cu mare fast iar, în ziua următoare, ea va fi primită și de împăratul Iustin I și de patriarhul Ioan al II-lea. În formula de împăcare papa Hormisda a cerut anatematizarea lui Nestorie, Eutihie și Dioscor, precum și scoaterea din diptice a patriarhilor Alexandriei Timotei Elur și Petru Mong, a patriarhului Antiohiei Petru Fullo, a patriarhilor Constantinopolului Acaciu (472-489), Fravitas (489-490), Eufimie (490-496), Macedonie al II-lea (496-511) și Timotei I (511-518), care au păstorit în timpul schismei acaciene. De asemenea, papa Hormisda a cerut să fie acceptată *Epistola dogmatică* a papei Leon I (440-461) către Flavian (446-449) patriarhul Constantinopolului.

În data de 28 martie 519 formula de împăcare va fi semnată de către patriarhul Ioan al II-lea, de către episcopii prezenți în Constantinopol, de arhimandriții mănăstirilor dar și de către senatori. Împăcarea celor două Biserici va fi consfințită printr-o slujbă solemnă în catedrala Sfânta Sofia în prezența semnatarilor și a poporului. Papa Hormisda va mulțumi împăratului Iustin I și lui Iustinian pentru ajutorul lor la împăcarea celor două Biserici.[8]

Între anii 491-518 Imperiul Bizantin va fi frământat de numeroase răscoale populare, iar din anul 502 perșii au reînceput războiul, timp în care slavii au ajuns să amenințe zidurile Constantinopolului, în anul 517. Din timpul împăraților Zenon și Anastasie I (491-518), a apărut ideea unei monarhii strict orientale, în care puterea imperială a devenit din ce în ce mai absolută. Astfel, din anul 450, ceremonia sacră de investire a împăratului i-a oferit acestuia prestigiul originii

[8] Nicolae Chifăr, op. cit., pp. 199-202.

sfinte și a investiturii divine. Grija înțeleaptă a împăratului Anastasie I a făcut ca Imperiul Bizantin să aibă frontiere apărate puternic, dar și o administrație corectă cu finanțe bune. În această perioadă se apropia realizarea unui Imperiu care avea concepții pur orientale, cu un guvern despotic, care îl administra bine, și-l apăra puternic. Acest Imperiu era dezinteresat politic de Apus și se reforma prin el însuși, iar când dorea să-și realizeze unitatea religioasă în Răsărit nu ezita să se rupă de Roma și să formeze, sub protecția statului, o Biserică aproape independentă de papalitate.[9]

[9] Charles Diehl, op. cit., pp. 31-33.

Capitolul IV.
DINASTIA IUSTINIANĂ
518-602

Din anul 518, va începe o nouă epocă strălucită în istoria Imperiului Bizantin, care va purta numele marelui împărat Iustinian (527-565). „Epoca lui Iustinian" a fost aceea care a însemnat perioada de apogeu a Imperiului Bizantin, atât pe plan politic, militar, economic, dar mai ales cultural. Datorită acestor realizări, domnia lui Iustinian este considerată de către istorici ca fiind epoca de aur a perioadei bizantine timpurii.[1]

La urcarea sa pe tron în anul 527, Iustinian avea idealurile unui împărat roman creștin. Considerându-se urmașul cezarilor romani, el crezut că are o datorie sfântă în refacerea unității Imperiului, în aceleași granițe pe care acesta le-a avut în secolele I-II d.Hr. În calitatea sa de împărat creștin, Iustinian a considerat că are misiunea de a răspândi credința adevărată printre necredincioși, atât printre eretici cât și printre păgâni. Cu această ideologie, Iustinian, ca om de stat, a visat la cucerirea întregii lumi cunoscute. Acum împăratul Iustinian va fi acela care va controla marea operă legislativă, care mai târziu îi va purta numele. Cultura sa teologică i-a dat posibilitatea să

---

[1] Timothy E. Gregory, op. cit., p. 127.

intervină în problemele care au frământat Biserica în această perioadă.

IV.1. Politica religioasă a împăratului Iustinian

Încă de la începutul domniei sale, principalul scop al politicii bisericești a lui Iustinian a fost stabilirea de relații strânse cu Roma și de aceea, el a fost apărătorul Sinodului/Conciliului IV Ecumenic de la Calcedon din anul 451, pentru că deciziile acestui sinod/conciliu, au fost respinse în totalitate de către provinciile orientale. Așadar, prima grijă a lui Iustinian a fost aceea de a se împăca cu Roma și să pună capăt schismei dintre cele două Biserici. Pentru a pecetlui alianța cu scaunul papal și pentru a-i dovedi papei zelul său de apărător al creștinismului, Iustinian i-a persecutat cu furie pe monofiziții din Răsărit timp de trei ani.[2]

Astfel, în timpul domniei lui Iustinian, scaunul papal de la Roma s-a bucurat de o autoritate bisericească supremă. În scrisorile pe care Iustinian le trimitea către episcopul Romei, i se adresa cu apelativul *„papă”*, *„papă al Romei”*, *„părinte apostolic”*, *„papă și patriarh”*. Acest titlu de papă era folosit în exclusivitate pentru episcopul Romei. Într-una din epistole împăratul Iustinian, îi spunea papei că este: *caput omnium sanctarum ecclesiarum „cap al tuturor Bisericilor sfinte”*[3] De asemenea, în *Novella 131 ß* împăratul Iustinian hotăra clar că: *„preafericitul scaun al arhiepiscopului de Constantinopol, Noua*

---

[2] Charles Diehl, op. cit., p. 36.

[3] A. Krecht, *Die Religions-Politik Kaiser Justinians* I, Würzburg, 1896, Elibrom Classics, 2005, pp. 62-68.

Romă, ocupă locul al doilea după sfântul scaun apostolic al Vechii Rome." Prin această apropiere de Roma, noua dinastie s-a simțit mai întărită. Astfel, în anul 525 când papa Ioan I (523-526), primul pontif roman, care a vizitat Constantinopolul, Iustinian i-a organizat o primire triumfală.[4]

Pe parcursul domniei sale, împăratul Iustinian a intrat în conflict cu evreii, păgânii și ereticii: maniheiști, arieni, nestorieni, monofiziți, dar și cu reprezentații altor doctrine religioase, care erau mai puțin importante. Legile repetate împotriva sacrificiilor păgâne și interzicerea păgânilor în serviciul imperial, ne arată faptul că în această perioadă Imperiul Bizantin, nu era complet creștinat. Acest fapt este confirmat și de convertirea a o mie de păgâni de către Ioan al Efesului în anul 540.[5] Împăratul Iustinian a interzis păgânilor să predea în școli, iar pentru a elimina complet urmele păgânismului în anul 529, el va închide renumita școală filosofică din Atena (Academia Platonică), care a fost fondată de către Platon (427-347 î.Hr.), în anul 387 î.Hr. Pe parcursul celor nouă sute de ani cât a funcționat Academia Platonică, ea a format cei mai buni filosofi, care au influențat gândirea și viața spirituală a lumii civilizate, chiar și după ce ea a fost desființată. După reorganizarea Universității din Constantinopol de către împăratul Teodosie al II-lea în anul 425, Academia Platonică a întrat în declin.

În politica sa de eliminare a păgânismului împăratul Iustinian a eșuat, deoarece acesta va continua să existe în secret în regiunile mai îndepărtate ale Imperiului.[6]

---

4 Charles Diehl, op. cit., p. 36.
5 Timothy E. Gregory, op. cit., p. 131.
6 A. A. Vasiliev, op. cit., pp. 165-181.

IV.2. Ciuma bubonică

La sfârșitul anului 541, asupra Imperiului Bizantin se va abate un dezastru neprevăzut, ciuma bubonică. Aceasta, nu a fost cunoscută până atunci în spațiul mediteraneean. Ea a pătruns în Egipt, din Etiopia, iar această boală a fost transmisă de purici șobolanilor și astfel, epidemia va fi adusă de vapoarele care aprovizionau Bizanțul cu grâu, pe care îl mâncau șobolanii. Ea a lovit Constantinopolul timp de patru luni, iar impactul real al epidemiei va rămâne controversat, astfel că ea va reuși să slăbească o perioadă îndelungată mai multe orașe care erau deja vlăguite.[7] Potrivit istoricului Procopiu din Cezareea (500-565) zece mii de oameni mureau zilnic, iar măsurile pentru îngroparea lor nu puteau face față, astfel încât cadavrele stăteau grămadă în multe părți ale Constantinopolului.[8]

Din nefericire această boală s-a răspândit repede în armată, în ținuturile rurale și a pătruns masiv și în orașe, reușind ca la începutul anului 542 să cuprindă cea mai mare parte a orașelor din Răsărit: Constantinopol, Antiohia, Ierusalim. De asemenea, pandemia s-a extins în provinciile bizantine din Nordul Africii la Cartagina, în anul 543, la Arles în Galia, după care se va extinde la Roma și în Italia Centrală în anul 544, iar de aici va ajunge în Iliria și Tracia în anul 545.

---

[7] Michel Kaplan, op. cit., p. 20.

[8] Timothy E. Gregory, op. cit., p. 143.

Evoluția pandemiei a fost diferită în funcție de fiecare provincie, cu valuri succesive. Astfel, în anul 558, va veni al doilea val de o intensitate și mai mare în Constantinopol, iar anul 560 va face ravagii în Arabia și Mesopotamia, pentru ca în anul 561 să fie prezentă în Cilicia și Nisibi. În anul 589, pandemia va ajunge iarăși la Roma, în același timp cu revărsările Tibrului care va distruge hambarele și va declanșa astfel, o foamete ce va duce la slăbirea sistemului imunitar al populației. Papa Pelagiu al II-lea (579-590), care în timpul pandemiei a fost aproape de bolnavi, prin asistența sanitară și spirituală pe care le-a acordat-o acestora, s-a contaminat și va muri de ciumă în 7 februarie 590.[9]

Această boală a produs o rată a mortalității foarte mare, astfel că trei sferturi din cei care au contactat boala au murit. După unele păreri numai în Constantinopol ar fi murit peste două sute treizeci de mii de oameni, posibil mai mult de jumătate din locuitorii capitalei. Datorită faptului ca epidemia s-a răspândit cel mai mult în orașe, după unele păreri ar fi murit cam un sfert din populație, o proporție asemănătoare cu ciuma din secolul al XIII-lea.[10] Ciuma din timpul împăratului Iustinian, numită în scrierile timpului *pestis inguinaria* sau *pestis glandularia*, a fost prima pandemie de ciumă, care a fost confirmată științific.

---

[9] Alexandru Buzalic, *Anatomia unei crize: 2019-2020. De la mutațiile unei culturi în criză spre Biserica de mâine*, Editura Galaxia Gutenberg, Târgu-Lăpuș, 2020, pp. 31-36.

[10] Warren Treadgold, op., cit., pp. 79-80.

IV.3. Politica internă a împăratului Iustinian

Datorită orgoliului dobândit prin demnitatea imperială, Iustinian a dorit să se înconjoare de tot fastul și de toată măreția. Astfel, prin grandoarea construcțiilor din timpul domniei sale, dar mai ales prin fastul de la curtea imperială, fortărețele pe care le-a construit, prin magistraturile pe care le instituia, Iustinian a dorit să eternizeze gloria domniei sale și să-i facă pe semenii săi conștienți de norocul de a se fi născut în timpul său.[11]

Pe parcursul domniei sale, împăratul Iustinian s-a arătat deosebit de interesat să încurajeze construirea monumentelor de arhitectură civilă și religioasă, pe întreg teritoriul vastului său Imperiu. În acest sens, activitatea sa de constructor nu s-a limitat numai la construcții de fortificații și biserici, ci el a construit și multe mănăstiri, palate, poduri, cisterne, apeducte, băi publice și spitale. De asemenea, numele său este legat și construcția mănăstirii Sfânta Ecaterina de pe Muntele Sinai.

Împăratul Iustinian și-a lăsat numele în domeniul dreptului. Cu ajutorul lui Trebonian, care era chestorul Palatului Sacru, el a codificat dreptul în anul 529. Astfel, el va regrupa legile care erau încă în vigoare în *Codex Justinianus* – Codul lui Iustinian, va reuni jurisprudența în *Digesta* – Digeste, și îi va înzestra pe studenții la drept cu un manual *Institutiones* – Institutele. Toate legile care au fost promulgate după Codex, vor fi publicate într-o culegere numită *Novellae* – Novele, care au fost redactate în cea mai mare parte în limba greacă, pentru că în timpul domniei lui Iustinian această limbă era vorbită de către majoritatea locuitorilor din Imperiul Bizantin, și ea va

---

[11] Charles Diehl, op. cit., p. 38.

deveni limba oficială.[12] Culegerea noilor ordonanțe vor fi publicate de către Iustinian între anii 534-565 și astfel, aceste ordonanțe vor completa importanta lucrare ce va fi cunoscută sub numele de *Corpus Juris Civilis*.[13]

Înainte de revizuirea codului, ambițioasa domniei a lui Iustinian a fost aproape de a se sfârși rușinos și subit din cauza răscoalei Nika, care a izbucnit în ianuarie 532. În timpul acestei răscoale membrii facțiunii albaștrilor s-au unit cu cei ai verzilor, iar autoritățile au scăpat situația de sub control și, astfel, multe dintre măreţele clădiri au fost incendiate. Acum au fost distruse bisericile: Sfânta Sofia și Sfânta Irina, Băile lui Zeuxippos și Chalke, marea poartă centrală a capitalei. La această răscoală, care a ținut timp de două săptămâni, s-au alăturat și membrii aristocrației, care au încercat să transforme dezordinea într-o revoltă împotriva împăratului Iustinian. Situația a fost disperată și aparent Iustinian era gata de fugă, dar încurajările împărătesei Teodora l-au convins să se răzgândească. După o istorisire populară, Teodora i-a spus împăratului Iustinian să dea bir cu fugiții dacă așa dorea, dar ea va rămâne, pentru că: „*regalitatea i se părea un linţoliu potrivit de înmormântare*." În această situație, Iustinian făcut de rușine de tăria Teodorei, l-a trimis pe generalul Belizarie împotriva răsculaților care erau în Hipodrom. Aceștia nu au putut face față armatelor imperiale și astfel, a urmat un măcel în urma căruia au murit între treizeci de mii și treizeci și cinci de mii de oameni, iar revolta s-a stins imediat. Răscoala Nika din anul 532 a fost o răzmeriță de circ, care a devenit deja banală în a doua jumătate a secolului al V-lea.[14]

---

12 Michel Kaplan, op. cit., p. 19.

13 Charles Diehl, op. cit., p. 49.

14 Timothy E. Gregory, op. cit., p. 133.

IV.4. Politica externă a împăratului Iustinian

Împăratul Iustinian visa să reconstituie Imperiul Roman așa cum a fost el altădată, dar și să reinstituie drepturile imprescriptibile potrivit cărora Bizanțul, în calitatea sa de moștenitor al Romei, stăpânea regiunile barbare din Apus, dorind să restabilească unitatea lumii romane.[15]

Multe dintre războaiele pe care le-a purtat împăratul Iustinian au fost de recucerire a teritoriilor pierdute, dar și de apărare. Constituindu-și o puternică armată care va fi condusă de generali iscusiți ca Belizarie și Narses, el a reușit să recucerească teritoriile pierdute din Occident. Pentru Iustinian inamicii principali ai Imperiului Bizantin au fost germanii. Astfel, el a reușit să recupereze de la vandali în anul 534 teritoriile din nordul Africii; de la ostrogoți în anul 553 teritoriile din Italia, iar de la vizigoți în anul 554 pe cele din Spania.

Sursa: De la Cplakidas – Operă proprie, CC BY-SA 3.0, https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=16234414

[15] Charles Diehl, op. cit., p. 37-38.

Prin aceste victorii împăratul Iustinian a reușit să realizeze pentru ultima oară și pentru scurt timp unitatea mediteraneeană a Imperiului Roman iar Marea Mediterană aproape că a fost transformată într-un lac bizantin. Din nefericire aceste războaie au adus Imperiului mari sacrificii umane, financiare și militare, care au redus forța și resursele Bizanțului.

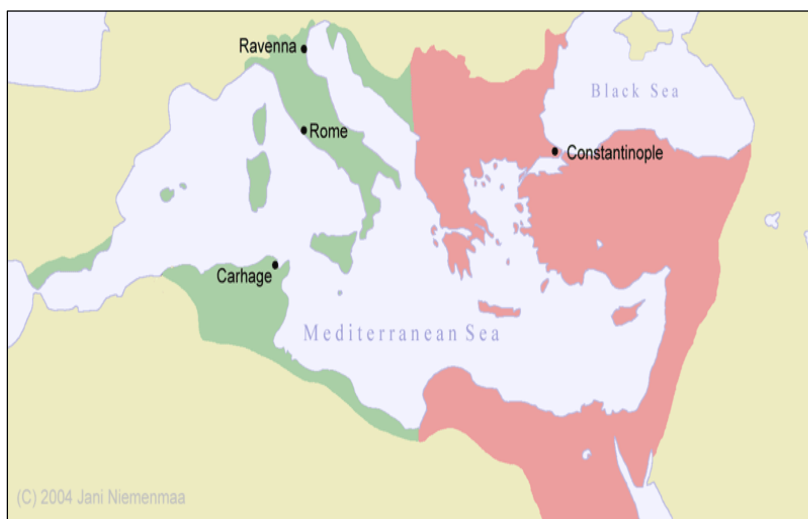

Sursa: De la Cplakidas – Operă proprie, CC BY-SA 3.0, https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=16243822

Pe parcursul timpului, politica externă a lui Iustinian a cauzat Imperiului Bizantin o criză economică internă foarte severă, datorită lipsei mijloacelor, urmată de micșorarea armatei, care a făcut imposibilă ocupația pe termen lung a noilor provincii cucerite. Toate aceste consecințe s-au văzut sub domniile viitorilor împărați. În anul 565, Iustinian va muri la

vârsta de optzeci și șapte de ani, iar situația monarhiei nu era chiar tocmai bună.[16]

Cu toate acestea, două mari realizări din timpul domniei lui Iustinian au lăsat o amprentă uriașă în istoria civilizației mondiale și prin aceasta își justifică pe bună dreptate supranumele de „cel Mare”, iar acestea sunt *Codexul* său de drept civil și catedrala Sfânta Sofia din Constantinopol,[17] unul dintre monumentele cele mai cunoscute și vizitate ale patrimoniului universal.[18]

Harta Imperiului Bizantin în jurul anului 550. Cu verde sunt teritoriile cucerite în timpul domniei lui Iustinian

Sursa: https://ro.orthodoxwiki.org/Imperiul_Bizantin

[16] Ibidem, p. 55.
[17] A. A. Vasiliev, op. cit., pp. 213-214.
[18] Michel Kaplan, op. cit., p. 8.

IV.5. Imperiul Bizantin după moartea împăratului Iustinian

După strălucita domnie a împăratului Iustinian va urma o perioadă de regres, deoarece începând cu anul 568 a urmat pierderea treptată a regiunilor occidentale, care au fost recent cucerite. Împăratul Iustin al II-lea (565-578), fiul uneia dintre surorile împăratului Iustinian, nu a făcut nimic pentru a apăra provinciile apusene, pe care unchiul său s-a străduit atât de mult să le cucerească.[19] Tiberiu (578-582 și Mauriciu (582-602), asemenea lui Iustin al II-lea, au introdus o politică nouă abandonând partea apuseană.[20]

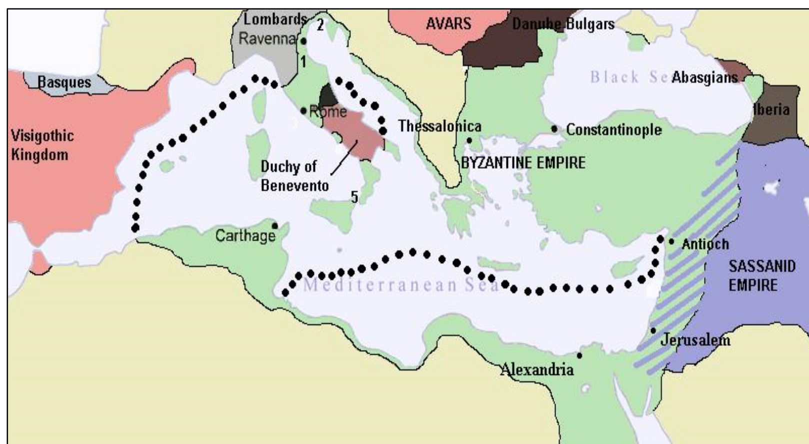
Astfel, lombarzii/longobarzii care erau arieni, vor invada și vor cuceri cea mai mare parte a Italiei, reușind în anul 640 să cucerească Liguria, dar și cea mai mare parte din Exarhatul de Ravena. După aceste cuceriri, partea de nord a Italiei avea să se numească de atunci Lombardia. De asemenea, vizigoții vor invada Spania bizantină, iar maurii vor ataca provinciile bizantine din Africa și astfel din anul 751, stăpânirea bizantină va cuprinde doar regiunile din sudul peninsulei italiene.

Pe lângă aceasta a urmat un îndelungat conflict cu perșii între anii 572-591, iar avaro-slavii s-au coalizat în lupta împotriva Bizanțului între anii 586-587. Tot acum au loc numeroase războaie de apărare ale granițelor între anii 592-602, după care au urmat stabilirea slavilor la sud de Dunăre în anul 602.

---

[19] Warren Treadgold, op., cit., pp. 86-87.

[20] Charles Diehl, op. cit., p. 55.

Sursa: De la Justinian43 at engleză Wikipedia, CC BY-SA 3.0, https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=18229658

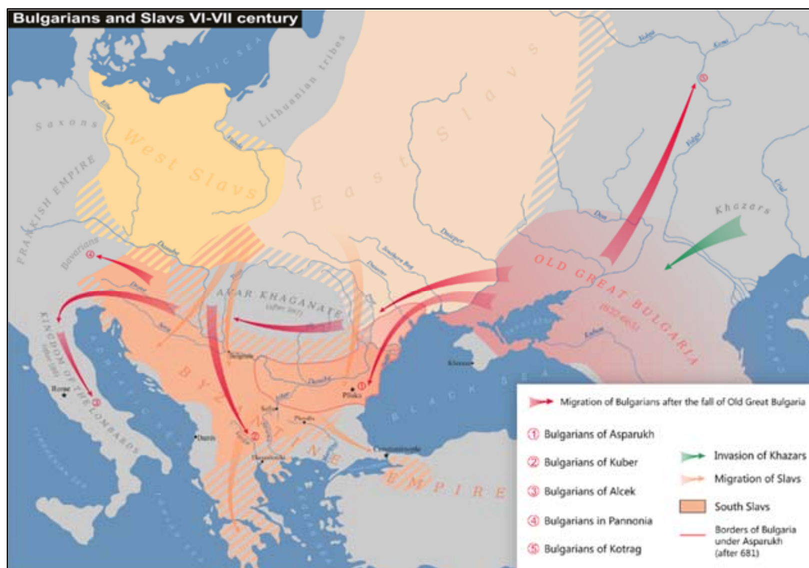
De asemenea, Imperiul Bizantin se va confrunta cu o nouă invazie din partea avarilor, un popor nomad mixt, probabil de origine turcică, venit din Asia.[21] Acest popor războinic va asedia în anul 586 Tesalonicul, unde vor reveni de mai multe ori. Începând din 27 iulie până în 10 august 626, avarii vor asedia Constantinopolul jefuind biserica Sfintei Fecioare (Teotokos) din Vlaherne, care era atunci în afara zidurilor capitalei, dar credincioșii au avut timp să salveze cele mai importante relicve.

Vor urma alte invazii ale perșilor între anii 605-609. Aceștia vor invada și vor cuceri Egiptul, Palestina, Siria și Armenia.[22] Între anii 611-612, Cezareea Capadociei, orașul Sfântului Vasile cel Mare (330-379) va fi în flăcări, alături de alte orașe din peninsulă. Acum, peste tot va domni panica, iar locuitorii fug pe drumuri cu icoanele și relicvele lor.

---

[21] Timothy E. Gregory, op. cit., p. 156.

[22] *https://ro.orthodoxwiki.org/Imperiul_Bizantin*, accesat la 22.05.2021.

Sursa: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/0/00/Bulgarians_and_Slavs_VI-VII_century.png/1280px-Bulgarians_and_Slavs_VI-VII_century.png

Perșii vor cuceri Antiohia în anul 613, iar în anul 614 la 26 mai, vor cuceri Ierusalimul. Patriarhul Zaharia a fost luat prizonier,[23] iar perșii au furat Sfânta Cruce pe care regele lor Chosroes o va oferi în dar uneia dintre nevestele sale, care era creștină. Egiptul va fi și el cuceri de către perși în anul 619.[24]

Criza internă generată de aristocrație, de tendințele separatiste ale provinciilor, dar și de luptele dintre Albaștri și Verzi, au dus la slăbirea Imperiului Bizantin. Pe lângă aceasta, guvernarea slabă, care nu putea să restabilească situația financiară, dar și dezorganizarea administrativă, a făcut ca nemulțumirile să se agraveze ducând la revoltele armatei. De

---

[23] Nicolae Chifăr, op. cit., p. 223.

[24] Michel Kaplan, op. cit., p. 21.

asemenea, nemulțumirea generală a fost amplificată și de politica religioasă. Astfel, după o scurtă perioadă de toleranță s-a trecut la persecuții împotriva disidenților. Împăratul Mauriciu a dat un termen, dar el a lăsat să se adâncească conflictul dintre patriarhul de Constantinopol, care pretindea titlul de ecumenic, și papa Grigore cel Mare (590-604), astfel că vechile neînțelegeri dintre cele două Biserici s-au mărit.

Împăratul Mauriciu cu toate că a avut unele calități, datorită politicii fiscale dure a fost total nepopular. Astfel, slăbirea autorității politice a facilitat revolta militară, care l-a adus la conducerea Imperiului Bizantin în anul 602 pe Focas.[25]

Sursa: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/03/NE_600ad.jpg

[25] Charles Diehl, op. cit., p. 57.

Din păcate regimul de teroare pe care l-a impus Focas între anii 602-610 a dus la șubrezirea Imperiului Bizantin, care avea să se confrunte cu o criză internă și externă la fel de serioasă, ca și cea din secolul al III-lea care aproape îl distrusese.[26] Astfel, atât contemporanii, dar și istoricii moderni au considerat domnia lui Focas un dezastru aproape total. Cu toate că la început Focas a fost sprijinit de membrii Senatului, la scurt timp după aceea guvernarea sa a generat mai multe crime, pe care le-am putea numi asasinate politice.[27]

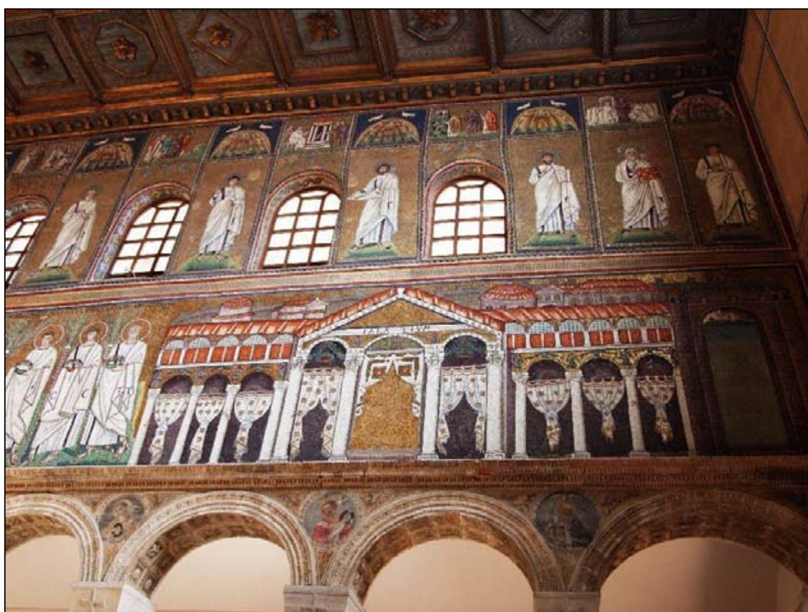
În această perioadă de tranziție, viața religioasă și culturală a fost marcată de evenimente care vor conferi o nouă imagine culturii și civilizației Bizantine.[28] Creștinismul cunoaște o dezvoltare cu totul aparte, datorită faptului că în anul 381 este proclamat prin edict imperial ca religie oficială de către împăratul Teodosie I (379-395), iar peste zece ani, toate cultele păgâne din Imperiul Bizantin vor fi interzise. Acum se construiește în Constantinopol între anii 330-360 marea biserică Sfânta Sofia, care va fi distrusă în timpul marii răscoale populare Nika din anul 532. Ea va fi reconstruită de către împăratul Iustinian între anii 532-537. Viața culturală a Imperiului Bizantin va cunoaște o nouă strălucire odată cu fondarea Universității din Constantinopol, care va fi superioară celei latine.

În domeniul legislativ împărații romani din Constantinopol și din Ravena vor promulga și publica *Codul Theodosian.* Arta din această perioadă nu a fost niciodată mai variată, prolifică și mai liberă întâlnindu-se toate metodele de construcție și toate tipurile de clădiri.[29] Așadar, acum se vor construi mausoleul

---

[26] Warren Treadgold, op., cit., p. 106.
[27] Timothy E. Gregory, op. cit., p. 156.
[28] Ovidiu Drimba, op. cit., pp. 142-144.
[29] Charles Diehl, op. cit., p. 53.

Gallei Placidia (aproximativ 450), iar în secolul următor – Baptisteriul Neonian și cel Arian, bazilicele Sfântul Dumitru din Tesalonic, Sfinții Sergiu și Bacchus din Constantinopol (540-548), San Apollinarie Nuovo (556-565) și San Apollinaire in Classe[30], urmate de biserica San Vitale din Ravena (548), care au fost decorate de către meseriașii bizantini cu splendide mozaicuri. Din epoca lui Iustinian, arta bizantină a cunoscut prima ei vârstă de aur.

Biserica San Apolinarie Nuovo din Ravena

Sursa: https://www.google.com/url?sa=i&url=https%3A%2F%2Fwww.viaggi-lowcost.info%2Fcosa-fare%2Fvisita-santapollinare-nuovo-ravenna%2F&psig=AOvVaw29xbUooOz058DfxHG0-DgK&ust=1623398038229000&source=images&cd=vfe&ved=0CAIQjRxqFwoTCKDci43LjPECFQAAAAAdAAAAABAT

[30] Biserica a fost sfințită la data de 9 mai 549 de către episcopul Maximian și este închinată Sfântului Apollinarie, primul episcop de Ravena și Cllase.

Biserica San Apollinaire in Classe din Ravena

Sursa: https://www.google.com/url?sa=i&url=https%3A%2F%2Fwww.emotionrit.it%2F2020%2F02%2Femilia-romagna-visitare-santapollinare-in-classe-vicino-a-ravenna.html&psig=AOvVaw2xm473CgKVztIW5Y9NDuIG&ust=1623397357848000&source=images&cd=vfe&ved=0CAIQjRxqFwoTCLjPx8jIjPECFQAAAAAdAAAAABAD

În domeniul juridic apare acum la Constantinopol monumentalul *Corpus juris civilis*, cuprinzând *Codul lui Iustinian, Institutele, Pandectele și Novelele* (529-565). Domnia lui Iustinian a marcat o epocă decisivă în istoria civilizației bizantine, pentru că în această perioadă au activat scriitori de mare talent: istorici ca Procopiu de Cezareea (500-564), Agathius (530-582), teologi ca Leonțiu de Bizanț (485-543), care au continuat cu strălucire tradițiile literaturii grecești clasice. De asemenea, tot în această perioadă a activat și Roman Melodul (460-560) numit și *„prințul melodiilor"* creatorul poeziei religioase, poate cea mai frumoasă și mai originală manifestare a geniului bizantin.[31] Perioada clasică a istoriei bizantine a fost formată de cele cinci secole care au despărțit

[31] Charles Diehl, op. cit., p. 53.

domnia lui Heraclie (Herakleios) de venirea la putere a dinastiei Commenilor.

Biserica San Vitale din Ravena

Sursa: De la Tango7174 – Operă proprie, CC BY-SA 4.0, https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=10772248

Asia Mică va fi centrul în jurul căruia va gravita întregul stat bizantin, chiar dacă acum au fost pierdute importante provincii ale Imperiului precum: Egiptul, Siria, Palestina și Africa de Nord. Cu toate că i-a pierdut pe traco-romanii din Balcani, dar și populațiile orientale de origine semitică, acestea nu au fost niciodată elenizate în totalitate, iar Bizanțul va câștiga o mare uniformitate etnică, deoarece în marea sa majoritate populația sa va fi formată din greci, sau din popoare care vor fi într-o avansată fază de elenizare.

Din splendoarea sa, Imperiului Bizantin îi vor rămâne trei elemente majore: credința, care acum nu mai era afectată de monofiziții din Siria și Egipt; capitala sa grandioasă, care era considerabil depopulată și banul de aur *nomisma*[32], creat de împăratul Constantin cel Mare și care va avea întâietate în comerț până în secolul al XII-lea.[33] Una dintre cele mai sumbre perioade din istoria Imperiului Bizantin a fost secolul al VII-lea, datorită faptului că acesta a cunoscut crize majore, care au pus în pericol existența sa.[34]

Unitatea bizantină se va cristaliza și la nivel religios, deoarece acum creștinismul va deveni unicul cult profesat în Imperiul Bizantin, mai ales după pierderea provinciilor orientale care au fost locuite în cea mai mare parte de monofiziți.[35] Bizantinii se numeau pe ei înșiși Ρωμαίοι – Romaioi sau Romei, prin care se deosebeau de vechii Ἕλληνες

---

[32] Nomisma a fost o monedă din aur aproape pur cu o greutate de 4,5 grame.
[33] Michel Kaplan, op. cit., p. 22-23.
[34] Charles Diehl, op. cit., p. 58.
[35] Stelian Brezeanu, op. cit., p. 41.

– Elini, care, în înțelesul lor, însemna „greci antici păgâni”.[36] De la începutul secolului al VII-lea se va forma, așadar un Imperiu Bizantin pur, în care toate forțele gravitau în jurul Constantinopolului și ale cărui trăsături începeau să devină tot mai orientale.[37]

În cadrul Imperiului Bizantin vor avea loc acum numeroase transformări în toate domeniile, iar aceste transformări vor pune temeliile, pe care se dezvoltă statul bizantin. În această perioadă a fost promovată mica proprietate a unei țărănimi libere, dar care din secolul IX va fi aservită progresiv marilor proprietari funciari.

Tot acum va apare noua structură a themei, care va dura până la sfârșitul Imperiului Bizantin. Această structură a apărut datorită raidurilor și incursiunilor de pradă ale arabilor, care erau menite să pună stăpânire pe recoltele de cereale, dar și să captureze bărbați, femei și copii pentru a fi vânduți ca și sclavi. În fața acestor incursiuni armata centrală a fost neputincioasă și astfel era de preferat să se folosească un contingent, care era recrutat pe plan local și care a fost numit *themă.* Ea a fost formată din soldații repatriați din Orient care au format *thema Anatolikon,* sau cei din Armenia care au format *thema Armeniakon.* Aceștia s-au stabilit în Asia Mică Centrală și de Est, iar alături de aceștia din theme făceau parte și țăranii înstăriți sau proprietarii mijlocii înrolați.

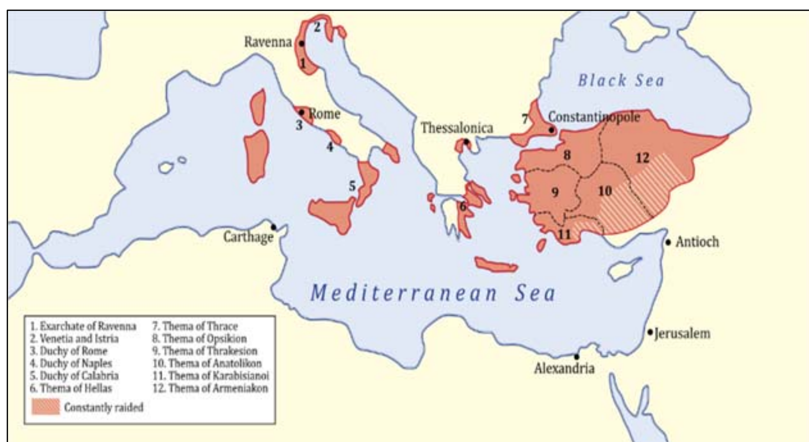
Se dorea astfel, o armată formată din soldați care să fie ușor și repede mobilizați și care să se bată pentru pământul,

---

[36] *https://ro.wikipedia.org/wiki/Imperiul_Roman_de_R%C4%83s%C4%83rit,* accesat la 22.05.2021.

[37] Charles Diehl, op. cit., p. 58.

casa și familia lor. Acești soldați se înarmează, se antrenează și se întrețin ei înșiși din solda primită în timpul luptelor, dar și din scutiri de impozite. Comanda themei va fi încredințată unui militar, numit strateg, care va primi și puterile civile. Această organizare se va extinde și în Europa, pe măsură ce ea va fi cucerită. Themele din sud-vestul Asiei Mici, vor avea și flotă.[38] Așadar, de acum înainte armata va fi organizată pe noi baze, pentru că locul mercenarilor va fi preluat de către țăranii din theme.

Sursa: De la ByzantineEmpire717+extrainfo+themes.PNG: User: Amonixinator derivative work: Hoodinski (talk) – ByzantineEmpire717+extrainfo+themes.PNG, CC BY-SA 3.0, https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=17633268

O dată cu pierderea teritoriilor din partea occidentală a Imperiului, centrul acestuia va fi preluat de Asia Mică, de unde au venit toate impulsurile care au frământat viața Imperiului Bizantin mai bine de un secol (726-843).

---

[38] Michel Kaplan, op. cit., 23.

Capitolul V.
DINASTIA HERACLIDĂ/HERACLIANĂ
610-711

V.1. Împăratul Heraclie

Împăratul Heraclie (610-641), fiul exarhului din Cartagina l-a răsturnat pe Focas de la domnie, întemeind o nouă dinastie și astfel, după o jumătate de secol de agitație Imperiul Bizantin regăsea un conducător care să preia destinele sale. Patriarhul Serghie care a manifestat o puternică influență asupra politicii de guvernare a lui Heraclie, i-a pus la dispoziție averea Bisericii și astfel, împăratul a putut să refacă armata.[1] Acum, împăratul Heraclie va reuși să învingă definitiv între anii 622-628, puternicele armate persane. În urma acestor războaie a reușit să recucerească mai multe orașe, printre care și Ganzak, un important centru religios pentru persani, unde a distrus templul zoroastrian al focului, ca răzbunare pentru distrugerea Ierusalimului din anul 614. În anul 628, în Persia a izbucnit o răscoală în urma căreia Chosroes a fost detronat și ucis. Astfel, Heraclie a câștigat o victorie totală, iar în anul 628 după ce și-a învins vechiul rival, el va reuși să controleze categoric Orientul.[2]

---

1 Charles Diehl, op. cit., pp. 57-59.
2 Timothy E. Gregory, op. cit., pp. 162-163.

Heraclie readuce crucea

Sursa: De la Miguel Ximénez – [2], Domeniu public, https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=27926099

Prin aceste victorii împăratul Heraclie va reuși așadar, să recâștige pentru Imperiul Bizantin provinciile monofizite Siria, Palestina și Egiptul, dar și să recupereze de la perși Sfânta Cruce, care va fi înălțată în Ierusalim în ziua de Paști a anului 630.[3]

V.1. Disputele religioase provocate de *Ektesis* – ἔκθεσις

După ce a obținut strălucite victorii militare, împăratul Heraclie s-a străduit să refacă unitatea religioasă a Imperiului Bizantin.[4] Așadar, recucerirea provinciilor monofizite din Siria și Egipt va readuce în prim-plan vechea problemă legată de atitudinea statului față de monofiziți. Încă din timpul campaniilor sale, împăratul Heraclie a început negocierile cu episcopii monofiziți pentru a realiza un mod de unire bisericească prin intermediul anumitor concesii de ordin dogmatic.

Această unitate ar fi fost posibilă în contextul în care s-ar fi recunoscut că în persoana Mântuitorului Isus Hristos, ar fi fost două firi, dar o singură lucrare/energie (ἐνέργεια) sau o singură voință (θέλημα). De la aceste cuvinte va deriva monoenergismul și monotelitismul, o nouă erezie. Patriarhii din Alexandria și Antiohia, care erau monofiziți și care au fost numiți de către împăratul Heraclie și-au arătat dispoziția pentru a lucra la un acord, la fel cum ar fi trebuit să facă și patriarhul Serghie al Constantinopolului (610-638).

3 Michel Kaplan, op. cit., p. 22.
4 Charles Diehl, op. cit., p. 60.

Împotriva acestei erezii a protestat călugărul palestinian Sofronie, care trăia în Alexandria. După ce a ajuns patriarh al Ierusalimului, la sfârșitul anului 633 sau începutul anului 634, Sofronie va trimite o scrisoare sinodală, cunoscută sub numele de *Sinodicon* către patriarhul Serghie al Constantinopolului (610-638), papei Honoriu al Romei (625-638) și altor episcopi în care el argumenta teologic netemeinicia monotelitismului. Sofronie al Ierusalimului (550-638) a făcut o sinteză între hristologia papei Leon I cel Mare (440-461) și cea a Sfântului Chiril al Alexandriei (370-444) și a precizat că lucrarea este în relație cu firea și nu cu persoana sau ipostasul.

Așadar, în persoana Mântuitorului Isus Hristos, există două firi și două lucrări naturale. Acestea sunt unite pentru că unul și același este lucrătorul sau subiectul operant. Astfel, Logosul lucrează cele dumnezeiești ca Dumnezeu, iar pe cele omenești ca om desăvârșit, datorită faptului că umanitatea Sa nu are un ipostas propriu ci este ipostaziată de Logos, adică este enipostasiată. Acceptând și o lucrare divino-umană (teandrică), Sfântul Sofronie al Ierusalimului învață că aceasta nu este o singură lucrare ci ea se raportează după genuri diferite. Ea se constituie în același timp și ceea ce aparține divinității și umanității se manifestă în mod perfect în lucrarea propriei firi sau esențe într-o acțiune simultană. Sfântul Sofronie al Ierusalimului, se pare că este primul care introduce conceptul de sinergism.

Patriarhul Serghie trebuia să compună partea hristologică a acestui document și astfel, el a elaborat textul *Ektesis-ului*: *„Nu permitem nimănui să vorbească sau să învețe despre una sau două lucrări ale Cuvântului divin întrupat. Dimpotrivă trebuie mărturisit,*

cum ne-au transmis sfintele sinoade ecumenice, că Unul și același Fiu, Domnul nostru Isus Hristos, adevăratul Dumnezeu, lucrează cele dumnezeiești și cele omenești și că această lucrare dumnezeiască și omenească este făcută în mod neîmpărțit și neamestecat de același Cuvânt întrupat al lui Dumnezeu și se întoarce în unul și același (subiect).

Referitor la expresia o singură lucrare, ea este străină și produce unora rătăcire, chiar dacă a fost folosită de unii Părinți. Ei cred că ea desființează cele două firi în Hristos, Dumnezeul nostru, care sunt unite ipostatic. De asemenea, produce tulburare multora și învățătura despre două lucrări, deoarece n-a fost mărturisită de nici un sfânt și orthodox dascăl al Bisericii. De aici rezultă că cinstim două voințe care se contrazic reciproc, așa încât în timp ce voința Logosului divin vrea să săvârșească patima mântuitoare, voința omenească se opune cu dușmănie. Aceasta înseamnă că învățăm despre două voințe contradictorii, ceea ce este nebunesc și străin învățăturii creștine. Căci dacă nici nebunul Nestorie nu și-a permis să vorbească despre două voințe, deși el împărțea Logosul divin întrupat în doi fii, dar credea într-o singură voință a celor două persoane, cum este posibil ca cei care mărturisesc credința orthodoxă într-un singur Fiu și Domn Isus Hristos, adevăratul Dumnezeu, să accepte în El două voințe contrarii?

Urmând întru toate Sfinților Părinți mărturisim o singură voință a Domnului nostru Isus Hristos, adevăratul Dumnezeu. Căci El n-a fost niciodată despărțit de trupul său însuflețit cu suflet rațional și n-a făcut vreo mișcare naturală contrarie celui unit ipostatic cu Logosul divin. El acționează dimpotrivă când, cum și cât de des vrea Logosul divin însuși." (Textul integral la *Mansi*, 10, 993-995).[5]

---

5 Nicolae Chifăr, op. cit., p. 374.

După alcătuirea acestui text, patriarhul Serghie va ține un sinod/conciliu la Constantinopol, după care a publicat un decret sinodal în luna noiembrie 638, prin care prevedea depunerea din treapta clericală a episcopilor, preoților, diaconilor, și excomunicarea monahilor și a laicilor în cazul nerespectării acestui document dogmatic. *Ektesis-ul* a fost afișat public în biserica Sfânta Sofia, iar doctrina sa a fost declarată poziție imperială oficială.[6]

Patriarhul Cir al Alexandriei și împăratul Heraclie au semnat au semnat *Ektesis-ul*, iar papa Honoriu I (625-638), care a murit în 12 octombrie 638 nu a știut de existența lui.[7] Noul papă Ioan al IV-lea (640-642) nu a aprobat *Ektesis-ul*, și a încercat să apare învățătura existenței celor două voințe și lucrări, în persoana Mântuitorului Isus Hristos, denunțând învățătura monotelită ca erezie, iar acest fapt va produce o mare dușmănie între împărat și papă.

Văzând această situație împăratul Heraclie, care anticipa izbucnirea unor mari dispute bisericești, va promulga acest *Ektesis* ἔκθεσις, adică o expunere de credință, prin care vor fi recunoscute în persoana Mântuitorului Isus Hristos două firi și o singură voință. Cu toate că împăratul spera ca acest *Ektesis* să ducă la împăcarea celor două tabere, speranțele sale nu s-au împlinit, pentru că arabii vor cuceri Siria în anul 636, Palestina și Ierusalimul în anul 638, iar Egiptul în anul 642.[8]

Politica religioasă a împăratului Heraclie va avea consecințe grave, pentru că în Africa și în Italia monotelismul

---

6 Timothy E. Gregory, op. cit., p. 163.

7 Nicolae Chifăr, op. cit., pp. 226-228.

8 A. A. Vasiliev, op. cit., pp. 238-239.

va produce mari nemulțumiri. Astfel, în anul 646 exarhul de Cartagina s-a ridicat împotriva autorității imperiale, urmat de cel al Ravenei în anul 630. Au urmat așadar, în mod progresiv pierderea afecțiunii locuitorilor din Italia, dar și opoziția papalității.[9]

V.2. Disputele religioase provocate de *Typos*- τύπος

După moartea lui Heraclie, la conducerea Imperiului Bizantin a venit împăratul Constans al II-lea (641-668). El a rămas atașat de monotelism, cu toate că acesta și-a pierdut importanța politică, datorită faptului că provinciile Orientale au fost cucerite de către arabi, dar mai ales pentru că monotelismul era o piedică în calea relațiilor de prietenie dintre împărat și papa de la Roma. Împăratul Constans al II-lea a făcut de serie de împăcări cu papa și în acest sens, el s-a oferit să facă câteva modificări în cadrul învățăturii monotelite.

Astfel, în anul 648, el a promulgat *Typos-ul* (τύπος) sau *Regula de credință*: *„Hotărâm ca de acum înainte supușii noștri, care mărturisesc credința creștină orthodoxă nealterată și aparțin Bisericii catholice și apostolice, să nu aibă libertatea de a mai provoca certuri sau revolte legate de expresiile o voință sau o lucrare, două voințe sau două lucrări … Cine încalcă acest ordin, va fi propus mai ales judecății înfricoșătoare a atotputernicului Dumnezeu și va cunoaște mânia împărătească. Dacă este episcop sau cleric, să fie depus din treapta episcopală sau clericală. Dacă sunt călugări să fie scoși din mănăstire și alungați din locul acela. Dacă au funcții sau demnități de stat sau*

[9] Charles Diehl, op. cit., p. 63.

ranguri militare, să fie deposedați de ele. Dacă sunt persoane particulare și aparțin aristocrației să fie deposedați de averile lor. Dacă aparțin celor de jos să fie aduși la dreapta cugetare nu numai prin pedepse corporale ci și prin exil îndelungat. Prin aceasta toți, cuprinși de frica lui Dumnezeu și teamă față de pedeapsă care cu dragoste îi amenință, să păstreze netulburată pacea Sfintei Biserici a lui Dumnezeu." (Textul integral la *Mansi*, 10, 1029-1032).[10]

Așadar, *Typos-ul* interzicea tuturor supușilor ortothocși, care se află în credința creștină nepătată și aparțin Bisericii catholice/universale și apostolice, să se lupte sau să se certe unii cu alții cu privire la o voință sau o lucrare/energie, ori două lucrări/energii și două voințe.[11] De asemenea, *Typos-ul va* anula *Ektesis-ul* lui Heraclie din anul 638, și interzicea dezbaterile scrise cu privire la acesta, care era afișat în nartexul catedralei Sfânta Sofia din Constantinopol. Publicarea *Typosu-lui* va produce o și mai mare dezbinare în cadrul celor două Biserici, iar papa Teodor (642-649) l-a excomunicat pe patriarhul Pavel al II-lea al Constantinopolului (641-653).

Astfel, după ce apocrisiarii (reprezentanții) papei la Constantinopol au fost arestați, bătuți și exilați datorită faptului că au refuzat *Typos-ul,* papa Martin I (649-655), va convoca un sinod/conciliu la Roma între 5-31 octombrie 649. În prezența reprezentanților clerului grec, papa Martin I a condamnat preanelegiuitul *Ektesis* (impiisima Echtesis), și ticălosul *Typos* (scelerosus Typus). Prin cele douăzeci de anatematisme, Sinodul/Conciliul din Lateran condamna monoenergismul și

---

[10] Nicolae Chifăr, op. cit., p. 375.

[11] K. J. von Hefele, *A History of the Church*, Edinburgh, T. & T. Clark, vol. 5, 1896, pp. 95-96.

monotelismul respingând *Ektesis-ul* și *Typos-ul*. De asemenea, erau antematizați episcopul Teodor de Faran și patriarhii Serghie și Pir ai Constantinopolului, și se declara că în persoana Mântuitorului Isus Hristos sunt două firi care sunt unite inconfundabil, două voințe naturale, divină și umană, și două lucrări naturale, divină și umană, care sunt în perfectă armonie.

Împăratul Constans al II-lea s-a înfuriat pe papa Martin I și a dat poruncă exarhului de Ravena să-l aresteze și să-l trimită la Constantinopol. Astfel, în 17 iunie 653 exarhul Calliopa, a intrat cu armata în Roma și l-a arestat pe papa Martin I, iar după ce l-a ținut în captivitate un an și trei luni l-a trimis la Constantinopol. Aici a fost supus la umilințe teribile și a fost aruncat în închisoare fiind condamnat la moarte. Puțin mai târziu el va fi trimis în exil la Chersonul Tauric[12] unde va muri în 16 septembrie 655.[13] Tot aici în Chersonul Tauric a primit martiriul și Sfântul Clement Romanul în anul 101.[14]

Împotriva *Typosu-lui*, dar și a învățăturii monotelite va protesta energic și marele teolog Sfântul Maxim Mărturisitorul (580-662), căruia i s-a tăiat limba și mâna dreaptă pentru a numai putea vorbi și scrie împotriva montelismului.[15] Sfântul Maxim Mărturisitorul l-a susținut pe papa Martin și a condamnat acțiunile împăratului Constans al II-lea. Datorită

---

12 Chersonul Tauric a fost o colonie greacă fondată începând din secolul al VII-lea î.Hr., fiind situată în Peninsula Crimeea, în sudul Ucrainei. De la mijlocul secolului I î.Hr. ea a intrat în stăpânire romană.

13 Nicolae Chifăr, op. cit., pp. 229-230.

14 Călin Ioan Dușe, *Imperiul Roman și creștinismul în timpul Sfântului Clement Romanul*, Editura Presa Universitară Clujeană Cluj-Napoca, 2020, pp. 402-405.

15 Arhid. Prof. Dr. Constantin Voicu, *Patrologie* III, Editura Basilica, București, 2010, pp. 35-53.

acestei atitudini, Sfântul Maxim Mărturisitorul va fi adus și el la Constantinopol. În anul 655, va fi condamnat pentru trădare fiind exilat prima dată în Tracia, iar după aceea la Lazika, în Caucaz, unde va și muri în anul 662. În cele din urmă, împăratul Constans al II-lea a reușit să-și impună cu forța voința în Biserică, dar papa Martin I și Sfântul Maxim Mărturisitorul erau voci puternice ale independenței Bisericii în fața a ceea ce ei au considerat un comportament imperial tiranic.[16]

Împăratul și patriarhul de Constantinopol vor continua negocierile cu papa Eugen I (657) și, în cele din urmă vor reuși să facă pace cu papa Vitalian (657-672), iar astfel schisma din Biserică a încetat. Această împăcare a împăratului cu Biserica Romei era foarte importantă pentru Imperiul Bizantin, datorită faptului că întărea poziția împăratului în Italia.[17]

După ce împăratul Heraclie a obținut o victorie totală asupra perșilor, iar războaiele împotriva acestora au epuizat resursele financiare ale Imperiului Bizantin, împăratul se aștepta la o perioadă îndelungată de pace, în care prosperitatea să înflorească din nou.

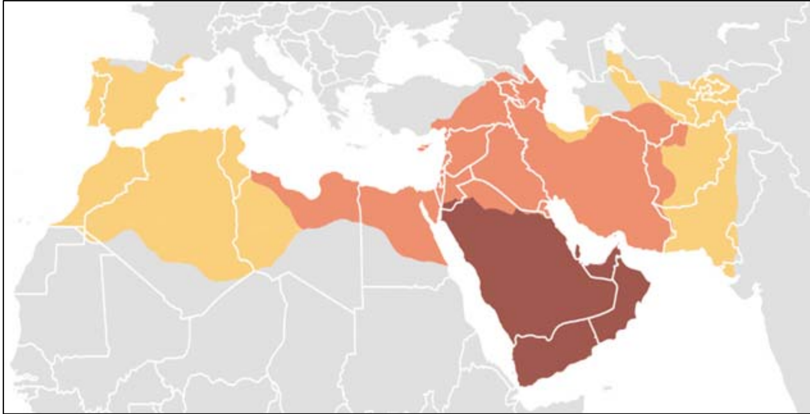
V.3. Apariția și răspândirea islamului

La începutul secolului al VII-lea, nașterea islamului va marca un eveniment major. Astfel, acum la trei ani după moartea lui Mohamed (570-632) întemeietorul islamului, arabii

---

[16] Timothy E. Gregory, op. cit., pp. 172-173.
[17] A. A. Vasiliev, op. cit., pp. 239-240.

vor ataca granițele Imperiul Bizantin, reușind ca în doi ani să preia controlul asupra Răsăritului Bizanțului. Timp de douăzeci de ani printr-o puternică expansiune islamul va reuși să cucerească cea mai mare parte din Răsărit.[18]

Expansiunea sub Mohamed, 622-632.
Expansiunea în timpul primelor patru califate, 632-661.
Expansiunea în timpul Califatului Umayyad, 661-750

Sursa: De la DieBuche – Adapted from http://guides.library.iit.edu/content.php?pid=27903&sid=322018 (via Image:Age_of_Caliphs.png), traced on high resolution version of Image: BlankMap-World6.svg. Information from The Times Concise Atlas of World History ed. by Geoffrey Barraclough published by Times Books Ltd. ISBN 0-7230-0274-6 pp. 40-41., Domeniu public, https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=10802592

Arabii vor reuși în anul 635 să cucerească Damascul, iar în anul 636 pe râul Yarmuk, un afluent de pe malul stâng al Iordanului le vor aplica bizantinilor o înfrângere categorică. Vor continua cuceririle și astfel, Ierusalimul va cădea în mâna lor în anul 638. Patriarhul Sofronie, care conducea populația

[18] Charles Diehl, op. cit., p. 61.

Ierusalimului, a rezistat în fața armatelor arabe, dar în anul 638 au fost siliți să se predea lor. Califul Umar a respectat locurile de cult creștine din Ierusalim și le-a lăsat în stăpânirea creștinilor, cu toate că de acum înainte se vor construi aici repede multe sanctuare musulmane.[19] În anul 643, arabii vor reuși să cucerească Alexandria, iar în anul 649 Cartagina, urmată de Cipru în anul 670.[20] Arabii vor reuși să distrugă Asia Mică în anul 651, iar în anul 653 vor cuceri Armenia, iar după ce au reușit să-și creeze o flotă, ei vor amenința dominația maritimă a Bizanțului.[21]

După aceste cuceriri Constantinopolul a fost asaltat între anii 674-678, și 717-718 de expedițiile arabe. În anul 674 arabii conduși de Muawiyah au început asediul împotriva Constantinopolului, care a durat patru ani, iar războiul s-a sfârșit atunci când vasele bizantine au ridicat pânzele din Cornul de Aur și i-au atacat pe arabi folosind pentru prima dată „focul grecesc." Acesta a fost un secret de stat bizantin, care nu a fost cunoscut bine nici până azi. Cercetătorii au propus diferite variante pentru această substanță de bază a produsului, de la praf de pușcă la un amestec pe bază de țiței. Această substanță era pulverizată printr-un sifon și genera un foc care era imposibil de stins, arzând și pe apă. În urma incendierii vaselor arabe, armata lui Muawiyah a fost nevoită să se retragă și astfel, el a semnat cu bizantinii un tratat de pace pentru treizeci de ani.

---

19 Timothy E. Gregory, op. cit., pp. 164-166.
20 Michel Kaplan, op. cit., p. 22.
21 Charles Diehl, op. cit., p. 61.

Focul grecesc

Sursa: https://ro.wikipedia.org/wiki/Focul_grecesc

Cu toate că arabii vor mai încerca să atace Constantinopolul, în viitor, acest asediu a reprezentat apogeul puterii arabe dezlănțuite împotriva Imperiului Bizantin. Victoria bizantinilor împotriva arabilor din anul 678 a fost prima înfrângere mai importantă pe care au suferit-o arabii din momentul ascensiunii lor din urmă cu patruzeci de ani. Unii istorici au considerat că această victorie a bizantinilor împotriva arabilor a fost esențială pentru apărarea Europei și a civilizației sale.[22]

După înfrângerea din anul 678 arabii au semnat pacea, iar aceasta a fost prima oprire a islamului. În anul 669, arabii au jefuit Sicilia și au invadat Africa și Anatolia, dar cu toate acestea cea mai mare parte din Africa a rămas în stăpânirea Imperiului

[22] Timothy E. Gregory, op. cit., p. 173.

Bizantin. Împăratul Constantin al IV-lea Pogonatul (668-685) va reuși să să-i alunge pe ultimii arabi din Anatolia.[23]

Sursa: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/d3/Slavic_peoples_ 6th_century_historical_map.jpg

23 Warren Treadgold, op., cit., p. 120.

Toate aceste succese, care au fost obținute de către Constantin al IV-lea, au fost compromise de nebuniile și imprudențele fiului său, Iustinian al II-lea Rinohmetul („cel cu nasul tăiat" 685-695). Astfel, acesta a reînceput în anul 689 războiul cu bulgarii. Granițele de nord ale Imperiului Bizantin vor fi în permanență atacate de către slavo-avari, ruși și în special de bulgari, care din anul 679 au ocupat Dobrogea bizantină.

După înfrângerea în fața bulgarilor a urmat războiul cu arabii din anul 692, care s-a încheiat dezastruos pentru bizantini. De asemenea, politica religioasă provoca ruptura cu papalitatea și producea revolte în Italia. Astfel, în anul 695 va izbucni o revoltă, care va duce la înlăturarea Dinastiei Heraclide. Din păcate pentru Imperiul Bizantin va urma o perioadă de anarhie timp de mai bine de douăzeci de ani între 695-717. Acum, prin lovituri militare vor fi șase împărați, care se vor succeda la tron.

Datorită acestei situații de instabilitate, între anii 693-691 Africa bizantină va fi cucerită definitiv de către musulmani. Cu toate că împăratul Tiberiu al III-lea (698-705) va reuși în Răsărit unele victorii scurte împotriva arabilor, aceștia vor năvăli în Asia Mică și vor invada Armenia, care s-a revoltat împotriva Bizanțului în anul 703. Arabii vor continua să cucerească Cilicia în anul 711, Amasia în 712, urmată de Antiohia din Pisidia în 713, vor devasta Galatia în anul 714, vor continua cu asediul Amorinului în anul 716 și vor cuceri Pergamul.

În anul 705 bulgarii vor reuși să-l readucă la conducerea Imperiului Bizantin pe Iustinian al II-lea (705-711). Peste numai

trei ani în 708, bulgarii vor invada teritoriile bizantine, pentru ca în anul 712 să ajungă în fața Constantinopolului și astfel monarhia era încolțită. Așadar, în această situație gravă Imperiul Bizantin aștepta un salvator.

Capitolul VI.
DINASTIA ISAURIANĂ/SIRIANĂ
717-802

În anul 717 Leon al III-lea Isaurul strategul anatolienilor, în înțelegere cu cel al armenilor, s-a revoltat împotriva împăratului Teodosie al III-lea (715-717). Leon al III-lea Isaurul s-a lăsat proclamat împărat de către trupele de la Opsikon, după care s-a îndreptat către Constantinopol. Ajungând în capitală el a fost recunoscut ca și împărat de către senatori, patriarh, soldați și masele populare. Astfel, a început Dinastia Isauriană/Siriană care va prelua destinele Imperiului Bizantin între anii 717-802, reușind să restabilească ordinea și securitatea, dar și să-l reorganizeze în mod glorios.[1]

Împăratul Leon al III-lea Isaurul (717-740) a venit la conducerea Imperiului Bizantin într-un moment decisiv și el a reușit să așeze statul pe o bază solidă din punct de vedere militar și politic. Prima problemă, cu care s-a confruntat încă de la începutul domniei sale, a fost asediul Constantinopolului de către arabi.

Astfel, în anul 718 aceștia au început asedierea capitalei în partea dinspre uscat, dar și pe mare. Împăratul Leon al III-lea Isaurul a atacat flota arabă cu focul grecesc și acesta și-a făcut

[1] Charles Diehl, op. cit., pp. 68-70.

încă o dată datoria, așa încât i-a speriat atât de tare pe arabi, iar vasele lor s-au întors la adăpost și au rămas acolo. După acest eșec devastator în care arabii au suferit numeroase pierderi, ei nu vor mai încerca niciodată în mod serios să atace Constantinopolul.[2] Prin acest succes, elanul arabilor a fost umbrit pentru totdeauna, iar bizantinii credincioși s-au putut lăuda că au văzut pe Dumnezeu și pe Sfânta Fecioară protejând cu fidelitate, Constantinopolul și Imperiul creștin.[3] Victoria lui Leon al III-lea în fața arabilor a salvat nu numai Imperiul Bizantin și lumea creștină răsăriteană, dar și întreaga civilizație apuseană.[4] În parte, succesele împăratului Leon al III-lea Isaurul împotriva arabilor s-au datorat coalițiilor sale cu georgienii și hazarii.[5]

Pentru a consolida dinastia împăratul Leon al III-lea l-a asociat la domnie pe fiul său Constantin al V-lea Copronimul (740-775). Acesta s-a dovedit a fi un conducător eminent, contrar poreclei sale Copronim (om de nimic), a injuriilor și calomniilor dușmanilor săi. Constantin al V-lea a fost un conducător energic, un mare războinic, dar și un bun organizator. Cu toate că a fost mai autoritar, violent, dur și mai pasionat decât tatăl său, cei doi împărați isaurieni au devenit renumiți și astfel, amintirea lor a rămas mult timp în rândul armatei și a poporului, dar și a dușmanilor lor, care le-au recunoscut calitățile. În anul 745 Constantin al V-lea a început ofensiva în Siria, iar în anul 746 a cucerit Ciprul, reușind ca în anul 751 să ajungă cu armatele pe Eurat și în Armenia.

2 Warren Treadgold, op., cit., pp. 126-127.
3 Charles Diehl, op. cit., p. 72.
4 A. A. Vasiliev, op. cit., p. 251.
5 Timothy E. Gregory, op. cit., p. 187.

Constantin al V-lea s-a străduit să distrugă pericolul bulgar și a început din anul 755 ofensiva împotriva acestuia. Astfel, pe parcursul a nouă campanii militare, el a reușit să obțină în anul 759, la Marcellai, o primă victorie sângeroasă împotriva bulgarilor. Această victorie a fost urmată de cea de la Anchialos din anul 762, cu victorii la fel de sângeroase, astfel încât în anul 764, bulgarii înfricoșați nu au mai opus rezistență și au acceptat pacea. În anul 772 Constantin al V-lea va reîncepe războiul împotriva bulgarilor și va continua să-i învingă de fiecare dată.[6] După a doua campanie împotriva bulgarilor, Constantin al V-lea s-a îmbolnăvit și a murit în anul în anul 775.

În timpul domniei celor doi împărați între anii 726-780, a început marea agitație provocată de disputa icoanelor, care a fost susținută atât de împărați cât și de o parte a episcopilor răsăriteni.[7] După moartea lui Constantin al V-lea, la conducerea Imperiului Bizantin va urma fiul său Leon al IV-lea Khazarul (775-780). Cu toate că a fost în vârstă de numai douăzeci și cinci de ani Leon al IV-lea, s-a arătat un tânăr prudent, care fără a respinge iconoclasmul va încerca să reducă resentimentele iconofililor și astfel, el va înceta persecuțiile tatălui său asupra călugărilor. Pe plan extern, Leon al IV-lea a rezistat destul de bine în fața atacurilor arabilor. El a fost primul împărat de la Mauriciu (582-602) care nu a pierdut nici un teritoriu din Imperiul Bizantin în timpul domniei sale.

Din păcate domnia sa se va încheia brusc în anul 780, când a căzut mort în timp ce încerca o coroană pe care a furat-o din

---

[6] Charles Diehl, op. cit., pp. 71-73.

[7] Nicolae Chifăr, op. cit., p. 240.

catedrala Sfânta Sofia. După toate probabilitățile, ar fi fost otrăvit de soția sa Irina împreună cu alți demnitari iconofili.[8]

Irina va deveni regentă pentru fiul său Constantin al VI-lea Orbul (780-797), care era în vârstă de nouă ani. În istoria Imperiului Bizantin era pentru prima dată când o femeie va guverna cu întreaga autoritate a puterii supreme.[9] Irina avea douăzeci și cinci de ani, era abilă având o voință de fier, și a considerat că pentru propriile ambiții, dar și pentru liniștea bizantinilor ar fi mai bine să restaureze cultul icoanelor. În acest sens ea a câștigat de partea ei pe unii aliați începând de la funcționari, eunuci și preoți. La două luni după moartea lui Leon al IV-lea, Irina va dejuca o conspirație care urmărea aducerea pe tron a unuia dintre frații lui, și astfel i-a obligat pe toți cei cinci cumnați ai ei să devină preoți.[10] De asemenea, Irina s-a reapropiat de papalitate și a avut relații cordiale cu regatul franc, condus de Carol cel Mare.(768-814).

Pe plan extern ea a neglijat războiul împotriva arabilor, care în anul 782 au ajuns până la Chrysopolis, în fața Constantinopolului, fiind nevoită să încheie cu ei o pace umilitoare în anul 783. [11] În august 784 patriarhului Pavel al IV-lea (780-784), i s-a reproșat că a fost prea tolerant cu iconoclasmul și astfel a fost nevoit să demisioneze și să se retragă la mănăstirea Sfântul Florus. În locul lui împărăteasa Irina l-a numit patriarh la 25 decembrie 784, pe secretarul imperial Tarasie (784-806).[12] Pregătindu-și așadar calea și având concursul patriarhului Tarasie, împărăteasa Irina va convoca în

[8] Warren Treadgold, op., cit., p. 132.
[9] A. A. Vasiliev, op. cit., p. 250.
[10] Warren Treadgold, op., cit., p. 147.
[11] Charles Diehl, op. cit., p. 80.
[12] Nicolae Chifăr, op. cit., p. 249.

anul 787 la Niceea al VII-lea Sinod/Conciliu Ecumenic, care va condamna iconoclasmul și va restaura cultul icoanelor.

Amețită de victorie, dar și încurajată de zelul ei pios, Irina nu a ezitat să se lupte pentru tron cu propriul fiu, care a devenit major. Astfel în fața nemulțumirii armatei, datorită eșecurilor în fața arabilor, bulgarilor și a lombarzilor, Irina se va retrage în anul 790.[13] Așadar, începând din acest an, după ce Constantin al VI-lea a devenit major el a dorit să preia conducerea, dar după doi ani de domnie unică, copleșit de responsabilități el o va numi din nou pe mama sa co-împărat. Cu multă abilitate și tenacitate, Irina (797-802) își va pregăti revenirea la conducere și astfel, în anul 797 la porunca ei soldații l-au orbit pe Constantin al VI-lea, iar datorită rănilor acesta a murit. Acum, era pentru prima dată în istoria romană sau bizantină când o femeie conducea singură, cu toate că puțini au considerat că locul ei era pe tron.

În ziua Nașterii Domnului, din anul 800 papa Leon al III-lea (795-816), în timpul serviciului solemn din catedrala Sfântul Petru a așezat coroana imperială pe capul lui Carol cel Mare, care era în genunchi. Credincioșii din biserică au proclamat: *„Lui Carol, cel mai evlavios Augustus încoronat de Dumnezeu, celui Mare și Dătător de pace. Mulți ani și victorie!”*[14] Așadar, Scaunul papal îl va părăsi pe împăratul bizantin și își va îndrepta atenția asupra altui împărat creștin, care era moștenitor al vechiului Imperiu Roman.[15]

Papa Leon al III-lea l-a încoronat la Roma pe Carol cel Mare, deoarece el considera că o femeie nu poate să fie împărat

[13] Charles Diehl, op. cit., pp. 80-81.
[14] A. A. Vasiliev, op. cit., p. 278.
[15] Nicolae Chifăr, op. cit., p. 255.

pe tronul Romei care era vacant. Carol cel Mare a vrut să rezolve această situație și i-a propus Irinei să se căsătorească cu el. În timp ce Irina se gândea la propunerea lui Carol cel Mare, o grupare de la palat a arestat-o și a trimis-o la mănăstire.[16]

Politica iconoclastă a împăraților isaurieni a produs mari dezordini în viața internă a Imperiului Bizantin, iar aceasta a fost foarte tulburată timp de mai bine de un secol. Încă din prima sa fază, mișcarea iconoclastă a dus la înstrăinarea Italiei și a creat relații foarte tensionate cu papalitatea, care s-a văzut nevoită să-i excomunice pe iconoclaști, și s-a îndreptat spre Apus pentru ajutor și protecție. Astfel, prietenia papalității cu regii franci va deschide o nouă și importantă perioadă în cadrul istoriei medievale. Din păcate mișcarea iconclastă, va crea treptat în timp premisele viitoarei rupturi dintre cele două Biserici.[17]

În timpul dinastiei isauriene, Imperiul Bizantin a pierdut Italia centrală (ducatul de Roma), alături de exarhatul de Ravena, care va fi cucerit de către longobarzi. Între anii 749-756 între Aistulf, regele longobarzilor și papa Zaharia (741-752) vor izbucni conflicte, datorită faptului că papa a refuzat să plătească tribut. Longobarzii vor asedia Roma, iar papa Ștefan al III-lea (752-757), va cere ajutorul regelui franc Pepin cel Scurt (741-768), care îi va învinge pe lombarzi. Teritoriile din jurul Romei (ducatul de Roma), dar și exarhatul de Ravena vor fi donate papei Ștefan al III-lea în anul 756, iar acest dar este cunoscut în istorie ca *Donația pepiniană*.[18]

---

16 Warren Treadgold, op., cit., p. 149.
17 A. A. Vasiliev, op. cit., p. 281.
18 *https://ro.wikipedia.org/wiki/Pepin_cel_Scurt*, accesat la 15.06.2021.

Statele papale în anul 800

Sursa: https://ro.wikipedia.org/wiki/Dona%C8%9Bia_pepinian%C4%83#/media/Fi%C8%99ier:Karte_kirchenstaat.jpg

VI.1. Prima perioadă a disputei iconoclaste 726-780

Istoria disputei iconoclaste se împarte în două perioade. Astfel prima perioadă a început în anul 726 și a durat până în

anul 780, încheindu-se oficial cu Sinodul al VII-lea Ecumenic de la Niceea din anul 787. Perioada a doua a început în anul 802/813 și s-a încheiat în anul 843 prin așa-numita „restaurare a Orthodoxiei”.[19]

Împăratul Leon al III-lea Isaurul va dispune în anul 726 primele măsuri de înlăturare a icoanelor din biserici, dar și din locurile publice, iar în urma acestor măsuri va începe iconoclasmul imperial bizantin. Împotriva acestor măsuri vor protesta credincioșii, clerul și călugării din Constantinopol. Aceste proteste s-au soldat cu unele acte de violență, iar revoltele din Constantinopol și din themele europene l-au făcut pe împăratul Leon al III-lea Isaurul să caute o justificare oficială a iconoclasmului cu ajutorul Bisericii. În acest sens împăratul va încerca să-l atragă de partea sa pe papa Grigorie al II-lea (715-731) și pe patriarhul Gherman I al Constantinopolului (715-730), căruia i-a cerut să convoace un sinod/conciliu ecumenic.

Datorită refuzului papei Grigorie al II-lea și al patriarhului Gherman I, împăratul Leon al III-lea Isaurul, considerându-se *„împărat și preot”* și având sprijinul unei părți din episcopii Răsăriteni, va convoca în anul 730 la Constantinopol, un „silentium”, o conferință teologică. Așadar, cei prezenți la acest sinod/conciliu au semnat hotărârile, prin care vor legifera iconoclasmul. Datorită faptului că patriarhul Gherman I a refuzat să adere la iconoclasm, el va fi destituit și înlocuit cu Anastasie (730-754), care era un adept al iconoclasmului.

Papa Grigorie al II-lea a fost un apărător ferm al cultului icoanelor și în acest sens i-a trimis două scrisori împăratului Leon al III-lea, prin care i-a arătat că nu are dreptul să se

---

[19] A. A. Vasiliev, op. cit., p. 263.

amestece în problemele interne ale Bisericii. De asemenea, papa Grigorie al II-lea i-a spus că folosirea și cinstirea icoanelor este în conformitate cu învățătura Bisericii, deoarece prin icoane se transmit aceleași învățături de credință ca și prin Sfânta Evanghelie.[20]

Când a început prima fază a disputei iconoclaste 726-780 și după ce împăratul Leon al III-lea Isaurul (717-740), a publicat în anul 726 edictul împotriva icoanelor, patriarhul Ierusalimului Ioan al V-lea (705-735) se va adresa Sfântului Ioan Damaschin (675-749), îndemnându-l să scrie împotriva ereziei. Astfel, el va compune trei tratate împotriva ereziei iconoclaste. Sfântul Ioan Damaschin va participa în mod activ în cadrul dezbaterilor de la sinodul/conciliul antiiconoclast al episcopilor orientali, iar prin implicarea sa împăratul Leon al III-lea Isaurul a fost anatematizat. Lupta Sfântului Ioan Damaschin împotriva icoanelor poate fi asemănată cu lupta Sfântului Atanasie cel Mare (295-373) împotriva arianismului. De aceea sinodul/ conciliul iconoclast de la Hieria din anul 754, l-a anatematizat numindu-l didascăl al nelegiuirii. Sfântul Ioan Damaschin va fi reabilitat de Sinodul/Conciliul al VII-lea de la Niceea, care l-a cinstit cu formula: „*Sfânta Treime a slăvit pe cei trei*”.[21]

Din păcate această dispută a iconoclasmului imperial va produce o mare criză religioasă în cadrul Imperiului Bizantin, care va afecta relațiile dintre Roma și Constantinopol. Papa Grigorie al II-lea va respinge alegerea lui Atanasie ca și patriarh al Constantinopolului, datorită faptului că ea nu a fost canonică,

---

[20] Nicolae Chifăr, op. cit., p. 243.

[21] Arhid. Prof. Univ. Dr. Constantin Voicu, *Patrologie* III, Editura Basilica, București, 2015, p. 99.

l-a condamnat ca și eretic pe împăratul Leon al III-lea și a scos Roma și Italia de sub autoritatea imperială.

Papa Grigorie al III-lea (731-741), va convoca la 1 noiembrie 731, un sinod/conciliu la Roma, care hotăra următoarele: *„Dacă cineva, disprețuind pe aceia care țin cu sfințenie la tradiția veche apostolică a Bisericii, se erijează ca devastator, distrugător și profanator hulitor al sfintelor icoane îndeosebi al icoanelor Dumnezeului și Domnului nostru Isus Hristos și ale Preacuratei și Preabinecuvântatei Maicii Sale, ale pururea Fecioarei Maria ale Sfinților Apostoli și ale tuturor sfinților, să fie opriți de la Trupul și Sângele Domnului nostru Isus Hristos și scos de la unitatea armonioasă a Bisericii întregi."*[22]

Ruperea relațiilor dintre Roma și Constantinopol a fost cauzată și de acțiunea în forță a împăratului Leon al III-lea, care i-a trimis la închisoare pe legații papali din capitală. De asemenea, împăratul Leon al III-lea, va încerca să-l aresteze și pe papa Grigorie al III-lea și va scoate de sub jurisdicția Romei provinciile Sicilia, Calabria, Illyricul (vechiul și noul Epir, Illyricul, Macedonia, Tesalia, Ahaia, Dacia Ripensis și Mediterraneea, Moesia, Dardania și Prevalis cu metropola Scobra) și le va trece sub jurisdicția Constantinopolului, în anul 731.

După moartea lui Leon al III-lea în 18 iunie 741, conducerea Imperiului Bizantin va fi preluată de către fiul său Constantin al V-lea 741-775. Acesta va continua politica iconoclastă și va încerca să dea o și mai mare amploare printr-o hotărâre sinodală. În acest sens împăratul va pregăti sinodul/conciliul în cele mai mici detalii împreună cu adepții

[22] L. Duchesne, *Liber Pontificalis I*, Paris, 1886, reeditată Bd. XIII, Paris, 1981, p. 415.

iconoclaști. Constantin al V-lea va compune mai multe tratate iconoclaste din care s-au păstrat în fragmente numai două.

Prin aceste tratate, împăratul urmărea instruirea clerului și a credincioșilor în direcția iconoclastă, iar prin disputele politice dorea să verifice episcopii iconoduli, care vor fi înlocuiți în mod abuziv cu episcopii iconoclaști. După ce și-a asigurat susținerea a trei sute treizeci și opt de episcopi iconoclaști, Constantin al V-lea va convoca la Hieria între 10 februarie și 8 august 754 un sinod/conciliu. Cu toate că sinodul/conciliul iconoclast de la Hieria și-a asumat pretenția de sinod/conciliu ecumenic, el nu a îndeplinit condițiile stabilite în acest sens, pentru că el a fost convocat de către împărat, iar hotărârea sa dogmatică nu a avut acordul pentarhiei.

Așadar, fără acordul papei de la Roma, a patriarhilor din Alexandria, Antiohia și Ierusalim, care reprezentau episcopii și credincioșii din afara granițelor Imperiului Bizantin, acest sinod/conciliu nu putea fi ecumenic. Sinodul/conciliul de la Hieria a luat următoarea hotărâre: *„Bazându-ne pe Sfintele Scripturi date de Dumnezeu și ancorați de stânca închinării lui Dumnezeu în Spirit/Duh și adevăr, noi toți cei care purtăm demnitatea preoțească și ne-am adunat în numele Sfintei și de Viață Făcătoarei Treimi, hotărâm unanim că orice icoană, fie că este făcută din orice material, fie că este pictată, trebuie să fie de acum înainte îndepărtată din bisericile creștine ca ceva străin și detestabil și că nimeni să nu cuteze pe viitor să mai practice meșteșugul păgân al zugrăvitului de icoane. Cine mai îndrăznește să zugrăvească icoane sau să le cinstească sau să le așeze în biserici sau să le păstreze în casele lor, de este episcop, preot sau diacon trebuie să fie depus, iar de este laic sau călugăr să fie anatematizat și făcut răspunzător de legile*

imperiale, ca dușman al poruncilor lui Dumnezeu și al dogmelor lăsate de Sfinții Părinți."

Din fericire vasele și veșmintele liturgice care aveau icoane zugrăvite sau cusute pe ele nu au fost îndepărtate. Așadar, după aprobarea învățăturii iconoclaste de către sinodul/conciliul de la Hieria s-a trecut la înlăturarea icoanelor și la persecutarea apărătorilor acestora. Datorită faptului că s-a creat o puternică opoziție din partea credincioșilor și a călugărilor, împăratul Constantin al V-lea a poruncit ca hotărârile sinodului/conciliului de la Hieria să fie semnate de episcopii, preoții și călugării din întregul Imperiu Bizantin.

De asemenea, multe mănăstiri care s-au opus iconoclasmului au fost incendiate, distruse sau transformate în cazarme și adăposturi pentru cai și materiale, care erau necesare pentru companiile militare. Tot acum în multe biserici, picturile și mozaicurile vor fi distruse sau acoperite cu tencuială, iar în locul lor vor fi pictate scene de vânătoare, călărie, pescuit sau de acrobație. Așadar, iconoclasmul având susținerea curții imperiale, dar și a episcopilor va lua proporții în Bizanț. Papa de la Roma împreună cu o parte a Bisericilor din Orient, vor apăra cultul icoanelor. În Occident, Pentapolis și exarhatul de Ravena, care au fost ocupate de către longobarzi în anul 754, vor fi cucerite de către regele franc Pepin cel Scurt (741-768) și vor fi oferite papei Ștefan a IV-lea (768-772) ca „Patrimoniul Sfântului Petru".

În aprilie 769, papa Ștefan al IV-lea va convoca un sinod/conciliu, care a avut loc în Basilica Salvator din palatul Lateran, prin care va condamna sinodul/conciliul iconoclast de la Hieria și va confirma cultul icoanelor pe baza scrierilor

Sfinților Părinți. Iconoclasmul va fi condamnat într-un sinod/conciliu și de către patriarhul Teodor I al Ierusalimului (752/754-767). De asemenea, acesta împreună cu patriarhul Cozma I al Alexandriei (742-768) și Teodor I al Antiohiei (750/751-773/774), vor anatematiza în anul 764, în Duminica Sfântului Spirit/Duh pe episcopul Cozma de Epiphania din Siria pentru că era un adept al iconoclasmului.

După moartea împăratului Constantin al V-lea, în 14 septembrie 775, iconoclasmul bizantin nemaiavând susținerea politică va intra într-o fază de declin, pentru că noul împărat Leon al IV-lea Khazarul (775-780), va înceta persecuțiile împotriva iconodulilor și va permite eliberarea celor închiși. Prima fază a iconoclasmului bizantin se va încheia la moartea împăratului Leon al IV-lea Khazarul în 8 septembrie 780.[23]

Lovitura de stat a lui Nichifor și căderea Irinei în anul 802 a deschis calea dezastrelor și anarhiei.[24] Așadar, în urma acestei lovituri de stat la conducerea Imperiului Bizantin va ajunge Nichifor I Genikos (802-811), care era unul dintre demnitarii iconofili promovați împărăteasa Irina. Înainte de a fi logothet general (ministru de finanțe), se pare că ar fi fost strateg al themei Armeniakon, având astfel o bună pricepere financiară și militară.

Pe plan extern, cu toate că a avut câteva lupte cu arabii, politica expansionistă a lui Nichifor era îndreptată către teritoriile ocupate de slavi în Balcani. După victoriile obținute împotriva slavilor, în anul 809, Nichifor va crea în fostul

---

[23] Nicolae Chifăr, op. cit., pp. 244-248.
[24] Charles Diehl, op. cit., p. 82.

teritoriu slav din Grecia trei theme noi: Peloponez, Tesalonic și Cefalonia, unde va coloniza mai mulți bizantini din Anatolia. Astfel, în urma acestor colonizări, Grecia va deveni dintr-un teritoriu slav, unul grec așa cum a fost înainte de secolul al VII-lea. Aceste victorii obținute împotriva slavilor, l-a încurajat pe Nichifor să înceapă în anul 811 războiul împotriva bulgarilor, după ce hanul Krum (803-814) a devastat Serdica bizantină. În urma celor două confruntări din care bulgarii au ieșit învingători și au omorât un număr mare de soldați bizantini, împăratul Nichifor și-a găsit sfârșitul pe câmpul de luptă. El a fost astfel, primul împărat după Valens în 378, care a murit pe câmpul de luptă.[25]

După moartea lui Nichifor I, fiul său Staurakios va ocupa tronul Imperiului Bizantin pentru câteva luni. Acesta va muri în același an 811, datorită gravelor rănim pe care le-a avut în urma războiului cu bulgarii. Înainte de a muri el a fost detronat de cumnatul său Mihail I Rangabe (811-813), care era căsătorit cu sora sa Procopia.

Datorită eșecului împotriva bulgarilor Mihail I Rangabe va fi detronat de către Leon V Armeanul (813-820). În anul 820 acesta va fi asasinat, și astfel tronul Imperiului Bizantin va reveni comandantului gărzilor Mihail al II-lea Gângavul (820-829). El era originar din Amorion, un oraș din provincia Frigia din Asia Mică. Mihail al II-lea Gângavul va întemeia dinastia amoriană/frigiană, care va conduce Imperiul Bizantin între anii 829-867.

[25] Warren Treadgold, op., cit., pp. 150-151.

La moartea lui Mihail al II-lea, tronul Imperiului Bizantin va fi ocupat de către fiul său Teofil (829-842). Acesta a fost căsătorit cu Teodora, care era originară din Paflagonia, în Asia Mică, iar ea a fost aceea care va restaura cultul icoanelor. Dinastia amoriană/frigiană a avut trei împărați, iar ultimul dintre aceștia a fost Mihail al III-lea Bețivul (842-867). Dintre toți împărații bizantini, nici unul nu a avut parte de un tratament așa de rău ca Mihail al III-lea Bețivul, atât în tradiția bizantină, cât și în literatura următoare. El a mai fost numit și *„un Caligula bizantin"*, datorită frivolității sale inimaginabile și a stării sale de beție permanentă. Mihail al III-lea Bețivul a fost asasinat la vârsta de douăzeci și opt de ani.[26]

VI.2. A doua perioadă a disputei iconoclaste 802/813-843

După ce a ieșit învingătoare din prima fază a disputelor iconoclaste Biserica bizantină a dorit să-și câștige libertatea și să scape de autoritatea statului. Contradicția aceasta a fost trăsătura care a marcat cea de a doua fază a disputei iconoclaste dintre anii 802/813-843, care a agitat și bulversat Imperiul Bizantin. Aceasta a fost alimentată de abilitatea financiară a împăratului Nichifor I Genikos (802-811), care fiind preocupat de redresarea tezaurului imperial a lovit în bunurile Bisericii.

Cei mai vehemenți susținători ai revendicărilor Bisericii, dar și cei mai mari protestatari au fost călugării de la mănăstirea Studion din Constantinopol, conduși de Sfântul Teodor

---

[26] A.A. Vasiliev, op. cit., pp. 282-283.

Studitul (759-852).[27] Mănăstirea Studion a fost principalul centru monastic al Bizanțului având șapte sute de călugări.

La moartea patriarhului Tarasie (784-806) în anul 806, împăratul Nichifor I Genikos i-a cerut părerea Sfântului Teodor Studitul, care era abatele/starețul mănăstirii Studion cu privire la cea mai potrivită persoană pentru această funcție. Sfântul Teodor Studitul i-a recomandat împăratului să convoace un corp electiv format din călugări și clerici. Împăratul nu a ținut cont de părerea Sfântului Teodor Studitul și l-a numit pe laicul Nichifor ca patriarh al Constantinopolului (806-815). Evident că această hotărâre a împăratului Nichifor I Genikos a dus la un conflict între el și Sfântul Teodor Studitul. Acesta i-a reproșat împăratului că numirea lui Nichifor ca și patriarh al Constantinopolului este necanonică, dar și atitudinea sa favorabilă față de Iosif, care în urmă cu zece ani a săvârșit cea de a doua căsătorie a împăratului Constantin al VI-lea (780-797).

În această situație pentru a aduce liniștea în Biserică, patriarhul Nichifor va convoca un sinod/conciliu la Constantinopol, prin care Sfântul Teodor Studitul va fi trimis în exil. Acesta a fost cel de al doilea exil al Sfântului Teodor Studitul, care a durat doi ani din 809 până în 811. După venirea la conducerea Imperiului Bizantin a împăratului Mihail I Rangabe (811-813), Sfântul Teodor Studitul va fi eliberat din exil și va încerca să lupte pentru restaurarea icoanelor. Din păcate această încercare de a restaura icoanele a fost întreruptă de către împăratul Leon V Armeanul (813-820), care în anul 814 va relua

[27] Charles Diehl, op. cit., pp. 82-82.

politica iconoclastă a împăratului Leon al III-lea Isaurul (717-741). El va repune în vigoare decretele iconoclaste de la Hieria din 754, în cadrul sinodului/conciliului de la Constantinopol din anul 815.

Împăratul a încercat în zadar să-i atragă de partea sa pe patriarhul Nichifor și pe Sfântul Teodor Studitul. În semn de protest Sfântul Teodor Studitul, împreună cu o mie de călugări care purtau icoane în brațe, au organizat o procesiune impresionantă în Constantinopol. Leon al III-lea Isaurul, va pronunța în anul 815 o sentință de exil împotriva iconofililor și astfel, Sfântul Teodor Studitul va lua calea exilului pentru a treia oară. După asasinarea lui Leon al III-lea Isaurul, în anul 820 la conducerea Imperiului Bizantin va veni împăratul Mihail al II-lea Amorianul Bâlbâitul (820-829). Acesta a fost mai tolerant cu iconofilii, eliberându-i din închisori pe cei care au fost condamnați.[28]

La moartea lui Mihail al II-lea în anul 829, tronul imperial va fi ocupat de către fiul său Teofil (829-842). Acesta era în vârstă de șaisprezece ani și a fost unul dintre cei mai interesanți împărați bizantini. Îndrumătorul lui Teofil a fost Ioan Grămăticul, un preot care a fost cunoscut pentru erudiția și iconoclasmul său, pe care din păcate i l-a transmis și împăratului. Ambițios, rafinat și precoce împăratul Teofil și-a cultivat reputația de conducător drept și binevoitor față de supușii săi,

[28] Arhid. Prof. Univ. Dr. Constantin Voicu, Pr. Lect. Univ. Dr. Lucian-Dumitru Colda, *Patrologie și literatură postpatristică,* III, Editura Basilica, București, 2015, pp. 211-212.

sperând astfel să dovedească justețea iconoclasmului prin succesul domniei sale.

În anul 833, el a reluat lupta iconoclastă printr-un edict prin care au fost condamnați toți cei care refuzau credința comună a iconoclaștilor. Pentru a intensifica această luptă împotriva iconofililor, împăratul l-a numit în anul 837 pe fostul său preceptor Ioan VII Grămăticul (837-843) în funcția de patriarh al Constantinopolului.[29] Icoanele, care în timpul împăratului Mihail al II-lea au început să fie reașezate în unele biserici, dar și în palatul imperial din dispoziția împărătesei Teodora, vor iarăși aruncate și înlocuite cu tablouri care reprezentau animale și păsări.[30] Toate aceste măsuri brutale luate de împăratul Teofil s-au arătat a fi total nepotrivite, pentru că iconoclasmul nu-i garanta împăratului victoriile militare împotriva musulmanilor, așa încât s-a îmbolnăvit și a murit de dizenterie.

La moartea lui Teofil în 22 ianuarie 842, fiul său Mihail al III-lea Bețivul (855-867), era în vârstă de numai doi ani, așa că puterea a fost preluată de către Teodora (842-855) mama sa, care a devenit astfel suveranul oficial al Imperiului Bizantin.[31] Împărăteasa Teodora în vârstă de aproximativ treizeci de ani, fiind pe o poziție mai puternică decât Irina (797-802), nu a avut nevoie să folosească brutalitatea așa cum a făcut aceasta, când a preluat conducerea Imperiului Bizantin în urmă cu patruzeci și

[29] Warren Treadgold, op. cit., pp. 153-155.
[30] Nicolae Chifăr, op. cit., p. 255.
[31] A.A. Vasiliev, op. cit., p. 296.

trei de ani. Împărăteasa Teodora a fost o femeie energică și inteligentă, avându-l ca principal sfătuitor pe eunucul Teoktistos, logothetul poștei. Fiind o iconofilă convinsă împărăteasa Teodora, l-a demis pe patriarhul iconodul Ioan al VII-lea Grămăticul și l-a înlocuit cu Metodie I (843-847). Acesta a fost un călugăr iconofil din Sicilia, care a fost întemnițat și persecutat în timpul lui Teofil. Patriarhul Metodie I îi va demite aproape pe toți episcopii bizantini, cu toate că acești s-au lepădat de iconoclasm, cu excepția fostului patriarh Ioan al VII-lea Grămăticul.[32]

Împărăteasa Teodora îi va chema din exil pe toți episcopii iconofili și va convoca la Constantinopol în 11 martie 843, un sinod/conciliu, care va anatematiza pe toți iconoclaștii. De asemenea, în cadrul sinodului/conciliului vor fi condamnate cele două sinoade/concilii iconoclaste de la Hieria din 754 și Constantinopol din 815, vor fi confirmate hotărârile celor șapte Sinoade/Concilii Ecumenice, aprobând cultul icoanelor și anatematizând pe iconoclaști. Episcopii care n-au respectat hotărârile sinodului/conciliului au fost demiși și înlocuiți cu iconoduli, care au suferit în timpul persecuției iconoclaste. Astfel, resaturarea cultului icoanelor va fi făcută în cadrul unei Liturghii festive, care a fost oficiată în catedrala Sfânta Sofia în 11 mai 843. Datorită faptului că sinodul/conciliul de la Constantinopol a fost ținut în ajunul primei duminici din Postul Mare, iar restabilirea cultului icoanelor a fost considerată ca o

[32] Warren Treadgold, op. cit., pp. 154-155.

nouă biruință a Orthodoxiei asupra ereziilor s-a stabilit ca această duminică să fie serbată în fiecare an și să fie numită Duminica Orthodoxiei.[33]

În cadrul disputelor iconoclaste Imperiul Bizantin a trecut timp de treizeci de ani printr-o perioadă de maximă tulburare, în care guvernul a luat măsuri severe împotriva iconodulilor, dispersându-i și exilându-i. Astfel, împotriva autorității imperiale vor lupta călugării, care nu au ezitat să facă apel la papalitate, fiind hotărâți să recunoască prioritatea Bisericii romane, cu condiția asigurării independenței Bisericii Răsăritene în raport cu statul. Împărații iconoclaști au vrut să mențină Biserica în dependență de stat, mărind astfel autoritatea imperială asupra ei. Cei care au protestat și au luptat cel mai vehement împotriva acestei pretenții au fost călugării de la mănăstirea Studion, în frunte cu Sfântul Teodor Studitul, care a refuzat cu îndârjire dreptul împăratului de a decide asupra dogmelor. Cu toate suferințele, pe care le-au îndurat, ei nu s-au lăsat impresionați de autoritatea imperială și au revendicat independența Bisericii față de aceasta. Din păcate în această luptă, călugării de la mănăstirea Studion nu aveau șanse de reușită. Așadar, disputa icoanelor va avea un rezultat incontestabil, acela de a supune și mai mult Biserica autorității împăratului.[34]

---

[33] Nicolae Chifăr, op. cit., p. 256.
[34] Charles Diehl, op. cit., pp. 84-85.

VI.3. Schimbările produse în Imperiul Bizantin în secolele al VII-lea și al VIII-lea

În secolele al VII-lea și al VIII-lea, Imperiul Bizantin s-a schimbat profund, pentru că acum el va deține abia o treime din teritoriile, pe care le-a avut în anul 602. După pierderea Siriei, Egiptului, Africii, Armeniei, dar și a celei mai mari părți din Italia și Balcani, Imperiul Bizantin va deveni o putere preponderent anatoliană, unde acum se vorbea limba greacă, care va deveni limba oficială, și în care majoritatea locuitorilor erau creștini calcedonieni. Astfel, pentru uzul larg și general va fi nevoie să se elaboreze un cod legislativ în limba greacă, care să cuprindă toate modificările legislative de la Iustinian.[35] Începând din secolul al VII-lea Imperiul Bizantin se va eleniza în mod deosebit. Acest fenomen a apărut pentru prima dată în anul 627, când împăratul Heraclie în timpul protocolului imperial, în locul titulaturii romane a acceptat denumirea greacă de *bazileu fidel lui Dumnezeu*. Această titulatură va fi adresată de acum înainte tuturor împăraților bizantini. De asemenea, în administrație vor dispărea vechile titulaturi latine sau vor fi elenizate și astfel, vor apare denumiri noi ca *exarh* sau *strateg,* care le-au luat locul, iar limba greacă va deveni în armată limba comandamentului. Cu toate că până în ultima zi Imperiul Bizantin s-a numit Imperiul Romanilor, limba latină nu mai era cunoscută.[36]

---

[35] A.A. Vasiliev, op. cit., p. 255.
[36] Charles Diehl, op. cit., pp. 66-67.

În această perioadă Imperiul Bizantin, pe lângă Tracia și Anatolia, mai aveau doar insule și unele bucăți de coastă în Grecia, Dalmația, Italia și Crimeea.

Sursa: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/89/East_Slavic_tribes_peoples_8th_9th_century.jpg

Pe măsură ce Imperiul Bizantin s-a micșorat, el a devenit mai sărac, dar era mult mai viguros și unit. Cu toate că a devenit mai puțin centralizat și mai militarizat decât era înainte, el a rămas un stat birocratic, așa cum a fost și Imperiul Roman. Astfel, birocrația centrală din Constantinopol va continua să funcționeze în pofida faptului că personalul ei a scăzut de la aproximativ două mii cinci sute de funcționari la aproximativ șase sute.[37]

Cu toate că dominația arabă asupra Mediteranei, a provocat pentru moment o decădere economică a cetăților bizantine, ele vor reuși să se redreseze pe parcursul secolelor IX și X. Pe plan politico-militar în această perioadă Bizanțul va trece la o politică expansionistă, care se va îndrepta către zona Balcanilor, iar după aceea vor fi recucerite teritoriile Siriei, Mesopotamiei și Armeniei. Pe plan cultural au apărut acum câteva personalități de referință cum a fost marele poet profan Georgios Pisides (580-634) a cărui geniu poetic a fost apreciat în secolele următoare, iar savanții moderni îl consideră ca fiind cel mai bun poet profan din perioada bizantină.[38]

În domeniul teologiei această perioadă este dominată de personalitatea Sfântului Ioan Damaschin (675-749), fiind ultimul Sfânt Părinte din perioada patristică. De la el au rămas multe scrieri în domeniile dogmaticii, polemicii, moral-ascetice, istoriei, filosofiei, retoricii, exegetice, liturgice și poeziei.

Cea mai importantă scriere a Sfântului Ioan Damaschin este *Izvorul cunoștinței*, în trei părți, iar cea de a treia este

---

[37] Warren Treadgold, op. cit., pp. 133-135.

[38] K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches, 527-1453*, München, 1897, p. 709.

intitulată *O expunere exactă a credinței orthodoxe* sau *Dogmatica,* care este un manual de Dogmatică aproape complet.[39] Sfântul Ioan Damaschin a scris și trei tratate *Împotriva celor care defăimează Sfintele Icoane*, în care apără cu multă tărie și îndrăzneală cinstirea sfintelor icoane. De asemenea, Sfântul Ioan Damaschin este celebru în special pentru imnurile sale bisericești, care sunt ceva mai complicate decât cele ale lui Roman Melodul (460-560), dar care profunzimea forței poetice și adâncimea doctrinei, rămân printre cele mai frumoase imnuri ale Bisericii. De la Sfântul Ioan Damaschin au rămas frumoase cântări la praznicele Mântuitorului Isus Hristos, la Sfânta Fecioară Maria, dar și în cinstea profeților, apostolilor și martirilor. În mod special trebuie amintită slujba pascală din noaptea Învierii, care este deosebit de solemnă, iar cântările ei exprimă bucuria profundă a credincioșilor pentru victoria Mântuitorului Isus Hristos asupra morții și a iadului.[40] Sfântul Ioan Damaschin a fost un teolog remarcabil, care prin scrierile sale a luptat împotriva ereziilor iconclaste, monofizite, nestoriene, dar și împotriva superstițiilor.[41]

Sfântul Ioan Damaschin a fost urmat de personalitatea patriarhului Fotie (820-891), care a fost considerat cel mai luminat om al secolului, iar de la el au rămas importante opere enciclopedice.

La nivel legislativ și juridic vor apare în martie 726 codul civil *Ecloga*, Codul de legi ale împăratului Leon III Isaurul (717-740), care a fost un legislator capabil.[42] *Ecloga* era un manual

[39] Arhid. Prof. Univ. Dr. Constantin Voicu, op. cit., pp. 98-102.
[40] A. A. Vasiliev, op. cit., p. 302.
[41] Arhid. Prof. Univ. Dr. Constantin Voicu, op. cit., pp. 98-110.
[42] A. A. Vasiliev, op. cit., pp. 234-237.

practic destinat uzului cotidian, nefiind un tratat care să furnizeze o bază teoretică a dreptului. El restricționa dreptul la divorț și avea o listă lungă cu infracțiuni de natură sexuală. De asemenea, *Ecloga* introducea și un nou sistem penal, inclusiv mutilarea judiciară, dar în practică a fost eliminată pedeapsa cu moartea.[43]

Imperiul Bizantin pe la mijlocul secolului al IX-lea a fost cu adevărat o naționalitate bizantină, care s-a format lent prin traversarea evenimentelor, iar din disputa iconoclastă, își va regăsi unitatea religioasă, puterea politică și grandoarea intelectuală. Așadar, acum el va deveni un Imperiu oriental și astfel, se apropia momentul când el urma să atingă apogeul grandorii sale.[44]

---

43 Timothy E. Gregory, op. cit., p. 187.
44 Charles Diehl, op. cit., p. 89.

Capitolul VII.
IMPERIUL BIZANTIN
ÎN TIMPUL DINASTIEI MACEDONENILOR
867-1056

Istoria dinastiei macedonene are două perioade, care sunt inegale ca importanță, dar și ca durată. Astfel, prima perioadă care a fost cea mai strălucită se întinde pe parcursul anilor 867 și 1025, anul morții împăratului Vasile al II-lea Macedoneanul/ Bulgaroctonul. Perioada a doua este mai scurtă și se întinde pe parcursul anilor 1025-1056, anul în care a murit împărăteasa Teodora, care a fost ultimul membru al acestei dinastii. Din păcate Imperiul Bizantin a trecut printr-o perioadă de anarhie cu frecvente lovituri de palat, care va duce la multe tulburări între anii 1056-1081.[1]

Dinastia macedonenilor (867-1056) a deschis o nouă etapă în istoria bizanțului, care va conduce Imperiul Bizantin la apogeul său medieval.[2] Astfel, timp de 150 de ani Imperiul Bizantin a avut o perioadă în care a cunoscut importante realizări pe toate planurile.

---

[1] A. A. Vasiliev, op. cit., p. 309.

[2] Michel Kaplan, op. cit., p. 25.

Imperiul Bizantin la urcarea pe tron a împăratului Vasile I Macedoneanul în anul 867

Sursa: https://ro.orthodoxwiki.org/Imperiul_Bizantin

Între anii 867-1025 el a avut în fruntea sa o serie de oameni, care s-au evidențiat cu totul aparte și din această poziție de remarcabili conducători, ei s-au distins în mod excepțional. Vasile I (867-886) este cel care a pus bazele acestei dinastii, urmat de Leon al VI-lea cel Înțelept/Filosoful (886-912), Constantin al VII-lea Porfirogenetul (913-959), Roman I Lekapenos (919-944), Roman al II-lea (959-963), Nichifor al II-lea Focas (963-969) și Ioan I Tzimiskes (963-973), care au fost uzurpatori glorioși, dar care au reușit să guverneze sub numele părinților legitimi. Această dinastie va fi dominată de personalitatea împăratului Vasile al II-lea care a condus Imperiul Bizantin timp de aproape o jumătate de secol între anii 976-1025. După moartea împăratului Vasile al-II-lea, la conducerea Imperiului Bizantin va urma fratele său Constantin al VIII-lea (1025-1028). În noiembrie 1028, Constantin al VIII-lea și-a căsătorit fiica Zoe, cu Roman III Argyros, prefectul

Constantinopolului, iar în decembrie[3] după moartea sa, acesta va prelua conducerea Imperiului Bizantin (1028-1034). Zoe și Teodora, fiicele lui Constantin al VIII-lea, vor asigura prin căsătorie și adopție, cinci împărați.[4]

Reprezentanții acestei dinastii au fost cei mai străluciți conducători pe care i-a avut Bizanțul. Ei au fost oameni cu o personalitate energică și dură, fără milă și scrupule având o voință autoritară și puternică, încercând să se facă mai degrabă temuți decât să-și câștiga simpatia și iubirea celor pe care i-au condus. Grandoarea Imperiului a fost punctul central al domniei lor, dovedind faptul că au fost mari conducători militari, deoarece cea mai mare parte din timpul domniei și l-au petrecut printre soldați, în care ei au identificat sursa de putere a monarhiei.

În plan administrativ au dat dovadă de energie, tenacitate și abilitate fiind în același timp inflexibili, deoarece atunci când erau hotărâți să asigure binele public nu ezitau nici un moment în hotărârea, pe care doreau să o ia.

De asemenea, domeniul economic a fost ținta lor principală, urmărind să mărească cât mai mult bogăția națională. Pentru aceasta ei au renunțat la cheltuielile inutile, și în acest sens fastul strălucitor de la palat, pompa fără rost a cortegiilor sau a ceremoniilor nu i-a interesat numai atâta timp cât acestea făceau obiectul politicii, pe care au promovat-o și prin care au întreținut prestigiul împăratului și a Imperiului. Pentru a-și putea păstra cât mai bine autoritatea ei nu și-au atras favoriți decât numai atunci când acestea erau personalități de

---

[3] Timothy E. Gregory, op. cit., p. 252.

[4] Michel Kaplan, op. cit., p. 25.

excepție, așa cum a fost spre exemplu acel parakimomene (mare șambelan) Vasile, fiul bastard al lui Roman Lekapenos, care de cinci ori pe parcursul a mai bine de patruzeci de ani între 944-988 a fost sufletul guvernării. Pentru a-și asigura autoritatea și mai bine, consilierii pe care i-au avut acești împărați au fost oameni mediocri, de care s-au folosit și pe care i-au dominat în permanență. Astfel, pe termen lung ei au dorit să facă din Imperiul Bizantin forța lumii orientale, campionul general al elenismului dar și al orthodoxiei.

Combinând cu deosebită măiestrie puterea armatei, pe care au avut-o, dar și prin abilitatea și suplețea diplomației și mai ales prin dinamismul guvernării, ei și-au împlinit visul și această perioadă, care a fost de renaștere cu totul aparte. Ea a fost una din cele mai importante și mărețe perioade din îndelungata istorie Bizantină. Astfel, mai bine de un secol și jumătate Bizanțul a fost beneficiarul unei conduceri care a avut o unitate de vederi, dar și o fermitate pe care n-a mai avut-o de mult timp. Acești conducători ai Imperiului Bizantin au avut generali de o remarcabilă valoare, dintre care merită să-i amintim pe: Focas, Curcuas, Skleros, dar și miniștrii de talia parakimomenului Vasile. În aceste condiții dinastia macedoneană a reușit să dea o splendoare incomparabilă și o expansiune prodigioasă a monarhiei.

Pentru a putea încununa cât mai bine aceste succese, ei au început ofensiva pe toate frontierele. Astfel, diplomația a lucrat într-o perfectă simfonie cu armata, fapt care a făcut să se adune în jurul monarhiei însemnați vasali, iar influența Bizanțului din Orient a prins contur și în Occident. Puternicul guvern, pe care l-a avut, a reușit să se remarce printr-o administrație

centralizată, abilă și savantă, dar și printr-o operă legislativă cu totul excepțională.

De asemenea, împărații și-au dat seama că pentru a realiza unitatea Imperiului Bizantin va fi nevoie să promoveze amprenta comună a elenismului prin profesiunea comună a orthodoxiei (în sensul de dreaptă credință, de păstrare a purității creștine, având în vedere că Bizanțul a fost dominat de o mulțime de erezii de la începutul existenței sale și până la sfârșitul lui) și în acest sens va putea să reducă diversitatea etnică, pe care o avea Imperiul. Aceste remarcabile realizări au fost au dat splendoarea celor o sută optzeci și nouă de ani, timp în care dinastia macedoneană a condus Imperiul Bizantin.

Pe lângă aceste realizări, să nu uităm faptul că dinastia macedoneană, cu toate eforturile pe care le-a făcut, nu a reușit să oprească pericolele care amenințau prosperitatea Imperiului și în acest sens nu a putut să rezolve problema agrară, dar mai ales să potolească aristocrația feudală, care era pregătită să se răscoale în permanență. Din păcate, în timpul acestei dinastii s-a produs și Marea Schismă din 16/24 iulie 1054, dintre Biserica Răsăriteană și cea Apuseană.[5]

De asemenea, nu putem faptul uita că dinastia macedoneană, nu a reușit să lase un Imperiu puternic care să reziste la atacurile ulterioare ale turcilor și normanzilor, lăsând deschisă calea unei lungi anarhii prin care va trece Bizanțul între anii 1056-1081. În concluzie făcând un rezumat al tuturor realizărilor și neajunsurilor pe care le-a avut dinastia macedoneană nu putem trece cu vederea faptul că ea a dat o

[5] Nicolae Chifăr, op. cit., p. 355.

strălucire aparte Bizanțului[6], făcând din el cea mai mare putere a lumii creștine și mediteraneene.[7]

VII.1. Împăratul Vasile I Macedoneanul

Fondatorul dinastiei macedonene este împăratul Vasile I (867-886). El s-a născut în Tracia sau Macedonia, posibil dintr-o familie armeană, care s-a stabilit în zonă. După unele păreri Vasile ar fi fost armean de origine și a fost numit Macedoneanul, pentru că provenea din thema de Macedonia. Vasile I Macedoneanul a venit la Constantinopol, iar datorită forței sale fizice el și-a câștigat un statut la curte. Astfel, după ce a i-a învins pe mai mulți bulgari, el a atras atenția împăratului Mihail al III-lea (842-867), cunoscut mai târziu ca Bețivul, datorită faptului că era mai mult interesat de beții, decât de conducerea Imperiului.

Când amanta sa, Eudochia Ingerina, a rămas însărcinată, împăratul Mihail al III-lea Bețivul s-a hotărât să o căsătorească cu șambelanul și prietenul său de pahar Vasile I Macedoneanul, după care l-a adoptat. Acesta l-a înlocuit pe cezarul Bardas, după care l-a ucis cu mâna lui în anul 865. Din anul 866, Vasile I Macedoneanul va fi co-împărat și va fi încoronat cu diadema imperială în catedrala Sfânta Sofia din Constantinopol.[8] După ce Vasile I Macedoneanul a fost încoronat ca și co-împărat, în anul următor, el a poruncit ca Mihail al III-lea Bețivul să fie

[6] Charles Diehl, op. cit., pp. 90-96.
[7] Michel Kaplan, op. cit., p. 26.
[8] A. A. Vasiliev, op. cit., p. 310.

omorât la 23 septembrie[9] în timp ce dormea. Astfel, din anul 867 Vasile I la vârsta de cincizeci și cinci de ani, va rămâne singurul împărat. Cu moartea lui Mihail al III-lea Bețivul a încetat dinastia amoriană, care a condus Imperiul Bizantin între anii 820-867.

Evident că după ce a devenit împărat, prima grijă a lui Vasile I a fost aceea de a-și asigura legitimitatea. El avea doi fii, pe Constantin din prima căsătorie, care era mai mare, și pe Leon, din căsătoria cu Evdochia Ingerina. Despre Leon, ani de-a rândul, a circulat zvonul că ar fi fost de fapt fiul împăratului Mihail al III-lea Bețivul. Împăratul Vasile I a acționat repede pentru a obține recunoașterea propriei dinastii, și în acest sens i-a încoronat împărați pe fiii săi Constantin în anul 869, iar pe Leon în anul 870.

La începutul domniei sale, Vasile I s-a confruntat cu o opoziție considerabilă din partea armatei, care în timpul dinastiei amoriană a obținut mai multe succese. Pentru a putea înlătura această opoziție, împăratul Vasile I a căutat susținători peste tot, iar pe unii i-a recrutat din rândurile celor care continuau să se împotrivească împotriva patriarhatului Fotie (858-867). În acest sens, împăratul Vasile I, l-a destituit pe Fotie în anul 867 și l-a reașezat în scaunul patriarhal pe Ignatie (867-877), care a fost destituit de către împăratul Mihail al III-lea Bețivul în anul 858. Această mișcare a fost în primul rând una politică, iar Fotie va fi angajat ca și tutore al copiilor împăratului.

Față de predecesorii săi, împăratul Vasile I avea față de Apus alte interese și de aceea el dorea o reconciliere cu

[9] Michel Kaplan, op. cit., p. 25.

papalitatea, iar prin aceasta să pună capăt schismei. El nu a recunoscut sinodul/conciliul antipapal al lui Fotie din anul 867 și i-a cerut papei Adrian al II-lea (867-872) să-i trimită delegați pentru un alt sinod/conciliu.

Astfel, între anii 869-870 s-a ținut la Constantinopol un sinod/conciliu la care au participat și delegați ai papei Adrian al II-lea (867-872). Patriarhul Fotie a fost excomunicat încă o dată, iar în cadrul sinodului/conciliului s-a discutat și clarificarea statutului Bisericii bulgare, după ce Boris s-a convertit la creștinism în anul 864. Problema a apărut atunci când prințul Boris I Mihail (852-889), a aflat că bizantinii aveau în plan să țină Biserica bulgară sub controlul strict al patriarhului de Constantinopol. Prințul Boris I Mihail a încercat să facă un aranjament mai bun prin intermediul unei alianțe cu Roma, dar papalitatea nu s-a arătat mai curtenitoare decât bizantinii. Astfel, că bulgarii au cerut în cadrul unui sinod/conciliu să se discute și administrația/jurisdicția Bisericii bulgare. Patriarhul Ignatie a menținut liniile stabilite de Fotie și a apărat interesele bizantine în Balcani. Împotriva protestelor delegaților papei Adrian al II-lea, problema a fost tranșată în favoarea Bizanțului, iar Biserica bulgară a rămas în sfera Constantinopolului. Cu toate că episcopii bulgari erau hirotoniți/consacrați tot la Constantinopol, prințul Boris I Mihail și-a impus punctul de vedere folosindu-se de divergențele dintre Roma și Constantinopol, arătând că interesele Bisericii bulgare și ale țării sale trebuiau luate în considerare. Astfel, Biserica bulgară a primit rangul de arhiepiscopie și mai multă autonomie.[10]

[10] Nicolae Chifăr, op. cit., p. 307.

În anul 877 după moartea lui Ignatie, împăratul Vasile I îl va repune pe Fotie (877-886) în scaunul patriarhal, dar reabilitarea lui trebuia făcută în cadrul unui sinod/conciliu, care s-a ținut din noiembrie 879, până în martie 880. Papa Ioan al VIII-lea (872-882) va încuviința această înscăunare și recunoaștere a lui Fotie în schimbul jurisdicției papale asupra Bisericii din Bulgaria. Patriarhul Fotie a omis această condiție a papei Ioan al VIII-lea din traducerea greacă a scrisorii papale și astfel, el a obținut oricum recunoașterea.[11] Așadar, sinodul/conciliul din anul 879-880 va rezolva formal disputa dintre cele două Biserici, punând astfel capăt schismei fotiene, cu victoria deplină a lui Fotie, iar Biserica bizantină își va îndeplini mai departe rolul de protectoare a creștinilor slavi din Balcani.[12]

În cadrul politicii externe, principala problemă a lui Vasile I Macedoneanul a fost lupta cu musulmanii.[13] El va reuși astfel, să îndepărteze pericolul musulman, care începea să amenințe Bizanțul. Acum s-a reușit restabilirea influenței bizantine în Occident prin cucerirea Orașului Bari din Italia de sud în anul 867, compensând prin această victorie pierderea Siracuzei.

După ce a reușit să-și consolideze poziția în Occident, acum Bizanțul se va îndrepta către Orient, unde a reușit să distrugă frontiera abbasidă. În anul 872 a fost cucerit și micul stat militar al dualiștilor paulicieni, după care le-a fost distrusă capitala Tephrike, iar din acest moment, mișcarea a încetat să

---

[11] Warren Treadgold, op. cit., pp. 156-158.

[12] Timothy E. Gregory, op. cit., pp. 223-227.

[13] A. A. Vasiliev, op. cit., p. 312.

mai constituie o amenințare militară. Paulicienii împreună cu musulmanii opuneau rezistență Imperiului Bizantin. Această politică va fi continuată și de către urmașii împăratului Vasile I Macedoneanul.

VII.2. Împăratul Leon al VI-lea cel Înțelept/Filosoful

Constantin primul fiu al împăratului Vasile I Macedoneanul a murit în anul 879, iar pentru asigurarea succesiunii celui de al doilea fiu al său Leon al VI-lea cel Înțelept/Filosoful (886-912), el a trebuit să facă aranjamente. Împăratul Vasile I Macedoneanul a murit într-un accident de vânătoare în anul 886, iar Leon al VI-lea cel Înțelept/Filosoful a preluat tronul fără nici o dificultate, la vârsta de nouăsprezece ani. Așa după cum am mai amintit, erau unele zvonuri că el nu ar fi fost fiul natural al lui Vasile I Macedoneanul, ci al lui Mihail al III-lea/Bețivul (842-867).

După urcarea pe tron Leon al VI-lea cel Înțelept/Filosoful l-a destituit pe patriarhul Fotie și l-a înlocuit cu Ștefan I (886-893), care era fratele său mai mic și care avea doar șaisprezece ani. Armeanul Stylianos Zautes, care era tatăl amantei sale Zoe, (mai târziu ea va deveni soția lui Leon al VI-lea) a devenit cel mai important sfătuitor al împăratului Leon al VI-lea, iar pentru el a fost creat un nou titlu imperial de *basileopator*.

Leon al VI-lea este cunoscut în tradiția bizantină ca Leon cel Înțelept sau Filosoful, datorită culturii sale remarcabile, dar și a scrierilor sale pe diverse teme și în multe stiluri. El a scris opere politice, tratate teologice, cuvântări, poeme liturgice și de

multe ori ținea predici de mare calitate în bisericile din Constantinopol.

În domeniul legislativ, Leon a urmat exemplul lui Vasile I și astfel, el a format o comisie care va codifica toate legile bizantine. Acestea au fost grupate în șase volume, care aveau șaizeci de cărți, sub numele de *Hexabiblos sau Basilika/Bazilicalele*, care au fost promulgate în anul 888.[14] Ele erau în limba greacă și conțineau toate legile din *Corpusul* lui Iustinian, fiind ordonate în mod sistematic reușind astfel, să furnizeze o temelie pe care mai târziu s-a construit dreptul bizantin. Așadar, Leon al VI-lea a inițiat această tradiție printr-o serie de legi noi *Novele* care răspundeau problemelor contemporane. Atât *Basilika*, dar și *Novelele* se ocupau de dreptul civil și de dreptul bisericesc (dreptul canonic). Sub numele lui Leon al VI-lea a fost publicată *Cartea eparhului* care conține reguli pentru comerț și corporațiile din Constantinopol. De asemenea, tot sub numele lui Leon al VI-lea a fost publicată și cartea *Kletorologionul lui Philotheos,* care organizează ierarhia funcționarilor, rangurile și titlurile lor de la curtea imperială.[15]

Pe plan extern Leon al VI-lea a continuat politica lui Vasile I, dar acum bulgarii reprezentau cea mai mare amenințare pentru Imperiul Bizantin. Aceștia erau conduși de Simeon cel Mare (893-927), care a fost trimis la Constantinopol pentru a fi educat în vederea unei cariere ecclesiastice. El a fost chemat în anul 893 în Bulgaria și a devenit țar (termen care provenea din cuvântul romano-bizantin *caesar/kaisar*).

---

[14] Warren Treadgold, op. cit., p. 159.

[15] Timothy E. Gregory, op. cit., p. 233.

Datorită abilităților sale înnăscute ca strateg militar și conducător (era unul dintre fiii mai mici ai țarului Boris I Mihail 853-888), dar și pentru faptul că în perioada cât a stat la Constantinopol, Simeon a reușit să-i cunoască și să-i înțeleagă pe bizantini, el va deveni acum un dușman periculos pentru aceștia, urmărind să pună stăpânire pe Constantinopol și să întemeieze un Imperiu romano-bulgar.[16] Astfel, în anul 896 Simeon i-a învins pe bizantini, iar aceștia au fost nevoiți să plătească Bulgariei un tribut important.[17]

În timpul războiului cu bulgarii, ungurii (maghiarii) își vor face prezența pentru prima dată în istoria bizantină, iar la sfârșitul domniei lui Leon al VI-lea rușii se vor afla în apropierea Constantinopolului. Armenia, care a fost aliatul Imperiului Bizantin împotriva neîncetatelor invazii arabe, nu a primit ajutorul pe care l-a așteptat de la Bizanț. De asemenea, problema celei de a patra căsătorii a împăratului Leon al VI-lea a dus la puternice dezordini interne. Toate aceste probleme interne și externe au făcut ca războiul cu Islamul să devină mai complex și mai dificil pentru Imperiul Bizantin, astfel că în timpul domniei lui Leon al VI-lea, în general campaniile împotriva arabilor au fost ineficiente și au eșuat complet.[18]

În această perioadă împăratul Leon al VI-lea se pare că ar fi acordat themelor mai multă mobilitate, prin mărirea cavaleriei în cele mai multe dintre ele. Astfel, în anul 900 el a început o ofensivă, iar armata sa a invadat Tarsul și l-a capturat pe emir. De asemenea, armata bizantină a început să înainteze

---

16 Michel Kaplan, op. cit., p. 28.
17 Timothy E. Gregory, op. cit., p. 232.
18 A. A. Vasiliev, op. cit., pp. 313-314.

ușor în partea de vest a Armenei, reușind să anexeze fâșii din teritoriul de graniță, apropiindu-se astfel de posesiunile arabe mai valoroase. În consecință, arabii vor riposta cu atacuri navale și astfel, vor lua prin surprindere și vor devasta în anul 903 Tesalonicul, care era al doilea oraș din Imperiul Bizantin.

Împăratul Leon al VI-lea, a rămas văduv pentru a treia oară în anul 901 și nu avea un fiu care să-i urmeze la tron. Pentru a nu intra în conflict cu Biserica Bizantină, care interzicea a patra căsătorie împăratul Leon al VI-lea și-a luat ca amantă pe Zoe Carbonopsina (cu ochii negrii ca tăciunele), care făcea parte dintr-o importantă familie din Constantinopol. În anul 905 aceasta l-a născut pe viitorul împărat Constantin al VII-lea/Porfirogenetul (născut în purpură) (912-959), iar acum Leon al VI-lea a considerat că trebuie să o ia de soție. Patriarhul Nicolae Misticul (901-907; 912-925) s-a opus acestei căsătorii și a fost destituit.

Împăratul Leon al VI-lea a făcut apel la papa Sergiu al III-lea (904-911), de la care a obținut dispensă, datorită faptului că Biserica Romană permitea celor rămași văduvi să se recăsătorească de câte ori doreau.[19] În anul 908 tânărul Constantin al VII-lea a fost încoronat co-împărat.

VII.3. Împăratul Constantin al VII-lea Porfirogenetul

Leon al VI-lea a murit în anul 912, iar la conducerea Imperiului Bizantin a urmat fratele său Alexandru (912-913). El a trebuit să împartă tronul cu nepotul său Constantin al VII-lea,

[19] Warren Treadgold, op. cit., pp. 159-160.

care era în vârstă de numai șase ani. Alexandru a alungat-o de la palat pe Zoe, văduva lui Leon al VI-lea, l-a depus pe patriarhul Eutimie (907-912) și l-a readus pe fostul patriarh Nicolae Misticul (912-925).

De asemenea, Alexandru a refuzat să le mai plătească bulgarilor tributul, care a fost stabilit prin tratatul din anul 896 și astfel, Simeon țarul Bulgariei (893-927) a început un război împotriva Imperiului Bizantin. Pe patul de moarte Alexandru l-a numit pentru tânărul său nepot ca principal regent pe patriarhul Nicolae Misticul, iar apoi a murit la scurt timp în anul 913.

Astfel, Constantin al VII-lea Porfirogenetul care era în vârstă de opt ani și pe care tatăl său l-a încoronat în anul 908 co-împărat, va prelua conducerea Imperiului Bizantin controlat de un consiliu regent. În vara anului 913 țarul Simeon al Bulgariei a ajuns cu armata în fața zidurilor Constantinopolului. Patriarhul Nicolae Misticul nu era pregătit să lupte împotriva bulgarilor, iar în această situație el a încheiat pacea. Bizantinii vor plăti din nou tributul, iar patriarhul Nicolae Misticul l-a logodit pe Constantin al VII-lea cu fiica țarului bulgar Simeon, care va fi încoronat ca împărat (evident că bizantinii au înțeles că Simeon era împăratul Bulgariei și nu al întregului Imperiu). Aceste ultime două condiții au fost atât de umilitoare pentru Imperiul Bizantin și astfel, au dus la o lovitură de stat, care l-a înlăturat pe patriarhul Nicolae Misticul de la regență și l-au înlocuit cu Zoe, mama împăratului Constantin al VII-lea.

VII.4. Împăratul Roman I Lecapenos

Zoe a anulat logodna fiului ei Constantin al VII-lea, cu fiica lui Simeon și i-a renegat acestuia titlul imperial. În această situație, țarul Simeon a început să atace teritoriul bizantin, iar Zoe a refuzat să facă orice concesie. Bizantinii au atacat Bulgaria, dar au fost învinși de Simeon. Comandanții armatei în frunte cu Leon și Bardas Focas, vor conspira împotriva împărătesei Zoe și astfel comandantul Flotei Imperiale, Roman Lecapenos va prelua puterea. El o va căsători fiica sa Elena cu Constantin al VII-lea, iar pe Zoe o va închide în mănăstire. În anul 919, Zoe a făcut aranjamente ca împăratul Constantin al VII-lea să se căsătorească cu Elena, fiica lui Roman Lecapenos. Acesta la vârsta de aproximativ cincizeci de ani, va fi încoronat co-împărat în anul 920, iar din acest moment Roman I Lecapenos (920-944) va fi cel care va conduce Imperiul Bizantin. În timpul îndelungatei domnii a lui Constantin al VII-lea Porfirogenetul (913-959) și a lui Roman I Lecapenos, Imperiul Bizantin nu a putut lupta eficace cu arabii până la sfârșitul deceniului al treilea din secolul al X-lea, deoarece toate trupele militare au fost angajate în războiul împotriva bulgarilor.[20]

După căsătoria lui Constantin al VII-lea cu Elena, evident că țarul Simeon al Bulgariei a devenit furios pentru că i-au fost dejucate planurile, datorită faptului că el nu a mai rămas socrul lui Constantin al VII-lea. Astfel, în anul 921 Simeon al Bulgariei a invadat granițele Imperiului Bizantin, ajungând în fața Constantinopolului. Roman I Lecapenos i-a acordat în silă titlul de împărat al bulgarilor și i-a refuzat acestuia pretenția de a

[20] A. A. Vasiliev, op. cit., p. 315.

deține puterea în Imperiu. După aceasta, au urmat trei ani de lupte nehotărâte, iar țarul Simeon va încheia cu bizantinii un armistițiu, prin care aceștia se angajau să plătească din nou tribut.

După unele păreri țarul Simeon ar fi plănuit noi atacuri împotriva bizantinilor, dar în anul 927 el va muri lăsând Bulgaria secătuită. La conducerea Bulgariei, va urma fiul său Petru (927-969), care a încercat să stabilească relații bune cu Imperiul Bizantin. Acesta s-a căsătorit cu Maria Lecapena, nepoata lui Roman I Lecapenos, iar Bizanțul a recunoscut Patriarhia bulgară cu reședința la Silistra, care a fost înființată cu puțin timp în urmă. Biserica bulgară va funcționa ca și patriarhie autocefală până în anul 971, când împăratul Ioan I Tzmiskes (969-976) va cuceri partea estică a Bulgariei, iar din acest moment el o va trece sub jurisdicția Patriarhiei de Constantinopol. În anul 1015, împăratul Vasile al II-lea Bulgaroctonul (976-1025) va cuceri Ohrida, iar bulgarii și-au pierdut total independența politică, devenind astfel provincie bizantină până în anul 1186.[21]

După moartea patriarhului Nicolae Misticul (912-925), Roman I Lecapenos va dispune ca fiul său Ștefan II) în vârstă de numai șaisprezece ani să fie consacrat ca și patriarh al Constantinopolului (925-927). Prin această măsură Roman I Lecapenos, va controla Biserica în cea mai mare parte a domniei sale.[22]

Alianța cu bulgarii i-a permis lui Roman I Lecapenos să-și îndrepte atenția către granițele de Răsărit ale Imperiului

[21] Nicolae Chifăr, op. cit., pp. 308-309.
[22] Timothy E. Gregory, op. cit., p. 236.

Bizantin. Generalul Ioan Curcuas va ataca emiratul de Melitene pe care l-a cucerit în anul 934 și i-a alungat pe toți musulmanii care au refuzat să se convertească la creștinism. Datorită victoriilor sale, Ioan Curcuas a fost numit „al doilea Traian sau Belizarie” și cuceritorul a „câteva mii de orașe”.[23] În anul 936, un mare trib arab din Mesopotamia a trecut de partea bizantinilor, iar membrii lui au devenit creștini, după care vor furniza armatei bizantine doisprezece mii de călăreți. Ei vor contribui la cucerirea și la colonizarea a cinci noi theme, care vor mări astfel, teritoriul Imperiului Bizantin cu mult la est de Melitene.[24]

Constantinopolul va fi asediat în anul 941, de către Igor I (912-945), fiul lui Oleg (879-912) primul prinț al Kievului. Generalul Ioan Curcuas a fost chemat de pe frontul din Răsărit și l-a înfrânt pe Igor într-o bătălie pe uscat, iar flota rusă a fost distrusă și de data aceasta cu ajutorul focului grecesc. Igor va încheia un tratat cu bizantinii, iar misionarii acestora pornesc spre Kiev, reușind ca în anul 959 să o boteze pe principesa Olga.[25]

După această victorie împotriva rușilor, Ioan Curcuas se va întoarce pe frontul de Răsărit și va continua cuceririle sale reușind astfel, să extindă granițele Imperiului Bizantin până în Siria de nord. În aceste succese el a fost ajutat și de politica navală activă pe care a dus-o. După ce în anul 944, Ioan Curcuas a asediat Edessa le-a cerut locuitorilor acesteia să-i predea icoana făcătoare de minuni a Mântuitorului *Mandilionul,* una

---

[23] A. A. Vasiliev, op. cit., p. 315.

[24] Warren Treadgold, op., cit., pp. 161-162.

[25] Michel Kaplan, op. cit., p. 28.

dintre cele mai importante relicve ale creștinilor. Potrivit unei legende din secolul al VI-lea, regele Abgar al Edessei (Siria), s-a îmbolnăvit și i-a cerut Mântuitorului Isus Hristos să vină la el și să-l vindece. Mântuitorul Isus Hristos și-a pus pe față un ștergar, iar chipul Său a rămas imprimat pe acesta, după care a fost dus regelui Abgar, iar când s-a atins de ștergar, el s-a vindecat. Mandilionul a rămas la Edessa și după cucerirea arabă, iar în anul 944 Ioan Curcuas după ce a cucerit orașul, l-a purtat în triumf prin toată Asia Mică până la Constantinopol, unde va fi așezat la loc de cinste în Palatul Imperial.

Perioada domniei lui Roman I Lecapenos a fost una de mare importanță pentru politica orientală a Imperiului Bizantin. Astfel, după o perioadă de trei sute de ani de politică defensivă, în timpul lui Roman I Lecapenos și a lui Ioan Curcuas, Imperiul Bizantin va începe o politică ofensivă, care va fi încununată de succes. Acum frontiera Imperiului se va extinde, iar în ultimii doisprezece ani ai domniei lui Roman I Lecapenos, arabii nu vor mai trece frontiera decât de două ori.[26]

Cu toate aceste triumfuri ale armatei bizantine, împăratul Roman I Lecapenos nu s-a putut bucura de ele pentru că în anul 931, Cristofor fiul său cel mai mare a murit. În aceste condiții Roman I Lecapenos și-a dat seama că fiii săi mai mici nu erau potriviți să conducă Imperiul Bizantin și s-a hotărât să se întoarcă la împăratul legitim Constantin al VII-lea Porfirogenetul, care a fost încoronat ca și co-împărat în anul 908. Fiii cei mai mici ai lui Roman I Lecapenos au încercat să împiedice această situație, și astfel la sfârșitul anului 944 au organizat o lovitură de stat prin care l-au destituit pe tatăl lor,

---

[26] A. A. Vasiliev, op. cit., p. 315.

după care l-au exilat într-o mănăstire. Ei au încercat să acapareze puterea, dar în urma unei revolte a mulțimii din Constantinopol, care au fost nemulțumiți de acest gest, în primele luni ale anului 945, împăratul legitim Constantin al VII-lea Porfirogetul a preluat puterea. Fiii lui Roman I Lecapenos au fost exilați în mănăstire alături de tatăl lor.

Așadar, începând de acum, când avea treizeci și nouă de ani Constantin al VII-lea Porfirogetul va putea conduce singur Imperiul Bizantin. Pentru a putea asigura continuarea dinastiei macedonene, Constantin al VII-lea Porfirogenetul l-a încoronat la scurt timp pe fiul său Roman al II-lea Porfirogenetul ca împărat.

Sub aspect militar, politic și cultural, domnia sa a fost una dintre cele mai mărețe din istoria Imperiului Bizantin. În domeniul artistic el a avut calități excepționale (fiind sculptor, pictor, muzician), dar și un scriitor de la care au rămas importante opere. El a fost încurajatorul a ceea ce s-ar putea numi „enciclopedismul bizantin”, din cea mai strălucită epocă a Bizanțului. Împăratul Constantin al VII-lea Porfirogenetul a fost pasionat de cultură și s-a înconjurat de mulți învățați, care au scris istorii, dar și lucrări enciclopedice pe mai multe teme. Constantin VII Porfinogenetul a fost acela care, la îndemnul său a inițiat și a condus un curent în cadrul căruia s-au alcătuit colecții de extrase istorice, o antologie de epigrame, *Lexiconul Suidas*, compilații juridice, militare, agricole, medicale, hagiografice, dar și o vastă enciclopedie a cunoștințelor vremii sale, care a fost proiectată în 53 de secțiuni și din care s-au păstrat doar câteva părți. Dintre operele sale amintim: *Despre Theme*, *Viața lui Vasile cel Mare*, *De administrando imperio (Despre*

administrarea imperiului), De thematibus (Despre guvernarea în provincii) și *De ceremoniis ()Despre ceremonialul imperial).* În această operă sunt relatate obiceiuri și scene de la curte, stabilindu-se în același timp norme legate de serbările, procesiunile, încoronările împăraților, primirile ambasadorilor și ceremoniile triumfale.[27] Toate având ca scop prezentarea fastului și a locului ocupat de bizanț în această perioadă.

De asemenea, Constantin al VII-lea Porfirogenetul s-a implicat activ și în problemele de stat, numindu-l pe Bardas Focas ca *domestikos* al trupelor *scholai*, iar guvernul său a făcut pași importanți pentru protejarea pământurilor soldaților.[28] În timpul domniei sale Peninsula Balcanică și Occidentul nu au creat probleme și de aceea în plan extern, principalul pericol pentru Imperiul Bizantin l-a prezentat luptele cu arabii, care erau conduși de Saif ad Daulah, care acum era emir de Alep. Acesta a luptat cu multă îndârjire împotriva bizantinilor și a scăpat greu cu viață.[29] Bizantinii au câștigat mai multe victorii împotriva arabilor după anul 957, când Nichifor al II-lea Focas l-a înlocuit pe tatăl său în funcția de *domestikos* al trupelor *scholai.*[30] Așadar, în timpul lui Ioan Curcuas și a lui Ioan Tzimiskes granițele Imperiului Bizantin, vor fi extinse dincolo de Eufrat, inaugurând o perioadă de strălucite victorii bizantine asupra musulmanilor.[31]

Împăratul Constantin al VII-lea Porfirogenetul va muri în anul 959, pe când se pregătea de o expediție împotriva arabilor

[27] Ovidiu Drimba, op. cit., p. 209.
[28] Timothy E. Gregory, op. cit., p. 239.
[29] Warren Treadgold, op. cit., p. 163.
[30] Timothy E. Gregory, op. cit., p. 239.
[31] A. A. Vasiliev, op. cit., p. 316.

în Creta. Pe parcursul lungii sale domnii (913-959), dar mai scurtei conduceri (944-959), Imperiul Bizantin a reușit să rezolve disensiunile din plan intern, iar pe plan extern a respins invaziile bulgarilor și a câștigat un avantaj important asupra arabilor. Așadar, pe parcursul domniei sale Constantin al VII-lea Porfirogenetul a evitat să facă greșeli mari, reușind să câștige puterea pentru el, dar și pentru dinastia sa, într-un moment când aceasta părea pierdută pentru totdeauna.[32]

VII.5. Împăratul Roman al II-lea Porfirogenetul

La conducerea Imperiului Bizantin va urma fiul său Roman al II-lea Porfirogenetul (959-963). În vârstă de numai douăzeci de ani și iubitor de distracții Roman al II-lea Porfirogenetul a lăsat problemele statului și majoritatea deciziilor în grija eunucului Iosif Bringas, care era sfetnicului său.[33] Pe plan extern, Nichifor al II-lea Focas a pornit războiul pentru cucerirea insulei Creta, care a fost plănuit de către împăratul Constantin al VII-lea Porfirogenetul. Astfel, în anul 961 după o luptă îndelungată armata condusă de Nichifor al II-lea Focas, care avea o flotă uriașă cu șaptezeci și șapte de mii de soldați și vâslași, va cuceri insula Creta din mâinile piraților arabi după mai bine de un secol. După această cucerire insula Creta, va deveni themă bizantină, iar misionarii bizantini vor începe să convertească din nou locuitorii la creștinism. Prin

[32] Warren Treadgold, op. cit., p. 163.
[33] Timothy E. Gregory, op. cit., p. 239.

cucerirea insulei Creta, Imperiul Bizantin va câștiga un important punct strategic și comercial în Marea Mediterană.[34]

Nichifor al II-lea Focas va veni în Răsărit și va lupta împreună cu Ioan Tzimiskes împotriva emirului Saif ad-Daulah. Cu o armată de aproximativ șaptezeci de mii de soldați, aceștia au cucerit orașul Alep, capitala lui Saif ad-Daulah și astfel, o parte din Siria va intra în posesia Imperiului Bizantin. După această cucerire Nchifor al II-lea Focas și Ioan Tzimiskes au aflat că împăratul Roman al II-lea Porfirogenetul, care era acum în vârstă de numai douăzeci și patru de ani, a murit la vânătoare.[35]

VII.6. Împăratul Nichifor al II-lea Focas

La moartea sa în anul 963, Roman al II-lea Porfirogenetul i-a lăsat ca domnitori oficiali pe fiii săi Vasile al II-lea, care avea cinci ani și pe Constantin al VIII-lea care avea trei ani. Mama lor Teofano și-a asumat regența, iar în acest sens ea a făcut un aranjament cu Nichifor al II-lea Focas. Acesta venise în Constantinopol să serbeze victoriile împotriva arabilor și fusese aclamat de către soldați împărat. Teofano se va căsători cu Nichifor al II-lea Focas care era în vârstă de cincizeci și unu de ani. Acesta era văduv și datorită faptului că nu avea copii i-a adoptat pe cei doi fii ai lui Teofano. Astfel, Nichifor al II-lea Focas (963-969) va deveni împărat și protectorul drepturilor celor doi tineri împărați porfirogeneți. Era pentru prima dată în

[34] A. A. Vasiliev, op. cit., p. 316.
[35] Warren Treadgold, op. cit., p. 164.

istoria Imperiului Bizantin, când un membru al aristocrației militare anatoliene va deveni împărat.

După ce a preluat puterea Nichifor al II-lea Focas, îl va înlocui pe eunucul Iosif Bringas din funcția de *parakoimomenos* (mare șambelan) cu Vasile Lecapenos, care era un fiu nelegitim al lui Roman I Lecapenos. De asemenea, generalul Ioan Tzmiskes va fi numit *domestikos* în Răsărit, iar în Apus a fost numit Leon Focas, fratele împăratului.

Nichifor al II-lea Focas a fost un mare admirator al monahilor, iar aceștia au fost unii dintre cei mai buni prieteni ai săi. Astfel, în anul 963 Sfântul Atanasie Athonitul (920-1003) cu ajutorul lui Nichifor al II-lea Focas, va întemeia la Muntele Athos Mănăstirea Marea Lavră, care va deveni un centru renumit al monahismului bizantin.[36] Cu toate că a fost un mare admirator al monahilor, împăratul Nichifor al II-lea Focas a dat o lege prin care donațiile de pământ către Biserică erau interzise. El a dat această lege pentru că patriarhul Polyeuct (956-970) a refuzat să-i cinstească ca și martiri pe soldații bizantini, care au murit în luptele contra musulmanilor, dar și pentru faptul că Biserica deținea multe proprietăți, pe care nu le putea lucra și pentru care plătea impozite foarte mici.

Dacă majoritatea împăraților bizantini până la Nichifor al II-lea Focas după încoronarea lor nu au condus personal armata pe câmpul de luptă, el a fost acela care a dorit să extindă stăpânirea bizantină în Siria și astfel, a pornit la război în fruntea soldaților.[37] În anul 944, Nichifor al II-lea a plecat la război și a organizat o lungă companie împotriva arabilor, care

---

[36] Timothy E. Gregory, op. cit., pp. 243-244.
[37] Warren Treadgold, op. cit., p. 165.

va fi încununată cu mai multe victorii. Astfel, flota bizantină va cuceri importanta insulă Cipru[38] în anul 965, urmat de emiratul Tars, unde va crea noi theme, și în Cilicia. În anul 966, Nichifor al II-lea Focas va invada nordul Siriei cucerind orașul Alep. El va continua să cucerească Antiohia inima Siriei la 29 octombrie 969, care era încă mare și cu o populație majoritar creștină, și pe care bizantinii o numeau „Orașul lui Dumnezeu" (Theoupolis).[39]

După aceste victorii nordul Siriei va fi anexat Imperiului Bizantin, iar sudul, cu toate că era independent, se afla de fapt sub controlul bizantinilor după mai bine de trei secole de stăpânire arabă.[40] Din noile theme pe care le-a întemeiat Nichifor al II-lea Focas i-a alungat pe toți musulmanii care nu au vrut să se convertească, iar pe creștinii din Armenia și din Siria i-a încurajat să se stabilească în ținutul fertil, care era depopulat.[41]

În Balcani Nichifor al II-lea Focas a respins pretențiile împăratului bulgar Petru (927-969) de a plătit tributul și l-a invitat pe prințul rus Sviatoslav să-i atace pe bulgari, care a reușit să-i învingă în 968 și 969, după care a preluat controlul asupra Bulgariei. Datorită faptului că Nichifor al II-lea a fost prezent pe câmpurile de luptă în fruntea armatei sale și a lipsit mult timp din Constantinopol, unde ajungea doar ocazional, popularitatea sa a scăzut în rândul locuitorilor, al demnitarilor, dar mai ales a tinerei împărătese Teofano. Aceasta, împreună cu generalul Ioan I Tzimiskes au pus la cale un complot pentru a-l asasina pe Nichifor al II-lea Focas, după care ei urmau să se

38 A. A. Vasiliev, op. cit., p. 316.
39 Michel Kaplan, op. cit., p. 28.
40 Timothy E. Gregory, op. cit., pp. 245-246.
41 Warren Treadgold, op. cit., p. 165.

căsătorească și să conducă împreună cu fiii ei. Astfel, în decembrie 969 conspiratorii l-au omorât pe Nichifor al II-lea Focas în timp ce acesta dormea.[42]

VII.7. Împăratul Ioan I Tzimiskes

Asasinarea lui Nichifor al II-lea Focas a fost probabil cea mai puțin justificată asasinare din toată istoria Imperiului Bizantin. Așadar, în urma acestui asasinat Ioan I Tzimiskes (969-976) va fi încoronat de către patriarhul Polieuct (956-970) ca și împărat al Imperiului Bizantin, după penitența pentru crimă, donarea proprietăților personale săracilor, despărțirea de Teofano, care a fost trimisă la mănăstire, și pedepsirea complicilor. Cu toate că a fost un asasin și un uzurpator Ioan I Tzimiskes va domni ca și co-împărat împreună cu împărații legitimi care erau minori, iar peste puțin timp s-a înrudit cu ei prin căsătoria cu mătușa lor Teodora, fiica lui Constantin al VII-lea Porfirogenetul.

Pentru că dorea să continue politica externă a lui Nichifor al II-lea Focas, de cucerire a noi teritorii pentru Imperiul Bizantin, Ioan I Tzimiskes îi va încredința majoritatea problemelor administrative lui Vasile Lecapenos, care era un fiu nelegitim al lui Roman I Lecapenos. Acesta va păstra funcția de *parakoimomenos* (mare șambelan), pe care a primit-o de la Nichifor al II-lea Focas. La începutul domniei Ioan I Tzimiskes va trebui să înfrunte mai multe revolte, care au fost organizate

[42] Timothy E. Gregory, op. cit., p. 246.

de către rivalii săi aristocrați. De asemenea, a trebuit să înfrunte și revolta organizată de Bardas Focas, care era nepotul lui Nichifor al II-lea Focas și care a vrut să-și răzbune unchiul, dar a fost înfrânt și exilat.[43] În toată această perioadă cel mai mare aliat al lui Ioan I Tzimiskes a fost cumnatul său, Bardas Skleros.

Pe plan extern Ioan I Tzimiskes s-a confruntat cu amenințarea prințului rus Sviatoslav I (945-972), care a câștigat o autoritate tot mai mare asupra Bulgariei și amenința cu atacarea Constantinopolului. Astfel, în anul 971 Ioan I Tzimiskes în fruntea unei armate de patruzeci de mii de soldați, va ocupa capitala bulgară Preslavul Mare luându-l prizonier pe țarul Boris al II-lea (969-971), după care se va îndrepta spre Silistra, care era ocupat de Sviatoslav. Acesta a fost nevoit să se retragă și a fost ucis la scurt timp, și astfel Ioan I Tzimiskes va rămâne stăpânul Bulgariei.

În Apus, Ioan I Tzimiskes s-a împăcat cu împăratul Otto cel Mare al Germaniei (936-973), încuviințând căsătoria de alianță pe care Nichifor al II-lea Focas a respins-o. Așadar, acum Ioan I Tzimiskes o va trimite pe nepoata sa Teofano, care în anul 972 va deveni soția lui Otto al II-lea al Germaniei (973-983). Prin această căsătorie Ioan I Tzimiskes va reuși să rezolve complicațiile italiene și va putea astfel, să se întoarcă spre problemele orientale.[44] Teofano va avea o mare influență asupra fiului ei Otto al III-lea, care va deveni împăratul Occidentului (983-1002) și care va copia ceremonialul bizantin.

În Răsărit, Ioan I Tzimiskes a încercat să consolideze, dar mai ales să extindă cuceririle pe care le-a făcut Nichifor al II-lea

---

[43] Warren Treadgold, op. cit., pp. 167-168.

[44] A. A. Vasiliev, op. cit., p. 318.

Focas. Aici cel mai periculos dușman dintre statele musulmane era Califatul fatimid din Egipt, care deținea și sudul Siriei. Cu ajutorul lui Bardas Skleros, Ioan I Tzimiskes a reușit să atenueze presiunea fatimizilor asupra Antiohiei și a făcut mai multe cuceriri în Siria și Țara Sfântă. În anul 975 Ioan I Tzimiskes va cuceri Emessa, Baalbekul, Damascul, Nazaret, Acra, Tiberiada și Cezareea[45] ajungând la mică distanță de zidurile Ierusalimului. La întoarcerea spre Constantinopol, Ioan I Tzimiskes va cuceri orașele Beirut și Sidon.[46] Așadar, campaniile sale militare împotriva musulmanilor orientali au fost încununate de mare succes.[47]

În timp ce se întorcea spre Constantinopol Ioan I Tzimiskes s-a îmbolnăvit și a murit la puțin timp după ce a ajuns în capitală, la începutul anului 976. După unele păreri, ar fi fost otrăvit de către marele șambelan Vasile Lekapenos, pentru a nu fi cercetat pentru acuzațiile de corupție care i se aduceau.[48]

În această perioadă politica externă a Dinastiei Macedonene a fost continuată și de învățatul împărat Constantin al VII-lea Porfirogenetul (913-959), dar și de cei doi uzurpatori care au deținut puterea respectiv Nichifor al II-lea Focas (963-969) și Ioan I Tzimiskes (969-976), ei fiind numiți pe bună dreptate principalii autori ai „recuceririlor bizantine”. Astfel, primul a reușit să readucă Bizanțului: Creta, Cipru, Cilicia, Antiohia, Damascul și Palestina de nord, iar următorul,

---

45 Michel Kaplan, op. cit., p. 29.
46 Timothy E. Gregory, op. cit., pp. 247-248.
47 A. A. Vasiliev, op. cit., p. 318.
48 Warren Treadgold, op. cit., p. 169.

după ce a reușit să-i învingă pe rușii conduși de cneazul Kievului Sviatoslav I (945-972), a reușit să anexeze cea mai mare parte a vechiului Imperiu condus de Simeon I (893-927).[49]

VII.8. Împăratul Vasile al II-lea Macedoneanul/Bulgaroctonul

La moartea lui Ioan I Tzimiskes, Vasile al II-lea Macedoneanul/Bulgaroctonul (omorâtorul de bulgari 976-1025) avea optsprezece ani, iar în această situație el putea să domnească fără să mai aibă nevoie de un regent. Pe tot parcursul domniei sale Vasile al II-lea, va împărți puterea cu fratele său Constantin al VIII-lea, care era mai mic cu doi ani decât el. Cu toate acestea puterea efectivă a deținut-o Vasile al II-lea, iar Constantin al VIII-lea a fost mulțumit că se putea bucura de viața de la palat.

Așa după cum am văzut încă de la moartea lui Roman al II-lea Porfirogenetul, din anul 963 cei care au condus Imperiul Bizantin au fost membrii aristocrației militare, care domneau în numele împăraților legitimi. Bardas Skleros, care era *domestikos* a crezut că această tradiție va continua și în timpul lui Vasile al II-lea și astfel, în anul 976 când acesta a declarat că dorește să conducă singur s-a răzvrătit împotriva lui și s-a încoronat împărat la Melitene. Bardas Skleros, la început a reușit să învingă armata împăratului Vasile al II-lea și astfel, în anul 978 el controla toată Asia Mică. Cu toate acestea, împăratul Vasile al II-lea va reuși cu ajutorul lui Vasile Lecapenos, care era

[49] Alain Ducellier, *Bizantinii,*traducere de Simona Nicolae, Editura Teora, București, 1997, pp. 14-15.

parakoimomenos (mare șambelan) să formeze o alianță cu Bardas Focas, nepotul împăratului Nichifor al II-lea Focas, care era liderul unei familii aristocratice rivale. Bardas Focas a fost chemat din exil fiind numit domestic al Răsăritului. Ei au reușit să-l învingă pe Bardas Skleros în anul 979, iar acesta va fugi și se va refugia în califat, la Bagdad.[50]

Din acest moment Vasile Lecapenos va rămâne mai departe în următorii ani la conducerea guvernului, pe care îl conducea de treizeci și șase de ani din 963, când a fost numit *parakoimomenos* de către împăratul Nichifor al II-lea Focas. Când împăratul Vasile al II-lea a încercat să-și afirme independența față de Vasile Lecapenos, acesta a organizat un complot prin care dorea aducerea la putere a lui Bardas Focas. Împăratul Vasile al II-lea l-a demis și l-a arestat, după care în anul 985 l-a trimis în exil.

Toate aceste lupte interne au slăbit Imperiul Bizantin, iar de ele au început să profite bulgarii. Astfel țarul Samuil (976-1014) a recucerit de la bizantini vestul Bulgariei, după care a restaurat patriarhatul bulgar independent, care a fost desființat de către Ioan I Tzimiskes în anul 971. Samuil va încerca să-și extindă teritoriul spre sud în Grecia și astfel, va cuceri orașele Serres și Tesalonic, urmate de Larissa în provincia Tesalia. Așadar, odată cu venirea lui Samuil la conducerea Bulgariei, acum va începe o luptă pe viață și pe moarte între cele două Imperii.

În anul 986, împăratul Vasile al II-lea în fruntea armatei sale i-a atacat pe bulgari, dar a fost învins de către aceștia în bătălia de la Poarta lui Traian în 17 august. Astfel, în urma

---

[50] Warren Treadgold, op. cit., p. 171.

acestui eșec, Bardas Skleros care s-a întors din exilul de la Bagdad a organizat un complot încercând să acapareze tronul imperial. Împăratul Vasile al II-lea, l-a trimis pe Bardas Focas împortiva lui Bardas Skleros, care în anul 987 s-a proclamat împărat, iar în anul 988, acesta s-a pregătit să atace Constantinopolul. În această situație dificilă, împăratul Vasile al II-lea a făcut apel la cneazul Vladimir I al Kievului (978-1005), cerându-i ajutorul și oferind-o pe sora sa, Ana, de soție, dacă se va converti la creștinism. Vladimir se va căsători cu Ana, sora lui Vasile al II-lea în duminica de Rusalii a anului 988, în biserica Sfântul Vasile din Cherson. După convertirea sa, Vladimir se va întoarce la Kiev și va organiza botezul colectiv al rușilor prin cufundare în Nipru, la 15 august 988.[51]

Vladimir I i-a trimis lui Vasile al II-lea, o armată de șase mii de soldați cu ajutorul căreia l-a învins pe Bardas Skleros. Așadar, abia din anul 989 Vasile al II-lea va rămâne stăpânul absolut al Imperiului Bizantin. Pentru aceasta el a trebuit să aștepte paisprezece ani ca să domnească singur, după care i-au mai trebuit încă treisprezece ani pentru a-și învinge rivalii aristocrați. Toate aceste frământări și încercări au dus la schimbarea caracterului său și dintr-un tânăr iubitor de plăceri s-a transformat într-un politician și un comandant călit și hotărât, fiind posac și iute la mânie. De acum înainte Vasile al II-lea se va dedica în totalitate conducerii Imperiului Bizantin, el nu s-a căsătorit și nu a avut urmași, care să-i urmeze la tron.[52]

După ce împăratul Vasile al II-lea a reușit să reprime rebeliunile lui Bardas Focas și Bardas Skleros în Asia Mică, el va

[51] Michel Kaplan, op. cit., pp. 28-29.
[52] Timothy E. Gregory, op. cit., pp. 248-249.

începe mai multe războaie împotriva musulmanilor, chiar dacă războiul cu bulgarii nu se terminase.[53]

Pe plan extern pentru Vasile al II-lea a fost acum prioritar refacerea influenței în Mediterana Orientală și centrală, recucerirea Balcanilor și aducerea sub controlul său, a bazinului Dunării precum și a celorlalte căi comerciale care duceau spre Occident. Pentru a putea controla și celelalte drumuri comerciale care făceau legătura cu Orientul, Bizanțul a recucerit Armenia, Mesopotamia și Siria de Nord. Această atitudine în plan extern, s-a oglindit în cadrul concepției pe care au avut-o când s-a dorit refacerea unității Imperiului Bizantin, dar mai ales a puterii sale mondiale și a concepției de „popor ales" pe care bizantinii o aveau prin excelență, asupra celorlalte popoare.[54]

Împăratul Vasile al II-lea a fost acela care a pus capăt acestei recuceriri a Orientului, mai ales după ce în anul 995, a preluat Alep, Homs și Saizar. Victoriile sale au continuat, slăbind astfel puterea musulmană, iar Bizanțul și-a extins granițele în Orient. Prin apariția sa în Siria, împăratul Vasile al II-lea a reușit să restabilească influența bizantină în această provincie, chiar dacă nu a putut face noi cuceriri importante.[55] În anul 1020, împăratul Vasile al II-lea anexează provinciile armene și supune Iberia, Imperiului Bizantin completând astfel, mărețele victorii în plan extern. Prin aceste reușite Imperiul Bizantin n-a mai cunoscut această dezvoltare din timpul împăratului Iustinian (527-565).

---

[53] A. A. Vasiliev, op. cit., p. p. 319.
[54] Stelian Brezeanu, op. cit., p. 78.
[55] A. A. Vasiliev, op. cit., p. 319.

Un moment important din această perioadă l-a constituit și lupta împotriva bulgarilor. În secolul al X-lea, pe plan extern prioritar pentru Bizanț a fost mai mult lupta împotriva bulgarilor decât războiul arab.[56] Bulgarii au reușit să-și creeze un important Imperiu, care se întindea de la Dunăre până la Marea Adriatică și de aceea bizantinilor le-au trebuit nu mai puțin de treizeci de ani de războaie (986-1014), pentru a pune capăt pretențiilor de dominație pe care le-au avut bulgarii în această perioadă. Calitățile împăratului Vasile al II-lea de remarcabil conducător de oști, dar și datorită energiei și durității de care a dat dovadă în bătăliile împotriva bulgarilor, și a victoriilor crunte împotriva acestora i-a adus supranumele de Bulgaroctonul (omorâtorul de bulgari).

Prima ofensivă împotriva bulgarilor s-a soldat cu un eșec în anul 986, când împăratul Vasile al II-lea, a fost înfrânt în defileul Poarta lui Traian din Balcani. Abia după zece ani timp în care împăratul s-a pregătit intens, a reluat lupta împotriva bulgarilor, dar în această perioadă Samuel și-a extins regatul de la Dunăre la Marea Adriatică și până la Marea Egee. Bătălia din anul 996 aduce țarului înfrângerea de pe malurile râului Sperkios, după care a pierdut Grecia, eșuând în fața Tesalonicului. Astfel, o parte din Bulgaria dunăreană a intrat în componența Imperiului Bizantin în anul 1000. Cu toate aceste înfrângeri, țarul a rămas cu o parte din vestul Bulgariei.

În anul următor Vasile al II-lea a reluat atacurile împotriva Bulgariei, cucerind treptat împrejurimile Berhorea, Sevia și Vodena. Văzându-se înconjurat în munți, Samuel a reușit să scape și s-a îndreptat spre Adrianopol pe care a dorit

[56] Charles Diehl, op. cit., p. 98.

să-l jefuiască în anul 1003, dar a fost urmărit de împăratul Vasile al II-lea, care a cucerit orașul Skopje, urmat de Macedonia inferioară și meridională în anul 1007. Samuel a dorit să evite o confruntare directă, dar armata sa a fost înfrântă în defileul Cimbalongu, pe drumul de la Serves la Melnik în 29 iulie 1014. Au fost luați cincisprezece mii de prizonieri, iar Vasile al II-lea a poruncit să fie orbiți cu toții, lăsând doar la câte unul din o sută un singur ochi nescos, pentru a-i putea duce pe ceilalți acasă. La vederea acestui spectacol grotesc în data de 15 septembrie 1018, țarul Samuel a făcut un atac de cord și moare,. Din acest moment orice rezistență a Bulgariei va înceta[57] ea fiind acum anexată de către bizantini.

Împăratul Vasile al II-lea a traversat Grecia până la Atena într-un mare triumf, care va fi sărbătorit la Constantinopol cu mare fast în anul 1019. După aceste strălucite victorii împăratul Vasile al II-lea s-a putut mândri pe bună dreptate că a reușit să dea Imperiului Bizantin o putere pe care așa după cum am mai spus, acesta nu a mai cunoscut-o de pe vremea lui Iustinian.[58] Așadar, împăratul Vasile al II-lea a reușit să refacă și în plan extern importanța Imperiului Bizantin, dar și să-i redea limitele care corespundeau unei adevărate unități teritoriale. Acum au fost incluse în cadrul Imperiului Peninsula Balcanică, Asia Mică, Siria de nord, Mesopotamia Superioară, Armenia, Transcaucazia, regiunea Adriaticii, precum și Italia meridională.

După domnia lui Iustinian (527-565), cea a împăratului Vasile al II lea este cea mai lungă din istoria Imperiului Bizantin. Cu toate acestea între cei doi împărați a existat o diferență mare, deoarece capacitatea intelectuală și teologică, de care a dat

[57] Michel Kaplan, op. cit., p. 28.

[58] Charles Diehl, op. cit., pp. 103-104.

dovadă Iustinian, a făcut să-l eclipseze pe Vasile al II-lea. Acesta a fost în primul rând un iscusit soldat, care de-a lungul domniei sale a stat mai mult printre ostașii săi, în afara zidurilor Constantinopolului. Împăratul Vasile al II-lea a avut ca obiectiv principal al domniei sale progresul României, problemele sociale ocupând un rol aparte, iar calitățile sale de bun administrator au ieșit în evidență prin modul cum a reușit să conducă Imperiul Bizantin.[59]

Marele învățat al acestei perioade Mihail Psellos, a reușit să-i facă un portret fizic împăratului Vasile al II-lea, care se va încadra foarte bine în imaginea pe care i-o redă Psaltirea de la Veneția. Aici este reprezentat în echipament militar, unde conducătorii bulgarilor învinși au venit să-i aducă omagiul. Imaginea pe care i-au descris-o istoricii se poate vedea și aici: cu pielea albă dominată de fruntea înaltă, o barbă deasă îi împodobește fața, corpul fiind bine proporționat, iar privirea este clară și hotărâtă.

Fiind un cavaler cu totul excepțional împăratul Vasile al II-lea, a fost obișnuit cu mersul pe jos, iar autoritatea și-a exercitat-o prin cuvântul scurt, care nu era pregătit dinainte, fiind înclinat spre mânie. Ca un mare conducător de armată împăratul Vasile al II-lea a avut și calități de bun administrator, iar când era fericit râdea larg. În momentul când a reușit să scape de parakimomenos și de cei doi Bardas, el n-a mai avut nevoie de ajutorul nimănui, neavând nici prim-ministru, nici alte persoane favorite, iar ceea ce este cel mai interesant, este faptul că el nu a fost căsătorit niciodată, nerămânând de la el nici un descendent.

---

59 Louis Bréhier, op. cit., p. 177.

Cu toate că a reușit să se înconjoare de oameni valoroși, care au fost în același timp și buni administratori, Vasile al II-lea a luat singur toate deciziile importante. În tot timpul vieții sale, el a dorit să asigure prosperitatea și dominația Imperiului Bizantin, pentru a putea valorifica cât mai mult rezultatele câștigate. Una din preocupările sale primordiale a fost aceea de a aduce cât mai mulți bani în vistieria sa, astfel că după moartea sa au rămas de la el două sute de mii de talanți[60], precum și imense comori și bijuterii pe care le-a ascuns în peșteri săpate în formă de labirint.[61]

Imperiul Bizantin in timpul lui Vasile al II-lea

Sursa: De la Nécropotame (French version); Cplakidas (English translation) – Translated and extensively modified from Image:Map_Byzantine_Empire_1025-de.svg, CC BY-SA 2.5, https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=4078443

[60] Mihail Psellos, *Cronografia. Un veac de istorie bizantină*, traducere de Radu Alexandrescu, Editura Polirom, Iași, 1998, p. 26.

[61] Louis Brehier, op. cit., p. 180.

VII.9. Imperiul Bizantin după moartea împăratului Vasile al II-lea

După moartea împăratului Vasile al II-lea, la conducerea Imperiului Bizantin va veni fratele său Constantin al VIII-lea Porfirogetul (1025-1028). El a împărțit cu numele multă vreme tronul imperial cu Vasile al II-lea, iar la moartea acestuia, Constantin al VIII-lea era deja bătrân. În anul 1028, Constantin al VIII-lea s-a îmbolnăvit grav și în această situație, el a luat măsuri pentru asigurarea succesiunii. El o va căsători, în noiembrie 1028, pe fiica sa Zoe cu vârstnicul senator Roman Arghir/Argyros, perfectul Constantinopolului. Astfel, după moartea lui Constantin al VIII-lea în decembrie 1028, Roman al III-lea Arghiros va prelua tronul bizantin între anii 1028-1034. El nu a fost un împărat de succes și a renunțat total la politica împăraților macedoneni în privința proprietăților funciare. De asemenea, Roman al III-lea Argyros a făcut marea greșeală de a o ignora pe Zoe, care era ultima sursă a autorității sale politice. Astfel, Zoe va intra în relație cu Mihail, un țăran din Paflagonia, care a fost adus la palat de fratele său, eunucul Ioan Orphanotrophos. În anul 1034, pe când se afla în baie Roman al III-lea a fost omorât.

Zoe care era în vârstă de aproape cincizeci și șase de ani se va căsători cu amantul ei Mihail Paflagonianul. Acesta la insistențele lui Zoe, va fi proclamat împărat și va conduce Imperiul Bizantin între anii 1034-1041, sub numele de Mihail al IV-lea Paflagonianul. El s-a îmbolnăvit și a murit în anul 1042,

iar conducerea Imperiului Bizantin a urmat Mihail al V-lea Calafates/Kalphates 1041-1042.[62]

În timpul domniei lui Mihail al IV-lea Paflagonianul, dar și a scurtei domnii a nepotului său, Mihail al V-lea Calafates/Kalphates (1041-1042), Imperiul Bizantin a trecut prin multe agitații și nemulțumiri violente, care s-au finalizat prin detronarea și orbirea lui Mihail al V-lea. Timp de aproape două luni, Imperiul Bizantin va fi condus de către Zoe, care era văduvă pentru a doua oară și sora sa mai mică Teodora.[63] Zoe (în vârstă de șaizeci și patru de ani) se va căsători pentru a treia oară, cu Constantin Monomahul, care era membru al aristocrației civile și rudă cu Roman al III-lea Argyros. El va fi proclamat împărat și va conduce Imperiul Bizantin între anii 1042-1055, sub numele de Constantin al IX-lea Monomahul. În timpul domniei lui Constantin al IX-lea Monomahul, viața de la palat era de un fast deosebit, iar împăratul s-a înconjurat de intelectuali de calitate cum au fost Constantin Leichoudes, poetul Ioan Mavroupos, juristul Ioan Xiphilinos, istoricul și filosoful Mihail Psselos, iar unii dintre ei au fost comparați cu marii literați din Renașterea italiană de mai târziu.[64]

Zoe va muri înaintea lui Constantin al IX-lea, iar după moartea lui la conducerea Imperiului Bizantin va urma Teodora între anii 1055-1056. Astfel, domnia celor două surori, Zoe și Teodora marchează cea de a doua și ultima situație în care femeile au condus Imperiul Bizantin, Cu puțin timp înainte de a muri, Teodora la solicitările partidului de la curtea imperială, îl va desemna ca și succesor al ei pe bătrânul patrician Mihail

[62] Timothy E. Gregory, op. cit., pp. 252-253.
[63] A. A. Vasiliev, op. cit., p. 312.
[64] Timothy E. Gregory, op. cit., p. 253.

Stratiotikos. Acesta va conduce Imperiul Bizantin între anii 1056-1057 sub numele de Mihail VI-lea Bringas/Stratiotikos și va urca pe tron după moartea împărătesei Teodora în anul 1056. Împărăteasa Teodora a fost ultimul suveran al puternicei dinastiei macedonene, care a condus Imperiul Bizantin o sută optzeci și nouă de ani 867-1056.[65]

Datorită faptului că după moartea împăratului Vasile al II-lea s-a instaurat anarhia, această situație i-a încurajat pe musulmani să înceapă mai multe incursiuni în împrejurimile Alepului, care au fost încununate cu mai multe victorii. Tânărul și puternicul general Georgios Maniakes, va reuși să redreseze situația pentru bizantini, la începutul deceniului al treilea din secolul al XI-lea, când va ocupa Edessa. El va recupera scrisoarea apocrifă a Mântuitorului Isus Hristos adresată regelui Abgar al Edessei.

După ce a cucerit Edesa împăratul Roman al III-lea Argyros (1028-1034), le-a propus musulmanilor un tratat de pace, în care a stabilit două clauze pentru orașul Ierusalim. În prima, el le-a cerut dreptul creștinilor de a-și reconstrui toate bisericile distruse de către musulmani, iar Biserica Sfântului Mormânt trebuia să fie refăcută pe cheltuiala trezoreriei imperiale. În a doua clauză, împăratul trebuia să-și păstreze dreptul de a numi patriarhul Ierusalimului. Datorită neînțelegerilor pe mai multe clauze din tratat, negocierile au durat mai mult timp. După unele păreri califul s-ar fi opus celor două clauze, dar în anul 1036, când s-a finalizat tratatul,

[65] A. A. Vasiliev, op. cit., p. 312.

împăratul a primit dreptul de a restaura Biserica Sfântului Mormânt pe cheltuiala sa.

În Sicilia, cu toate că Georgios Maniakes a obținut mai multe victorii, acestea nu au dus la rezultate precise. În toate aceste campanii din Sicilia, flota bizantină a fost însoțită de drujina (compania) varego-rusă, care era în slujba Imperiului Bizantin. Începând cu mijlocul secolului al XI-lea Imperiul Bizantin se va confrunta cu un nou inamic, turcii selgiucizi. Aceștia vor juca în următoarea perioadă un rol important în istoria Imperiului Bizantin.

La sfârșitul secolului al X-lea sau începutul secolului al XI-lea normanzii au format principate în sudul Italiei. Victoriile rapide pe care aceștia le-au obținut au schimbat total echilibrul de putere din Italia și astfel, vechii inamici ai bizantinilor longobarzii și arabii, vor fi înlocuiți foarte repede de noua putere expansionistă a normanzilor. De asemenea, alte state europene, în special papalitatea, dar și Imperiul German, se temeau foarte mult de puterea crescândă a normanzilor. Bizantinii au conștientizat și ei faptul că va fi posibil, pentru prima dată, să se confrunte cu amenințarea directă a normanzilor.[66]

Cu toate că Imperiul Bizantin a trecut după moartea lui Vasile al II-lea, printr-o perioadă de tulburări, în timpul dinastiei macedonene, granițele orientale ale acestuia au ajuns până la Eufrat, iar Siria cu Antiohia făceau parte din Imperiu.

---

[66] Timothy E. Gregory, op. cit., p. 257.

Așadar, aceasta a fost cea mai strălucită perioadă din istoria relațiilor bizantine cu musulmanii orientali.[67]

După aceste însemnate succese în plan politico-militar și mai ales o dată cu sfârșitul dinastiei Macedonene între anii 1025-1081, Imperiul Bizantin va trece printr-o mare criză, deoarece numeroasele lupte pentru tron vor aduce la conducerea Bizanțului împărați, care n-au fost la înălțimea înaintașilor, iar uzurpările au fost numeroase. Acum va fi ruinată și țărănimea liberă, iar statul bizantin și-a pierdut puterea mondială pe care a avut-o.

VII.10. Renașterea artistică

Împărații macedoneni au acordat o importanță cu totul aparte artei, astfel că pentru ea s-a deschis o nouă eră. Vasile I și succesorii săi au fost, ca și împăratul Iustinian, mari constructori, iar arhitecții, pe care i-au folosit au avut o fantezie ingenioasă și creatoare, reînnoind o serie de Biserici fermecătoare de tipul Sfintei Sofia.[68]

Renașterea artistică macedoneană, manifestată în arhitectură, a avut preferință pentru edificiile cu plan în cruce greacă înscrisă, în care cupola se sprijină pe patru bolți în leagăn, care desenează brațele egale ale unei cruci grecești. Noile edificii, de un echilibru și o sobrietate clasică, le întâlnim

---

[67] A. A. Vasiliev, op. cit., p. 320.
[68] Charles Diehl, op. cit., p. 116.

la Constantinopol (Biserica Maicii Domnului), în Boetia (Skipru) și la Muntele Athos (catalicoanele mănăstirilor Lavra, Ivirion și ale altora). Vechea tradiție bazilicală se regăsește, de asemenea și în mediile conservatoare din provincie (Capadocia, Macedonia), dar și în Bulgaria (Pliska), de curând convertită la creștinism.

„Renașterea macedoneană” și-a găsit expresia deplină în pictura monumentală, unde reacția față de primatul influențelor orientale va aduce reîntoarcerea spre valorile clasice greco-romane având ca efect fixarea programului iconografic. În pictura acestei perioade s-au manifestat două tendințe: una de inspirație monastică, care se întâlnește în frescele din Bisericile rupestre capadociene, cealaltă aulică, de inspirație metropolitană, pe care o găsim în mozaicurile din catedrala Sfânta Sofia din Constantinopol. Ele sunt de o cromatică strălucitoare, în care gustul pentru modelele clasice apare foarte limpede.[69]

În decorarea bisericilor, dar și în cea a palatelor s-a manifestat un gust pentru un lux strălucitor și o prodigioasă splendoare. Mozaicuri precum cele ale mănăstirii Sfântul Luca, dar și cele de la Daphni, capodopere ale artei bizantine, sau cele de la Sfânta Sofia din Kiev, atestă puternica influență pe care această artă a exercitat-o în tot Orientul.

De asemenea, pentru arta bizantină din această perioadă sunt reprezentative: manuscrise admirabile ornate pentru

---

[69] Stelian Brezeanu, op. cit., p. 78.

împărați, ca cele ale Sfântului Grigore din Nazianz, ale Psaltirii de la Biblioteca Națională din Paris, ale menologului basilical de la Vatican, ale Psaltirei Marciane de la Veneția, emailuri orbitoare, ca relicvariul de la Limburg, sau icoanele reprezentând pe Sfântul Mihail, conservate în tezaurul de la San Marco, fildeșurile, dar și stofele. Toate acestea sunt suficiente pentru a arăta ce fel capodopere era capabilă să creeze arta bizantină.[70]

Alături de arta religioasă s-a dezvoltat în paralel și o artă profană, care a fost dedicată împăraților și celor mari. Ea a fost total inspirată din istorie și din mitologia clasică și completată cu subiecte de gen sau cu pictură istorică și cu portrete.[71] Desigur pictura profană și-a luat și ea revanșa împotriva academismului dominant, dar din păcate nu s-au păstrat decât descrieri ale scenelor de curte și de vânătoare pictate pentru Manuel Comnenul la palatul Blachernelor.

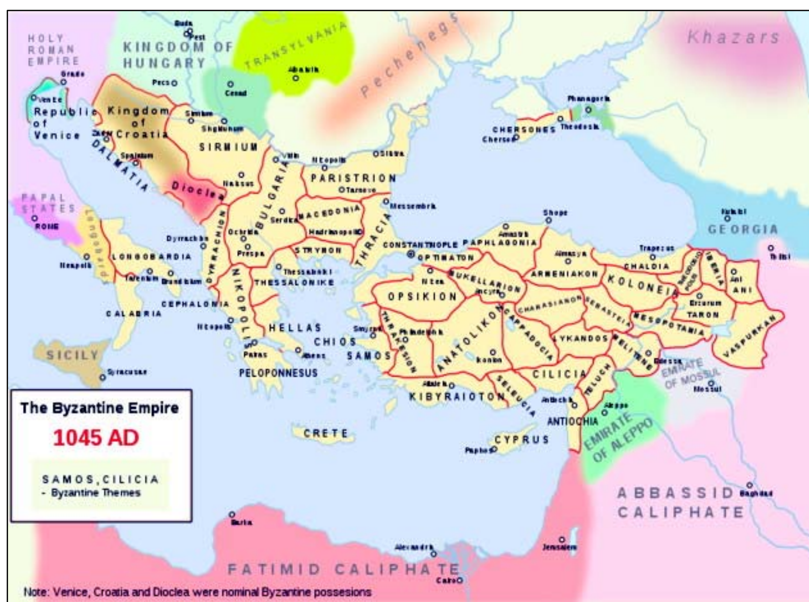
Cea mai bună expresie a renașterii din această epocă a fost fresca, ale cărei linii au devenit mai suple și deci mai apte să redea aspirațiile spirituale.[72] Străinii din Orient, ca și cei din Occident, vedeau în Bizanț un oraș unic în lume, radiind o strălucire de aur. La slavi, ca și la arabi, în Italia și în Franța îndepărtată, obsesia Bizanțului și civilizația sa influențau profund. Monarhia bizantină constituia, sub împărații macedoneni, unul dintre cele mai puternice state care existaseră.[73]

---

[70] Charles Diehl, op. cit., p. 117.
[71] Ibidem, p. 116.
[72] Alain Ducellier, op. cit., p. 206.
[73] Charles Diehl, op. cit., p. 118.

Pe lângă *Ecloga,* în această perioadă *Bazilicalele* (887-893), au fost cel mai reprezentativ moment juridic bizantin. De asemenea, tot în această perioadă are loc o puternică renaștere artistică în arhitectură, mozaic, dar mai ales în pictura monumentală.

Literatura bizantină a cunoscut o strălucire cu totul aparte între secolele X-XII, prin apariția romanului în versuri Dighenis Akritas, capodopera literaturii bizantine, iar viața intelectuală se va dezvolta și mai mult ajungând să cunoască momentul său culminant prin reorganizarea Universității din Constantinopol, care a avut în fruntea ei puternica personalitate a istoricului și omului de știință Mihail Psellos (1018-1078).

Imperiul Bizantin în anul 1045

Capitolul VIII.

Politica internă a Imperiului și civilizația bizantină în secolele X-XI

Sursa: De la Cplakidas – Operă proprie, CC BY-SA 3.0, https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=5084599

Dezvoltarea pe toate planurile, pe care a avut-o Bizanțul în secolul al X-lea, dar și influența exercitată asupra popoarelor civilizate, care l-au înconjurat, a făcut din el un adevărat Imperiu universal. Puterea și prestigiul, de care s-a bucurat Bizanțul acum, s-a datorat în primul rând organizării interne pe care a avut-o.[1] Constantinopolul era acum capitala eleganței, bogăției, luxului și a rafinamentului, iar datorită impresionantelor comori de artă, pe care le poseda, făcea din el cel mai bogat muzeu al tuturor timpurilor.

Viața din Constantinopol, în această perioadă a fost dominată de trei monumente: Palatul Imperial/Palatul Sacru/Marele Palat, Biserica Sfânta Sofia și Hipodromul.

VIII.1. Palatul Imperial/Palatul Sacru/Marele Palat

Întreaga viață politică, militară și administrativă a Imperiului Bizantin și locul unde își avea reședința împăratul, era de fapt un oraș în miniatură, compus din numeroase edificii, care au fost adăugate de către împărați pe parcursul a mai bine de șapte secole, și care se întindea pe o suprafață de patruzeci de hectare. În anul 880, împăratul Vasile I Macedoneanul va construi în palatul imperial Noua Biserică (Nea Ekklesia). Această biserică era foarte somptuoasă, având cinci cupole, două fântâni exterioare, iar interiorul era îmbrăcat în argint. Potrivit biografului: *„biserica* [*era*] *ca o mireasă împodobită cu perle și aur, cu argint scînteietor și cu un soi de marmură bogat irizată*."[2] Din păcate biserica nu a rezistat pe parcursul timpului.[3]

---

1 Ibidem, p. 109.

2 C. Mango, *The Art of the Byzantine Empire 312-1453*, Englewood Cliffs, NJ, 1972, retipărită Toronto 1986, p. 193.

3 Timothy E. Gregory, op. cit., p. 224.

În secolul al X-lea a fost construit zidul din incintă, care închidea: opt curți interioare, șapte vestibule, zece apartamente care aparțineau împăratului și familiei sale. Pe lângă acestea se mai adăugau cinci săli de recepție și de audiență, patru biserici, nouă capele, nouă oratorii, trei săli de mese, o bibliotecă, o galerie de arme, o sală cu trofee, două băi, un menaj, trei terase, opt pavilioane private și șase închisori.

Prin șapte galerii, care erau acoperite, se făcea legătura între anumite părți ale palatului. De asemenea palatul avea numeroase grădini și terase cu dale de marmură. Evident că din acest palat nu au lipsit sălile de recepție, având un fast cu totul aparte. Pe lângă acestea un loc deosebit, îl ocupa impunătoarea sală a tronului care avea o formă octogonală, fiind acoperită cu o cupolă, care avea un diametru de șaisprezece metri, și care era decorată cu mozaicuri. Sala de audiențe avea șaisprezece coloane de marmură policromă. Tot in această sală mai existau nouăsprezece canapele mari, unde invitații stăteau câte doisprezece pe câte o canapea.

De o splendoare cu totul aparte era sala de recepție unde împăratul îi primea pe ambasadori și pe cei mai de seamă musafiri. Aici, tronul imperial era așezat pe o estradă înaltă, fiind umbrit de un platan din argint care avea frunzele din aur, iar pe margini erau grifoni de aur. De asemenea, la baza tronului erau doi lei mari din aur. În fața tronului se găsea o imensă vitrină, unde erau expuse la recepțiile deosebite, cele mai valoroase giuvaeruri ale casei imperiale. În momentul când erau primiți ambasadorii, anumite mecanisme ingenioase făceau ca leii să ragă, păsările să cânte, iar tronul imperial să se ridice până în plafon creând astfel, o atmosfera impresionantă si uimitoare în același timp. Despre Palatul Sacru, cruciatul

Eudes de Denil spunea că: *„nimic nu egalează frumusețea lui exterioară; cât despre interior, depășește tot ce aș fi în stare să spun."*

Pe lângă Palatul Sacru, în Constantinopol mai erau și alte palate imperiale, cum ar fi: Bucoleon. Acesta a fost construit în secolul al X-lea pe țărmul Mării Marmara. Despre acest palat, cavalerul cruciat Robert de Clari scria, în anul 1204, că: *„avea cinci sute de apartamente, toate cu mozaicuri de argint, și treizeci de canapele, toate țâțânele și încuietorile ușilor erau de argint și toate coloanele numai de jasp și porfir"*.

Tot în Constantinopol era și palatul Vlaherne, care a fost construit într-o zonă liniștită din nordul orașului, în secolul al XII-lea, când Palatul Sacru a fost părăsit.[4]

VIII.2. Biserica Sfânta Sofia

Sursa: http://www.istorie-pe-scurt.ro/sfanta-sofia-cea-mai-frumoasa-biserica-din-lume/

---

[4] Ovidiu Drimba, op. cit., pp. 174-175.

Dintre toate bisericile din Constantinopol, cea mai renumită era Sfânta Sofia „Înțelepciunea Divină/Înțelepciunii lui Hristos" sau „Biserica cea Mare" cum a fost numită de către credincioși. Ea a fost construită de către împăratul Constantin cel Mare între anii 330-360.[5] Pe parcursul anilor ea a suferit de mai multe ori, fiind distrusă de incendiul din anul 404, în timpul tulburărilor provocate de condamnarea la exil a Sfântului Ioan Gură de Aur[6] (344/354-407). Astfel conflictul va atinge apogeul în 20 iunie 404, când împăratul Arcadiu (395-408), îl va alunga din scaunul patriarhal pe Sfântul Ioan Gură de Aur trimițându-l în exil pe țărmul sudic al Pontului Euxin, unde va muri în 14 septembrie 407. Când populația Constantinopolului a aflat că iubitul lor patriarh a fost trimis în exil, s-au adunat să protesteze în fața Palatului Imperial/Palatului Sacru/Marele Palat, și au dat foc. Acesta avea să distrugă catedrala Sfânta Sofia, dar și Casa Senatului din capătul estic al Augustaeum-ului.[7]

Din păcate catedrala Sfânta Sofia va fi distrusă și în timpul răscoalei Nika din anul 532. La patruzeci și cinci de zile de la sfârșitul răscoalei Nika, împăratul Iustinian va începe refacerea catedralei Sfânta Sofia, cu ajutorul arhitecților Anthemios/ Antim din Tralles și Isidor din Milet.[8] Aceștia au fost doi dintre

[5] Stelian Brezeanu, op. cit., p. 11.

[6] Pr. prof. dr. Emanoil Băbuș, *Bizanțul istorie și spiritualitate, Ediția a doua, revizuită și adăugită*, Editura Sofia, București, 2010, p. 217.

[7] John Freely, *Istanbul Orașul Imperial*, Traducere din engleză de Ondine-Cristina Dascălița, Editura Trei, București, 2017, p. 63.

[8] Charles Diehl, op. cit. p. 54.

cei mai importanți oameni de știință din acea vreme, și astfel ei au realizat un proiect strălucit și îndrăzneț.

Potrivit tradiției, pentru a da o splendoare cât mai mare catedralei Sfânta Sofia, împăratul Iustinian a dat ordin guvernatorilor de provincii să trimită în Constantinopol cele mai frumoase piese din monumentele antice. Aceștia, vor trimite din exploatările cele mai bogate, cantități enorme de marmură de diferite culori. De asemenea, pentru grandoarea catedralei a fost adus: aur, argint, fildeș și pietre prețioase, iar la construcția ei au lucrat zece mii de muncitori și o mie de maiștri, care au fost coordonați de cei doi mari arhitecți și mari fizicieni Anthemios/Antim din Tralles și Isidor din Milet. Pe parcursul celor cinci ani cât a durat construcția catedralei Sfânta Sofia, împăratul Iustinian inspecta personal lucrările de construcție, dând sfaturi și încurajându-i pe muncitori. Catedrala Sfânta Sofia a fost inaugurată solemn, în prezența împăratului Iustinian, în ziua de Crăciun a anului 537. Potrivit unor izvoare, împăratul a fost copleșit de această construcție, iar în momentul când a intrat în catedrală a spus: *„Mărire lui Dumnezeu, Care m-a socotit vrednic de această faptă! Te-am învins Solomon!"*[9]

Biserica combină planul longitudinal cu spațiul interior, care este acoperit de o cupolă și o structură cu plan central. Suprafața bisericii este un dreptunghi, de șaptezeci și opt de metri pe șaptezeci și doi de metri, având arcade imense pe coloane din părțile laterale nordice și sudice. În partea centrală este cupola, care are un diametru de treizeci și unu de metri,

---

[9] A. A. Vasiliev, op. cit., p. 211.

fiind situată la șaizeci și doi de metri de la pardoseală, având patruzeci de ferestre, iar ferestrele în arce ogivale dau și mai pregnant impresia că lumina vine de sus.[10]

Pe părțile estice și vestice au fost construite semicupole, iar pereții exteriori au ferestre, care acum sunt de dimensiuni mult mai mici decât cele originale.[11] Pentru bolțile în cruce de le cele două laterale ale catedralei Sfânta Sofia, se încrucișează două leagăne, care se alternează și muchiile unui leagăn se încalecă armonios cu ale celuilalt. Așadar, construcția catedralei Sfânta Sofia din Constantinopol de către împăratul Iustinian, va marca triumful cupolei în arhitectura bisericească bizantină.[12] Biserica Sfânta Sofia va deveni așadar, un element definitoriu un semn al reuniunii concrete a membrilor unei mari comunități de credincioși sub aceeași cupolă.[13]

La început, catedrala avea o curte spațioasă, atriumul, înconjurată de porticuri, în centrul căruia era o fântână frumoasă din marmură. A patra parte din atrium se învecina cu biserica, și era un fel de portic exterior sau o galerie închisă (nartex), comunicând prin cinci uși cu al doilea portic interior. Din acest portic, prin nouă uși de bronz se făcea accesul în biserică, iar ușa centrală imperială, care era destinată împăratului, era cea mai mare și cea mai înaltă. Podeaua și

---

10 Michel Kaplan, op. cit., p. 280.

11 Timothy E. Gregory, op. cit., pp. 134-135.

12 Michel Kaplan, op. cit., p. 277.

13 Liviu Borcea, *Bisericile ortodoxe răsăritene până la 1453*, Editura Universității din Oradea, Oradea, 2006, p. 7.

coloanele din biserică sunt din marmură multicoloră, care a fost folosită și la unele părți din ziduri.[14]

Biserica Sfânta Sofia este cea mai reprezentativă operă a artei bizantine, unde au fuzionat *„geniul Romei și cel al Orientului în cel mai surprinzător ansamblu”*.[15] Aici au fost aduse cele mai importante colecții de artă religioasă din întreaga lume creștină. În biserica Sfânta Sofia, se puteau vedea icoane pe lemn sau în mozaic, cruci sculptate în fildeș, și care erau ferecate în aur și argint fiind încrestate cu pietre prețioase. Vasele liturgice erau din aur și argint; veșmintele slujitorilor erau din brocart ornate cu broderii din fir de aur și cu sute de perle. De asemenea, cărțile liturgice aveau splendide miniaturi și legături artistice de mare valoare. Sfânta Masă era din aur, altarul era împodobit cu pietre prețioase și emailuri, iar scaunul patriarhului era din argint aurit. Ceea ce dădea o și mai puternică impresie întregii Biserici, erau efectele luminilor care se strecurau printre ferestre, dar și ale miilor de plăci decorative din marmură policromă, ale metalelor prețioase și pietrelor scumpe, care împreună cu mozaicurile pe fondul de albastru și auriu, străluceau mai ales seara în lumina zecilor de candelabre masive din argint.

Pe bună dreptate puteau spune grecii că două treimi din bogățiile lumii se găsesc adunate la Constantinopol. Despre bogățiile din Constantinopol, cruciatul Robert de Clari spunea: *„Cred că atâta bogăție nu se găsește în patruzeci din cele mai bogate orașe ale lumii, luate la un loc.”*[16]

---

[14] A. A. Vasiliev, op. cit., p. 211.

[15] Stelian Brezeanu, op. cit., p. 27.

[16] Ovidiu Drimba, op. cit., p. 175.

Sursa: http://www.istorie-pe-scurt.ro/sfanta-sofia-cea-mai-frumoasa-biserica-din-lume/

După cucerirea Constantinopolului, de către Mahomed al II-lea în 29 mai 1453, splendidele mozaicuri, care încântau ochii credincioșilor, în perioada turcească vor fi acoperite cu zugrăveală. Ceea ce producea în mod cu totul aparte o impresie profundă asupra pelerinilor era crucea enormă, care era în vârful

cupolei, și care strălucea deasupra unui cer înstelat din mozaic. Chiar în zilele noastre pot fi văzute de sub zugrăveala turcească, în partea inferioară a cupolei, înalte siluete de îngeri înaripați.[17]

Catedrala Sfânta Sofia a fost până în anul 1453, cea mai mare biserică a creștinătății, dar și cea mai somptuos ornamentată. Principii Kievului, dar și cei normanzi din Italia, vor veni să caute mozaicuri în Constantinopol. Astfel, porțile de bronz de la multe biserici din Italia, cum ar fi catedralele din Amalfi, Trani, San Paulo fuori le Mura din Roma, dar și de la abația de la Monte Casino, proveneau de la atelierele din Constantinopol. Dacă la acestea mai adăugăm arta frescei, sculptarea fildeșului, apretarea țesăturilor, Imperiul Bizantin, dar mai ales Constantinopolul, stăpâneau în cel mai înalt grad tehnicile artistice.[18]

VIII.3. Hipodromul

Locul în jurul căruia gravita viața populației din Constantinopol era Hipodromul. În forma sa inițială, acesta a fost construit de către împăratul Septimiu Sever (193-211), iar ca și model a fost Circus Maximus din Roma.[19] Împăratul Constantin cel Mare (306-337) a fost acela, care i-a conferit amploarea și semnificația, deoarece de la început a construit în apropierea Hipodromului și a legat de el Palatul Imperial. Hipodromul a fost mai întâi, un loc în care împăratul dialoga cu

---

17 A. A. Vasiliev, op. cit., p. 211.
18 Michel Kaplan, op. cit., pp. 274-275.
19 Ovidiu Drimba, op. cit., p. 175.

poporul. Astfel, el a avut un rol aproape constituțional, deoarece la venirea unui nou împărat, poporul îl ovaționa, iar aclamația acestuia era una dintre etapele accesului la tron, și ea se făcea de cele mai multe ori în Hipodrom.[20] Așadar, în mod obișnuit, noul împărat după ce era încoronat, venea în loja imperială *Kathisma* din Hipodrom, unde primea salutul și ovațiile mulțimii.[21]

Sursa: hipodromul+din+constantinopol&tbm=isch&source=iu&ictx=1&fir=AKj-laMv66e3tM%252C1pD8XvdeybwVLM%252C_&vet=1&usg=AI4_-kS7K6ZAkIxCSoUshFFfD8FStIzbEg&sa

Hipodromul era în formă de patrulater alungit, având o lățime de o sută optsprezece metri și o lungime de aproximativ cinci sute de metri, cu o capacitate de peste treizeci de mii de locuri. El a fost legat de Palatul Sacru/Marele Palat printr-un tunel lung, iar prin acesta împăratul putea să ajungă direct la tribuna sa.

20 Michel Kaplan, op. cit., p. 294.

21 A. A. Vasiliev, op. cit., p. 184.

În fața construcțiilor se găsea și o capelă închinată Maicii Domnului, iar de aici urma o curte, unde în partea dreaptă și în stânga erau grajdurile, de unde se aduceau caii înainte cu o zi de începerea curselor. Împăratul Teodosie I/cel Mare (379-395) a adus în secolul IV din insula Chios sculpturile antice ale lui Lysip; cei patru cai de bronz aurit, care erau înalți de aproximativ trei metri. Aceștia au fost așezați în fața tribunei imperiale, iar deasupra lor era înălțat un turn masiv. În centrul și de-a lungul arenei era spina, o platformă, care avea trei monumente: un obelisc egiptean, cu o înălțime de douăzeci și cinci de metri. Acesta a fost ridicat de către Tuthumes al III-lea la Heliopolis cu 1700 de ani î.Hr. și fost adus la Constantinopol de către împăratul Teodosie I/cel Mare în anul 390. Pe piedestalul acestui obelisc sunt sculptate scene, care reprezentau spectacole de circ la care participa și împăratul. Tot aici se găsea încă un obelisc, care era acoperit cu plăci de bronz având o înălțime de treizeci și doi de metri,. De asemenea, în mijlocul spinei, era o coloană de marmură, care a fost adusă din templul lui Apollo din Delfi și care era în formă de trei șerpi încolăciți. În vârf era un trepied de aur, care amintea de victoria grecilor împotriva perșilor de la Platea, din august 479 î.Hr.

Arena era înconjurată de patruzeci de rânduri de bănci din marmură, iar deasupra ultimului rând era o promenadă cu zeci de statui din marmură, care au fost aduse din temple. Aici erau statuile lui: Hercule, (sculptată de Lysip), Lupoaica alăptând pe Romulus și Remus, dar și alte statui imperiale. Din nefericire cruciații de la 1204 au jefuit toate aceste opere de artă.[22]

---

[22] Ovidiu Drimba, op. cit., pp. 175-176.

După desființarea luptelor de gladiatori de către împăratul Constantin cel Mare, Hipodromul a devenit locul în care se desfășurau cursele de care trase de patru sau doi cai. Unele dintre aceste curse aveau loc în mod regulat, dar cele solemne erau cele care se organizau în 11 mai, ziua în care se aniversa inaugurarea capitalei de către împăratul Constantin cel Mare.[23], La inaugurarea Constantinopolului, în 11 mai 330, serbările au durat patruzeci de zile și ele s-au ținut în Hipodrom.[24]

Vizitii care participau la cursele de care avea haine de culori diferite: verde, albastru, roșu și alb. Întrecerile cu care de luptă a rămas spectacolul favorit al circului, mai ales după ce au fost desființate luptele de gladiatori. Cursele de care au fost bine organizate, ele se aflându-se în jurul vizitiilor fiecărei culori. Fiecare grupare avea propriile surse de finanțare a vizitiilor, cailor și carelor, iar între aceste grupări exista o mare rivalitate și dispută cu partidele reprezentate de celelalte culori. În scurt timp, partidele vor deveni cunoscute sub numele de Albaștri, Verzi, Albi și Roșii. Culorile partidelor, corespundeau celor patru elemente ale naturii: apa (albastră), pământul (verde), aerul (alb) și focul (roșu). Astfel, în secolul al VI-lea, cel mai influent partid era cel al Albaștrilor (Veneto), care era susținător al orthodoxiei și adepți ai Sinodului IV Ecumenic de la Calcedon, motiv pentru care au fost numiți calcedonieni. După acest partid, urma cel al Verzilor (Prasinoi), care era susținător al monofiziților. Aceste partide nu reprezentau numai tendințe politice și religioase, ci și diferite interese de clasă. Cei din

---

23 Michel Kaplan, op. cit., pp. 294-295.

24 *https://ro.wikipedia.org/wiki/Constantin_cel_Mare*, accesat la 23.07.2021.

partida Albaștrilor erau considerați partidul clasei superioare, iar Verzii al clasei de jos.

În timpul domniei lui Anastasie I (491-518), care era monofizit, a izbucnit o răscoală împotriva Verzilor, care erau sprijiniți de către împărat. După ce au urmat mai multe devastări și distrugeri, Albaștrii au proclamat un alt împărat și au năvălit în Hipodrom. Când i-a văzut, împăratul Anastasie I s-a speriat și a apărut fără diademă, poruncind heralzilor să spună poporului că este pregătit să renunțe la coroană. Văzându-l poporul în această situație lamentabilă, s-a calmat și astfel revolta a luat sfârșit. După venirea la conducerea Imperiului Bizantin a lui Iustin (518-527) și Iustinian (527-565), orthodoxia a câștigat o victorie, iar partida Albaștrilor va triumfa. Împărăteasa Teodora îi va favoriza pe Verzi, și astfel chiar în cadrul familiei imperiale erau diviziuni.

Aceste întreceri, circul, dar și partidele, își aveau originea în Imperiul Roman, iar de aici ele au fost preluate în Imperiul Bizantin. La festivitățile din Hipodrom, participau până la cincizeci de mii de spectatori, iar ele se distingeau printr-o somptuozitate deosebită. În perioada bizantină, partidele de circ erau numite *demes*, dar pe parcursul timpului, ele s-au transformat în partide politice, care reprezentau diferite tendințe politice, sociale sau religioase. Astfel, că vocea mulțimii din Hipodrom va deveni un fel de opinie publică, dar și o voce a națiunii. *„În lipsa presei tipărite, Hipodromul a devenit singurul loc de exprimare liberă a opiniei publice care, uneori, își impunea voința statului.”*[25] De asemenea, împăratul de cele mai

[25] F. I. Uspenski, op. cit., p. 506.

multe ori, era obligat să vină în Hipodrom și să dea explicații poporului pentru acțiunile sale.[26]

După ce populația Constantinopolului s-a stabilizat, *demele* s-au limitat la curse de cai și ceremonii. Albaștrii vor ocupa nouă sute de locuri pe gradenele din dreapta lojii imperiale, iar Verzii o mie cinci sute, în stânga acesteia. Pregătirea curselor de cai putea dura două zile. Cel care era însărcinat să se ocupe de tragerea la sorți (*thssarios*) și arbitrul (*actuarios*) se prezentau în sala Lausiakos, care era în apropierea apartamentelor imperiale. Prezentându-se aici, ei îi vor cere împăratului permisiunea de a începe operațiunile. Era un act pur formal, deoarece adevăratul responsabil al organizării era eparhul sau prefectul orașului. Începerea festivităților, se făcea vestită mulțimilor prin arborarea steagului al intrarea în Hipodrom.

Cu o zi înainte de începerea curselor, *demele* organizează prin capitală, o prezentare a cailor, care sunt frumos împodobiți, și care este însoțită de ovații adresate împăratului. La sfârșitul zilei, eparhul va convoca partidele/facțiunile, pentru examinarea urnei din care va avea loc tragerea la sorți. Cursa se desfășura în jurul zidului jos/*spina* din centrul pistei, în același sens. De asemenea, era foarte important ca tragerea la sorți să stabilească cine ocupă coarda (marginea interioară a pistei). Așadar, acest ceremonial de pregătire a cursei, cu amplasarea demelor, se pare că era la fel de important ca și desfășurarea cursei.

Atelajele care participau la cursă sunt cu patru sau doi cai, intrând în cursă două sau patru care. O cursă dura șapte tururi

---

[26] A. A. Vasiliev, op. cit., pp. 184-185.

de pistă, începând din partea stângă a *spinei*. De cele mai multe ori se desfășurau patru curse în prima parte a zilei și încă patru în partea a doua, dar în unele zile se puteau desfășura și mai multe. Înainte de începerea curselor, dacă împăratul era prezent, participanții veneau înaintea lui, pentru a-l ovaționa. De asemenea, în timpul serbărilor de două ori, se distribuia din belșug: pește, pâine, fructe proaspete și dulciuri. În aceste condiții, entuziasmul mulțimilor pentru cursele din Hipodrom a crescut considerabil, mai ales că între pauzele dintre curse, spectatorii erau încântați de dansatori și muzicanți.[27]

Membrii celor patru grupe de cartiere ale orașului, care în același timp îndeplineau și funcția de poliție urbană, erau organizatorii curselor. Ei și-au luat numele după culorile distinctive pe care la purtau cele patru fracțiuni și care mai târziu au fuzionat în două: Albaștrii și Verzii. Cu timpul, aceste fracțiuni ale Albaștrilor și Verzilor, care erau asociații organizatorice sportive, au dobândit un caracter politic. Conflictele dintre ele au dus la revolte, care au provocat mari dezordini, deoarece erau implicate foarte multe persoane. Astfel, în timpul răscoalei Nika din anul 532, au fost implicate multe mase populare, conduse de Verzi. Aceștia erau adversari ai înalților demnitari, care îi manevrau pe Albaștri.[28] Cu toate că existau dezacorduri între cele două partide, acestea s-au unit împotriva guvernării pe care o detestau.

Împăratul Iustinian a purtat tratative cu poporul, care era în Hipodrom, prin intermediul heralzilor, dar nu au ajuns la nici o înțelegere. Prin urmare, revolta s-a răspândit foarte repede în Constantinopol, și astfel catedrala Sfânta Sofia, dar și

---

[27] Michel Kaplan, op. cit., pp. 296-298.

[28] Ovidiu Drimba, op. cit., pp. 176.

cele mai frumoase edificii și monumente de artă au fost distruse sau incendiate. De asemenea, un nepot de al împăratului Anastasie I a fost proclamat împărat. În aceste condiții împăratul Iustinian i-a dat ordin generalului Belizarie să înăbușe răscoala, care dura de șase zile. Acesta i-a adunat pe răsculați în Hipodrom, unde i-a închis și a ucis între treizeci și patruzeci de mii de oameni. Astfel, răscoala a fost reprimată, nepoții lui Anastasie au fost omorâți, iar împăratul Iustinian a putut să-și continue domnia.[29]

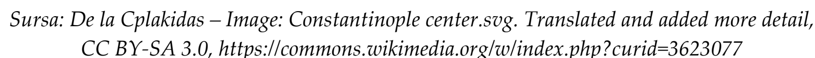
Începând cu secolul al VII-lea, rolul politic al manifestărilor din Hipodrom va dispărea, fiind luat de distracții și festivități. La apogeul crizei iconoclaste, în secolul al VIII-lea, împăratul Constantin al V-lea Copronimul (741-775), va organiza în Hipodrom o ceremonie de batjocorire a monahilor, apropiată în multe privințe de o reprezentație teatrală. Astfel călugării au fost dezbrăcați de haina monahală și îmbrăcați cu veșminte obișnuite. Călugării și călugărițele trebuia să defileze perechi, ținându-se de mână, pentru a simboliza reintegrarea lor în lume.[30]

În secolul al X-lea, împăratul Nichifor al II-lea Fokas (963-969), va oferi în Hipodrom o splendidă reprezentație, cu multe personaje exotice: saltimbanci indieni, măscărici și acrobați arabi, dansatori scandinavi, care erau îmbrăcați în piei de animale. Pe lângă aceștia nu au lipsit scamatoriile, animalele sălbatice, inclusiv un crocodil. De asemenea, a fost adus un câine dresat, care descoperea obiectele ascunse de spectatori,

---

[29] A. A. Vasiliev, op. cit., pp. 186-187.
[30] Michel Kaplan, op. cit., p. 294.

arătând în mulțime care era persoana cea mai darnică, dar și cea mai zgârcită.[31]

Sursa: De la Cplakidas – Image: Constantinople center.svg. Translated and added more detail, CC BY-SA 3.0, https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=3623077

[31] Ibidem, p. 298.

VIII.4. Universitatea din Constantinopol

Cel mai mare centru cultural din această perioadă a fost Constantinopolul, unde exista o puternică și valoroasă Universitate, la care au venit să studieze tineri din toate colțurile Imperiului, dar și din alte țări. Fondatorul Universității din Constantinopol a fost împăratul Constantin cel Mare, care a pus bazele acestei instituții în anul 330. La această Universitate au predat în prima etapă și profesori păgâni.[32]

Principalul centru al învățământului păgân din Imperiul Roman, până în secolul al V-lea a fost orașul Atena, renumit pentru școala sa de filosofie. Aici, profesorii greci de retorică și de filosofie, care mai erau cunoscuți și sub numele de sofiști, veneau din toate părțile Imperiului, pentru a-și etala cunoștințele și arta oratorică, iar alții în speranța că vor face o carieră academică. O parte din salariul profesorilor provenea de la bugetul public, iar o altă parte din bugetele diferitelor orașe. Astfel învățământul public, dar și cel particular, era cel mai bine plătit la Atena decât în oricare alt oraș.[33] Așadar, Atena a fost cel mai renumit centru universitar fiind numit *„tărâmul științelor"*. Aici au venit să studieze Sfântul Grigore din Nazianz (329-390) și Sfântul Vasile cel Mare (330-379), care între anii 350-355 i-a avut ca și profesori timp de patru sau cinci ani pe renumiții: Libaniu (314-393, Proheresiu și Himeriu (315-386).[34]

[32] Ovidiu Drimba, op. cit., p. 196.
[33] A. A. Vasiliev, op. cit., p. 136.
[34] Arhid. Prof. Univ. Dr. Constantin Voicu, Pr. Lect. Univ. Dr. Lucian-Dumitru Colda, *Patrologie* Vol. II, Editura Basilica, București, 2015, p. 164.

La Atena, Sfinții Vasile cel Mare și Grigore din Nazianz l-au avut coleg de studii, pentru o scurtă perioadă în anul 355, pe împăratul Iulian Apostatul (361-363). Acesta, în noiembrie 355 va părăsi Atena, deoarece a fost numit Caesar al Apusului.[35]

Pe lângă Atena, în cadrul Imperiului, mai existau și alte instituții de învățământ superior în renumite centre culturale din: Roma, Siracuza, Gaza, Nisibi, Beirut, Cezareea Capadociei, Antiohia, Cezareea Palestinei, și Alexandria. Aceasta, era renumită pentru studiile din domeniul filosofiei, medicinei, dreptului, geometriei și astronomiei. Universitatea din Beirut era renumită pentru studiile sale din domeniul dreptului.[36] La Cezareea Capadociei, care era un oraș măreț și impunător, iar influența lui se întindea asupra întregii Asii Mici, au studiat Sfinții Vasile cel Mare și Grigore din Nazianz. Acesta, când vorbește despre Cezareea, o numește cu multă mândrie *„metropola discursurilor*." În timpul studiilor de la Cezareea dintre anii 342-346, cei doi Sfinți Părinți au legat o prietenie strânsă, care va dura toată viața.[37] Antiohia era renumită prin studiile de retorică, care erau predate de marele profesor Libaniu, pe care l-au audiat Sfinții Vasile cel Mare, Grigore din Nazianz, Ioan Gură de Aur (354-407), dar și împăratul Iulian Apostatul.[38]

---

35 Călin Ioan Dușe, *Sfântul Vasile cel Mare, un precursor al învățământului modern,* în: vol. *Sapientia et Scientia Theologica: In honorem Renzo Lavatori per l'80° genetliaco* / prefazione di Sua Eccellenza Rev. ma Virgil Bercea; a cura di Anton Rus e Alberto Castaldini, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca 2018, p. 193.

36 Ovidiu Drimba, op. cit. p. 196.

37 Călin Ioan Dușe, op. cit., p. 191-192.

38 Warren Treadgold, op. cit., p. 64.

După triumful creștinismului la sfârșitul secolului al IV-lea, Universitatea din Atena va primi o grea lovitură. La aceasta s-au adăugat și incursiunile devastatoare ale vizigoților, conduși de Alaric (370-410), care au afectat în mod serios viața intelectuală din Atena. Astfel că la mult timp, după ce Alaric a părăsit Grecia, Universitatea din Atena nu va mai atinge nivelul, pe care l-a avut, deoarece numărul profesorilor a scăzut mult. Universitatea din Atena va primi cea mai grea lovitură, atunci când a fost reorganizată Universitatea din Constantinopol. Din momentul în care Constantinopolul a devenit capitala Imperiului (11 mai 330), cei mai mulți retori și filosofi vor veni aici. Așadar, acum vor veni aici din toate părțile Imperiului, cei mai renumiți profesori și cei mai învățați oameni de știință.

Cel care a reorganizat această importantă instituție de cultură a fost împăratul Teodosie al II-lea (408-450), printr-un edictul, pe care l-a dat în acest sens în 27 februarie 425, *Codex Theodosianus* XIV, 9, 3. Acum, Universitatea din Constantinopol va avea treizeci și unu de profesori, care vor preda gramatica, retorica, dreptul și filosofia, în limbile latină și greacă. Cursurile în limba latină erau ținute de trei retori (*oratores*) și zece gramaticieni, iar cele în limba greacă erau ținute de cinci retori sau sofiști (*sofistae*) și zece gramaticieni. De asemenea, în decretul de înființare a Universității se mai prevedea câte o Catedră pentru Filosofie și două Catedre pentru Drept. Cu toate că limba latină a rămas limba oficială a Imperiului, împăratul Teodosie a înțeles că limba greacă era cea mai vorbită și înțeleasă în Constantinopol, dar și în părțile de Răsărit ale Imperiului. Astfel când a fost reorganizată Universitatea,

numărul profesorilor greci va fi mai mare cu doi decât cei latini, iar bilingvismul predării va rămâne așa până la sfârșitul secolului al VII-lea.[39]

Universitatea din Constantinopol va primi o clădire separată din Palatul Imperial, care avea săli mari pentru cursuri.[40] În 14 martie 425, într-un text din *Codex Theodosianus* se făcea elogiul acestei mărețe realizări culturale din Constantinopol, amintind și numele unor profesori. La Catedra de Gramatică a limbii grecești predau Helladios și Syrianus, iar la cea de Gramatică a limbii latine preda Teofil. Sofiștii Martinos și Maximos predau la Catedra de Filosofie, iar juristul Leonțiu la cea de Drept.[41]

Pentru a putea ocupa o catedră la această Universitate profesorii susțineau un examen în fața Senatului Imperial, deoarece statul era acela care controla întregul învățământ superior public. Salariul pe care îl primeau profesorii era anual, plătit din vistieria imperială. Toți profesorii, care predau al Universitate erau creștini. Ei constituiau o corporație închisă bucurându-se de anumite drepturi, iar după douăzeci de ani la catedră deveneau înalți demnitari ai Imperiului Bizantin.[42] Așadar, poziția socială a profesorilor în stat a primit un loc aparte, oferindu-li-se onoruri foarte importante. Profesorilor li s-au interzis să țină cursuri în particular la ei acasă, deoarece aceștia trebuia să-și dedice tot timpul și efortul activităților didactice de la Universitate. Prin această reorganizare

---

[39] Ovidiu Drimba, op. cit., p. 196.

[40] A. A. Vasiliev, op. cit., pp. 136-137.

[41] Paul Lemerle, *Le premier humanisme byzantin, notes et remarques sur enseignement et culture ả Byzance des origines au Xe siècle*, Paris, 1971, p. 63.

[42] Ovidiu Drimba, op. cit., p. 196.

Universitatea din Constantinopol, va deveni cel mai puternic rival al Universității din Atena, care era într-un declin continuu și care va fi desființată de către împăratul Iustinian în anul 529. De asemenea, Universitatea din Constantinopol va contrabalansa și prestigiul vechii Universități păgâne din Alexandria.[43] De acum înainte Universitatea din Constantinopol va deveni pentru o perioadă îndelungată centrul, care va reuni cele mai puternice personalități culturale ale Imperiului Bizantin.[44] Ea va fi singura instituție de învățământ public din Constantinopol, iar prin catedrele sale o putem considera încoronarea și legitimarea definitivă a vechiului ciclu al paideii.[45]

Cu toate că pe parcursul istoriei învățământul superior din Bizanț, a cunoscut anumite schimbări la nivel organizatoric și didactic, având scurte perioade cu o activitate mai redusă, structura sa pe parcursul unui întreg mileniu va rămâne aceeași până la sfârșitul Imperiului. Grija și ambiția permanentă a împăraților a fost aceea de a pregăti cât mai bine pe viitorii funcționari ai Imperiului, care urmau cursurile acestei Universități. Trebuie subliniat faptul că spre deosebire de Universitățile Occidentale în care era inclus și studiul teologiei, la Universitatea din Constantinopol acesta era exclus.

În cadrul acestei evoluții nu trebuie uitat modul în care Iustinian a reușit să reorganizeze învățământul universitar, iar în acest sens el va interzice accesul profesorilor eretici și păgâni. El a dispus închiderea Universității din Atena în anul 529, deoarece aici predarea filozofiei neoplatonice a cunoscut o mare

---

43 Pr. prof. dr. Emanoil Băbuș, op. cit., p. 153.

44 A. A. Vasiliev, op. cit., p. 137.

45 Alain Ducellier, op. cit., p. 174.

dezvoltare. Împăratul Iustinian va acorda o atenție cu totul aparte învățământului juridic, mărind durata studiilor de la patru la cinci ani.

Pe lângă Universitatea din Constantinopol, au mai fost încă două instituții de învățământ superior legate de studiul dreptului la Roma și Beirut, dar care au dispărut în 546 și respectiv în 551.[46] După domnia lui Iustinian (527-565), Universitatea din Constantinopol apune,[47] astfel că în timpul domniei lui Heraclie (610-641), ea a fost supusă unei reorganizări. Din nefericire în timpul domniei lui Focas (602-610), perioada de anarhie prin care trece Imperiul Bizantin și odată cu căderea sistemului administrativ, dar și a stării culturale, Universitatea constantinopolitană, va apune din nou.

Cel care a reușit să înființeze o nouă școală superioară un „Oikumenikon Didaskaleion" în locul celei înființate de Teodosie al II-lea, a fost împăratul Heraclie. Patriarhul Serghie I (610-638) a fost cel care a avut inițiativa înființării noii Universități, arătând prin aceasta că Biserica a manifestat o mare autoritate în Bizanț. În perioada iconoclastă, datorită faptului că profesorii și studenții acestui focar de cultură au manifestat o simpatie cu totul aparte față de cultul icoanelor, Universitatea s-a închis din ordinul împăratului iconoclast Leon III Isaurul (717-740).[48]

În timpul perioadei iconoclaste învățământul superior din Bizanț a cunoscut două direcții, care au fost trasate încă din

---

[46] Ovidiu Drimba, op. cit., pp. 196-197.

[47] Michel Kaplan, op. cit., p. 330.

[48] Preot prof. dr. Ioan Rămureanu, Preot prof. dr Milan, Șesan, Preot prof. dr. Teodor, Bodogae, op. cit., p. 516.

timpul împăratului Constantin cel Mare. Aceste două direcții au fost:

1. științele profane în special cele umaniste și juridice alături de medicină și matematică;
2. studiile teologice.

După finalizarea luptelor iconoclaste, literatura și arta vor intra într-o etapă de revigorare. Astfel Universitatea din Constantinopol, va fi refăcută în palatul Magnaura de către Cezar Bardas, consilierul împăratului Mihail al III-lea/Bețivul (855-867). Cele șapte arte liberale, *septem artes liberales*, erau împărțite în două grupe: *trivium*, gramatică, retorică, dialectică și *quadrivium*, aritmetică, geometrie, astrologie și muzică.[49] Așadar, acum vor fi înființate noi catedre de: filosofie, retorică, aritmetică, geometrie, astronomie și muzică. Ele vor fi predate în limba greacă, deoarece începând din secolul al VII-lea aceasta a devenit limba oficială a Imperiului Bizantin.[50]

Sub conducerea lui Leon din Tesalonic/Matematicianul (790-869), Universitatea din Constantinopol va deveni centrul unei culturi admirabile,[51] iar acesta avea ca obiectiv public: „*remedierea rusticității și a ignoranței guvernanților*." Cei mai remarcabili profesori care au predat la această Universitate au fost: Leon Matematicianul care a fost cel mai învățat om pe care l-a avut Bizanțul până în secolul al XIV-lea,[52] dar și Fotie. Leon a fost desemnat să conducă această Universitate[53], dar și Fotie

---

[49] Nicolae Bănescu, *Istoria Imperiului Bizantin* vol. II, ediție îngrijită de Tudor Teoteoi, Editura Anastasia, București, 2003, p. 263.

[50] Ovidiu Drimba, op. cit., p. 197.

[51] Charles Diehl, op. cit., p. 87.

[52] Michel Kaplan, op. cit., p. 342.

[53] A. A. Vasiliev, op. cit., p. 306.

(810-891), personalitatea cea mai marcantă a secolului său. Universitatea va continua să funcționeze și în timpul lui Constantin al VII-lea Porfirogenetul (913-959) cu patru catedre: gramatică, aritmetică, geometrie și filosofie.[54]

Prin legea din anul 1045, împăratul Constantin al IX-lea Monomahul (1042-1054) va acorda o importanță primordială dreptului, și astfel cursurile au fost predate gratuit tuturor studenților.[55] El va înființa o școală superioară de drept, pentru formarea funcționarilor imperiali.[56] Așadar, Universitatea din Constantinopol va fi reîntemeiată în anul 1045, cu facultăți de filosofie și drept, având la bază principiile educației clasice. Ioan Xiphilinos (1010-1075) a fost cel ce a devenit conducătorul școlii juridice și păstrătorul dreptului (nomophilax). De acum, învățământul juridic nou reorganizat a fost acela care a pregătit pe viitorii magistrați și înalții demnitari ai administrației imperiale bizantine.

De asemenea, învățământul universitar se va reorganiza pe baze noi, întemeindu-se o școală superioară filosofică și juridică în anul 1045, avându-i ca inițiatori pe sfetnicii împărătești Mihail Psellos (1018-1078), Ioan Xiphilinos și Constantin Leichudes († 1063). Ca o sinteză a tuturor științelor, filosofia era disciplina cea mai înaltă. Retorii, care erau: gramatici, filosofi și umaniști în același timp, comentau textele poetice ale istoricilor și oratorilor Greciei antice. Filosofii îl studiau pe Aristotel și Platon, prevestind încă din secolul al XI-lea renașterea platonică ulterioară. Mihail Psellos va fi numit la

---

[54] Michel Kaplan, op. cit., p. 330.
[55] Ovidiu Drimba, op. cit., p. 197.
[56] Michel Kaplan, op. cit., p. 330.

conducerea Universității, fiind distins cu mărețul titlu de „consul (hypatos) al filosofiei."[57]

Universitatea constantinopolitană a reușit să ajungă renumită în întreaga lume din sec. XI și până la înfrângerea bizantinilor din anul 1453. În același timp ea și-a exercitat o influență puternică atât asupra Orientului arab cât și asupra Occidentului latin.[58]

VIII.5. Personalități culturale ale secolelor IX-XI

La sfârșitul secolului al X-lea și începutul secolului al XI-lea, Constantinopolul cunoaște o adevărată renaștere literară. După sfârșitul luptelor iconoclaste, începând din anul 843 s-a instaurat o pace, care a dat posibilitatea unei renașteri culturale, dar și a unei reînvieri pentru studiul antichității grecești și creștine.[59]

În acest sens dinastia macedoneană a reușit să creeze personalități de excepție ca: Fotie un savant prodigios, spirit curajos și puternic, dar și un geniu universal, ca Mihail Psellos, cel mai sclipitor și novator al timpului său, care a reușit să reașeze la locul de onoare filosofia platoniciană. Talentul său de scriitor l-a situat în poziția de a fi egalul celor mai mari.[60] Alături

---

[57] Timothy E. Gregory, op. cit., p. 253.

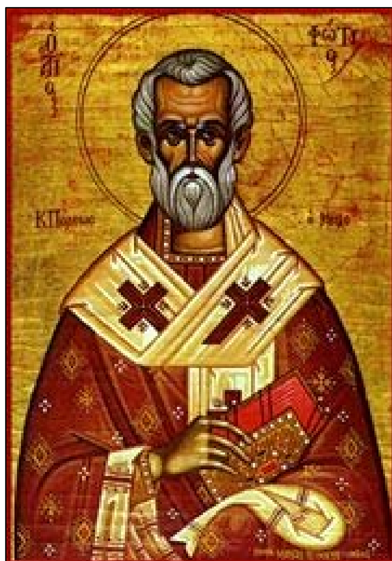
[58] Preot prof. dr. Ioan Rămureanu, Preot prof. dr Milan, Șesan, Preot prof. dr. Teodor, Bodogae, op. cit., pp. 516-517.

[59] Ieromonah Alexandru Golitzin, *Simeon Noul Teolog: Viața, Epoca, Gândirea* în: *Sfântul Simeon Noul Teolog. Discursuri teologice și etice*, scrieri I, Studiu introductiv și traducere. Diac. Ioan I. Ică jr. și un studiu de ieromonah Alexander Golizin, Sibiu, 1998, p. 417.

[60] Charles Diehl, op. cit., pp. 115-116.

de ei mai putem aminti pe: Teofan, Nichifor, Simeon Metafrastul, Sfântul Simeon Noul Teolog, Iosif Genesis, Ioan Kameniates, Constantin al VII-lea Porfirogenetul, Leon Diaconul, Ioan Skylitzes și Gheorghe Kedrenos.[61]

VIII.6. Fotie 810-893

Sursa: https://ro.orthodoxwiki.org/Fotie_cel_Mare

Fotie s-a născut la Constantinopol în anul 810, iar părinții săi Sergiu și Irina au fost exilați de către împăratul Teofil (829-842), datorită faptului că nu au acceptat politica iconoclastă a acestuia. Fotie a fost nepotul patriarhului Tarasie (784-806), dar și rudă cu patriarhul iconoclast Ioan al VII-lea Grămăticul (837-

[61] Preot prof. dr. Ioan Rămureanu, Preot prof. dr Milan, Șesan, Preot prof. dr. Teodor, Bodogae, op. cit., p. 514.

843).[62] Numeroasele daruri, cu care a fost înzestrat de Dumnezeu, au fost înmulțite prin marea sa râvnă față de studiu. Fotie mărturisește într-o scrisoare către episcopii orientali, că a fost atras de viața monahală, dar cu toate acestea el a ales o carieră profană. Astfel Teoctist, care a fost primul ministru al împărătesei Teodora (842-856), îl va numi profesor la Universitatea din Constantinopol, unde va preda: teologia, filologia și filosofia, în special cea aristotelică. Datorită relațiilor, pe care le-a avut la curtea imperială, Fotie va fi numit prim-secretar imperial, fiind în serviciul direct al împăratului. În anul 838, Fotie va fi numit ambasador la Bagdad, iar unii cercetători cred că el a avut posibilitatea de a studia bibliotecile din acest oraș.[63] În această perioadă împărăteasa Teodora va fi înlăturată de la regență de către fratele ei, Bardas, care s-a înțeles cu tânărul împărat Mihail al III-lea (Bețivul 855-867).[64] Patriarhul Ignatie (847-858), care a fost numit de către împărăteasa Teodora, va intra în dizgrația Cezarului Bardas, datorită faptului că nu a fost de acord cu relația ilicită a lui Bardas cu fina lui, dar și cu alte practici morale problematice ale acestuia.

Cezar Bardas, dorind să se răzbune pe opozanții lui, îl va exila pe Ignatie în anul 858, după care i-a persecutat pe unii dintre susținătorii acestuia. La câteva luni după exilarea lui Ignatie, o parte dintre susținătorii lui s-au reunit în Biserica Sfânta Irina din Constantinopol, plănuind restabilirea acestuia

---

62 *https://ro.orthodoxwiki.org/Fotie_cel_Mare*, accesat la 27.07. 2021.

63 Timothy E. Gregory, op. cit., p. 230.

64 Arhid. Prof. Univ. Dr. Constantin Voicu, Pr. Lect. Univ. Dr. Lucian-Dumitru Colda, *Patrologie și literatură postpatristică* Vol. III, op.cit., p. 218.

pe tronul patriarhal. În acest sens ei au făcut apel la papa Nicolae I (858-867). Scrisoarea a fost semnată de către șase mitropoliți, cincisprezece episcopi și mai mulți călugări Aceștia au făcut parte din delegația care a călătorit până la Roma.[65]

În locul lui Ignatie, în noiembrie-decembrie va fi ales Fotie, ajutat de prietenii săi de la palat.[66] El era laic, iar în decursul unei săptămâni a fost hirotonit în toate treptele ierarhice, după care va fi întronizat ca patriarh. Astfel în urma acestei alegeri, clerul s-a împărțit în două tabere: una, care îi avea în frunte pe călugării de la mănăstirea Studion, îl susțineau pe patriarhul Ignatie, iar cealaltă era de partea lui Fotie. Acesta va convoca în anul 859 un sinod/conciliu la Constantinopol în Biserica Sfinților Apostoli, care îl va recunoaște ca și patriarh canonic. Evident că această hotărâre va produce o și mai mare nemulțumire în rândul celor care îl susțineau pe patriarhul Ignatie. De asemenea, sinodul/conciliul a hotărât că alegerea patriarhului Ignatie a fost necanonică, datorită faptului că ea nu a fost hotărâtă de către un sinod/conciliu, ci a fost numit de către împărăteasa Teodora.[67] Este interesant faptul că acest sinod/conciliu, abia după doisprezece ani a sesizat că alegerea patriarhului Ignatie a fost necanonică. În urma acestei hotărâri susținătorii lui Ignatie vor face apel la papa Nicolae I (858-867).[68] Papa Nicolae I considera că numirea lui Fotie era necanonică, deoarece, conform

---

[65] *https://ro.orthodoxwiki.org/Fotie_cel_Mare*, accesat la 27.07. 2021.

[66] Preot prof. dr. Ioan Rămureanu, Preot prof. dr Milan, Șesan, Preot prof. dr. Teodor, Bodogae, op. cit., p. 520.

[67] Arhid. Prof. Univ. Dr. Constantin Voicu, Pr. Lect. Univ. Dr. Lucian-Dumitru Colda, op. cit., p. 219.

[68] Michel Kaplan, op. cit., p. 339.

Pentarhiei, alegerea acestuia avea nevoie și de consimțământul Romei. El a obiectat și faptul că Fotie era un mirean, și că ajunsese foarte repede pe tronul patriarhal.[69]

În această situație, împăratul Mihail al III-lea (Bețivul), la îndemnul lui Fotie, va convoca la Constantinopol în anul 861, un sinod/conciliu la care să fie invitați patriarhii răsăriteni și delegații papali. Sinodul/conciliul va confirma alegerea lui Fotie ca patriarh și depunerea lui Ignatie. După ce a aflat de această hotărâre, papa Nicolae I va convoca în anul 863 un sinod/conciliu la Lateran, prin care va dezaproba atitudinea delegaților săi. El îl va excomunica pe Fotie și îi va depune din treaptă pe toți clericii hirotoniți de acesta. De asemenea, papa Nicolae I va considera depunerea lui Ignatie [70] nulă și neavenită, recunoscându-l ca și patriarh pe el. La rândul său, Fotie va convoca în vara anului 867 un sinod/conciliu, prin care îl va excomunica și anatematiza pe papa Nicolae și va declara ca eterodoxe „inovațiile apusene" și adausul Filioque.

În 23 septembrie 867, împăratul Mihail al III-lea (Bețivul) a fost ucis, iar uzurpatorul și prietenul său de pahar Vasile I (867-886) va urca pe tron. Acesta îl va exila pe Fotie, închizându-l într-o mănăstire, după care l-a readus pe Ignatie și l-a repus pe scaunul patriarhal (867-877). El va convoca la Constantinopol un sinod/concilu în anul 869, prin care l-a excomunicat și anatematizat pe patriarhul Fotie. După trei ani, împăratul Vasile I l-a eliberat pe Fotie din exil, și i-a încredințat educația

---

[69] *https://ro.wikipedia.org/wiki/Fotie_I_al_Constantinopolului*, accesat la 27.07. 2021.

[70] Remus Rus, *Dicționar enciclopedic de literatură creștină din primul mileniu*, Editura Lidia, București, 2003, p. 282.

copiilor săi, numindu-l profesor la Universitatea din Constantinopol. Fotie este un bun exemplu de învățat politician bizantin, care a demonstrat că se simțea la fel de bine și în palat, dar și în Biserică.[71]

După moartea patriarhului Ignatie, în anul 877, Fotie va fi repus pe scaunul patriarhal, iar în anul 879, el va convoca un sinod/concilu, la care va participa delegații papali și cei ai patriarhilor răsăriteni. Acest sinod/conciliu va anula anatema și excomunicarea lui Fotie de la sinodul/conciliul din anul 869. În urma acestui sinod/conciliu, se va reface comuniunea dintre Biserica Răsăriteană și cea Apuseană[72] până în anul 1054, când a avut loc Marea Schismă.

Fotie va rămâne pe scaunul patriarhal până în anul 886, când noul împărat Leon al VI Înțeleptul/Filosoful (886-912), l-a obligat să demisioneze, sub pretextul că a participat la un complot împotriva lui.[73] Scriitorii bizantini amintesc faptul că împăratul Leon al VI-lea l-a numit odată, la mânie, pe Fotie „față de khazar”, dar nu se știe dacă era doar o insultă sau o aluzie la originea lui etnică.[74] În locul lui Fotie, împăratul Leon al VI-lea l-a numit patriarh pe fratele său Ștefan I (866-893), care era în vârstă de numai șaisprezece ani. Fotie va fi trimis într-o mănăstire de lângă Constantinopol, unde se pare că a murit în

71 Timothy E. Gregory, op. cit., p. 230.

72 Pr. John Anthony McGukin, *Dicționar de teologie patristică*, Traduscere din limba engleză Dragoș Dâscă și Alin Bogdan Mihăilescu, Ediție îngrijită de Dragoș Mîrșanu, Editura Doxoligia, Iași, 2014, p. 207.

73 Arhid. Prof. Univ. Dr. Constantin Voicu, Pr. Lect. Univ. Dr. Lucian-Dumitru Colda, op. cit., pp. 219-220.

74 *https://ro.wikipedia.org/wiki/Fotie_I_al_Constantinopolului*, accesat la 27.07. 2021.

anul 893. Biserica Ortodoxă l-a proclamat ca sfânt, iar pomenirea lui are loc în 6 februarie.[75]

Pe parcursul vieții sale el a fost de două ori patriarh al Constantinopolului și datorită faptului că a fost într-un conflict permanent cu papa, acesta va duce la schisma din anul 867. De asemenea, Fotie a fost profund implicat în afacerile politice ale vremii sale, iar numeroasele sale scrisori către domnitorii străini, dar și către unii lideri religioși, demonstrează vastele sale cunoștințe, perspicacitatea psihologică, dar și hotărârea sa de a susține interesele Bizanțului în toate zonele geografice. El a fost unul dintre cei mai importanți modelatori ai măsurilor expansioniste care vor caracteriza statul Biserica Bizantină din următoarele două secole.[76]

Fotie a fost cel mai valoros scriitor bisericesc și profan din secolul al IX-lea, dar și un savant erudit, care a fost admirat de către discipolii săi, iar numele lui a rămas la loc de cinste în istoria bisericească, dar și în cea a Imperiului Bizantin.[77] De la Fotie au rămas numeroase opere profane și teologice. Prin scrierile sale, el a contribuit la reînvierea interesului pentru literatura antică la Constantinopol. Aceste scrieri, care au fost numeroase și pe diferite teme, ne oferă o importantă perspectivă asupra vieții intelectuale din Bizanț. Ca și majoritatea intelectualilor bizantini, Fotie nu a văzut o contradicție între temele profane și cele

---

75 Arhid. Prof. Univ. Dr. Constantin Voicu, Pr. Lect. Univ. Dr. Lucian-Dumitru Colda, op. cit., p. 220.

76 Timothy E. Gregory, op. cit., p. 229.

77 Preot prof. dr. Ioan Rămureanu, Preot prof. dr Milan, Șesan, Preot prof. dr. Teodor, Bodogae, op. cit., p. 521.

teologice. Pe parcursul vieții sale, el a fost un iubitor de cultură, iar la Constantinopol, a condus un cerc de prieteni intelectuali care citeau și recenzau scrierile din Antichitate și până în zilele lor. Astfel, rezultatele cercului său de lectură vor fi publicate în cea mai renumită carte a sa.[78]

Dintre scrierile sale, un loc prioritar îl ocupă *Myriobiblion* (o mie de cărți) sau *Biblioteca,* care conținea descrierea a trei sute optzeci și șase de cărți pe care le-a citit el împreună cu prietenii lui. În această carte sunt analizate cu finețe critică scrierile autorilor bisericești, clasici, istorici, oratori, gramatici, medici, romancieri și naturaliști.[79] Această carte a fost scrisă înainte anul 856 și se pare că ea a fost adresată fratelui său, Tarasie, care nu era în Constantinopol. Cărțile, pe care Fotie le prezintă în această lucrare, există în vremea lui, dar azi din păcate sunt pierdute. Astfel, *Biblioteca* ne dă informații foarte prețioase despre literatura antică și arată gusturile intelectualilor din secolul al IX-lea.[80] De asemenea, ea prezintă o mare valoare pentru literatura teologică, deoarece o mare parte a istoricilor bisericești, dogmatiștilor și exegeților sinoade/concilii și vieți ale Sfinților au ajuns să fie cunoscuți datorită ei, pentru că multe din aceste scrieri s-au pierdut, și ele s-au păstrat în *Biblioteca*.[81] Cu toate că Fotie și cercul său de prieteni au început cu multă râvnă această carte, ea fiind încredințată fratelui său pentru a fi continuată, ea a rămas neterminată.[82] În această carte, el a dorit

---

78 Pr. John Anthony McGukin, op. cit., 207.
79 A. A. Vasiliev, op. cit., p. 306.
80 Timothy E. Gregory, op. cit., p. 229.
81 A. A. Vasiliev, op. cit., p. 306.
82 Preot prof. dr. Ioan Rămureanu, Preot prof. dr Milan, Șesan, Preot prof. dr. Teodor, Bodogae, op. cit., p. 521.

să salveze și să facă cunoscute bogățiile științei autentice, rezumând numai puțin de două sute șaptezeci și nouă de opere, cu adnotații și date despre viața autorilor, iar unele aveau și anumite aprecieri critice. Din această carte au lipsit poeții, dar și numeroși istorici și filologi importanți, deoarece scopul cărții a fost acela de a informa contemporanii săi despre operele care nu au fost cunoscute.

O altă scriere importantă este *Lexicon*, un dicționar de cuvinte și expresii, care i se păreau mai interesante dar și mai problematice, unde erau explicați termenii vechi și care acum numai erau înțeleși.[83] De asemenea, în această carte sunt păstrate multe fraze din cărți antice, care s-au pierdut și din care Fotie citează pasaje întregi.[84] În cea mai mare parte *Lexiconul* se sprijină pe materialul lexicografic al lui Harpocration, al lui: Diogenian, Pausanias, Apion, Heliodor, Apoloniu și alți scriitori. Din manualele didactice, care au fost scrise pentru studenți și în care tratează despre topică, în afară de unele fragmente, restul s-au pierdut.

De la Fotie au rămas și două sute optzeci de scrisori, care au conținut diferit. Dintre acestea, cele care au conținut teologic și științific, cele mai multe sunt atașate în opera *Amfilochia.* Celelalte scrisori sunt epistole de consolare, recomandare și curtoazie.[85] Scrisorile lui Fotie reprezintă un document important pentru cunoașterea istoriei bizantine din a doua jumătate a secolului al IX-lea.

---

[83] Ovidiu Drimba, op. cit., p. 194.

[84] A. A. Vasiliev, op. cit., p. 306.

[85] Preot prof. dr. Ioan Rămureanu, Preot prof. dr Milan, Șesan, Preot prof. dr. Teodor, Bodogae, op. cit., p. 522.

Dintre operele teologice, cea mai mare este *Amfilochia*, care este dedicată mitropolitului Amfilohie al Cizicului. Ea a fost scrisă în timpul primului exil (867-877), când Fotie se plânge de privațiunile, pe care le-a suferit, dar și de lipsa copiștilor. Această operă conține răspunsul la trei sute douăzeci și patru de întrebări ale lui Amfilohie cu privire la anumite probleme de ordin scripturistic (exegeză, dar și la unele pasaje mai greu de interpretat din Evanghelii), dar și dogmatic (problema mântuirii), care sunt mai greu de interpretat. În răspunsurile sale, Fotie citează din Sfântul Ioan Gură de Aur, Sfântul Ioan Damaschin, dar și din alți Sfinți Părinți. Pe lângă probleme teologice, în această carte sunt tratate probleme și din domeniul filosofiei, medicinei, științelor naturii, gramaticii și istoriei.

Despre mistagogia Sfântului Spirit/Duh este o scriere cu caracter polemic fiind îndreptată împotriva latinilor, despre Filioque.

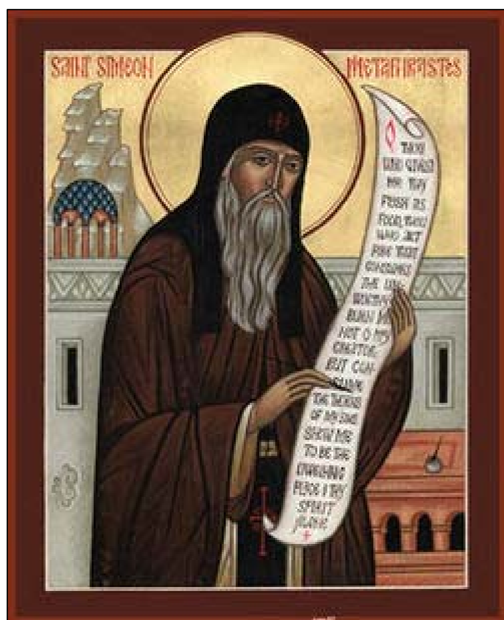
Împotriva maniheilor este de asemenea, tot o scriere cu caracter polemic împotriva ereziei pavlicienilor, pe care el o consideră ca o reînviere a ereziei maniheilor.

Prin viața și activitatea sa, Fotie a fost un exponent al timpului său, un purtător al vanității și orgoliului grecesc, de neamuri mărețe față de „barbarii" din Apus. El a fost un mare admirator al culturii și științei clasice elene, pe care s-a străduit să o răspândească cât mai mult, reușind astfel să reînvie dragostea pentru studiul clasicilor.[86]

---

86 Arhid. Prof. Univ. Dr. Constantin Voicu, Pr. Lect. Univ. Dr. Lucian-Dumitru Colda, op. cit., pp. 220-222.

VIII.7. Simeon Metafrastul/Logofătul 900-987

Sursa: https://ro.orthodoxwiki.org/Simeon_Metafrastul

Simeon Metafrastul/Logofătul s-a născut în Constantinopol în jurul anului 900, dintr-o familie nobilă și bogată, care avea demnități și funcții la Curtea imperială El a beneficiat de o educație aleasă, strălucind în toate științele vremii sale,[87] iar Mihail Psellos (1018-1078) îl prezintă ca fiind un om de cultură, dar și un excelent retor, care era versat în filosofie. Datorită personalității sale, Simeon Metafrastul va ajunge demnitar la Curtea imperială, ocupând pe parcursul vieții mai multe funcții de înalt demnitar.

[87] Pr. Prof. Dr. Dumitru Stăniloae, *Introducere la Simeon Metafrastul*, în: *Filocalia*, vol. 5, Traducere, introducere și note de Pr. Prof. Dr. Dumitru Stăniloae, Ediția a II-a, Editura Harisma, București, 1995, pp. 281-282.

El și-a început cariera de înalt funcționar imperial la curtea lui Constantin al VII-lea Porfirogenetul (în timpul celei de-a doua domnii a acestuia, 945-959), carieră pe care o va continua și sub următorii trei împărați. Astfel, în timpul domniei lui Roman al II-lea Lecapenos (959-963), Simeon Metafrastul a fost *protosekretis* (șef al cancelariei imperiale), cu titlul de patrician. După moartea împăratului, se pare că a făcut parte din consiliul de regență care a condus Imperiul Bizantin timp de șase luni. Simeon Metafrastul a avut un rol mai mic în administrația imperială, din timpul domniei lui Nichifor al II-lea Focas (963-969). După anumite indicii se pare că Simeon Metaffastul ar fi fost implicat în elaborarea legislației din timpul acestui împărat, în mod special la legea promulgată în anul 964. Această lege îngrădea creșterea marii proprietăți ecleziastice, dar încuraja ridicarea de mănăstiri, fiind astfel unul dintre momentele cele mai îndrăznețe ale legislației bizantine.

După asasinarea împăratului Nichifor al II-lea Focas în anul 969, Simeon Metafrastul va deține din nou ranguri înalte la curtea noului împărat Ioan I Tzimiskes (969-976). Astfel, Simeon Metafrastul a devenit *Magistros* (μάγιστρος) și va conduce administrația militară, cu titlul de *logothet al stratioților* (λογοθέτης τοῦ στρατιωτικοῦ). După ce și-a îndeplinit cu responsabilitate această funcție, el va fi avansat la rangul de *logothet al dromului* (λογοθέτης τοῦ δρόμου), post de mare prestigiu, care implica în acea perioadă relațiile cu ambasadorii puterilor străine, supravegherea cetățenilor străini, dar și menținerea în stare de funcționare a comunicațiilor și poștei imperiale.[88]

[88] *https://ro.orthodoxwiki.org/Simeon_Metafrastul*, accesat la 30.07. 2021.

Din cele relatate de cronicarul arab Ihaia Ibn Said din Antiohia, Simeon Metafrastul va atinge apogeul carierei sale la începutul domniei împăratului Vasile al II-lea Macedoneanul (976-1025). [89] La sfârșitul vieții sale Simeon Metafrastul s-a retras într-o mănăstire și în această ultimă perioadă a vieții s-a dedicat și mai mult scrisului. El a murit în 28 noiembrie 987, iar Biserica Ortodoxă l-a trecut în rândul sfinților, făcându-i pomenirea în 9 noiembrie[90] și 28 noiembrie.[91]

Simeon Metafrastul s-a distins ca un aghiograf de excepție, iar supranumele de „Metafrastul" l-a primit după aghiografiile sale intitulate *Menologhion*. Ele au fost alcătuite la îndemnul împăratului Constantin al VII-lea Porfirogenetul și au fost împodobite cu înflorituri poetice, din alte „Vieți" ale martirilor și ale sfinților, mai vechi, cum ar fi: *„Viața Sfântului Eftimie, Viața Sfântului Chiriac, Viața Sfântului Spiridon al Trimitundei,* dar și ale altor sfinți."[92] Această colecție de vieți ale sfinților și martirilor au fost organizate pe zile și luni, începând din luna septembrie, prima lună a anului bisericesc și terminând cu luna august, ultima lună. Simeon Metafrastul a scris *Menologhionul*, datorită faptului că vechile acte martirice și viețile sfinților, nu mai corespundeau gusturilor din cercurile culte ale Bizanțului, dar și nivelului științific și filosofic la care

---

[89] Preot prof. dr. Ioan Rămureanu, Preot prof. dr Milan, Șesan, Preot prof. dr. Teodor, Bodogae, op. cit., pp. 523-524.

[90] *Sinaxar Ortodox general, Dicționar aghiografic*, Îngrijit de Arhim. Ioanichie Bălan, Editura Episcopiei Romanului 1998, p. 55.

[91] Arhid. Prof. Univ. Dr. Constantin Voicu, Pr. Lect. Univ. Dr. Lucian-Dumitru Colda, op. cit., p. 246.

[92] Preot prof. dr. Ioan Rămureanu, Preot prof. dr Milan, Șesan, Preot prof. dr. Teodor, Bodogae, op. cit., p. 524.

a ajuns societatea bizantină, în urma reînvierii studiului literaturii clasice grecești.[93]

Așadar, informațiile pe care le-a avut au fost prelucrate cu multă iscusință, după preferințele cititorilor din vremea sa, reușind astfel să le trezească și mai mult interesul pentru studiul clasicilor. Ceea ce a fost primordial pentru Simeon atunci când și-a ales materialul, pe care l-a stilizat și prelucrat, a fost dorința sa de a evidenția cel mai mult părțile epice și înălțătoare, decât pe cele istorice. Faptul că a fost acuzat de alcătuirea legendelor și martiriilor fictive, se dovedește că este neîntemeiată. Un al motiv pentru care Simeon Metafrastul a scris *Menologhionul* a fost acela de a cuprinde îndemnuri morale și exemple de sfințenie.[94]

Această vastă activitate pe care a desfășurat-o în domeniul aghiografiei, face ca în colecția Migne (PG 114-116) să avem de la el o sută treizeci și opt de vieți ale Sfinților, iar opera a avut o mare influență.[95] Biserica a trecut colecția de vieți ale sfinților și martirilor la slujbele din fiecare zi și astfel copiștii particulari sau oficiali le-au multiplicat. Așadar, s-a ajuns să avem peste șapte sute de copii manuscrise, care cuprind aceste minologii sau sinaxare, în bibliotecile din Răsărit și Apus.

De asemenea, Simeon Metafrastul este autorul unei *Cronici* (Cronografia anilor de la 813-961), dar și al unei „colecții de maxime etice” la alcătuirea căreia a folosit operele Sfinților

---

93 Arhid. Prof. Univ. Dr. Constantin Voicu, Pr. Lect. Univ. Dr. Lucian-Dumitru Colda, op. cit., p. 246.

94 Remus Rus, op. cit., p. 775.

95 Pr. Prof. Dr. Dumitru Stăniloae, op. cit., p. 284.

Vasile cel Mare, Ioan Gură de Aur și Macarie Egipteanul.[96] De la Simeon Metafrastul au rămas, câteva scrisori/epistole (25), un poem cu privire la moartea împăratului Constantin al VII-lea Porfirogenetul și un număr de scrieri religioase, imne și rugăciuni, care sunt încă folosite în liturghia ortodoxă. Tot el este și autorul unui compendiu al canoanelor ecleziastice, în care face un rezumat al canoanelor Sinoadelor/Conciliilor Ecumenice.[97]

VIII.8. Mihail Psellos 1018-1078

Sursa: https://ro.wikipedia.org/wiki/Mihail_Psellos

Constantin Psellos s-a născut în Nicomidia în anul 1018. Numele de Mihail l-a luat în anul 1054, după ce a intrat în monahism. Din fragedă copilărie, el a primit de la părinții săi o

[96] Preot prof. dr. Ioan Rămureanu, Preot prof. dr Milan, Șesan, Preot prof. dr. Teodor, Bodogae, op. cit., p. 524.

[97] *https://ro.orthodoxwiki.org/Simeon_Metafrastul*, accesat la 30.07. 2021.

educație deosebită, iar de la vârsta de cinci ani a început să se împărtășească din informațiile pe care i le oferea școala timpului său. Fiind un tânăr care era însetat după știință, Mihail Psellos a fost înzestrat cu o capacitate intelectuală excepțională, reușind ca la numai paisprezece ani să cunoască pe de rost Iliada. După finalizarea studiilor primare și secundare, el va începe studiile superioare la Universitatea din Constantinopol, unde erau cei mai vestiți profesori ai vremii. Aici tânărul Psellos, pe lângă retorică și filosofie, a mai studiat și dreptul, care îi oferea oportunitatea unei cariere în politică. În timpul studiilor universitare, Mihail Psellos a fost coleg și prieten cu Ioan Xifilinos, care va deveni patriarh al Constantinopolului, cu numele Ioan al VIII-lea Xifilinos (1064-1075).[98]

După absolvirea studiilor universitare, în timpul domniei lui Mihail al IV-lea Paflagonianul (1034-1041), el va fi trimis judecător la Filadelfia, în Lidia. Când a venit la conducerea Imperiului Bizantin împăratul Mihail al V-lea Calafates/ Kalphates (1042-1042), Mihail Psellos va fi numit secretar imperial, iar de acum va începe ascensiunea sa. În timpul domniei lui Constantin al IX-lea Monomahul (1042-1055), Mihail Psellos va deveni una dintre personalitățile cele mai importante și influente din Imperiul Bizantin. Prin legea din anul 1045, împăratul Constantin al IX-lea Monomahul va acorda o importanță primordială dreptului, astfel încât cursurile erau predate gratuit tuturor studenților.[99] El va

[98] Arhid. Prof. Univ. Dr. Constantin Voicu, Pr. Lect. Univ. Dr. Lucian-Dumitru Colda, op. cit., p. 262.

[99] Ovidiu Drimba, op. cit., p. 197.

înființa o școală superioară de drept, pentru formarea funcționarilor imperiali.[100]

Universitatea din Constantinopol va fi reîntemeiată cu facultăți de filosofie și drept, având la bază principiile educației clasice. Ioan Xifilinos (1010-1075) a fost cel care a devenit conducătorul școlii juridice și păstrătorul dreptului (nomophilax). Așadar, învățământul universitar se va reorganiza pe baze noi, întemeindu-se o școală superioară filosofică și juridică în anul 1045, avându-i ca inițiatori pe sfetnicii împărătești Mihail Psellos, Ioan Xiphilinos, Ioan Mavropos (1000-1075), și Constantin Leichudes († 1063). Mihail Psellos va fi numit la conducerea Universității, fiind distins cu mărețul titlu de „consul (hypatos) al filosofiei."[101] Astfel, Mihail Psellos a fost unul dintre cei mai renumiți profesori pe care i-a avut Universitatea din Constantinopol, devenind unul dintre cei mai căutați profesori de către studenții, care veneau din toate părțile lumii civilizate.[102] Renumele său de mare filosof s-a răspândit în tot Imperiul Bizantin, și astfel la cursurile sale au venit studenți din Apus, Egipt, Etiopia, Persia și Babilon.

Ca profesor de filozofie, Mihail Psellos va promova în cercurile intelectuale din Constantinopol filosofia platonică, dându-i lui Platon o mai mare importanță decât lui Aristotel. Prin această atitudine, Mihail Psellos le-a dat prilejul dușmanilor lui să-i suspecteze credința reclamându-l la împărat ca necredincios. Cu toate a primit aceste acuzații, împăratul Constantin al IX-lea Monomahul nu a dat curs acuzațiilor, ci s-

[100] Michel Kaplan, op. cit., p. 330.
[101] Timothy E. Gregory, op. cit., p. 253.
[102] Nicolae Bănescu, op. cit., p. 613.

a mulțumit să-i ceară lui Psellos să depună o mărturisire de credință. Mihail Psellos va explica insistența cu care el interpreta și folosea filosofia platonică prin exemplul Sfinților Părinți, ca Sfântul Grigore Teologul și Sfântul Vasile cel Mare, care s-au folosit de scrierile lui Platon pentru formularea dogmelor creștine. În scurt timp activitatea didactică a lui Mihail Psellos va fi întreruptă, deoarece a fost rechemat ca secretar la curtea imperială. Astfel, în calitate de consilier al împăratului, Mihail Psellos va scrie novele și sentințele judecătorești.

Spiritul său polemic îi va aduce căderea, deoarece ceata favoriților, de la curtea imperială, a câștigat influență și putere asupra împăratului, care nu va mai sprijini învățământul. Astfel în anul 1054, când prietenul său Ioan Xifilinos s-a retras la celebra mănăstire de pe muntele Olimp de lângă Brusa, din Bithynia, Psellos va îmbrăca haina monahală, sub numele de Mihail. Împărăteasa Teodora (1055-1056) îl va rechema din acest surghiun deghizat, făcându-l consilier apropiat al tronului.[103] Astfel, acest savant și distins scriitor, care iubea cu pasiune științele laice, neputând desface legăturile tainice ale inimii, care-l țineau încătușat în lumea de dincolo de zidurile mănăstirii, va părăsi chilia și se va reîntoarce la viața agitată și zgomotoasă de la palat. El a îndeplinit cele mai grele sarcini, fiind în același timp întotdeauna pregătit la compromisuri, intrigi și trădări.

Mihail Psellos va ocupa cele mai importante funcții de la curtea imperială, bucurându-se de sprijinul și bunăvoința împăraților. În timpul domniei lui Isac I Comnenul (1057-1059),

---

[103] Mihail Psellos, op. cit., p. 8.

Mihail Psellos va compune actul de acuzare a patriarhului Mihail I Cerularie (1049-1059). Împăratul Constantin al X-lea Ducas (1059-1067), îl va numi consilierul său, punându-l să se ocupe de educația fiului său, Mihail. Astfel, când Mihail al VII-lea Ducas (1071-1078) va ajunge împărat, Mihai Psellos va mai puternic ca niciodată, ajungând prim-ministru. El a murit în anul 1078.[104]

Mihail Psellos a fost un prototip al societății bizantine din vremea sa, caracterizată printr-o nepotolită sete de cunoaștere, iar uneori prin atitudini de o deosebită evlavie, dar și printr-o lipsă de caracter și slăbiciune morală.[105] Cu toate acestea, Mihail Psellos a fost cea mai mare personalitate a secolului său, distingându-se printr-o impresionantă cultură, care l-a făcut să ocupe locul întâi în cadrul ierarhiei filosofilor bizantini. Astfel, Mihail Psellos va fi interpretul filosof al acestei admirații față de Platon (427-347 î.Hr.) și față de greci. Ca filosof, Mihail Psellos a fost mult mai liber decât a fost ca teolog. Platonismul lui a fost impregnat de neoplatonism din care s-a inspirat în mod direct. Cu toate că Psellos a fost un admirator al lui Platon, el este mai degrabă un înnoitor al neoplatonismului.[106] De asemenea, Mihail Psellos s-a remarcat ca și poligraf, dar și ca om de stat, fiind și prim-ministru al Imperiului Bizantin.[107]

Așadar, Mihail Psellos este figura dominantă a vieții intelectuale bizantine din secolul al XI-lea. El a fost un spirit

---

[104] Arhid. Prof. Univ. Dr. Constantin Voicu, Pr. Lect. Univ. Dr. Lucian-Dumitru Colda, op. cit., pp. 263-264.

[105] Preot prof. dr. Ioan Rămureanu, Preot prof. dr Milan, Șesan, Preot prof. dr. Teodor, Bodogae, op. cit., pp. 526-527.

[106] Basile Tatakis, *Filosofia bizantină*, Traducere din limba franceză Eduard Florin Tudor. Studiu introductiv și postfață Vasile Adrian Carabă. Prefață Ėmile Brèhier Ediția a II-a, Editura Nemira, București, 2013, p. 215.

[107] Ovidiu Drimba, op. cit., p. 203.

curios de tot ce era știința în epoca sa, un cuvântător elegant, dar și un artist al frazei, "un filosof", cum i-au zis contemporanii. Pe parcursul vieții sale, el a desfășurat o bogată activitate literară, scriind tratate de teologie, filosofie, din domeniul științelor naturii, medicinei, fizicii, matematicii, astronomiei, jurisprudenței, arheologiei, gramaticii și istoriei, piese poetice și diferite articole, toate cu o competență universală.[108] De asemenea, Mihail Psellos a compus un mare număr de cuvântări, exerciții retorice, opuscule cu diferite subiecte, poezii de tot felul, dar și cinci sute de scrisori. Acestea sunt valoroase prin amănuntele pe care ni le dau asupra stării politice și culturale a epocii sale.

De la Psellos a rămas una dintre cele mai importante lucrări din Evul Mediu: *Cronografia* sau *Istoriografia*. El a conceput această lucrare ca pe o continuare a operei lui Leon Diaconul (950-992) Acesta a scris o istorie cuprinzând domniile împăraților Roman al II-lea, Nichifor al II-lea Focas, Ioan I Tzimiskes și prima parte a domniei lui Vasile al II-lea Macedoneanul.[109] În *Cronografie*, Mihail Psellos și-a propus să relateze evenimentele istoriei bizantine, în context universal.[110]

Datorită faptului că a fost un om politic și mai ales că el le-a trăit intens, n-a fost numai un observator al acestor evenimente, ci și un bun cunoscător al lor, deoarece ele s-au desfășurat în vremea sa, cuprinzând în această operă istoria anilor 976-1077. *Cronografia* are două părți, iar prima parte a fost scrisă la îndemnul prietenului său Constantin Lichudis, între anii 1059-1063. Ea tratează despre domnia lui Vasile al II-lea

---

[108] Arhid. Prof. Univ. Dr. Constantin Voicu, Pr. Lect. Univ. Dr. Lucian-Dumitru Colda, op. cit., pp. 263-264.

[109] *https://ro.wikipedia.org/wiki/Leon_Diaconul*, accesat la 02.08 2021.

[110] Mihail Psellos, op. cit., p. 6.

Macedoneanul (976-1025), până la abdicarea lui Isac I Comnenul din anul 1059. Partea a doua cuprinde epoca dinastiei Ducas 1059-1078.[111]

Ceea ce a făcut ca opera sa să devină remarcabilă a fost faptul că experiența sa personală i-a dat posibilitatea să relateze o cronografie excepțională, care în aparență are forma unei serii de biografii imperiale, de la Vasile al II-lea până la Mihail al VII-lea Ducas. Aceste memorii monumentale sunt pline de viață, frăgezime spirituală și finețe psihologică. Prin această istorie reflexivă, Mihail Psellos a reușit să reactualizeze tradiția antică uitată din vremea lui Procopiu.[112] Astfel, *Cronografia* este una din cele mai importante lucrări ale Evului Mediu, o capodoperă a literaturii universale medievale. Cu toate acestea este surprinzător faptul, că Mihail Psellos, care a fost acuzatorul public al patriarhului Mihail Celularie (1043-1059), în *Cronografia* sa o omis lipsa oricărei aluzii la Marea Schismă din anul 1054, care a rupt universalitatea Bisericii.[113] Mihail Psellos a mai scris *Învățătură de tot felul,* care cuprinde o sută nouăzeci și trei de titluri, în care traduce unele expresii tehnice din domeniul teologiei și al filosofiei.

Opera sa teologică este foarte variată și se împarte în șapte grupe:

1. Scrieri exegetice: *Comentariu la Cântarea Cântărilor, Comentariu la suprascrierea Psalmilor, Comentariu la Hexaimeron, Comentariu la textul „Să facem om după chip şi asemănare", Despre Paradis, Despre țapul ispășitor, Explicații la locurile grele din Vechiul*

[111] Preot prof. dr. Ioan Rămureanu, Preot prof. dr Milan, Șesan, Preot prof. dr. Teodor, Bodogae, op. cit., p. 527.
[112] Alain Ducellier, op. cit., p. 202.
[113] Mihail Psellos, op. cit., p. 6.

și Noul Testament, Explicații asupra câtorva locuri din Psalmi, profetul Isaia și Evanghelii.

2. Scrieri scolastice: *Scolii* la Sfinții Vasile cel Mare, Grigore Teologul, Grigore al Nyssei și Ioan Scărarul.

3. Scrieri dogmatice și polemice: *Învățătura de multe feluri,* care este o scurtă operă enciclopedică. *Dialog despre lucrarea demonilor,* este o scriere polemică împotriva mesalienilor, care profesau dualismul. Astfel, pentru a explica binele și răul din lume, ei afirmau că Dumnezeu are doi fii: pe Hristos și Satanael. O altă scriere este *Mărturisirea de credință,* pe care Psellos a prezentat-o împăratului Constantin al IX-lea Monomahul, împotriva acuzațiilor care i-au fost aduse. *Unsprezece capete teologice,* în care tratează diferite teme de teologie fundamentală și filosofie. Această scriere este adresată împăratului Mihail al VII-lea Ducas.

4. Scrieri oratorice*: Cuvântare la Schimbarea la Față, Cuvânt la Intrarea în Biserică a Maicii Domnului, Omilie la Acatistul Bunei Vestiri, Cuvânt la Sfântul Arhanghel Mihail, Cuvânt la Sfântul Gheorghe, Trei cuvinte de post, Cuvântare funebră la Mihail Cerularie* (1043-1059), *Cuvântare funebră la Constantin al III-lea Leihudes* (1059-1063), *Cuvântare funebră la Ioan al VIII-lea Xifilinos* (1064-1075), *Encomion la mama sa Teodota, Encomion la împăratul Constantin Monahul, Encomion la Ioan Mavropos al Evaitelor.*

5. Scrieri poetice: *Viața Sfântului Auxențiu, Minunea Sfântului Arhanghel Mihail, Minunea din Biserica Vlaherne din Constantinopol, Minunea Sfântului Grigore Taumaturgul*.

6. Scrieri aghiografice: *Slujba Sfântul Simeon Metafrastul, Imne liturgice la diferite sărbători, Canoane în stil bisericesc împotriva monahului Iacov, Versuri la Sfinții Trei Ierarhi.*

7. *Epistole:* Din acestea ne-au rămas cinci sute de scrisori, care au fost adresate împăraților, clericilor superiori, dregătorilor, dar și diferitelor persoane.[114]

Prin această uriașă activitate literară a lui Mihail Psellos din domeniul teologiei, filosofiei, istoriei, precum și vastele cunoștințe enciclopedice, dar și desăvârșita sa cultură clasică, dragostea pentru Platon și înțelepciunea antică i-au dat posibilitatea să fie asemănat cu un om al Renașterii.

Prin personalitățile culturale pe care le-a avut în secolele al IX-lea și al XI-lea, în Bizanț a început cea mai strălucitoare etapă a vieții spirituale și culturale, care va continua până sfârșitul Imperiului din 29 mai 1453.[115]

VIII.9. Relațiile dintre Biserică și Stat

Pe parcursul Evului Mediu instituțiile laice au colaborat cu cele bisericești ajutându-se reciproc, dar nicăieri ca în lumea bizantină relațiile dintre ele n-au fost atât de strânse și de puternice. Ca „*ales a lui Dumnezeu*" locțiitor și reprezentant pe pământ al lui Hristos, obiect al unui cult special, împăratul era protectorul Bisericii și apărătorul credinței. El intervenea în disputele dogmatice, convoca și prezida sinoadele/conciliile, urmărind atent aplicarea hotărârii acestora. De asemenea, el crea din proprie inițiativă eparhii noi, stabilindu-le statutul și uneori chiar intervenea în calendarul liturgic, stabilind din proprie inițiativă anumite sărbători: Astfel, Iustinian (527-565)

[114] Arhid. Prof. Univ. Dr. Constantin Voicu, Pr. Lect. Univ. Dr. Lucian-Dumitru Colda, op. cit., pp. 264-266.

[115] Alain Ducellier, op. cit., p. 201.

a stabilit serbarea Întâmpinarea Domnului la 2 Februarie, împăratul Iustin al II-lea (565-578), Nașterea Domnului/ Crăciunul la 25 Decembrie, Mauriciu (582-602), Adormirea Maicii Domnului la 15 August. Împăratul veghea asupra respectării canoanelor, a ordinii și îndatoririlor ierarhiei ecleziastice. El era factorul decisiv în alegerea și destituirea patriarhilor așadar, împăratul conducea legal și efectiv Biserica.

Cu toate acestea, Biserica Bizantină își avea regimul său organizatoric, independent de cel al statului, chiar dacă la început organizarea sa a fost modelată după cea a Imperiului. De asemenea, Biserica era sub autoritatea spirituală a patriarhului, chiar dacă Sinoadele/Conciliile Ecumenice II și IV au plasat-o în subordinea statului.[116]

În centrul politicii creștine a Bizanțului se găsea împăratul care nu era un conducător obișnuit, ci reprezentantul lui Dumnezeu pe pământ. Dacă Bizanțul era o icoană a Ierusalimului divin, atunci monarhia pământească a împăratului era imaginea unei icoane a împărăției lui Dumnezeu din ceruri. La Biserică oamenii se închinau înaintea icoanei Mântuitorului Isus Hristos, iar la palat înaintea icoanei vii a lui Dumnezeu care era împăratul. Palatul imens, ca un labirint, curtea cu complicatul ei ceremonial, sala tronului unde leii mecanici răgeau și păsările muzicale cântau, toate aceste lucruri erau menite să scoată în evidență statutul împăratului de reprezentant al lui Dumnezeu.

Viața Bizanțului forma un întreg unitar și nu există o linie rigidă de separație între religios și laic, între Biserică și Stat, deoarece cele două erau văzute ca părți ale aceluiași organism,

[116] Ovidiu Drimba, op. cit., p.183.

iar împăratul juca în mod inevitabil un rol activ în cadrul Bisericii. Cu toate că Biserica și Statul formau un singur organism, existau două elemente distincte: preoția (sacerdotium) și puterea imperială (imperium). Ele lucrau într-o strânsă cooperare, dar fiecare din aceste instituții își avea propria sa sferă în care își exercita autonomia. De cele mai multe ori între aceste instituții exista o simfonie, o armonie și nici una din ele nu-și exercita un control absolut asupra celeilalte.[117]

O asemenea dependență nu era doar rezultatul unei autocrații impuse cu brutalitate, ci constituia, totodată, justificarea ei ideologică, pentru că numai alianța inseparabilă dintre puterea politică și autoritatea spirituală putea să asigure fericirea oamenilor. În *Epanagoge* este surprinsă această idee: *„Între instituțiile statului (politea), elemente disparate ce trebuie puse laolaltă pentru a sluji nevoilor omului, componentele principale și de cea mai mare trebuință sunt împăratul și patriarhul. De aceea pacea și fericirea oamenilor, în plan spiritual, ca și în lumea trecătoare, nu sunt altceva decât acordul părerilor și armonia sentimentelor (symphonia) stabilite între instituția imperială și cea patriarhală*." Armonia nu este doar un ideal și din această cauză, ori de câte ori un patriarh dă dovadă de prea multă independență sau, mai grav, se opune deschis împăratului, acesta, deși nu-l poate destitui, reușește, totuși, pe căi lăturalnice, uneori brutale, să îl *„convingă"* să demisioneze. Marile înfruntări dintre Sfântul Ioan Gură de Aur și împărăteasa Eudokia, în sec. al V-lea, dintre Ignatie și Mihail al III-lea, Fotie și Vasile I în secolul al IX-lea, dar și dintre Nicolae Misticul și Leon al VI-lea din sec. al X-lea,

---

[117] Timothy Ware, *Istoria Bisericii Ortodoxe*, traducere Alexandra Petrea, Editura Aldo Press București, 1997, pp. 45-46.

s-au încheiat totdeauna cu demisia patriarhului, chiar dacă aceste înlăturări au lăsat în urma lor tulburări, lupte între partide și uneori chiar schisme.

Crizele au fost, cel mai adesea, provocate de conflicte morale, ca în cazul Sfântului Ioan Gură de Aur și Nicolae Misticul. Mai rar s-a întâmplat ca patriarhii să se amestece cu adevărat în politică așa cum au făcut: Ignatie, Fotie și mai cu seamă Mihail Cerularie care, în sec. al XI-lea, a criticat acțiunile lui Constantin al IX-lea Monomahul din Italia și a sabotat încercările de apropiere dintre Constantinopol și Roma.[118]

Limba greacă, care a fost de la început limba Bisericii Răsăritene, va reuși să se impună în Imperiul Bizantin, iar ambițiile patriarhilor de Constantinopol vor stârni susceptibilitatea romanilor. De asemenea, politica religioasă a împăraților bizantini, care au combătut și brutalizat pe papi a dus la dezbinarea și ostilitatea dintre Răsărit și Apus, contribuind astfel la aruncarea Imperiului Bizantin spre Orient.[119]

[118] Alain Ducellier, op. cit., pp. 34-35.
[119] Charles Diehl, op. cit., p. 68.

Capitolul IX.

VIAȚA RELIGIOASĂ PÂNĂ ÎN SECOLELE X-XI

Pe parcursul istoriei sale, viața religioasă din Imperiul Bizantin a fost foarte intensă, iar un cruciat francez ne informează că în anul 1204, numai în Constantinopol existau peste cinci sute de biserici. Încă din timpul împăratului Constantin cel Mare s-au construit numeroase biserici de tip bazilical, iar cele mai noi au adoptat multe alte forme de cruce greacă, în plan poligonal sau de bazilici cu cupolă. Din păcate, cele mai multe au fost transformate după anul 1453 în moschei. De asemenea, s-au păstrat până în zilele noastre, ca tipice opere de arhitectură bizantină: biserica mănăstirii Studion (cea mai veche, din secolul V), somptuoasele biserici reconstruite în secolul al VI-lea de către împăratul Iustinian: Sfânta Irina (cu o cupolă înaltă de treizeci și cinci de metri) și Sfântul Sergius și Bacchus (de tip bazilical cu cupolă). Biserica Chora din secolul al XII-lea (azi Kharie Djami) își mai păstrează splendidele mozaicuri din secolul al XIV-lea, fiind ultima ca dată, iar după Sfânta Sofia, era cea mai somptuoasă care poate fi admirată.

În schimb, nu mai există o altă capodoperă a arhitecturii bizantine, Biserica Sfinții Apostoli, care a fost modelul celebrei biserici San Marco din Veneția. Nu mai există nici Mănăstirea Nouă, care în secolul al IX-lea a inaugurat tipul clasic de biserică

bizantină cu plan în formă de cruce cu brațe egale, având o cupolă centrală pusă pe tambur și alte patru cupole pe unghiurile pătratului.

Ceremoniile religioase care se desfășurau în aceste biserici, pompa procesiunilor solemne, parada cortegiilor imperiale, Sfânta Liturghie celebrată cu coruri înălțătoare și fum de tămâie, festivitățile cu ocazia încoronărilor, și a sinoadelor/conciliilor, strălucirea interioarelor decorate cu mozaicuri, fresce și icoane, iluminate de zecile de candelabre din argint, bogăția de obiecte liturgice din aur și argint, ornate cu perle, emailuri și pietre prețioase. Totul era de un lux și de un fast extraordinar, având darul de a impresiona pe toți cei care participau la asemenea ceremonii.

Numeroasele mănăstiri, situate în cartiere liniștite, înconjurate de grădini întinse au dominat viața religioasă a bizanțului, reușind ca pe parcursul timpului să lase o amprentă importantă în dezvoltarea ulterioară a Bisericii. Fiecare mănăstire prezenta de fapt un complex de clădiri: locuința stareţului/egumenului, dormitoarele călugărilor, săli de mese, pivnițe și cămări de alimente, ateliere de lucru, locuințe pentru pelerini, un spital, un azil de bătrâni, o bibliotecă și o școală pentru novici, iar în centrul întregului ansamblu de clădiri era situată biserica mănăstirii. În viața socială a Bizanțului, mănăstirea a fost înzestrată cu proprietăți considerabile, deținând un rol deosebit de important și exercitând o influență foarte puternică asupra întregii societăți,[1] dar și asupra tuturor acelora care au intrat în contact cu această atmosferă oferită de aceste mănăstiri.

---

[1] Ovidiu Drimba, op. cit., p.176-177.

IX.1. Sinoadele/Conciliile Ecumenice

La începutul perioadei Bizantine viața Bisericii a fost dominată de cele șapte Sinoade/Concilii Ecumenice. Din păcate, luptele teologice din această perioadă au fost mult mai importante, dar și mai grave decât cele din perioada anterioară. Așadar, Sinoadele/Conciliile Ecumenice au îndeplinit un rol dublu: în primul rând, ele au clarificat organizarea Bisericii cristalizând poziția celor cinci patriarhii; în al doilea rând și cel mai important aspect este că ele au definit pentru totdeauna dogmele fundamentale ale credinței creștine: Sfânta Treime, Întruparea, Mariologia, cinstirea sfinților și a sfintelor icoane.

Primele două sinoade/concilii care au avut loc în secolul al IV-lea au formulat dogma Sfintei Treimi, definind „*consubstanțialitatea*" cu Tatăl a Fiului lui Dumnezeu Întrupat, precum și purcederea Sfântului Spiritului/Duh de la Tatăl . Următoarele patru din secolele V, VI și VII au luat în discuție firea umană a Mântuitorului Iisus Hristos, încercând să explice cum umanitatea și dumnezeirea puteau fi unite într-o singură persoană. Al VII-lea Sinod/Conciliu a definit doctrina orthodoxă a imaginilor *(icoanelor)* reprezentându-l pe Isus Hristos și pe sfinți, dar și modul în care creștinii trebuie să-i cinstească pe sfinți și pe Maica Domnului. Cuvântul lui Dumnezeu s-a întrupat cu adevărat devenind om adevărat, El putând fi deci reprezentat la fel ca și sfinții. [2]

---

[2] Timothiy Ware, op. cit., p. 43.

Astfel, la începutul secolului al IV-lea a apărut în Răsărit o mare erezie, care se va întinde și în Apus, zdruncinând profund unitatea creștinismului. Cel care a promovat această erezie a fost Arie, un preot din Alexandria. El a susținut cu tenacitate subordinaționismul și astfel, el a devenit întemeietorul unei erezii puternice, care s-a răspândit în cadrul Imperiului. Când împăratul Constantin cel Mare (306-337) a fost informat de apariția ereziei, el i-a scris atât lui Alexandru episcopul Alexandriei, cât și lui Arie, cerându-le să înceteze cearta. Cele două scrisori au fost duse de către episcopul Osiu de Cordoba (256-337/338), dar din păcate ele au rămas fără rezultat, deoarece cearta dintre Alexandru și Arie a continuat.

În această situație, împăratul Constantin cel Mare va convoca în anul 325 un sinod/conciliu. Ședințele Sinodul/ Conciliul I Ecumenic au început la data de 30 mai în sala de recepție a Palatului Imperial, și s-au încheiat în 25 august.[3] La ședința deschiderii oficiale și la cea de închidere a participat și împăratul Constantin cel Mare, care a rostit un discurs în limba latină la începerea, dar și la închiderea lucrărilor sinodului/conciliului. În discursul său împăratul i-a îndemnat pe participanți să promoveze pacea în Biserică și în Imperiu, dar el nu a intervenit în problemele de doctrină. Mulți dintre cei care au participat la lucrările sinodului/conciliului aveau pe trupurile lor cicatricile de la chinurile pe care le-au suferit în timpul persecuțiile care abia au încetat. Astfel, episcopul Paul din Neocezareea Eufratului avea mâinile paralizate, iar

[3] Preot prof. dr. Ioan Rămureanu, Preot prof. dr Milan, Șesan, Preot prof. dr. Teodor, Bodogae, op. cit., pp. 313-316.

Pafnutie din Egipt avea numai un ochi, deoarece pe celălalt l-a pierdut în timpul persecuției lui Maximian Daia (305-313).[4]

Despre participații la Sinodul/Conciliul I Ecumenic, ne vorbește și istoricul Eusebiu de Cezareea (265-339/340): „*S-au adunat acolo, trimiși de toate bisericile (care cuprindeau Europa întreagă, Libia și Asia), cei mai de seamă slujitori ai lui Dumnezeu. În una și aceeași casă de rugăciune au putut încăpea și sirieni și cilicieni și fenicieni și arabi și palestinieni (de parcă însuși Dumnezeu ar fi făcut-o deodată mai încăpătoare), iar odată cu aceștia: egipteni, tebani, libieni și trimiși tocmai din Mesopotamia; era de față și un episcop al Persiei, nu lipsea din ceată nici cel al sciților; Pontul, Galatia, Capadocia și Asia, Frigia și Pamfilia își aveau și ele trimișii lor, la fel cu tracii și cu macedonenii, cu aheenii și cu epiroții, precum și celelalte neamuri, aflate încă și mai departe; până și foarte-cunoscutul episcop de Spania (Osiu de Cordoba) făcea parte din mulțimea celor prezenți. Bătrânețea îl făcuse însă pe cel al împărăteștii cetăți (papa Silvestru I 314-335) să nu poată veni; erau totuși de față prezbiteri, trimiși de el să-l reprezinte.*”[5] Așadar, pentru a asigura unitatea Bisericii la Sinodul/Conciliul de la Niceea au participat trei sute optsprezece episcopi, cei mai mulți fiind din Răsărit și care încă mai purtau semnele persecuțiilor pe care le-au înfruntat.[6]

Printre participanții la Sinod/conciliu s-au numărat: episcopii Ioan al Persiei, Teofil al Gothiei, Cadmos de Bosfor/Crimeea, Marcu al Tomisului, Eustațiu al Antiohiei, Alexandru al Alexandriei, Marcel al Ancyrei, Macarie al

---

4 Emil Dumea, *Teme de istorie a Bisericii*, Editura Sapientia Iași, 2002, p. 72.

5 Eusebiu de Cezareea, *Viața lui Constantin cel Mare*, III, 7. 1., op. cit., p. 128.

6 Carlo Dalpane, *În misiune prin lume: Conversații asupra istoriei Bisericii*, traducere din limba italiană: Sebastian Răzvan Mangra, Ovidiu Horea Pop, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2012, pp. 66-67.

Ierusalimului, Eusebiu al Cezareei Palestinei, Cecilian al Cartaginei, Osiu de Cordoba. De asemenea, au fost și unii episcopi făcători de minuni cum a fost Sfântul Nicolae al Mirelor Liciei, Spiridon al Trimitundei/Cipru, Iacob de Nisibi, care era taumaturg și Leonțiu la Cezareei Capadociei, care avea darul profeției. Cu toate că era numai diacon Sfântul Atanasie cel Mare și-a adus o contribuție majoră la clarificarea adevărului de credință privind dumnezeirea Fiului, egalitatea și consubstanțialitatea Lui cu Tatăl. Din nefericire papa Silvestru, așa cum ne spune istoricul Eusebiu de Cezareea, n-a putut participa, datorită bătrâneții, dar a fost reprezentat de preoții Vitus și Vincentius, având misiunea de condamna arianismul în numele episcopilor apuseni.[7]

Principala realizare a Sinodului/Conciliului de la Niceea din anul 325 a fost condamnarea arianismului. Arie era un preot din Alexandria, care susținea că Fiul este inferior Tatălui și în felul acesta, trasa o linie de demarcație între Dumnezeu și Creație. El așeza pe Fiul printre spiritele/duhurile create: o ființă superioară, într-adevăr, dar o ființă și nimic mai mult, considerându-L ca prima creatură a lui Dumnezeu.

Motivul său, fără îndoială, era acela de a proteja unicitatea și transcendența lui Dumnezeu, dar considerându-l pe Isus Hristos inferior lui Dumnezeu Tatăl, făcea imposibilă îndumnezeirea noastră. Dacă Mântuitorul Isus Hristos este cu adevărat Dumnezeu, a răspuns sinodul/conciliul, ne poate uni cu Dumnezeu, pentru că nimeni altul decât numai Dumnezeu *„însuși poate deschide oamenilor calea unificării"*. Hristos este *„unul în esență"* (homoousios) cu Tatăl. Nu este o ființă superioară ci

[7] Nicolae Chifăr, op. cit., pp. 137-138.

Dumnezeu, la fel ca Tatăl: „*Dumnezeu adevărat din Dumnezeu adevărat*" așa cum a proclamat sinodul/conciliul în Simbolul Credinței pe care l-a alcătuit, „*născut, iar nu făcut Cel de o ființă cu Tatăl.*" Astfel la Niceea, în cadrul sinodului/conciliului s-au alcătuit primele șapte articole din Simbolul Credinței, iar al optulea începea cu mărturisirea: „*Credem și întru Spiritul/Duhul Sfânt*.''

Tot în cadrul sinodului/conciliului s-a stabilit și data serbării Paștilor, în prima Duminică cu lună plină, care urmează după echinocțiul de primăvară, dacă nu coincide cu Paștele iudaic, iar dacă coincide cu acesta, atunci se serbează în Duminica următoare. De asemenea, sinodul /conciliul a condamnat erezia antitrinitară a lui Pavel de Samosata și a alcătuit douăzeci de canoane.[8]

Sinodul/Conciliul de la Niceea s-a ocupat și de organizarea Bisericii scoțând în evidență trei mari centre: Roma, Alexandria și Antiohia. Astfel prin canonul al VI-lea, se consacră această situație și recunoaște primatul Romei în Apus, al Alexandriei în Egipt, iar al Antiohiei în Siria, iar episcopul de Ierusalim este ridicat la rangul de mitropolit. Această recunoaștere a primatului se datora faptului că Roma era singura eparhie apostolică din Apus și avea o importanță exclusivă în această parte a Imperiului. Alexandria și Antiohia, erau și ele eparhii apostolice și au contribuit la creșterea prezenței Bisericii în aceste zone ale Imperiului.[9]

---

[8] Pr. prof. dr. Ioan M. Bota, *Istoria Bisericii Universale și a Bisericii Românești de la origini până azi*, ediția a II-a, Casa de Editură Viața Creștină, Cluj-Napoca, 2003, p. 65.

[9] Alexander Schmemann, *O istorie a Bisericii de Răsărit*, Traducere din limba engleză și prefață de pr. Vasile Gavrilă, Editura Sofia, București, pp. 151-152.

Realizările Sinodului de la Niceea au fost preluate de cel de al II-lea Sinod/Conciliu Ecumenic de la Constantinopol din anul 381. Acesta a trebuit să combată erezia pnevmatomahilor, care nega Dumnezeirea Sfântului Spirit/Duh. Ereticii care au promovat această erezie s-au mai numit macedonieni și maratonieini, de la numele episcopului Macedoniu și al lui Maratoniu, care a fost episcop de Nicomidia și care au promovat această erezie.

Împăratul Teodosie cel Mare (379-395) a dorit să restabilească ordinea și liniștea în Imperiu. În acest sens, el va convoca la Constantinopol un sinod/conciliu, care și-a deschis lucrările la începutul lunii mai 381și au durat până la 9 iulie, când a avut loc ultima ședință. La acest sinod/conciliu au participat o sută cincizeci de episcopi, dintre care cei mai importanți au fost: Sfântul Grigore din Nazianz, Sfântul Grigore de Nyssa, Sfântul Chiril al Ierusalimului, Meletie al Antiohiei, Amfilohiu de Iconiu, Diodor din Tars, Timotei al Alexandriei, Gerontius/Terentius de Tomis (Constanța), dar și treizeci și șase de episcopi pnevmatomahi, în frunte cu Eleusiu de Cizic și Marcian de Lampsac.[10] Discuțiile cu episcopii pnevmatomahi, pe care atât sinodalii, dar și împăratul doreau să-i câștige acceptând Simbolul niceean, dar aceștia au refuzat și au părăsit sinodul/conciliul.[11] Astfel, în primul canon sinodul/conciliul va reconfirma credința de la Niceea și va anatematiza orice erezie, printre care sunt menționați pnevmatomahii și apolinariștii.[12]

[10] Preot prof. dr. Ioan Rămureanu, Preot prof. dr Milan, Șesan, Preot prof. dr. Teodor, Bodogae, op. cit., pp. 332-334.

[11] Nicolae Chifăr, op. cit., p. 165.

[12] Emil Dumea, op.cit., p. 76.

Așadar, acest sinod/conciliu a extins și adaptat Simbolul niceean, alcătuind ultimele cinci articole din Simbolul de Credință, dezvoltând mai ales învățătura despre Sfântul Spirit/Duh, afirmând că este Dumnezeu, la fel ca Tatăl și Fiul: *„care de la Tatăl purcede, Cela ce împreună cu Tatăl și cu Fiul este închinat și mărit"*.

Sinodul/conciliul a modificat hotărârile canonului șase de la Niceea. Constantinopolul devenind acum capitala Imperiului, nu mai putea fi ignorat, acordându-i-se astfel al doilea loc după Roma și înaintea Alexandriei, dar spre nemulțumirea acestora din urma; fapt care a făcut ca pe parcursul istoriei intre Constantinopol și Alexandria să existe o rivalitate îndârjită.[13] Din păcate, aceasta nu de multe ori s-a soldat cu victime, expulzări și caterisiri din partea ambelor scaune patriarhale. În acest sens ne putem aminti de: Sfântul Ioan Gură de Aur și Teofil al Alexandriei, unchiul Sfântului Chiril al Alexandriei, care în anul 403 la Sinodul de la Stejar l-a depus pe Sfântul Ioan Gură de Aur. Astfel, Sfântul Chiril al Alexandriei după o perioadă îndelungată și la insistențele Bisericii din Roma l-a reașezat pe Sfântul Ioan Gură de Aur în dipticele Bisericii din Alexandria. În canonul al treisprezecelea se spunea *„Episcopul de Constantinopol va fi onorat imediat după Episcopul Romei, pentru că Constantinopolul este Noua Romă*."

La baza definițiilor date de Sinoade/concilii au stat la temelie munca teologilor, care au conferit precizie cuvintelor folosite în cadrul dezbaterilor. Cea mai mare contribuție la precizarea adevăratei credințe aparține Sfântului Atanasie cel Mare (295-373), care a explicat implicațiile cuvântului cheie

[13] Alexander Schmemann, op. cit., p. 159.

„*homoousios*”. De asemenea, nu putem trece cu vederea și remarcabila contribuție a celor trei Sfinți Părinți Capadocieni: Grigore din Nazianz (329-390), Vasile cel Mare (330-379) și fratele său mai tânăr Grigore de Nyssa (335-394). În timp ce Sfântul Atanasie cel Mare a scos în evidență faptul că Dumnezeu Tatăl și Fiul sunt de o ființă, capadocienii au pus accentul asupra trinității lui Dumnezeu: Tatăl, Fiul și Sfântul Spirit/Duh sunt trei persoane (hipostasis), de aceeași ființă. Păstrând delicatul echilibru între Treimea și unicitatea lui Dumnezeu, ei au conferit înțelesul complet al doctrinei Sfintei Treimi: trei persoane de aceeași ființă.

Al doilea succes al Alexandriei a fost repurtat de nepotul și succesorul lui Teofil, Sfântul Chiril al Alexandriei (370-444), care a provocat condamnarea patriarhului Constantinopolului Nestorie, la al III-lea Sinod/Conciliu Ecumenic ținut la Efes în anul 431. Lucrările sinodului/conciliului la care au participat o sută nouăzeci și opt de episcopi au început la 22 iunie, în biserica Sfintei Fecioare Maria din Efes și au fost prezidate de către Sfântul Chril al Alexandriei.[14]

În cadrul Sinodului/conciliului s-au luat din nou în dezbatere diverse doctrine, apărute încă din anul 381, dar care acum n-au luat în discuție Sfânta Treime, ci persoana Mântuitorului Isus Hristos. Sfântul Chiril și Nestorie admiteau că Isus Hristos este Dumnezeu adevărat și face parte din Sfânta Treime, dar nu aveau aceeași părere în privința umanității sale și a metodei de explicare a unității dintre divin și uman într-o singură persoană. Conflictul dintre cei doi se datora faptului că

[14] Preot prof. dr. Ioan Rămureanu, Preot prof. dr Milan, Șesan, Preot prof. dr. Teodor, Bodogae, op. cit., pp. 346-347.

aparțineau unor curente și școli creștine, care aveau atitudini distincte față de creștinism, care s-au format treptat înainte de disputa hristologică. Astfel, diferențele dintre cele două școli aveau mai multe cauze influențate de curente filosofice diferite. Școala antiohiană era influențată de filosofia lui Aristotel, iar cea alexandrină era influențată de filosofia lui Platon. Pe lângă acestea mai era și opoziția dintre realismul semitic și idealismul elenistic, precum și unele diferențe în practicile religioase și în tradiții. De asemenea, în interpretarea Sfintei Scripturi, Școala antiohiană folosea interpretarea literală și acuratețea istorică și numai după aceea trăgeau concluziile. În schimb, Școala alexandrină folosea alegoria, simbolurile și multitudinea de „sensuri spirituale", care au apărut de mult în teologia lui Origen (185-254/255).[15]

Așadar, reprezentând diverse tradiții și școli teologice: Nestorie, instruit la școala Antiohiei și influențat de aceasta, susținea integritatea umanității lui Isus Hristos, dar făcea o distincție netă între umanitate și Dumnezeu, în așa fel încât reieșea că ar fi două persoane, și nu una care coexistă în același trup. Sfântul Chiril adeptul tradiției opuse Antiohiei pornea mai degrabă de la unitatea persoanei lui Isus Hristos, decât de la diversitatea umanității și dumnezeirii Sale, insistând mai puțin asupra umanității Lui. Oricare din cele două abordări dacă era dusă prea departe, putea duce la erezii, dar Biserica avea nevoie de amândouă pentru a forma o imagine echilibrată despre Mântuitorul Isus Hristos.

Nestorie a precipitat controversa, refuzând s-o numească pe Maica Domnului *„Născătoare de Dumnezeu"* (Theotokos).

---

[15] Alexander Schmemann, op. cit., pp. 161-162.

Acest titlu fusese acceptat deja de evlavia populară, dar Nestorie considera că implică o confuzie în privința umanității și divinității lui Isus Hristos. Datorită separatismului de factură antiohiană el spunea că Maicii Domnului trebuie să i se spună Născătoare de om (antropotokos) sau cel mult Născătoare de Hristos (hristotokos), deoarece ea a născut numai persoana umană și nici de cum pe cea divină a lui Isus Hristos.

Sfântul Chiril al Alexandriei, susținut de sinod/conciliu, a răspuns cu textul de la Ioan 1, 14 *„și Cuvântul s-a făcut trup"*. Ceea ce a născut Fecioara Maria nu era un om unit în oarecare măsură cu Dumnezeu, ci o persoană unică și indivizibilă, care este Dumnezeu și om în același timp. Astfel sinodalii, bazându-se pe învățătura de credință pe care a formulat-o Sfântul Chril al Alexandriei în cele *12 Anatematisme,* dar și pe alte texte din scrierile Sfinților Vasile cel Mare, Grigore din Nazianz, Grigore de Nyssa și alți Sfinți Părinți, au afirmat că: *„în Isus Hristos sunt două firi, una divină și una umană, dar o singură persoană, cea divină a Fiului lui Dumnezeu. Unirea celor două firi este o unire firească ipostatică, nu una morală. Fiul lui Dumnezeu este consubstanțial cu Tatăl după Dumnezeire și consubstanțial cu noi după umanitatea, pe care a primit-o în sânul Fecioarei Maria"*. Datorită unirii celor două firi în persoana Logosului întrupat, Sfânta Fecioară Maria este Născătoare de Dumnezeu-Teotokos.[16]

Așadar, numele de Theotokos păzește unitatea persoanei Mântuitorului Isus Hristos. Dacă i se neagă acest titlu Fecioarei Maria, înseamnă să separi unitatea lui Isus Hristos în două, dărâmând puntea dintre Dumnezeu și umanitate și ridicând un zid despărțitor, chiar înăuntrul ființei lui Hristos. Prin urmare,

[16] Nicolae Chifăr, op. cit., pp. 177-178.

putem vedea că la Efes nu s-au luat în discuție doar titlul de devoțiune, ci însuși mesajul mântuirii. Cuvântul Theotokos ocupă același loc important în cadrul doctrinei Întrupării, ca și cuvântul homoousios în doctrina Sfintei Treimi.

După sinodul/conciliul tâlhăresc de la Efes din anul 449, (*ephesinium non judicium, sed latrocinium*) cum l-a numit papa Leon cel Mare (440-461). În februarie 450, când împăratul Valentinian al III-lea (425-455) a venit la Roma împreună cu mama sa, Gala Placidia, și soția sa, Eudoxia, fiica împăratului Teodosie al II-lea (408-450), papa le-a cerut înalților oaspeți să intervină pentru a restabili dreapta credință. Împăratul Teodosie al II-lea va muri la 28 iulie în urma unui accident de călărie, iar la conducerea Imperiului în lipsa unui urmaș, va veni Pulheria, sora împăratului, care s-a căsătorit cu generalul Marcian.

Astfel, împăratul Marcian (450-457) a fost acela, care în anul 451 a convocat la Calcedon al IV-lea Sinod/Conciliu Ecumenic. Lucrările sinodului/conciliului s-au desfășurat în biserica Sfânta Eufimia, între 8 și 25 octombrie, iar la el au participat între cinci sute douăzeci și șase sute treizeci de episcopi. Papa Leon cel Mare a trimis la sinod/conciliu o delegație formată din episcopii Paschasinus de Lilybaeum, Lucentius și Iulian de Cos și preoții Bonifacius și Iulian. Pe lângă aceștia la sinod/conciliu au mai fost prezenți și doi episcopi din Africa: Aureliu și Rustician, care s-au refugiat aici din cauza năvălirii vandalilor.[17]

[17] Preot prof. dr. Ioan Rămureanu, Preot prof. dr Milan, Șesan, Preot prof. dr. Teodor, Bodogae, op. cit., pp. 255-256.

Acum balanța va înclina în favoarea antiohienilor, deoarece sinodul/conciliul va respinge interpretarea monofizită (o singură fire) a lui Dioscor patriarhul Alexandriei. El a proclamat că atâta timp cât Isus Hristos este o singură persoană indivizibilă, care nu numai că provine din două esențe, ci este din două esențe: divină și umană. Episcopii au aclamat lucrarea *Tomosul de credință* a Sfântului Leon cel Mare, papa Romei, în care era clar definită distincția dintre cele două firi, deși era de asemenea scoasă în evidență și unitatea persoanei Mântuitorului Isus Hristos. Sinodalii și-au exprimat credința în: *„unul și același Fiu, perfect în dumnezeire și umanitate, Dumnezeu adevărat și om adevărat.”* recunoscând caracterul indivizibil și inseparabil al celor două firi, care se păstrează și se combină amândouă într-un singur ipostas. Așadar, în persoana Mântuitorului Isus Hristos cele două firi divină și umană sunt neamestecate, neschimbate, neîmpărțite și nedespărțite.[18] Se observă că definiția de la Calcedon vizează nu numai concepția monofizită, ci și pe cea nestoriană.[19] Pentru combaterea eutihianismului, sinodalii s-au folosit de *Epistola dogmatică* a papei Leon cel Mare către episcopul Flavian al Constantinopolului.

Sinodul/conciliul a dat treizeci de canoane, iar prin canonul douăzeci și opt a fost confirmat locul al II-lea, pe care îl ocupa Constantinopolul după Roma. Pentru a impune ordinea în monahism și pentru a se evita pe viitor dezordini și acte reprobabile din partea unor grupuri de monahi, așa cum a fost aceea de la sinodul/conciliul tâlhăresc de la Efes din anul 449.

---

[18] Carlo Dalpane, op. cit., p. 129.
[19] Timothy Ware, op. cit., pp. 27-31.

Prin canonul patru sinodalii au hotărât ca toți călugării să se supună autorității episcopului, să iubească liniștea, să stăruie în post și rugăciune și să nu construiască mănăstiri fără aprobarea episcopului. De asemenea, prin canonul șapte li se interzicea clericilor și călugărilor să participe la acțiuni militare și politice părăsind misiunea lor bisericească. Celelalte canoane urmăreau întărirea disciplinei bisericești, prin înlăturarea unor abuzuri și fapte reprobabile.[20]

Al V-lea Sinod/Conciliu Ecumenic de la Constantinopol din anul 553, a fost reunit de către împăratul Iustinian (527-565). El a fost preocupat să dovedească monofiziților, pe care dorea să-i readucă în Biserică, faptul că sinodul/conciliul anterior, cel de la Calcedon nu a căzut în nestorianism. Împăratul Iustinian a convocat acest sinod/conciliu pentru a condamna pe cei trei teologi ai secolului al V-lea: adică opera și persoana lui Teodor de Mopsuestia, scrierile lui Teodoret din Cir împotriva Sfântului Chiril al Alexandriei și împotriva Sinodului/ Conciliului al III-lea Ecumenic de la Efes din anul 431, dar și Scrisoarea episcopului Ibas de Edesa către Maris de Ardasir, îndreptată împotriva doctrinei Sfântului Chiril. De asemenea, sinodul/conciliul a condamnat și anatematizat pe Arie, Macedonie, Apolinarie, Nestorie, Eutihie, socotiți eretici, între care din păcate l-au încadrat și pe marele teolog Origen.[21] Condamnarea lui Origen s-a făcut fără a se discuta cazul lui, ci doar s-a luat act de edictul imperial și de hotărârile presinodului din anul 553. Astfel, prin condamnarea lui Origen

[20] Nicolae Chifăr, op. cit., pp. 192-193.

[21] Preot prof. dr. Ioan Rămureanu, Preot prof. dr Milan, Șesan, Preot prof. dr. Teodor, Bodogae, op. cit., pp. 386-387.

și a origenismului, a fost condamnată filosofia platonică și neoplatonică, deschizându-se drumul spre scolastica medievală, care a fost influențată de aristotelism. Acest proces a început din anul 529, când a fost desființată Universitatea din Atena de către împăratul Iustinian.[22]

Într-o scrisoare din 12 august 678 împăratul Constantin al IV-lea Pogonatul (668-685) îi cerea papei Agathon (678-681) să trimită la Constantinopol o delegație formată din reprezentați papali, doisprezece episcopi și arhiepiscopi și câte un delegat al fiecărei mănăstiri grecești din Roma. Înainte de a trimite delegația la Constantinopol, papa Agathon a convocat în luna martie 680, un sinod/conciliu la Roma. Cei o sută douăzeci și cinci de episcopi prezenți au condamnat monotelismul, așa cum a făcut-o sinodul/conciliul de la Lateran din anul 649. Așadar împăratul a dezaprobat monotelismul și a militat pentru comuniunea dintre Roma și Constantinopol.[23]

Sinodul/Conciliul al VI-lea Ecumenic de la Constantinopol a avut loc între 7 noiembrie 680 și 16 septembrie 681, iar la el au participat o sută șaptezeci și patru de episcopi. De asemenea, împăratul Constantin al IV-lea Pogonatul și-a arătat un interes deosebit față de lucrările sinodului/ conciliului, participând la primele ședințe, dar și la ultima.[24] După ce sinodalii au analizat învățătura hristologică a Sinoadelor/ Conciliilor Ecumenice, în comparație cu monotelismul, care a fost promovat de către patriarhii Serghie I (610-638), Pir I (638-641) Pavel II (641-653) și Petru (654-666) ai Constantinopolului, dar și de episcopul

---

[22] Nicolae Chifăr, op. cit., p. 219.

[23] Ibidem, 232.

[24] Preot prof. dr. Ioan Rămureanu, Preot prof. dr Milan, Șesan, Preot prof. dr. Teodor, Bodogae, op. cit., p. 394.

Teodor de Faran și patriarhul Cir al Alexandriei (630/631-643/644), au fost citite scrisoarea papei Agathon și scrisoarea sinodului/conciliului roman din anul 680. Astfel, s-a arătat că întrucât voința și lucrarea aparțin firii, și dacă mărturisim două firi în Isus Hristos, atunci trebuie să mărturisim două voințe și două lucrări în persoana Sa. Așadar, cine înlătură voința umană neagă și sufletul uman al lui Hristos. Prin urmare, Mântuitorul Isus Hristos are voința și lucrarea divină din veșnicie și deoființă cu Tatăl, iar voința și lucrarea umană le-a luat prin întrupare și este asemenea cu a noastră.[25]

Sinodul/conciliul a condamnat o formă bastardă de monofizism: monotelismul. Pentru monoteliți, Mântuitorul Isus Hristos, chiar dacă avea două firi, El nu avea decât o singură voință, (sau „*energie*") divină. Sinodul/Conciliul a afirmat că umanitatea nu era, în Isus Hristos, o realitate abstractă, ci că ea se manifesta printr-o voință proprie supusă liber și în toate, voinței divine. Astfel, Mântuitorul Isus Hristos are deci două voințe, care corespund celor două firi: divină și umană, iar monotelismul a fost respins și definiția de la Calcedon a fost îmbogățită cu dogma celor două voințe în persoana Mântuitorului Isus Hristos: „*Noi propovăduim la fel, după învățătura Sfinților Părinți, că în El sunt două voiri sau două voințe firești și două lucrări firești, fără despărțire, fără schimbare, fără împărțire și fără amestecare. Și cele două voințe firești nu sunt, cum zic ereticii necredincioși, potrivnice una alteia, ci voința Sa omenească urmează celei atotputernice și dumnezeiești.*" Contribuția Sfântului Maxim Mărturisitorul (580-662) a fost decisivă la formularea și precizarea învățăturii de credință dată de acest

[25] Nicolae Chifăr, op. cit., pp. 233-234.

sinod/conciliu, care l-a menționat pe el și pe Sfântul papă Martin I (649-655), ca doi martiri ai adevărului.[26]

O dată cu încheierea disputei iconoclaste dintre anii 726-780, împărăteasa Irina (797-802), care a fost regentă pentru fiul său minor Constantin al VI-lea Orbul (780-797), după ce a obținut acordul papei Adrian I (772-795) și al patriarhilor Orientali, patriarhul Tarasie (784-806) va începe pregătirile pentru deschiderea celui de la VII-lea Sinod/Conciliu Ecumenic.

Lucrările sinodului/conciliului au început la 24 septembrie 787 la Niceea, în prezența reprezentanților curții imperiale a delegaților papali și ai patriarhiilor Răsăritene.[27] Cei trei sute treizeci de episcopi, prezenți la lucrările sinodului/conciliului au definit dreapta învățătură în privința cinstirii sfintelor icoane. Cuvântul lui Dumnezeu s-a întrupat cu adevărat și a devenit om adevărat, El putând fi reprezentat la fel ca și sfinții. Aceste imagini trebuie venerate, cel pe care-l reprezintă fiind adevăratul obiect al venerării; totuși, nu puteau fi în ele însele obiectul unui *„cult”* (latreia) acesta fiind datorat numai lui Dumnezeu. Distincția dintre „venerare” (proskynesis) și *„adevărata adorare”* (latreia) a devenit clasică în teologie.[28]

În 3 octombrie 787, la finalul lucrărilor sinodalii după ce au rostit Simbolul de Credință niceo-constantinopolitan, și au fost citite definițiile dogmatice ale celor șase Sinoade/Concilii Ecumenice și după ce au fost anatematizați toți ereticii, vor da citire definiției dogmatice: *„Noi păstrăm toate predaniile, scrise sau orale, printre care și cea referitoare la sfintele icoane care stă în*

[26] Alexander Schmemann, op. cit., pp. 228-229.
[27] Nicolae Chifăr, op. cit., pp. 249-250.
[28] Timothy Ware, op. cit., p. 43.

armonie cu vestirea Evangheliei, căci Logosul divin s-a întrupat în realitate și nu în aparență. Urmând calea împărătească, învățăturilor inspirate de Dumnezeu ale Sfinților Părinților noștri și predaniei Bisericii catholice, în care sălășluiește Sfântul Spirit/Duh, mărturisim, cu toată convingerea și claritatea că, precum semnul sfintei și de viață făcătoarei Cruci, tot așa și sfintele icoane demne de cinstire, să fie pictate sau lucrate în mozaic sau din alt material și să fie așezate în sfintele biserici ale lui Dumnezeu, pe sfintele vase și veșminte, ca fresce sau icoane portabile, în case sau la răspântii, fie că este icoana dumnezeiescului nostru Stăpân și Mântuitor Isus Hristos, fie că sunt icoanele neprihănitei Stăpânei noastre, Sfintei Maicii Sale, ale sfinților îngeri, ale tuturor sfinților și drepților (...) căci, cu cât sunt mai des contemplate aceste reprezentări biblice, cu atât mai mult este îndreptat credinciosul să-și amintească de prototip, să-i urmeze exemplul, să-i aducă cucernică venerare prin manifestări pioase, fără a fi înțeleasă ca adorare, care se cuvine numai lui Dumnezeu, ci ca acea venerare adusă semnului sfintei și de viață făcătoarei Cruci, Sfintei Evanghelii și altor sfinte obiecte, adică prin tămâiere și aprindere de lumânări și candele, cum ne învață vechea Tradiție, căci cinstea adusă icoanei se ridică la cel reprezentat pe icoană. Cine cinstește icoana, cinstește persoana zugrăvită pe ea." (Mansi, 13, 377 DE).[29]

Așadar, cele șapte Sinoade/Concilii Ecumenice au jucat un rol foarte important în viața Bisericii, ele reprezentând un îndreptar de viață și un îndrumător pentru căutarea soluțiilor la noile probleme care au apărut pe parcursul istoriei creștinismului de la fiecare generație.

[29] Nicolae Chifăr, op. cit., p. 251.

IX.2. Monahismul până în secolul al X-lea

Cuvântul monah provine de la grecescul *monos*, care înseamnă unul. Astfel una dintre modalitățile cele mai simple și mai spectaculoase de a părăsi lumea, era retragerea în singurătate, anahoreza.[30] Viața primelor comunități creștine din lumea păgână, care s-au separat: de viața publică, de teatru, de circ și de toate sărbătorile ei și spațiul limitat, în care se desfășura viața lor, ne convinge de natura „monastică“ a creștinismului primar, care trăia în lume dar care, de fapt, era separat de ea. Pe măsură ce creștinismul s-a dezvoltat și a fost îmbrățișat de către păgâni, la sfârșitul secolului al II-lea a început să apară și declinul vieții morale. În această situație, în cadrul Bisericii a început să crească tendința monastică a celor care doreau să trăiască o viață în conformitate cu principiile evanghelice, și astfel avem multe exemple ale acestor izolări ascetice încă din secolul al III-lea.[31]

Asceza provine de la cuvântul grecesc *ascesis*, care era folosit pentru pregătirea atletică. Scriitorii creștini, în special cei monastici spirituali din secolele al IV-lea și al V-lea, l-au preluat din descrierea atletică pe care o folosește prima dată Sfântul Apostol Pavel când descrie antrenamentul dur, la care erau supuși timp de zece luni concurenții care participau la Jocurile Olimpice: *„Nu știți voi că acei care aleargă în stadion, toți aleargă, dar numai unul ia premiul? Alergați așa ca să-l luați. Și oricine se luptă se înfrânează de la toate. Și acela ca să ia o cunună stricăcioasă, iar noi nestricăcioasă. Eu, deci, așa alerg, nu ca la întâmplare. Așa mă*

[30] Michel Kaplan, op. cit., p. 225.
[31] Alexander Schmemann, op. cit., p. 145.

lupt, nu ca lovind în aer. Ci îmi chinuiesc trupul meu și îl supun robiei; ca nu cumva, altora propovăduind, eu însumi să mă fac netrebnic." II Cor. 9, 24-27. Așadar, cei care câștigau la aceste întreceri erau premiați cu o cunună din ramuri de pin, care era arborele sacru al lui Poseidon.[32] Observăm că Sfântul Apostol Pavel îi îndemna pe creștini să respecte unele norme severe cum ar fi abstinența sexuală, posturi și renunțarea la bunurile materiale, pentru a obține o cunună nepieritoare.

Mișcarea ascetică din cadrul creștinismului este deja prezentă în cărțile Noului Testament, care dezvoltă teme apocaliptice, punând în contrast viața trăită în conformitate cu principiile evanghelice și nu cu comoditatea vieții lumești. Acest mesaj ascetic paulin era în concordanță cu ideile elenistice despre „*viața cumpătată*" a înțeleptului (*sophrosyne*), dar și în cea mai mare parte cu scrierile din primele două secole creștine, cum ar fi *Didahia/Învățătura celor doisprezece Apostoli* (50-70), cele două *Epistole către Corinteni* ale Sfântului Clement Romanul (†101) și *Păstorul lui Herma* (145-154). Aceste scrieri au început să sublinieze nevoia de cumpătare ca pe o trăsătură primordială a uceniciei creștine și ea a fost prezentată mai departe ca un imbold puternic de către Tertulian (160-240). Acesta în scrierile sale, vorbește despre mulți bărbați și femei din vremea sa, care practicau asceza în Biserica din Cartagina.[33] Așadar, locul cel mai privilegiat pentru practicarea ascezei a devenit deșertul (*eremos*, în limba greacă,) de unde provine cuvântul eremit. În deșert s-a retras și Mântuitorul Isus Hristos, unde a postit timp

---

[32] Călin Ioan Dușe, *Imperiul Roman și creștinismul în timpul Sfântului Clement Romanul,* op. cit., p. 413.

[33] Pr. John Anthony McGukin, op. cit., p. 45.

de patruzeci de zile înainte de a începe activitatea Sa de propovăduire.[34]

Monahismul constituie cea mai bună cale de înțelegere a spiritualității răsăritene, pentru că el a avut un rol primordial în formarea ei. Astfel scrierile ascetice ale Sfinților Pahomie cel Mare (290-346), Vasile cel Mare (330-379, Ioan Casian (360-435) și Benedict de Nursia (480-543), care au fost marii organizatori ai monahismului, au depășit granițele mănăstirilor și s-au răspândit în rândul credincioșilor, îmbogățind și înfrumusețând evlavia vieții creștinilor.[35] Așadar, monahismul ne aduce aminte, de nume strălucite care l-au influențat în dezvoltarea sa. Dintre acestea trebuie amintit numele Sfântului Antonie cel Mare (250-350), deoarece prin coloniile de monahi pe care le-a înființat în Tebaida și la poalele muntelui Colzim, lângă Marea Roșie, el este considerat părintele monahismului. Eremiții trăiau în colibe singuratici și se ocupau cu rugăciunea și munca, supunându-se numai conducerii Sfântului Antonie cel Mare. Datorită faptului că trăiau singuri, ei s-au numit monahi, iar coloniile lor se numeau lavre.[36] Sfântul Atanasie cel Mare (295-373), care a fost ucenicul Sfântului Antonie cel Mare a scris *Viața și rânduiala Sfântului Antonie*, între anii 357-358. Această carte a cunoscut o largă răspândire atât în Răsărit, cât și în Apus, și astfel a făcut o mare propagandă eremitismului.[37] *Viața și*

[34] Michel Kaplan, op. cit., p. 225.

[35] Sfântul Teofan Zăvorâtul, *Rânduielile vieții monahale. Sfântul Vasile cel Mare, Sfântul Pahomie cel Mare, Sfântul Ioan Casian, Sfântul Benedict*, Ediția a II-a, Editura Sofia, București, 2002, p. 5.

[36] Arhid. Prof. Univ. Dr. Constantin Voicu, Pr. Lect. Univ. Dr. Lucian-Dumitru Colda, op. cit., p. 67.

[37] Michel Kaplan, op. cit., p. 225.

rânduiala Sfântului Antonie are un caracter moralizator, în ea este descrisă viața marelui pustnic egiptean, iar în Prologul cărții, Sfântul Atanasie cel Mare spune că i-a turnat de multe ori apă pe mâini: *„I-am fost discipol și, ca Eliseu, turnam apă pe mâinile acestui nou Ilie.”*[38]

Sfântul Pahomie cel Mare va înființa în anul 320, la Tebaida, pe o insulă a Nilului, în Egiptul de Sus, o colonie de călugări. Pe aceștia i-a învățat să trăiască în același loc o viață comună, cenobitică, în care era o casă de obște. Astfel, colonia lui se va numi chinovie, fiind deja o mănăstire, punând astfel bazele acesteia. Mănăstirile întemeiate de Sfântul Pahomie cel Mare erau sub conducerea spirituală a unui învățător, a unui părinte (*abba/avva*) în limba aramaică, de unde va proveni termenul de abate, egumen sau conducător în limba greacă. Acesta conduce o viață în comun (*koinos bios*), în limba greacă, iar aceasta este cenobitismul.[39]

Datorită faptului că mănăstirile au fost organizate după acest nou sistem s-au înmulțit repede, astfel că în timpul vieții Sfântului Pahomie au ajuns la opt,[40] sau nouă de bărbați și două de femei.[41] Așadar, acești celebri dascăli ai cunoașterii experimentale învățau arta atât de delicată de a trăi conform principiilor evanghelice.

Monahismul trebuie să fie înțeles, înainte de toate, ca revolta cea mai radicală împotriva răului, prin faptul că el

---

38 Arhid. Prof. Univ. Dr. Constantin Voicu, Pr. Lect. Univ. Dr. Lucian-Dumitru Colda, op. cit., p. 96.

39 Michel Kaplan, op. cit., p. 225.

40 Arhid. Prof. Univ. Dr. Constantin Voicu, Pr. Lect. Univ. Dr. Lucian-Dumitru Colda, op. cit., p. 68.

41 Michel Kaplan, op. cit., p. 225.

spune cel mai categoric „*nu*" oricărui compromis și oricărui conformism. Forța sa spirituală cere în mod imperios o renunțare curajoasă la formele confuze ale acestei lumi și crearea unei cetăți de călugări la marginea acestei lumi; slujirea sa îngerească, nostalgia Împărăției cerurilor împotrivindu-se caracterului prea deformat uman al Imperiului Roman/ Bizantin.[42]

În Răsărit monahismul a îmbrăcat trei forme principale, care au apărut în Egipt în jurul anului 350 și ele se regăsesc până azi în Biserica Răsăriteană.

Prima formă a monahismului este cea a pustnicilor, a asceților, care duceau o viață contemplativă practicând ascetismul cel mai riguros, trăind izolați (în peșteri, colibe, sau în chilii individuale). Cel mai reprezentativ dintre aceștia a fost Sfântul Antonie cel Mare, care este considerat părintele monahismului.

A doua formă a monahismului este aceea a vieții în comunitate (sau chinovial), unde călugării locuiesc împreună, respectând aceleași reguli în cadrul unei mănăstiri. Cel mai reprezentativ a fost Sfântul Pahomie cel Mare, continuat de Sfântul Vasile cel Mare ale cărui scrieri ascetice au exercitat o mare influență asupra monahismului Răsăritean, mai ales prin *Regulile Mari* 55, care au fost scrise sub formă de întrebări și răspunsuri. În ele tratează principalele probleme ale vieții monahale și au fost scrise între anii 358-362. De asemenea, Sfântul Vasile cel Mare a mai scris *Regulile Mici* 313, tot sub formă de întrebări și răspunsuri, în care tratează diferite

[42] Paul Evdokimov, *Ortodoxia*, traducere de Dr. Irineu Ioan Popa, EIBMBOR, București, 1996, p. 23.

probleme ale vieții monahale, cele mai multe fiind cazuri de conștiință. Ele au fost scrise după *Regulile Mari*.[43] Aceste scrieri au rămas valabile până azi.[44] Sfântul Vasile cel Mare afirma că îndemnurile și regulile monahale nu sunt scrise pentru cei desăvârșiți, ci pentru începători.[45]

Monahismul a început ca o mișcare laică, deoarece nici Antonie cel Mare și nici Pahomie cel Mare nu au avut un rang ierarhic, pentru că ei considerau că viața monahală era incompatibilă cu preoția și, mai mult decât atât cu episcopatul. Pe parcursul timpului, monahismul s-a transformat într-o chemare oficială și chiar mai înaltă a Bisericii, astfel că, în Bizanț numai monahii puteau să devină episcopi.[46]

Sfântul Ioan Casian a fost unul dintre cei mai de seamă reprezentanți ai monahismului apusean. El s-a născut în anul 360, în Scythia Minor (Dobrogea de azi) și a fost atras din tinerețe de monahism. Astfel, împreună cu sora sa și cu prietenul său Gherman, vor pleca în Palestina, pentru a deprinde cât mai bine tainele vieții cenobitice. Sora sa va rămâne definitiv în mănăstirea de maici de la Betleem, iar cei doi prieteni vor intra într-o mănăstire, care era aproape de Biserica Nașterii din Betleem. După o ședere de câțiva ani, Sfântul Ioan Casian și prietenul său Gherman vor pleca în Egipt, unde se vor familiariza cu tradițiile monahale cenobitice și

---

[43] Arhid. Prof. Univ. Dr. Constantin Voicu, Pr. Lect. Univ. Dr. Lucian-Dumitru Colda, op. cit., p. 171.

[44] Timothy Ware, op. cit., pp. 42-43.

[45] Sfântul Vasile cel Mare, *Regulile Mari,* scrieri partea a doua, Traducere, introducere, indici și note de Prof. Iorgu D. Ivan, în: col. PSB, vol. 18, EIBMBOR, București, 1989, p. 243.

[46] Alexander Schmemann, op. cit., p. 141.

anahoretice. Vor ajunge în deșertul Schetis, unde vor trăi timp de șapte ani în preajma marilor părinți spirituali Moise și Pafnutie. După o scurtă ședere în Alexandria, din cauza controverselor origeniste, vor părăsi orașul și se vor îndrepta spre Constantinopol, atrași de marea personalitate a Sfântului Ioan Gură de Aur. Acesta îl va hirotoni diacon pe Sfântul Ioan Casian și astfel, vor participa la acțiunile misionare de la Dunăre.

După ce Sfântul Ioan Gură de Aur a fost trimis în exil, în anul 404, Sfântul Ioan Casian, a fost trimis la Roma, în anul 405, împreună cu alți credincioși, care duceau o scrisoare a clerului din Constantinopol, prin care solicitau sprijinul papei Inocențiu I (401-417).[47] La Roma, Sfântul Ioan Casian îl va cunoaște pe viitorul papă Leon cel Mare (440-461). După ce a fost hirotonit preot de către papa Inocențiu I, în anul 410/411, Sfântul Ioan Casian va pleca la Marsilia unde în anul 415, va întemeia o mănăstire de călugări și una de călugărițe. Aceste mănăstiri au fost organizate după modelul celor din Orient, cu adaptările necesare zonei. Ele au fost astfel primele mănăstiri cu reguli monahale în Apus. Așadar, prin înființarea acestor mănăstiri, Sfântul Ioan Casian a fost un factor de legătură între teologia patristică Răsăriteană și cea Apuseană.

În anul 426, Sfântul Ioan Casian va scrie pentru călugări o carte intitulată: *Despre așezămintele cenobiților și despre remediile celor opt păcate capitale.* În primele patru cărți este descrisă organizarea mănăstirilor chinoviale din Palestina și Egipt (noviciatul, regulile de viață, îmbrăcămintea călugărilor, orele rugăciunilor din timpul zilei și al nopții). Sfântul Ioan Casian va

---

[47] Sfântul Teofan Zăvorâtul, op. cit., p. 339.

continua, în următoarele opt cărți, să descrie păcatele, care pun în primejdie viața călugărilor: Astfel, el vorbește despre: lăcomie, desfrânare, iubirea de arginți, mânie, tristețe, lene, vanitate și mândrie. De asemenea, Sfântul Ioan Casian scrie și despre remediile acestor păcate, care sunt: frica de Dumnezeu, strângerea inimii, renunțarea, umilința, mortificarea patimilor, renunțarea la vicii, curățirea inimii și dragostea creștină.

Sfântul Ioan Casian va scrie în anul 429, o carte intitulată *Convorbiri cu părinții*. Ea cuprinde douăzeci și patru de cărți, în care sunt redate convorbirile pe care Sfântul Ioan Casian și prietenul său Gherman, le-au avut cu monahii renumiți din Egipt, despre viața internă a călugărilor, dar și despre mijloacele prin care se poate ajunge la perfecțiune. Acestea sunt: contemplația, asceza și mistica, rugăciunea, fecioria, interpretarea Sfintei Scripturi, despre scopul vieții, deosebirea spiritelor, despre mortificare și pocăință.[48]

După Sfântul Ioan Casian pentru apuseni, aceste reguli de origine răsăriteană, au fost compuse în secolul al VI-lea, de către Sfântul Benedict de Nursia. El a înființat pentru călugări doisprezece mănăstiri, în care a așezat câte doisprezece monahi.[49] În anul 429, Sfântul Benedict de Nursia a înființat pe locul în care a fost un templu al lui Apollo, mănăstirea de pe Muntele Cassino. Pentru comunitatea sa monahală, Sfântul Benedict de Nursia, va scrie în anul 540 *Regula Monachorum*, care avea un Prolog și cincizeci și patru de capitole. La întocmirea acestei scrieri, Sfântul Benedict de Nursia s-a folosit

---

[48] Arhid. Prof. Univ. Dr. Constantin Voicu, Pr. Lect. Univ. Dr. Lucian-Dumitru Colda, op. cit., pp. 441-443.

[49] Sfântul Teofan Zăvorâtul, op. cit., p. 392.

de *Regulile* Sfântului Vasile cel Mare, care au fost traduse în limba latină de către Rufin (345-410), de scrierile Sfântului Ioan Casian, ale Sfântului Pahomie cel Mare, dar și de *Scrisoarea* CCXI a Sfântului Augustin (354-430).[50]

În curând în Apus vor exista două ordine monahale: ordinul călugărilor **vasilieni**, care respectau vechile reguli ale Răsăritului, riguroase, și ordinul călugărilor **benedictini**, care aveau în uz regulile mai ușoare, date de către Sfântul Benedict de Nursia.[51]

Cea de **a treia** formă a monahismului se încadrează între cele două, cu o viață de semiizolare, un fel de „*cale de mijloc*", unde în loc de o singură comunitate superior organizată, avem un grup de mici așezări, compuse din doi sau șase membri, care trăiau împreună, sub îndrumarea unui bătrân. Marile centre care au practicat această formă monahală în Egipt au fost: Nitria și Schetis care, la sfârșitul secolului al IV-lea au dat călugări iluștri, ca: Amon, fondatorul Nitriei, Macarie Egipteanul/cel Mare (295-392), Macarie al Alexandriei/cel Tânăr (300-395), Evagrie din Pont (345-399) și Arsenie cel Mare (354-449)[52], dar și alții care au influențat viața monahală ulterioară. În *Istoria monahilor din Egipt*, autorul ne spune că: *„A văzut o mulțime nesfârșită de monahi, bărbați femei de toate vârstele în pustie și la țară, într-un număr atât de mare încât nici un împărat pământesc n-ar putea aduna o asemenea oștire."*[53]

---

[50] Arhid. Prof. Univ. Dr. Constantin Voicu, Pr. Lect. Univ. Dr. Lucian-Dumitru Colda, op. cit., p. 63.

[51] Preot prof. dr. Ioan Rămureanu, Preot prof. dr Milan, Șesan, Preot prof. dr. Teodor, Bodogae, op. cit., p. 447.

[52] Timothy Ware, op. cit., p.43.

[53] J. Festugière, *Les moines d`Orient*, vol. IV/1, Paris, 1961-1965, p. 8.

După primele începuturi ale monahismului, la puțin timp s-au întemeiat și mănăstiri pentru femei. La început ele nu duceau o viață eremită, dar mai târziu găsim și cazuri de acest fel, ca acela al Mariei Egipteanca (344-421)[54] și altele care au urmat modelul oferit de aceasta. Datorită mănăstirilor sale, Egiptul din secolul al IV-lea era considerat o a doua Țară Sfântă, iar cei care călătoreau la Ierusalim considerau că pelerinajul lor ar fi incomplet dacă nu ar vizita și asceții de pe malul Nilului. Așadar, monahii și monahiile au avut un rol foarte important în istoria Bisericii.[55]

Pentru cei care nu au intrat în monahism, dar doreau să pună în practică viața monahală și erau căsătoriți, Sfântul Ioan Gură de Aur le adresează următorul îndemn: „*Vă rog, să căutăm bunătățile cele veșnice și nemuritoare, să căutăm viața care nu îmbătrânește niciodată. Poți trăi în oraș și să duci viața pe care o duc monahii în pustie, să pui în practică filosofia lor, poți avea și soție, poți locui în casă și în lume, dar să te rogi cele sfinte, să fii cu inima zdrobită. Cei de la început, care au fost învățați de Apostoli învățătura creștină, locuiau în orașe, dar aveau aceeași evlavie, ca și cei ce locuiesc pustia, alții au avut ateliere, ca Priscila și Aquila, toți profeții au avut soții și case, ca Isaia, Iezechil, Moise; și aceasta nu le-a vătămat cu nimic virtutea. Să-i imităm și noi pe aceștia, să mulțumim necontenit lui Dumnezeu … să trăim în curățenie sufletească și trupească și să ne îngrijim de celelalte virtuți; să aducem în orașe filosofia pustiei ca*

[54] Preot prof. dr. Ioan Rămureanu, Preot prof. dr Milan, Șesan, Preot prof. dr. Teodor, Bodogae, op. cit., p. 448.

[55] Tomáš Špidlík, *Spiritualitatea răsăritului creștin. III. Monahismul*, Traducere diac. Ioan I. Ică jr., Editura Deisis, Sibiu, 2000, p. 7.

să fim bineplăcuți înaintea lui Dumnezeu și prețuiți de oameni și să avem parte și de bunătățile vieții celei viitoare."[56]

Din Egipt, monahismul se va răspândi foarte repede în Imperiul Bizantin, ajungând astfel în Asia Mică, Siria și Palestina.[57] Așadar, în secolele V și VI, supremația mișcării monastice a fost preluată de Palestina, datorită Sfântului Eftimie cel Mare (377-473) și a ucenicului său Sfântul Sava (439-532), doi capadocieni, care au dat un nou avânt monahismului.[58] Mănăstirea fondată de Sfântul Sava în Valea Iordanului există și azi, aceasta fiind comunitatea care l-a dat pe marele teolog Sfântul Ioan Damaschin (675-749).

Monahismul s-a răspândit și în orașe, astfel că începând din anul 350, în Constantinopol vor fi mulți monahi, din care doar puțini duceau o viață cenobitică, cei mai mulți dintre ei fiind rătăcitori. Aceștia trăiau în casele celor, care erau dispuși să-i asculte, sau în cel mai rău caz, pe străzi în mijlocul celor nevoiași. În această situație, ei nu erau supuși nici unei autorități, și creează o adevărată rețea, care încearcă să-și manifeste influența, intervenind uneori și în dezbaterile dogmatice. Pe parcursul timpului, ei vor deveni un factor insuportabil de dezordine în Constantinopol, care era deja un oraș greu de guvernat.[59] Așa s-a întâmplat și anul 449 în cadrul sinodului/conciliului de la Efes, când călugării egipteni, care au fost chemați de către episcopul Dioscor al Alexandriei au fost

[56] Sfântul Ioan Gură de Aur, *Omilii la Matei,* LV, 6, scrieri partea a treia, Traducere introducere indici și note de Pr. D. Fecioru, în: col. PSB, vol. 25, EIBMBOR, București, 1995, pp. 643-644.

[57] Michel Kaplan, op. cit., p. 226.

[58] Alain Ducellier, op. cit., p. 43.

[59] Michel Kaplan, op. cit., p. 226-227.

foarte violenți, iar papa Leon cel Mare (440-461) l-a numit „sinodul/conciliul tâlhăresc” (*Ephesinius non judicium, sed latrocinium*).[60] De aceea, pentru a preîntâmpina astfel de dezordini, Sinodul/Conciliul al IV-lea Ecumenic de la Calcedon a dat mai multe canoane, cu privire la disciplina monahală.

După ce grupurile de călugări extremiști au fost expulzați din Constantinopol, a devenit din nou posibilă întemeierea de mănăstiri în capitală. Astfel, în anul 460, consulul Studios a construit într-o zonă aproape pustie din apropierea Porții de Aur, o mănăstire cenobitică având hramul Sfântului Ioan Botezătorul. Mănăstirea Studion va deveni peste trei secole cea mai renumită, dar și cea mai puternică din Constantinopol, ajungând să aibă câteva sute de călugări.[61]

Împăratul Iustinian (527-565) este cel care a întemeiat mănăstirea Sfânta Ecaterina de pe Muntele Sinai, între anii 548-565, pe locul unde se crede că Moise a văzut Rugul Aprins.[62] Mănăstirea Sfânta Ecaterina a devenit un puternic centru monahal, care există până în zilele noastre[63] și unde au trăit mulți călugări care au dus o viață aleasă. Dintre aceștia merită amintit în mod special Sfântul Ioan Sinaitul/Scărarul/Klimacus (579-649). El a dus o viață ascetică riguroasă timp de patruzeci de ani în pustiu, iar după aceasta a fost ales prin vot egumen/stareț al Mănăstirii Sfânta Ecaterina din Sinai. Sfântul Ioan Scărarul a scris o operă intitulată *Scara*, la rugămintea egumenului Ioan de la mănăstirea Raithu, care i-a cerut să le

---

60 Nicolae Chifăr, op. cit., p. 187.

61 Michel Kaplan, op. cit., p. 227.

62 *https://ro.wikipedia.org/wiki/M%C4%83n%C4%83stirea_Sf%C3%A2nta_Ecaterina_din_Muntele_Sinai*, accesat la: 14.08. 2021.

63 Timothy Ware, op. cit., p. 43.

dea călugărilor o regulă scrisă după care să trăiască și astfel, să poată urca la cer ca pe o scară asemănătoare cu cea pe care a văzut-o Patriarhul Iacob în vis.

În această scriere, care are treizeci de *Cuvinte,* Sfântul Ioan Scărarul descrie urcușul către cer ca pe treizeci de trepte, gândindu-se la cei treizeci de ani pe care i-a avut Mântuitorul Isus Hristos înainte de începerea activității publice de propovăduire. Astfel, *Scara* este o înșirare de treizeci de virtuți și a păcatelor opuse lor, prin care monahul urcă la desăvârșire ca pe treptele unei scări.[64] Așadar, *Scara* rezumă întreaga spiritualitate patristică de până la ea, punând-o sub semnul unui simbol foarte sugestiv, acela al scării și treptelor pe care, dacă le urcă oricine treaptă cu treaptă poate ajunge la desăvârșire și unirea cu Dumnezeu.[65]

În *Novella* 133, împăratul Iustinian arată faptul că viața monahală și contemplația sunt un lucru sfânt, care este folositor tuturor cetățenilor, din pricina curăției lor și a mijlocirilor sau rugăciunilor făcute de monahi pentru binele comun. Datorită acestei importanțe, dar și a influenței pe care au avut-o monahii, pe parcursul timpului s-au confruntat uneori și cu anumiți adversari și astfel, ei au avut nevoie de apărători. Sfântul Ioan Gură de Aur (354-407) a fost unul dintre ei. Astfel, el a scris în anul 378 un tratat în trei cărți intitulat *Contra adversarilor vieții monahale* și altul numit *Comparație între un rege și un călugăr*. Aceste scrieri sunt apologii ale vieții monahale, iar în ultima

---

64 Arhid. Prof. Univ. Dr. Constantin Voicu, Pr. Lect. Univ. Dr. Lucian-Dumitru Colda, op. cit., pp. 130-131.

65 Ioan Scărarul, *Scara Raiului*, Precedată de *Viața pe scurt a lui Ioan Scolasticul* și urmată de *Cuvântul către Păstor*. Traducere, introducere și note de mitropolit Nicolae Corneanu, Editura Amarcord, Timișoara, 1994, p. 10.

face o comparație între cele două vieți, ajungând la concluzia că viața unui călugăr este cu mult superioară celei a unui rege.[66] Sfântul Ioan Gură de Aur spune că titlul de „rege" se potrivește mai bine monahului, deoarece el se războiește cu adevărații dușmani, eliberând astfel lumea de sub puterea lor. Monahul își stăpânește patimile și nu are în slujba sa femei ușoare, ci îngeri cerești.[67]

După ce Palestina și Sinaiul au căzut în mâinile arabilor, supremația monastică din Imperiul Bizantin a fost preluată în secolul al IX-lea de Mănăstirea Studion din Constantinopol. Ea a început să devină celebră după ce conducerea ei a fost preluată de către Sfântul Teodor Studitul (759-826), în anul 799, din încredințarea împărătesei Irina (797-802).[68] După ce preluat conducerea mănăstirii, Sfântul Teodor Studitul va reuși ca în scurt timp, prin învățăturile și preceptele sale să adune câteva sute de monahi. În acest sens, el a scris mai multe opere cu caracter ascetic în care dă mai multe îndrumări monahilor.

Dintre acestea cel mai importante sunt următoarele: *Cateheza mică*, alcătuită din o sută treizeci și patru de capitole, în care sunt redate convorbirile pe care Sfântul Teodor Studitul le ținea monahilor de trei ori pe săptămână. În această scriere, el vorbește despre îndatoririle monahilor, dându-le sfaturi părintești despre idealul desăvârșirii creștine. O altă scriere este *Cateheza mare*, care la început a fost alcătuită din trei părți și din

---

66 Arhid. Prof. Univ. Dr. Constantin Voicu, Pr. Lect. Univ. Dr. Lucian-Dumitru Colda, op. cit., p. 270.

67 Tomáš Špidlík, op. cit., p. 8.

68 Michel Kaplan, op. cit., p. 227.

care s-au păstrat numai șaptezeci și șapte de cateheze, dar nu știm cărei părți îi aparțin. În *Cateheza mare,* Sfântul Teodor Studitul continuă sfaturile pe care le-a dat în *Cateheza mică*, cu diferența că unele au un cuprins mai dezvoltat. *Tipicul Mănăstirii Studion* nu s-a păstrat în întregime, iar în forma de acum este o prelucrare de mai târziu. În această scriere sunt redate regulile tipiconale, pe care Sfântul Teodor Studitul le-a dat cu privire la slujbe, posturi și îmbrăcăminte. De asemenea, tot pentru monahi Sfântul Teodor Studitul a mai scris și următoarele opere: *Despre timpurile de post; Rânduiala Liturghiei mai înainte Sfințite; Întrebări și răspunsuri despre probleme canonice; Pedepse date monahilor pentru neîndeplinirea datoriilor; Comentariu la lucrarea Sfântului Vasile: Rânduieli ascetice; Despre desfătarea de mâncări și despre înfrânare; Testamentul*, în care, după ce face o mărturisire de credință, dă anumite porunci pentru egumen și pentru monahi.[69]

Sfântul Teodor Studitul este, în adâncul sufletului său, un funcționar cu un bun talent de organizator, care știe să evalueze raporturile de forță politice. Astfel, el arată că nenorocirile, pe care monahii le-au suferit, se datorează incapacității lor de a apăra dreapta credință, proastei organizări, tendințele anarhiste ale idealului anahoretic, dar și insuficientei înrădăcinări socio-economice. Sfântul Teodor Studitul va apăra prioritatea vieții cenobitice, căutând puterea socială, care va conferi o independență economică bazată pe o dotare suficientă și privilegiată.

---

[69] Arhid. Prof. Univ. Dr. Constantin Voicu, Pr. Lect. Univ. Dr. Lucian-Dumitru Colda, op. cit., p. 213.

El a insistat ca un monah studit să îndeplinească trei calități importante. În primul rând, el pune accentul pe castitate, deoarece contactele cu femeile, pe care nu le poate evita monahul cu totul în contextul aristocratic, vor fi controlate într-un mod riguros. În al doilea rând, Sfântul Teodor Studitul pune accent pe stabilitate, deoarece călugării rătăcitori reprezentau una dintre marile rele endemice ale monahismului. A treia calitate, pe care monahii trebuiau să o îndeplinească era sărăcia. Astfel, el nu trebuia să aibă nimic care să-i aparțină, nici cel mai mic obiect material, iar în fiecare săptămână veșmintele erau redistribuite fără a se ține cont de starea sau de mărimea lor. La mănăstirea Studion vârsta minimă de admitere în monahism era între șaisprezece și șaptesprezece ani.[70]

Studiții, cum se numeau monahii acestei mănăstiri, se ocupau nu numai cu viața monahală riguroasă, dar și cu studiul foarte sârguincios al teologiei.[71] Din această cauză ei au ajuns în scurtă vreme să fie foarte respectați, dar și să ocupe un rol important în viața bisericească a Constantinopolului.

Călugării au ajuns să reprezinte o importantă forță religioasă și politică fiind convinși că li s-a încredințat misiunea de a păstra, fără nici un compromis, independența credinței și a Bisericii. Având această convingere ei nu au ezitat, după anul 858, să se alăture papalității, împotriva patriarhului Fotie (858-867), numit de către împăratul Mihail al III-lea Bețivul (855-867), în locul lui Ignatie (847-858), care era unul dintre ai lor.[72]

---

70 Michel Kaplan, op. cit., pp. 228-229.

71 Preot prof. dr. Ioan Rămureanu, Preot prof. dr Milan, Șesan, Preot prof. dr. Teodor, Bodogae, op. cit., p. 448.

72 Alain Ducellier, op. cit., p. 44.

IX.3. Monahismul în secolele IX-XI

Perioada cuprinsă între secolele al IX-lea și al XI-lea a fost epoca de înflorire a vieții monahale, pentru că acum s-au întemeiat cele mai renumite mănăstiri.[73] Întemeierea mănăstirilor sau măcar retragerea în ele a multor credincioși din toate categoriile sociale este un fenomen frecvent întâlnit în această perioadă atât de des încercată de năvăliri nesfârșite ale popoarelor de stepă, dar poate și din cauza unei entuziaste căutări după o viață morală mai îmbunătățită în comparație cu ceea ce oferea viața de zi cu zi în cadrul Imperiului Bizantin.

Într-un fel, mănăstirile nu erau numai pepinierele, din care se alegeau viitorii ierarhi, ci și așezămintele unde erau cele mai vechi școli cu biblioteci și centre de cultivare a artelor plastice (sculptura, pictura, arte minore). De asemenea, ele erau tot atâtea locuri de pelerinaj, de cinstire a moaștelor și a altor urme de venerabilă evlavie creștină. Iată de ce iconoclasmul și ocupația musulmană au lovit mai întâi tocmai în monahi și în mănăstiri, pentru că acolo era și cea mai puternică rezistență față de abuzurile de tot felul. Mai mult, ele erau și așezăminte de binefacere, fapt care ne ajută să înțelegem că Imperiul Bizantin, nu a însemnat numai intrigi, corupții și lupte meschine pentru tron.

Astfel, în această perioadă au fost sfinți ca: Luca din Focida (896-953 Grecia) sau Nicon Metanoite („*Pocăiți-vă!*" 930-998), numit așa pentru apostolatul pe care l-a desfășurat în

[73] Ovidiu Drimba, op. cit., p. 188.

secolul al X-lea printre populațiile slave din Peloponez, ori printre armeni, sau Nil de Calabria (905-1005). Aceste, trei figuri au dominat pe la anii 950-1000 viața publică a unor provincii întregi, mai ales prin binefacerile cu care ajutau pe toți, dar și prin prestanța cu care se impuneau chiar și în fața guvernatorilor vremii. Tot așa vom înțelege de ce influența Sfântului Atanasie Athonitul (920-1003) era așa de mare încât împăratul Nichifor al II-lea Fokas (963-969), îl chema în tabăra lui, din Creta pentru a-l îmbărbăta în lupta împotriva arabilor.

Monahismul a fost atras de munți, un simbol al înălțării spre cer. Astfel, un ascet se retrage pe un munte, iar prin modul în care practică asceza severă, el va reuși să atragă și alți ucenici, care îl vor convinge să întemeieze o mănăstire. El va fi ales egumen, dar continuă să practice ascetismul riguros, iar numărul mare de ucenici, îl va determina să numească în locul său un alt egumen, iar el se va retrage mai sus pe munte. Aici, ascetul va atrage alții ucenici și el vede din nou pus în situația de a întemeia o nouă mănăstire. Așa s-a întâmplat și cu Muntele Olimp din Bithynia, care era situat la câțiva kilometri sud de Brusa (azi Bursa în Turcia). Monahismul pe Muntele Olimp a început să apară în secolul al V-lea, iar pe parcursul timpului a ajuns să aibă aproximativ cincizeci de mănăstiri în totalitate masculine.[74] Începând din secolul al IX-lea și până în secolul al X-lea, el a devenit cel mai căutat munte monastic.[75]

De asemenea, în această perioadă un rol important în cadrul monahismul răsăritean l-a avut Muntele Athos. Astfel, cel dintâi ascet care s-a așezat la Muntele Athos în jurul anului

[74] Timothy E. Gregory, op. cit., p. 244.
[75] Michel Kaplan, op. cit., pp. 229-230.

687 a fost Ioan Kolovos (cel Schilod sau Ciunt). El a reușit să adune în jurul său un grup de frați, dornici să trăiască o viață aspră, care în curând au reușit să atragă și alți viețuitori din toate părțile Imperiului Bizantin. Împăratul Vasile I Macedoneanul (867-886) le-a dăruit sihaștrilor tot muntele, care în curând a primit numele de *To aghion oros*; Sfântul Munte. Sihaștrii au început din acest moment să fondeze mănăstiri proprii, bucurându-se de sprijinul împăratului Nichifor al II-lea Fokas, care tot timpul era preocupat de gândul de a-și depune purpura, pentru a o înlocui cu rasa monahală.

Sfântul Atanasie Athonitul a fondat **Marea Lavră,** devenind astfel inițiatorul adevăratei trăiri spirituale și călugărești, contribuind ca Athosul să devină centrul cel mai însemnat al monahismului răsăritean.[76] El a alcătuit pentru călugării săi o regulă călugărească inspirându-se din regulile mănăstirești ale Sfântului Teodor Studitul (759-826).[77] Pe parcursul secolelor, la Muntele Athos s-au întemeiat mai multe mănăstiri, de către călugări care au venit din anumite zone geografice. Astfel, mănăstirea Ivirion a fost întemeiată prin anul 980 de către călugări din Iviria/Georgia, iar mănăstirea Sfântul Pantelimon a fost reînființată în anul 1169 ca mănăstire rusească. De asemenea, mănăstirea Hilandar a fost reîntemeiată în anul 1198 de către călugării sârbi. Pe parcursul timpului, multe dintre mănăstirile de pe Muntele Athos au acumulat bogății foarte mari, deținând proprietăți funciare foarte mari. Ele s-au angajat în activități culturale importante, prin care au

---

[76] Preot prof. dr. Ioan Rămureanu, Preot prof. dr Milan, Șesan, Preot prof. dr. Teodor, Bodogae, op. cit., pp. 532-534.

[77] Michel Kaplan, op. cit., p. 232.

reușit să transmită cultura bizantină în afara granițelor Imperiului. Bibliotecile din mănăstirile athonite conțin un important depozit cu privire la istoria bizantină.[78] În secolul al XI-lea numărul călugărilor din mănăstirile de pe Muntele Athos au ajuns la peste șapte sute.[79]

Din păcate pe măsură ce mănăstirile sau înmulțit, în unele dintre ele a început să scadă moralitatea. Călugării au încălcat regulamentele monahale și locuiau adesea împreună cu femeile. Împăratul Leon al VI-lea Înțeleptul/Filosoful (886-912) a dat edicte prin care era denunțată nerespectarea canoanelor. El a căutat să se împotrivească abuzurilor, așa cum a făcut și Sfântul Teodor Studitul. Cu toate aceste încercări, unii monahi au continuat să se abată de la respectarea canoanelor, așa după cum arată și Eustație din Tesalonic în secolul al XI-lea. El vorbește despre călugări care se bucurau de o viață îmbelșugată, permițându-și orice exces în alimentație și îmbrăcăminte.

Eustație arăta că una din principalele cauze ale degradării vieții monahale era setea de pământ, care devora abațiile. După ce monahii au devenit mari proprietari de pământ, situația a devenit și mai dezastruoasă, iar dacă aceștia erau înzestrați cu un adevărat simț al rentabilității, mănăstirea devenea o adevărată întreprindere, care îi exploata pe țărani pentru a putea vinde cât mai multe produse. Ajungând la această prosperitate, mănăstirile au încercat să obțină de la autorități scutirea de taxe comerciale și vamale. În aceste condiții, ele deveneau un vânzător privilegiat, care era un concurent neloial

[78] Timothy E. Gregory, op. cit., p. 244.
[79] Ovidiu Drimba, op. cit., p. 189.

pentru ceilalți producători, așa cum au fost marile mănăstiri athonite din secolul al XI-lea. Astfel, ele au ajuns să dețină de o adevărată flotă, prin care controla Marea Egee. Așadar, acești călugări erau foarte departe de a fi așa cum pretindeau, oponenții înverșunați ai vieții laice. Din păcate, uneori mănăstirile aveau ambiții prea mari acaparând terenuri, pe care nu le puteau valorifica. Eustație din Tesalonic descrie portretul călugărului lacom, care îi înșela pe micii proprietari naivi, pe care îi convingea să intre în mănăstire și să doneze toate bunurile, după care să-i dea afară din mănăstire sub pretextul că nu au vocație pentru viața monahală.

În aceste condiții împăratul Nichifor al II-lea Focas (963-969), cu toate că era un simpatizant al călugărilor, în anul 964 a dat o *novelă*, prin care deplângea creșterea exagerată a bunurilor mănăstirești, care se înmulțeau datorită testamentelor credincioșilor doritori să-și salveze sufletele prin astfel de donații. Din cauza faptului că mănăstirile nu aveau unelte suficiente pentru aceste suprafețe enorme de pământ ele rămâneau necultivate.[80]

Cu toate că au trecut prin aceste derapaje morale, au fost mănăstiri care datorită vieții spirituale au avut o mare influență asupra credincioșilor, devenind autorități necontestate în sferele lor. Astfel, nici împăratul și nici patriarhul sau reprezentanții lor nu erau cei spre care se îndreptau majoritatea credincioșilor din secolele al X-lea și al XI-lea, care căutau răspunsuri la întrebările, care priveau în modul cel mai direct: soarta sufletelor lor nemuritoare.[81]

---

[80] Alain Ducellier, op. cit., pp. 47-48.

[81] Ieromonah Alexander Golitzin, op. cit., p. 419.

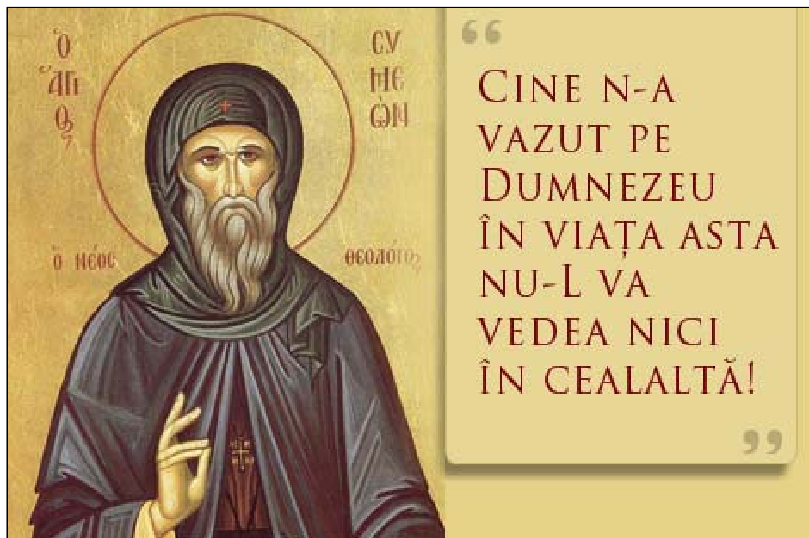
În cadrul vieții religioase bizantine au apărut două curente, care erau mereu divergente. Primul curent, urmat de către Biserica oficială avea la bază un dogmatism tradițional, care tindea către raționalism, mai ales după triumful filosofiei aristotelice de la sfârșitul secolului al XI-lea. Cel de al doilea curent, era urmat de către călugări și avea o concepție mistică, care respingea orice intelectualism teologic. Impunerea acestuia din urmă va marca renunțarea la efortul de sinteză caracteristic Bizanțului și prin care au fost denunțate excesele rațiunii, fără a refuza cugetarea în sine, dar păstrând în același timp legătura cu forța vie a misticismului, care a fost ferit de confuzii mintale.[82]

Mănăstirile erau locurile preferate de credincioși pentru că aici ei găseau liniștea și sfaturile, de care aveau nevoie. De aceea, nu este nici o exagerare dacă vorbim despre un fel de *„epocă de aur”* în cursul secolului al IX-lea până la sfârșitul secolului al XI-lea, mai ales că în această perioadă au fost câștigați pentru creștinism actualele teritorii ale Serbiei, Bulgariei și Rusiei. Acest efort de încreștinare va fi încununat în timpul vieții Sfântului Simeon Noul Teolog prin botezul rușilor kieveni (15 august 988/989), care va anticipa încreștinarea vastelor teritorii ale Rusiei. Patronul acestei mișcări misionare a fost patriarhul Fotie (810-891). Elevul și protejatul său, Constantin Filosoful (Sfântul Chiril 826-869), și fratele acestuia, Sfântul Metodie (815-885), au așezat prin intermediul operei lor de traducere, dar și prin eforturile misionare, intelectuale și spirituale, convertirea slavilor.[83]

---

82 Alain Ducellier, op. cit., p. 50.
83 Ieromonah Alexander Golitzin, op. cit., p .418.

IX.4. Sfântul Simeon Noul Teolog 949-1022

Sursa: https://manastireasuruceni.md/sfaturi-duhovnicesti/sf-simeon-noul-teolog-despre-impartasirea-constienta.

Între secolele al X-lea și al XI-lea, teologia și spiritualitatea răsăriteană este dominată de viața, activitatea și opera Sfântului Simeon Noul Teolog (949-1022); desfășurată în apropierea capitalei bizantine, la mănăstirile Studion, Sfântul Mamas și Sfânta Marina.[84] Așa cum afirmă un renumit bizantinolog, Sfântul Simeon Noul Teolog se află în vârful istoriei bizantine,[85] fiind cel mai profund teolog mistic.[86]

---

[84] Ieromonah Nacu Daniil Stoenescu, *Învățătura despre Sfânta Treime* în *Imnurile Sfântului Simeon Noul Teolog*, în: MB, nr. 5-6/1985, p. 323.

[85] Hans-Georg Beck, *Mileniul Bizantin*, Traducere din limba germană Lidia Rus, Prefață la ediția în limba română Remus Rus, Editura Nemira București, 2015, p. 286.

[86] Preot prof. dr. Ioan Rămureanu, Preot prof. dr Milan, Șesan, Preot prof. dr. Teodor, Bodogae, op. cit., p. 524.

Personalitate de primă mărime a epocii teologice bizantine[87] posterioară, Sinoadelor/Conciliilor Ecumenice, Sfântul Simeon Noul Teolog a lăsat o puternică impresie și amintire în conștiința contemporanilor săi. Astfel, la numai treizeci de ani de la moartea sa, el este trecut în rândul sfinților, primind în același timp și supranumele de "*Noul Teolog*"; fapt care ne aduce aminte de ceilalți doi mari înaintași ai săi, Sfântul Apostol și Evanghelist Ioan, precum și Sfântul Grigore din Nazianz. (329-390). Sfântul Simeon Noul Teolog se leagă de aceștia, atât prin valoarea operei sale, dar și prin înalta și adânca trăire spirituală a adevărurilor creștine, din care își trăgea vigoarea întreaga sa operă teologică.

Teologia Sfântului Simeon Noul Teolog, are un pronunțat caracter empiric "*care ține de tradiția vie din mediul monastic*"[88] la care am adăuga faptul că ea își are izvorul într-o cugetare asupra adevărurilor evanghelice, experimentate și verificate prin viața sa personală[89] pe parcursul zecilor de ani de nevoințe ascetice.

Viața lui spirituală a scos în evidență și teologia pe care se întemeia. Este vorba de verificarea prin trăire a unor adevăruri și de clasificarea altora, pe baza experiențelor spirituale. În scrisul lui avem așadar, pe de o parte, un document, în care s-a înscris nivelul înalt, pe care l-a atins spiritualitatea răsăriteană,

---

[87] Arhim. Simeon, *Symeon le Nouveau Théologien-maître de le théologie vécue*, în *Messager de l'Exarchat du Patriarche russe en Europe Occidentale,* nr. 59/1967, Paris, p. 148.

[88] J. Darrouzes, *Introduction la Symeon-le-Nouveau-Théologien, Traités théologiques et éthiques*, în: SCh, tome I, 122, Paris, 1966, p. 35.

[89] Drd. Emanuel Banu, *Lucrarea Sfântului Duh în opera Sfântului Simeon Noul Teolog,* în ST, nr. 1-2/1980, p. 81.

iar pe de altă parte; punctul de plecare pentru alte realizări. El este un realizator și un ctitor, căci experiența sa a însemnat un izvor important pentru intensa viață spirituală din secolele al XIII-lea și al XIV-lea, iar opera lui o rară și preafrumoasă pagină din poemul râvnei creștine, pe calea asemănării divine, pregătind temeiurile doctrinare ale palamismului de mai târziu,[90] dar și un ecou profund în sufletele celor care i-au parcurs opera. Astfel mișcarea isihastă, care se va dezvolta peste trei secole, va avea la bază gândirea și opera Sfântului Simeon Noul Teolog, pe care îl revendică drept premergător al ei.[91]

Viața și opera Sfântului Simeon Noul Teolog, deși extraordinar de bogată prin înalta viziune și înțelegere mistică la care s-a ridicat este puțin cunoscută și atât cât cunoaștem din ea, o datorăm din cele scrise despre el de ucenicul său Nichita Stethatos.[92] (D.S.E.11, col. 224-230). Ea rămâne principala sursă de informare, putând fi completată, prin notări și autobiografie, care presărate în operele sale.

Publicată (prescurtată) în greaca modernă în ediția *Opere* de Dionisie Zagarios, care reproduce opera lui Doukakis "*Megas Synaxaristes*", Martie, Atena 1891, pp. 212-250[93], această operă a fost tradusă și tipărită în limba română în "*Viețile Sfinților*", ediția din 1835, în volumul de pe luna octombrie, pp. 258-284, sub titlul: "*Viața și petrecerea celui între sfinți părintelui*

---

90 Magistrand Ioan I. Bria, *Simțirea tainică a prezenței harului după Sfântul Simeon Noul Teolog,* în: ST, nr. 7-8/1956, p. 472.

91 Preot prof. dr. Ioan Rămureanu, Preot prof. dr Milan, Șesan, Preot prof. dr. Teodor, Bodogae, op. cit., p. 525.

92 Ioan Gh. Savin, *Mistica și Ascetica Ortodoxă,* Sibiu, 1996, p. 161.

93 Tomáš Špidlik, *Symeon le Nouveau Théologicien,* în *Dctionnaire de Spiritualité, Beauchesne,* Paris, 1990, col. 1387.

nostru Simeon Noul Bogoslov, care s-a scris de preacuviosul Nichita Stitat, ucenic."[94] În anul 2006, la Editura Deisis din Sibiu, diac. Ioan Ică jr. va publica în *Colecția Mistica/Seria Filocalica: Sfântul Simeon Noul Teolog Viața și opera Scrieri IV*.

În limba rusă ea a fost tradusă de către Teofan Zăvorâtul (cf. ed. I. Hausherr, p. V, nr. 2), în limba turcă (cf. Sallaville, E. Dalleggio, Karamanlidka, t. 1, Atena, 1958, pp. 170-172). Ea a fost editată critic de către I. Hausherr, cu traducerea franceză a lui G. Moru în: „*Orientalia Christiana Periodica*", vol. XII, nr. 45, 1928, pp. 1-239 la Roma.[95]

Sfântul Simeon s-a născut la sfârșitul anului 949, în orașul Galata din provincia microasiatică Paflagonia, într-o familie bogată și influentă aparținând aristocrației provinciale locale.[96] Părinții săi: Vasile și Teofana, a dorit să-i dea o educație aleasă tânărului Gheorghe, (acesta a fost numele său de botez), iar pentru aceasta l-au trimis la Constantinopol în anul 960, pe când avea unsprezece ani, la unchiul său. Acesta a fost un înalt demnitar imperial cu mare influență la Palatul Imperial și in același era timp mare favorit al împăratului Roman al II-lea Lekapenos (959-963) și care-l destina unei cariere administrative de mare perspectivă.[97] La Constantinopol, Sfântul Simeon a urmat studiile secundare, așa-numita instrucție enciclică, care cuprindea cele șapte arte liberale: gramatica, retorica, dialectica,

---

[94] *Filocalia*, vol. 6, Traducere, introducere și note de Pr. Prof. Dr. Dumitru Stăniloae, București, 1997, p. 9.

[95] Tomáš Špidlik, op. cit., col. 1387.

[96] Ilarion Alfeyev, *Sfântul Simeon Noul Teolog și tradiția ortodoxă,* Traducere din limba engleză de Ioana Stoicescu și Maria-Magdalena Rusen. Ediție îngrijită de Pr. Eugen Drăgoi, Editura Sofia București, 2010, p. 40.

[97] Drd. Ioan. I. Ică, jr., *Teologie și spiritualitate la Sfântul Simeon Noul Teolog,* în: MA, nr.3/1987, pp. 31-32.

aritmetica, geometria, astronomia și muzica. După finalizarea studiilor, unchiul său l-a numit spătar. Sfântul Simeon a acceptat această funcție numai pentru a satisface dorința unchiului și a părinților lui, gândul său fiind acela de a o părăsi cât mai curând atunci când se va ivi ocazia.[98]

În urma dispariției subite a unchiului său, pe când avea doar paisprezece ani (în anul 963, în tulburările politice, care au dus la căderea de la putere a atotputernicului prim-ministru de sub domnia lui Roman al II-lea, eunucul Iosif Vringas, paflagonian și el) – tânărul Gheorghe încearcă, fără succes însă, să intre în celebra mănăstire Studion din Constantinopol. Aici l-a întâlnit pe monahul îmbunătățit Simeon Studitul zis Evlaviosul, care va deveni de acum înainte părintele său sufletesc pentru toată viața. Simeon Studitul este cel care l-a inițiat pe Sfântul Simeon Noul Teolog în tainele contemplării lui Dumnezeu.[99]

Până în anul 977, el va continua să trăiască în lume, în casa unui patrician de a cărei administrație se ocupa în timpul zilei, urmând în această perioadă sfaturile ascetice ale lui Simeon Evlaviosul și ale Părinților filocalici Marcu Ascetul/Eremitul, Diadoh al Foticeii și Sfântul Ioan Scărarul. Astfel, în timpul unei privegheri și rugăciuni de noapte, tânărul Gheorghe are la vârsta de douăzeci de ani (cca. 970) prima experiență a vederii luminii dumnezeiești, dar și prima tentativă nereușită, de a intra la mănăstirea Studion.

---

[98] Arhid. Prof. Univ. Dr. Constantin Voicu, Pr. Lect. Univ. Dr. Lucian-Dumitru Colda, op. cit., p. 252.

[99] Preot prof. dr. Ioan Rămureanu, Preot prof. dr Milan, Șesan, Preot prof. dr. Teodor, Bodogae, op. cit., p. 525.

Între anii 970-976, tânărul Gheorghe, se afirmă în plan civil, ajungând senator și spatharocubicular, dar trece printr-o perioadă de criză "mondenă" destul de febrilă, până la a uita aproape cu desăvârșire vederea luminii și sfaturile părintelui său spiritual Simeon Evlaviosul. Probabil că experiența deșertăciunii lumii, și a strălucirilor ei, l-au condus pe Sfântul Simeon Noul Teolog la conversiunea monastică definitivă. Astfel, în anul 977, pe când era în vârstă de douăzeci și șapte de ani, după o călătorie în Paflagonia, el și-a lichidat proprietățile, împărțind o mare parte din ele săracilor.[100] El a dorit să se despartă de ceea ce îl ținea legat de această lume, după care va avea un prim contact cu opera Sfântului Ioan Scărarul. Așadar, pe când încă era acasă, el citește *Scara* Sfântului Ioan Scărarul și fiind impresionant de ea, se dedică unor nevoințe ascetice austere respingând toate pledoariile bătrânului său tată de a-și abandona vocația. Tatăl său dorea ca Sfântul Simeon să se căsătoreasca și să-și întemeieze o familie. Evident că Sfântul Simeon, a refuzat simțindu-se mai atras de cele spirituale decât de cele materiale. Astfel el se întoarce în Capitală, și intră în mănăstirea Studion, unde rămâne mai puțin de un an. La început el a fost primit de către egumenul Petru rămânând în grija lui, iar din acest moment se angajează într-un riguros program ascetic, pe care îl va practica până la sfârșitul vieții.

La mănăstirea Studion, Sfântul Simeon Noul Teolog l-a regăsit pe vechiul său părinte spiritual, Simeon Evlaviosul, devenind imediat ucenicul său credincios, arătând o mare râvnă în a-l asculta, dar mai ales de a-și îndeplini toate datoriile vieții ascetice. Din nefericire această conlucrare cu părintele său

---

[100] Drd. Ioan I. Ică, op. cit., p. 32.

spiritual nu a fost de lungă durată, deoarece în această mănăstire chinovială în care se acorda multă importanță poruncii, uniformității și puterii monarhice a stareţului, atașarea de părintele său spiritual va provoca curând, o nemulțumire printre călugări. În această situație, stareţul l-a chemat de mai multe ori la el pe tânărul Simeon cerându-i să se conformeze mai mult rânduielilor chinoviale și să părăsească pe părintele său spiritual Simeon Evlaviosul,[101] căruia îi datora atât de mult în această nouă viață, pe care acesta i-a descoperit-o.

Acest atașament entuziast, pe care l-a avut față de persoana părintelui său spiritual va duce, în cele din urmă, la înlăturarea sa din mănăstirea Studion, după numai câteva luni de la intrare. Simeon Evlaviosul și-a manifestat aceeași grijă și iubire față de fiul său spiritual recomandându-l egumenului Antonie de la mănăstirea Sfântul Mamas (situată nu departe de Studion, lângă poarta Xylokerkos a cetății).[102] El a intrat în această mănăstire ca începător, rămânând mai departe sub călăuzirea spirituală a lui Simeon Evlaviosul, care nu părăsise mănăstirea Studion.[103] Datorită faptului că bătrânul său părinte spiritual îl cerceta mai de aproape pe ucenic și văzându-l aprins tot mai mult de dragostea dumnezeiască, l-a făcut monah.

De atunci Sfântul Simeon a ajuns mai desăvârșit în fapte bune și dându-se cu totul la liniște, se îndeletnicea cu citirea

---

[101] Arhiepiscopul Basile Krivocheine, *În lumina lui Hristos*, traducere de Pr. conf. dr. Vasile Leb și Ierom. Gheorghe Iordan, București, 1997, p. 15.

[102] Diac. Ioan I. Ică jr. *Sfântul Simeon Noul Teolog și provocarea mistică în teologia bizantină și contemporană,* în: *Sfântul Simeon Noul Teolog. Discursuri teologice și etice, Scrieri I,* Studiu introductiv și traducere. Diac. Ioan I. Ică jr. și un studiu de ieromonah Alexander Golizin, Editura Deisis Sibiu, 1998, p. 14.

[103] Arhiepiscopul Basile Krivocheine, op. cit, p. 15.

Sfintelor Scripturi a operelor Sfinților Părinți, dar mai ales cu rugăciunea. El se împărtășea în fiecare zi cu dumnezeieștile taine, apoi toată săptămâna mânca numai verdețuri și semințe, iar la praznice și în zilele de Duminică mânca împreună cu ceilalți frați. Sfântul Simeon Noul Teolog practica un ascetism riguros el dormea foarte puțin, jos pe o rogojină și pe o piele de oaie. La duminici, și la praznice, priveghea de seara și până dimineața și nici atunci nu dormea, așa după cum făcea și marele Arsenie. Apoi, după ce răsărea soarele se ducea iarăși la rugăciune.

Niciodată nu vorbea în deșert fiind în toate cu luare aminte la sine și stătea toată ziua închis în chilia sa. Când ieșea din chilie părea ca și cum ar fi fost spălat cu lacrimi, ca și para focului din pricina rugăciunii intense, pe care o practica. El citea Viețile Sfinților și după ce termina de citit se îndeletnicea cu scrisul. De câte ori bătea toaca se ducea la biserică și asculta cu luare aminte Sfânta slujbă, iar când se săvârșea dumnezeiasca Liturghie, după citirea Sfintei Evanghelii, intra într-un paradis al bisericii și închizând ușa, asculta pe preot cu lacrimi.

La sfârșitul Sfintei Liturghii mergea la împărtășanie, iar după aceea se ducea la chilia sa, unde lua obișnuita lui mâncare. Priveghea până la miezul nopții și dormea puțin, după care se scula și se ruga împreună cu ceilalți frați. Sfântul și Marele Post îl petrecea toată săptămâna nemâncat, iar sâmbăta și duminica mânca la trapeză ceea ce mâncau și ceilalți. Nu dormea niciodată culcat, ci plecând capul pe mâna sa, gusta cam un ceas de somn, astfel erau nevoințele Sfântului Simeon. După doi ani a ajuns la desăvârșire și s-a împuternicit de darul Sfântului Spirit/Duh rostind cuvinte frumoase în mijlocul Bisericii lui

Hristos. Când părintele său spiritual l-a văzut că a ajuns bărbat desăvârșit, a socotit cu înțelepciune să-l hirotonească preot și să-l pună ca o făclie în sfeșnicul Bisericii ca să-i lumineze pe toți,[104] dar mai ales să urmeze viața sa plină de sfințenie.

La vârsta de treizeci și unu de ani, după o perioadă de trei ani, timp în care Sfântul Simeon Noul Teolog a dus o astfel de viață, la moartea egumenului Antonie, el a fost ales de către călugării de la Sfântul Mamas stareț/egumen. Patriarhul Nicolae II Hrisoverghi (979-991) a aprobat această dorință a călugărilor în anul 980.[105] Din acest moment, Sfântul Simeon a început să conducă mănăstirea, și pe viețuitorii ei, timp de douăzeci și cinci de ani.

Mănăstirea Sfântul Mamas, a fost întemeiată în timpul împăratului Mauriciu (582-602), de către consulul Studios în anul 460. Ea a fost situată, potrivit mărturisirii lui Nichita Stethatul/Pieptosul, în partea apuseană a Constantinopolului, nu departe de poarta Xylokerkos, azi Belgrad Kapu. În vremea Sfântului Simeon, mănăstirea se găsea într-o stare foarte avansată de degradare. Astfel cea mai mare parte a clădirilor era în ruină și, după cum spune Nichita *„nu mai erau un refugiu sau un sălaș de călugări, ci locul de întâlnire al oamenilor lumești"*.[106] De la început Sfântul Simeon a trecut imediat la reconstrucția clădirilor căzute în paragină. Este interesant de văzut cu ce

[104] *Viețile Sfinților pe luna octombrie*, Editura Episcopiei Romanului și Hușilor, 1992, pp. 333-334.

[105] Arhiepiscopul Basile Krivocheine, op. cit., p. 15.

[106] *Viața*, 34, 2-4, *Un grand mystique byzantine. Vie de Syméon le Nouveau Théologien (949-1022)* par Nicetas Shethatos. Texte grec inédit, édité par I. Hausherr, *Orientalia Christiana*, XII, nr. 45, Roma, 1928, (presc. Vie), pp. 1-228, text și traducere franceză.

succes a reușit acest om de viață lăuntrică să întreprindă aceste lucrări de reconstrucție materială și de organizare.[107]

Restaurarea spirituală a vieții mănăstirești, dar și mijloacele folosite de Sfântul Simeon pentru a atinge această viață ne interesează cel mai mult. El a reușit ca prin celebrele *Cateheze,* pe care le-a adresat monahilor săi, să transforme mănăstirea într-un mare centru spiritual, care atrăgea creștini de pretutindeni, dar în același timp să insufle o nouă viață monahismului bizantin, prin crearea unei puternice mișcări de reînviorare spirituală de o deosebită importanță pentru Biserică.

Personalitatea Sfântului Simeon a reușit să atragă, de asemenea la sine ucenici cu virtuți și cu abilități excepționale. Astfel pe unul dintre ei, Arsenie, îl va lăsa ulterior la conducerea comunității după retragerea sa. De asemenea, pe Nichita Stethatul/Pieptosul l-a însărcinat, și în acest sens nu s-a înșelat, ca el să editeze scrierile sale.[108] Viața plină de sfințenie a Sfântului Simeon a cunoscut o mare răspândire și în afara mediului monahal și astfel veneau la el să-l vadă, dar mai ales pentru sfat oameni din afara cinului strict monahal, fiind iubit și apreciat de mulți laici. Un episcop latin, pe nume Ierotei, în căutarea pocăinței pentru un omor involuntar, este îndrumat spre Sfântului Simeon chiar de către patriarh. El și-a găsit pacea sub călăuzirea sfântului, dorind ca mai departe să rămână in comunitatea sa. Este clar că, Sfântul Simeon a avut o reputație

---

[107] *Viața,* 34, 12-22.
[108] *Viața* 45-51.

considerabilă câștigându-și adepți importanți, care l-au ajutat în dificultățile sale ulterioare.[109]

Sfântul Simeon a reușit ca prin modul său de viață să devină din ce în ce mai cunoscut in rândurile populației din Constantinopol. Astfel, numeroase persoane importante îl cercetau, cerându-i să le fie îndrumător spiritual, [110] dorind să se împărtășească cât mai mult din sfințenia vieții sale. Evident că după cum era de așteptat, aceste succese au avut și reversul lor, după cum se va vedea curând. Printre cei care au venit la el, atrași de predicile sale pline de foc și de sfințenia lui, s-au găsit și unii care au arătat după aceea semne de nestatornicie vrând să părăsească mănăstirea.

Nu putem spune că ruptura și neînțelegerile dintre Sfântul Simeon și călugării săi au fost cauzate de faptul că ar fi fost mai mult influențați de spiritul lumesc și de încălcarea regulilor vieții monahale. Ceea ce a dus la agravarea conflictului a fost modul diferit în care unii înțelegeau viața spirituală. Insistența Sfântului Simeon de a dori ca toți să-i urmeze pe Părinții din vechime, pe calea lor ascetică și mistică, le părea multora ca o exigență prea radicală, dar și prea grea pentru ei. Pentru Sfântul Simeon, dimpotrivă, ea reprezenta o condiție indispensabilă vieții creștine, considerând că cea mai primejdioasă dintre erezii era aceea de a gândi că Biserica lui Dumnezeu nu are, în vremea prezentă, aceeași plinătate de daruri ca în timpurile vechi. Ca urmare, aceste daruri erau

[109] Ieromonah Alexander Golitzin, *Simeon Noul Teolog, Viața, epoca, gândirea,* în: *Sfântul Simeon Noul Teolog. Discursuri teologice și etice, Scrieri I,* Studiu introductiv și traducere. Diac. Ioan I. Ică jr. și un studiu de ieromonah Alexander Golizin, Editura Deisis Sibiu, 1998, p. 428.

[110] *Viața* 54, 5; 55, 1-2ț

asigurate celor care, astăzi ca și ieri, le caută cu smerenie și spirit de jertfă. De aceea era inevitabilă în această privință, nașterea unui conflict ascuțit între Simeon și o parte a călugărilor săi.[111]

Finalitatea acestei stări conflictuale o cunoaștem din *Viața* scrisă de Nichita Stethatul/Pieptosul, ucenicul său. Astfel, după o perioadă de cincisprezece ani în care Sfântul Simeon a condus mănăstirea, deci în anul 995/996, aproximativ treizeci de monahi, în majoritate frați, s-au revoltat împotriva egumenului noaptea la o utrenie.[112] Însă complotul a eșuat, datorită calmului Sfântului Simeon, care rămase "*nemișcat*" la locul său, "*surâzător și senin*", "*cu privirea fixată asupra atacatorilor săi*."[113] Aceștia au fost subjugați de farmecul sfintei sale personalități, așa sau cum arată Nichita Stethatul: „*harul care locuia în Simeon îi ținea departe și îi respingea*."[114] Majoritatea călugărilor nu au luat parte la tulburare și răzvrătiții nu au îndrăznit să se atingă de Sfântul Simeon. După multă gălăgie ei: „*fugiră din biserică alergând*", sparseră zăvoarele porții mănăstirii și s-au îndreptat spre oraș la patriarhie, unde au depus o plângere împotriva starețului lor și au cerut intervenția patriarhului Sisinie al II-lea (995-998).

Patriarhul, a cercetat această situație ivită, dând dreptate Sfântului Simeon, dar în același timp i-a pedepsit pe călugării răzvrătiți. Pedeapsa pe care au primit-o călugării a fost repede anulată, ca urmare a mijlocirii Sfântului Simeon, care a făcut tot ceea ce depindea de el pentru a-i face pe răzvrătiți să revină și să înceapă o nouă viață. După ce aceste evenimente au luat sfârșit, Sfântul Simeon a condus mai departe timp de încă zece

---

[111] Arhiepiscopul Basile Krivocheine, op. cit., p. 34.

[112] Drd. Ioan I. Ică, op. cit., pp. 37-38.

[113] *Viața* 38, 10-18.

[114] *Viața* 39, 1-5.

ani pe monahii de la Sfântul Mamas. Astfel în anul 1005, după ce o condus această mănăstire timp de douăzeci și cinci de ani, el s-a retras.

Prin rezultatele pe care le-a obținut Sfântul Simeon ca stareț, călăuzitor spiritual și înnoitor al vieții monahale, el a reușit să transforme mica mănăstire a Sfântului Mamas, care la venirea sa era în decădere și pe jumătate în ruină, într-un important centru spiritual unde înflorea sfințenia, atrăgând creștini din toate părțile. Așadar, Sfântul Simeon a insuflat o viață nouă monahismului bizantin și a dezvoltat o mișcare spirituală de o mare importanță pentru Biserică. Cu toate acestea, învățătura sa spirituală nu a fost acceptată de toată lumea și a provocat unele împotriviri,[115] care din nefericire au venit atât din partea călugărilor, dar și din partea înaltei ierarhii a Bisericii.

Cu toate mărturiile optimiste ale lui Nichita Stethatul asupra situației spirituale din mănăstirea Sfântul Mamas, dar și a prețuirii generale, de care se bucura în această perioadă Sfântul Simeon, evenimentele care au survenit au arătat că personalitatea și învățătura sa spirituală continua să întâmpine o importantă rezistentă în mediile bisericești din Constantinopol.[116] În acest moment, contestațiile veneau din partea unui membru al înaltei ierarhii a Bisericii, în persoana sincelului patriarhal (consilier intim), Ștefan al Alexinei, fost arhiepiscop al Nicomidiei, și care acum era în mare favoare la autoritățile imperiale și bisericești ale vremii, datorită

---

[115] Arhiepiscopul Basile Krivocheine, op. cit, pp. 37-38.
[116] Ibidem, pp. 39-40.

cunoștințelor sale vaste, dar mai ales pentru calitățile sale de retor și diplomat.

Cu toate că era arhiepiscop demisionar prin funcția sa de sincel, Ștefan deținea o importantă poziție în cadrul ierarhiei superioare exercitând o influență considerabilă atât asupra patriarhului cât și a sinodului, cu toate că el era obligat de canoane, ca episcopii demisionari să renunțe la toate titlurile eclesiastice și civile. Așadar: *„După demisia sa, Ștefan a putut exercita încă o funcție importantă, ca cea de didascăl, fiind în același caz ca și Leon Filosoful (Matematicianul în secolul IX) care, după ce a ocupat scaunul episcopal de Tesalonic și-a reluat la Constantinopol catedra de la Universitate, sau Alexandru al Niceii, care în prima jumătate al secolului X cumula titlul de mitropolit cu un profesorat. Ștefan era, astfel, la capătul liniei lui Arethas al Cezareii (902-949), Alexandru al Niceii și Vasile cel Mic (945-996) al Cezareii, care au trăit în secolul X."*[117]

În câteva manuscrise (ca de exemplu: Paris, gr. 1162) au rămas mici fragmente legate de activitatea sa profesorală; este vorba de câteva *„didaskaleiai"*, rezumate doctrinare scolastice aride și seci referitoare la: structura tripartită a sufletului, Treime, diferența virtuților, natura lucrurilor, disprețul lui Dumnezeu și Împărăției Lui, Întrupare, adevărurile de credință și poruncile Mântuitorului Isus Hristos. Din conținutul acestora, Ștefan *„apare ca un epitomar, de profesie, drept unul din acele spirite clare, abile în a reduce problemele la scheme facile, ușor de sesizat. Oamenii de acest fel aduceau servicii prețioase celor ce nu aveau timp, voință sau mijloace de a aprofunda chestiunile, ei înșiși. Acesta este unul dintre motivele pentru care patru patriarhi la rând:*

[117] J. Darrouzés, *Introducere* la ediția: *Traité théologiques et éthique*, op. cit., p. 11.

Antonie III Studitul (974-979), Nicolae II Hrisoverghi (979-991), Sisinie II (996-998) și Serghie II (1001-1019), l-au menținut pe lângă ei pe fostul mitropolit al Nicomidiei, probabil ca și consilier teologic, fără a mai pomeni de serviciile făcute Basileului."[118]

Pe lângă acestea, Stefan era o personalitate politică și chiar diplomatică, după cum se vede din faptul că împăratul Vasile al II-lea l-a trimis în anul 976, în calitate de reprezentant al său pentru a-l convinge pe generalul răzvrătit Bardas Scleros să renunțe la răzvrătirea sa. După relatarea cronicarului Chedrenos, el a fost ales ca fiind *„destoinic să liniștească, să îndulcească prin farmecul cuvântului său firile cele mai neînduplecate."* Cu toate acestea, el nu a reușit în misiunea sa.

Legat de cunoștințele sale teologice, reiese clar că ele erau foarte diferite de cele ale Sfântului Simeon, iar aceasta cu siguranță a fost principalul motiv al conflictului. Așadar, s-a iscat un conflict între o teologie de carte scolastică, ruptă din viața spirituală, dar cu toate acestea, formal orthodoxă și conservatoare, și cea care se prezintă ca o expresie a Spiritului/Duhului Sfânt, care învederează necuprinderea și taina lui Dumnezeu, ca și descoperirea Sa în experiența mistică a sfinților.

Teologia Sfântului Simeon nega dreptul de a vorbi despre Dumnezeu și recunoștea întru totul autoritatea Scripturii și a Sfinților Părinți persoanelor care nu au în ele pe Spiritul/Duhul Sfânt, dar pentru el aceasta este o autoritate lăuntrică, înțeleasă numai la lumina Spiritului/Duhului. Cele trei *Cuvântări teologice* pe care Sfântul Simeon, le-a scris în această perioadă a controverselor cu sincelul Ștefan, reflectă clar atmosfera

---

[118] I. Hausherr, op. cit., pp. 54-55.

spirituală a acestui conflict mai mult spiritual decât dogmatic și neieșind din cadrele orthodoxiei.

Renumele pe care Sfântul Simeon și l-a câștigat era inevitabil să nu trezească invidia lui Ștefan, și din pizmă (phtónos) să nu suporte numele de *„teolog"* atribuit Sfântului Simeon, care era un simplu egumen al unei obscure mănăstiri din capitală. Ștefan nu putea admite să fie un nume mai renumit decât al său și din păcate, el nutrea aceste sentimente în pofida științei sale și a poziției ierarhice, pe care o deținea. Din întâmplare cei doi s-au întâlnit în jurul anului 1003 într-un apartament al palatului patriarhal. Acum, sincelul Ștefan a considerat că este o bună ocazie și nu a ezitat să profite de ea, dar și de publicitatea anturajului pentru a-i pune o întrebare teologică scolastică, echivocă și insidioasă: *„Spune-mi, cum desparți pe Fiul de Tatăl, printr-o deosebire de rațiune* (ἐπινοία) *sau printr-o distincție reală* (πράγματι) ?", sperând astfel să-l atragă într-o cursă subtilă și să-l compromită demonstrându-i ignoranța.[119]

Ca răspuns la întrebarea lui Ștefan, Sfântul Simeon i-a scris o lungă epistolă în 500 de versuri (Imnul 21): *„Dumnezeule, care prin fire dăinuiești mai înainte de toți vecii, cu Dumnezeul care împărtășește veșnicia Ta, Fiul Tău, Cuvântul, care S-a născut din Tine. Chiar dacă este despărțit cel puțin nu este prin fire, ci prin Ipostasul său, altfel spus, prin Persoana Sa, căci* (*a spune*) *„printr-o distincție reală" este propriu necredincioșilor și ateilor, iar „de rațiune", este propriu celui care sunt pe de-a-ntregul cufundați în întuneric. Căci Mintea* (Νους) *are Cuvântul pe care-L naște neîncetat cu adevărat și într-un anume fel despărțit. Și dacă El este născut cu*

[119] Drd. Ioan I. Ică, op. cit., p. 39.

adevărat El iese și se desparte în Cuvântul care ființează (ἐνυποσάτω Λόγω), *dar el rămâne și înlăuntrul Celui care L-a născut, ceea ce se poate numi și Sânul Părintelui, și El se extinde, în lumea întreagă și umple totul, despărțit de Tatăl în întregime și rămânând în întregime cu Tatăl. Căci prin energiile Sale* (ταίς ἐνεργείαις), *El se comunică și prin iluminarea Sa spunem că El vine"*.[120]

Denunțând caracterul specios al distincției scolastice în cauză, care aplicată consecvent reducea misterul treimic la extremele raționaliste ale sabelianismului modalist sau triteismului subordonaționist și oferind în paralel o expunere perfect orthodoxă asupra dogmei Sfintei Treimi (acceptând pe rând unitatea ființei, distincțiile personale și energiile manifestatorii), Sfântul Simeon consacră cea mai mare parte a imnului său polemicii contra celor care îndrăznesc să facă teologie fără experiența în Sfântul Spiritul/Duh a realităților teologhisite, bazându-se numai pe știința elenică profană. El încheie cu un patetic apel către sincel să-și abandoneze falsa sa teologie speculativă și să se consacre experienței spirituale concrete și existențiale, singura adecvată misterului treimic.[121]

Evident că răspunsul Sfântului Simeon a displăcut în mod profund, dar în același timp l-a iritat pe sincelul Ștefan, cu atât mai mult cu cât Sfântul Simeon vorbește aici despre probleme, la care sincelul nu îi ceruse să-i răspundă și își permite să-i dea o lecție de spiritualitate. În tot cazul, Sfântul Simeon este cel care a lărgit conflictul și, mai presus de problemele personale, face

[120] Sfântul Simeon Noul Teolog, *Imne, epistole și capitole. Scrieri III*, Introducere și traducere: diac. Ioan I. Ică jr. Editura Deisis Sibiu, 2001, pp. 128-129.

[121] Drd. Ioan I. Ică, op. cit., p. 39.

să apară adevărata natură a acestuia: o ciocnire între două tipuri de teologie și două concepții despre viața spirituală. Din acest moment a început un război îndelungat între mitropolitul Ștefan și Sfântul Simeon. El a durat aproape șase ani și s-a terminat la 3 ianuarie 1009, când Sfântul Simeon a fost exilat din mănăstirea sa. Putem deduce din aceste date că divergențele dintre sincel și Sfântul Simeon au început cu doi ani înainte de retragerea acestuia din stăreție, și ele au contribuit, probabil, la hotărârea sa.

Neputând să-l atace pe Sfântul Simeon nici la nivel dogmatic, nici la nivel moral, sincelul Ștefan alege, ca pretext al intervențiilor sale dușmănoase, faptul că Sfântul Simeon prăznuia din propria sa inițiativă, în mănăstire, cu mare solemnitate, pomenirea părintelui său sufletesc, Simeon Evlaviosul (917-986/987), care încă în mod oficial nu era recunoscut ca sfânt de Biserică. Acest fapt în sine, nu era atât de surprinzător pe cât s-ar părea, căci „canonizarea" oficială a Sfinților era puțin cunoscută, și în orice caz ea nu era obligatorie în acea epocă. Recunoașterea era, în general, simpla urmare a unui cult popular existent.[122]

Patriarhul Serghie al II-lea, auzind vorbindu-se de aceste prăznuiri: *„chemă pe Sfântul (Simeon) și ceru explicații în această privință"*[123], dar după informațiile date de Sfântul Simeon asupra vieții și scrierilor părintelui său sufletesc el aprobă comemorarea sa în mănăstire. *„Cu mari laude patriarhul slobozi pe Simeon, recomandându-i să-l prevină la data sărbătoririi părintelui, pentru ca să poată și el trimite lumânări și miruri* (μυρα) *și să*

[122] Arhiepiscopul Basile Krivocheine, op. cit., p. 45.
[123] *Viața* 73, 1-2.

cinstească și el pe sfânt. Lucrurile se petrecură astfel timp de șaisprezece ani".[124] De acum, Ștefan a început să atace persoana lui Simeon Evlaviosul punând la îndoială sfințenia sa, calomniindu-l ca fiind un om păcătos.

În această campanie denigratoare la adresa lui Simeon Evlaviosul, Ștefan a găsit simpatizanți atât la curtea patriarhală, și chiar printre unii călugări de la Sfântul Mamas, dovadă că el nu era un izolat în ierarhie și că dezbinările persistau în mănăstirea Sfântului Simeon. Sentința, pe care a pronunțat-o sinodul/conciliul, a fost aplicată repede, iar Sfântul Simeon a luat drumul exilului.[125]

Astfel la 3 ianuarie 1009, Sfântul Simeon Noul Teolog este trimis în exil la Palukiton, pe coasta Asiei. Aici el s-a instalat într-un paraclis părăginit, închinat Sfintei Marina.[126] Acesta era situat pe țărmul asiatic al Bosforului, lângă Chrysopolis (Scutari).[127] Cu toate evenimentele neplăcute Sfântul Simeon nu s-a lăsat descurajat, deoarece el a primit în dar de la fostul său fiu sufletesc Hristofor Faguras, paraclisul Sfintei Marina care aparținea acestuia. Paraclisul era o mică mănăstire, iar aici Sfântul Simeon a rămas împreună cu unul dintre ucenicii săi care l-a urmat în exil.

Pe de altă parte, numeroși ucenici și admiratori ai Sfântului Simeon din capitală au fost înduioșați de prigoana împotriva lui. Ei au trimis un memoriu patriarhului, prin senatorul Genesios, care era fiu sufletesc al Sfântului Simeon.

---

[124] *Viața* 73, 9-12.

[125] Arhiepiscopul Basile Krivocheine, op. cit, pp. 48-49.

[126] J. Gouillard, *Symeon le Jeune, Le Théologien ou Le Nouveau Théologien,* în *Dictionnaire de Théologie Catholique,* Paris, 1941, col. 2943.

[127] Remus Rus, op. cit., p. 778.

Memoriul a fost citit într-o ședință a sinodului, iar patriarhul, care se dovedise pe tot parcursul disputei slab și nestatornic, sau care mai curând, urmărea înainte de toate, pacea Bisericii, a acceptat să revizuiască procesul Sfântului Simeon. El trebuia să ia în considerare și opinia publică, mai ales că susținătorii Sfântului Simeon ocupau poziții importante. În urma acestui memoriu, Sfântul Simeon a fost chemat din exil, iar la Constantinopol s-a întâlnit cu grupul admiratorilor săi, care l-au însoțit la patriarh. Acesta l-a primit cu cinste și, tot făcând aluzie la intenția sa de a-l ridica la episcopat, l-a sfătuit la mai multă moderație. Cu toată insistența patriarhului, Sfântul Simeon a refuzat în mod categoric să cedeze, arătând că nu el a fost cel care a început această ceartă cu sincelul. Conflictul său cu sincelul Ștefan s-a încheiat prin anul 1010/1011, în urma acestui compromis, care de altfel a fost destul de avantajos pentru Sfântul Simeon.[128]

Sfântul Simeon fiind reabilitat, a refuzat arhiepiscopatul oferit de patriarh drept compensație a exilului și a nedreptăților suferite. În schimbul unui compromis și a unei atitudini mai moderate în cazul cultului părintelui sufletesc, el se va întoarce, din proprie voință, în singurătatea de la Sfânta Marina, departe de agitația Capitalei. În această perioadă el a terminat reconstrucția mănăstirii, adunând în jurul lui o nouă comunitate monahală și continuă să celebreze cu solemnitate memoria părintelui său sufletesc, a cărui sfințenie constituia pentru el dovada și garanția autenticității și încadrării în tradiție a experienței sale.[129] Adunând la Sfânta Marina *„mica sa turmă”*

[128] Arhiepiscopul Basile Krivocheine, op. cit., pp. 49-52.
[129] Drd. Ioan I. Ică, op. cit., p. 40.

el a cumpărat, cu ajutorul prietenilor săi, metocul mănăstirii Eugenios și a continuat să prăznuiască cu solemnitate pomenirea părintelui său sufletesc: *„Aproape întreg clerul Marii Biserici a lui Dumnezeu (Sfânta Sofia din Constantinopol), cu mulți călugări și mireni”*[130], veneau pentru a lua parte la aceste sărbători.

În această perioadă el redactează la Sfânta Marina majoritatea celor 58 de „*Imne ale iubirii/dragostei dumnezeiești*” și finalizează cele 225 de „*Capete teologice și practice*”, cu valoarea unui adevărat testament spiritual, la a căror redactare a început încă de când era egumen la Sfântul Mamas.[131] Renumele său de harismatic, de om înzestrat cu daruri prorocești, și care săvârșea minuni, se răspândea din ce în ce mai mult și atrăgea spre el numeroase persoane.[132] Cu toate că ajunse la o vârstă înaintată, Sfântul Simeon a mers să-și revadă locul natal și casa părintească.[133] Tot Nichifor i-a povestit lui Nichita Stethatul cum l-a văzut pe Sfântul Simeon, când s-a trezit noaptea: *„pe care noi abia puteam să-l întoarcem pe patul său, folosindu-ne de un meșteșug, într-atât îl slăbise neputința ... înălțat în aer în chilia sa ... la o înălțime de vreo patru coți sau mai mult, rugându-se lui Dumnezeu într-o lumină de nedescris.”*[134]

După treisprezece ani de viață în exil,[135] prezicându-și apropiatul sfârșit și împărtășindu-se, Sfântul Simeon și-a dat ultima suflare, nu înainte de a da binecuvântarea monahilor să

---

[130] *Viața* 110
[131] Drd. Ioan I. Ică, op. cit., p. 40.
[132] *Viața* 113-124
[133] *Viața* 120, 1-2
[134] *Viața* 126, 14-19
[135] *Viața* 128, 1

înceapă slujba înmormântării.[136] Sfântul Simeon a murit la 12 martie 1022[137], spunând mai înainte, după cum arată Nichita, ziua morții sale și a mutării moaștelor sale după 30 de ani. *„Pentru ce-* spune Simeon celor care-l înconjurau – *aceste gemete din pricina plecării mele? La al cincilea indiction mă veți îngropa și la al cincilea indiction mă veți vedea din nou ieșind din mormânt pentru a rămâne cu voi care mă iubiți."*[138] *„Ziua astfel fixată trebuia să sosească la 12 martie; deci, cuviosul bolnav primi, după cum avea obiceiul în toate zilele, împărtășirea Preacuratelor Taine ale lui Hristos și, după ce spuse <Amin>, porunci ucenicilor săi să cânte cântările de îngropare. Ei cântară, deci, cu lumânările aprinse, cu ochii plini de lacrimi... Spre mijlocul cântării troparelor, el se adună întreg cu vrednicie, zicând cu dulceață și liniște: <O, Hristoase Împărate, în mâinile tale îmi dau sufletul>. La aceste cuvinte, plin de bucurie, vestitul luptător a lui Hristos, biruitor în atâtea lupte, ieși din trup calm și neînvins, pentru a merge ... spre Domnul său ... Deci dreptul s-a realipit drepților, sfântul-sfinților, teologul-teologilor, preotul – mucenic, mărturisitorul, marele dascăl al Bisericii lui Hristos mărturisitorilor și dascălilor și preoților-mucenici, făcându-se părtaș cununilor mărturisirii și minunilor lor."*[139]

Așa ne povestește Nichita Stethatul ultimele clipe ale Sfântului Simeon, care este foarte posibil să fi asistat la moartea acestuia. El avea atunci aproape douăzeci de ani și îl vizita adesea. Sfântul Simeon a trecut la cele veșnice la vârsta de șaptezeci și trei de ani. Nichita Stethatul este acela care ne relatează și cum a avut loc mutarea moaștelor Sfântului Simeon:

---

[136] Ieromonah Alexander Golitzin, op. cit., p. 435.
[137] *Viața* 128, 21
[138] *Viața* 128, 17 – 20
[139] *Viața* 128, 20; 129, 15

„Trecând treizeci de ani de la moartea acestui cinstit părinte, potrivit proorociei sale mutarea sfințitelor sale oseminte este hotărâtă printr-un semn de sus, în chip tainic ... Ca urmare, la sfârșitul celui de al V-lea indiction, în anul 6560 (1052), fără ca nimeni să fi gândit mai înainte, se face mutarea moaștelor pline de tot harul și de bună mireasmă. Ele strălucesc acum pe pământ, adună mulțimile, sfințesc pe prieteni și pe ucenicii săi prin prezența lor."[140]

Canonizat în anul 1053, numele său s-a bucurat de un imens prestigiu, datorită vieții sale plină de sfințenie, care l-a și învrednicit de darul ales al viziunilor mistice, viziuni care îl așază între cei mai mari mistici experimentali al tuturor timpurilor.[141] Sfântul Simeon Noul Teolog este pomenit în 12 martie și 12 octombrie.[142]

Scrierile Sfântului Simeon Noul Teolog sunt deosebit de importante în domeniul misticii bizantine, deoarece în ele se oglindesc concepția despre viața spirituală a omului, care, prin rugăciune, dar și printr-o adâncă și intensă contemplație, reușește să vadă cu ochii sufletului lumina divină.[143] Prin scrierile Sfântului Simeon Noul Teolog, teologia mistică bizantină atinge punctul său cel mai înalt. În aceste scrieri, el a dezvoltat ideile mistice ale înaintașilor săi Evagrie Ponticul, Marcu Ascetul/Eremitul, Diadoh al Foticeii, Sfântul Ioan Scărarul, Dionisie Pseudo-Areopagitul și Sfântul Maxim Mărturisitorul. Astfel, scrierile Sfântului Simeon Noul Teolog vor fi izvorul de inspirație pentru teologia mistică răsăriteană,

[140] *Viața* 129, 15-25
[141] Ioan Gh. Savin, op.cit., p. 161.
[142] *Sinaxar Ortodox general, Dicționar aghiografic*, op. cit., p. 341.
[143] Preot prof. dr. Ioan Rămureanu, Preot prof. dr Milan, Șesan, Preot prof. dr. Teodor, Bodogae, op. cit., p. 525.

dar și pentru cea apuseană.[144] Așadar, prin scrierile sale Sfântul Simeon Noul Teolog este fără îndoială, cel mai mare teolog bizantin.[145]

De la Sfântul Simeon Noul Teolog ne-au rămas următoarele opere:

Catehezele cuprind cuvântările rostite de Sfântul Simeon în perioada dintre anii 980-1005 când, de la vârsta de treizeci și unu de ani și până la cincizeci și șase de ani, când a fost egumen/stareț al mănăstirii Sfântul Mamas din Constantinopol. Ele sunt scrise, mai exact în prima perioadă a egumenatului, care s-a încheiat cu revolta monahilor din anii 997/998, la care face aluzie ultima Cateheză (34). Astfel Cateheza 1, este discursul inaugural, pe care Sfântul Simeon l-a rostit cu ocazia hirotoniei întru preot și a înălțării sale la treapta de egumen (în vârstă de doar treizeci și unu de ani și cu doar trei ani de mănăstire). În Cateheza 34, sunt descrise tensiunile dintre egumen și comunitatea sa monahală, de o intensitate, care par să fi precedat revolta acesteia, obligându-l pe Sfântul Simeon să se apere și să-și justifice orientarea sa spirituală. Un alt indiciu cronologic ne este oferit de Cateheza 21, care a fost rostită înainte de moartea lui Simeon Evlaviosul, părintele sufletesc al Sfântului Simeon Noul Teolog, survenită între anii 986-987, și de Cateheza 4 în care este menționat ca "*fericit*" (trecut la cele veșnice). Cateheza 10 pare să fie un elogiu adus lui Simeon Evlaviosul cu ocazia aniversării mutării sale la Domnul (celebrată cu fast de Sfântul Simeon, înaintea unei canonizări

---

144 Arhid. Prof. Univ. Dr. Constantin Voicu, Pr. Lect. Univ. Dr. Lucian-Dumitru Colda, op. cit., p. 251.

145 Remus Rus, op. cit., p. 778.

oficiale, fapt care a constituit ulterior unul din capetele de acuzare ale procesului său).

Catehezele 12, 17, 19 și 20, care după cum reiese din text sunt de fapt scrisori, aparținând celei de a doua perioade din viața și activitatea Sfântului Simeon, pe când se afla la mănăstirea Sfânta Marina. Cateheza 17, reprezintă o scrisoare de bătrânețe și seamănă mai degrabă cu un fel de testament spiritual decât cu o „*cateheză*" propriu-zisă.[146]

Cele 34 de Cateheze la care se adaugă și cele 2 atât de interesante și directe în confesiunea și în tonul lor personal „*mulțumiri (eucharistai) către Dumnezeu pentru darurile și binefacerile de care s-a învrednicit*" – constituie documentul cel mai important pentru mișcarea de reformă a vieții monahale și de înnoire spirituală a întregii vieți religioase, inițiate și realizate de către Sfântul Simeon Noul Teolog în Bizanțul sfârșitului de secol X și începutul secolului XI. Ele reflectă totodată, în modul cel mai direct, personalitatea și activitatea lui de trăitor și îndrumător spiritual. Bogate în multe detalii personale, autobiografice și confesiuni „*privind viața și experiența spirituală, unică în felul ei în literatura creștină bizantină*",[147] ca și un adevărat program, unic și el în felul lui, de înviorare și înnoire a vieții, monahale și creștine în general, în spiritul cel mai autentic al Scripturii și Tradiției spirituale a Sfinților Părinți.

Deși ca formă, ele imită modelul celebrelor Cateheze ale Sfântului Teodor Studitul (859-926), Catehezele Sfântului

---

[146] Diac. Ioan I. Ică jr., *Catehezele simeoniene: problematica filologică și istorică,* în: *Sfântul Simeon Noul Teolog Cateheze,* scrieri II, Editura Deisis Sibiu, 1999, p. 6.
[147] V. Krivocheine, *Introduction, Catéhèses,* SCh 96, Paris, 1963, p. 15.

Simeon sunt, totuși, foarte diferite ca stil și conținut de ale aceluia.[148] Cu toate acestea nu se poate tăgădui o deosebire de accent în orientarea învățăturii referitoare la viața creștină a celor doi mari reformatori și înnoitori ai vieții monahale bizantine din secolele al VIII-lea si al IX-lea, respectiv, al X-lea și al XI-lea. Faptul se explică, credem, în primul rând prin condițiile istorice și problemele diferite puse de epocile istorice în care ei au activat. Dacă în centrul acțiunii Sfântului Teodor Studitul a stat redisciplinarea și reorganizarea pe baze strict chinoviale și comunitare, în spirit autentic vasilian, a unui monahism, care ieșise, în bună parte, prin anarhie și idioritmie din cadrele de bază ale vieții de ascultare și smerenie proprii vieții monahale autentice din totdeauna, Sfântul Simeon Noul Teolog s-a văzut confruntat cu formalismul, legalismul, minimalismul unei vieți chinoviale reduse la practica exterioară a câtorva percepte disciplinare de bază, dar cu totul detașată de dimensiunea interioară, contemplativă a experienței religioase nemijlocite, fundamentale a unirii omului cu Dumnezeu făcută cu putință în Biserică.

Meritul principal și nepieritor, „*noutatea*” relativă, cât și actualitatea neistovită și perenă a lucrării de înviorare religioasă și a mesajului teologic al operei Sfântului Simeon rezidă în toate elementele ei constitutive: Scriptură, Tradiție, structură sacramentală și ierarhică, cult, morală, teologie, pe problema religioasă centrală și elementară a legăturii sufletului cu Dumnezeu, pe unirea reală, constantă și liberă a credinciosului în Biserică prin Hristos și Spiritul/Duhul Sfânt, cu Dumnezeu Cel în Treime. El a devenit apostolul neobosit al posibilității

[148] Ibidem, p. 41.

reale și efective, pe care o are tot credinciosul, care primește cu credință harul Sfintelor Taine, și se unește prin acestea obiectiv-sacramental neconștient cu Isus Hristos, de a trece această unire și în planul subiectiv conștient al întregii sale existențe personale prin intermediul împlinirii și străbaterii căii ascetic-spirituale a propunerilor Lui. Mai concret, este vorba de a avea în conformitate cu făgăduințele Mântuitorului de la Mt. 5, 8 și In. 14, 21, 23; în starea de nepătimire (lipsă de afecțiune pasională față de persoane și lucruri) câștigată la capătul căii ascetice a *„curățirii inimii"* prin pocăință, zdrobire de inimă, lacrimi, smerenie, înfrânare și rugăciune neîncetată, în ascultare desăvârșită de un părinte sufletesc iscusit, experiența *„conștientă"*, suprafirească a *„simțirii"* spirituale (și apofatice) *„mai presus de simțire și de minte"* a harului sau a unirii lui cu Dumnezeu ca *„vedere"* suprafirească a Lui în comuniunea de Lumină și Iubire a Sfintei Treimi, cu care sufletul se unește de la Botez încă din viața aceasta, ca pregustare și anticipare a vederii ei eshatologice depline.[149]

Accentul, pe care-l pune Sfântului Simeon pe necesitatea unei legături vii cu Dumnezeu pentru toți credincioșii, pe comuniunea conștientă cu Mântuitorul Isus Hristos și pe anticiparea vieții veșnice încă din viața prezentă, scoate în relief însemnătatea deosebită pe care o acordă el iconomiei Sfântului Spirit/Duh. Prezența Acestuia, care înnoiește și înalță sufletul creștinului, îl luminează și îl desăvârșește, este privită de către Sfântul Simeon Noul Teolog ca un eveniment spiritual întru

[149] Diac. asist. Ioan I. Ică, *Catehezele, Sfântul Simeon Noul Teolog – un program de înnoire duhovnicească a vieții Bisericii Ortodoxe. Sfântul Duh – cheia Scripturii și vieții creștine autentice* în: MA nr. 6/1989, pp. 63-64.

totul încadrat în viața dumnezeiască a Bisericii. Catehezele fac dovada realismului sacramental, care caracterizează concepția spirituală a Sfântului Simeon.[150]

Aceste cateheze, cum a fost deja evidențiat, au fost rositite sub formă de predici și îndemnuri adresate călugărilor. Ele au fost rostite în fața unei audiențe vii în timpul slujbei de dimineață. De aici ne putem aștepta la un fel unic de scriere, care cuprinde oarecum limbajul vioi și ardent al Sfântului Simeon Noul Teolog în timp ce dialoghează cu audiența lui vie. Limbajul său este sincer, simplu, dar plin de pasiune și convingere. Personalitatea Sfântului Simeon Noul Teolog izvorăște din fiecare cuvânt, deoarece își împarte smerit propria lui "*inimă*" cu ceilalți călugări ai săi. În nici o altă lucrare a Sfântului Simeon nu-i putem cuprinde personalitatea atât de bine ca și în Cateheze. De asemenea, nici în altă parte, doctrina sa nu este atât de limpede ca în această lucrare.[151]

În cadrul imnografiei bizantine și în spiritualitatea răsăriteană monastică, *Imnele iubirii/ dragostei divine* ale Sfântului Simeon Noul Teolog ocupă un loc culminant, deoarece sunt mărturia celei mai intime trăiri spirituale a omului cu Dumnezeu prin rugăciune, iubire și contemplație. Izvorâte dintr-un suflet candid aprins de dorul și dragostea lui Dumnezeu, aceste perle ale literaturii creștine post patristice, sunt dovada geniului creator al monahismului răsăritean. I*mnele* sunt „*jurnalul*"[152] spiritual al Sfântului Simeon Noul

---

[150] Pr. Drd. Ilie Moldovan, *Teologia Sfântului Duh,* după *Catehezele Sfântului Simeon Noul Teolog,* în: ST nr. 7-8/1967, pp. 4-8.

[151] Symeon The New Theologician, *The Discourses,* introduction by George Maloney, London, 1980, p. 15.

[152] Arhim. Simeon, op. cit., p. 152.

Teolog, constituind *„o legătură între mistica monastică a vechii Biserici și învățătura despre palamism-isihasm a epocii bizantine târzii și a epocii post-bizantine."*[153]

Imnele dragostei/iubirii divine, au fost scrise de către Sfântul Simeon Noul Teolog de-a lungul întregii sale activități, pastorale și monahale, ca viețuitor sub îndrumarea lui Simeon Evlaviosul la Mănăstirea Studion, ca egumen la Mănăstirea Sfântul Mamas din Constantinopol, apoi, în timpul exilului său la Hrisopolis, și în cele din urmă la mănăstirea Sfânta Marina, de pe malul Bosforului.

Ucenicul său, Cuviosul Nichita Stethatul după anul 1035, a adunat și a editat în manuscris colecția celor cincizeci și opt de *Imne*. Scriind *Viața* Sfântului Simeon Noul Teolog, Nichita Stethatul amintește și de *Imne*, alături de celelalte scrieri ale sale, fixându-le și titlul: *Ton Teéon imnon oi erotes*. Nichita Stithatul a alcătuit o prefață și scolii explicative la aceste *Imne,* care își încep aria de răspândire, împreună cu celelalte scrieri ale lui Sfântului Simeon Noul Teolog în spațiul răsăritean, îndeosebi monahistic, de limbă greacă, slavonă și mai apoi română.

Imnele sunt precedate de o *„rugăciune mistică"* a Sfântului Simeon, de invocare a harului Sfântului Spirit/Duh. Conținutul lor este divers, de la simple piese lirice (imnele 10 și 57), până la cuprinsul polemic al imnului 21 împotriva lui Ștefan de Nicomidia, sau apelul sufletesc și părintesc către masele de credincioși imnul 58. Majoritatea se prezintă sub formă de dialog între autor și Dumnezeu, sau între autor și oameni. În imnografia bizantină era o tradiție moștenită de la Sfântul

[153] J. Koder, *Introduction la Hymnes,* vol. I, SCh 156, Paris, 1969, p. 7.

Roman Melodul. Alte imne sunt îndemnuri către sine însuși, un solilocviu spiritual, o meditație interioară. Cele peste zece mii șapte sute de versuri ale *Imnelor* sunt redate într-o limbă simplă lină și dulce pe înțelesul tuturor, bogate în referințe biblice și patristice. Metrica versurilor este bazată numai pe accent. Sfântul Simeon folosește versuri în opt silabe (vers anacreontic), în doisprezece silabe și în cincisprezece silabe (vers palitic).[154]

Titlul fiecărui imn a fost stabilit mai târziu, probabil de către copiști, sintetizându-i conținutul. *Imnele* Sfântul Simeon Noul Teolog *„formează o pagină de Filocalie de mare bogăție sufletească."*[155] Fiind *„dialoguri mistice cu Hristos"*[156], *Imnele dragostei divine* revelează faptul că *„Lumina este manifestarea Iubirii, iar Iubirea este lucrarea Sfântului Spirit/Duh"*.[157]

Sfântul Simeon Noul Teolog, psalmistul Luminii și al iubirii divine – cum l-am mai putea numi – nu prezintă în *Imnele* sale o învățătură teologică sistematică sau completă, deoarece ele sunt rodul unei creații și inspirații spontane de a descrie spre folosul creștinilor experiențele trăirii sale mistice. Fără a fi destinate cultului bisericesc – cum sunt versurile altor imnografi – ca ale Sfinților Roman Melodul, Cosma Melodul, Ioan Damaschin – *Imnele* Sfântului Simeon Noul Teolog, sunt rodul atâtor lacrimi și ale atâtor raze, care rămân un permanent mesaj de folos sufletesc.[158]

---

[154] Ibidem, pp. 48-82.

[155] Pr. Ioan Bria, *Simțirea tainică a prezenței harului după Sfântul Simeon Noul Teolog*, în: ST, nr. 7-8/1956, p. 483.

[156] J. Gouillard, op. cit., col. 2949.

[157] Pr. Prof. Dumitru Stăniloaie, *Spiritualitatea Ortodoxă*, București, 1981, p. 319.

[158] Ierom Nacu-Damil Stoenescu, *Învățătura despre Sfânta Treime în imnurile Sfântului Simeon Noul Teolog*, în: MB, nr. 5- 6/1985, pp. 323-325.

Capte teologice, gnostice și practice, au scrise alcătuite în a doua perioadă a șederii Sfântului Simeon la Sfântul Mamas (1005) și în perioada exilului său (1009). În *Viața* Sfântului Simeon, alcătuită de Nichita Stethatul, ele sunt semnalate drept „*capitole ascetice*”, dar genul literar este precizat prin adverbul kephalaiodos, și conținutul prin aluzia la filosofie practică și la gnoză.[159]

În această lucrare, care probabil s-a născut din notele pe care Sfântul Simeon Noul Teolog le-a utilizat în diferite ocazii pentru a instrui călugării sau alte persoane despre viața ascetică și contemplativă, el ne oferă mai multe idei despre mai diferite subiecte. El utilizează forma tradițională de instruire, folosită de către Părinții răsăriteni, care au scris despre ascetism sau contemplare, numită *secolul* (capete) sau (centurii). Aceasta este o colecție de idei care se grupează în jurul unei teme, cum ar fi rugăciunea sau ascetismul, care se împart în o sută de paragrafe (de aici numele de *secol*) sau capete, și care de obicei sunt scurte.

Aici, în primul și al treilea secol, Sfântul Simeon ne oferă idei despre un număr de subiecte înrudite, legate de viața ascetică. Ținta lui este să-l conducă pe cititor spre culmile contemplării lui Dumnezeu și astfel, să facă din fiecare persoană o ființă umană perfectă, o carte vie. În secolul median a douăzeci și cinci de capitole găsim o mai mare unitate, învârtindu-se în jurul a ceea ce Sfântul Simeon Noul Teolog numește capete gnostice și teologice.

Sfântul Simeon Noul Teolog se arată pe sine ca fiind moștenitorul a ceea ce predecesorii săi, precum Evagrie Ponticul, Sfinții Grigore de Nyssa, Grigore din Nazianz și

[159] Tomáš Špidlik, op. cit., col. 1389.

Maxim Mărturisitorul au scris în diferitele lor învățături, despre viața practică a creștinului. Ea se referă la toate practicile sau zonele de activitate în care o persoană trebuie să se implice, pentru a se găsi deschis să primească insuflarea pură a lui Dumnezeu de „*theoria*" sau contemplație. Astfel de activități implică toate încercările de a distruge păcatul din viața omului, iar aceasta este partea negativă a vieții ascetice și are drept țel purificarea de patimi. Aspectul pozitiv se concentrează asupra dezvoltării creștine în special pe: credință, nădejde și dragoste. Iubirea aproapelui și rugăciunea sunt mijloacele cele mai importante pentru a atinge starea de nepătimire, unde creștinul este capabil de o totală ascultare a cuvântului lui Dumnezeu.

Sfântul Simeon Noul Teolog se abține de la apelul la propriile lui experiențe mistice, pe care le folosește atât de des în *Catehezele* sale. Fără îndoială că el a intenționat ca această carte să aibă o audiență mai mare inclusiv în rândul clerului, și de aceea se ferește să vorbească despre propriile lui experiențe, ca model pentru ceea ce poate fi atins de alți creștini. El dă descrieri clasice ale vieții ascetice, împreună cu grade de contemplație, dar trece dincolo de aceste descrieri prin convingerea sa că întotdeauna fiecare creștin trebuie să tindă spre această stare.[160]

Cuvântări teologice și etice (Discursuri) este cea mai importantă operă a Sfântului Simeon, din punct de vedere teologic și cea care îi va aduce supranumele caracteristic de „*Noul Teolog*". Celebrele sale *Cuvântări teologice* (în număr de trei) și *etice* (cincisprezece), au fost scrise între anii 1000-1009, perioada conflictului său cu sincelul Ștefan. Operă de

---

[160] Symeon The New Theologician, op. cit., pp. 21-23.

controversă, adresată unui public mai larg decât *Catehezele, Imnele* și *Capetele, Cuvântările teologice și etice* constituie un veritabil și pasionant manifest al teologiei autentice a Bisericii: trinitară, eclesială și existențială, împotriva teologiei intelectualiste, scolastice și formaliste, care se înfiripase în Bizanț, desprinsă practic de realitatea sacramentală a Bisericii, și care încetase a mai fi mărturie a experienței spirituale concrete a comuniunii personale a credincioșilor din Biserică cu Sfânta Treime. Dacă cele trei *Discursuri teologice* apără de denaturarea lui scolastică (ca altădată Sfântul Grigore din Nazianz în *Discursurile sale teologice* al căror model și inspirație se resimt) adevăratul „concept" de Treime, baza, centrul și țelul teologiei Bisericii, *Cuvântările/discursurile etice*, dezvoltă caracterul eclezial-sacramental (1-3) și existențial-experimental, ascetic (4, 6, 7, 11 – despre posibilitatea și necesitatea nepătimirii) și contemplativ (5, 10 – despre posibilitatea și necesitatea vederii luminii dumnezeiești) al adevăratei teologhisiri creștine care trebuie să reflecte experiența religioasă creștină unică și specifică a comuniunii personale a credinciosului cu Sfânta Treime, înscrisă în comuniunea mai largă a Bisericii și a sfinților.[161]

Rugăciunile de mulțumire. Stilul acestor scrieri este al unei rugăciuni personale de mulțumire îndreptată către Dumnezeu, pentru marile Sale binecuvântări date Sfântului Simeon Noul Teolog de-a lungul vieții sale. El îi mulțumește lui Dumnezeu în special pentru experiențele mistice și pentru capacitatea de a

[161] Diac. Ioan I. Ică jr., *Sfântul Simeon Noul Teolog și provocarea mistică în teologia bizantină și contemporană*, în *Sf. Simeon Noul Teolog, Discursuri teologice și etice, Scrieri I*, Editura Deisis Sibiu, 1998, p. 25.

le împărtăși celorlalți, pentru darul sfântului său părinte sufletesc, Simeon Evlaviosul, pentru marile viziuni mistice, despre manifestările Spiritului/Duhului în viețile sfinților și chiar pentru procesele și suferințele, pe care le-a întâlnit în viață. El face o ultimă rugăciune de umilință pentru ca Dumnezeu să-l binecuvânteze în continuare și să-i dăruiască perseverență. Sfântul Simeon Noul Teolog ar fi putut scrie aceste rugăciuni de mulțumire în perioade diferite ale vieții sale. Ar fi potrivit să credem că le-a scris spre sfârșitul vieții ca o rememorare rapidă a modului în care Dumnezeu a lucrat prin el în timpul vieții sale.

A doua rugăciune repetă mulțumirea, pentru părintele său sufletesc, pe care o exprimă în prima, dar pare a fi un punct de încercare în viața lui, la pierderea îndrumătorului său Simeon Evlaviosul. De aceea a doua rugăciune ar fi putut fi scrisă la scurt timp după moartea părintelui său sufletesc, în jurul anului 986 sau 987.[162]

Sfântul Simeon Noul Teolog a mai scris și cinci *Epistole.* Tot lui i se mai atribuie și o *Metodă a rugăciunii Isihaste,* dar se pare că această lucrare ar aparține unui scriitor din secolul al XII-lea sau al XIII-lea.[163] De asemenea, de la Sfântul Simeon Noul Teolog a rămas rugăciunea a șaptea din Canonul Sfintei Euharistii.[164]

Înscriindu-se pe linia tradițională a patristicii răsăritene, a teologiei vii, trăite a Bisericii, gândirea și scrisul teologic al

[162] Symeon The New Theologician, op. cit., pp. 26-27.

[163] Arhid. Prof. Univ. Dr. Constantin Voicu, Pr. Lect. Univ. Dr. Lucian-Dumitru Colda, op. cit., pp. 254-255.

[164] Călin Ioan Dușe, *Viața duhovnicească după Sfântul Simeon Noul Teolog și integrarea lui în spiritualitatea răsăriteană,* Editura Logos 94 Oradea 2007, pp. 71-131.

Sfântului Simeon aduc un plus de vitalitate în simțirea și experierea spirituală, eclesial-sacramentală a misterului vieții divine, a vieții harice, la care lumea are acces, și este chemată prin Hristos în Spiritul/Duhul Sfânt. Rod al experienței spirituale proprii, de o expresie și de o intensitate unică în cadrul spiritual al epocii, dar comparativ și cu cele dinainte și după aceea, viața de sfințenie, viața în lumina divină a Sfântului Simeon a făcut ca el să fie numit și Teologul. El a fost consacrat în istoria Bisericii cu supranumele de Noul Teolog, ca și Sfântul Apostol și Evanghelist Ioan și Sfântul Grigore din Nazianz. Întreaga învățătură a Sfântului Simeon Noul Teolog se concentrează în jurul vederii Luminii Divine, cu toate că ea rămâne în același timp hristocentrică, accentuând importanța Sfintei Euharistii. El a îmbinat tradiția contemplativă a lui Isac din Ninive cu tradiția cenobitică a Sfinților Vasile cel Mare și Teodor Studitul.[165]

Depășind și respingând spiritul mai intelectualist care-și făcuse apariția în decursul vremurilor și care desprindea teologia de experiența spirituală, reducând-o la o speculație mintală, direcție împărtășită și promovată de o parte a teologiei de dinaintea și din vremea sa, Sfântul Simeon Noul Teolog se dedică apărării caracterului integral al vieții creștine, a vieții harice care include și inima și mintea în unitatea indestructibilă a persoanei, capabilă și deschisă desăvârșirii fără sfârșit prin Hristos în Spiritul/Duhul Sfânt. Dincolo de unele acuzații neîntemeiate de mesalianism, care concepea desăvârșirea umană fără conlucrarea harului divin, concepția teologică a Sfântului Simeon Noul Teolog este expresia a unei trăiri

---

[165] Remus Rus, op. cit., p. 778.

emoționale de cea mai autentică factură spirituală. Ea este rodul unei vieți inundate de harul, iubirea și lumina divină, care sunt de altfel centrul gândirii sale, la care el a ajuns prin curățire sufletească, prin lacrimi, prin exercitarea virtuților și a smereniei și prin rugăciune neîncetată.[166]

Scrisul Sfântului Simeon și, mai ales *Imnele* sale dovedesc cu prisosință și atestă *„natura harismatică a experienței creștine și dimensiunile sale trinitare și eclesiologice"*[167], experiență care conjugând cunoaștere și iubire, unind inima și mintea ne dezvăluie pe Dumnezeu, Tripersonalitatea divină absolută, care poate fi cunoscut de om, creația Sa, în măsura participării acestuia la misterul divin de existență și viață. Sfântul Simeon Noul Teolog, prin opera sa, se face interpretul acestei posibilități a omului, care deschizându-se prin răspunsul său activ la chemarea divină, îl poate cunoaște pe Dumnezeu atât cât este dat și pe măsura strădaniei sale spirituale.[168]

Viața Sfântului Simeon Noul Teolog se suprapune temporal cu cea a lui Mihai Psellos, care a fost primul umanist bizantin[169], iar în secolul al XI-lea el va deveni simbolul renașterii culturale a Bizanțului. Această renaștere bizantină din timpul dinastiei macedonenilor s-a caracterizat printr-o reînnoire a interesului față de tradiția literară și artistică clasică antică. Cu toate că Sfântul Simeon Noul Teolog și-a făcut

---

[166] Pr. Drd. Gheorghe Petraru, *Cunoașterea lui Dumnezeu după Sfântul Simeon Noul Teolog*, în Ort, nr. 3/1988, pp. 111-112.

[167] J. Meyendorff, *Catholicity and the Church,* St. Vladimir's Seminary Press, New York, 1983, p. 16.

[168] Pr. Drd. Gheorghe Petraru, op. cit., p. 112.

[169] H. W. Hausing, *A History of Byzantine Civilization,* Editura Praeger Publishers Londra, 1971, p. 323.

studiile secundare la Constantinopol, el nu a mai continuat să urmeze și studiile superioare unde se aprofundau marii clasici ai literaturii antice. Astfel, cunoștințele sale de literatură clasică și implicarea sa în acest proces de asimilare a acesteia, se pare că a fost destul de limitat. Așadar, Sfântul Simeon Noul Teolog nu a făcut parte integrantă din ceea ce s-a numit *renașterea macedoneană,* în ceea ce privește formarea sa culturală,[170] deoarece el și-a ales propriul drum monahal de la vârsta de paisprezece ani, urmând astfel sfaturile ascetice ale părintelui său sufletesc Simeon Evlaviosul și ale Părinților filocalici: Marcu Ascetul/Eremitul, Diadoh al Foticeii și Sfântul Ioan Scărarul.

IX.5. Relațiile cu Apusul

Prin propovăduirea și martiriul Sfinților Apostoli Petru și Pavel la Roma în 29 Iunie 67, cei doi corifei ai creștinismului au făcut ca tânăra Biserică născută din bătrânul măslin din Galileea să-și înfigă rădăcinile adânc în capitala Imperiului Roman, fiind transplantată de la Ierusalim la Roma.[171] Împreună, cei doi mari apostoli, prin activitatea lor, sunt întemeietorii Bisericii din Roma, căreia i-au așezat o temelie puternică, care a fost cimentată prin sângele martiriului lor.[172] Astfel, de acum înainte centrul creștinismului s-a mutat de la Ierusalim la Roma. Dintre

[170] Ilarion Alfeyev, op. cit., pp. 19-20.

[171] Claudio Rendina, *Papii. Istorie și secrete*, Traducere și note de Radu Gâdei, Editura ALL, București, 2008, p. 7

[172] *Martiriul Sfinților Apostoli Petru și Pavel*, Ediție bilingvă, Traducere, note și îngrijire ediție: Sorin-Dan Damian, Editura Herald, București, 2010, p. 15.

cei șaptezeci sau șaptezeci și doi de Apostoli ai Mântuitorului Isus Hristos, aproape jumătate au participat împreună cu Sfântul Apostol Petru și mai ales cu Sfântul Apostol Pavel, la opera de Evanghelizare a Romei. Prin activitatea lor intensă de propovăduire a creștinismului în capitala Imperiului, ei au reușit să facă din Biserica Romei cea mai importantă Biserică din cadrul Imperiului Roman.[173]

După moartea Sfinților Apostoli Petru și Pavel, creștinismul roman va fi dominat de personalitatea excepțională a Sfântului Clement Romanul (†101). El a fost un colaborator important al Sfântului Apostol Pavel, iar marele teolog Origen (185-254/255) și istoricul Eusebiu de Cezareea (265-339/340) spun că el este acela pe care îl laudă marele apostol în *Epistola către Filipeni* 4, 3 atunci când zice: *„Clement și cu toți ceilalți ai mei la lucru, ale căror nume sunt scrise în Cartea Vieții."*

De asemenea, Sfântul Clement Romanul a fost unul dintre principalii colaboratori ai Sfinților Apostoli Petru și Pavel în opera de consolidare a Bisericii din Roma.[174] Așadar, după ce a preluat conducerea Bisericii din capitala Imperiului, în timpul celor nouă ani de episcopat (92-101 d.Hr.) Sfântul Clement a desfășurat o activitate misionară foarte rodnică, care va duce la exilul său în Chersonul Tauric, unde va primi cununa martirică în anul 101 d.Hr.[175] Biserica a reușit să evidențieze foarte bine viața, scrierile, dar și personalitatea Sfântului Clement

[173] Călin Ioan Dușe, *Imperiul Roman și creștinismul în timpul Sfântului Clement Romanul*, op. cit., p. 362.

[174] Arhid. Prof. Univ. Dr. Constantin Voicu, Pr. Lect. Univ. Dr. Lucian-Dumitru Colda, *Patrologie* I, Editura Basilica, București, 2015, p. 145.

[175] Călin Ioan Dușe, op. cit., pp. 510-511.

Romanul: „*Bucură-te, izvorul învățăturilor, tâlcuitorule în scris al celor negrăite, cunoscătorule al celor tăinuite, stâlp tare și temelie neclintită a Bisericii, dreptar preaexact, scriitor preaînțelept al tainelor, limbă binegrăitoare care taie toată erezia ca o sabie preascuțită și cu două tăișuri; organ cu dulce sunet, mintea cea cerească, Clemente, slava mucenicilor, sprijinul sfinților mucenici, roagă pe Hristos să dăruiască sufletelor noastre mare milă!*"[176]

Prin personalitățile pe care le-a avut, Biserica Romei a ajuns să fie cea mai importantă instituție creștină din cadrul Imperiului Roman, dar și cu cea mai mare autoritate, fapt confirmat și de către Sfântul Irineu al Lyonului (134/140-202): „*Însă, pentru că a enumera succesiunile tuturor Bisericilor este o întreprindere mult prea lungă pentru un volum ca acesta, [vom lua în considerare] numai succesiunea acelei Biserici foarte mari, foarte vechi și cunoscute tuturor, pe care cei doi slăviți Apostoli, Petru și Pavel, au întemeiat-o și au organizat-o la Roma. Arătând, așadar, că Tradiția pe care această Biserică o are de la apostoli și credința vestită oamenilor au ajuns până la noi prin succesiunea episcopilor, îi vom reduce la tăcere pe cei care, în orice mod, fie după bunul lor plac, fie din cauza slavei deșarte, fie din orbire și ca urmare a unei gândiri greșite, se adună în grupări rivale [Bisericii], căci este necesar ca fiecare Biserică (ceea ce înseamnă credincioșii de pretutindeni) să fie în acord cu această Biserică, datorită întâietății sale [date] de o mare autoritate, Biserica în care mereu este păstrată pentru oamenii de pretutindeni Tradiția care vine de la apostoli.*"[177] Așadar, fără îndoială Biserica

[176] *Mineiul pe noiembrie*, EIBMBOR, București, 2005, p. 393.

[177] Sfântul Irineu de Lyon, *Împotiva ereziilor*, 3, 3.2, Traducere din limbile greacă veche și latină, introducere de Petru Molodeț, EIBMBOR, București 2018, pp. 56-57.

Romei, a Sfinților Apostoli Petru și Pavel, s-a bucurat încă de la început de o recunoaștere specială.[178]

După venirea la conducerea Imperiului Roman a împăratului Constantin cel Mare (306-337) și după ce a dat Edictul de la Mediolan/Milan/Milano, creștinismul a intrat într-o nouă perioadă, devenind din religie persecutată o religie protejată. Astfel, bunătatea împăratului Constantin cel Mare s-a arătat și față de papa Miltiade (311-314), în timpul cât a stat la Roma. Constantin cel Mare a auzit că el era considerat succesorul Sfântului Apostol Petru, și conducătorul întregii Biserici Catholice, iar împăratul s-a gândit că papa ar trebui să aibă o reședință potrivit statutului său, și astfel i-a cedat Palatul Lateran, care era în proprietatea imperială.

Preocupat de unitatea Bisericii, împăratul Constantin cel Mare a fost acela care l-a rugat printr-o scrisoare pe papa Miltiade să țină la Roma un sinod/concilu pentru a rezolva problemele care s-au ivit în cadrul Bisericii Africane: *„Constantin Augustul, către Miltiade, episcopul Romei, și către Marcu.*

Întrucât am primit de la luminatul proconsul Anulinus al Africii mai multe astfel de epistole, din care reiese că Cecilian, episcopul cetății Cartagina, a fost învinuit în multe privințe de unii din colegii săi africani și întrucât îmi cade foarte greu ca, în ținuturile pe care dumnezeiasca Providență le-a pus în mod liber sub ascultarea devoțiunii Mele și în care există o mare mulțime de creștini, să persiste dezbinarea pentru motive din cele mai neînsemnate provenite din neînțelegerile și tuburările dintre episcopi.

---

[178] Alexander Schmemann, op. cit., p. 301.

Am găsit potrivit ca Cecilian însuși împreună cu alți zece episcopi din rândurile acuzatorilor lui și alți zece din cei pe care i-ar crede a fi de folos cauzei lui să se îmbarce pentru Roma, pentru ca acolo, în prezența Ta, precum și a colegilor voștri Reticiu (episcop de Autum), Matern (episcop de Colonia) și Marin (episcop de Arelate), cărora le-am poruncit să vină cât mai în grabă la Roma, să fie ascultat cum crezi că va fi mai potrivit.

De altfel, pentru ca să puteți avea despre toate aceste lucruri cunoștința cea mai deplină, am adăugat la epistola mea și copiile documentelor pe care ni le-a trimis Anulinus și pe care le-am trimis și colegilor voștri amintiți. După ce le vei fi citit, Prea Sfinția Ta vei judeca în ce chip trebuie cercetată cauza amintită și s-o rezolvăm în mod just. Cred că n-a scăpat atenției Tale nici faptul că eu nutresc un respect atât de mare adevăratei Biserici catholice, încât nu vreau ca să tolerați undeva vreo schismă sau dezbinare. Dumnezeirea Marelui Dumnezeu să Vă țină întru mulți ani, Prea Cinstite!"[179]

După cum se vede și din această scrisoare către papa Miltiade, împăratul Constantin cel Mare acorda o importanță deosebită Bisericii creștine, dorind ca în cadrul acesteia să fie pace, unitate și armonie, preocupare pe care el a avut-o pe tot parcursul domniei sale. Astfel, la începutul secolului al IV-lea primul loc al Romei nu a mai fost respins de nimeni în Biserică.[180] De asemenea, în timpul domniei lui Iustinian (527-565), scaunul papal de la Roma s-a bucurat de o autoritate bisericească supremă. În scrisorile pe care împăratul Iustinian le trimitea către episcopul Romei, i se adresa cu apelativul *„papă", „papă al Romei", „părinte apostolic", „papă și patriarh".*

---

[179] Eusebiu de Cezareea, *Istoria Bisericească*, X, 5, op. cit., pp. 382-383.
[180] Alexander Schmemann, op. cit., p. 301.

Acest titlu de papă era folosit în exclusivitate pentru episcopul Romei. Într-una din epistole împăratul Iustinian, îi spunea papei că este: *caput omnium sanctarum ecclesiarum „cap al tuturor Bisericilor sfinte”*[181] De asemenea, în *Novella 131 ß* împăratul Iustinian hotăra clar că: *„preafericitul scaun al arhiepiscopului de Constantinopol, Noua Romă, ocupă locul al doilea după sfântul scaun apostolic al Vechii Rome.”* Prin această apropiere de Roma, noua dinastie s-a simțit mai întărită. Astfel, în anul 525 când papa Ioan I (523-526), primul pontif roman, care a vizitat Constantinopolul, împăratul Iustinian i-a organizat o primire triumfală.[182]

Datorită faptului că Biserica Răsăriteană a fost în permanență zguduită de dispute dogmatice, iar pentru rezolvarea lor, ea a fost obligată în permanență să ceară ajutorul papalității. Astfel, episcopii răsăriteni îl numeau pe papa fratele și învățătorul lor. De asemenea, împărații care interveneau în disputele dogmatice, ce duceau la rebeliuni politice, pentru a găsi o soluție cât mai rapidă, apelau la ajutorul papal.[183]

Pe parcursul istoriei papii și patriarhii de Constantinopol nu au fost doar simpli lideri religioși, ci au avut putere politică și economică. În această situație a fost cumva natural ca ei să se îngrijească, dar și să fie influențați și de alte probleme pe lângă cele religioase. Astfel, încă din timpul împăratului Constantin cel Mare, papa, în calitate de episcop al Romei, a devenit principalul lider eclesiastic din Apus și Africa de Nord, iar mulți papi au emis pretenții de universalitate. În acest sens

[181] A. Krecht, op. cit., pp. 62-68.
[182] Charles Diehl, op. cit., p. 36.
[183] Alexander Schmemann, op. cit., p. 306.

trebuie să luăm în considerare că această atitudine făcea parte dintr-un fenomen mai amplu. Astfel, pe parcursul istoriei, pe măsură ce creștinismul s-a răspândit, episcopii celor mai importante orașe din Imperiul Roman au început să exercite o putere administrativă asupra unor teritorii mai extinse. Se știe că Alexandria a fost al doilea oraș ca importanță, după Roma, în cadrul Imperiului, iar între cele două orașe a fost o permanentă rivalitate din toate punctele de vedere. Această rivalitate s-a manifestat și pe plan religios și astfel, încă din timpul împăratului Constantin cel Mare, episcopul Alexandriei a reprezentat cel mai important rival al episcopului Romei. De asemenea, episcopii din alte reședințe imperiale mai importante, cum au fost cele din Antiohia, Trier, Sirmium sau Nicomidia au emis și ei pretenții mai mari.

Începând din secolul al IV-lea situația din cadrul Bisericii a început să se schimbe o dată cu convertirea împăratului Constantin cel Mare, prin sprijinul pe care l-a acordat Bisericii, dar mai ales prin implicarea sa în disputele religioase, ce au avut loc în timpul domniei sale. Astfel, după ce Constantin cel Mare a întemeiat la 11 mai 330 Constantinopolul, iar acesta a devenit capitala Imperiului, începând din secolul al IV-lea și al V-lea, episcopul constantinopolitan va intra într-o etapă de ascensiune. Sinodul/Conciliul al II-lea Ecumenic din anul 381, de la Constantinopol va afirma că doar episcopul Romei va avea un rang mai înalt, decât episcopul constantinopolitan,[184] așa după cum se afirmă în canonul al treilea: *„Iar după episcopul*

[184] Timothy E, Gregory, op. cit., p. 217.

Romei, întâietatea cinstei să o aibă episcopul Constantinopolului, pentru că acesta este Roma nouă.”[185]

Prin canonul 28 al Sinodului/Conciliului al IV-lea Ecumenic de la Calcedon din anul 451, cele cinci scaune au fost ridicate al rang de patriarhii formând astfel pentarhia.[186] Așadar din secolul al cincilea vor fi cinci patriarhii: Roma pentru întreg Apusul și Africa de Nord, Constantinopol pentru Răsărit, Alexandria pentru Egipt, Antiohia pentru Siria și Ierusalim pentru Palestina.

Acest canon reia canonul al III-lea de la Sinodul/Conciliul de la Constantinopol, prin care i se conferă episcopului constantinopolitan privilegii egale cu ale celui de la Roma, dar: *„în lucrurile cele bisericești fiind a doua după aceea.”* Iată ce spune canonul 28: *„Urmând întru totul orânduirilor Sfinților Părinți și cunoscând canonul abia citit al celor 150 de Dumnezeu prea iubitori, care s-au întrunit în împărătescul Constantinopol, în noua Romă, sub marele Teodosie (379-395), fostul împărat de pioasă amintire, aceleași le orânduim și le statornicim și noi, despre întâietățile prea sfintei Biserici a aceluiași Constantinopol, a nouei Rome, devreme ce și scaunul Romei vechi, părinții după dreptate i-au dat întâietatea pentru că cetatea aceea era cetate împărătească.*

Și cei 150 de episcopi prea iubitori de Dumnezeu, îndemnați de același țel, au dăruit întâietăți egale cu Sfântul scaun al Romei noi, socotind a fi cu dreptate, ca cetatea care s-a cinstit cu împărăția și senatul, și care a dobândit întâietăți deopotrivă cu ale vechii Rome împărătești; întocmai ca și aceea să se facă de mare și în lucrurile cele

---

185 Arhidiacon prof. dr. Ioan N. Floca, *Canoanele Bisericii Ortodoxe, note și comentarii*, 1992, p. 67.

186 Nicolae Chifăr, op. cit., p. 194.

bisericești fiind a doua după aceea."[187] Când papa Leon I cel Mare (440-461) a protestat împotriva canonului 28, care numea Constantinopolul „Noua Romă", patriarhul Anatolie (449-458) l-a asigurat pe acesta că, fără acordul său, nici una din hotărârile Sinodului/Conciliului Ecumenic nu pot avea efect.[188]

Pe parcursul timpului primatul Romei asupra întregii Biserici a fost mai mult sau mai puțin recunoscut, dar este clar că jurisdicția ei s-a exercitat doar în situații de maximă importanță pentru Biserică, cum au fost Sinoadele/Conciliile Ecumenice, scrisorile oficiale de recunoaștere a unei numiri în scaunul patriarhal și mitropolitan sau documente dogmatice despre adevărurile de credință, care au fost puse în discuție de către eretici.[189]

După prăbușirea Imperiului Roman de Apus în anul 476, puterea papei a rămas necontestată în această zonă, iar după ce arabii au cucerit din secolul al VII-lea Orientul Apropiat, patriarhul de Constantinopol a avut aceeași poziție în Răsărit.

Pe parcursul secolelor V-VII, între cele două Biserici au existat unele dispute, care au fost generate de încercările împăraților Zenon (474-476), Anastasie I (491-518) și Heraclie (610-641) de a ajunge la un compromis cu monofiziții, dar papalitatea s-a menținut neclintită pe poziția calcedoniană (diofizită). Disputa din timpul împăratului Zenon a dus la prima schismă[190] dintre cele două Biserici între anii 484-519, iar

---

[187] Arhidiacon prof. dr. Ioan N. Floca, op. cit., p. 93.
[188] Alexander Schmemann, op. cit., p. 303.
[189] Carlo Dalpane, op. cit., p. 81.
[190] Aceasta a fost numită și schisma acaciană, de la numele patriarhului de Constantinopol Acaciu (472-489). Mai multe detalii despre această schismă vezi capitolul III.2. Henoticonul.

refacerea unității dintre cele două Biserici a avut loc în anul 519, în timpul domniei lui Iustin (518-527). Așadar, în anul 519, episcopii răsăriteni au semnat formula de unire, așa cum a redactat-o papa Hormisda (514-523), iar aceasta a dus la sfârșitul schismei de treizeci de ani dintre Roma și Constantinopol. Pe parcursul timpului răsăritenii nu au obiectat împotriva dogmei papale, ci ei au semnat în tăcere formulările papale, iar prin referirea la Roma au împărtășit conceptul de papalitate.[191]

După ce împăratul Iustinian (527-565) a cucerit Italia și Africa de Nord, poziția papalității a fost slăbită, deoarece imixtiunea bizantină directă a lovit în independența papei, prin crearea exarhatului de Ravena în anul 540, care era reprezentantul Imperiului Bizantin. Astfel, papa Grigore cel Mare/Dialogul (590-604) a încercat să reînvie prestigiul papalității, prin impunerea unei moralități stricte la curte, dar și prin aplicarea unui puternic program misionar în Britania și Germania. De asemenea, papa Grigore cel Mare va elabora idei teologice și practici devoționale noi, dintre care unele se deosebeau de cele din Bizanț.

Un alt moment care a dus la răcirea relațiilor dintre cele două Biserici a avut loc în anul 588, când patriarhul Constantinopolului Ioan al IV-lea Postitorul (582-595) a convocat un sinod/conciliu local, în urma căruia și-a luat titlul de „patriarh ecumenic." Această hotărâre l-a supărat pe papa Grigore cel Mare (590-604), care în semn de protest se va numi

[191] Alexander Schmemann, op. cit., pp. 303-304.

„servus servorum Dei”, pentru a da dovadă se smerenie creștină.[192]

În secolul al VI-lea, mai mulți clerici vor compila colecții de canoane, care au fost extrase din canoanele Sinoadelor/ Conciliilor Ecumenice și locale. Datorită faptului că nu a existat o colecție unică de canoane definitive în limba greacă și latină, practicile bisericești au început să difere de la o regiune la alta, iar autoritatea papală să fie deosebită de patriarhiile răsăritene. Astfel, în timp ce Biserica Romană interzicea hirotonirea bărbaților căsătoriți, cea Răsăriteană o permitea, cu condiția ca aceștia să nu se mai căsătorească după hirotonie. În Biserica Romană era interzis persoanelor divorțate să se mai căsătorească, iar cea Răsăriteană accepta recăsătorirea pentru cei care divorțau de un soț/soție adulterină. Biserica Romană permitea celor rămași văduvi să se recăsătorească de câte ori voiau, dar Biserica Răsăriteană a stabilit o limită la trei căsătorii pentru cei rămași văduvi de mai multe ori. De asemenea, Biserica Romană permite omorul pe câmpul de luptă, în timp ce Biserica Răsăriteană păstra poziția Sfântului Vasile cel Mare, potrivit căreia un asemenea omor, cu toate că era necesar, rămânea un păcat. Pe parcursul timpului aceste divergențe între practicile celor două Biserici s-au mărit, dar fără ca nici una dintre ele să fie pe deplin conștientă de poziția celeilalte.[193] Cu toate că au existat aceste oscilații, în cea mai mare parte a secolului al VII-lea papalitatea l-a considerat pe împăratul

---

[192] Preot prof. dr. Ioan Rămureanu, Preot prof. dr Milan, Șesan, Preot prof. dr. Teodor, Bodogae, op. cit., pp. 562-563.

[193] Warren Treadgold, op. cit., pp. 102-103.

bizantin aliatul său militar cel mai important în fața amenințării longobarzilor.

În secolul al VII-lea disputa monotelită din timpul domniei lui Constans al II-lea (641-668), va produce o și mai mare dezbinare în cadrul celor două Biserici. Astfel, în anul 648, după ce împăratul Constans al II-lea a promulgat *Typos-ul* (τύπος) sau *Regula de credință*, care a fost afișat în nartexul catedralei Sfânta Sofia din Constantinopol, papa Teodor (642-649) l-a excomunicat pe patriarhul Pavel al II-lea al Constantinopolului (641-653). Apocrisiarii (reprezentanții) papei la Constantinopol au fost arestați, bătuți și exilați datorită faptului că au refuzat *Typos-ul*. Papa Martin I (649-655), va convoca un sinod/concilu la Roma între 5-31 octombrie 649, iar în prezența reprezentanților clerului grec, el a condamnat preanelegiuitul *Ektesis* (impiisima Echtesis), și ticălosul *Typos* (scelerosus Typus).

Împăratul Constans al II-lea s-a înfuriat pe papa Martin I și a dat poruncă exarhului de Ravena să-l aresteze și să-l trimită la Constantinopol. Astfel, în 17 iunie 653 exarhul Calliopa, a intrat cu armata în Roma și l-a arestat pe papa Martin I, iar după ce l-a ținut în captivitate un an și trei luni l-a trimis la Constantinopol. Aici a fost supus la umilințe teribile și a fost aruncat în închisoare fiind condamnat la moarte. Puțin mai târziu el va fi trimis în exil la Chersonul Tauric unde va muri în 16 septembrie 655.[194]

În perioada controverselor iconoclaste prin greșelile împăraților bizantini, aceștia au făcut ca și ultimele legături care

[194] Nicolae Chifăr, op. cit., pp. 229-230.

au mai existat între Imperiu și papalitate să se piardă.[195] Din păcate, criza iconoclastă din secolul al VIII-lea va schimba dramatic raportul dintre papalitate și Imperiul Bizantin. Astfel, iconoclasmul promovat de către împărații bizantini începând din anul 726, va produce încă o dată rupturi între cele două Biserici, deoarece papalitatea a continuat să susțină cultul icoanelor, iar Bizanțul era oficial iconoclast. Așadar, din punct de vedere politic, dorința împăraților bizantini, de a impune doctrina iconoclastă, s-a manifestat prin disprețul față de concepțiile Bisericii Romane, dar și prin importanța tot mai mare pe care i-au dat-o patriarhului de Constantinopol, asupra căruia ei își puteau exercita cu mai multă ușurință autoritatea.

Datorită faptului că papii Grigore II (715-731) și Grigore III (731-741) au refuzat și au combătut iconoclasmul, dar și pentru că l-au anatematizat pe împăratul Leon al III-lea (717-741) ca eretic iconoclast, acesta va trece provinciile Illyricum (Epirul, Illyricul, Macedonia, Tesalia, Ahaia, Dacia Ripensis, Dacia Mediterranea, Moesia, Dardania, și Prevalis cu metropola Scobra, deci cea mai mare parte a peninsulei Balcanice), Italia de sud, Calabria, Sicilia și Creta în anul 731, sub jurisdicția patriarhului de Constantinopol[196]. De asemenea, împăratul Leon al II-lea va confisca toate terenurile și veniturile Romei din aceste provincii. Evident că Roma nu a acceptat niciodată aceste abuzuri, iar pe viitor la orice întâlnire și discuții cu grecii, papii vor revendica jurisdicția care le-a fost luată în mod abuziv în anul 731.[197] În această situație putem vorbi de o luptă politică

---

[195] Alexander Schmemann, op. cit., p. 308.

[196] Nicolae Chifăr, op. cit., p. 329.

[197] Preot prof. dr. Ioan Rămureanu, Preot prof. dr Milan, Șesan, Preot prof. dr. Teodor, Bodogae, op. cit., p. 561.

dintre împărat și papalitate, pe măsură ce problema supunerii bizantine a teritoriilor din Italia se punea tot mai acut. Din păcate, pe parcursul acestei perioade au unele fost excomunicări din ambele părți, iar mulți iconoduli bizantini pentru a scăpa de persecuții au fugit în Italia, unde s-au simțit în siguranță.

După ce arabii au cucerit mai multe teritorii bizantine, începând de la jumătatea secolului al VII-lea, mulți creștini din cauza persecuțiilor au părăsit teritoriile ocupate de către aceștia. Ei s-au stabilit în teritoriile bizantine din sudul Italiei, unde au accentuat influența eclesiastică bizantină. Astfel, cu toate că cele două Biserici nu erau în comuniune în secolul al VIII-lea, între ele a fost o interacțiune puternică, iar mulți papi din această perioadă erau vorbitori de limba greacă. Datorită faptului că Bizanțul a fost incapabil sau a refuzat să ofere ajutor papalității împotriva longobarzilor, în secolul al VIII-lea, situația s-a schimbat în mod radical cu consecințe importante în cadrul istoriei.

În această situație dificilă, papii văzându-se abandonați și persecutați de către Bizanț s-au văzut nevoiți să se îndrepte către regii franci. Așadar, un prim moment crucial în această evoluție a relațiilor dintre papalitate și regii franci a fost consacrarea lui Pepin cel Scurt (741-768) ca rege al francilor de către papa Ștefan al II-lea (752-772), în anul 754.[198] Pepin cel Scurt, tatăl lui Carol cel Mare, după ce a cucerit de la longobarzi între anii 754-756, regatul lor din Italia centrală, care cuprindea și exarhatul de Ravena, l-a dăruit papei Ștefan al II-lea ca „Patrimonium Sancti Petri”. În urma acestei donații s-a pus

---

[198] Timothy E, Gregory, op. cit., p. 218.

bazele statului papal numit „Respublica Romanorum”, care a durat până în anul 1870.[199]

În ziua Nașterii Domnului, din anul 800 papa Leon al III-lea (795-816), în timpul serviciului solemn din catedrala Sfântul Petru a așezat coroana imperială pe capul lui Carol cel Mare, care era în genunchi, încoronându-l ca împărat roman al Apusului.[200] Credincioșii din biserică au proclamat: *„Lui Carol, cel mai evlavios Augustus încoronat de Dumnezeu, celui Mare și Dătător de pace. Mulți ani și victorie!”*[201] Așadar, Scaunul papal îl va părăsi pe împăratul bizantin și își va îndrepta atenția asupra altui împărat creștin, care era moștenitor al vechiului Imperiu Roman.[202]

Din acest moment, pretențiilor universaliste ale papalității li se vor alătura ambițiile imperiale ale împăraților germani împotriva împăraților bizantini. Nu va trece mult timp, până când au apărut conflicte în cadrul creștinismului apusean, deoarece unii papi reformatori, așa cum a fost Nicolae I (858-867) va folosi pretențiile pontificale ca și fundament pentru independența Bisericii față de conducătorii laici. În Apus, această luptă dintre papă și împărat va avea consecințe pe termen lung în Occident, dar și asupra relațiilor dintre cele două Biserici.[203]

După finalizarea disputelor iconoclaste din anul 843, neînțelegerile dintre cele două Biserici au încetat, mai repede

---

[199] Nicolae Chifăr, op. cit., p. 329.
[200] Preot prof. dr. Ioan Rămureanu, Preot prof. dr Milan, Șesan, Preot prof. dr. Teodor, Bodogae, op. cit., p. 561.
[201] A. A. Vasiliev, op. cit., p. 278.
[202] Nicolae Chifăr, op. cit., p. 255.
[203] Timothy E, Gregory, op. cit., p. 218.

chiar decât disputa dintre cele două partide din interiorul Imperiului.[204] Cu toate acestea, viața Bisericii din interiorul Imperiului Bizantin va rămâne agitată aproape opt decenii și va fi marcată de trei crize religioase. Prima a fost declanșată după depunerea patriarhului iconoclast Ioan al VII-lea Grămăticul (837-843) și alegerea lui Metodie (843-847), de către împărăteasa Teodora (842-855). Ea l-a numit ca și patriarh pentru faptul că era moderat, și astfel după marile persecuții din a doua perioadă a disputelor iconoclaste, trebuia să aducă o pace politică. Călugării de la Mănăstirea Studion, care au suferit mult în această perioadă, fiind dornici de răzbunare au contestat alegerea noului patriarh, până când acesta a aruncat anatema asupra lor. Astfel, ruptura a fost deplină în următorii ani, deoarece cele două tabere s-au înfruntat public.

În anul 847, pe scaunul patriarhal va fi ales călugărul Ignatie (847-858), fiul împăratului Mihail I Rangabe (811-813). Ignatie a fost ales pentru poziția lui moderată, dar la scurt timp a început persecuția împotriva episcopilor care s-au opus alegerii sale. Aceștia după ce au fost destituiți din funcții s-au adresat papei Leon al IV-lea (847-855) și astfel a început agitația. Împărăteasa Teodora a fost detronată în anul 855, iar la conducerea Imperiului Bizantin va veni fiul său Mihail al III-lea Bețivul (855-867). Acesta i-a încredințat conducerea Imperiului, unchiului său cezarul Bardas. Patriarhul Ignatie a rămas fidel împărătesei Teodora, și astfel fără să verifice zvonul că Bardas ar întreține relații conjugale cu nora sa, care era văduvă, el a refuzat să-l împărtășească pe acesta în ziua de Bobotează din anul 858. Bardas a suspectat-o pe Teodora despre aceste

[204] Alain Ducellier, op. cit., pp. 58-59.

zvonuri, și i-a cerut patriarhului ca împărăteasa și fiicele ei să fie tunse în monahism, dar acesta a refuzat. De asemenea, Bardas a descoperit și alte conspirații de care nu era străin nici patriarhul. Astfel, în 23 noiembrie 858 patriarhul Ignatie va fi demis, după care a fost exilat în insula Terebint.

Exilarea lui Ignatie a dus la nemulțumiri în rândul susținătorilor săi, care formau partida conservatoare și astfel s-a declanșat conflictul cu partida liberală susținută de curtea imperială. Alegerea noului patriarh a fost la fel de tensionată ca și în anul 847. În locul lui Ignatie a fost ales Fotie la 24 decembrie, care era laic, prim secretar imperial, șeful gărzii imperiale și profesor la Universitatea din Constantinopol, el având relații în ambele partide.[205] Din păcate, în anul 858, între cele două Biserici a izbucnit una dintre cele mai mari schisme,[206] care se va întinde pe parcursul a patru decenii. Această alegere va provoca noi agitații, deoarece partizanii lui Ignatie au declarat necanonică alegerea lui Fotie.[207] Susținătorii lui Ignatie s-au adunat în biserica Sfânta Irina din Constantinopol, hotărând depunerea lui Fotie și reabilitarea lui Ignatie.

În martie 859, Fotie a convocat un sinod/conciliu la Constantinopol în biserica Sfinții Apostoli, prin care l-a depus pe Ignatie și a acceptat că alegerea sa este canonică. Susținătorii patriarhului Ignatie (episcopi și stareți de mănăstiri) au fost înlocuiți cu oameni fideli lui Fotie. După ce a avut recunoașterea sinodală, în primăvara anului 860, Fotie îi va

[205] Preot prof. dr. Ioan Rămureanu, Preot prof. dr Milan, Șesan, Preot prof. dr. Teodor, Bodogae, op. cit., p. 565.
[206] Alain Ducellier, op. cit., p. 59.
[207] Stelian Brezeanu, *Istoria Imperiului Bizantin*, Editura Meronia, București, 2007, pp. 162-163.

trimite papei Nicolae I (858-867) și patriarhilor răsăriteni obișnuita enciclică prin care anunța alegerea sa ca patriarh al Constantinopolului, pentru a obține recunoașterea și din partea acestora. Delegația trimisă la Roma îi va înmâna papei Nicolae I și scrisori din partea împăratului Mihail al III-lea, prin care acesta îi cerea papei să trimită delegați la Constantinopol, pentru a participa la un sinod/conciliu în cadrul căruia să discute despre ultimele probleme legate de iconoclasm.

În răspunsul, pe care papa Nicolae I îl trimite împăratului Mihail al III-lea, îi scrie că se arată surprins de faptul că patriarhul Ignatie s-a retras, fără să-l anunțe, condamnând depunerea lui, dar și faptul că a fost înlocuit cu un laic. De asemenea, papa i-a scris împăratului că refuză să se pronunțe asupra situației, până când legații săi nu vor analiza cele întâmplate la fața locului. Pe lângă acestea, papa Nicolae I i-a cerut împăratului restituirea Illyricului și Italiei de Sud, care i-au fost luate de sub jurisdicție în mod abuziv de către Leon al III-lea în anul 731. În scrisoarea pe care i-a trimis-o lui Fotie, papa îi spune acestuia că îi recunoaște mărturisirea de credință, dar asupra canonicității alegerii lui se va pronunța în funcție de rezultatul anchetei legaților săi.

Așadar, după aceste discuții a fost convocat al Constantinopol un sinod/conciliu în luna mai 861, care a fost ținut în biserica Sfinții Apostoli. La acest mare sinod/conciliu au participat trei sute optzeci și unu de episcopi, fiind invitați papa Nicolae I și patriarhii răsăriteni. Din partea papei Nicolae I au participat episcopii Radoald de Porto și Zaharia de Agnani. Fotie a pregătit sinodul/conciliul în prealabil și astfel, el a dorit să ajungă la o înțelegere cu delegații papei înainte de începerea

lucrărilor. Astfel, se poate vorbi despre un compromis făcut de către bizantini cu legații papali, deoarece verdictul în cazul fostului patriarh Ignatie, urma să fie dat pe loc și nu după întoarcerea lor la Roma. [208]

Sinodul/conciliul a votat depunerea patriarhului Ignatie, motivând că el nu a fost ales de către un sinod/conciliu, ci de către împărăteasa Teodora. Legații papali, care au fost prezenți au fost de acord cu această hotărâre, și astfel ei și-au depășit atribuțiile, deoarece mandatul lor era să verifice canonicitatea alegerii lui Fotie, asupra căreia trebuia să se pronunțe papa Nicolae I. De asemenea, problema Illyricului și a sudului Italiei nu a fost discutată, deoarece Fotie a motivat că ea nu a fost abordată pentru că s-ar fi opus împăratul. În această situație, papa Nicolae I va convoca la Roma în Biserica Lateran un sinod/conciliu în august 863, prin care îi va depune pe legații săi pentru că și-au depășit competențele, dar și pe Fotie. Din acest moment schisma internă bizantină se va transforma într-un război între Roma și Constantinopol.[209]

Toate aceste discuții au pornit atunci când papa Nicolae I i-a cerut lui Fotie și împăratului dovezi despre depunerea lui Ignatie și discutarea problemei Illyricului. În locul acestor dovezi, la Roma a venit starețul Theognost ca delegat oficial al fostului patriarh Ignatie, iar printr-o scrisoare, acesta a prezentat modul în care s-au derulat evenimentele dintre anii 859-861. Astfel, Papa Nicolae I l-a excomunicat pe Fotie și clericii hirotoniți de el, și l-a recunoscut pe Ignatie ca patriarh

[208] Nicolae Chifăr, op. cit., pp. 334-336.
[209] Stelian Brezeanu, op. cit., p. 163.

legitim al Constantinopolului.[210] Depunerea lui Fotie de către papa Nicolae I va produce o schismă între cele două Biserici, iar Biserica Bulgară și cea din Moravia erau de partea papei.[211]

În anul 864, țarul Bulgariei Boris I (853-889) va primi botezul creștin avându-l ca naș pe împăratul Mihail al III-lea Bețivul, iar de la el își va lua numele de Boris-Mihail I. El a fost conștient de avantajul pe care îl putea obține din confruntarea dintre Roma și Constantinopol. Astfel, Boris-Mihail I s-a prefăcut de mai multe ori că se supune când papei, când patriarhului de Constantinopol, iar această rivalitate va genera schisma lui Fotie.[212]

Cu toate că s-a convertit la creștinism sub patronajul Constantinopolului, țarul Boris-Mihail I dorea să obțină autocefalia sau cel puțin autonomia bisericească. Din considerente politico-bisericești, Bizanțul nu era dispus să confere un astfel de statut Bisericii bulgare. În această situație, în anul 866 o delegație a Bisericii din Bulgaria a mers la Roma pentru a cere papei Nicolae I să-i trimită un arhiepiscop, iar misionarii francezi să continue activitatea misionară printre bulgari. De asemenea, țarul Boris-Mihail I i-a trimis papei o listă cu o sută șase întrebări cu privire la credința și disciplina creștină.

Țarul Boris-Mihail I și-a îndreptat din nou atenția către Apus, deoarece îi era frică să nu piardă independența politică, prin dependența bisericească de Constantinopol. Papa Nicolae I i-a trimis pe episcopii Formosus de Porto și Paul de Populonia,

[210] Nicolae Chifăr, op. cit., p. 337.
[211] Warren Treadgold, op. cit., p. 157.
[212] Alain Ducellier, op. cit., p. 61.

împreună cu mai mulți preoți franci în Bulgaria, care duceau țarului și o scrisoare la răspunsul celor o sută șase întrebări, cunoscută sub numele de *Responsa ad consulta Bulgarorum*. Satisfacția papei a fost de scurtă durată pentru că țarul Boris-Mihail I s-a reorientat către Bizanț și astfel episcopii și preoții franci vor trimiși acasă.[213] Așadar, conflictul între cele două Biserici se va accentua în jurul creștinării Bulgariei, deoarece atât Roma, dar și Constantinopolul doreau să o încadreze sub propria jurisdicție. Astfel, ruptura pare inevitabilă, iar sinodul/conciliul din anul 867 îl va excomunica pe papa Nicolae I.[214] În cadrul acestui sinod/conciliu de la Constantinopol va fi condamnată activitatea misionară a preoților latini în Bulgaria.

De asemenea, Fotie printr-o *Enciclică* adresată patriarhilor răsăriteni, au fost prezentate rezumatul hotărârilor sinodului/conciliului local, era condamnată ca erezie adausul *Filoque* și respingerea „inovațiilor latine." Tot în această enciclică, el îi ruga pe patriarhii răsăriteni să participe personal, sau prin delegați la sinodul/conciliul care urma să se țină la Constantinopol, manifestându-și în același timp speranța că câștiga jurisdicția asupra Bisericii Bulgariei.

Sinodul/conciliul a avut loc la Constantinopol în lunile august-septembrie 867, în prezența împăratului Mihail al III-lea Bețivul, a co-împăratului Vasile I Macedoneanul, a membrilor senatului, dar și a reprezentanților patriarhilor răsăriteni și a unui mare număr de episcopi, preoți și călugări. Sinodul/conciliul a hotărât condamnarea papei Nicolae I, „inovațiile latine" și acțiunile preoților franci în Bulgaria. Hotărârile

[213] Nicolae Chifăr, op. cit., pp. 337-338.
[214] Stelian Brezeanu, op. cit., p. 163.

sinodului/conciliului au fost trimise la Roma prin fostul legat papal episcopul Zaharia de Agnani, care a fost excomunicat de către papa Nicolae I în anul 863, datorită faptului că și-a depășit atribuțiile în anul 861, iar acum a fost promovat de către Fotie ca arhiepiscop de Calcedon. Papa Nicolae I a murit la 13 noiembrie 867 fără să știe de această excomunicare.[215]

În septembrie 867, la conducerea Imperiului Bizantin va veni împăratul Vasile I Macedoneanul (867-886), care era împotriva rupturii cu Roma, dorind să restabilească relațiile cu papa. Astfel, împăratul l-a obligat pe Fotie, care era principală cauză a conflictului să demisioneze și să se retragă la mănăstirea Skepe, iar la 23 noiembrie 867, patriarhul Ignatie (867-877) va fi readus în scaun.

Împăratul Vasile I împreună cu patriarhul Ignatie i-au scris papei aducându-i la cunoștință schimbarea făcută și cerându-i să trimită la Constantinopol o delegație, care în urma unui sinod/conciliu să restabilească unitatea dintre cele două Biserici. În scrisorile pe care împăratul Vasile I și patriarhul Ignatie i le-au trimis papei Nicolae I, îi recunoșteau autoritatea și influența în problemele Bisericii Răsăritene. Astfel, într-una dintre scrisori împăratul îi scria papei: *„Părinte spiritual și dumnezeiesc preot pontif! Grăbește desăvârșirea Bisericii noastre și, prin împiedicarea nedreptății, dă-ne mulțimea binefacerilor, anume unitatea adevărată și comuniunea spirituală neviciată de vreun conflict sau vreo schismă, o Biserică Una în Hristos și o turmă ascultătoare unui singur păstor.*"

De asemenea, patriarhul Ignatie i-a trimis și el papei o scrisoare plină de umilință, prin care îl ruga să-și trimită vicarii

[215] Nicolae Chifăr, op. cit., pp. 338-339.

la Constantinopol, iar în ultima parte scria: „*Cu ei (vicarii) vom organiza bine și în chip potrivit Biserica noastră, pe care noi am primit-o prin providența dumnezeiască manifestată prin mijlocirea Sfântului Petru și prin solicitarea și intervenția voastră.*" Cu toate că aceste scrisori arată un moment de triumf al papalității în Răsărit, papa Nicolae I nu a mai trăit pentru a fi martor la această victorie, deoarece scrisorile au ajuns după moartea sa, și ele au primite de către succesorul său, papa Adrian al II-lea (867-872).[216]

Noul papă Adrian al II-lea (867-872) a ținut la Roma în iunie 869 un sinod/conciliu prin care l-a depus pe Fotie și pe susținătorii săi. Papa Adrian al II-lea va trimite la Constantinopol trei delegați, care vor participa la sinodul/conciliul ce a ținut din 5 octombrie 869 până în 28 februarie 870. Acesta a semnat hotărârile care au fost luate la Roma, l-a reabilitat pe patriarhul Ignatie, a condamnat toate hotărârile luate de Fotie, după care l-au anatematizat pe el și pe partizanii săi și a proclamat unirea celor două Biserici,[217] iar în propria viață bisericească Imperiul Bizantin a cedat papei în toate privințele. Sinodul/conciliul de la Constantinopol din anul 869 a fost recunoscut de către Biserica Apuseană ca Sinod/Conciliu Ecumenic.

Pacea dintre cele două Biserici a fost însă repede tulburată de hotărârea sinodului/conciliului, de a trece Biserica Bulgariei sub jurisdicția patriarhului de Constantinopol. După moartea patriarhului Ignatie în septembrie 877, pe scaunul patriarhal va fi readus Fotie (877-886). Astfel, în prezența delegaților papei

[216] A. A. Vasiliev, op. cit. p., 334.
[217] Nicolae Bănescu, op. cit., pp. 283-284.

Ioan al VIII-lea (872-882), Fotie va convoca la Constantinopol un sinod/conciliu 879-880, care va restabili pacea în Biserica bizantină și în raporturile cu Roma. Raportat la numărul ierarhilor care au participat la acest sinod/conciliu, dar și la fastul cu care a fost organizat, el a depășit unele dintre Sinoadele/ Conciliile Ecumenice.[218] Un asemenea eveniment n-a mai fost văzut de la Sinodul/Conciliul IV Ecumenic de la Calcedon din anul 451, la care au participat între cinci sute douăzeci și șase sute treizeci de episcopi.

Fotie va rămâne la conducerea patriarhiei până în anul 866, când va fi destituit și închis în mănăstire de către împăratul Leon al VI-lea Filosoful/Înțeleptul (866-912). Acesta l-a înlocuit pe Fotie cu fratele său Ștefan (886-893), care era în vârstă de doar optsprezece ani.[219] Leon al VI-lea l-a bănuit pe Fotie că a complotat împotriva sa împreună cu împăratul Vasile I, iar în urma acestui complot el a căzut victimă.[220] Împăratul Vasile I l-a obligat pe Leon să o părăsească pe amanta sa Zoe și să se căsătorească cu o tânără virtuoasă, pe care el o detesta. Astfel, Vasile I l-a supus pe Leon trei ani de zile unui arest la domiciliu, sub acuzația de conspirație.[221]

În timpul domniei lui Leon al VI-lea, relațiile dintre cele două Biserici au fost afectate de disputa tetragamică. Astfel, conflictele din cadrul Bisericii bizantine au început în anul 905, când împăratului Leon al VI-lea i-a murit a treia soție la rând. Împăratul neavând urmași a dorit să se recăsătorească a patra oară, dar s-a lovit de opoziția patriarhului Nicolae Misticul

[218] A. A. Vasiliev, op. cit., pp. 334-335.
[219] Nicolae Chifăr, op. cit., p. 345.
[220] Stelian Brezeanu, op. cit., pp. 163-164.
[221] Warren Treadgold, op. cit., p. 158.

(901-907). În Biserica bizantină cea de a patra căsătorie era interzisă, în timp ce Biserica romană acorda dreptul la recăsătorirea celor rămăși văduvi de câte ori doreau. Așadar, datorită refuzului patriarhului Nicolae Misticul, împăratul Leon al VI-lea s-a adresat papei Sergiu/Serghie III (904-911), care i-a dat acordul pentru căsătorie.[222] În urma reglementării acestei situații de către împăratul Roman I Lecapenos (920-944) prin tomosul de unire, care a fost formulat de sinodul/conciliul de la Constantinopol, din 9 iulie 920, schisma dintre cele două Biserici a încetat, iar numele papei a fost trecut din nou în dipticele bisericii din Constantinopol.[223]

În timpul succesorilor lui Leon al VI-lea s-a constatat un efort notabil de împăcare cu papalitatea prin concesii reciproce.[224] Cu toate acestea împăratul Nichifor al II-lea Focas (963-969), prin Polieuct (956-970) patriarhul Constantinopolului a interzis ritul latin în provinciile Apulia și Calabria și a dispus respectarea ritului bizantin. Prin sinodul/conciliul din anul 968, patriarhul Polieuct a ridicat la rang de mitropolie scaunul episcopal din Oranto (Hydrus) având ca eparhii sufragane episcopiile din Acerentila, Turcicum, Gravina, Maceria și Tricaricum.[225] Această măsură a fost una dintre multele cauze, care vor duce la îndepărtarea papilor față de Imperiul Bizantin. Astfel, în ultimii ani de domnie ai lui Nichifor al II-lea Focas, papa Benedict al V-lea (964-966) a început să i se adreseze cu titlul de „împărat al grecilor”, în timp ce titlul de „împărat al romanilor”, care era un titlu oficial al împăraților bizantini, a

[222] Stelian Brezeanu, op. cit., p. 164.
[223] Nicolae Chifăr, op. cit., p. 347.
[224] A. A. Vasiliev, op. cit. p. 336.
[225] Nicolae Chifăr, op. cit., p. 348.

fost folosit pentru împăratul Otto cel Mare al Germaniei (936-973).[226]

IX.6. Marea schismă de la 1054

În timpul domniei împăratului Vasile al II-lea Macedoneanul/Bulgaroctonul (976-1025), Imperiul Bizantin împreună cu Biserica au cunoscut perioade de apogeu, prin cucerirea primului țarat bulgar în 972 și 1018. Aceasta a fost epoca marilor misiuni bizantine în țările slave și în Caucaz,[227] încununată de succes prin încreștinarea rușilor în 988/989. Competiția acerbă dintre Roma și Constantinopol, pentru evanghelizarea lumii slave din secolele IX-X, și faptul că bulgarii, sârbii și rușii au trecut sub jurisdicția patriarhului constantinopolitan, l-a făcut pe acesta să revendice titlu de ecumenic. În urma acestor pretenții, la tensiunile dintre cele două Biserici s-a alăturat și alta mai veche, legată de jurisdicția în provinciile Illyricum și cele din sudul Italiei. Aceste provincii au fost trecute, de către împărații isaurieni, în mod abuziv sub jurisdicția patriarhiei de Constantinopol. Cu toate aceste tensiuni, papalitatea nu era dispusă să rupă relațiile cu Bizanțul, datorită situației din sudul Italiei, unde pericolul arab, iar mai târziu cel normand cerea o colaborare cu împărații bizantini.[228]

De asemenea, în această perioadă, în Apus au avut loc schimbări importante, care au influențat noile relații dintre

---

[226] A. A. Vasiliev, op. cit., p. 339.

[227] Jean Meyendorff, *Biserica Ortodoxă ieri și azi,* traducere de Cătălin Lazurca, Editura Anastasia, București, 1996, p. 4.

[228] Stelian Brezeanu, op. cit., pp. 238-239.

Roma și Constantinopol. Astfel, în anul 962 papa Ioan al XII-lea (955-964) l-a încoronat la Roma pe Otto I cel Mare (936-973) ca împărat al Imperiului romano-german. În concepția medievală apuseană el a devenit singurul moștenitor legitim al fostului Imperiu Roman.

Pacea dintre cele două Biserici va fi tulburată la sfârșitul secolului al X-lea și începutul secolului al XI-lea de către patriarhii Constantinopolului Sisinie al II-lea (996-998) și Serghie al II-lea (1001-1019), care au repus în circulație *Enciclica* lui Fotie din anul 867. De asemenea, patriarhul Serghie al II-lea a șters din diptice numele papei Benedict al VII-lea (1012-1024), deoarece la insistențele împăratului Henric al II-lea/Sfântul (1002-1024), la 14 februarie 1014, când acesta a venit la Roma pentru a fi încoronat el a obținut din partea pontifului să fie adoptat la încoronare cu rit germanic, adică în cadrul Sfintei Liturghii, Crezul să fie cântat cu adausul *Filioque*. Astfel, în anul 1053 numele papei nu era trecut în dipticele bisericii din Constantinopol.[229]

Cu câțiva ani înainte de a se produce schisma, și chiar până în ajunul acestui eveniment nefericit, între cele două Biserici au fost cele mai bune raporturi. Astfel, patriarhul Constantinopolului Alexei Studitul (925-1043) nu a avut nici cel mai mic conflict cu papalitatea, iar Petru al III-lea, patriarhul Antiohiei (1052-1056) i-a făcut cunoscută papei Leon al IX-lea (1049-1054) alegerea sa, din anul 1052 și i-a trimis a mărturisire de credință. Papa Leon al IX-lea i-a răspuns în anul 1053, aprobând alegerea și mărturisirea sa de credință, și i-a promis tot sprijinul.

---

[229] Nicolae Chifăr, op. cit., pp. 348-349.

Credincioșii din Răsărit și cei din Apus erau în cele mai bune relații, respectându-și unii altora cultul. În Răsărit, erau biserici și mănăstiri latine, în care ritul se desfășura în totală libertate. La începutul secolului al XI-lea, regele Ștefan cel Sfânt al Ungariei (997-1038), cu aprobarea împăratului Vasile al II-lea, a construit o biserică pentru națiunea sa, iar garda varegilor (un detașament de mercenari germani) avea aproape de catedrala Sfânta Sofia o biserică numită *Panaghia Varangiotissa.* Mulți credincioși din Apus, mergeau în secolul al XI-lea în pelerinaje la Locurile Sfinte, fiind primiți de către greci cu cea mai mare bunăvoință. De asemenea, credincioșii din Răsărit mergeau la Roma, unde erau vestite pelerinajele la mormintele Sfinților Apostoli Petru și Pavel.[230]

Din păcate sunt unele pagini triste din istoria Bisericii, care marchează lipsa iubirii, bănuiala, răutatea și îngustimea de care au dat dovadă ambele părți. Astfel, perioada care a urmat după moartea împăratului Vasile al II-lea, din anul 1025 a fost marcată de intrarea Imperiului Bizantin într-un declin puternic, datorită incapacității împăraților. Aceștia au generat crize interne, iar din Răsărit a apărut un nou pericol – turcii seleucizi. Datorită faptului că a fost slăbit puternic în interior, Imperiul Bizantin nu a mai avut forța necesară de a rezista pericolului estic și astfel s-a văzut nevoit să apeleze la ajutorul Apusului. Aici a început să apară pericolul normanzilor, iar papalitatea a căutat ajutorul în Bizanț. Din acest moment au început negocieri prelungite, care au fost complet lipsite de bucurie, ele durând până în ultima zi a Imperiului Bizantin.

[230] Nicolae Bănescu, op. cit., p. 614.

Așadar, evenimentul care va marca începutul Marii Schisme din anul 1054 trebuie interpretat în întregul context politic, iar conflictul dintre Răsărit și Apus a luat naștere dintr-o necesitate comună. În acest context, împăratul Constantin al IX-lea Monomahul a negociat cu papa Leon al IX-lea apărarea reciprocă a sudului Italiei, care aparținea Bizanțului, împotriva normanzilor. Împăratul Constantin al IX-lea Monomahul i-a promis papei Leon al IX-lea că va trece din nou sub jurisdicția sa partea sudică a Italiei.[231] Aceasta a fost trecută în mod abuziv de către împăratul Leon al III-lea, în anul 731 sub jurisdicția patriarhului de Constantinopol. În acest moment împăratul Constantin al IX-lea Monomahul va intra într-o contradicție totală cu patriarhul Mihail Cerularie (1043-1058). El a fost unul dintre puținii patriarhi de Constantinopol, care a fost condus cu adevărat de intenții politice.[232]

Mihail Cerularie făcea parte din elita aristocrației bizantine și împreună cu viitorul împărat Constantin al IX-lea Monomahul, a participat în anul 1040, la un complot împotriva împăratului Mihail al IV-lea Paflagonul (1034-1041). Complotul a fost înăbușit, iar Mihail Cerularie a fost exilat într-o mănăstire și astfel, cariera lui politică s-a încheiat. Așadar, el a devenit monah împotriva voinței sale, după ce a participat la acest complot politic eșuat.[233]

După ce Constantin al IX-lea Monomahul a preluat conducerea Imperiului Bizantin (1042-1055), l-a chemat pe Mihail Cerularie la Constantinopol, numindu-l sincel al

[231] Alexander Schmemann, op. cit., pp. 309-311.
[232] Alain Ducellier, op. cit., pp. 61-62.
[233] Alexander Schmemann, op. cit., p. 311.

patriarhului Alexei Studitul (1025-1043), iar după aceea, împăratul l-a numit patriarh. Din păcate cunoștințele teologice ale lui Mihail Cerularie erau limitate, fiind secondate de caracterul lui foarte orgolios, și astfel ceea ce el nu a putut realiza în politică a încercat să pună în practică în plan bisericesc.[234] Marele învățat Mihail Psellos (1018-1078), contemporan cu Mihail Cerularie a spus că acesta a fost un om născut pentru a comanda, și astfel el a înțeles că trebuie poruncească în Constantinopol. Plin: *„de dorința de comanda tuturor … de a mișca dintr-o încruntare de sprâncene, cerul și Olimpul, conștient de mărirea și gloria scaunului său, Mihail Cerularie era hotărât la luptă cu adversarul său de la Roma, trecând peste toate obstacolele*.[235] Astfel, fondul sufletesc al noului patriarh era format dintr-o mândrie nemăsurată unită cu o voință de fier.[236]

După ce împărații macedoneni au cucerit: Rusia, Georgia, Armenia, Serbia și Bulgaria, sfera de influență a patriarhiei de Constantinopol atingea la începutul secolului al XI-lea extensiunea maximă. Așadar, Mihail Cerularie, patriarhul de Constantinopol era stăpân pe jumătate din lumea creștină, iar acum poate mai mult ca oricând să înfrunte papalitatea, în conflictul pentru jurisdicția episcopatele din Sudul Italiei. Din păcate, el a mers împotriva împăratului Constantin al IX-lea Monomahul, care era dispus la conciliere.[237]

Conflictul din secolul XI dintre Roma și Constantinopol a pornit de la faptul că în Sicilia și în Italia de Sud, de sute de ani

---

[234] Nicolae Chifăr, op. cit., pp. 350-351.

[235] Preot prof. dr. Ioan Rămureanu, Preot prof. dr Milan, Șesan, Preot prof. dr. Teodor, Bodogae, op. cit., p. 575.

[236] Nicolae Bănescu, op. cit., p. 620.

[237] Stelian Brezeanu, op. cit., p. 239.

interesele Bizanțului se ciocneau cu cele ale papei și ale monarhilor apuseni. Patriarhia de la Constantinopol, avea în secolele al IX-lea și al X-lea cinci mitropolii și treizeci și unu de episcopii organizate în arhiepiscopia grecească din sudul Italiei.[238]

În această perioadă, scaunul papal era ocupat de Leon al IX-lea, un om distins, care era un ilustru reformator al clerului latin. De asemenea, papa Leon al IX-lea nu era persoana care să cedeze în fața caracterului hotărât și autoritar al patriarhului Mihail Cerularie.[239] Papa Leon al IX-lea era pătruns de ideile reformatoare ale mănăstirii Cluny din Franța[240] și avea în jurul lui oameni, care erau deciși să restabilească supremația romană asupra întregii creștinătăți, sub influența acelorași idei reformatoare.

Între cele două Biserici au avut loc un schimb de scrisori, care au fost încărcate de reproșuri din ambele părți.[241] Astfel, în scrisoarea pe care papa Leon al IX-lea i-a trimis-o patriarhului Mihail Cerularie, s-a referit la celebra *Donație al lui Constantin cel Mare* (*Donatio Constantini*), care îi acorda episcopului Romei pe lângă autoritatea spirituală și una temporală.[242] *„Să știe patriarhul, că fără aprobarea sa, nici nu are dreptul să existe, căci așa cum împăratul Constantin cel Mare a predat papilor puterea să conducă pe principii pământești, tot așa răspunde și de Biserică. Nu trebuie să fie atât de lipsită de respect Biserica de Răsărit, care a fost*

---

[238] Preot prof. dr. Ioan Rămureanu, Preot prof. dr Milan, Șesan, Preot prof. dr. Teodor, Bodogae, op. cit., pp. 574-575.

[239] Nicolae Bănescu, op. cit., p. 620.

[240] Preot prof. dr. Ioan Rămureanu, Preot prof. dr Milan, Șesan, Preot prof. dr. Teodor, Bodogae, op. cit., p. 575.

[241] Stelian Brezeanu, op. cit., p. 239.

[242] A. A. Vasiliev, op. cit., p. 340.

moleșită de plăceri și de îndelungată odihnă, în timp ce papa a apărat-o de atâtea erezii. Apostolul Petru și urmașii lui pot judeca toată Biserica, dar pe ei nu-i judecă nimeni. Chiar și împăratul trebuie să se întoarcă ca un fiu ascultător la maica sa."

Din această scrisoare, rezultă că era respins titlul de „patriarh ecumenic" pe care patriarhii de Constantinopol și l-au atribuit începând cu Ioan Postitorul (582-595). Papa Leon al IX-lea îi reproșa lui Mihail Cerularie că s-a erijat ca „primat" peste patriarhii răsăriteni adică se considera papa Răsăritului. De asemenea, papa i-a reproșat patriarhului că incită la nerespectarea ritului latin.[243] Mihail Cerularie a închis bisericile și mănăstirile de rit latin din Constantinopol, anatematizându-i și excomunicându-i pe preoții și călugării latini numindu-i azimiți. Nichifor cancelarul patriarhului a călcat în picioare euharistia latinilor, pe motiv că nu era pâine dospită.[244]

La ordinul patriarhului Mihail Cerularie, în anul 1053, arhiepiscopul Leon de Ohrida a scris un tratat polemic împotriva riturilor latine.[245] Acest tratat a fost adresat episcopului Ioan de Trani, care urma să-l împartă printre episcopii apuseni. Astfel, latinii nu erau acuzați de erori dogmatice, ci de tradiții liturgice care erau diferite de cele răsăritene, cum ar fi: fost întrebuințarea azimei în locul pâinii dospite, la săvârșirea Sfintei Euharistii, că posteau sâmbăta, dar și faptul că mâncau carne și sânge de la animale sufocate și că nu cântau „Aleluia" în Postul Mare.[246] Aceasta demonstra o îngustare a orizontului universal al Bisericii, datorită faptului că

[243] Nicolae Chifăr, op. cit., p. 353.
[244] Nicolae Bănescu, op. cit., p. 625.
[245] Alexander Schmemann, op. cit., p. 312.
[246] Nicolae Chifăr, op. cit., pp. 351-352.

ceea ce era secundar, exterior și ceremonial umbrea importanța adevărului. Astfel, aproape toate argumentele bizantine împotriva riturilor latine au devenit lipsite de importanță.[247]

Tot din ordinul lui Mihail Cerularie, teologul Nichita Stethatul/Pieptosul de la mănăstirea Studion a scris un tratat în limba latină: *Despre azimă, despre sâmbătă și despre căsătoria preoților*, care era mai violent decât cel al lui Leon de Ohrida. În acest tratat Nichita ataca celibatul preoților ca fiind în contradicție cu tradițiile bisericești.[248]

La cererea împăratului Constantin al IX-lea Monomahul, papa Leon al IX-lea va trimite, pentru conciliere, la Constantinopol o delegație formată din cardinalul Humbert, Frederic de Lorena, cancelarul Bisericii romane (viitorul papă Ștefan al IX-lea 1057-1058) și episcopul Petru de Amalfi.[249] După ce delegația papală a ajuns la Constantinopol, împăratul Constantin al IX-lea Monomahul i-a primit cu mare cinste, iar patriarhul Mihail Cerularie i-a întâmpinat cu mare răceală. În cadrul acestei întâlniri dialogul a lipsit cu desăvârșire, întâlnirea rezumându-se doar la înmânarea scrisorii din partea papei. De asemenea, diplomația bizantină a lipsit și atunci a fost ales locul de cazare a delegației papale, la mănăstirea Studion.

Din păcate, patriarhul Mihail Cerularie a refuzat orice dialog cu delegația papală și nu a dat răspuns scrisorii papei Leon al IX-lea, dar nici nu a convocat un sinod/conciliu pentru a lămuri problemele.[250] Patriarhul a refuzat să se întâlnească cu delegații papali, iar aceștia au cerut în zadar audiență la el timp

---

[247] Alexander Schmemann, op. cit., p. 312.
[248] Nicolae Bănescu, op. cit., p. 622.
[249] Stelian Brezeanu, op. cit., p. 239.
[250] Nicolae Chifăr, op. cit., pp. 353-354.

de cinci săptămâni. Din acest moment, pentru că acesta nu i-a primit ruptura ajunsese la coacere. De asemenea, și Petru III (1052-1056), eruditul patriarh al Antiohiei a insistat în zadar pe lângă Mihail Cerularie și delegații papali să pună unitatea Bisericii deasupra diferențelor de ritual. Din păcate, scrisoarea[251] sa a ajuns prea târziu în august-septembrie, după ce ruptura avusese loc.[252]

În timpul cât au stat în Constantinopol, legații papei au compus un *Dialog între un latin și un grec*, unde pe un ton moderat au încercat să convingă Biserica bizantină de rătăcirea în care se găsea. La 24 iunie 1054, în ziua sărbătorii Nașterii Sfântului Proroc Ioan Botezătorul, legații papali, în prezența împăratului au discutat la mănăstirea Studion cu Nichifor Stethatos/Pieptosul. Acesta s-a declarat convins de greșelile sale, iar cartea pe care a scris-o împotriva latinilor a aruncat-o în foc, după care a rostit anatema împotriva dușmanilor Bisericii latine.

După cele cinci săptămâni, în care legații papali au cerut audiență la patriarh și au fost refuzați, în ziua de 16 iulie au venit la catedrala Sfânta Sofia, unde se săvârșea Sfânta Liturghie zilnic. Legații au pătruns prin mulțime până în altar și au vorbit în fața credincioșilor plângându-se de atitudinea patriarhului, după care au depus pe masa altarului, în limba latină, o sentință de excomunicare împotriva lui Mihail Cerularie și a susținătorilor lui, dacă aceștia nu se vor îndrepta. La ieșirea din catedrală, legații papali și-au scuturat praful de pe încălțăminte,

[251] *Scrisosrea* lui Petru III al Antiohiei către Mihail Cerularie în: Arhid. Prof. Dr. Ioan I. Ică jr., *950 de ani de la „Marea Schismă", Interpretări și documente (partea a doua)*, în: RT, nr. 4/2004, pp. 101-108.

[252] Alexander Schmemann, op. cit., p. 314.

strigând după cuvântul Evangheliei: *„Dumnezeu să vadă și să judece! Videat Deus et judicet!”* (Mt. 10, 14).

Sentința de excomunicare de la 16 iulie 1054. Versiunea latină[253]

„În anul al unsprezecelea al domniei lui Constantin Monomahul, indiction VII, chiar în ziua nașterii fericitului Ioan Botezătorul [24 iunie], după ce sosise de la domnul papa Leon al IX-lea apocrisiari ai sfântului scaun apostolic roman, adică Humbert, cardinal de Silva Candida, Petru, arhiepiscop de Amalfi și Frideric, diacon și cancelar (venid ei) la mănăstirea Studion între zidurile Constantinopolului, călugărul Nichita numit și Pectoratus [Stethatos] a anatematizat în prezența numitului împărat și a demnitarilor lui, de față fiind și nunții romani, o scriere apărută sub numele lui împotriva scaunului apostolic și a toată Biserica latină, și intitulată: Despre azimă, despre sâmbătă și despre căsătoria preoților. Pe lângă aceasta, a anatematizat pe toți cei care ar tăgădui că sfânta Biserică romană este cea dintâi dintre toate Bisericile, și care ar cuteza să atingă în vreun punct credința ei întotdeauna orthodoxă. După care, același dreptcredincios împărat a poruncit îndată în prezența tuturor și la cererea acelorași nunții romani, ca să fie arsă numita scriere, și astfel au plecat.

[253] Înscrisul se păstrează și în versiunea latină originală în finalul raportului delegației papale: *Brevis et succinta commemoratio carum quae gessernt apocrisiarii sanctae Ecclesiae Romanae et apostolicae sedis in regia urbe et qualiter anathematizati sunt Michael cum sequacibus suis*; ediții: Mansi, CCXIX, 991 sq; PL 143, 1001-1004; C. Will, *Acta et scripta quae de controversiis Ecclesiae Graecae et Latinae* s. XI composita exstant, Leipzig-Marburg, 1861, pp. 150-154. Traducere în limba română T. M. Popescu, în: *Sentința de excomunicare de la 16 iulie 1054*, în: ST, nr 2/1931, pp. 35-45.

În ziua următoare, numitul Nichita a ieșit din oraș și de bună voie a mers la legații din palatul Pighi. Primind de la aceștia dezlegare desăvârșită a întrebărilor lui, a anatematizat din nou de bună voie toate cele ce zisese și făcuse sau încercase împotriva scaunului celui dintâi apostolic. Și primit așa de ei în comuniune, a fost făcut prietenul lor familiar. Apoi, din porunca împăratului, au fost traduse în grecește și se păstrează până azi în același oraș cele spuse sau scrise de legați împotriva diferitelor calomnii ale Grecilor și mai ales împotriva scrierilor episcopului Mihail de Constantinopol și ale mitropolitului Leon de Ohrida și ale des amintitului călugăr Nichita.

*În fine. Mihail (patriarhul) evitând prezența lor și convorbirea cu ei și **stăruind în prostia sa**, nunții au mers la biserica Sfânta Sofia în ziua a 17-a a calendelor lui august (16 iulie) și plângându-se de încăpățânarea lui clerului pregătit după obicei pentru liturghie, la ceasul al treilea al zilei de sâmbătă, au depus o sentință de excomunicare pe altarul principal, sub ochii clerului și a poporului prezent. De unde au ieșit îndată, și-au scuturat praful de pe picioare, ca mărturie, după spusa Evangheliei, zicând: „Să vadă Dumnezeu și să judece." (Mt. 10, 14) După aceea sfințind biserici latine în orașul Constantinopol și anatematizând pe toți cei care de acum înainte ar primi împărtășania din mâna vreunui grec, care ar defăima euharistia romană, primind de la împăratul orthodox, cu sărutarea păcii, voie și daruri imperiale pentru Sfântul Petru și pentru ei au plecat în grabă în ziua calendei a 15-a a lui august (18 iulie); dar înduplecat prin marea stăruință a rugăminților lui Mihail (patriarhul), care abia atunci făgădui să stea de vorbă cu ei, împăratul i-a rechemat de la Selymbria prin scrisori, în ziua calendei a 13-a a lui august (20 iulie). Chiar în acea zi, grăbindu-se, s-au înapoiat, mergând la palatul Pighi. Aflând numitul Mihail (patriarhul), că ei s-au înapoiat, se sili să-i aducă în ziua următoare, sub pretextul unui sinod, în biserica Sfânta*

Sofia, pentru că arătând sentința lor, ***pe care o stricase cu totul traducând-o****, să fie ascultați acolo de popor. Preîntâmpinând acestea, prudentul împărat n-a voit să se țină sinod decât numai în prezența lui. Și pentru că Mihail (patriarhul) i se opunea în tot chipul, Augustul (împăratul) a poruncit ca legații să pornească îndată la drum, ceea ce au și făcut. După aceea,* ***mâhnit, că nu i-a reușit cursa, nebunul Mihail*** *(patriarhul) a provocat o mare revoltă a poporului împotriva împăratului pentru că voința acestuia lucrase împreună cu legații papali. Împăratul a fost de aceea nevoit să predea lui Mihail (patriarhul), bătuți și tunși pe interpreții latinilor, adică pe Paulus și pe fiul lui Smaragdus, și așa s-a potolit tulburarea aceea. În urmă, împăratul a primit de la legați, prin trimișii săi,* ***un exemplar fidel*** *remis din cartierul rușilor și l-a arătat cetățenilor, descoperind și convingând în fine, că Mihail (patriarhul)* ***a falsificat sentința lor****. Astfel mâniat a îndepărtat de la palat, luându-le onorurile, pe prietenii și rudele acestuia și a păstrat chiar împotriva lui, până acum, grea mânie. În fine, textul sentinței de excomunicare este acesta:*

„Humbert, prin grația lui Dumnezeu cardinal episcop al sfintei Biserici a Romei; Petru arhiepiscop de Amalfi, Frideric, diacon și cancelar, tuturor fiilor Bisericii catholice.

Sfântul Scaun Prim și Apostolic Roman, către care se îndreaptă mai cu deosebire, ca fiind ei capul, solicitudinea tuturor bisericilor, a binevoit să ne facă pe noi apocrisiarii săi în acest Oraș împărătesc, de dragul păcii și al trebuinței bisericești, pentru ca, după cum este scris, să coborâm și să vedem (Fac. 18, 21) dacă este în realitate adeverit strigătul, care fără încetare ajunge din acest mare oraș până la urechile lui, sau dacă nu este, să știe. Drept urmare, afle înainte de toate glorioșii împărați, clerul, senatul și poporul acestui oraș Constantinopol și toată Biserica catholică, că am observat aici mult bine, pentru care ne bucurăm mult în Domnul, dar și foarte mult rău, pentru care ne

întristăm cu jale. Căci, cât pentru stâlpii imperiului și cinstiții lui cetățeni înțelepți, orașul este foarte creștin și orthodox. Cât despre Mihail însă, zis în mod abuziv patriarh, și ***despre partizanii prostiei lui****, multe zâzanii de erezii se seamănă zilnic în jurul lui întrucât:*

- *ca simoniacii, că vând darul lui Dumnezeu,*
- *ca valentinienii, își castrează oaspeții și înaintează nu numai în cler, ci și la episcopat; – ca arienii, rebotează pe cei botezați în numele Sfintei Treimi și mai ales pe latini;*
- *ca donatiștii, afirmă că în afară de biserica grecilor a dispărut din toată lumea Biserica lui Hristos, adevărata euharistie și adevăratul botez;*
- *ca nicolaiții, îngăduiesc și apără căsătoria trupească pentru slujitorii sfântului altar; – ca severienii, zic că Legea lui Moise este blestemată,*
- *ca pnevmatomahii sau teomahii, au tăiat din Simbol purcederea Sfântului Spirit/Duh de la Fiul,*
- *ca maniheii, zic între altele, că tot ce este fermentat este însuflețit,*
- *ca nazareii, observă până într-atât curățenia trupească a iudeilor, încât opresc să fie botezați copii, care mor înainte de a 8-a zi de la naștere și să fie împărtășite femeile care se grăbesc în pericol de moarte la menstruație sau la naștere, sau să se boteze dacă sunt păgâne;*
- *și hrănindu-și perii capului și ai bărbii, nu primesc la împărtășire pe cei care-și tund părul și-și rad barba după obiceiul Bisericii romane.*

Povățuit fiind pentru aceste rătăciri și pentru multe fapte ale lui prin scrisorile domnului nostru papă Leon, Mihail a disprețuit ascultarea și îndreptarea. După care ***a refuzat categoric prezența și discuția cu noi****, trimișii lui, veniți să-i spună să pună capăt în mod*

rațional atâtor rele, nici n-a ascultat de sfatul sănătos al autocraților și a celor înțelepți care-1 povățuiau să-l urmeze, ci, ca și mai înainte, a interzis săvârșirea sfintei liturghii în biserici, așa cum și mai înainte a închis bisericile latinilor și numindu-i azimiți i-a persecutat pretutindeni cu vorba și cu fapta: într-atât încât a anatematizat în fii lui Scaunul Apostolic, împotriva căruia încă semnează ca patriarh ecumenic. De aceea nemaiputând suporta nemaipomenita jignire și insultă aduse Sfântului Prim și Apostolic scaun, și observând cum credința catholică se ruinează în multe chipuri, cu autoritatea sfintei și nedespărțitei Treimi și a Scaunului Apostolic, a cărui delegație o îndeplinim, și a tuturor Părinților orthodocși din cele Șapte Sinoade și a întregii Biserici catholice, subscriem astfel anatema, pe care domnul nostru prea venerabilul papă a anunțat-o de asemenea împotriva lui Mihail și a partizanilor lui, dacă nu se vor îndrepta.

Mihail, patriarh abuziv și neofit, care a primit haina monahală numai de frica omenească, iar acum este și chiar defăimat de mulți pentru cele mai rele crime, și împreună cu el Leon de Ohrida, numit episcop, și sachelarul lui Mihail, Nichifor, care a călcat împărtășania latinilor cu picioarele-i nelegiuite, și toți partizanii lor în erorile și în cutezanțele amintite, să fie anatema – maranata (I Cor, 16, 22) – împreună, cu simoniacii, cu valentinienii, cu arienii, cu donatiștii, cu nicolaiții, cu severienii, cu pnevmatomahii și cu maniheii, cu nazareii ale căror învățături le împărtășesc, și cu ceilalți care spun că pâinea dospită e însuflețită, și cu toți ereticii, ba chiar cu diavolul și cu îngerii lui, de nu se vor îndrepta cumva. Amin, Amin, Amin."[254]

După ce au depus anatema împotriva patriarhului Mihail Cerularie, legații papali au mai rămas în Constantinopol, unde au sfințit noi biserici de rit latin. În 18 iulie, ei s-au întâlnit cu

[254] Arhid. Prof. Dr. Ioan I. Ică jr., op. cit., pp. 94-97.

împăratul Constantin al IX-lea Monomahul, care i-au încărcat cu daruri prețioase. La scurt timp, după plecarea legaților papali, patriarhul Mihail Cerularie, s-a arătat dispus să aibă o întâlnire cu ei. Astfel, la două zile după plecare, în 20 iulie, împăratul i-a rechemat pe legații papali de la Selymbria, unde au ajuns. Aceștia au venit la Constantinopol, dar patriarhul Mihail Cerularie, care falsificase textul anatemei, dorea să-i atragă într-o cursă. Întâlnirea trebuia să aibă loc în catedrala Sfânta Sofia, unde patriarhul urma să instige mulțimea și să-i omoare. Așadar, împăratul Constantin al IX-lea Monomahul, care aflase de intenția patriarhului, a condiționat această întâlnire de prezența sa. Evident că Mihail Cerularie a refuzat prezența împăratului, iar acesta le-a dat voie legaților papali să-și continue călătoria.

Datorită faptului că nu a putut să se răzbune pe legații papali, patriarhul și-a întors toată ura împotriva împăratului. Astfel, Mihail Cerularie a stârnit o mare revoltă în Constantinopol, iar împăratul a fost în pericol să-și piardă tronul. Pentru a-l potoli pe patriarh și mulțimea agitată, împăratul i-a trimis lui Mihail Cerularie o scrisoare de umilință printr-o delegație numeroasă, condusă de Psellos. În scrisoare, împăratul se scuza de atitudinea sa față de legații papali, datorită calității lor de ambasadori și a aruncat toată vina asupra lui Argyros, care era guvernatorul bizantin din sudul Italiei, căruia cu această ocazie i-a retras sprijinul.

Așadar, acum patriarhul Mihail Cerularie a fost învingător, iar pentru a-și încorona triumful, nu-i mai rămânea decât să îndeplinească actul solemn al despărțirii celor două Biserici. Cu aprobarea împăratului, patriarhul a convocat un sinod/conciliu și a înșirat toate acuzațiile împotriva Bisericii

romane, aruncând anatema împotriva ei. La sfârșit pentru a-l umili pe Constantin al IX-lea Monomahul, Mihail Cerularie a publicat scrisoarea de umilință pe care acesta i-a trimis-o, iar bula de excomunicare a fost arsă și cei care au contribuit la redactarea ei au fost anatematizați.[255]

Acest sinod/conciliu, care a rostit anatema a fost convocat duminică 24 iulie 1054, în catedrala Sfânta Sofia din Constantinopol, în prezența sinodului permanent, care era format din doisprezece mitropoliți și doi arhiepiscopi. Astfel, în *Enciclica* din 24 iulie, care însoțea anatema, patriarhul Mihail Cerularie a reluat acuzațiile împotriva latinilor din *Enciclica* patriarhului Fotie din anul 867, acuzațiile aduse de arhiepiscopul Leon de Ohrida, dar și altele noi, cum ar fi: raderea bărbii, botezul printr-o singură cufundare, postirea cu lapte, dar și altele.[256]

Act sinodal [semeioma] cu privire la pitacul aruncat pe Sfânta Masă [a Marii Biserici] de legații Romei [celei Vechi] împotriva preasfântului patriarh kyr Mihail întocmit în luna iulie [ziua 20], anul al 7-lea al indicției [1054][257]

Sentința de excomunicare de la 20 iulie 1054. Versiunea greacă.

Prezidând preasfântul nostru stăpân și patriarh ecumenic Mihail în partea dreaptă a catehumenilor [Marii Biserici a Sfintei

[255] Nicolae Bănescu, op. cit., pp. 623-624.

[256] Preot prof. dr. Ioan Rămureanu, Preot prof. dr Milan, Șesan, Preot prof. dr. Teodor, Bodogae, op. cit., p. 580.

[257] Text grec editat princeps de L. Allatius, *De libris et rebus ecclesiasticis Graecorum*, Paris, 1646, pp. 161-171, reluat în PG 120, 736-748 și critic de C. Will, op. cit.,

Sofii] și șezând împreună cu el preaiubiții de Dumnezeu mitropoliți Teofan al Cizicului și sincel, Nichita al Chalcedonului și sincel, Lavrentie al Dyrrachionului și sincel, Antim al Sidei, Nicolae al Trapezuntului, Ioan al Smirnei, Eusebie al Adrianopolului, Constantin al Mytilenei, Nicolae al Choneilor, Ipatie al Idruntului și arhiepiscopul Leon al Karavyziei, Grigorie al Mesembriei, stând de față și arhonți patriarhali.

Nu era deci, pe cât se pare, sătul de cele rele cel viclean. De aceea nu încetează a se insinua între drept-credincioși și uneltind mereu să născocească ceva nou împotriva adevărului. Încă înainte de venirea Stăpânului în trup l-a momit pe om cu zeci de mii de amăgiri, și după aceea nu s-a lăsat, nici n-a încetat să-i cotonogească și atragă pe cei care-l ascultă. Dar după ce și acestea au fost înlăturate, iar cei ce voiau să fie drept-credincioși nutreau nădejdea pioasă și adâncă că nu vor mai apărea vreodată născocitori ai unor noi impietăți, întrucât în toate cele pe care le-a încercat cel rău sfaturile lui s-au întors împotriva lui, venind acum niște bărbați impioși și respingători – căci ce altceva iar putea numi un drept-credincios – bărbați iviți din întuneric – căci erau odrasle din părțile apusene – venind deci în acest drept-credincios și de Dumnezeu păzit Oraș din care țâșnesc ca dintr-un loc înalt și ridicat la cer izvoarele orthodoxiei și șuvoaiele curate ale dreptei credințe se revarsă până la marginile lumii și udă ca niște râuri cu dogmele dreptei credințe sufletele de peste tot de sub soare, și căzând în el ca un trăznet sau cutremur sau mulțime de grindină, sau mai bine zis ca un mistreț, au încercat să devasteze cu stricăciunea dogmelor cuvântul drept; ba au depus și un înscris pe Masa de taină a Marii Biserici a lui Dumnezeu prin care ne-au azvârlit anatemei pe

---

pp. 155-168, și Karmiris, DSM I, pp. 343-348. Traducere în limba română: T. M. Popescu, *Sentința de excomunicare de la 16 iulie 1054*, în: ST, nr 1/1931, pp. 49-68.

noi, sau mai bine zis pe Biserice orthodoxă[258] *a lui Dumnezeu și pe toți cei care nu se lasă duși de impietățile lor, pentru că vrem să fim drept-credincioși și să promovăm orthodoxia, acuzându-ne între altele și pentru că*

- *nu ne radem bărbile asemenea lor și nu suportăm să schimbăm împotriva firii chipul potrivit firii al omului;*
- *nu ne împărtășim fără deosebire de la preoții căsătoriți;*
- *nu vrem să falsificăm cu gânduri false și cuvinte scrise pe lângă și cu exces de îndrăzneală sacrul și sfântul Simbol [al credinței], care are o tărie inatacabilă prin voturile Sinoadelor Ecumenice, nici nu spunem asemenea lor că Spiritul/Duhul Sfânt purcede – o, mașinațiunile celui rău! – din Tatăl și din Fiul, ci din Tatăl.*

Ei însă nu vor nici să ia aminte la Scriptură care spune: „Nu tăiați bărbile voastre" (Lev. 19, 27) nici să înțeleagă că Dumnezeu Creatorul a făcut acest lucru să fie potrivit femeilor, dar a socotit drept că el e nepotrivit pentru bărbați.

Ei necinstesc pe față canonul 4 al Sinodului din Gangra despre cei ce se scârbesc de căsătorie, și care spune: „Dacă ar face cineva o deosebire față de preotul căsătorit, socotind că nu trebuie să se împărtășească când acesta liturghisește ofranda [euharistică] să fie anatema." Iar prin acestea nesocotesc și necinstesc și Sinodul V-VI [Trullan, canonul 13] care spune: „Deoarece am aflat că în Biserica Romei s-a predate cu rang de canon că acei care vor să se învrednicească de hirotonia în diacon sau preot să mărturisească în public că nu se vor mai atinge de femeile lor, noi, urmând vechiul canon al rigorii și ordinii apostolice, vrem ca și de acum înainte coabitările legale ale bărbaților sfințiți să rămână în vigoare, iar ei să

[258] Aici patriarhul Mihail Cerularie minte, deoarece legații papali l-au anatematizat pe el și susținătorii lui, dacă nu se vor îndrepta.

nu desfacă nicidecum legătura lor cu femeile lor sau să întoarcă spatele relațiilor conjugale reciproce la vremea cuvenită. Astfel că dacă se va găsi cineva vrednic de hirotonia în diacon sau ipodiacon, acesta să nu fie nicidecum oprit să fie ridicat la această treaptă dacă locuiește cu o soție legiuită, nici să i se ceară în timpul hirotoniei să mărturisească în public că se va abține de la relațiile conjugale legitime cu soția sa, pentru ca de aici să nu fim siliți să insultăm căsătoria legiuită de Dumnezeu și binecuvântată prin prezența Lui, întrucât glasul Evangheliei sună: „Cei pe care Dumnezeu i-a unit, omul să nu-i despartă" (Mt. 19, 6), iar Apostolul învață despre căsătorie ca să fie cinstită în toate și patul neîntinat (Evr. 13, 4) și „Te-ai legat de o femeie? Nu căuta dezlegare" (I Cor. 7, 27). Așa, dacă cineva punându-se în mișcare împotriva canoanelor apostolice va îndrăzni să lipsească pe cineva de cei sfințiți, sau preot sau diacon sau ipodiacon, de legătura și comuniunea cu femeia legitimă, să fie depus. Asemenea și dacă un preot sau diacon și-ar alunga femeia sub pretext de evlavie, să fie excomunicat, iar dacă stăruie să fie depus."

Pe lângă aceasta, când spun că Spiritul/Duhul purcede nu din Tatăl, ci din Fiul, ei nu vor nicicum să înțeleagă că n-au această expresie de la evangheliști și că nu și-au agonisit această dogmă blasfemiatoare de la un Sinod Ecumenic. Căci Domnul Dumnezeul nostru zice: „Spiritul/Duhul Adevărului, Care de la Tatăl purcede" (In. 15, 26), iar ei, părinții acestei noi împietăți, spun „Spiritul/Duhul Care de la Tatăl și de la Fiul purcede." Dar ei nu văd, iarăși, nici că, dacă însușirea Spiritului/Duhului se recunoaște în aceea că Spiritul/Duhul purcede de la Tatăl, așa cum însușirea Fiului se recunoaște în faptul că El Se naște din Tatăl, iar Spiritul/Duhul purcede și din Fiul, cum e flecăreala lor, de aici urmează că Spiritul/Duhul se distinge de Tatăl prin mai multe însușiri decât Fiul.

Căci ieșirea Lui din Tatăl ar fi comună Spiritului/Duhului și Fiului, dar purcederea din Tatăl ar fi proprie Spiritului/Duhului. Dar dacă Spiritul/Duhul S-ar distinge prin mai multe diferențe decât Fiul, atunci Fiul ar fi mai aproape de ființa Tatălui decât Spiritul/Duhul. Și așa sub altă piesă și pe altă scenă s-ar ivi iarăși îndrăzneala împotriva Spiritului/Duhului a lui Macedonie. Dar, în afară de cele zise, nu vor să înțeleagă deloc că dacă tot ce nu e comun Treimii Celei de o ființă și atoțiitoare e propriu doar Unuia din cei Trei, atunci emiterea Spiritului/Duhului ne e comună Celor Trei, ci e proprie doar Unuia din Cei Trei.

Dar ei, pe de o parte, ne-au insultat astfel pe noi și Biserica Orthodoxă a lui Dumnezeu, iar pe de altă parte, venind din Roma cea Veche la preaiubitorul de evlavie nostru autocrat [împărat] și agitându-și altele împotriva pleromei Bisericii Orthodoxe, au spus chiar de la început că vin de la Roma cea Veche, pretinzând că au fost trimiși de papa [Leon IX], dar în realitate au venit de la ei înșiși după sfaturile și îndemnurile viclene ale lui Argyros și n-au fost trimiși de papa, plăsmuind scrisorile pe care le purtau chipurile de la el, căci acest lucru s-a cunoscut din multe altele, dar și din faptul că pecețile scrisorilor au fost dovedite în chip vădit că sunt falsificate.

Deci înscrisul acestor impioși împotriva noastră, scris cu litere italiene, a fost depus de ei mai întâi, în prezența ipodiaconilor de rând a doua săptămână, pe Masa Marii Biserici a lui Dumnezeu, după care, întrucât ipodiaconii i-au făcut vânt și l-au aruncat de pe dumnezeiasca Masă cerându-le celor ce l-au pus să-l ia, dar ei n-au vrut să facă acest lucru, fiind el aruncat pe jos, a venit în mâinile multora, iar pentru ca să nu se facă publice blasfemiile din el, smerenia noastră l-a ridicat și chemând pe câțiva din cei știu să traducă din limba italiană [latină] în limba greacă, și anume pe protospătarul Cosma Romanul, pe Pyrrhus

și pe monahul Ioan Hispanul, a poruncit ca înscrisul să fie tradus. Și înscrisul tradus de ei sună cu cuvintele lor așa:

„Oricine ar vorbi contra credinței și sacrificiului [euharistic] al Scaunului Roman și Apostolic, să fie anatema – maranatha (I Cor. 16, 22) – și să nu se numească creștin orthodox, ci eretic prozimit [apărător al pâinii dospite].

Humbert prin grația lui Dumnezeu episcop al Sfintei Biserici a Romei, Petru arhiepiscop al Amalfitanilor, Frederic diacon și canceler către toți copiii Bisericii catholice.

Sfântul Scaun Prim și Apostolic Roman, căruia i se potrivește în chip special, ca unui cap, purtarea de grijă de toate Bisericile, ne-a învrednicit să ne facă de dragul păcii și necesității bisericești apocrisiari în acest Oraș împărătesc, ca să coborâm și să vedem, precum stă scris (Fac. 18, 21), dacă s-a împlinit aievea strigătul care urca necontenit din acest oraș până la urechile ei, iar dacă lucrurile nu stăteau așa, să fie informat. Să știe, de aceea, înainte de toate slăviții autocrați, clerul, senatul și poporul Constantinopolului și toată Biserica catholică că am cunoscut aici un lucru bun și foarte mare, și de aceea ne-am bucurat foarte tare, dar și un lucru rău, și de aceea ne-am întristat jalnic. Căci cât privește stâlpii imperiului, cei cinstiți ai lui și cetățenii cei înțelepți, orașul este preacreștin și orhodox. Dar cât privește pe Mihail cel numit abuziv patriarh și colaboratorii nebuniei lui, aceștia seamănă în fiecare zi neghinele ereziilor în mijlocul lui întrucât:

- *ca simoniacii vând darul lui Dumnezeu;*
- *ca valesii îi fac eunuci pe cei ce locuiesc în preajma lor;*
- *ca arienii botează pe cei botezați în numele Sfintei Treimi, și mai ales pe latini;*

- *ca donatiștii jură că în afară de Biserica grecilor Jertfa adevărată [Euharistia] și Botezul au pierit din toată lumea;*
- *ca nicolaiții apără și admit la căsătoria trupească și pe slujitorii sfântului altar;*
- *ca severianii spun că Legea lui Moise e blestemată;*
- *ca maniheii, între altele pentru că spun că tot ce e fermentat e însuflețit;*
- *ca pnevmatomahii sau teomahii au tăiat din Simbol purcederea Spiritului/Duhului Sfânt din Fiul;*
- *ca nazireii păzesc atât de mult curățirea trupească a iudeilor, încât se opun botezului copiilor care mor înainte de a opta zi de la naștere, și nu vor să fie împărtășite în caz de primejdie femeile aflate la menstruație sau în naștere, și opresc să fie botezate dacă sunt nebotezate;*
- *și lăsându-și să crească ca nazireii pletele capului și bărbile, nu-i primesc la împărtășanie pe cei care-și tund pletele și-și rad bărbile după rânduiala Bisericii romane.*

Povățuit fiind pentru aceste rătăciri și alte multe fapte ale lui prin scrisoare domnului nostru papă Leon, Mihail a disprețuit ascultarea și supunerea. ***După care a refuzat categoric prezența și discuția cu noi**, **trimișii lui**, veniți să-i spună să pună capăt în mod rațional atâtor rele, nici n-a ascultat de sfatul sănătos al autocraților și a celor înțelepți care-l povățuiau să-l urmeze, ci, ca și mai înainte, a interzis săvârșirea liturghiilor în biserici, așa cum mai înainte a închis bisericile latinilor și, numindu-i azimiți, i-a persecutat cu vorba și cu fapta până într-atât încât a anatematizat în fiii lui Scaunul Apostolic, împotriva căruia încă semnează ca patriarh ecumenic. De aceea, nemai suportând violența și insulta auzită la adresa primului Scaun Apostolic și văzând cum credința catholică se scufundă în multe*

chipuri, cu judecata anticipată a Sfintei și Nedespărțitei Treimi, a Scaunului Apostolic, a cărui reprezentare o avem, și a tuturor Părinților orthodocși ai celor Șapte Sinoade, subscriem anatemei din toată Biserica catholică, pe care domnul nostru preacucernicul papa a pronunțat-o împotriva acelui Mihail și a celor care-l urmează, dacă nu se supun:

Mihail neofitul și patriarh prin abuz care a primit numai de frică omenească haina monahală, iar acum e cunoscut de mulți pentru învinuiri de neîndreptat, și, împreună cu el, Leon numit al Ahridei și sachelarul Mihail, Nichifor, care a călcat în picioare în public sacrificiul [euharistic] al latinilor, și toți cei care le urmează în rătăcirile și îndrăznelile de mai sus, să fie anatema – maranatha (I Cor. 16, 22) – împreună cu simonienii, cu valesienii, cu arienii, cu donatiștii, cu nicolaiții, cu severianii, cu pnevmatomahii, cu maniheii, și cu nazireii, ale căror învățături le împărtășesc, și cu ceilalți care spun că pâinea dospită e însuflețită, și cu toți ereticii, sau, mai bine zis, împreună cu diavolul și îngerii lui, dacă nu se supun. Amin. Amin. Amin."

Acestea sunt cele cuprinse în acest înscris impios și necuvios. Iar smerenia noastră, nesuportând să rămână nerăzbunată și nepedepsită această îndrăzneală și nerușinare împotriva dreptei-credințe, a comunicat cele privitoare la aceasta puternicului și sfântului nostru împărat, care, întrucât aceștia plecaseră cu o zi înainte, după ce i s-a raportat, a trimis să fie chemați în Marele Oraș. Și ei s-au întors în grabă, dar n-au vrut să vină la smerenia noastră sau la Sfântul și Marele Sinod și să dea un răspuns pentru impietățile pe care le vomitaseră, ci, urmând înscrisului alcătuit de ei, au pretins că au de spus împotriva dreptei noastre credințe încă și mai multe decât cele scrise în el și că preferă mai bine să moară decât să vină în

văzul nostru și al Sinodului. Căci aceste lucruri ne-a înștiințat pe noi și sinodul puternicul și sfântul nostru împărat că le-au spus ei prin răspunsul ilustrului magistru peste cereri și al preaiubitului de Dumnezeu hartofilax și hypomnematograf [arhivar și scriitor de memorii]. Dar fiind că puternicul și sfântul nostru împărat n-a binevoit ca ei să fie siliți împotriva voii lor să se întâlnească cu noi și cu sinodul, pentru că păreau investiți cu oficiul de ambasadori, dar, iarăși, era necuvenit și de altfel nedemn ca o asemenea nerușinare împotriva dreptei-credințe să rămână nerăzbunată, a rânduit o vindecare excelentă a acestui lucru și a trimis smereniei noastre o cinstită și închinată scrisoare prin Ștefan, preacuviosul monah și econom al Marii Biserici, Ioan magistrul peste cereri, Constans vestarhul și consulul filosofilor [Mihail Psellos]. Iar această scrisoare sună cuvânt de cuvânt așa:

„Prea Sfințite Stăpâne, cercetând despre cele întâmplate, maiestatea mea imperială a găsit că rădăcina răului a fost făcută de un tălmaci [traducător] și din partea lui Argyros [guvernatorul bizantin din sudul Italiei]. Pentru străini și cei trimiși de alții nu putem face nimic, dar pe cei vinovați i-am trimis bătuți la sfinția ta, ca prin ei să se învețe și alții să nu mai flecărească unele ca acestea. Iar după ce vor fi anatematizați și cei care l-au sfătuit și cei care l-au întocmit și l-au scris, și au avut o cât de mică știință despre facerea acestor lucruri, hârtia să fie arsă în fața tuturor. Căci maiestatea mea a poruncit ca și vestarhul, ginerele lui Argyros, și vestes-ul, fiului său, fiul său, să fie închiși în temniță, ca să petreacă acolo răbdând cele rele, așa cum merită din pricina acestei chestiuni. Luna iulie, anul al 7-lea al indicției.”

Acestea le cuprindea deci divina scrisoare imperială. Așadar, potrivit rânduielii preaiubitorului de evlavie autocrat, însuși impiosul

înscris, cei care l-au întocmit și fie au dat idee la facerea lui, fie i-au ajutat pe cei ce l-au făcut, au fost azvârliți anatemei în marele secretariat în prezența celor trimiși de împărat. Iar chestiunea s-a judecat în ziua a patra [miercuri] a săptămânii curente. Iar în prima zi [duminică], 24 iulie curent, în care de obicei se citește în auzul mulțimii decretul Sinodului V Ecumenic, urmează să fie anatematizat iarăși și acest impios înscris, precum și cei care l-au întocmit și scris și care și-au dat un consimțământ ori sfat la facerea lui. Dar originalul necuviosului și odiosului înscris aruncat de cei impioși n-a fost ars, ci depus în sacrul secretariat al arhivei spre demascare continuă a celor ce au blasfemiat astfel împotriva Dumnezeului nostru și spre o condamnare mai durabilă.

Trebuie să se știe că în ziua a 20-a a lunii curente, când au fost anatematizați cei care au blasfemiat împotriva credinței orthodoxe, au fost de față arhiereii adunați astăzi în ședință împreună cu noi și cu toți mitropoliții și arhiepiscopii aflători în oraș, și anume: Leon al Atenei și sincel, Mihail al Syleonului și sincel, Nicolae al Evhaitei și sincel, Dimitrie al Cariei și arhiepiscop, Pavel al Lemnosului, Leon al Cotradiei și Antonie al Zichmiei.[259]

Sentința de excomunicare a patriarhului Mihail Cerularie a fost adusă la cunoștința tuturor patriarhilor răsăriteni, prin scrisoarea pe care acesta i-a trimis-o patriarhului Petru III al Antiohiei la sfârșitul lunii iulie 1054,[260] iar prin intermediul lui să obțină adeziunea patriarhilor de Ierusalim și Alexandria. Așadar, prin această scrisoare Mihail Cerularie a căutat să obțină adeziunea patriarhilor răsăriteni la actul săvârșit[261] și

[259] Arhid. Prof. Dr. Ioan I. Ică jr., op. cit., pp. 91-98.

[260] *Scrisosrea* lui Mihail Cerularie către Petru III al Antiohiei în: Arhid. Prof. Dr. Ioan I. Ică jr., op. cit., pp. 88-92.

[261] Nicolae Bănescu, op. cit., p. 627.

astfel s-a sfârșit una dintre marile drame din istoria Bisericii Răsăritene.[262]

Pentru Mihail Cerularie, schisma din 1054 a putut fi considerată ca o mare victorie, deoarece el și-a câștigat independența față de papalitate, iar autoritatea sa a crescut considerabil în lumea slavă și în cele trei patriarhii răsăritene. Cu toate acestea, pentru viața politică a Imperiului Bizantin, această ruptură a fost fatală, deoarece a dus la orice posibilitate de înțelegere politică în viitor între Bizanț și Apus. Astfel, schisma a pregătit terenul pentru prăbușirea Imperiului Bizantin din 29 mai 1453. La evenimentele din anul 1054, cea mai mare parte a populației a reacționat foarte calm, iar pentru o perioadă divergențele de doctrină dintre Constantinopol și Roma au fost ignorate.[263]

Cu toate că este numită Marea Schismă, evenimentele care s-au petrecut la mijlocul secolului al XI-lea nu au dus pe moment la separarea celor două Biserici, deoarece cuvântul schismă nu a fost folosit niciodată în secolul al XII-lea în corespondența dintre Roma și Constantinopol. Astfel, nici Ana Comnena[264] între numeroasele reproșuri pe care le-a făcut la adresa latinilor nu i-a numit pe aceștia schismatici. Așadar, evenimentele din anul 1054 nu au dus la o schimbare de raporturi dintre cele două Biserici, lucru dovedit și din istoria primei cruciade (1096-1099). Cu toate neîncrederile, care

---

[262] Alexander Schmemann, op. cit., p. 315.

[263] A. A. Vasiliev, op. cit., pp. 341-342.

[264] Ana Comnena a trăit între anii 1083-1153. Ea a fost fiica împăratului Alexie I Comnenul (1081-1118) și a Irinei Ducas. Ana Comnena este una dintre primele femei care a scris o operă istorică. În opera biografică *Alexiada*, relatează evenimentele din timpul domniei tatălui său.

separat cele două lumi diferite, atât prin limbă, dar și prin starea de spirit, împăratul Alexie I Comnenul nu i-ar fi ajutat pe „schismatici”, care s-au dus să elibereze Țara Sfântă de sub ocupația musulmanilor, și tot astfel, cruciații nu ar fi adus omagiul unui împărat excomunicat de către Biserică. Astfel, cel puțin în secolul al XIII-lea, în cadrul creștinismului nu s-a simțit o ruptură iremediabilă între Răsărit și Apus.

Din păcate, separarea definitivă a avut loc în urma celei de a patra cruciade din anul 1204, de care nu au fost direct răspunzători nici Bizanțul și nici papa Inocențiu al III-lea (1198-1216). Atunci după ce au cucerit Constantinopolul, cruciații l-au prădat cu sălbăticie, iar latinii au început să-i acuze pe greci de schismă. Așadar, adevărată schismă datează din anul 1204.[265] Cu toate că pe parcursul istoriei s-au făcut mai multe eforturi de a realiza unirea dintre cele două Biserici, prin Sinodul/Conciliul de la Lyon din 1274 și cel de la Ferrara-Florența din 1438-1439, orice încercare de refacere a unității creștine s-a dovedit a fi teoretică și irealizabilă.[266]

Pe parcursul timpului, în urma dialogului ecumenic dintre Biserica Romano-Catolică și Biserica Ortodoxă, în 7 decembrie 1965 s-au ridicat anatemele rostite la 16 și 24 iulie 1054, printr-o „Declarație comună” care a fost citită concomitent de către papa Paul al VI-lea (1963-1978) și patriarhul Athenagoras I al Constantinopolului (1948-1972).[267]

Declarația papei Paul al VI-lea a fost citită public în ultima sesiune a Conciliului II Vatican, din 7 decembrie 1965, în

---

[265] Stelian Brezeanu, op. cit., p. 240.
[266] Alain Ducellier, op. cit., pp. 62-63.
[267] Nicolae Chifăr, op. cit., p. 357.

bazilica San Pietro de către cardinalul Willebrands, iar după aceasta papa Paul VI a schimbat sărutul păcii cu mitropolitul Meliton, reprezentantul patriarhului ecumenic. În același timp, în catedrala Sfântul Gheorghe din Fanar, Istanbul același text a fost citit în prezența patriarhului ecumenic Athenagoras I și a reprezentantului papei, cardinalul Lawrence Shehan (Baltimore).

Declarația comună a Papei Paul VI și a Patriarhului Ecumenic Atenagora I prin care își exprimă hotărârea de a elimina din memorie și din Biserică excomunicările din anul 1054

1. Plini de recunoștință față de Dumnezeu pentru favoarea pe care în indurarea Sa le-a dăruit-o de a se întâlni frățește la Locurile Sfinte, în care s-a realizat taina mântuirii noastre prin moartea și Învierea Domnului Isus și unde a luat naștere Biserica prin revărsarea Spiritului/Duhului Sfânt, Papa Paul VI și Patriarhul Atenagora I au avut în vedere planul pe care l-au întocmit atunci fiecare de partea sa de a nu lăsa nimic nefăcut în crearea de deschideri inspirate de iubire și care să poată facilita dezvoltarea relațiilor frățești astfel inaugurate între Biserica Romano-Catolica și Biserica Ortodoxă a Constantinopolului, convinși că astfel răspund chemării harului dumnezeiesc ce conduce azi Biserica Romano-Catolică și Biserica Ortodoxă împreună cu toți creștinii să depășească deosebirile lor ca să fie din nou „una", așa cum s-a rugat pentru ei Tatălui Domnul Isus.

2. Între obstacolele în calea dezvoltării acestor relații frățești de încredere și stimă e și amintirea hotărârilor, acțiunilor și întâmplărilor dureroase care au avut loc în 1054

prin sentința de excomunicare a patriarhului Mihail Kerularios și altor două persoane de către legații Scaunului Romei conduși de cardinalul Humbert, legați care au făcut la rândul lor obiectul unei sentințe corespunzătoare din partea patriarhului și sinodului constantinopolitan.

3. Nimic nu poate fi făcut pentru a schimba faptul că aceste evenimente au fost ce au fost în acea perioadă istorică deosebit de tulbure. Acum însă, la o judecată mai calmă și mai dreaptă asupra lor, trebuie recunoscute excesele de care au fost marcate și care au atras după ele consecințe care au trecut mult dincolo de ceea ce s-a intenționat și prevăzut de cei răspunzători de ele. Cenzura lor privea anumite persoane, nu Bisericile, și nu erau menite să rupă comuniunea bisericească între Scaunele Romei și Constantinopolului.

4. Din acest motiv, Papa Paul VI și Patriarhul Atenagora în Sinodul său, siguri ca exprimă dorința comună de dreptate și sentimentul unanim de iubire al credincioșilor lor și amintindu-și de porunca Domnului: *„Dacă-ți vei aduce darul tău la altar și acolo îți vei aduce aminte că fratele tău are ceva împotriva ta, lasă darul tău acolo, înaintea altarului, și mergi întâi și împacă-te cu fratele tău*" (Mt. 5, 23-24), declară de comun acord:

a) că regretă cuvintele jignitoare, reproșurile josnice și actele simbolice blamabile care au marcat și însoțit de ambele părți tristele evenimente ale acelei epoci;

b) că regretă și îndepărtează din memoria și din mijlocul Bisericii sentințele de excomunicare care au urmat, a căror aducere-aminte acționează până în epoca noastră ca un obstacol în calea apropierii reciproce în iubire, și le condamnă la uitare;

c) că deplâng aceste precedente creatoare de tulburare și evenimentele care le-au urmat și care sub influența diferitor factori, incluzând o neînțelegere și o neîncredere de ambele părți, au dus ulterior la o ruptură reală a comuniunii bisericești.

5. Papa Paul VI și Patriarhul Atenagora I împreună cu Sinodul său sunt conștienți că acest gest, care exprima dreptate și iertare reciprocă, nu poate fi de ajuns pentru a pune capăt diferențelor vechi sau mai noi care există încă între Biserica Romano-Catolică și Biserica Ortodoxă și care prin lucrarea Spiritului/Duhului Sfânt vor putea fi depășite prin curățirea inimilor, prin părere de rău pentru lucrurile rele din istorie și printr-o dorință practică de a ajunge la o înțelegere și exprimare comună a credinței apostolice și a exigențelor pe care aceasta ni le impune.

Înfăptuind acest act simbolic ei speră că el va fi plăcut lui Dumnezeu gata să ne ierte atunci când ne iertăm unii pe alții și că va fi apreciat de întreaga lume creștină, dar mai presus de toate de corpul general atât al Bisericii Romano-Catolice, cât și al Bisericii Ortodoxe ca expresia unei dorințe sincere de reconciliere și o invitație de a continua în spirit de încredere, stimă și iubire reciprocă dialogul care le va conduce cu ajutorul lui Dumnezeu să trăiască din nou, spre mai marele bine al sufletelor și venirea împărăției lui Dumnezeu, în deplina comuniune a credinței, a armoniei frățești și vieții sacramentale ce au domnit între ele în primul mileniu din viața Bisericii.

7 decembrie 1965

Îndată după citirea declarației comune, cardinalul Bea a citit răspunsul Papei Paul VI: bula „*Ambulate in dilectione*", pentru ștergerea din memoria Bisericii a excomunicării din 1054.

Paul VI spre viitoare aducere-aminte:

„*Umblați în iubire precum și Hristos ne-a iubit pe noi*" (Ef. 5, 2). Aceste cuvinte de îndemn ale Apostolului neamurilor se aplică nouă celor numiți creștini după numele Mântuitorului nostru și ne presează mai cu seamă în acest timp când suntem împinși să lărgim mai mult câmpul iubirii noastre. Prin harul lui Dumnezeu sufletele noastre sunt aprinse de dorința de a face orice efort pentru a restaura unitatea între cei chemați să o păstreze întrucât au fost încorporați în Hristos. Și noi, care prin rânduiala Proniei dumnezeiești stăm pe Scaunul Sfântului Petru, luând în inimă această poruncă a Domnului, ne-am exprimat deja în repetate rânduri ferma noastră hotărâre de a folosi orice prilej folositor și potrivit pentru a împlini această voință a Mântuitorului. Ne vin în minte tristele evenimente care în urma unor serioase disensiuni au condus în 1054 la ruptura între Bisericile Romei și Constantinopolului. Nu fără motiv înaintașul nostru Sfântul Grigore VII scria după acest eveniment; „*Așa cum înțelegerea a fost la început izvor al binelui, tot așa răcirea ulterioară a iubirii de ambele părți s-a dovedit un izvor de vătămare*" (Ep. ad Michelem Constantinopolitanum imperatorem, Reg. 1, 18; ed. Caspar, p. 30). Mai mult, lucrurile au ajuns până acolo încât legații papali au pronunțat o sentință de excomunicare împotriva lui Mihail Kerularios, patriarhul Constantinopolului, și a altor doi oameni ai Bisericii, iar

patriarhul cu sinodul său a luat ca represalii aceeași măsură. Acum însă, că vremurile și mințile s-au schimbat, suntem foarte fericiți să aflăm că venerabilul nostru frate Atenagora, Patriarhul Constantinopolului, împreună cu sfântul său Sinod, sunt una cu noi în dorința de a ne lega prin iubire, *„plăcută și sănătoasă legătură a minților"* (Sfântul Augustin, *Sermo* 350, 3; PL 39, 1534). Așa stând lucrurile și doritori să progresăm pe calea dragostei frățești de care putem fi conduși la o unitate desăvârșită și să putem îndepărta obstacolele și piedicile, în prezența episcopilor adunați la cel de al II-lea Sinod Ecumenic de la Vatican declarăm că regretăm cuvintele și faptele spuse și făcute în acel timp și care nu mai pot fi aprobate acum. Mai mult, dorim să anulăm din memoria Bisericii și să îndepărtăm din mijlocul ei sentința de excomunicare pronunțată atunci și să o îngropăm în uitare. Ne bucurăm că ne-a fost hărăzit să împlinim această faptă a iubirii frățești aici la Roma, lângă mormântul Apostolului Petru, în aceeași zi în care același lucru se întâmplă în Constantinopol, Noua Romă, în ziua în care Bisericile apuseană și răsăriteană prăznuiesc liturgic pomenirea Sfântului Ambrozie, recunoscut de amândouă episcop și dascăl al Bisericii. Fie ca bunul Dumnezeu, cauza și izvorul păcii, să aducă la bun sfârșit această bună voință reciprocă și să întoarcă în bine, spre slava Sa și folosul sufletelor, această mărturie publică a iubirii frățești.

Dată în Roma, la mormântul Sfântului Petru, cu pecetea pescarului, la 7 decembrie 1965, în al treilea an al pontificatului nostru.

Îndată după citirea Declarației comune în catedrala Sfântul Gheorghe din Fanar, s-a citit tomosul patriarhal prin care Patriarhul Ecumenic și Sinodul său îndepărtează din memoria și din mijlocul ei anatemele din 1054.

Atenagora, din mila lui Dumnezeu Arhiepiscop al Constantinopolului Noua Roma și Patriarh Ecumenic

În numele sfintei, celei de o ființă, de viață dătătoarei și nedespărțitei Treimi, „*Dumnezeu este iubire*" (I In 4, 9) și iubirea e caracteristica dată de Dumnezeu după care se recunosc ucenicii lui Hristos, puterea care ține la un loc Biserica și obârșia în ea a păcii, unității minții și inimii, și a ordinii și, în același timp, o manifestare permanentă și uimitoare a Spiritului/ Duhului Sfânt în ea. Prin urmare, și însărcinați de Dumnezeu cu cârmuirea Bisericilor lui Dumnezeu trebuie să se îngrijească mereu de aceasta „*legătură a desăvârșirii*" (Col. 3, 14) și să o folosească cu cea mai mare atenție, grijă și trezie. Dacă s-ar întâmpla, ca în vechime, ca iubirea să se răcească și unitatea în Hristos să fie ruptă, trebuie cât mai repede cu putință să oprim acest rău și să-1 vindecăm.

S-a întâmplat ca, prin judecăți cunoscute doar de Dumnezeu, în anul 1054 Biserica să fie lovită de o cumplită furtună astfel încât relațiile generale între Bisericile Romei și Constantinopolului au fost periclitate și iubirea care le-a ținut împreună a fost atât de lezată încât anatema și-a găsit loc în Biserica lui Dumnezeu. Legații Romei, cardinalul Humbert și colegii lui, au anatemizat pe patriarhul Mihail Kerularios și doi intre oamenii lui, iar patriarhul Mihail Keurlarios împreună cu Sinodul sau a anatemizat și el documentul legaților romani

împreună cu cei care l-au emis și cei implicați împreună cu ei. Fața de toate acestea a devenit obligația Bisericilor Romei și Constantinopolului de a imita bunătatea și iubirea de oameni a lui Dumnezeu îndreptând împreună aceste lucruri și restabilind pacea.

Acum că în aceste vremuri de pe urmă ni s-a arătat bunăvoirea lui Dumnezeu și ne-a indicat calea împăcării și păcii între altele prin cele împlinite prin grija reciprocă binecuvântată și rodnică atât a Romei celei Vechi, cât și a cele Noi pentru cultivarea unor relații frățești între ele, ni s-a părut potrivit fiecăruia din noi să facem pași pentru a corecta ceea ce s-a întâmplat în trecut și să îndepărtăm pe cât ne stă în putință ceea ce poate fi îndepărtat din șirul de obstacole ce stau înaintea noastră în vederea promovării și creșterii, edificării și desăvârșirii iubirii.

Prin urmare, noi, adică smerenia noastră împreună cu preavenerabilii și preacinstiții mitropoliți, frații și coliturghisitorii noștri iubiți, socotind momentul de față un timp plăcut Domnului, ne-am reunit și ne-am sfătuit în sinod. Și în comuniune de vederi și intenție cu Roma cea Veche am hotărât să îndepărtăm din memoria și mijlocul Bisericii zisa anatemă pronunțată de Mihail, patriarhul Constantinopolului, și sinodul său. De aceea declarăm și punem în scris că anatema pronunțată în marele secretariat al Marii Biserici din partea noastră de lume în anul mântuirii 1054, luna iulie, anul al șaptelea al indicției, e de acum îndepărtată din memoria și din mijlocul Bisericii și trebuie privită ca atare de toți. Și aceasta din mila Dumnezeului a toată milostivirea. Fie ca El prin mijlocirile preafericitei noastre Stăpâne, Maica lui Dumnezeu și Pururea

Fecioara Maria, ale sfinților și slăviților Apostoli Petru întâiul corifeu și Andrei cel întâi-chemat și ale tuturor sfinților să dea pace Bisericii Lui și să o păzească în toți vecii.

Spre întărire ca semn durabil și mărturie constantă a acestui fapt a fost întocmit prezentul act patriarhal și sinodal care a fost semnat și andosat în sfântul registru al Sfintei noastre Biserici, o copie identica fiind trimisă Sfintei Biserici a Romei celei Vechi spre cunoștință și depunere în arhivele ei.

În anul mântuirii 1965, 7 decembrie, anul al 4-lea al indicției.

Atenagora, Patriarh al Constantinopolului, și membrii Sfântului Sinod: Toma al Chalcedonului, Chrysostom al Neocezareei, Ieronim al Rodopolisului, Simeon al Irinopolisului, Dorotei al insulelor Prinkipo, Maxim al Laodiceei, Chrysostom al Myrei, Chiril al Chaldiei, Meliton al Heliopolisului și Theirei și Emilian al Miletului. [268]

---

[268] Arhid. Prof. Dr. Ioan I. Ică jr., op. cit., pp. 108-112.

Concluzii

Pe parcursul existenței sale Imperiul Bizantin a reușit să creeze o civilizație, care a fost una dintre cele mai admirate, dar, în egală măsură, și una dintre cele mai disprețuite. Cu toate slăbiciunile sale, civilizația bizantină reprezintă, pentru istoria umanității, o lume rafinată, care a avut o organizare statală de neegalat în acea perioadă, deoarece funcționarii imperiali erau retribuiți de stat și se supuneau ordinelor date de împărat sau de către reprezentații săi.[1] De asemenea, Imperiul Bizantin a fost campionul elenismului și al creștinismului, iar împărații, de cele mai multe ori, l-au protejat și apărat în fața ereziilor. Astfel, creștinismul a devenit religie oficială a Bizanțului creându-i-se condițiile favorabile să se răspândească în tot Imperiul. Beneficiind de protecția împăraților, creștinismul a intrat într-o epocă strălucită, deoarece cei mai mulți împărați au fost ctitori de biserici și mănăstiri, iar monahismul a ajuns să aibă un rol important în viața spirituală a Imperiului Bizantin. În aceste condiții pe parcursul timpului vechiul Imperiu păgân a devenit treptat un Imperiu creștin, formând o cultură răsăriteană greco-creștină, care mai târziu a fost cunoscută ca fiind cultură bizantină, iar centrul acesteia a fost noua capitală, Constantinopolul.

Împăratul Constantin cel Mare a înțeles că pe viitor creștinismul, ar fi elementul principal, care va putea unifica

---

[1] Michel Kaplan, op. cit., pp. 7-9.

popoarele din Imperiul Bizantin și de aceea el a dorit să consolideze unitatea acestuia printr-o unitate a Bisericii.[2] Marea majoritate a împăraților, care au fost la conducerea Imperiului, au continuat această politică promovată de către Constantin cel Mare, și astfel, după ce arabii, în secolul al VII-lea, au reușit să cucerească multe dintre frontierele Imperiului, acestea, ca și majoritatea statelor slave, vor rămâne o perioadă îndelungată bizantine.[3] Așadar, Europa Răsăriteană este moștenitoarea Imperiului Bizantin, cu întregul sistem de etică și teologie a creștinismului, a dreptului, dar și cu elementele unei educații clasice: filosofia antică, matematica știința și arta.[4]

Moștenirea Imperiului Bizantin poate fi văzută și azi în Răsărit, unde există posibilitatea să fie admirate edificiile, picturile și mozaicurile din catedrala Sfânta Sofia din Istanbul, care este unul dintre cele mai cunoscute și vizitate dintre monumentele patrimoniului universal, alături de cele din Tessalonic. De asemenea, civilizația bizantină și-a lăsat amprenta și în Apus, unde la Ravenna pot fi admirate splendidele mozaicuri ale meseriașilor bizantini din bisericile San Apolinarie Nuovo (556-565), San Apollinaire in Classe și biserica San Vitale.

Imperiul Bizantin a cunoscut pe parcursul existenței sale o evoluție complexă, asigurând fără întrerupere continuitatea Romei în Răsărit, iar suveranii săi au continuat să se numească până în ultima zi, 29 mai 1453, împărați ai romanilor/romeilor.

---

[2] A. A. Vasiliev, op. cit., pp. 89-95.
[3] Alain Ducellier, op. cit., p. 9.
[4] Warren Treadgold, op. cit., p. 275.

Anexe[1]

1. Glosar de termeni romani și bizantini[2]

A

ab epistulis (lat.), birou al cancelariei imperiale care trata problema comunicării cu puterile străine, primea deputații din provincii, petiții și rapoarte ale oficialilor din provincie, alte probleme legate de corespondența cu oficiali provinciali, pregătea și expedia răspunsuri la cererile magistraților (în Imperiul Târziu).

acheiropoieta, literal, „lucruri care nu sunt făcute cu mâna", adică obiecte miraculoase despre care se credea că au apărut prin inspirație divină; exemple erau Mandilionul și diferite icoane. de obicei cu Hristos și Fecioara Maria.

a cognitionibus (lat.), birou al cancelariei imperiale care va dispărea în perioada Imperiului Târziu (v. **cancelaria imperială**).

adlectio (lat.), introducerea extraordinară de noi membri în senatul orașelor, municipii sau colonii (Pliniu cel Tânăr, *Ep*., 112 și 113),

---

[1] Marius Telea, *Introducere în cultura și civilizația romană*, Editura Reîntregirea Alba-Iulia, 2021, pp. 237-240.

[2] Marius Telea, *Introducere în cultura și civilizația romană*, Editura Reîntregirea Alba-Iulia, 2021, pp. 137-236; Stelian Brezeanu, *Istoria imperiului bizantin*, Editura Meronia, București, 2007, pp. 405-424; Timothy E. Gregory, *O istorie a Bizanțului*, Traducere de Cornelia Dumitru, Editura Polirom, Iași, 2013, pp. 373-378.

sau a unui străin printre *municipes* (*adlectio inter cives* – Tacit, *Anale*., IV, 43).

adlectus (lat.), persoană recrutată din rândul cavalerilor pentru a fi admisă în Senat spre completarea listei senatoriale (*lectio senatus*). În urma acestei operațiuni persoana poate primi și numele de *conscriptus* pentru a fi deosebită de vechii patricieni, membri ai ginților patriciene: *„patres qui sunt patricii generis”*. Primul caz de adăugire este amintit de Tit Liviu (II, 1.) după alungarea ultimului Tarquin, când I. Brutus și consulul P. Valerius Publicola au adăugat un număr de 64 de noi membri pentru a întregi componența de 300 de senatori a înaltului for. În timpul Imperiului, *adlectus* era cetățeanul roman care, prin favoare imperială, obținea o concesie specială din partea Senatului.

advocatus fisci (lat.), *„avocatul fiscului”*, funcționar de rang inferior, apare în timpul domniei împăratului Hadrian (*SHA*, *V. Hadr*., 20); reprezenta și apăra interesele fiscului în procese, fiind numit temporar, dintre cei destinați carierei publice, aceasta fiind prima funcție publică pe care o primeau (v. *SHA*, *l. l.*; cf. *Macrin*., 4; Aur. Vict., *Caes*., 20, 30).

aediles (lat.), magistrați de rang inferior la Roma. Existau două tipuri de edili: *aediles plebis* și *aediles curules*.

Aediles plebis – magistrați ce apar în același timp cu tribunii plebei (494 î.Hr. – Tit Liviu, II, 33); erau aleși prin plebiscit, în cadrul comițiilor tribute fiind considerați ca ajutoare ale tribunilor, protejați de aceeași inviolabilitate. Participau la procesele ce priveau plebeii (Ioan. Lydus, *De mag*., I, 38, 44; Isid., *Orig*., IX, 4; Dion. Hal., VII, 58), completând puterea și atribuțiile tribunilor. Edilii plebei păzeau arhivele plebeilor depuse în templul zeiței Ceres (Tit Liviu, III, 55; Polybiu, III, 26), au dreptul să convoace comițiile tribute, aducând în fața acestora o acuzație criminală, să rezolve tranzacțiile comerciale ale plebei. Nu aveau dreptul de a lua auspiciile, supraveghează

din însărcinarea Senatului cultele (Tit Liviu, IV, 30), se ocupă de aprovizionarea orașului (Tit Liviu, IV, 12; Pliniu cel Bătrân, *Hist. Nat*., XVIII, 34), și până în anul 367 î Hr. (apariția edililor curuli), au grija jocurilor patriciene din însărcinarea Senatului (Tit Liviu, VI, 42). Edilii plebei nu au *roba praetexta* și nici scaunul curul, ci doar un simplu *subsellium*.

Aediles curules, creați în anul 367 î.Hr. (Tit Liviu VI, 42; VII, 1), erau magistrați beneficiari ai însemnelor rangurilor superioare: *roba praetexta* și scaunul curul (Dion. Hal., IV, 74; Plutarh, *Marius*, 5). Aleși în comițiile tribute, sub președinția unui magistrat investit cu *imperium* – dictator, cel mai adesea consul (Varro, *De re rust*., III, 2; Tit Liviu, VI, 42; Cicero, *Ad Attic*., IV, 3), au auspiciile minore, supraveghează marile sărbători romane, succedându-i pe consuli, exercită poliția urbană și supraveghează activitatea edilitară, au în grijă arhivele din *aerarium Saturni*, iar în răstimpul dintre două cenzuri, supraveghează moravurile.

Există 2 edili ai plebei și doi edili curuli, cu un personal numeros în subordine. În anul 45 î.Hr., prin *lex Iulia municipalis*, sunt stabiliți pentru coloniile și municipiile italice *aediles coloniarum et municiporum*, iar în anul 44 î.Hr. Caesar instituie *aediles Ceriales* (Suetoniu, *Caes*., 41), care supravegheau *ludi Ceriales* (jocuri ale plebeilor, înființate în sec. III î.Hr.).

Atribuțiile edililor erau următoarele: supravegheau organizarea și funcționarea piețelor, se ocupau de aprovizionarea populației (*cura annonae*), poliția orașului (*cura urbis*), organizarea de spectacole publice. În epoca imperială, au pierdut din atribuțiile lor: nu mai organizează jocuri publice, nu mai au în grijă paza orașului; au continuat să se îngrijească de curățenia străzilor, băilor, supravegherea piețelor de mărfuri. Competențele lor „*frumentare*" au fost atribuite de Octavian Augustus *praefecti*-lor *frumenti dandi*, apoi prefectului annonei, iar competențele lor polițienești au fost preluate de prefectul Romei. În secolul al III-lea d.Hr. asistăm la dispariția edililor.

aedilis civitatis (lat.), magistrat municipal de rang superior, în sarcina căruia cădeau *curae aediliciae* (aprovizionare, întreținerea apeductelor, drumurilor, edificiilor și jocurilor, poliția pieții).

aerarium (lat.), în epoca republicană existau două tipuri de tezaure publice: *aerarium Saturni* și *aerarium Cereris*.

Aerarium Saturni (*aerarium populi Romani*), tezaur public, depus în templul lui Saturn, aflat la poalele Capitoliului, era în epoca republicană administrat de *quaestores*, iar, mai târziu, în timpul Principatului de *praefectus aerarii Saturni*, și care și-a pierdut din importanță prin apariția tezaurului imperial (*fiscus*). În perioada Dominatului, a ajuns tezaurul orașului Roma. Aici se găseau și arhivele Senatului, și stindardele legiunilor.

În principiu, administrarea acestui *aerarium Saturni* era încredințată senatului (Cassius Dio, LIII, 16, 22; LXXI, 33; Tacit, *Hist*., IV, 9); direcția tezaurului a fost dată de Octavian Augustus în grija a doi *praefecti aerarii*.

Aerarium Cereris, tezaurul templului zeiței Ceres, era alimentat din amenzile strânse de edili și controlat de aceștia. Banii Statului proveneau, în principal, din impozite (v. **tributum**) directe și, mai ales, indirecte.

Aerarium militare, tezaurul militar instituit de Octavian Augustus în anul 6 d.Hr. (Cassius Dio, LV, 23, 26), pentru plata pensiilor militarilor (*praemia militiae*) și pentru diverse recompense acordate trupelor. Era alimentat din noile impozite, special instituite: *vicesima hereditatium* (impozit pe moșteniri), *quadragesima rerum venalium* (impozit pe vânzări), din alte resurse – prada de război, confiscări etc. Împăratul dispunea deplin de acest tezaur, aflat în grija unui *praefectus* sau *praetor*, numit pe 3 ani. Cu timpul, *aerarium militare* a devenit insuficient pentru întreținerea armatei, care a căzut în sarcina provinciilor. Ultima oară este menționat în timpul împăratului Heliogabal. Împăratul Constantin cel Mare a înființat o instituție analogă sub denumirea de *arca praefecturae*.

agentes in rebus (lat.), curieri imperiali, agenți ai Statului în perioada Imperiului Târziu. Se aflau în subordinea lui *magister officiorum*, plasați în trecut sub comanda prefectului Pretoriului, au luat locul agenților *frumentarii*, suprimați de Dioclețian (Aureliu Victor, *Caes*., 39). Formau o *schola* atașată palatului, având și numele de *palatini* (*Codex Thedosianus*, VI, 29), erau *„pepiniera"* pentru cei ce mai târziu obțineau titlul de *principes*, șefi ai birourilor prefecților, vicarilor, ducilor, proconsulilor; existau și *curiosi* (spioni) printre ei (Cassiodor, *Var*., VI, 6; XI, 35). La jumătatea secolului al V-lea d.Hr., acest corp avea circa 1.200 de funcționari.

akoimetoi, vezi *călugări neadormiți*.

akriti (*ακϱιταaι*) – soldați de graniță (*ακϱα* – culme, plai, graniță, frontieră), însărcinați cu paza fruntariilor bizantine și recrutați din rândurile țărănimii libere din regiunile de frontieră ale Imperiului. Instituția înflorește în sec. VIII-X d.Hr., după care intră în declin. În Imperiul de Niceea, Lascarizii o revitalizează în vederea apărării cu succes a hotarelor orientale; sub Paleologi *akritii* dispar. Instituția cu trăsături similare, există și în Imperiul Roman Târziu, sub forma corpului de *limitanei*, și o regăsim un mileniu mai târziu în Țările Române în aceea a apărătorilor plaiurilor *(plăieși)*. Instituția a inspirat în literatura bizantină cel mai cunoscut poem epic, *Dighenis Akritas*.

a libellis et censibus (lat.), *„biroul de reclamații și cens"*, unul dintre birourile cancelariei imperiale instituite de împăratul Claudius I, destinat primirii reclamațiilor de la particulari; din secolul al II-lea d. Hr., acest birou se ocupa și cu centralizarea operațiilor referitoare la cens. În opinia lui Leon Homo, acest birou a apărut încă din timpul împăratului Tiberius.

alimenta (lat.), instituție de binefacere. În timpul Republicii, era în obligația patronului față de clienții săi, fiind preluată de stat ca formă a asistenței publice în secolul al II-lea î.Hr. Astfel, exista tradiția ca persoanele particulare să susțină prin daruri în

alimente (*congiaria*) păturile mai sărace ale societății, plătind de asemenea *„pensii”* alimentare (*alimenta*) copiilor lipsiți de mijloace din mediul rural italic. În Italia, forma etatizată a unei asemenea instituții se pare că datează din timpul împăratului Nerva, dar împăratul Traian este cel care a dezvoltat și perfecționat acest sistem. La Nerva și Traian, *alimenta* consta în prelevarea unei rate de 5% din profitul unor loturi distribuite unor mici proprietari, sumă care era destinată întreținerii copiilor și înzestrării fetelor sărace. Banii erau obținuți în cea mai mare parte din ipotecile asupra proprietăților rurale, dobânzile fiind folosite în scopurile sociale mai sus menționate. Administrația locală a acestor fonduri își avea sediul în cel mai apropiat oraș principal, iar în 49 de orașe italice sunt atestate inscripții care atestă funcționarea acolo a unor *alimenta* (de ex., *CIL*, XI, 1147, Veleia). De la Marcus Aurelius la Macrinus, sunt înregistrați *praefecti alimentorum* de rang consular, care asigurau administrarea alimentară a Italiei. Măsura pare să fi avut un caracter mai ales demografic, pentru ca în Imperiul Târziu, când Constantin cel Mare a înființat și el *alimenta*, motivația să devină morală.

Pliniu cel Tânăr ne-a lăsat o descriere a înființării acestei instituții de către Traian: *„Aproape 5.000 de copii născuți liberi au fost căutați și aflați, părinți senatori, spre a fi trecuți pe liste, prin generozitatea împăratului lor, pentru a fi un scut al statului în vremuri de război și podoabă a lui în timp de pace; patria i-a susținut să învețe a o iubi nu numai ca pe pământul lor natal, ci ca pe cea care i-a hrănit. Armata și corpul cetățenesc vor spori prin numărul lor și într-o zi vor avea la rândul lor copii pe care vor putea să-i hrănească singuri, fără a avea nevoie de ajutor”* (Pliniu cel Tânăr, *Panegiric.*, 28, 4-5).

allelengyon (gr. αλλελεγγυον) – impozit de reciprocitate. În sens larg, termenul desemnează impozitul pe care dinații – laici și ecleziastici – trebuie să-l verse în vistieria statului în locul vecinilor lor săraci sau al comunităților rurale vecine sărăcite. Măsura pare a fi fost introdusă de Nichifor I Focas în primii ani

ai sec. IX, figurându-se printre cele „11 vexațiuni” ale acestuia. Cel mai puternic ecou l-a avut însă măsura similară luată de Vasile al II-lea Macedoneanul/Bulgaroctonul în 1002, care lovea în marii proprietari funciari (biserică, mănăstiri, dinați laici). Măsura a trezit o vie opoziție în Imperiu din partea acestora din urmă, dar împăratul, consecvent politicii sale de apărare a micii proprietăți țărănești, rămâne inflexibil. Allelengyonul a fost însă desființat curând după moartea marelui împărat de către Roman al III-lea Argyros, care venea în întâmpinarea intereselor marii proprietăți funciare.

a memoria (lat.), birou al cancelariei imperiale, care funcționa ca birou de transmitere al răspunsurilor imperiale, brevetelor militare, scrisori oficiale, rapoarte etc.; în perioada Imperiului Târziu, șef al acestui birou era *magister sacrae memoriae*, cel mai înalt în grad dintre șefii birourilor; acest *magister* avea rangul de *spectabilis*, și un salariu de 300.000 de sesterți.

amici principis (lat.), membri ai ordinului senatorial sau ecvestru, care acordau principelui asistență în diverse probleme de stat sau private; unii dintre ei au fost introduși în timpul lui Octavian Augustus în *concilium principis*. *Amicitia* opera acolo unde cei implicați aveau un statut asemănător, sau o poziție socială similară; astfel, existau amici de diferite grade, iar pierderea oficială a amiciției imperiale reprezenta sfârșitul carierei amicului, sau chiar sfârșitul vieții acestuia.

annona (lat.), „*serviciul aprovizionării*”, instituție creată de Octavian Augustus, destinată aprovizionării populației Romei. În anul 22 î.Hr., în urma unei epidemii și a unei perioade de foamete, Octavian Augustus a refuzat dictatura ce i se oferea, preluând în schimb *cura annonae*. În acest an, edilii au fost desărcinați de competențele „*frumentare*”, Octavian Augustus încredințând supravegherea administrației annonei la 2, apoi 4 *curatores* sau *praefecti frumenti dandi* (Cassius Dio, LIV, 1, 17; LXVIII, 22; Suetoniu, *Aug*., 37; Frontin., *De aquaed*., 100). Către sfârșitul domniei sale, Octavian Augustus a creat prefectura annonei, ce

cuprindea *cura annonae* și *cura frumenti* (Tacit, *Ann.*, I, 7; XI, 31; Cassius Dio, LII, 24, 33; Seneca, *De brevis vita*, 18, 19).

În epoca imperială, serviciul annonei s-a generalizat și în provincii, guvernatorii acestora fiind responsabili de aprovizionarea atât a Romei, cât și a propriei provincii. Se mai remarcă pentru epoca imperială *annona civica*: ansamblul mijloacelor organizate în Imperiul Târziu pentru aprovizionarea celor două capitale imperiale, Roma și Constantinopol; *annona militaris*, impozit direct în natură, destinat întreținerii militarilor și funcționarilor, și care în timpul Severilor era perceput atât în bani, cât și în produse.

La nivel local, în *municipia*, *aediles municipales* erau inițial însărcinați cu *cura annonae*. După împăratul Dioclețian, supraveghetori speciali au fost însărcinați cu aprovizionarea în orașe.

„apanaj" (προνουα γονικα) – trad. „pronoia ereditară", concesiune de proprietăți funciare sau de domenii importante formate din aglomerări rurale și urbane cu titlu ereditar și fără cuantum *(posotes)* fix; ea era acordată, de regulă, unor membrii ai familiei imperiale sau ai marilor familii aristocratice. În cadrul acestor concesiuni împăratul păstrează dreptul de a confirma privilegiul la fiecare schimbare de domnie sau chiar de a-l revoca. Acest tip de privilegiu apare sub Comneni și este larg practicat sub Angeli și, îndeosebi, sub Paleologi, când stă la baza formării unor adevărate principate teritoriale autonome, contribuind în mod decisiv la feudalizarea societății bizantine și la descentralizarea Imperiului.

a rationibus (lat.), *„cabinetul de finanțe"*, unul dintre birourile cancelariei imperiale instituite de împăratul Claudiu, destinat administrării veniturilor casei imperiale (*fiscus*); conducătorul acestui birou era *magister a rationibus*.

arca praefecturae (lat.), casieria care făcea plățile soldaților din gărzile pretoriene, fiind sub administrarea prefectului Pretoriului;

ulterior va înlocui *aerarium militare*, depinzând la sfârșitul secolului al IV-lea d.Hr. de *magister officiorum*.

arianism – doctrină apărută în sânul Bisericii creștine, al cărei nume vine de la acela al preotului alexandrin Arie, considerat părintele ei. În disputa asupra raportului dintre membrii Trinității, Arie ajunge la concluzia că aceștia nu pot fi nici egali și nici confundați. Numai Dumnezeu – Tatăl poartă marca divinității depline, nefiind nici creat și nici născut. Dumnezeu – Fiul ocupă un loc intermediar între Dumnezeu – Tatăl și lumea creată; prin aceasta era subliniată subordonarea Fiului, inferior și posterior, Tatălui, și se ajungea la un monoteism strict. Învățătura lui Arie este o interpretare în spirit raționalist a dogmei creștine, care se înscrie într-un plan mai degrabă filosofic decât biblic. Adversarii săi, în frunte cu Atanasie cel Mare, tind să asimileze persoana Fiului cu aceea a Tatălui, considerând cele două persoane ale Sfintei Treimi „de aceeași substanță" (ομοουσιοσ). Primul Sinod/Conciliu de la Niceea (iunie 325), convocat și prezidat de Constantin cel Mare, condamnă pe Arie la exil și declară eretică doctrina sa, în timp ce dogma lui Atanasie cel Mare, adoptată de sinod/conciliu, este declarată oficial „drept-credincioasă" *(orthodoxă)*. Dar victoria orthodoxiei a fost de scurtă durată; încă din ultimii ani ai domniei lui Constantin, partizanii dogmei ariene devin tot mai influenți la curte, influență care nu încetează să crească sub succesorii acestuia. În a doua jumătate a sec. IV d.Hr., adepții cultului arian (Aetius și Eunomiu) merg mai departe, și într-o viziune ierarhică neoplatoniciană, subliniază diferența de esență dintre Tată și Fiu (ανομουοσ), în timp ce Spiritul/Duhul Sfânt, în concepția lor, nu are nimic divin. Arianismul este definitiv condamnat la al doilea Sinod/Conciliu Ecumenic de la Constantinopol din anul 381, unde sunt stabilite bazele canonice ale dogmei orthodoxe *(Crezul/Simbolul Credinței)*, care vede în Sfânta Treime o singură substanță, dar în trei persoane/ipostaze. Doctrina lui Arie dispare treptat în jumătatea orientală a imperiului în veacul următor, în timp ce

în partea occidentală ea se menține până în secolele VI-VII d.Hr. la neamurile germane migratoare, botezate în dogma ariană.

a studiis (lat.), birou al cancelariei imperiale, care trata problemele administrative apărute; va dispărea în perioada Imperiului Târziu.

ascet, persoană care caută să ajungă la Dumnezeu prin practici fizice, mentale și spirituale, de obicei implicând privațiuni extreme ale trupului.

atrium, în domeniul arhitecturii bisericești, este spațiul larg, închis, ornat frecvent cu o colonadă, situat în extremitatea vestică a unei biserici, care permitea unor mulțimi mari de oameni să se adune în spațiul complexului ecleziastic.

auctoritas (lat.), noțiune complexă, exprimată și în supranumele de Augustus, indicând izvorul și esența puterii lui Octavian, iar apoi a tuturor principilor. În epoca republicană, *auctoritas* aveau cei care se distingeau în magistraturi; pentru epoca imperială, există doi autori ce au elaborat o teorie a *auctoritas*, A. Magdelain (jurist) și M. Grant (numismat). Pentru ei, puterile principelui sunt fondate pe *auctoritas*; în *Res Gestae*, 34, se afirmă că în magistraturi Octavian Augustus n-a avut mai multă *potestas* decât alții, dar i-a surclasat în *auctoritas*. Octavian Augustus era magistrat prin *potestas*, și *princeps* prin *auctoritas*. La început concept moral și politic, *auctoritas* s-a instituționalizat la sfârșitul domniei lui Octavian Augustus, când consiliul imperial a luat decizii cărora *auctoritas* le dădea forță de lege.

M. Grant, în „*From Imperium to Auctoritas*”, susține că în anul 27 î.Hr. Octavian Augustus și-a bazat puterea nu pe *imperium*, ci pe *auctoritas*, oficial recunoscută de Senat, fiind atestată pe monede prin sigla CA (*Caesaris auctoritate*), și grație căreia intervenea în domeniile interzise *imperium*-ului: justiție, alegeri, sau în provinciile senatoriale.

Auctoritas nu a fost niciodată separată de *potestas* și de *imperium*, și poate fi caracterizată ca fiind influența care aparținea nu prin

lege, ci prin obicei, întregului Senat, sau conducătorilor politici. Din această perspectivă, a fost comparată cu *potentia*, puterea nelegală, fiind fondată nu pe baze legale, ci pe valoarea rudelor și strămoșilor, pe virtuțile publice, succesul și puterile principelui. Ea rezultă din prestigiul său, iar în domeniul ideologic susține prestigiul imperial, favorizând extensia puterii.

augurii, colegiu religios la Roma. Colegiul augurilor cuprindea 16 auguri. Augurii erau experți în divinație, fiind însărcinați cu păstrarea regulilor tradiționale relative la observarea și interpretarea auspiciilor. Existau auguri particulari, dar mai importanți sunt augurii oficiali (*augures publici* sau *augures publici populi Romani Quiritium*), care aveau cărțile lor, mult timp secrete, unde erau consemnate metodele și rezultatele observațiilor lor.

Auspicia se practica asupra: a) semnelor cerești (*auspicia coelestia*); b) semnele furnizate de zborul și strigătele păsărilor (*auspicia ex avibus*); c) pofta de mâncare a puilor de găină (*auspicia ex tripudiis*); d) observarea atitudinilor patrupedelor, reptilelor (*auspicia pedestria*); e) incidente întâmplătoare survenite în timpul auspiciilor (*signa ex divis*).

Statul a construit *collegia* de auguri, pentru a garanta legalitatea și buna interpretare a auspiciilor publice (*collegia augurorum*). Augurii nu erau preoți, nu aveau insigne și instrumente de sacrificiu, ci doar un *lituus*, un baston recurbat în formă de trompă, ce servea la trasarea unui *templum*.

Începuturile colegiului de auguri sunt puse pe seama regelui Numa Pompilius. Inițial, fiecare din cele trei triburi avea câte doi auguri, și după anul 300 î.Hr., prin *lex Ogulnia*, a fost deschis accesul plebeilor la colegiul augural (care însumează de acum 9 membri).

În Republica târzie, *auspicia* au fost folosite ca armă politică, pentru ca, după ascensiunea lui Octavian Augustus, să-și piardă acest rol.

augustales (lat.), denumire comună dată persoanelor care aveau ca atribuție îndeplinirea cultului imperial. În funcție de organizare, obligații și locul îndeplinirii lor, existau mai multe categorii:

1. *sodales Augustales*. Colegiu înființat de împăratul Tiberius în anul 14 d.Hr. La început avea ca membri 21 de senatori și membri ai familiei imperiale: Tiberius, Drusus, Claudius, Germanicus, prezența lor reprezentând păstrarea cultului strămoșilor. Această corporație era prezidată de 3 [*magistri*] și un [*flamen*], numit de împărat; inițial, cultul era celebrat doar pentru *gens Iulia*, iar la moartea împăratului Claudiu a fost extins și la *gens Claudia*, apărând astfel *Augustales Claudiales*. În timpul Flaviilor, au fost create *sodales Flaviales Titiales*. Aceste corporații, cu activitate inegală în timp, au sfârșit probabil în timpul împăratului Tacitus, în anul 276 d.Hr., care a creat un templu comun pentru toți împărații divinizați.

2. *magistri vicorum Augustales* (vicomagistri), colegii de preoți însărcinați cu practicarea cultului larilor lui Octavian Augustus în cartierele Romei. În provincii, aceleași funcții le îndeplineau *magistri Augustales Larum Augustorum*.

3. *Corpus Augustalium*, corp de magistrați format din 6 persoane de origine servilă, care activa în orașele din provincii (*seviri Augustales*).

În provincii, exista un cult popular independent de colegiile oficiale, care avea ca obiect onorarea memoriei lui Octavian Augustus prin ceremonii publice. Acești 6 magistrați formau un ordin care ocupa în ierarhia municipală locul secund, după cel al decurionilor. Accesul în *ordo Augustalium* era permis doar liberților, aceasta fiind cea mai înaltă distincție la care puteau aspira. Treptat, asociația augustalilor a devenit puternică și bogată, intrarea în *Corpus Augustalium* fiind posibilă în schimbul unor sume de bani, iar titlul devenea ereditar. Augustalii beneficiau de insigne proprii (*ornamenta Augustalitatis*), locuri speciale în teatre etc.; un exemplu al unei astfel de asociații este la Ostia, unde *ordo Augustalium* era

format din parveniți bogați, de origine servilă (Ostia, *ILS* 6141; 6164).

În secolul al II-lea d.Hr., are loc decăderea acestui ordin, obligațiile depășind cu mult onorurile. Pe de altă parte, accesul devine cu mult mai liber, în ordin intrând și persoane de condiție liberă, spre deosebire de epoca anterioară, când accesul era limitat la persoanele de origine servilă.

augustalis (*vir spectabilis augustalis*, lat.), funcționar civil, căruia împăratul Iustinian I i-a dat puteri militare asupra Egiptului și asupra Alexandriei.

Augustus (lat.), titlu onorific decernat împăratului Octavian de către Senat, la 16 ianuarie 27 î.Hr., și adoptat de toți împărații, cu excepția lui Vitellius. Acest supranume, din aceeași familie cu *augur* și *auctoritas*, avea o valoare și o semnificație religioasă (de ex., Sylla a primit supranumele de *Felix*, Pompeius pe cel de *Magnus*). Inițial, se pare că Octavian plănuia să se autodenumească Romulus, dar a renunțat, având în vedere asocierea sa cu regalitatea (a se vedea și Suetoniu, *Aug*., 7). Epitetul de *Augustus* evoca asocieri similare, legate însă de calitatea de întemeietor a lui Romulus; la fel, Octavian dorea să fie perceput ca un al doilea întemeietor al Romei.

În perioada Principatului, titlul de *Augustus* a fost rezervat persoanelor cu exercițiul deplin al puterii; abia în anul 161 d.Hr., pentru prima oară, există doi *Augusti*: Marcus Aurelius și Lucius Verus. Ulterior, sistemul guvernării colective se generalizează, ajungându-se ca în Imperiul Târziu să coexiste simultan mai mulți *Augusti* (de regulă doi, pentru cele două *partes imperii*, dar și trei sau patru).

În ceea ce privește titlul de *Augusta*, acesta a fost decernat Liviei după moartea lui Octavian. De la împăratul Domițian, acest titlu era în mod obișnuit conferit de Senat tuturor soțiilor de împărat.

autocefal, se referă la episcopi independenți de autoritățile episcopale mai înalte, în special la cei patru patriarhi tradiționali și la alți ierarhi, ca episcopul Ciprului și cel al Bulgariei.

autocrator – (αθτοψϱατοϱ) – „singur stăpânitor”, „singur-țiitor”, calificativ acordat exclusiv împăratului, la început în retorica imperială, ca la Eusebiu de Cezareea. Peste secole, el pătrunde în titulatura oficială imperială: „N., întru Hristos-Dumnezeu, autocrator și basileu al Romanilor”. În raport cu Hristos, regele universal și veșnic, care este pantocrator („atotputernicul”, „atotțiitorul”), cu autoritate nelimitată în împărăția cerurilor și pe pământ, împăratul de pe pământ, subordonat lui Hristos, care îi dă și modelul în guvernarea supușilor (*mimethes Christou*, „imitator al lui Hristos”), are o putere neîngrădită de nimeni în interior și universală, în afară. În limba administrației, calificativul este utilizat cel mai frecvent pentru a-l distinge pe împăratul-tată de asociații la tron, fii ori frați; față de ei, el este „basileu-autocrator” sau „mare basileu”, în vreme ce asociații sunt simplii „basilei”. Dacă în primele secole, adjectivul apare cu totul excepțional în titlul oficial al împăratului, începând din secolul al X-lea el pătrunde în titulatura solemnă a suveranului, unde se menține până la căderea Imperiului. Această inovație trebuie pusă în legătură cu modificările politice survenite pe scena politică a creștinătății europene în raport cu perioada lui Constantin cel Mare și Iustinian; aici s-au născut în secolele 9-10 mai multe state creștine, între ele un contra-imperiu al Carolingienilor și Ottonilor, în Occident, cu pretenții la titlu de „Imperiu Roman”, și țaratul bulgar, în Balcani, care, sub Simion, dispută hegemonia politică a împărăției din Constantinopol. În aceste împrejurări, calificativul de „autocrator” din titulatura oficială afirmă în termeni răspicați poziția suverană a basileului Noii Rome în întreaga creștinătate. El este „părintele spiritual” al tuturor principilor creștini, care sunt, față de el, „fii”, „supuși” ori, cel mult, „frați mai mici”, în cazul împăraților occidentali. Un întreg ceremonial de la curtea bizantină, transmis de Constantin Porfirogenetul, în *De ceremoniis*, subliniază ostentativ poziția unică a basileului în familia de principiu din creștinătatea europeană. Pe măsură ce poziția împăratului este tot mai

contestată de principii creștini, mai ales după catastrofa din 1204, tot mai mulți suverani ortodocși din „comunitatea statelor bizantine” anexează calificativul de autocrator, cu excepția cnezilor ruși, cel puțin până la 1453. El apare prima oară la ultimul suveran al primului țarat bulgar, Ioan Vladislav (1017), în toiul crâncenului război cu Vasile al II-lea Macedoneanul/Bulgaroctonul. Apoi revine în titlul oficial al lui Ioan Asan II, la 1230, în drumul său spre Constantinopol și la apogeul puterii sale, când copiază întreaga titulatură a basileilor. Acum epitetul are forma, în slavonă, *samodrzavny*, „singur-stăpânitor”, calc al formei bizantine „autocrator”. Până la căderea țaratului din Târnovo sub loviturile otomane, epitetul figurează, cu ostentație, în titulatura țarilor bulgari. La vecinii lor, sârbi, calificativul își face apariția numai după 1204, când principatul sârb este ridicat la rangul de regat (1217) de către papa Honoriu III. În diplomele primului rege sârb (*kralj*, „crai”), epitetul are rolul de a respinge orice atingeri ale vecinilor la adresa poziției suverane a regatului său. Un secol mai târziu, această funcție defensivă a calificativului, devine una ofensivă, o dată cu proclamarea imperială a lui Ștefan Dușan (1346); din acest moment, țarul încearcă să uzurpe locul basileului din Constantinopol în hegemonia lumii creștine și calificativul, ca și titlul său de „basileu al romanilor”, subliniază acest lucru. După prăbușirea imperiului sârb, conducătorii principatelor desprinse din edificiul politic al lui Dușan, cu titlu de țar, rege ori despot, anexează și titlul bizantin, până la căderea statelor sub stăpânirea Porții Otomane. După fondarea Principatelor Române, calificativul trece în a doua jumătate a secolul al XIV-lea și în titulatura domnilor români. Acesta apare în cele două cancelarii după crearea mitropoliilor din Argeș și Suceava și, mai ales, după ce principii români adaugă vechiului lor titlu de „mare voievod”, care desemna un simplu comandament militar („căpitănie”, la cronicarul moldovean), pe cel de „domn autocrator” (*samozdrzevany gospodin*), „domn singur stăpânitor”, „domn singur-țiitor”. În mai multe cazuri,

apare chiar și forma greacă de „autocrator". Acest titlu punea în evidență puterea politică deplină, adăugată comandamentului militar, putere cvasiregală, care însemna judecător suprem, legislator unic, șeful administrației, dreptul de a bate monedă și de a emite hrisoave. Ea însemna, în realitatea social-politică a secolelor XIV-XV, autoritatea deplină față de marii feudali, din interior, și totală neatârnare față de regatele vecine, cu veleitățile de suzeranitate asupra Principatelor, în exterior. După mijlocul secolului al XVI-lea, pe măsură ce Poarta se înstăpânește asupra statelor române, epitetul de „autocrator" este trecut sub tăcere de domni, sub presiunea politică și militară a sultanilor din Istanbul.

axioma (αχιομα) – termen generic prin care este definită orice demnitate în ierarhia bizantină. Deținătorii de demnități (despot, sebastocrator, cezar și alții) erau numiți *axiomatiki*.

B

basileus (βασιλεθσ) – la origine, rege, șef, suveran, iar în textele grecești de după Octavian Augustus, și împărații Romei. Iustinian și succesorii săi, care au introdus ca limbă de cancelarie greaca în locul latinei, mențin vechiul titlu imperial roman: *imperator, augustus, caesar*; abia Herakliei abandonează titulatura oficială romană în anul 629 d.Hr. și preia titlul de *basileus* pe care l-a preluat de la învinsul lui, marele rege persan, titlu care din acest moment însemna împărat, prin excelență, pentru conducătorii străini fiind folosite expresiile de *rex* sau *arhon*. Numai târziu, bizantinii folosesc termenul de basileus și pentru suveranii străini, dar făcând o distincție netă între basileul roman, care este unic, și un simplu basileus, titlu pe care-1 consideră, mai degrabă o uzurpare a titlului lor imperial.

basileopator, literal „tatăl împăratului", titlu creat de Leon al VI-lea pentru socrul său Stylianos Zautes, presupunând tutelarea unui împărat minor de un bărbat mai vârstnic.

Bizanț, bizantin, bizantinologie. Denumirea statului bizantin este o formă cultă, apărută în Occident (fr. *Byzance,* germ. *Byzanz,* engl. *Byzantium),* de la *Byzantion,* forma latină a numelui anticei colonii grecești aflate pe locul Constantinopolului (numele coloniei, Byzantion, fiind o formă grecizată de la antroponimul trac *Byzas* (Βυζασ). Titulatura oficială a statului bizantin până la căderea lui a fost *Imperiul romanilor* (basileia ton Romaion) sau *Romania.* De la forma modernă a numelui statului și, nemijlocit, de la forma latină a numelui locuitorilor orașului *Byzantion* și ai statului (lat. *byzantinus*) s-a format și denumirea disciplinei ce se ocupă cu istoria statului.

bucellarii (lat.), în Imperiul Târziu, soldați angajați, de cele mai multe ori dintre barbari, de către comandanții de rang înalt din armata romană, pe cheltuiala proprie, constituind garda lor personală (trupe particulare); de exemplu, Ricimer avea la dispoziție circa 7-8.000 de *buccellarii*, ceea ce i-a permis să controleze Imperiul de Apus ca un adevărat stăpân al acestuia, timp de aproape 15 ani, între anii 457-472 d.Hr.

bulgari, populații cu o limbă din familia turcică, originare din Asia Centrală, care și-au făcut apariția pentru prima oară la frontiera de pe Dunăre spre sfârșitul secolului al V-lea d.Hr. Amestecându-se cu populațiile autohtone și adoptând o limbă bazată pe slavă, au creat o civilizație proprie, influențată semnificativ de cea a Bizanțului. Așa-numitele Primul și al Doilea Imperiu Bulgar, din secolele al X-lea d.Hr., respectiv al XII-lea d.Hr., au amenințat Imperiul Bizantin și au participat la procesul de răspândire a culturii bizantine în Peninsula Balcanică și în Rusia.

C

Caesar (lat.), inițial cognomen al [*gens Iulia*], din care au descins C. Iulius Caesar, Octavian Augustus, Tiberiu, Caligula; Claudiu a preluat acest cognomen în titulatura imperială, și după el toți

împărații. De la Hadrian, cognomenul *Caesar* era acordat persoanelor destinate oficial pentru succesiunea la puterea imperială. În anul 38 î.Hr., Octavian s-a numit Imperator Caesar, în calitate de moștenitor al lui Caesar. După cum se știe, Caesar a fost divinizat după moarte, pentru ca în anul 29 î.Hr., Octavian Augustus să-i dedice un templu (închinat lui *Diuus Caesar*). În epoca imperială, asocierea la Imperiu urmărea următoarele etape; moștenitorul prezumtiv primea *imperium proconsulare, tribunicia potestas*, titlul de *imperator*; primea (de la Hadrian) titlul de *Caesar* (anterior, titlul de *princeps iuventutis*). În această calitate însă, nu avea *auctoritas*, și nici putere legislativă, iar *tribunicia potestas* o avea pe un timp limitat (cinci ani); de asemenea, nu avea titlul de *Augustus*, important prin semnificația sa (a se vedea **Augustus**).

calcedonian/calcedoianism, de la Sinodul/Conciliul Ecumenic IV de la Calcedon din anul 451, credință numită și diofizitism, potrivit căreia în persoana lui Isus Hristos există două naturi (*physeis*), cea umană și cea divină, unite inseparabil. În ciuda a numeroase tentative pentru vindecarea schismei, această doctrină a ajuns învățătura oficială a Bisericii, în opoziție cu *monofizitismul*.

cancelaria imperială. Administrația centrală era bazată pe un număr de birouri în care lucra un personal competent, recrutat dintre sclavii și liberții imperiali; avea în sarcină administrarea provinciilor asupra cărora împăratul își exercita *imperium proconsulare*. Fiecare birou era condus de un *magister scrinii*, ajutat de funcționari și jurisconsulți. Funcționarii imperiali depindeau direct de împărat, fiind numiți și revocați de acesta. Fiecare șef de birou avea numele biroului respectiv, fiind asistați de *adiutores, proximi*, alți angajați (*scriniarii, custodes*).

În perioada Imperiului Târziu, cancelaria imperială și protocolul erau sub comanda lui *magister officiorum,* secondat de *magister admissionum* (care se ocupa de ceremonialul de la

Curtea imperială). De asemenea, exista un numeros personal: *admissionales, invitatores, cancellarii.*

Dintre șefii de birouri, cel mai înalt în grad era *magister memoriae*, șef al *scrinium memoriae*, cu 300.000 de sesterți; din punct de vedere al rangurilor, *magister dispositionum* era *clarissimus,* în timp ce ceilalți erau *spectabiles*; toți șefii de birouri erau asistați de un *proximus*, un *melloproximus*, și aveau în subordine un personal numeros.

Tot acum, probabil de la împăratul Valentinian I, serviciile în birouri iau o formă militarizată: funcționarii civili poartă centura (*cingulum*), la fel ca militarii. Diferite eșaloane sunt frecvent desemnate cu titluri militare: *cohortales, primipilares, principes, equites, circitores, biarchi* (a se vedea și **scrinium)**.

castrensis sacrii palatii (lat.), funcționar în Imperiul Târziu, de care depinde ansamblul serviciilor de la Palatul Imperial; funcția sa derivă din cea a lui *procurator castrensis*, creat de împăratul Claudiu, și *cura palatii* se află sub ordinele sale (a se vedea pentru subordonații săi, *Codex Theodosianus*, VIII, 7, 5).

călugări neadormiți (gr. *akoimetoi*), comunitate de călugări întemeiată în Constantinopol la începutul secolului al V-lea d.Hr. ai cărei membrii se dedicau „rugăciunii neîncetate”, pe care o realizau în ture de câte opt ore. Au păstrat o orthodoxie calcedoniană strictă și au fost adversari expliciți ai teopashitismului în secolul al VI-lea d.Hr.

cenobitism, formă de monahism în care călugării trăiesc și se roagă împreună, de obicei într-o mănăstire.

censor (lat.), magistrat superior cu atribuții complexe, a cărui existență separată de cea a consulului este plasată de Theodor Mommsen în anul 435 î.Hr. Tradiția (Tit Liviu, IV, 8.) atribuie legii Aemilia din anul 443 î.Hr. stabilirea coordonatelor acestei magistraturi. Cenzorii (doi la număr) sunt aleși pentru 18 luni din 5 în 5 ani (intervalul dintre două purificări – *lustrum*), într-o primă etapă, în calitate de colegi ai tribunilor militari. Desemnați de comițiile centuriate sub alte auspicii decât cei doi consuli, cenzorii, deși

magistrați superiori, nu au lictori, nu pot convoca Senatul, nici comițiile curiate (Varro, *De lingua latina*, VI, 93; Pliniu cel Bătrân, *Hist. Nat*., XXXVII, 17, 197; Cicero, *De leg*., III, 4, 10; A. Gell., *Nopți attice*, XIV, 7), ci doar pe cele centuriate pentru a propune legi financiare (Zon., VII, 19). Varro (*De ling. latin.*, V, 81) asociază denumirea de *censor* verbului *censere* – a arbitra, a aprecia. Prima lor atestare se plasează, așadar, în anul 443 î.Hr. (Tit Liviu., IV, 8; IV, 34, 7; Cicero, *Ad fam*., IX, 21), când sunt menționați 2 magistrați de condiție patriciană, însărcinați cu recensământul populației. Această înregistrare se făcea la Roma pe Câmpul lui Marte, pe baza propriilor declarații ale cetățenilor, în funcție de care erau împărțiți pe clase și centurii. Atribuțiile frecvente ale cenzorilor cuprindeau organizarea orașului, administrarea parțială a averii publice, întocmirea listei Senatului, supravegherea moravurilor (*regimen morum* – Tit Liviu, IV, 8; Cicero, *De leg*., III, 37). Această magistratură este abolită de Sylla (Cicero, *Verr*., I, 50) și repusă în drepturi de Octavian Augustus. În anul 29/28 î.Hr., Octavian Augustus a resuscitat *censura*, însă eșecul reintroducerii censurii a devenit evident în anul 22 î.Hr. Octavian Augustus a efectuat recensăminte generale sau parțiale în anii 18, 12/11, 8 și 4 î.Hr., și în anii 4 și 14 d.Hr. La sfârșitul anului 19 î.Hr., Octavian Augustus a acceptat o *cura legum et morum*, în virtutea căreia a redus numărul senatorilor la 600. Urmașii săi au încercat menținerea acestei magistraturi, Claudius fiind *censor* în anul 47/48 d.Hr., Vespasian și Titus în 73/74 d.Hr. Domițian și-a asumat titlul de cenzor perpetuu, dar acest titlu a fost abolit, împreună cu cel de tiran, la moartea acestuia. Succesorii lui Domițian au exercitat puteri censoriale, fără însă a mai purta acest titlu. În calitate de *censor*, cea mai importantă atribuție era controlul recensămintelor, prilej cu care împărații puteau scăpa de potențialii adversari, prin declasarea acestora. Dacă în perioada de început a Principatului această magistratură s-a dovedit utilă în competiția politică, din epoca Antoninilor, ea cade în desuetudine, datorită stabilizării puterii imperiale.

census (lat.), avere, liste de recensământ, termen ce provine din *censeo, ere* – operație de înregistrare a cetățenilor pe baza propriilor declarații și de organizare a corpului civic (în centurii, pentru epoca republicană, în așa-numitele ordine sociale, în epoca imperială). Potrivit tradiției primul care a organizat acest tip de activitate a fost regele Servius Tullius, censul acestuia fiind reînnoit, după alungarea lui Tarquinius Superbus, de către consulul Valerius Publicola (Dion. Hal., V, 20; Plutarh, *Poplic.*, 12 – după Tit Liviu, II, 9 și Plutarh, *Poplic.*, 11, aceasta s-ar fi realizat cu consimțământul Senatului pentru a stabili impozabilitatea cetățenilor: *tributum ex censu*). Recenzarea este în același timp egalitară și ierarhică, afirmând statutul juridic personal și, respectiv, plasarea cetățeanului în coordonate precise, din punct de vedere public. Această din urmă finalitate, care se adaugă uneia evident demografice, prezintă trei aspecte: militar, financiar și politic. Primul aspect, cel militar, apare în sursele antice (Tit. Liviu, I, 43; Dion. Hal., IV, 15 și 19; V, 20) ca definitoriu pentru logica censului, însă descrierea echipamentului militar corespunde tipului de armament purtat de hoplitul secolelor V-IV î.Hr., ceea ce implică o reconsiderare critică a momentului înființării acestei practici. Prin urmare, antedatarea așa-numitei constituții serviene pare a se explica prin dorința analiștilor de a oferi o perspectivă paritară istoriei grecilor (reformele timocratice soloniene) și romanilor. Pe baza propriei declarații (*professio*), cetățeanul era repartizat într-una din cele 5 clase censitare, organizate, la rândul lor, pe centurii. Rezultatul acestei operații este o egalitate proporțională, expresie a relației dintre drepturi și obligații, mărimea și calitatea primelor fiind dată de mărimea și calitatea ultimelor. Înregistrarea cetățenilor se realiza de către cenzori, ajutați de un numeros personal auxiliar (*nomenclatores, viatores* – cei care anunțau convocarea, *praecones* – crainici, alți scribi, *iuratores* – cei care primeau jurămintele de garantare a veridicității declarațiilor, *inquisitores* – cei care verificau aceste declarații, atestați prima oară în timpul lui Octavian Augustus), din cinci

în cinci ani (o dată cu intrarea în funcție a noilor cenzori), pe Câmpul lui Marte (pentru întocmirea listei cavalerilor se optează pentru Forum – Tit Liviu, XXXIX, 37, 8; Plutarh, *Pomp*., 22, iar *lectio Senatus* se realiza într-unul din sediile de convocare a acestui organism). Încă din timpul nopții, censorii se deplasau pe locul de adunare consacrându-l, prin luarea auspiciilor, urmând ca în aceeași dimineață să rețină declarațiile personale ale fiecărui *pater familias* (Varro, *De ling. lat*., VI, 86), adică numele și vârsta acestuia, numele și vârsta soției și copiilor, numele tribului de apartenență, domiciliul și bunurile (Dion. Hal., IV, 15, 6). Neprezentaților li se confiscă bunurile și sunt vânduți ca sclavi, practică nepusă în aplicare niciodată (sau cel puțin nu se cunoaște nici un caz oferit de surse), în pofida echivalării operate de Cicero (*Pro Caec*., 99) între nerecenzare și renunțare la libertate sau a mărturiilor epigrafice care amintesc aceste sancțiuni (Tabula Heracleană – *CIL* I, ed. 2, 593). Închiderea censului este marcată de o operație ritualică – *lustrum*, însoțită de un triplu sacrificiu, de porc, berbec și taur (Tit Liviu, I, 44). Finalitatea fiscală, după cucerirea Macedoniei din anul 168 î.Hr., și cea militară, după reforma lui Marius, trec pe plan secundar, scopul preponderent al acestor înregistrări rămâne o mai clară evidență a bunurilor, în cazul angrenării acestora în diferite litigii (Cicero, *Pro Flacco*, 79-80). În tot cursul Republicii, o altă implicație a censului este verificarea moralității (Cicero, *De Legib*., III, 7; 10; 30), controlul moravurilor, *regimen morum*, una din sarcinile principale ale cenzorilor. Până în secolul I î.Hr., epoca lui Caesar, venirea la Roma a tuturor cetățenilor, indiferent de domiciliul lor, este obligatorie, dar începând cu această dată, sunt posibile înregistrări în afara Romei prin deplasarea unor funcționari pentru strângerea datelor, care vor fi ulterior prelucrate în cetate (*Lex Iulia Municipalis* – 45 î.Hr.). Este momentul de debut al descentralizării censului care va implica, în vremea lui Octavian Augustus, dezvoltarea unei ample rețele birocratice pentru acoperirea acestei activități.

centenarii (lat.), funcționari din ordinul ecvestru, care aveau un salariu în valoare de 100.000 de sesterți. Dintre ei făceau parte: la Roma, *praepositus ab epistulis latinis; procurator monetae; procurator ludi matutini* (al jocurilor matutine); *procurator aquarum; procurator operum publicum* (al lucrărilor publice); *a commentariis* al prefectului Pretoriului; *advocatus fisci*; subprefecții annonei și ai vigililor. În Italia, *procurator privatae regionis Ariminensium; praefectus vehiculorum per Flaminiam*; în provincii, procuratorii financiari ai provinciilor imperiale pretoriene: Dacia Superior și Inferior, Galatia, Cilicia, Arabia etc.; *procuratores praesides* ai provinciilor alpestre: Alpii Graiani, Cottieni, Maritimi; procuratorii provinciilor senatoriale pretoriene: Sicilia, Macedonia, Creta etc.; *procurator Neaspoleos* (al orașului Neapolis), *procurator Pelusii* (al orașului Pelusium) în Egipt; procuratorii impozitelor indirecte în provincii, ai *vectigalia* în Illyricum, ai *quadragesima Galliarum*, de exemplu; procuratorii minelor imperiale (*argentariae Pannoniae, ferrariae Delmatiae*); procuratorii domeniilor imperiale din Africa (ai *regio Hadrumentina*, ai *tractus Carthagieniensis*, ai *tractus Thevestinus*); prefecții flotelor provinciale (Britannica, Germanica, Parthica).

centuria (lat.), termen care reprezenta o unitate militară (a se vedea pentru detalii **comitia**, **exercitus**).

charistikion (χαριστικιον) – instituție specifică societății bizantine de după secolul al IX-lea, care constă într-o donație de mănăstiri și de bunuri monastice acordată unor înalți demnitari laici sau eclesiastici, însărcinați cu administrarea acestora, bucurându-se însă de veniturile lor. Donația era acordată de împărat din dorința recompensării unor înalte personalități din serviciul imperial; ea era atribuită cu titlul viager, dar basileul păstra dreptul revocării ei.

chrysobul (χρυσοβθλλοσ) – document solemn emis de cancelaria imperială, purtând bula de aur (de unde și numele actului) și semnătura împăratului în cerneală roșie, considerate atribute exclusive ale autorității supreme; orice încălcare a acestor reguli

de către supușii imperiali sau de către conducătorii străini era privită la Constantinopol drept o uzurpare a prerogativelor basileului, împărat universal și unic. Numai după 1204, odată cu declinul rapid al statului bizantin și cu schimbarea peisajului politic european, statele vecine folosesc acest gen de document fără să se mai teamă de reacția Constatinopolului. Astfel a pătruns și în cancelaria românească sub numele de *hrisov.*

civitas (lat.), a) cetățenia romană, cu echivalentul grec *politeia/polites*. În vocabularul indoeuropean cuvântul care a dat *civis* în latină semnifică mai degrabă un concetățean decât un cetățean, trimițând în registrul relațional, al legăturilor ivite din proximitatea conviețuirii. În vocabularul latin acest termen este sinonim cu *quirites*, desemnând co-virii. Cea mai veche structurare a corpului cetățenesc din Roma se plasează în timpul mitic al întemeierii – episodul Sabinelor (Tit Liviu, I, 13, 4). Ulterior acestui eveniment, cetățenii romani sunt divizați în curii, entități sociopolitice ale corpului civic cu atribuții religioase, juridice și politice. În epoca republicană, în fața acestor curii (numite *comitia calata* – A. Gell., *Nopți attice*, XV, 27, 3; Gaius, *Instit*., II, 101) se atestau testamentele și erau sancționate adopțiile civile (A. Gell., *Nopți attice*, V, 19, 4, 6; Cicero, *De domo*, 13 și 34). Statutul de cetățean roman a reprezentat multă vreme un privilegiu restrâns la o comunitate mică, ce oferea garanții juridice (dreptul la judecarea în instanță), obținerea de funcții publice, dreptul și obligația de a fi mobilizabil și impozabil. Acest statut este extins treptat, odată cu procesul de expansiune romană în Peninsula Italică, fără ca această extensie să fie de profunzime sau lipsită de incidente. În acest ultim sens, cel mai important eveniment este războiul social din anii 90-89 î.Hr.(a se vedea **războiul cu socii**). Integrarea procesuală și graduală a italicilor, subordonați puterii romane, a oferit un peisaj civic și administrativ variat. Asimilarea va continua în nordul peninsulei prin integrarea *Galliei Narbonensis* și a Transpadaniei, în anul 49 î.Hr., apoi acest statut va fi folosit în epoca imperială ca o pârghie de control a

provinciilor. Acordarea cetățeniei romane este asociată cu procesul de organizare administrativă a teritoriului cucerit. Noii cetățeni erau, în principal, împărțiți în cetățeni de drept complet – *optimo iure* – și cetățeni de drept diminuat – *sine suffragio* (fără drept de vot). Juridic există două realități civice în Peninsula Italică în epoca republicană: comunități de drept latin și comunități de drept roman. Primele desemnează o suplă autonomie a cetății respective, aflate în alianță cu Roma, prin reciproca respectare a unui tratat întocmit – *foedus*, în virtutea căruia comunitățile de drept latin își păstrau individualitatea juridico-legislativă în schimbul participării cu trupe în armata Romei. Comunitățile de drept roman sunt imitații fidele ale Romei. Accesul la cetățenia romană este, în fapt, o distribuție colectivă a acestui statut juridic care stă în puterea poporului roman și mai târziu, a împăratului. Există și cazuri când acordarea cetățeniei privește persoane individuale și nu colectivități: cei 500 de greci înrolați de Caesar în Colonia Novum Comum (Strabo, 5, 1, 6; Suetoniu, *Caes*., 28), unchiul matern și mama lui Dion din Prusa, naturalizați cetățeni romani prin voința imperială în Apameea. Rezultatul mecanismului, îndeobște colectiv și automat, de acordare a cetățeniei este, în plan ideologic, *Roma communis patria*, o ficțiune juridică care extinde calitățile spațiului civic al Romei dincolo de hotarele sale prin atributele ubicuității. Recenzarea noilor cetățeni romani, inițial imposibil de realizat în afara Romei, se va face, începând cu Caesar, în teritoriu, în locuri special amenajate care dispuneau de caracteristicile juridice ale orașului Roma.

Pentru epoca imperială, este o noțiune esențială pentru înțelegerea cadrului în care se desfășura istoria antică. Civilizația mediteraneeană se caracterizează mai ales prin cadrul urban în care se desfășoară viața publică. Apartenența la o cetate era esențială pentru a avea cetățenia, cetate nu în sensul de fortificație, ci în sensul de comunitate. La Roma, cetățeanul se distingea de non-cetățean prin sistemul de *tria nomina*: nume (care devine *praenomen*), gentiliciu și cognomen; membrii

păturilor sociale superioare aveau cognomen, începând cu sfârșitul secolului al IV-lea î.Hr. Cetățenia nu se pierdea odată cu părăsirea orașului, și se transmitea prin tată, iar cetățenia romană asigura în cadrul Imperiului plenitudinea drepturilor juridice, pentru că în societatea romană, condiția juridică avea un rol fundamental. Din punct de vedere juridic, doar cetățenii puteau intra în legiuni, dar în epoca imperială, peregrini *„naturalizați”* artificial au fost încorporați în acestea.

Încă de la sfârșitul Republicii, tinde să se structureze o ierarhie din punct de vedere al cetățeniei. Astfel, pentru Cicero, cetățeanul roman din provincie avea două patrii: cea de naștere și Roma, superioară și înglobând-o pe prima (Cicero, *De leg*., 2, 2). Dreptul roman, de altfel, refuză noțiunea de dublă cetățenie (Cicero, *Pro Balbo*, 28; *Pro Caecina*, 100). Datorită încercărilor de uzurpare a cetățeniei de către provinciali, prin legile Pappia Poppea și Aelia Sentia, de epocă augustană, s-a încercat controlarea transmiterii ereditare a cetățeniei. Astfel, copiii legitimi erau înregistrați la naștere; garantat prin șapte martori, era acordat un diptic, corespondent al certificatului de cetățenie. Cetățenia avea un caracter pur urban, de unde imposibilitatea juridică pentru comunitățile non-poliade de a accede la cetățenie.

În anii 70-69 î.Hr., a avut loc ultimul cens republican, la care au fost înregistrați 910.000 de cetățeni, pentru ca în anul 28 î.Hr., să existe 4.063.000 de cetățeni, în vremea lui Iulius Caesar fiind refăcute doar listele urbane (Suetoniu, *Caes*., 41, 5).

În epoca imperială, avantajele legate de statutul de cetățean roman duc la încercarea de dobândire a acestui statut prin diverse mijloace. Cetățenia se putea dobândi prin executarea serviciului militar în cadrul trupelor auxiliare; prin exercitarea unei magistraturi sau prin chiar simpla intrare în consiliul municipal, în orașele cu drept de *Latium maius*, prin uzurpare, prin sclavie sau prin sistemul de relații personale.

Când primea cetățenia cu titlu personal, noul cetățean prelua gentiliciul protectorului care-i obținuse naturalizarea sau, mai

des, adopta numele (și în general prenumele) împăratului. Cetățenia individuală era dobândită datorită unei recomandări (*suffragium,* cu sensul de părere, judecată) a unui apropiat al împăratului, sau al unui înalt funcționar provincial; erau promovate prioritar notabilitățile locale, și avem înregistrată prezența corupției în vinderea acestor *suffragia* (exemplu de cetățenie dobândită cu titlu personal: Pliniu cel Tânăr, *Ep*., 10, 5-7, pentru naturalizarea medicului egiptean Harpocras).

La obținerea cetățeniei prin uzurpare, existau în principal două etape: adoptarea unui gentiliciu, urmat probabil de adoptarea unui *praenomen*.

Criteriul de bază pentru diferențierea socială fiind nașterea, unele persoane vor încerca depășirea condiției lor renunțând la condiția de om liber. Avantajul sclaviei consta în faptul că dobândirea cetățeniei era facilitată prin evitarea serviciului militar. Pentru a deveni cetățean, un libert al unui cetățean roman trebuia să aibă peste 30 de ani, să fi fost eliberat fie prin testament, în condiții bine precizate, fie în fața unui magistrat la Roma, sau a unui promagistrat în provincii. Primea apoi statutul de Latin Iunian, care-i limita capacitatea juridică, în virtutea *legis Iuniae*, și-i interzicea să facă un testament. Această inferioritate nu era însă definitivă, cetățenia deplină putându-i fi acordată prin favoarea imperială (Pliniu cel Tânăr, *Ep*., 10, 5). Un magistrat sau guvernator putea acorda cetățenia unui Iunian cap de familie, celor care serviseră în cohortele de vigili, sau ca *navicularii* în serviciul annonei.

Împăratul Caracalla a multiplicat fidelii zeilor romani, prin acordarea cetățeniei peregrinilor. Prin această măsură (*Constitutio Antoniniana*, emisă în anul 212 d.Hr.: *Dig*., 1, 5, 17), din punct de vedere religios, superioritatea zeilor romani fața de celelalte divinități a fost afirmată juridic. Practic, prezența peregrinilor în Imperiu este atestată și după anul 212 d.Hr., fiind legată de nivelul lor cultural și de statutul grupului lor.

Ierarhia socială din punct de vedere al cetățeniei:

În societatea antică, criteriul de bază pentru diferențierea socială era nașterea, apoi urma ereditatea poziției sociale. La romani, statutul legal avea un rol deosebit de important, cetățenia romană fiind superioară non-cetățeniei. Libertatea individuală era legată de acest statut legal, excepție făcând liberții imperiali. Astfel, ierarhia socială în epoca imperială se prezenta în felul următor: sclavi, dediticii, peregrini, cetățeni de drept latin (ex. peregrin, ex-sclav al unui latin, sau Iunian în caz de eliberare neregulată), cetățean al Alexandriei (etapă necesară pentru egiptenii care doreau obținerea cetățeniei), cetățeni romani din provincie, care plăteau *tributum soli*, și cetățeni romani *optimo iure,* din Roma și Italia, singurii beneficiari ai proprietății quiritane, exceptată de la impozit.
În interiorul acestui cadru, din punct de vedere al libertăților, există o nouă diferențiere: cetățeanul obișnuit, apoi notabilitățile locale (al căror statut poate varia în funcție de importanța comunității guvernate), elita centrală (aristocrația senatorială și birocrația imperială din proximitatea împăratului). În vârful acestei ierarhii se găsește împăratul, în calitatea sa de *princeps civium*, reprezentant legitimat și autorizat al poporului roman.
În epoca Imperiului Târziu, cetățenia romană, demonetizată după edictul lui Caracalla, nu mai este un criteriu esențial pentru definirea statutului unui locuitor al Imperiului. Criteriul principal devine proximitatea față de împărat, și asistăm la ascensiunea unor personaje de origine barbară chiar, care într-un timp foarte scurt reușesc să devină adevărați stăpâni ai Curții imperiale, în dauna unor personaje foarte onorabile din punct de vedere al originii.
b) cetatea în ansamblul ei înțeleasă atât topografic cât și grup de indivizi organizat coerent. Accepția surselor romane pentru echivalentul grecesc *polis* este exprimată printr-un șir de concepte (*urbs, colonia, municipium, oppidum*), care conțin diferențieri ierarhice (mărime, valoare istorică și juridică). Expansiunea romană s-a exprimat prin multiplicarea Romei,

singura căreia i se atribuie termenul de *urbs*, fie prin crearea, *deductio,* a acestui model în zonele intrate sub control roman (a se vedea **colonia**), fie prin adaptarea spațiilor urbane (a se vedea **municipium**), deja existente, la cel roman (tradusă instituțional printr-un ansamblu de instanțe decizionale care emană de la modelul cetății celor șapte coline, dar care acționează în interesul realităților istorice proprii ale localnicilor – în cazul orașelor de drept latin – cu racordarea obedientă la *Roma communis patria* – acest din urmă aspect întâlnit, el singur, în orașele de drept roman). Coloniile erau primele, ca importanță, după Roma, și erau întemeiate mai întâi de cetățeni romani, apoi de cetățeni romani care satisfăcuseră stagiul militar, veteranii, pe de o parte, iar pe de altă parte, existau și colonii întemeiate cu aportul unor comunități de drept latin. Așezările urbane pe care romanii doar le-au integrat statului lor, fără să fie părtași la întemeiere, erau denumite *municipia* și aveau un statut juridic latin apoi, după războiul social (a se vedea **războiul cu socii**), și roman. Alte cetăți sunt amintite de surse ca *civitates peregrinae*. Dintre ele, unele erau aliate ale Romei printr-un *foedus* (ele, împreună cu orașele scutite de impozite, se numeau *civitates* sau, după caz, *coloniae liberae et immunes*), și erau direct controlate de Senat, mai târziu de împărat, sau altele răspundeau în fața guvernatorului provincial, și plăteau *„pacea oferită de romani"*, numindu-se *civitates stipendiariae*. Simplele cetăți întărite (uneori doar anumite înălțimi) apar ca *oppidum*, ele desemnând, în epocă imperială, mai ales așezări barbare. Ierarhia orașelor din perioada imperială, preia elemente anterioare. De asemenea, avem înregistrată și prezența unor comunități duble, având un statut juridic dublu: de exemplu, în Dacia, Marcus Aurelius a fondat la Apulum un *municipium* (dacic) și o *colonia* (pentru veterani), care au supraviețuit în paralel până la împăratul Gordian al III-lea (*ILS*, 7129).

În privința coloniilor de veterani, acestea aveau și rolul de supraveghere a populațiilor învinse; pe de altă parte, fondarea

de colonii dorea să recompenseze veteranii armatei romane, prin acordarea de pământ. În cadrul unor astfel de comunități, mărimea loturilor concedate diferă; în general însă, colonizarea crea o categorie de proprietari mijlocii.

cliens (lat.), persoană aflată în relație de clientelă cu patronii. *Clientes* intrau în categoria așa-numiților familiari ai patronului, depinzând de ginta acestuia, participând la sarcinile de a o întreține și la riturile proprii ale ginților. Fiecare nouă gintă își aduce clienții săi în curii și decurii. Clienții se pun în serviciul patronului (Dion. Hal., VI, 47; VII, 19; X, 43) și acordă redevențe pecuniare pentru nevoile financiare ale patronului (a se vedea **patronus**). Ei sunt obligați să îngenuncheze în fața acestuia, fără a fi sinonimi cu persoanele de statut juridic servil, chiar dacă erau de rang inferior patronului. În Republica Târzie, nu se întâlnesc clienți decât sub rangul pretorian.

collegium (lat.), reuniune de persoane asociate pe baza comunității de funcții sau profesii, asociație cu personalitate distinctă, cu drepturi și obligații cu exercitarea simultană a funcțiilor (Tit Liviu, X, 22; Cicero., *De off.*, III, 20; Tacit, *Ann.*, III, 31; Suetoniu, *Caesar*, 23; *Claudius*, 24). Membrii acestor asociații mai pot purta denumirea de *collegiati*, *corporati*, *socii*, *fratres sodales*. Organizarea asociațiilor copia modelul orașului, dreptul de fondare fiind acordat doar prin decret senatorial (*ILS*, 7190). Funcțiile acestora pot fi religioase (a se vedea **sacerdos**), economice sau, pentru perioada imperială, și sociale, a căror structură cuprindea, în funcție de scopul propus, fie militari, sclavi și liberți dintr-un oraș (*ILS*, 6152), fie sclavi imperiali rezidenți într-un spațiu urban (*ILS*, 1503, la Corint). Corporațiile cu caracter economic sunt instituite conform tradiției de către Numa (Plutarh, *Numa*, 17), însă spre sfârșitul Republicii, aceste corporații pe meserii dobândesc o importantă pondere în viața publică, de vreme ce *lex Licinia* se pronunța împotriva fraudelor electorale ale unora dintre aceste asociații (Cicero, *Pro Plancio*, 15, 55; *Pro Sylla*, 2; *Pro domo*, 28). Pentru

Occident, rolul acestora este diminuat datorită permisivității, relativ extinse, a admiterii în cadrul corporației pentru indivizii străini de profesie. Existau de asemenea, asociații ale tinerilor (*collegia iuuenum*).

colonia (lat.), comunitate civică, înființată de Roma pe teritoriul învinșilor, alcătuită din cetățeni coloniști care, în pofida conotației termenului ce trimite în câmpul activităților agrare, aveau un rol preponderent militar. Această comunitate, ca rezultat al colonizării romane, este rodul instalării de grupuri familiale, în general cele ale vechilor combatanți, pe care Roma o inițiază, mai întâi, în regiunile de coastă (primele apar pe litoralul Latiumului și al Campaniei, apoi din secolul al II-lea î.Hr. și pe coastele estice ale Italiei), iar, după al II-lea război punic, în teritorii din interior (fostele zone nordice ale galilor) sau, din anul 123 î.Hr., în zone extraitalice. Coloniile, considerate copii fidele ale metropolei (ele apar, de altfel, sub denumirea de colonii de drept roman) sunt definite în opoziție cu municipiile, căci rădăcinile lor sunt de căutat în Roma (A. Gell., *Nopți Attice*, XIV, 13, 8), practic sunt întemeiate de ea (cf. și *CIL* I, ed. 2, 594= *FIRA*, nr. 21). Scenariul de întemeiere presupune înrolarea în grupul coloniștilor, mărșăluirea spre locul de instalare și instalarea triumfală în numele Romei (App., *BC*, II, 120 și 133; II, 81; Tacit, *Ann*., XIV, 27). Locuitorii unei colonii astfel constituite sunt înscriși în ansamblul regulilor și legilor romane, cu toate drepturile și obligațiile care decurg din aceasta, pentru coloniile romane de coastă, obligația trimiterii de contingente militare este substituită cu apărarea zonei respective. Lărgirea teritoriului controlat, în timpul Republicii, a impus apariția unui al doilea tip de colonii, orașe întemeiate de Roma, ai căror locuitori se supuneau, juridic, dreptului latin, primind așadar același statut cu vechile cetăți din Latium: un sistem normativ dublu, cel specific locuitorilor și cel roman. Relațiile acestor comunități cu Roma sunt rezolvate de pretorul peregrin, ele au dreptul de a încheia tranzacții și de a contracta, în mod legitim, căsătorii, au dreptul de a vota, dacă se află la

Roma în perioadele electorale, într-unul din triburile urbane trase la sorți, au obligația de a se înrola în trupele auxiliare, de a plăti anual contribuții de război, *stipendia*, dar nu au dreptul de a candida. Romanii de condiție inferioară pot, dacă își exprimă consimțământul, să se instaleze în astfel de comunități, atrași fără îndoială de perspectiva împroprietăririlor, pierzând cetățenia romană și devenind, prin urmare, cetățeni de drept latin (Cicero, *De domo*., 78; *Pro Caec*., 98; Gaius, *Instit*., III, 55).

comes (lat.), „*aghiotant*", în epoca Principatului, funcționar aflat în subordinea guvernatorului unei provincii, cunoscut uneori și sub numele de *adsessor* sau *consiliarius*. În perioada Imperiului Târziu aceste personaje puteau conduce diocezele, de ex.: *comes Africae*, comandant al diocezei Africa (a se vedea și Amm., XXX, 7, 3), *comes Orientis*, guvernator al diocezei Orient, sau erau înalți funcționari ai diferitelor provincii: *comes Aegypti, comes Armeniae, comes Hispaniarum*. Împăratul Constantin cel Mare a resuscitat titlul onorific de *comes*, care dispăruse de la Alexandru Sever, probabil sub influență germanică sau elenistică; tot el le-a încredințat misiuni în provincie cu puteri excepționale, și în serviciile centrale. Ansamblul de *comites* forma Curtea imperială (*comitatus*), iar elita lor intra în consistoriu.

comes domesticorum (lat.), comandant al corpului de *domestici*, pentru protecția împăratului. În ierarhie, *comes domesticorum* venea imediat după *magister militum*, fiind independent de acesta, și sub comanda directă a împăratului.

comes excubitorum (lat.), comandant al trupelor de *excubitores*, create de Leon I, cca. 465 d.Hr.; această gardă avea un efectiv de 300 de oameni și era formată exclusiv din supuși ai Imperiului: isaurieni, traci, illyri (Ioan. Lyd., *De mag*., I, 16). Leon I a creat această gardă ca o contrapondere la puterea crescândă a barbarilor germani, prezenți în scholele palatine, și care deveniseră nesiguri.

comes largitionum (lat.), *„șeful tezaurului provincial”*, în timpul lui Constantin cel Mare, reprezentant la nivel provincial al lui *comes sacrarum largitionum*; în subordinea sa se aflau mai mulți agenți financiari: *rationales summarum*. Un alt nume al său era *c. thesaurorum* (sec. IV d.Hr.).

comes largitionum Italici narum (lat.), în perioada Imperiului Târziu, înalt funcționar în cadrul ministerului de finanțe.

comes portus Romae (lat.), în perioada Imperiului Târziu, guvernatorul portului Romei.

comes rei militaris (lat.), funcție apărută în Imperiul Târziu, de rang superior; era un titlu al ducilor care comandau trupele de operații în dioceze și provincii. Printre atribuțiile lor, se numărau: recrutarea mercenarilor, cantonarea lor în timp de pace, plata soldelor, distribuirea annonelor.

comes rei privatae (lat.), funcționar imperial derivat din *magister rei privatae*, care administra *res privata*. În epoca Principatului, *res privata* desemna tezaurul imperial cu caracter public, fiind condus de un procurator imperial de rang *trecenarius* și care însuma veniturile Curții imperiale. *Res privata* se distingea de *fiscus* doar printr-o separare contabilă, și este atestat de la Antoninus Pius. În conformitate cu P. Petit, *res privata* apare în timpul Severilor, și reprezenta administrația specială a confiscărilor.

Comes rei privatae era funcționar care se ocupa de proprietățile Statului și de atelierele acestuia; ca titulatură și atribuții, este succesorul lui *procurator rei privatae* (atestat la Septimius Severus) și apoi *rationalis summae rei* (la împăratul Dioclețian). De la Constantin cel Mare, veniturile *res privata* au crescut prin preluarea de la *sacrae largitiones* a veniturilor provenite din bunurile părăsite sau confiscate, și implicit a crescut și importanța acestui funcționar. După *ND*, în Occident *comes rei privatae* avea în subordine un *rationalis privatae* pe dioceză, dar existau și *rationales* provinciali (*Codex Theodosianus*, X, 9, 1).

comes sacrarum largitionum (lat.), conducătorul tezaurului imperial (*sacrae largitiones*), funcție instituită de Constantin cel Mare și derivată din *rationalis* (care administra *fiscus Caesaris*). Era membru în consiliul imperial, în rândul consilierilor ordinari.

comes scholarum (lat.), comandantul scholelor palatine.

comites (lat.), în armata romană, soldați care însoțeau comandantul suprem și erau cantonați de o parte și de alta a Pretoriului; în epoca imperială, funcțiunile lor s-au diversificat și în domeniul vieții civile. Erau prezenți la Curtea imperială încă din timpul lui Octavian Augustus, și sunt menționați în consiliul imperial. De la împăratul Claudiu, erau concomitent consilieri juridici și militari ai împăratului; atribuții importante, cu misiuni variate au primit după reformele lui Constantin cel Mare. Unii puteau inspecta sau chiar conduce provincii (ex. *comes Orientis*); paza persoanei imperiale era în grija unui *comes domesticorum*, iar în calitate de miniștri li se atribuie o serie de sarcini economice (*comes rerum privatarum*, *comes sacrarum largitionum* etc.).

comitia (lat.), organe constituționale ale Statului roman, în competența cărora intrau votarea legilor, alegerea magistraților, unele sarcini administrative, juridice și religioase; se deosebesc de simplele adunări de dezbatere care se numeau *contiones*. Hotărârile adunărilor populare erau luate prin vot, care rezulta nu din majoritatea voturilor individuale, ci din aceea a grupurilor (curii, centurii, triburi), care alcătuiau aceste adunări; în cadrul grupului, votul era determinat de modul în care se exprimase majoritatea.

Tipuri de adunări populare:

Comitia curiata: instituite de Romulus (Dion. Hal., II, 14; Tit Liviu, I, 3, 13), cuprindeau bărbații adulți din cetate, organizați pe curii. Aveau un caracter religios și aristocratic, și, conform tradiției, au reprezentat *„forul legislativ"* până la Servius Tullius. În timpul Republicii se deschide accesul plebeilor în această adunare, convocată în Forum, de un *lictor curiatus* sau *praeco*, cu scopul de a oferi investirea solemnă anumitor magistrați, de a

declara război, de a semna tratatele de pace. După măsurile serviene, au mai rar atribuții legislative. Cu atribuții strict religioase, sunt convocate de preoții *calatores*, în *curia calabra* pe Capitoliu, adunarea lor fiind condusă de *pontifex maximus* sub denumirea de *comitia calata*. În secolul I d.Hr., erau reprezentate simbolic prin 30 de lictori.

Comitia centuriata: adunarea poporului roman înarmat, organizată pe baza censului, are principalul rol legislativ și electoral în Stat, ordinea de vot fiind aceea în care poporul mergea la luptă. Poate fi convocată de magistrații superiori, pe baza unei *provocatio* adresată de un cetățean pretorului; edilii au aceste competențe în virtutea lui *ius agendi cum populo*. Dreptul de a conduce comițiile centuriate (*comitia habere*, *domitiis praesse*) îl au doar magistrații deținători de *imperium militare* (dictator sau consul), pentru alegerile pretorilor, consulilor și cenzorilor prezidarea se face de către un consul (Tit Liviu, VII, 22; XXXIX, 39; Cicero, *Ad Attic*., IV, 2, 6; IX, 9, 3). Edictul de convocare a centuriilor, *comitia edicere* sau *indicere*, *diem comitiis edicere*, era publicat pe portice cu 30 de zile înaintea zilei de adunare, în calendarul republican existând anumite zile propice pentru astfel de activități (*nefasti*, în care nu se desfășurau acțiuni religioase), așa numitele *dies comitiales* (circa 150 pe an).

Comitia tributa: își aveau originea în adunările plebeilor, pe care tribunii plebei le convocau pe triburi, începând din secolul al V-lea î.Hr. Din anul 494 î.Hr. se înființează instituția tribunatului, cu rol de a apăra interesele plebeilor, tribunii putând apela pentru aceasta la *concilium plebis* (Tit Liviu, I, 36; VI, 20). Plebeii aveau dreptul de *provocatio* în fața triburilor în cazul abuzului unui magistrat (mai ales consul), și puteau lua decizii, *plebiscita*, la nivelul acestei adunări – *concilium plebis* – care căpătau valoare de lege după o acceptare a Senatului. Din anul 287 î.Hr., prin *lex Hortensia*, aceste hotărâri au valoare juridică, fiind obligatorii pentru întreg poporul roman, fără a mai fi necesară o aprobare senatorială. Acest ultim moment permite o mai clară distincție între adunările plebeilor și comițiile tribute care, din

secolul al III-lea î.Hr., vor aveau o existență separată. Comițiile tribute aleg magistrații inferiori, cei care nu au *imperium* (Tit Liviu, VI, 20; Dio Cassius, XXX, 7; Cicero, *Pro Rabir*., 4, 12), tribunii și edilii plebei (Tit Liviu, II, 56; Dion. Hal., VI, 89; IX, 41), iar din anul 104 î.Hr. – *Lex Domitia*, alegerea marelui Pontif și a preoților se face de către 27 de triburi trase la sorți, lege abolită de Sylla și restabilită de Labienus (Suetoniu, *Nero*, 21; Cicero, *Ad Rull*., 7; Vell. Pat., II, 12). Până în secolul al II-lea î.Hr. comițiile tribute au și atribuții juridice, după această dată exprimându-și aceste competențe doar în afaceri private: *leges Furia testamentaria, Voconia, Falcidia, Aequilia, Atimia, Cincia* (Gaius, *Instit*., II, 225-228). Convocarea adunării plebeilor trebuia să fie anunțată cu cel puțin 17 zile înainte, *trinundinum*, adică trei *nundinae* – zile de târg dintre săptămâni (durata unei săptămâni în această epocă era de opt zile), uzajul acestui interval fiind o regulă în materie legislativă, juridică și electorală.

În epoca imperială, adunările populare care îl aclamau pe împărat la urcarea sa pe tron, cu care ocazie era investit cu *imperium*, păstrau, după toate probabilitățile, forma comițiilor tribute; această aclamație era o simplă formalitate. Începând cu împăratul Tiberiu, comițiile au încetat să mai joace un rol efectiv în administrarea orașului. Atribuțiile electorale ale adunărilor populare au fost acordate de Tiberiu Senatului, iar cele juridice au trecut definitiv în competența instanțelor imperiale de judecată. În domeniul legislativ, adunările populare au cunoscut o evoluție identică, ultima lege votată fiind o lege agrară, în timpul lui Nerva.

concilium principis (lat.), *„consiliul imperial”*, organism deliberator creat de Octavian Augustus, din care făceau parte membrii familiei sale, prieteni, senatori, cavaleri, aleși personal de principe în funcție de competența lor. *Concilium principis* aborda probleme de stat și particulare ale împăratului, iar de la împăratul Claudiu, a dobândit un caracter oficial.

Începând cu împăratul Hadrian, a dobândit o formă definitivă, acesta introducând jurisconsulți ca elemente permanente, și salariul pentru membrii consiliului. *Concilium principis* s-a substituit Senatului și de la Severi a devenit element esențial al guvernării și administrării Imperiului. Competența sa era practic nelimitată, iar de la Marcus Aurelius, asistăm la crearea titlului de *consiliarius*.

În anul 177 î.Hr., consiliul imperial conținea jumătate senatori, jumătate cavaleri. Alegerea se făcea în funcție de calitățile morale ale candidaților, definite de elita aristocratică și experiența generală de *„om onest"*, iar nominalizarea depindea de favoarea imperială. În cadrul consiliului intrau deținătorii de înalte posturi administrative, senatori și cavaleri, amatori de altfel în administrație.

Pentru Imperiul Târziu, este înregistrată schimbarea denumirii acestui consiliu în *sacrum consistorium* sau *consistorium principis*. Consilierii erau divizați în două secțiuni, ordinari și extraordinari. Consilierii ordinari erau împărțiți în două categorii, cu o categorie superioară, în care intrau înalții funcționari în exercițiu: *quaestor sacri palatii, magister officiorum*, cei doi *comites* financiari (ai tezaurului imperial și al tezaurului particular). Categoria inferioară o reprezentau *comites consistoriani*, recrutați dintre vechii șefi de birouri ai cancelariei imperiale.

Consilierii extraordinari erau *consistoriani vacantes* și șefii de servicii (de exemplu, prefectul Pretoriului, *magistri militiae*), convocați pentru discutarea unor probleme care țineau de competența lor.

Împăratul era președintele efectiv al consiliului, care în Imperiul Târziu se reunea în *sacrarium* (*Codex. Theodosianus*, VI, 9, 1; Auson, *Gratiar. actio*, 14). Tot acum, lucrările consiliului erau coordonate de *quaestor sacri palatii*, iar notarii, sub conducerea lui *primicerius notariorum* (primul secretar al

Statului) și alți angajați, redactau procesele verbale ale ședințelor.

concilium provinciae (lat.), adunare provincială reprezentativă instituită în Occidentul Imperiului, din inițiativa statului roman, pentru a celebra cultul lui Octavian Augustus, iar în Orient, ca o reactualizare a modului de organizare al vechilor comunități urbane (*koinon*), cu aceleași scopuri; puteau fi mai multe într-o provincie, sau unul pentru mai multe provincii. Această adunare este prezidată de un *sacerdos provinciae*, se reunea anual pentru celebrarea cultului imperial; după încheierea sărbătorilor respective, *concilium provinciae* delibera asupra cheltuielilor tezaurului provinciei, impozitelor la care erau supuse diferite cetăți, modului în care era aplicată legislația romană, problemelor religioase (alegerea noului *sacerdos*, bugetul templelor, inventarul sclavilor, al liberților templelor), ridicării de statui și monumente onorifice. Structura lor cuprindea persoane bogate și influente, beneficiare ale regimului.

consistentes (lat.), *„rezidenți”*, termen prin care erau desemnați membrii unei categorii sociale superioare, instalați într-o comunitate de drept inferior; cel mai adesea erau cetățeni romani constituiți în *conventus* (*conventus civium Romanorum*), domiciliați într-o *civitas peregrina* sau într-un *vicus*.

Constitutio Antoniniana (lat.), edict al împăratului Caracalla, emis în anul 212 d.Hr., prin care a fost acordată cetățenia romană tuturor peregrinilor din Imperiu, cu excepția dediticiilor. În realitate, prezența peregrinilor este atestată și după această dată; excluderea lor este legată de nivelul lor cultural și de statutul grupului din care făceau parte. Rezultatul emiterii acestui edict nu a avut o prea mare importanță în plan juridic, deoarece cetățenia romană era larg răspândită și pierduse privilegiile legate de ea; în plan fiscal, se urmărea de fapt, înmulțirea contribuabililor, în marea lor majoritate doar cetățeni romani. Din punct de vedere religios, Caracalla a

multiplicat fidelii zeilor romani prin acest edict (pentru textul edictului, a se vedea *Digeste*, 1, 5, 17).

constitutiones (lat.), *„constituții imperiale"*, sau *„dispoziții imperiale"*, denumire generică dată hotărârilor pe care împărații le luau în domeniul juridic; existau, de asemenea, *edicta* (*„edicte"*), dispoziții cu caracter general pe care împăratul le lua în calitatea sa de magistrat suprem al Statului; *mandata* (*„mandate"*), instrucțiuni adresate funcționarilor superiori și mai ales guvernatorilor de provincie; *decreta* (*„decrete"*), hotărîri date de împărat fie în instanțele de fond, fie în apel; *rescripta* (*„rescripte"*), răspunsuri date în probleme controversate, fie magistraților, fie părților.
În epoca Imperiului Târziu, *constitutiones* au devenit, odată cu consolidarea puterii imperiale, singurul și cel mai important izvor de drept, edictele dobândind denumirea de *„legi"* (*leges edictales*); *mandata* s-au împuținat ca număr, ca o consecință a procesului de unificare politico-teritorială a Imperiului, care punea pe același plan Italia și provinciile. Decretele și rescriptele au fost înlocuite cu *adnotationes* (*„rezoluții"*), pe care împăratul le punea pe cererile adresate lui, de către părți sau judecători. Cele mai importante *constitutiones* au fost strânse în colecții încă din epoca Principatului, în anul 438 fiind emis *Codex Theodosianus* (cf. și **decretum**).

consul (lat.), magistrat superior, deținător de *imperium* (cu un dublu aspect: *domi et militiae*), ales, după anul 449 î.Hr., de comițiile centuriate. Existau doi consuli care acopereau magistratura consulatului, anuală și colegială, și care inițial erau cetățeni romani, descendenți din ginții patriciene (din anul 367 î.Hr., *lex Licinia*, și 342 î.Hr., *lex Genucia*, se deschide accesul plebeilor la consulat), a căror limită de vârstă (*legitima aetas*) a fost stabilită la finele Republicii de practica politică la 43 de ani. Cei doi consuli își exercitau atribuțiile începând cu prima zi a anului (1 martie sau după adoptarea noului calendar, 1 ianuarie), jurând să respecte legile. În caz de abdicare sau

moarte a unuia dintre consuli, celălalt primește un nou coleg (consul suffect) până la noile alegeri (care aveau loc de obicei în iulie-august).

Atribuțiile consulilor:

Aveau jurisdicție criminală și civilă, micșorată de *lex Valeria Publicola*, confirmată de Legea celor XII Table și de *lex Valeria* din anul 449 î.Hr., prin care sarcina consulilor era de a aduce chestiunile criminale în fața comițiilor (mai întâi curiate, și apoi centuriate). În virtutea *imperium*-ului său, putea să îl împiedice pe pretor să-și exercite atribuțiile.

Aveau dreptul de a lua auspiciile, de a convoca și de a conduce Senatul, de a face o propunere, de a prezenta un raport asociat unui *senatus consultum*, aveau obligația de a pune în aplicare legile, de a coordona strângerea impozitelor (deși doar Senatul fixează strângerea tributului sau modifică taxele pe pământ în conformitate cu *lex censoria*). Puteau convoca poporul pe curii și centurii, puteau interzice unui magistrat inferior să convoace în același timp cu ei comițiile (A. Gell., *Nopți attice*, XIII, 15). Aveau imunitate pe perioada mandatului.

În atribuțiile lor militare intrau, cu acordul Senatului, strângerea trupelor, comanda acestora (Polybiu, III, 107, VI, 12 si 15; Tit Liviu, X, 32; XXV, 3; XXVII, 22; XXXIV, 42), numirea ofițerilor în limita stabilită de Senat (Tit Liviu, IV, 17; Cicero, *Ad fam*., I, 7), comanda armatei, fiecare consul având dreptul la o armată. În teorie se permitea părăsirea Romei în fruntea armatei doar unuia dintre consuli, celălalt rămânând în oraș, cu excepția cazului în care cetatea se afla într-un mare pericol militar, situație în care sarcinile acestora din interiorul spațiului civic al Romei erau preluate de pretor.

Din punct de vedere politic, acțiunea consulilor era limitată de colegialitatea magistraturii, de Senat, de *intercessio tribunis*. În secolul I î.Hr. magistratura consulară este bulversată de criza generală a Republicii: dictatura lui Sylla, existența unui consul *sine collega*, triumviratele.

Însemnele exterioare ale puterii consulare erau escorta de câte 6 lictori, purtători de fascii în afara Romei, pentru fiecare consul, dreptul la scaunul curul (*sella curulis*), *toga praetexta*, ca și ceilalți senatori, dar, în cazul campaniilor militare, puteau purta toga de război – *paludamentum* în vreme ce, în timpul ceremoniilor triumfale, erau înveșmântați cu costumul triumfal compus din *toga picta*, *tunica palmata*, *calcei aurati* și conduceau carul triumfal.

În timpul Imperiului, existau două categorii de consuli: *ordinarii* (*eponimi*), în număr de doi, și *suffecti*, numiți câte 2 pe 4, 3 sau 2 luni; treptat, consulii și-au pierdut mai toate atribuțiile lor politice, deși împărații nu disprețuiau să-și aroge din când în când calitatea de consul; sub Imperiu, consulatul a devenit o umbră a instituției republicane, atribuțiile acestora fiind preluate treptat de către împărat. Consulul continuă să-și păstreze competența în materie de jurisdicție grațioasă (adopții, emancipări, dezrobiri etc.). În materie de jurisdicție contencioasă, împăratul le încredința judecarea unor apeluri pe care nu avea timp să le cerceteze personal.

În epoca Imperiului Târziu, consulatul a devenit o simplă denumire, fără nici un conținut politic. În timpul lui Zenon, are loc suprimarea consulatului *suffect*, și se creează demnitatea aulică de consul onorific sau *ex-consul*: *CI*, III, 24, 3 (pr.); X, 32, 64 (cap. 3); XII, 3, 3 s.; primul *ex-consul* a fost Adamantius, în timpul lui Zenon. Pe de altă parte, este menționată acordarea către regii barbari a acestei demnități onorifice; astfel, Clovis, regele franc, a primit de la Anastasie I demnitatea de *ex-consul* și *patricius*.

De asemenea, Zenon a fost cel ce a început să nu mai numească pentru fiecare an un consul *eponim*. În timpul lui Anastasie I, șapte ani nu a existat consul în Orient, pentru ca sub Iustin I, în cinci din nouă ani să nu existe menționat consul pentru Orient. În primii ani ai lui Iustinian I, doar în anii 528, 533 și 534 împăratul și-a asumat consulatul pentru Orient, iar singurul dintre supuși care a deținut consulatul a fost generalul

Belizarie, în anul 535. Pentru Occident, consulatul s-a sfârșit în anul 534 d.Hr.

Perpetuarea consulatului în Orient este legată de numele lui Ioan de Cappadocia. La 28 decembrie 537, a fost promulgată o lege ce declara perpetuarea consulatului *eponim*, făcându-l accesibil senatorilor pe care împăratul îi considera demni de el. În aceeași ordine de idei, prin această lege se permite senatorilor care devin consuli distribuirea de monede de argint populației, cele de aur fiind rezervate procesiunilor consulare imperiale. La 1 ianuarie 538, Ioan de Cappadocia a devenit consul, iar după căderea sa, în anul 541, asistăm la dispariția consulatului ordinar. Consulatul imperial încă mai exista; Iustinian I nu și-a mai asumat consulatul, iar succesorii săi au continuat timp de un secol să-și asume magistratura, dar de obicei o singură dată, în anul următor încoronării lor: Iustinian, *Novele*., 47 (31 aug. 537); 105 (28 dec. 537 d.Hr.).

consulares (lat.), titlu purtat de foștii consuli. La terminarea consulatului, senatorii primeau titlul de *consulares*. În această calitate, puteau deveni *curatores* ai edificiilor sacre, ai locurilor publice, ai Tibrului, sau ai apeductelor. După o curatelă, consularul putea fi plasat pentru mai mulți ani în fruntea unei provincii imperiale, ca *legatus Augusti propraetore*; după circa 15 ani de la terminarea consulatului, cei mai capabili erau admiși pentru tragerea la sorți la proconsulatul Africii sau Asiei. Dintre acești proconsuli, după circa 5-10 ani, unii puteau accede la prefectura urbană, creată în anul 26 î.Hr., și devenită apogeu al carierei senatoriale în epoca imperială.

Consularii reprezentau vârful societății romane, și de multe ori, sfârșitul carierei senatoriale în epoca imperială, deoarece doar cei mai capabili (sau cei mai obedienți) accedeau la proconsulat și apoi la prefectura urbană.

conubium (lat.), căsătoria romană legitimă (*iustum conubium*), instituție fundamentală căreia Roma îi acordă o mare importanță încă de la fondarea sa (unul din momentele

principale ale întemeierii fiind efortul de a defini, din punct de vedere familial, structura legitimă a cetății și de a asigura continuitatea, prin raptul sabinelor – Tit Liviu, I, 9, 10-14). Familia romană se întemeiază pe principii monogamice, iar până la finele Republicii și începutul Imperiului supremația descendenței o dețin liniile agnatice. În epoca Principatului, rude cognatice, care puteau prin renumele lor să consolideze imaginea publică a familiei, apar tot mai des invocate în redactarea genealogică. Din punctul de vedere al surselor juridice, o căsătorie romană (precedată de consimțământul logodnei) se poate încheia prin intrarea soției sub autoritatea deplină a soțului – *cum manu* – sau fără această subordonare – *sine manu* – soția urmând să răspundă, și după căsătorie în fața autorității tatălui ei. Din perspectivă cronologică, primul tip de uniune este anterior celui de-al doilea, apărut către finele Republicii și ajuns o practică obișnuită în veacul I î.Hr. Trăsătura esențială a uniunii romane este aspectul său consensual, o căsătorie – *matrimonium* este sinonimă cu relația de comuniune – exprimată prin *coniugere* – în care cei doi soți sunt uniți prin sacra ceremonie a apei și a focului – *aquae et ignis* – participând împreună la perpetuarea cultului familiei nou înființate. La căsătoriile cu intrare sub autoritatea soțului, atașarea cultuală a soției are un dublu aspect, raportându-se atât la cultul familiei de proveniență a soțului cât și la cultul pe care acesta, în calitate de *pater*, îl va susține în noul său cămin. Statutul juridic al tatălui este transmis descendenților săi, din perspectiva juridică a Romei, mama neputând oferi copiilor cetățenia.

Căsătoria *cum manu* poate fi realizată pe trei căi: 1) prin „*transformarea*” soției în fiică a soțului prin consumarea conviețuirii cel puțin pe o perioadă de un an – *usus* (Gaius, *Instit*., 1, 111); 2) printr-o ceremonie sacră, a prăjiturii ritualice, *far*, pregătită special de tânăra mireasă, oferind uniunii caracterul de *confarreatio* (Gaius, *Instit*., 1, 12), ceremonie care presupune prezența cuplului Flamen – Flaminica Dialis și care

se pare că era specifică familiilor aristocratice; 3) prin vânzarea simbolică a soției de către tatăl ei către viitorul soț – *coemptio* (Gaius, *Instit*., 1, 113-114), prețul simbolic fiind o piesă de bronz. Atenția cea mai mare a juriștilor este acordată aspectelor materiale ale căsătoriei. Totalitatea bunurilor și persoanelor care țin de o familie (*domus ac familia*) sunt considerate proprietatea tatălui-soț. Puterea acestuia – *patria potestas* – este în teorie nelimitată și concretizată prin capacitatea juridică de a decide asupra elementelor materiale din gospodărie și asupra membrilor familiei. În legătură cu acest din urmă aspect sursele îi atribuie lui *pater* dreptul de viață și de moarte – *ius vitae necisque* – asupra sclavilor, personalului auxiliar, copiilor și soției sale, în virtutea căruia, de exemplu își poate vinde de maximum trei ori copiii (Legea celor XII Table), sau și-i poate expune, din motive materiale (Plutarh, *De Am. Prolis*, 497 E *Moralia*). În practică, însă, acest drept este departe de o funcționare în termeni absoluți, alături de tată aflându-se, în momentele decizionale mai importante, un consiliu de familie – *concilium domesticum* – alcătuit din rândul rudelor masculine apropiate. Un *pater* își poate elibera sclavii, a căror emancipare o declară public în fața pretorului.

Căsătorită, în general, cu o dotă, pe care și-o poate recupera total sau parțial în caz de desfacere a uniunii (după separarea soților, copiii rămân, de regulă, în casa tatălui, iar pentru întreținerea lor sunt reținute părți din dota soției, mai ales când vina divorțului îi aparține acesteia), soția are doar dreptul de a administra bunurile casei (deținând cheile cămării) aflate în proprietatea soțului sau socrului (în cazul în care soțul, la rândul său nu este emancipat de sub tutela tatălui). Preocupate în a-și perpetua numele și cultele proprii, familiile romane, cel mai frecvent cele nobile, asupra cărora sursele se opresc prin excelență, pot asigura descendența prin adopție/*adoptio* (înfierea unei persoane minore care, de regulă, nu dispune de un *patrimonium*) sau adrogație/*adrogatio*, caz în care persoana înfiată este majoră și deci poate dispune de proprietăți pe care,

pe această cale, le trece sub autoritatea adrogantului în fața curiilor reunite (A. Gell., *Nopți attice*, V, 19, 1-16). Aceste două procedee, și mai ales cel din urmă, vor fi intens folosite începând cu secolul al III-lea î.Hr., moment în care preocuparea familiilor aristocratice pentru descendență pare, din motive de perpetuare a unor poziții politice, mai evidentă.

Căsătoriile *sine manu* reprezintă opțiunea societății republicane târzii ca efect și soluție la complicarea relațiilor sociale, căci acest tip de uniune nu este însoțit de un transfer de proprietăți. Or, realitățile sociale ale ultimelor două veacuri republicane pun căsătoria în postura uneia dintre cele mai importante mijloace de a obține alianțe politice, fără ca funcționarea acestora să fie uniformă și lipsită de tensiuni.

Faptul că pentru societatea romană contractarea unei căsătorii legitime reglează funcționarea de ansamblu a cetății, generând în același timp ierarhii publice (este suficient să amintim doar că unul din elementele de demarcație între patricieni și plebei este prohibiția mixturii unionale, înscrisă în Legea celor XII Table în anii 451-449 î.Hr., la care se renunță prin *lex Canuleia* din anul 445 î.Hr.), este susținut și de întregul comportament extern al Romei, relațiile cu celelalte cetăți din Italia sunt definite și din perspectiva acordării sau neacordării acestui drept – *ius conubii* (alături de alte elemente: *ius commercii* – dreptul de a vinde și de a cumpăra, *ius suffragii* – dreptul de vot și *ius honorum* – dreptul de a candida pentru o slujbă publică), care constituie garanția transmiterii cetățeniei romane, în cazul în care *pater* o are. Restructurarea Statului roman de către Octavian Augustus nu putea astfel să rămână în afara acestei concepții, de unde atenția acordată familiei într-o amplă activitate legislativă (din anul 18 î.Hr. și 4 și 9 d.Hr.) cu o finalitate complexă: asigurarea descendenței familiilor nobile-senatoriale, reglementări de patrimoniu, ierarhizarea pe ordine a societății (*leges Iuliae de maritandis ordinibus, de adulterio, lex Papia-Poppaea nuptialis, lex Aelia Sentia-Dig.*, 23, 3, 4; 48, 5, 18). Vocația aceasta, a uniunilor legitime menite să ofere corpului

civic noi cetățeni, nu trebuie privită decât ca un reflex juridico-politic care nu acoperă întreaga realitate familială. Ca dovadă – existența în paralel a unor legături aflate la periferia legalității, concubinajul (prezent nu numai la nivelul soldaților, care, în teorie, pe perioada satisfacerii serviciului militar nu puteau contracta *iustum matrimonium*), rezultat al uniunilor neparitare social, aflate la granița dintre legalitate și ilegalitate și căsătoriile *iniustae*, sancționate juridic – *stuprum*, pe care Statul roman doar în intenție le controlează. În esență, căsătoria romană, cu aspecte de continuitate de la Republică la Imperiu, reprezintă un act de voință individuală și o obligație civică, cel puțin la nivelul discursului normativ sau literar (Seneca, *De matrimonio*, 87 – amintea despre necesitatea respectării legilor, a părinților, și perpetuarea casei prin actul mariajului; cf. și Cicero, *De orat*., 2, 64, 260).

Cornul de Aur (*Chrysokeras*, „Cornul de Aur”) – porțiune din strâmtoarea Bosforului, în fața Constantinopolului, cu o lungime de 7,5 km, o lărgime de cel mult 570 m și o adâncime sub 30 m. El leagă Europa de Asia și constituie un port ideal, pe latura nord-estică orașului lui Constantin, „ocrotit de Dumnezeu”.

corrector (lat.), *„cel care îndreaptă”*, *„cenzor”*.

1) magistratură cu caracter excepțional în Principat, însărcinată cu controlul finanțelor provinciilor; va deveni permanentă în a doua jumătate a secolului al III-lea d.Hr., echivalentă cu cea de guvernator (în Italia, există *corrector totius Italiae*).

2) în timpul Imperiului Târziu, guvernatorul unei provincii. Inițial, această funcție este creată de împăratul Dioclețian pentru Sicilia, Achaia și Italia (creată de el), s-a extins apoi și asupra celorlalte provincii din Imperiu. De la Traian, sunt atestați senatori de rang pretorian sau consular, cu titluri variate, în funcție de misiunea lor; sunt calificați drept *„correctori”* (cel ce reformează, cel care redresează) având responsabilități multiple asupra orașelor unei regiuni sau, mai

frecvent, asupra tuturor orașelor libere dintr-o provincie, primeau o misiune specială de la împărat, probabil mai lărgită decât a curatorilor, iar unii dintre ei aveau chiar competențe judiciare. Odată cu începutul secolului al III-lea d.Hr. apare instituția *correctores italici*, care aveau *imperium* complet, competența lor, excepțională, era unică pentru toată Italia. De la împăratul Aurelian, crearea de *correctores* pentru regiunile italice devine o funcție permanentă. Începând cu împăratul Dioclețian, există *correctores* pentru fiecare din cele 8 regiuni italice, iar din secolul al V-lea d.Hr. administratorii italici erau: 7 *consulares*, 2 *praesides*, 2 *correctores* (pentru Lucania și Apulia).

cultul imperial, își are precedente în epoca republicană, când, mai ales în Orientul elenizat, exista tradiția ca persoanelor însemnate să li se decreteze de către cetăți un adevărat cult.

În lumea greco-romană, adorarea suveranului se făcea cel mai adesea la inițiativa supușilor, sau a cetăților, nu prin decret al suveranului; împăratul se lăsa adorat, iar dacă era un tiran, își organiza propriul cult. Pentru spațiul italic, cultul lui Octavian Augustus a fost invenția unor orașe, nu o creație a puterii centrale. Împăratul roman a monopolizat acest cult; ultimul proconsul cu un cult personal fiind L. Munatius Plancus: *BCH*, XII (1888), 15 (Mylasa, în Caria). De asemenea, jocurile comemorative au fost și ele monopolizate de împărat, ultimul personaj care a dat numele său unor jocuri comemorative fiind Paullus Fabius Maximus, în timpul lui Octavian Augustus: *IGRR*, IV, 244 (Ilium). La fel ca monarhii elenistici, împăratul era numit în spațiul grec *theos,* acest apelativ situându-l între zei și oameni, asemănător sfinților creștini de mai târziu. Caracterul religios al împăratului era marcat de organizarea cultului imperial, jurământul pe numele împăratului, adorarea *genius*-ului său, purtarea focului înaintea suveranului, caracterul sacru al imaginii având drept de azil la fel ca statuile zeilor, reprezentarea împăratului cu coroană radiată. Cultul imperial era organizat în jurul divinității imperiale, împăratul fiind sanctificat după moarte (*divus Augustus*). Acesta își are

precedente în epoca republicană, când Caesar a fost sanctificat după moarte. Titlul de *divus* a fost acordat lui Caesar în anul 43 î.Hr., prin *lex Pedia* și apoi, pornind de la acest exemplu, și anumitor împărați după moarte. În provincii, cultul imperial a fost organizat prin constituirea sodalității. Acest colegiu era destinat celebrării cultului imperial; pe de altă parte, *seviri Augustales* se ocupau de cultul imperial în Occident. În fiecare an, curia orașului desemna 6 liberți importanți din oraș, pentru a se ocupa de cultul imperial, iar în Orient, *koina* erau compuse exclusiv din personaje bogate, beneficiari ai regimului, și având ca atribuții în principal celebrarea cultului imperial. Cultul imperial a introdus elemente romane: *numen Augusti*, *genius Augusti*, care era legat de cultul Romei și de cel al Larilor, celebrate mai ales în Occident. Pentru Orient, asistăm la sinteza între elementele romane ale cultului imperial, și elemente elenistice. Primul preot al cultului imperial în Syria a fost Dexandros, *„tetrarh cu onoruri regale"* (*AE*, 1976, 678).

Sanctificarea imperială a cunoscut o tendință ascendentă. Astfel, se pare că Domițian este primul care ia titlul de *dominus*, ceea ce-i conferă o preeminență asupra supușilor (apelativul *dominus* este folosit de sclavi la începutul Principatului, pentru a-l desemna pe stăpân) și titlul de *Deus*. De la Septimius Sever, titlul de *dominus* devine oficial, și de asemenea, tot ce intră în contact cu persoana imperială devine sacru – *sacer*. În perioada secolului al III-lea d.Hr. se cristalizează concepția conform căreia Imperiul este o reflectare a ierarhiei divine. Divinizarea imperială de-a lungul secolelor III-IV d.Hr. va traversa două faze succesive și distincte: 1) Faza păgână, cu monoteismul solar de influență orientală al împăratului Aurelian, Soarele fiind zeul suprem al Imperiului (*Sol dominus imperii Romani*), iar împăratul – emanația sa încarnată (*Deus et dominus natus*). 2) Faza creștină, când teoria se schimbă, dar practica persistă: împăratul își păstrează calificările religioase anterioare (de ex., epitetul de sacru), se continuă adorarea suveranului și a imaginilor sale, dar dispare ca incompatibil cu religia creștină,

ceremonialul oferirii de sacrificii divinității imperiale. Reprezentant al lui Dumnezeu pe pământ (*vicarius Dei*), imagine vie a divinității, împăratul este ca un zeu prezent. Se cere supunerea față de el ca și față de Dumnezeu (Vergiliu, *Epit. rei milit.*, II, 5).

În Occident, cultul imperial a fost organizat în felul următor: în fiecare an curia orașului desemna 6 liberți importanți din oraș pentru a se ocupa de cultul imperial (*seuiri Augustales*). Foștii seviri intrau în *ordo Augustalium*; în calitate de seviri vărsau la nominalizare *summa honoraria* și primeau *ornamenta* decurionale (Dessau, *ILS*, 6984).

curator civitatis (lat.), *„îngrijitor al orașului"*, magistrat de rang inferior, controlor al finanțelor municipale și provinciale; putea aparține ordinului senatorial, ecvestru, chiar plebeu, de obicei străin de cetatea pe care urma să o controleze. Funcție temporară, apărută probabil pe vremea Flavienilor (Domitian), atestată sigur în timpul lui Traian; cu timpul devine permanentă. Până la sfârșitul domniei lui Antoninus Pius au existat puțini *curatores civitatis*; difuzarea instituției fiind neregulată atât din punct de vedere geografic, cât și cronologic. În Orient acest magistrat este numit *„logist"*, verificator al calculelor. Domnia lui Marcus Aurelius a marcat o ruptură, cu numeroase nominalizări în Italia, Asia. Numirea în această magistratură era făcută întotdeauna de împărat, curatela urbană fiind singura funcție car putea fi exercitată de orice *„om onest"*, indiferent de rang; există curatori cu statute diverse, de la notabil, care încă nu fusese diumvir în primul oraș, până la senator, fost proconsul al Africii. De la sfârșitul secolului al III-lea d.Hr. curatela devine permanentă, curatorul fiind desemnat dintre foștii magistrați ai orașului, iar curatela anuală devine vârful *cursus*-ului local.

Atribuții: rezolva problemele pe care autoritățile locale nu le puteau rezolva, sau în provincie, unde guvernatorul nu avea posibilitatea de a le rezolva, misiunea sa era esențial financiară; supraveghea fondurile publice, controla înstrăinarea terenurilor

și imobilelor publice, era asemănător unui tutore, sancționând deciziile luate de oraș; nu avea putere judiciară.

curatores (lat.), funcționari însărcinați cu supravegherea diferitelor servicii publice; în Imperiu erau responsabili pentru calitatea drumurilor imperiale (*curatores viarum*, comisie înființată de Octavian Augustus în anul 20 î.Hr.), apeductelor (*curatores alvei Tiberis* etc.), și a lucrărilor civile (*curatores operarum publicorum*). În Imperiul Târziu și-au lărgit atribuțiile, numărul lor a crescut. În armată, *curatores* au anumite atribuții: cel mai cunoscut era *curator fisci*, însărcinat cu serviciul de casierie în cohortele pretoriene și urbane, alături de care se cuvin amintiți: *curator veteranorum, curator legionis, curator cohortis, alae, turmae, equitum*, *curator operis armentarii*, *curator scholae* (despre ale căror sarcini sursele nu dau detalii).

Un rol important în cadrul curatelelor îl aveau comisiile executive: *cura aquarum,* înființată în anul 11 î.Hr., avea 3 membri (un consular președinte și 2 pretorieni asesori) și se ocupa cu administrarea apelor la Roma; *cura aedium sacrarum et operum locorumque publicorum* (comisia edificiilor publice), în componența căreia intrau 2 membri de rang pretorian; *cura alvei et riparum Tiberis* (comisia Tibrului), creată de împăratul Tiberiu în anul 15 d.Hr., și care se ocupa cu prevenirea inundațiilor, având în structura sa 5 membri de rang consular, numiți direct de împărat – de la împăratul Traian se va numi *cura alvei et riparum Tiberis et cloacarum Urbis*. Comisiile senatoriale erau dublate de procuratori de rang ecvestru. Întreținerea drumurilor, altfel încredințată cenzorilor, depășea competența municipală. *Curatores viarum*, senatori pentru drumurile principale și cavaleri pentru celelalte, au preluat această competență, primind puteri administrative și jurisdicționale asupra teritoriilor riverane. Crearea de către împăratul Traian a serviciului *alimenta* le-a mărit puterile, deși sursele atestă prezența unui *praefectus alimentorum*.

D

decemprimi (lat.), termen ce desemna primii zece senatori, precum și demnitatea de a reprezenta cele zece curii ale tribului Ramnes. Aveau dreptul de a-și exprima deciziile înaintea celorlalți senatori. În Republica Târzie, acest titlu este acordat personajelor de rang consular și senatorilor celor mai importante ginți care beneficiau de un primat decizional. În coloniile latine, Senatul municipal avea în fruntea sa zece membri – *decemprimi* sau *primores latinarum coloniarum*. Prin *lex Iulia municipalis* se oferă o organizare unitară orașelor prin împărțirea în zece diviziuni a curiilor, iar membrii senatului vor alcătui *ordo decurionum*.

În Imperiul Târziu, reprezenta o comisie de 10 membri, însărcinată cu perceperea impozitelor, și situată în fruntea Senatului municipal.

decemviri (lat.), reprezintă un colegiu de zece magistrați însărcinați cu misiuni civile sau religioase. Existau mai multe categorii: *decemviri legibus faciendis*, care elaborau legislația scrisă (de ex., comisia decemvirală din anul 451 î.Hr., însărcinată cu fixarea în scris a normelor cutumiare existente în epoca republicană: Tit Liviu, III, 56-58); *decemviri agris dividundis*, a căror sarcină era repartizarea pământului într-o colonie (Tit Liviu, XXI, 4); *decemviri sacrorum* sau *sacris faciundis*, care aveau în grijă interpretarea cărților sibiline; *decemviri stilibus iudicandis*, cu atribuții juridice în cadrul proceselor civile.

decretum (lat.), decizie cu putere de lege; uneori este folosită și sub denumirea de *edictum*. Aceasta poate aparține: a) poporului (*lex curiata, lex centuriata, plebis scitum* – hotărâri ale adunării plebeilor cu valoare de lege începând cu *lex Hortensia*, 287 î.Hr.); b) Senatului (fiecare decizie, precum și *senatus-consulta*); c) ginților (*decreta gentilica* care conțineau prescripții private); d) adunărilor municipale; e) diferitelor instituții religioase; f) tribunilor plebei; g) magistraților; h) împăraților (v. **constitutiones**). Deciziile colegiilor sau ale diferiților magistrați

trebuiau citite poporului și expuse în Forum pe *album* (Cassius Dio, XLVII-XLVIII; Gaius, *Inst.*, IV, 46). Edictele magistraților deveneau obligatorii la începerea mandatului acestora sau din momentul votării lor. Edictele pretorilor publicate în timpul anului se numeau *edicta repentina*, cele care se reînnoiau an de an, *edicta translatitia*, iar cele care aveau o valoare neîntreruptă, *edicta perpetua*. Sistematizarea edictelor emise de pretorul urban se consumă la ordinul împăratului Hadrian, când sunt publicate de către jurisconsultul Salvius Iulianus normele aflate în vigoare – *edictum perpetuum* (reconstituit de N. Otto Senel, *Palingenesia iuris civilis*, tom II, fasc. 16, Leipzig, 1889, col. 1267 și urm.). Până în veacul al VI-lea d.Hr. apar codificări ale constituțiilor imperiale, în timpul împăratului Teodosie al II-lea (408-450): *Codex Gregorianus* (cca. 292), cuprinzând constituțiile imperiale din epoca împăratului Hadrian până în anul 291 d.Hr., *Codex Hermogenianus* (publicat se pare în anul 295), completare a celui anterior, și *Codex Theodosianus*. Cel mai consistent efort de publicare al dreptului clasic și post-clasic se asociază cu domnia împăratului Iustinian I, când apar lucrările: *Codex Justinianus*, cuprinzând legislația aflată în vigoare, reactualizată imediat după moartea împăratului în *Novelae*, *Digeste* sau *Pandectae* și *Institutes* (extrase din dreptul clasic cu scop pedagogic și nu numai).

decuma (lat.), sau *decima*, reprezenta, inițial, o zecime din prada de război închinată zeilor; ulterior, impozit în natură perceput deținătorilor de loturi din *ager publicus* sau impozit pe bunurile particulare aflate în provincii. Dreptul revocabil de a ocupa aceste loturi din pământul public (*agri decumates*), ale căror limite spațiale nu erau întodeauna fixate, îl aveau doar *possesiones* și aparținuse doar patricienilor până în anul 369 î.Hr. când plebeii dobândesc dreptul de păstorit pe aceste pământuri în schimbul unor redevențe – *scriptura* (a se vedea **scriptura**). În anul 367 î.Hr. *leges Liciniae-Sextiae* încercau o reglementare a dării în posesie a unor astfel de loturi, de a căror percepere fiscală se ocupau *quaestor*-ii ce depuneau în *aerarium* sumele

strânse (sub supravegherea edililor). Pentru patricieni aceste *decumae* erau precare și rar percepute (Tit Liviu, IV, 36 și 48, VI, 3; VII, 16). În Republica Târzie strângerea impozitelor directe este de cele mai multe ori eludată, permanentizarea ei devenind o practică imperială.

decuria (lat.), subdiviziune a vechilor triburi legendare ale Romei (Tit Liviu, I, 17; Cicero, *De Rep*., II, 8) și a vechiului Senat roman (Tit Liviu, *loc. cit*.). De asemenea, în armata regală, în care fiecare legiune avea 3 tribuni militari, corespunzători celor 3 triburi, existau 30 de centurii și 10 decurii (Varro, *De ling. lat*., V, 81), fiecare decurie oferind 10 cavaleri conduși de un decurion. Din punct de vedere juridic, prin decuria era definită una din cele trei subdiviziuni ale albumului juraților (prin *lex Aurelia* din anul 70 î.Hr.). În Senatul municipal exista o decurie electorală iar, în corporațiile profesionale, exista de asemenea o împărțire în decurii.

decuriones (lat.), în timpul Principatului, denumire a membrilor Senatului municipal. Societatea romană era structurată în ordine; în cadrul ordinului decurional, intrau la nivelul orașului, patronii acestuia (*patroni*), considerați decurioni onorifici; treapta următoare erau decurionii care mai avuseseră magistraturi municipale, apoi simplii decurioni (*pedani*) și în mod excepțional fiii lor (*praetextati*), care completau Senatul municipal. De la cealaltă denumire a Senatului municipal (*curia*) s-a încetățenit, mai ales în perioada Imperiului Târziu, termenul de *curiales*.

Componența Senatului municipal era reglată din cinci în cinci ani de către *duo (quattuor) viri (censoria potestate) quinquennales*. Din secolul al II-lea d.Hr. însă, asistăm la transformarea decurionatului în ordin ereditar, iar de la împăratul Traian, avem atestată existența decurionilor *inuiti* (înscriși împotriva voinței lor).

De la un *decurio* se aștepta să plătească *summa honoraria* orașului (un „*preț al onoarei*”), sau să susțină costul construirii edificiilor

publice. Astfel, elitele civice preluau rolul statului în comunitățile lor, creându-se ierarhii suprapuse în cadrul Imperiului. Un alt aspect în ceea ce privește ordinul decurionilor, este acela că nu exista distincție netă între ordinul ecvestru și cel decurional.

Începând cu secolul al III-lea d.Hr. asistăm la obligativitatea prestării de *munera* (sarcini publice) pentru ordinul decurional, pentru ca în perioada Imperiului Târziu, să se instituie un regim opresiv asupra membrilor acestui ordin, de unde și încercările repetate de ieșire din el, sau de evitare a cooptării.

dediticii (lat.), în vremea Republicii, desemna populația cucerită cu armele (a se vedea, de ex., Polybiu, XX, 9; XXI, 1; XXVI, 2; Tit Liviu, I, 38; IV, 30; V, 27; VI, 8; VII, 31; VIII, 1; IX, 9; XXVIII, 34; XL, 41; Caesar, *BC*, I, 27; II, 33; III, 31; Val. Max., 5, 1; Gaius, *Instit.*, I, 14 și 15). Ei vin în alianță cu Roma, în virtutea unei *lex deditionis foedus* fără drept de a încheia căsătorii mixte cu romanii sau de a întreprinde activități comerciale (*ius conubium* și *ius commercii*), beneficiind doar de drepturi private rezultate din propriile norme ale ginților.

defensor civitatis (lat.), în perioada Principatului, magistratură cu caracter temporar care apăra plebea împotriva abuzurilor în justiție, și care în Imperiul Târziu, reprezenta avocatul permanent al cetății; funcție creată de guvernul imperial, numirea fiind făcută în mod formal de prefectul Pretoriului. Unul dintre obiective era stabilirea unui control direct al guvernului imperial al administrației civice, la nivelul orașului; curând, la fel ca și curatorul, defensorul a încetat a mai fi delegat de autoritățile centrale, transformându-se în magistrat local.

Funcțiunea originară: apărarea plebei și decurionilor de *potentes* (*Codex Theodosianus* 1.10.2); probabil era ales dintre *potentes*, la început decurionii fiind excluși, pentru ca ulterior sa devină eligibili.

În Gallia secolului al V-lea d.Hr., defensorul era ales de către toți cetățenii (*consensus civium, subscriptio universorum*), și se pare că a avut puteri jurisdicționale mai mari decât oficialii

civici de secol IV d.Hr.; avea atribuții în domeniul criminal, în judecarea ofenselor împotriva proprietăților mobile și imobile; de asemenea, acțiuni civile puteau fi pornite la Curtea sa (*Codex Theodosianus*, 2. 1. 8; 2. 4. 2). În Orient, era numit de către episcop, cler, *honorati*, *possessores* și *curiales* (*CJ*, 1. 55. 8, 409). A se vedea pentru atribuțiile sale și *Codex Theodosianus* 3. 17. 3; 1. 10. 3; 2. 1. 10-12; *Novele* 15 (534, Iustinian).

Pentru Italia ostrogotă, defensorul era conducătorul local al orașului, ai cărui locuitori îi erau clienți (Cass., *Var*., 7. 11). În atribuțiile sale intrau strângerea taxelor (Cass., *Var*., 5. 14); fixarea prețurilor (Cass., *Var*., 7. 110: transportul (Cass., *Var*., 3. 49; 4. 45); obținerea de material de construcții (Cass., *Var*., 3. 9). Ultimele mențiuni ale unui *defensor civitatis* în Gallia apar într-o *formula* pentru Poitiers, în anul 805 d.Hr. În Italia, cele mai multe consilii urbane au dispărut c. 700 d.Hr., lăsându-l pe episcop, cel mai mare proprietar, conducător al orașului, iar în Bizanț, împăratul Leon al VI-lea (886-912) a abolit formal consiliile urbane.

defensor fundi (lat.), *„apărător al latifundiului"*, reprezentant al asociațiilor de coloni de pe un *fundus* (latifundiu), și însărcinat cu apărarea intereselor acestora în fața autorităților.

defensor plebis (lat.), funcție care apare în anul 368 d.Hr., cu misiunea de a proteja comunitățile de violență și injustiție.

deisis (δεισισ) – „cerere", „rugăciune" – scenă din iconografia bizantină, pătrunsă mai târziu în toată pictura ortodoxă, în care Isus Hristos apare flancat de Fecioara Maria și Sfântul Ioan Botezătorul (*Prodromos*); cei mai apropiați sfinți pe lângă Isus Hristos îl roagă pe Fiul lui Dumnezeu să intervină pe lângă Dumnezeu-Tatăl spre iertarea păcatelor tuturor muritorilor care le-au cerut ajutorul.

deme – numele vine de la vechile subdiviziuni teritoriale ale cetăților elenistice. În primele veacuri ale Imperiului Roman, ele erau organizații sportive, legate de întrecerile de pe Hipodrom,

fiecare arborându-și culoarea preferată; de aici și numele acestor facțiuni (*factiones*)*: factio prasina* (verde) asociată cu *factio russata* (roșie) și *factio veneta* (albastră) asociată cu *factio albata* (albă). Cu timpul, în Hipodrom au rămas două facțiuni: „verzii" și „albaștrii". Spre deosebire de Roma, la Constantinopol Hipodromul era și scena unei intense vieți publice, unde împărații își serbau triumfurile militare, dar erau rugați și să-și comunice voința lor poporului și să se justifice pentru politica lor. De aceea, în sec. V-VII, d.Hr. demele au un pronunțat caracter social și politic; dacă masa de manevră este compusă din plebea urbană în ambele deme, conducerea „albaștrilor" se afla în mâna aristocrației senatoriale orthodoxe în timp ce „verzii" erau conduși de elementele active de la orașe, negustori și patroni de manufacturi, cu tendințe eretice, îndeosebi monofizite. La Constantinopol, cele două deme rivale își aveau sediul în două cartiere diferite: „albaștrii" în cartierul aristocratic al Blachernelor, iar „verzii" în cartierul popular și industrial al Cornului de Aur. După secolul al VII-lea, demele decad, având un tot mai pronunțat caracter decorativ, reprezentanții lor fiind de față la marile ceremonii imperiale, fără însă să mai joace vreun rol politic.

despot *(δεσποτασ) – dominus,* „stăpân”, nu avea la origine o semnificație particulară. Începând cu Iustinian I, împărații cer supușilor să le acorde epitetul de „despot" și, în consecință, să li se prosterneze până la pământ; din acest moment, termenul este sinonim cu cel de *imperator* și apoi cu cel de *basileus* până la sfârșitul imperiului. În secolul al XII-lea Manuel Comnenul dă acest nume noii demnități create pentru Bela-Alexios, ginerele și moștenitorul său la tron, demnitate care-1 plasa pe titular îndată după împărat în ierarhia aulică. În perioada următoare, demnitatea este acordată de către împărați ginerilor, fraților și fiilor lor. Sub Paleologi titlul se devalorizează și este luat, pe lângă membrii familiei imperiale, de înalte personaje din Imperiu și de conducătorii unor principate teritoriale, cum este cazul lui Dobrotiță.

dictatura (lat.), magistratură extraordinară, temporară și nereeligibilă, care intervine în Republica Timpurie în situații de criză, acționând pentru salvarea Statului. Dictatorul, inițial personaj al ginților patriciene, este amintit în texte (Polybiu, III, 87, VI, 18; Tit Liviu, VI, 39; X, 8; Plutarh, *Camill.*, 39; Cassius Dio, fr. XXIX, 5) ca *praetor maximus* sau *magister populi* și are competențe militare și juridico-administrative deosebite (mai clar definite după tulburările care au însoțit efortul juridic al elaborării Legii celor XII Table), pe perioada mandatului său toate celelalte magistraturi în afară de tribunat fiind suspendate. Numit de unul dintre consuli pe o perioadă de numai șase luni, destituit mai devreme numai dacă pericolul care amenința Roma trecuse, are *imperium*, în virtutea căruia poate lua auspiciile, poate convoca centuriile, organiza un *dilectus*, iar pentru comanda militară, este ajutat de un *magister equitum* (a se vedea **magister equitum**). Începând cu secolul I î.Hr., dictatura a încetat să mai existe în formele sale tradiționale din punct de vedere temporal, fiind extinsă fie pe zece ani, fie pe viață (Caesar și respectiv Sylla și Caesar după bătălia de la Munda, 46 î.Hr.). Disfuncționalitățile prilejuite de aceste modificări vor sfârși prin luarea măsurii de desființare a acestei magistraturi, cu pedeapsa capitală și confiscarea patrimoniului pentru oricine ar fi îndrăznit să o reînființeze – *Lex Antonia de dictatore in perpetuum tollenda*, în anul 43 î.Hr. (App., *BC*, III, 25; Cassius Dio, XLIV, 51).

diocesis (lat.), „dioceză”, unitate teritorial-administrativă în Imperiul Târziu, creată în urma reformei administrative a împăratului Dioclețian. Existau 12 dioceze: Britannia, Gallia, Viennensis, Hispania, Italia, Pannonia, Moesia, Thracia, Pontus, Oriens, Africa, Asia, care aveau în componență circa 110 provincii. Diocezele erau conduse de *vicarii praefectorum praetorio*, cu atribuții strict civile, iar comanda militară era încredințată unor *duces*.

De la împăratul Teodosie I, existau 14 dioceze, grupate în 3 prefecturi, fiecare condusă de un prefect al Pretoriului:

praefectura per Orientem, cu diocezele: Thracia, Asiana, Pontus, Oriens, Aegyptus; *praefectura Illyrici Italiae et Africae*, cu diocezele: Africa, Italia suburbicaria (Roma), Italia Annonaria, Illyricum (Pannoniae), Dacia, Macedonia; *praefectura Gallaecia*, cu diocezele: Hispania, Septem provinciae, Gallia, Britania.

diptic, perechi de tăblițe de lemn, de fildeș sau alte materiale unite între ele în așa fel încât puteau fi deschise pentru a vedea conținutul; cele mai frumoase erau folosite pentru numirea într-o funcție înaltă, de pildă cea de consul; împărații publicau asemenea diptice. conținând cinci file, pentru a-și anunța ascensiunea la tron.

dispositiones (lat.), birou al cancelariei imperiale, creat în Imperiul Târziu; era comandat de *comes dispositionum*, fiind legat probabil direct de serviciul personal imperial și alți membri ai familiei imperiale; era un serviciu al arhivelor imperiale, incluzând și programul de vizite al împăratului.

domesticul Scholelor (δομεστικος τον Σχολαον) – comandantul șef al armatei bizantine, atestat sigur din secolul al VIII-lea d.Hr. Corpul Scholelor era cel mai important corp al gărzii personale a împăratului și unul dintre cele mai importante ale armatei centrale bizantine *(tagmata).* Din secolul al X-lea funcția se divide, fiind numiți doi domestici, unul pentru Occident, celălalt pentru Orient. La sfârșitul secolului al XI-lea această funcție se golește de conținut, transformându-se într-o simplă demnitate, care se menține în ierarhia imperială până către sfârșitul statului bizantin.

dominus (lat.), *„stăpân"*, titlu dat împăraților din perioada Imperiului Târziu. În epoca Principatului, *dominus* era termenul cu care sclavii se adresau stăpânilor, pentru ca, odată cu creșterea autoritarismului, acest termen să treacă din sfera privatului în cea a publicului. Titlul de *dominus* a fost pentru prima dată folosit în mod deschis probabil de către Domițian, fiind sigur atestat la împăratul Hadrian, pentru ca de la Septimiu Severu,

titlul să devină oficial. Diocleţian introduce *adoratio purpurae*, legată de sacralizarea persoanei imperiale. Legat de acest aspect, împăratul Domiţian este primul care utilizează şi termenul de *Deus*, pentru ca de la împăratul Septimiu Severu, tot ce intră în contact cu persoana imperială să devină sacru, *sacer*. În aceeaşi perioadă (epoca Severilor), Roma devine *Urbs sacra*, oraşul imperial prin excelenţă. Dar sacralizarea persoanei imperiale îşi are originea în cultul imperial; astfel, încă în epoca Principatului, împăratul era numit în spaţiul grec *theos* (corespondentul grec al lui *divus*), epitet care se aplica zeilor şi împăratului, şi care conferă împăratului o aparenţă divină. Principele era asemănător zeilor, dar nu era zeu; nu era nici om, ci mai degrabă asemănător sfinţilor creştini. În epoca Principatului, *dominus, rex* sau *tyrannus* erau noţiuni negative, pentru ca în Imperiul Târziu, prin aplicarea titlului de *dominus* (*Dominus noster*, prescurtat *DN* în titulatura oficială), împăratul să devină stăpânul Imperiului. În titulatura oficială, *DN* înlocuieşte *Imperator Caesar*, marcând şi pe această cale transformări ideologice profunde în legitimarea puterii.

donativum (lat.), la origine recompensă militară; începând din epoca Scipionilor, acestea îşi pierd caracterul iniţial şi devin daruri în bani acordate de generali soldaţilor; era în valoare de câteva mii sau zeci de mii de sesterţi pentru un soldat; o neglijenţă în a dărui această sumă putea costa tronul; acest dar de *„proclamare norocoasă”* era plătit soldaţilor din legiuni şi pretorienilor. Primul *donatiuum* propriu-zis a fost distribuit de împăratul Claudiu la accederea la putere (Iosif Flaviu, *Ant. Iud*., XIX, 247). Avea o valoare simbolică, iar originea sa este testamentară. *Donativa* imperiale, diferite de darurile din epoca sfârşitului Republicii, erau acordate soldaţilor; *donativum* acordat soldaţilor şi *congiarium* acordat plebei romane sunt totdeauna în pereche (Tacit, *Anale.,* XII, 41 şi XIV, 11; Suetoniu, *Nero*, 7; Pliniu cel Tânăr, *Paneg*., 25, 2: Herodot, 7, 6, 4 şi 3, 8, 4; Cassius Dio, LXXIII, 1, 5 şi VIII, 76, 1). Înainte de a deveni un cadou al

noului împărat pentru soldați, *donativum* era testamentul defunctului pentru armată și plebea romană.

Circa două secole, *donativum* a rămas semnul unor relații familiale între împărat și armată; era distribuit la fiecare accedere la putere, sau cu ocazia primirii de către moștenitorul prezumtiv al titlului de Caesar, sau când acesta atingea vârsta bărbăției. Un *donativum* putea recompensa cohortele care se dovediseră fidele în timpul unei lovituri de stat. În Imperiul Târziu donativul a devenit un supliment al soldei, distribuit în mod regulat, din cinci în cinci ani (la *quinquennalia* și *decennalia*).

drongarul flotei (δρονγαριος τον στολον*)* – amiralul șef al flotei imperiale, care cunoaște cea mai mare importanță în secolele IX-X, când Imperiul reușește să-și restaureze thalassocrația în Mediterana orientală. Când Alexie I Comnenul creează funcția de megaduce, căruia îi încredințează comanda supremă a flotei, drongarul flotei, devenit *marele drongar,* intră în subordinele megaducelui, situație care rămâne neschimbată până la sfârșitul Imperiului.

ducenarii (lat.), ofițeri care comandau două centurii. Mai târziu, denumirea desemna și unele categorii de funcționari, pe baza salariului evaluat la 200.000 de sesterți. În timpul Imperiului Târziu, *ducenarii* erau întâlniți în serviciul militar din preajma împăratului, puși sub ordinele unui *magister officiorum*.

Ducenarii făceau parte din ordinul ecvestru. Ca funcționari, la Roma *ducenarii* erau procuratorii șefi de servicii, *procurator hereditatium* (al succesiunilor), *procurator ludi magni* (al marilor jocuri), *procurator patrimonii, procurator vicesimae hereditatium, praefectus vehiculorum* (directorul poștei imperiale), *magister rei privatae, magister a studiis*. În Italia, *ducenarii* erau: prefecții flotelor pretoriene de la Misenum și Ravena, iar în provincii, procuratorii provinciilor imperiale consulare: Spania, Capadocia, Siria etc., procuratorii provinciilor imperiale pretoriene atunci când conțineau mai multe provincii: Lyonnensis, Aquitania, Belgica, cele două Germanii, Asturia,

Gallaecia, procuratorii financiari ai provinciilor senatoriale consulare (Asia, Africa), *procuratores praesides* (guvernatorii) provinciilor imperiale foste regate (ex. Thracia, Osrhoene, Mauretaniile), în Raetia, Noricum, procuratorii impozitelor indirecte în provincii (ex. *vectigal Illyrici*), IV Publica Africae, înalții funcționari din Egipt, ca *idiologus* sau *iuridicus*.

În secolul al II-lea d.Hr., au fost create noi funcții, de rang *ducenarius: a voluptatibus Augusti,* responsabilul pentru corespondența în limba greacă, *praepositi* ai recensămintelor, comandanții marii cazărmi a gladiatorilor, funcționarii însărcinați cu moștenirile principelui.

De asemenea, erau *ducenarii* comandanții flotelor de la Ravenna și Misenum, procuratorii financiari ai provinciilor imperiale Gallia Narbonensis și Hispania Citerior, ca și înalții funcționari din Egipt: marele preot al Alexandriei, marele preot al Egiptului.

duo (quattuor)viri (lat.), magistrați supremi în coloniile și municipiile romane. Pentru municipii, în mod obișnuit era aleasă o comisie de *quattuorviri*, în colonii, *duoviri*. La 5 ani, acești magistrați erau însărcinați cu alcătuirea censului municipal și atunci se numeau *duo(quoattuor)viri (censoria potestate) quinquennales*.

Nu exista un *cursus honorum* coerent în orașe, dar la duumvirat se accedea de obicei după 35-40 de ani; notabilii erau cooptați din trei categorii: veterani, fiii liberților bogați și fiii veteranilor. Competențele cele mai largi aparțineau comisiei de *duo(quattuor)viri iure dicundo*, care erau magistrați eponimi între cele două mandate ale quinquennalilor; de asemenea, sunt menționați și *duoviri aediles* (probabil exista o repartiție a sarcinilor).

duumuirales (lat.), reprezentau primii membri ai listei Senatului municipal, în grija cărora cădeau anumite aspecte privind conducerea orașului: dedicarea lăcașelor de cult, atunci când magistrații superiori însărcinați în mod uzual cu aceasta – consul, censor, pretor – nu o mai puteau efectua ca urmare a

ieșirii din magistratură (*duumuiri aedi dedicande*); identificarea locului sanctuarelor promise (*duumuiri aedi locandae*); exercitarea jurisdicției și a dreptului de aplicare a legilor în colonii, mai rar întâlniți în municipii (*duumuiri iuridicundo*).

dux (lat.), denumire dată comandanților militari cu gradele cele mai înalte sau conducătorilor militari străini. Pentru a traduce *princeps*, grecii au folosit cuvântul *dux*; de asemenea, împărații din dinastia Flavilor, cărora le displăcea titlul de *princeps*, și dornici de glorie militară, erau flatați când poeții îi numeau *dux* și *ductor*. În principiu, fiecare provincie de frontieră avea un comandant militar, *dux limitis provinciae illius* (*CIL*, III, 764 și 14450); inițial, *duces* aparțineau ordinului ecvestru, apoi au trecut în rangul clarissimilor; erau subordonați comiților.
Înainte de anul 289, Dioclețian a ridicat guvernatorilor provinciilor atribuțiile militare, pentru a le acorda ducilor. Față de epoca Principatului, diferă natura instituției ducilor: ei nu mai sunt comandanți ai armatelor de operații, ci șefi ai unor circumscripții teritoriale, cu titlul de *dux et comes*, care aveau în subordine trupele stabilite pe granițe (*limitanei, ripenses*).

dynați (δυναταυ) – trad. „puternici”, termen tehnic prin care desemnați membrii elitei sociale bizantine, folosit, cu dos în epoca de mijloc a istoriei bizantine (sec. VII-XI d.Hr.).

E

egumen, starețul unei mănăstiri.

equites (lat.), în vremea Republicii desemnau primii militari din unitățile de cavalerie care prin reforma lui Servius, conform tradiției, sunt împărțiți în 18 centurii (Tit Liviu, I, 43; Cicero, *De rep.*, II, 22). Recunoașterea statutului de cavaler (*recognoscere equitum* sau *recensere equites*) este asociată cu acțiunea de recenzare a populației și avea loc în Forum (Tit Liviu, I, 44; Cassius Dio, LV, 31). Cavalerul se prezenta în fața censorului cu calul, pentru hrana căruia primea o indemnizație din partea

statului – *aes hordearium* – în schimbul căreia avea obligația întreținerii animalului. Camillus va introduce practica plății trupelor de cavaleri, sumă ce era dedusă din *aes hordearium*. Criteriile de selecție pentru a deveni cavaler erau vârsta, aptitudinile, onoarea personală și a ginții din care făceau parte, dar și statutul juridic. Simbolurile prin care se recunoștea statutul de cavaler erau toga cu tivul îngust și portul inelului; de la Gaius Gracchus, cavalerii au drept de a purta inel de aur, la fel ca senatorii și locuri rezervate la spectacolele de teatru – privilegiu suprimat de Sylla și restabilit în anul 69 î.Hr. prin plebiscit de tribunul L. Roscius Otho. Prin *lex Sempronia* (123 î.Hr.- App., *BC*, II, 22) cavalerii pătrund în tribunalele cu jurați. Până la războiul social (a se vedea **războiul cu socii**), cavalerii intrau în categoria centuriilor prerogative (pentru evoluția acestei categorii în epoca imperială, a se vedea **ordo equester**).

epibole (επιβολι) – instituție fundamentală în sistemul fiscal bizantin care asigura strângerea integrală a impozitelor datorate de o comunitate statului. Satul bizantin (chorion) constituia, între altele, o unitate fiscală, membrii comunității rurale fiind răspunzători solidar pentru plata integrală a impozitului datorat statului, inclusiv pentru pământurile sterpe ori abandonate ca și pentru membrii ei strâmtorați din punct de vedere financiar. Organul de stat stabilea suma globală a impozitului, care urma să fie ridicată da la comunitate, după un îndoit criteriu – întinderea pământurilor aflate în posesia ei și numărul familiilor care o compuneau. La sfârșit, conducerea comunității defalca această sumă pe membrii ei, obligându-se totodată să o încaseze integral. Instituția, care a furnizat o remarcabilă capacitate de rezistență comunităților rurale libere, este atestată pentru prima dată în Egiptul roman și este universal în vigoare sub Iustinian. Ea cunoaște însă apogeul în secolele VII-X, când împărații se sprijină pe țărănimea liberă, căreia îi datorau salvarea statului bizantin în fața primejdiei externe. Decăderea micii proprietăți libere și creșterea puterii

dinayților după secolul al X-lea alterează instituția, dar ea rămâne în vigoare în satul bizantin până la căderea Imperiului.

epulones (lat.), colegiu sacerdotal, înființat în anul 196 î.Hr., la propunerea tribunului plebei C. Licinius Lucullus, alcătuit inițial din trei (Tit Liviu, XXIII, 42,1; Cicero, *De orat.*, III, 19, 73 – *lex Licinia de creandis triumviris epulonibus*), apoi, la o dată incertă, probabil din vremea lui Sylla, din 7 membri. Titulatura consacrată acestui colegiu, furnizată de sursele literare și epigrafice, este de *septemviri epulones*, chiar dacă, temporar, Caesar va ridica numărul lor la zece (Cassius Dio, XLIII, 51). Numirea în cadrul asociației se face prin cooptare (practică regulată pentru sacerdoțiile romane), dar din anul 104 î.Hr., prin *Lex Domitia* se optează pentru eligibilitatea exprimată de un număr de 27 de triburi trase la sorți (lege abrogată între anii 81-63 î.Hr., repusă în funcție de T. Ateius Labienus și reconfirmată de Caesar în anul 45 î.Hr.). Sarcina oficială principală a epulonilor era de a pregăti banchetele sacre oferite în timpul sărbătorilor lui Jupiter.

eremit, formă de monahism în care călugărul duce o viață solitară, de obicei într-un loc izolat, de exemplu, în deșert sau în munți.

exarh – instituție apărută în teritoriile bizantine din Africa și Italia la sfârșitul secolului al VI-lea d.Hr. sub Mauriciu, care anunță noua ordine a *themelor* din veacul următor. Exarhul are putere deplină civilă, militară și chiar religioasă în teritoriul guvernat. Crearea exarhatelor a fost determinată de primejdia longobardă și berberă în Italia și, respectiv în Africa, unde autoritățile din Constantinopol nu puteau interveni rapid și eficace.

exercitus (lat.), armata romană; din punct de vedere militar, structura inițială a Romei era alcătuită din patricieni, organizați pe legiuni care cuprindeau câte 3.000 de soldați, căci fiecare trib (*Ramnes, Tities, Luceres*) avea obligația de a furniza 1.000 de pedeștri și 100 de cavaleri (tribul era împărțit în 10 curii, fiecărei curii corespunzându-i o centurie alcătuită din 100 de pedestrași

și 10 cavaleri – Varro, *De ling. latin.*, V, 89; Dion. Hal., II, 2, 16; Plutarh, *Rom.*, 13). *Dilectus* sau convocarea trupelor era un atribut regal. Această realitate pare a rămâne operantă până la regândirea corpului civic atribuită regelui Servius Tullius, care modifică structura comunității romane bazată pe decurii, curii, *gentes*, triburi, introducând 6 clase censitare, alcătuite din proprietari funciari trecuți de 26 de ani, din care numai primele 5 oferă contingente militare, ultima, așa numiții *capite censi* sau *proletares* neputând participa la un *dilectus*. Unitatea fundamentală a armatei rămâne *centuria*, distribuirea pe câmpul de luptă urmărind îndeaproape ierarhiile civice. Primele rânduri combatante cuprindeau cele 80 de centurii ale primei clase censitare, cărora li se adăugau 18 centurii de cavaleri, și 20 de centurii asociate celei de-a doua clase censitare (care aveau armura completă, cască, cuirasă, scut rotund, jambiere). Urmau centuriile claselor censitare a 3-a și a 4-a (purtătoare ale unui echipament militar similar, cu excepția scutului care era pătrat și nu aveau cuirasă), apoi centuriile ultimei categorii censitare (cărora, comparativ cu echipamentul centuriilor anterioare, le lipseau jambierele). Existau 5 centurii suplimentare: 2 de *fabrii* (atașate primelor două clase), 1 de *cornicines*, 1 de *tubicines* și 1 de *accensi uelati*. În interiorul fiecărei unități censitare există o împărțire în funcție de vârstă, astfel, textele amintesc pentru prima categorie anunțată 40 de centurii de *seniores* și 40 de *iuniores*, realitate întâlnită și în clasele ulterioare (Tit Liviu, I, 43; Dion. Hal., IV, 16 și urm.). Construcția militară serviană suferă modificări în timpul războaielor purtate în Italia, probabil între moartea lui Camillus și confruntarea cu Pyrrhus; inovațiile militare introduc pe câmpul de luptă criteriul vârstei, în sensul că cei tineri sunt prezenți acum în prima linie – *hastati*, adulții în a doua linie – *principes*, iar cei mai în vârstă, *triarii* sau *pilanii* ocupă a treia linie. Infanteria este împărțită în manipuli separați prin spații de manevră. Deși fenomenul mercenariatului nu este străin armatei romane (cf. infra), până la finele Republicii (reforma lui

C. Marius – 107 î.Hr.), regula generală rămâne condiționarea calității de soldat în legiunile romane de statutul civic. Înrolarea voluntară pe care Marius o introduce ca principalul mod de a strânge armata, va permite accesul neîngrădit al celor numiți *capite censi*. Legiunile devin un corp relativ omogen de soldați, al căror nucleu îl vor constitui manipulii, ca unitate tactică (vechea ierarhie se mai păstrează doar la nivelul centuriilor). Marius ridică numărul legionarilor la 6.200, în vreme ce Iulius Caesar îl stabilește la 6.000. Legiunile erau împărțite în 10 cohorte, compuse din 600 de soldați. Fiecare cohortă cuprinde 3 manipuli sau 6 centurii (un manipul este similar cu două centurii). Cei 300 de cavaleri dispuși în 10 *turmae* de câte 30 de persoane întregeau corpul combativ roman. Sursele amintesc o categorie subdivizionară a infanteriei, așa numiții *velites*, necunoscută până în anul 111 î.Hr., la asediul Capuei de către F. Flaccus, a cărei intervenție a fost, probabil, dictată de dificultățile luptei. Această categorie (ideea se pare că i-a aparținut centurionului C. Navius) era o trupă mixtă, formată din pedestrași și cavaleri, neîmpărțită în manipuli, și recrutată din rândul celor cu cens scăzut (Polybiu, VI, 21). Fiecărei centurii îi erau în mod egal repartizați aproximativ 20 de *velites* care, în general, păzeau *„porțile”* exterioare ale taberei militare. Ultima mențiune a lor se plasează în vremea războaielor iugurtine (Sallautius., *Iug*., XLVI, 7 și 105), se pare că Marius îi desființează. Deseori este semnalată intervenția unor corpuri de elită, pedestrași și cavaleri, *extraordinarii*, împrumutați de legiunile aliate (Polybiu, VI, 26; Tit Liviu, III, 62; VII, 7; X, 36; Plutarh, *Paul. Aem*., 15), cu roluri diverse: misiuni de recunoaștere (Polybiu, X, 34; Tit Liviu, XXVII, 26), protecția taberei militare și a cartierului general (Polybiu, VI, 31), escorta ofițerilor (Tit Liviu, II, 20; XL, 31) sau ca avangardă ori ariergardă (Polybiu, VI, 40). Alături de soldații combatanții izvoarele antice mărturisesc existența unui numeros personal auxiliar cu diferite sarcini, de la cele topometrice până la cele religioase. În timpul Republicii durata serviciului militar varia

între 20-25 de ani, începând de la vârsta majoratului (20 sau după *lex Plaetoria* din anul 191 î.Hr. – 25 de ani). Participarea la război este remunerată (din tezaurul public care va conține un sector special, *aerarium militare*, încă din epoca republicană, aflat sub supravegherea unor *quaestores* – Cicero, *Verr*., I, 15, 40) potrivit surselor încă de la asediul cetății Veii (Tit Liviu, IV, 59; V, 4; VIII, 8; Diod. Sic., XIV, 16), în timpul lui Polybiu, secolul al II-lea î.Hr. solda este de 2 oboli pe zi, adică 1.200 de ași sau 120 (alte surse dau 150) de denari pe an (Polybiu., VI, 39), Iulius Caesar o dublează la circa 225 denari anual (Suetoniu, *Caes.,* 26) iar, în epoca imperială ea se va fixa la 300 de denari plătibili în trei rate. Cel mai important aspect material, ca rezultat al unei activități militare, este, însă, *praemia militiae,* care consta la sfârșitul Republicii din recompense funciare (ulterior, în Imperiu ele vor fi substituite cu sume de bani). Evidența acestor recompense este, de regulă, întocmită de comandantul militar care beneficiază, astfel, de o adeziune tot mai crescândă din partea soldaților, cu atât mai motivați după reforma mariană, când grosul trupelor îl formează proletarii. Atașamentul față de general va constitui, în tot cursul veacului I î.Hr., un instrument, deosebit de eficace pentru construirea unui capital electoral, fructificat politic, cel mai adesea, în formulele violente ale războaielor civile care au marcat ultimul secol republican.

În perioada Principatului, armata romană cuprindea aproximativ 350-400.000 de oameni. Ea a fost unul din principalele mijloace prin care Roma și-a impus dominația asupra lumii antice. După expansiunea romană din epoca republicană, rolul armatei se schimbă. Dacă în perioada expansiunii, armata era principalul factor în extinderea dominației romane, în epoca Principatului asistăm la transformarea armatei în factor de menținere a acesteia. Pe de altă parte, este recunoscut astăzi rolul esențial al armatei imperiale în ceea ce privește romanizarea teritoriilor cucerite. Cantonate în castre de piatră de la împăratul Claudiu, trupele

devin factori în urbanizarea și romanizarea regiunilor avute în grijă.

Din punct de vedere juridic, doar cetățenilor romani le era permis accesul în legiuni. Totuși, peregrini naturalizați artificial au fost încorporați în legiuni, dovadă a scăderii interesului cetățenilor pentru cariera militară.

Importanța acordată de principi armatei ca factor de putere este manifestată chiar din titlurile asumate. Astfel, încă din anul 38 î.Hr., Octavian Augustus primește titlul de *Imperator Caesar* (monedele lui Agrippa în Gallia, 38 î.Hr.: *BMC, R. Rep*., II, 411 ff.), pe care îl include în numele său. Pe de altă parte, victoria militară este una din calitățile esențiale ale unui împărat capabil, victorie manifestată în titulatura imperială prin asumarea titlului de *imperator*, sau calitatea de *victor* (învingător) al barbarilor (titluri ca *Germanicus, Dacicus, Parthicus* etc., se regăsesc de obicei în titulatura imperială).

Odată cu instalarea monarhiei, soldații intră în clientela imperială (a se vedea **cliens**), fiind legați de împărat prin jurământul de credință. Pe de altă parte, împăratul își păstrează monopolul triumfului militar, generalii obținând victoriile în numele împăratului. Caracterul decisiv al armatei ca factor de putere a fost evident în decursul epocii imperiale. Instabilitatea monarhiei a fost evidențiată ca rezultat direct al intervenției militarilor în lupta pentru putere. Primul moment al intervenției militarilor în jocul politic este așa-numitul an al celor patru împărați (anul 68 d.Hr.), când, pentru prima oară, armata reușește să-și impună candidatul. În timpul Flavilor, caracterul militar al monarhiei se accentuează; împărații cărora le displăcea titlul de *princeps*, și dornici de glorie militară, erau flatați când poeții îi numeau „*dux*” și „*ductor*”. În aceeași perioadă, triumful militar devine „*piatra unghiulară*” a propagandei imperiale. Pe de altă parte, asistăm la sedentarizarea trupelor, în contact direct cu barbarii, iar în aceste zone de contact au fost stabilite sisteme defensive liniare

rigide (*limes*), care vor deveni regula începând de la împăratul Hadrian.

De la împăratul Marcus Aurelius, Imperiul a pierdut inițiativa în unele sectoare, văzându-se confruntat cu pericolul barbar. Creșterea rolului militarilor devine manifest odată cu accederea împăratului Septimiu Severu la putere. El a emis o serie de măsuri, favorizând militarii din legiuni. O primă măsură a fost posibilitatea pentru soldați de a se căsători legal. Același împărat a înlocuit soldații din garda pretoriană cu soldați din legiuni. La nivel superior, asistăm la creșterea rolului militarilor, de la centurion în sus. Împăratul Septimiu Severu a permis centurionilor și *principales* să poarte un inel de aur, simbol al cavalerilor (Herodot, 3, 8, 5), iar în cadrul statului major, asistăm la înlocuirea *comites* senatoriali cu cavaleri.

Criza secolului al III-lea d.Hr. a fost de multe ori definită ca fiind *„anarhia militară"*. În această perioadă, militarii devin un factor decisiv al puterii. Calitatea militară, vitejia personală a împăraților prevalează, marcând schimbări decisive în mentalitatea epocii. Pericolul barbar a marcat creșterea importanței armatei, militarii conștientizând rolul de factor de putere pe care-l au. Astfel, asistăm la transformarea armatelor în armate regionale, datorită schimbării modalității de recrutare, fenomen care și-a avut începutul în perioada împăratului Hadrian. De asemenea, integrarea barbarilor în armată, mai ales de origine germanică, va duce la fenomenul cunoscut în istoriografia modernă ca *„germanizarea"* armatei, fenomen care va atinge apogeul la sfârșitul secolului al IV-lea d.Hr. Pericolul extern va aduce și el mutații profunde în structura armatei. Reforma lui Gallienus (261-262 d.Hr.) va încerca adaptarea armatei la noile condiții. Acest împărat a creat un corp de cavalerie mobilă, după model persan (*cataphractarii*). Pe de altă parte, conflictul militarilor cu aristocrația senatorială va duce la excluderea de către același împărat a senatorilor de la comanda militară, aceștia fiind înlocuiți cu persoane aparținând ordinului ecvestru.

Începând cu împăratul Dioclețian, putem vorbi de apariția unei „*caste militare*”. Cu toate că militarii nu aparțineau straturilor superioare sociale, aveau anumite privilegii. De la Dioclețian, a fost mărit numărul soldaților, și asistăm la reorganizarea armatei. În continuarea reformelor inițiate de Gallienus, Dioclețian a întărit considerabil trupele de la frontiere (*limitanei*), și a creat *exercitus comitatensis*, armata de campanie, care în decursul Imperiului Târziu era deseori condusă direct de împărat.

În epoca Imperiului Târziu, *viri militares* intră în ordinul senatorial, iar consulatul este degradat prin admiterea generalilor barbari. La nivel general, asistăm la o barbarizare accentuată a armatei, ce va atinge apogeul la sfârșitul secolului al IV-lea d.Hr.

Organizarea armatei de epocă imperială:

Structura armatei romane este deosebit de complexă. În mare, armata se împărțea în legiuni și trupe auxiliare.

Legiunile erau comandate de *leg(atus) Aug(usti) leg(ionis*), senator fost *praetor*, cu excepția Egiptului. O legiune avea circa 5.000 de oameni (toți cetățeni romani, infanteriști, și 120 de călăreți, până la Gallienus). Ea a fost organizată în 10 cohorte a câte 3 manipule sau 6 centurii fiecare (cohorta I avea 5 centurii duble), la care se adăuga un detașament de veterani. Drept comandanți, existau 59 de centurioni (cel mai înalt în grad era primipilul), un tribun *sexmenstris* comandant al cavaleriei, 5 tribuni *angusticlavii* (din ordinul ecvestru), un tribun *laticlavus* (din ordinul senatorial) și un prefect al taberei. Fiecare legiune avea un număr și un epitet permanent, iar un soldat se definea printre altele și prin centuria sa.

Trupele auxiliare (*auxilia*) erau compuse din peregrini (necetățeni), fiind constituite în epoca republicană în cazuri excepționale (Polybiu, VI, 31; Tit Liviu., XXII, 37; XXIV, 49), devenite trupe permanente în epoca imperială. În timpul Republicii Târzii, este semnalată prezența acestor neromani în armatele lui Marius, Iulius Caesar (Caesar, *BG*, II, 7, 10; VII, 65,

13) sau Pompei (App., *BC*, III, 4, care vorbea de 700 de cavaleri auxiliari și 3000 de *archeis* din Creta, Pont, Siria, Sparta, aflați la dispoziția lui Pompei). În epoca imperială, *auxilia* cuprindeau *alae* (*ala* = 500 sau 1.000 de oameni), unități de cavalerie împărțite în *turmae* (cu 16 sau 24 de călăreți), comandate de un prefect din ordinul ecvestru. *Turmae*-le erau numite după numele decurionului.

Cohortes (o *cohors*= 500-1.000 de oameni), unități de infanterie împărțite în centurii (6 sau 10 centurii), erau comandate de un prefect sau tribun din ordinul ecvestru. Centuriile erau numite după centurionul lor (la care se adăuga un *centurio princeps*). Unele unități erau *equitatae*, parțial având în componență călăreți, în următoarea formulă: 6/10 centurii și 3/6 *turmae*.

Numeri erau unități specializate, în general de infanterie ușoară (de mărime variabilă, adesea de 200-500 oameni). Putem găsi printre ele unități însărcinate cu garda ofițerilor (*singulares*). De la împăratul Hadrian, *numeri* se transformă în unități care își păstrează caracterul etnic în ceea ce privește armamentul și tehnica de luptă.

Toate aceste unități erau denumite după numele populației unde au fost recrutate la origine, sau după numele celui care le-a creat, sau (doar pentru *numeri*), după numele locului unde erau cantonate.

În cazul în care o unitate auxiliară este denumită *c(iuium) R(omanorum*), aceasta se întâmplă doar după ce toți membrii săi au dobândit cetățenia romană.

Flota (*classis*) era italică (cantonată la Misenum și Ravena), sau din provincii (Germania, Pannonia, Britannia etc.). Fiecare escadră italică era comandată de un prefect aparținând ordinului ecvestru, asistat de un subprefect, de navarhi, și un trierarh pe vas. Flotele provinciale erau încredințate centurionilor legionari, detașați pentru această funcție, și prefecților de rang ecvestru.

În afara acestor trupe, mai exista și garnizoana Romei. Aceasta era compusă din:

a) cohortele pretoriene; existau nouă cohorte pretoriene în timpul lui Octavian Augustus, șaisprezece în anul 69 d.Hr., nouă în timpul lui Vespasian, zece în timpul lui Domițian. Cel mai adesea, o cohortă număra 500 de oameni, fiecare cu un tribun din ordinul ecvestru, și șase centurioni. Septimiu Sever le-a dublat numărul, transformând cohortele în milliare, și schimbând modalitatea de recrutare (a introdus soldații din legiuni). Cohortele pretoriene erau concentrate pe Viminal (Seianus, prefectul Pretoriului în timpul împăratului Tiberiu, le-a adus la Roma). Se presupunea că aceste trupe reprezintă elita armatei romane și au avut un rol foarte important în proclamarea a numeroși împărați (a se vedea și **pretorieni**).
b) cohortele urbane: erau însărcinate cu poliția orașului, fiind formate trei cohorte (număr variabil, puteau fi maximum șapte), sub ordinele lui *praefectus Urbi* (senator de rang consular). Din secolul al II-lea d.Hr., ele au trecut în sub ordinele prefectului Pretoriului. Fiecare cohortă urbană era comandată de un tribun, ajutat de șase centurioni.
c) cohortele vigililor, erau însărcinate cu poliția nocturnă și serviciul de pompieri, însumând șapte cohorte, fiecare responsabilă de două din cele 14 regiuni ale Romei. Aveau la conducere un tribun, ajutat de șapte centurioni.
În afara acestor trupe, mai exista garda personală a împăratului (*corporis custodes*), formată din germani, mai ales batavi. Aceasta a fost înlocuită în epoca Flavilor cu un *numerus* de *equites singulares*, pus sub ordinele prefectului Pretoriului. De la începutul secolului al III-lea d.Hr., apar trupele de *protectores*, pentru ca, probabil înainte de Dioclețian, garda imperială să conțină atât *protectores* (trupe de cavalerie), cât și *domestici* (trupe de infanterie). Începând cu Constantin cel Mare, cohortele pretoriene au fost înlocuite (în anul 312 d.Hr.) cu scholele palatine, puse sub ordinele lui *magister officiorum*.
Pe lângă toate aceste trupe, în timpul lui Octavian Augustus au fost înrolați numeroși sclavi eliberați, în formațiuni separate, cunoscute sub numele de *cohortes voluntariorum* (a se vedea

pentru menționarea lor, Velleius, 2, 110, 7; Cassius Dio, XXXV, 31, 1; Suet., *Aug*., 25, 2; Macrob., *Sat*., 1, 11, 32).

Structura ierarhică a armatei romane:

a) categoria militară inferioară: soldat, apoi *principalis* (subofițer); *optio*, locotenent al centurionului, în infanterie; *duplicarius, sesquiplicarius*, locotenenți ai decurionului în cavalerie; *tesserarius*, însărcinat cu primirea cuvântului de ordine; *aquilifer, signifer, imaginifer*, port-drapel; *doctor, campidoctor, exercitator*, instructori; *cornicularius, singularis, secutor tribuni, adiutor tribuni*, subofițer de ordonanță ai ofițerilor superiori sau generalilor; în birouri, *librarius, notarius, codicillarius*, contabili; *tabularius, capsarius*, casieri; *horrearius, pequarius, lanius*, atașați la serviciul de intendență; *armorum custos*, angajat al armureriei; *optio valetudinarii*, detașat la infirmerie.

b) ofițeri subalterni: centurion (infanterie), decurion (cavalerie); centurionii comandanți de manipule erau superiori, centurion *primipilus* având o situație excepțională; *praefectus castrorum*, funcție adesea încredințată centurionilor. De la împăratul Hadrian, în fruntea trupelor de numeri se află *praepositi*, foști centurioni. Comanda *vexillationes* (unități detașate din legiune) era încredințată ducilor.

Pentru lexicul termenilor militari, a se vede anexa 1.

exkoubitores/exkoubitoi, garda imperială, garda de corp a împăratului, creată de Leon I și păstrată cel puțin până în secolul al XI-lea d.Hr.

exkousseia (εχψοθσσεια) – imunitate. Imunitatea bizantină are un întreit caracter: fiscal, judiciar și administrativ. Cea mai veche și mai răspândită formă este imunitatea fiscală, atestată pentru prima dată în timpul domniei lui Vasile I Macedoneanul/ Bulgaroctonul. Deplină sau parțială, scutirea fiscală este concedată de stat marilor proprietari eclesiastici și laici. Imunitatea judiciară și administrativă este atestată, cu deosebire, în ultimele veacuri ale istoriei bizantine, autoritatea

centrală păstrînd însă, de cele mai multe ori, deplină competență în cazurile de asasinat, viol de fecioară etc. Exkousseia, în tripla ei ipostază, atinge apogeul în secolele XII-XV d.Hr, când diferențierea societății bizantine cunoaște un curs accelerat.

F

fetiales (lat.), reprezintă colegiul sacerdotal alcătuit din 20 de membri dintre care unul deținea o poziție preeminentă în calitate de *pater patratus*, care girau comportamentul militar roman, în virtutea lui *ius fetiale*. Tradiția atribuie pe rând constituirea acestui colegiu lui Tullus Hostilius sau Ancus Martius, legând existența lui de vocația războinică a Romei care își elaborează concepția de război drept – *bellum iustum* – purtat pentru recuperarea a ceea ce aparține de drept Statului roman sau aliaților acestuia. De regulă motivele suficiente pentru declararea unui război erau: asistența unui aliat aflat în pericol, amenințări externe ori violarea teritoriilor frontaliere proprii sau ale aliaților. Ofensa adusă Statului roman reclama impunerea, prin puterea cuvântului, într-o primă fază, a stării de război. Declararea oficială a ostilităților era precedată, cel puțin teoretic, de legitimarea divină a acțiunii și cererea prealabilă a satisfacției. În acest moment prealabil intervin competențele antebelice ale fețialilor, pe care îi regăsim *post factum* și la încheierea tratatelor de pace, însoțind reprezentanții politici. Sursele romane îl amintesc pe regele equilor, Erresius, ca primul care ar fi stabilit atribuțiile fețiale (Tit Liviu, I, 24 și 32; Pliniu cel Bătrân, *Nat. Hist*., XXV, 105; Servius, *ad Aen*., IX, 52; X, 14; XII, 120). Roma ar fi împrumutat de la Erresius știința declanșării ostilităților, care cuprinde un ritual complex. Fețialii urcau mai întâi pe Capitoliu, cerând regelui (în epoca regală), consulului ori pretorului (în timpul Republicii) sau împăratului permisiunea de a culege iarba sacră – *sagmina verbere* care simboliza pământul Romei, mai târziu al Italiei – cerere

parafată printr-un decret senatorial. Apoi delegația fețialilor se deplasa la frontiera inamică unde *pater patratus* cerea restabilirea situației deteriorate. Răgazul de 10 sau 30 de zile acordat acestei restabiliri este urmat de un al doilea avertisment, redactat în termeni ultimativi, a cărui eludare ducea la părăsirea pământului străin de către fețiali, întoarcerea lor la Roma, consultarea cu factorii de decizie politică și o nouă deplasare în zona de contact cu dușmanul, unde *pater patratus* aruncă lancea războiului în solul inamic. Pentru situațiile în care acesta din urmă se afla la mari distanțe, se apela la diverse artificii, ca în timpul războiului dintre Roma și armatele lui Pyrrhus, aliatul Tarentului, când un prizonier este obligat să cumpere un metru pătrat de pământ în *Circus Flaminius*, locul unde, în virtutea dreptului fețial, se arunca lancea războiului. În ultimele secole republicane, ca urmare a complicării și multiplicării fronturilor de confruntare militară ale Romei, există tendința de transmitere a acestor competențe personajelor pretoriene. Întreaga activitate militară a Romei se desfășura în principiu sub semnul protecției divine, a zeităților fidelității loiale, a bunei credințe, iar intervenția preoților fețiali garanta caracterul civilizat și just al războiului purtat de romani.

filioque, termen latin care înseamnă „și de la Fiul”, referitor la purcederea Spiritului/Duhului Sfânt, adăugat de Biserica latină în textul Crezului de la Niceea. El a fost unul dintre cele mai importante puncte teologice de dispută între papalitate și Biserica bizantină.

flamen – flamines (lat.), preoți care servesc cultele arhaice ale Romei. Există în total 15 flamini, dintre care trei sunt majori și atașați cultelor vechii triade romane, Jupiter – Marte – Quirinus. Dintre aceștia cel mai important este *Flamen Dialis*, asociat cultului lui Jupiter (sărbătorile de la finele fiecărei luni, *Vinalia* – 23 aprilie și 19 august, *Floralia* – 29 aprilie, *Robigalia* – 25 august, *Meditrinalia* – 11 octombrie), care trebuie să se detașeze de tot

ceea ce este uman, neputându-i-se, astfel, cere depunerea unui jurământ care l-ar lega de oricine și orice altceva decât Jupiter (Tit Liviu, XXXI, 50; Plutarh, *Quest. Rom.*, 44; A. Gell., *Nopți attice*, X, 15, 5). De pildă, în anul 200 î.Hr. alegerea lui Flamen Dialis ca edil curul a impus suspendarea pe perioada mandatului a atribuțiilor sacerdotale (Tit Liviu, XXXI, 50). Ales de *Pontifex Maximus*, *Flamen Dialis* reprezintă, alături de soția sa, *Flaminica Dialis*, (despărțirea de ea prin divorț sau decesul acesteia, atrăgea după sine retragerea calității de preot al lui Jupiter), emblema cuplului sacru Jupiter – Junona. Vestimentația flaminului lui Jupiter este lipsită de noduri, haina sa prinzându-se cu fibule de bronz și centură; poartă inel de aur gol pe dinăuntru, numai un om liber îl poate ajuta să se îmbrace și să-și aranjeze părul sau barba, nu se poate dezbrăca în public, îi este interzis orice contact cu cadavre sau lucruri care au aparținut defuncților. Acestor interdicții vestimentare și comportamentale li se adaugă prohibiții alimentare, toate aplicându-se și în ceea ce o privește pe soția sa. Rezident în casa lui Jupiter pe care nu o poate părăsi spre a se stabili în altă locuință, cuplul Flamen-Flaminica reprezintă reperul moral al familiei patriciene tradiționale.

"**foc grecesc**" trad. „foc lichid" – lichid inflamator, care ardea pe apă și era folosit contra vaselor dușmane. Descoperitorul lui este Callinicus, sirian din Baalbek (Heliopolis), care aduce invenția la Constantinopol către anul 670 d.Hr. Refugiindu-se din fața arabilor; grație invenției sale, forțele bizantine aveau să respingă cu succes marile asalturi arabe asupra metropolei imperiale din anii 674-678 și 717-718 d.Hr., iar apoi să-și restabilească treptat thalassocrația în Mediterana. Conform unui tratat din secolul al IX-lea d.Hr. focul grecesc era compus din sulf, salpetru și petrol. Din analiza efectelor descrise de sursele contemporane – tragere instantanee, explozii puternice, aruncarea fulgerătoare a materiei inflamatoare – este vorba, probabil, de un amestec detonator de felul pulberii moderne din care nu lipsea petrolul, care ardea pe apă. Amestecul era

aruncat asupra vaselor de lemn cu ajutorul unor tuburi lungi și mobile *(siphones),* care ieșeau de la prora corabiei prin gura unui leu din bronz aurit. Nu se cunoaște natura propulsorului, probabil un amestec detonator. În sececolul al IX-lea arabii cunoșteau deja secretul focului grecesc și-1 foloseau cu succes în luptele pe mare.

foedus (lat.), termen care desemna stabilirea unor raporturi juridice între Roma și alte populații, referitoare în principal la autonomia, dreptul de a bate monedă, exceptare de la serviciul militar, jurisdicție, dreptul de a primi exilați (Polybiu, VI, 14, 8; Tit Liviu, XLIII, 2, 10), precum și toate convențiile internaționale ale Romei rezultate ale acțiunii de *deditio*. Astfel de raporturi aveau în centrul lor *amicitia*, dreptul de găzduire (*ius hospitium*), dar și alianțe cu caracter ofensiv și defensiv. Părțile contractante se numeau *foederati*. Terminologia latină a tratatelor, și corespondentele grecești identificabile în opera lui Polybius sau în evidența epigrafică, transmit existența a două tipuri de tratate cu care Roma a operat în epoca republicană în relațiile sale internaționale. Actele întocmite cu un regim juridic paritar între Roma și partenerii săi, beneficiari ai lui *ius conubii* și *ius commercii* – *foedus aequum*, și cele care conțineau preeminența Romei față de aliații săi. În condiții inegale, superioritatea romană era subliniată prin așa-numitul *foedus iniquum* (Polybiu, XXII, 15) iar federații dobândeau un statut similar cu al clienților. Parteneriatul inegal cu Roma însemna recunoașterea implicită a clauzei majestății poporului roman, clauză pe care în practică Roma o vehiculează ca o stare diplomatică curentă, indiferent de tipul de *foedus* încheiat. Existau și tratate cu regi străini (de exemplu cel încheiat în anul 273 î.Hr. cu Ptolemeu Philadelphos – Cassius Dio, *Fragm*., 147 – sau cel dintre Roma și Hieron al Syracuzei, în anul 262 î.Hr. – Polybiu, I, 16) sau cu orașe libere, aliate ale Romei – *civitates foederatae* – scutite de impozite, dar care aveau obligativitatea furnizării de contingente militare. *Foedera aequa* cunoscute pentru epoca republicană încep în anul 493/443 î.Hr., prin *Foedus Cassianus*

(Tit Liviu, VIII, 4, 2-3), între Roma și Liga Latină, și continuă cu semnarea unor tratate similare cu: Massilia, cca. 386 î.Hr., sau puțin după (Iustinus, XLIII, 5, 10), Capua, în anul 343 î.Hr. (Tit Liviu, XXIII, 5, 9), samniții, în anul 321 î.Hr. Tit Liviu, IX, 4, 1-5), Heracleea, în anul 278 î.Hr. (Cicero, *Pro Arch.*, 6-7; *Pro Balbo*, 50), Camerinum, înainte de anul 205 î.Hr. (Tit Liviu, XXVIII, 45, 20; Cicero, *Pro Balbo*, 46; *CIL*, XI, 5631), Liga Aheeană, în anul 194-193 (cel mai devreme 196 î.Hr.) (Tit Liviu, XXXIX, 37, 10). Până la Octavian Augustus, cele mai cunoscute *foedera iniquum* sunt cele cu: Teanum Apulum, în anul 317 î.Hr. (Tit Liviu, IX, 20, 8), Liga Aetoliană, în anul 189 î.Hr. (Polybiu, XXI, 32; Tit Liviu, XXXVIII, 11), Gades, în anul 78 î.Hr., de fapt reînnoirea unui tratat mai vechi (Cicero, *Pro Balbo*, 35), Mytilene, în anul 25 î.Hr., și el o reeditare de situație diplomatică (*RDGE*, 26, col. d și e).

fiscus Caesaris (lat.), *„tezaurul imperial”*, fond creat probabil de Octavian Augustus, succesiv reorganizat de împăratul Claudiu și definitiv stabilit de către împăratul Vespasian. El era condus de *a rationibus* (șeful cabinetului financiar al cancelariei imperiale), și centraliza veniturile provinciilor de rang imperial și impozitul vamal, preluând treptat de la *aerarium Saturni* sumele obținute din confiscări, cele de pe domeniul public, impozitele pe vânzări și eliberări de sclavi. Pentru Theodor Mommsen, fiscul reprezenta un tezaur de stat care aparținea împăratului.

Înainte de a desemna tezaurul imperial, cuvântul *fiscus* desemna o „*casă*” a unui particular, sau o „*casă*” provincială a *aerarium*, într-o provincie senatorială. Probabil de la Vespasian, diferiții *fisci* de impozite care depindeau de împărat au fost reuniți sub un serviciu central palatin, *fiscus*, tezaur ce putea moșteni și o persoană particulară.

Istoricul Hirschfeld a emis o teorie, conform căreia fiscul era un bun al Statului; după moartea lui Nero, averea privată a Iulio-Claudienilor a devenit „*bun al coroanei*”, fiind transmis

dinastiilor succesive, patrimoniul imperial fiind format din aceste bunuri.

Pentru Paul Veyne, *fiscus* este un bun public; de asemenea, sursele repetă că fiscul aparține principelui (de exemplu, Pliniu cel Tânăr, *Paneg.*, 27, 3 și 41-42), și îl opun regulat vechiului *aerarium*, care este un tezaur public și aparține poporului roman. Pe de altă parte, *quaestor*-ii *aerariu*-lui sunt excluși de la administrarea fiscului.

Fiscus era alimentat de impozite (parțial) și servea la funcționarea Statului. În conformitate cu P. Veyne, fiscul este o instituție monarhică; prin el, Statul roman exploata, la fel ca un particular, domeniile fiscale. Ideea că fiscul aparține împăratului era eronată.

fratres aruales (lat.), confrerie care onora divinitatea Dea Dia (asupra cărei atribuții sursele antice sunt lacunare) și însămânțările. Colegiul fraților arvali era prezidat de un *Magister* anual, ales din rândurile membrilor colegiului, încă din mai, dar care intra în funcție la *Saturnalia* (sărbătoare din 17 decembrie în onoarea lui Saturn). Cântecele lor ritualice invocau, așa cum o mărturisesc actele confreriei, divinități precum Jupiter, Junona Regina, Salus Publica, Ianus, Mars, Fons, Flora, Vesta. Ceremoniile, întinse pe trei zile (cu o pauză de câte o zi între fiecare zi, regulă specifică sărbătorilor romane), aveau loc în casa lui *Magister*, în afara Romei, în pădurea sacră din împrejurimi, *lucus*, pentru invocarea divinităților agrare și în cadrul templului zeiței Dea Dia și presupuneau sacrificii sângeroase, depunere de ofrande vegetale (spicele recoltei trecute alături de cele ale proaspetelor semănături), comensalitate, dansuri, concursuri de cai. Centrul lor religios urban era la *Regia*, unde Ops, divinitate a opulenței avea un altar. Cele mai importante ritualuri aveau loc în luna mai – *Ambaraualia* (Varro, *De ling. latina*, IV, 15; V, 64; Pliniu cel Bătrân, *Nat. Hist.*, XVII, 2, 2; A. Gell., *Nopți attice*, IV, 15; *CIL*, VI, 2099, 2101, 2104, 2114).

G

gerokomeion, (pl. *gerokomeia*), case pentru îngrijirea bătrânilor, întemeiate frecvent de Biserică sau de stat.

glagolitic, alfabet pentru limbile slave, bazat pe cel elaborat de Constantin/Chiril pentru misiunea în Moravia în secolul IX-lea d.Hr.

H

haruspices (lat.), personaje cu atribuții cultuale care inspectau măruntaiele (*exta*) animalelor sacrificate. De origine etruscă, depozitari ai așa-numitei *disciplina etrusca*, realizau dialogul cu divinitatea prin intermediul aptitudinilor lor în arta fulgurală, haruspicele purtând, de altfel și denumirea de *fulgurator*. Alături de examenul organelor interne, haruspicii ofereau interpretări ale miracolelor întâmplătoare sau speculații biologice în momentele de criză sau de dezastre ale Statului. După tradiție (Dion. Hal., II, 22) Romulus ar fi înființat acest colegiu pentru a participa la sacrificiile religioase, iar Numa îi va consulta în legătură cu picarea din cer a scutului lui Marte. Această instituție pare a căpăta o mare amploare în vremea regilor etrusci însă, în ceea ce privește funcționarea sa internă, sursele antice sunt lacunare: exista un președinte, primul dintre cei 60, marele haruspice sau maestru public al haruspicilor, precum și un „*tezaur*” propriu al organizației. Consultați oficial de către stat prin intermediul Senatului, haruspicii sunt prezențe cvasipermanente în spațiul public roman. Atitudinea imperială din timpul Dominatului față de această instanță cultuală este fluctuantă: Constantinienii par a fi primii care vor lua măsuri împotriva lor, în vreme ce Iulian Apostatul le oferă protecție, Iovian se abține de la violențe, Valentinian I (371 d.Hr.) acordă un edict de protecție celor care practicau onest arta fulgurală, pentru ca împăratul Teodosie I, prin interzicerea examinării organelor interne ale victimelor și a sacrificiilor

păgâne, să inițieze politica oficială de condamnare a haruspicilor pentru crimă de lezmajestate.

hesychasm; isihasm – mișcare religioasă din secolul al XIV-lea d.Hr., cu influență considerabilă asupra societății bizantine contemporane. Cu multe veacuri înainte este atestată existența unor eremiți care duceau o viață contemplativă, într-o desăvârșită liniște, de unde și numele mișcării. La cumpăna secolelor XIII-XIV, în condițiile gravei crize de structură, societatea bizantină cunoaște o profundă schimbare spirituală. În aceste împrejurări, isihasmul se transformă într-o mișcare de caracter mistic și ascetic, cu aderență în largi medii sociale și în Biserică. Un rol important în fundamentarea doctrinei 1-a avut Sfântul Grigore Sinaitul, care a propagat-o în mediile monastice, mai ales în mănăstirile athonite. Scopul isihastului era de a dobândi izolarea completă și liniștea absolută pentru a ajunge să contemple lumina eternă ce-1 înconjura pe tânărul Isus pe muntele Tabor la Schimbarea la Față. Misticismul și viața ascetică propagate de isihasm au trezit reacția clerului secular și a unor personalități bizantine. În disputa cu isihaștii, călugărul calabrez Varlaam, venit la Constantinopol. El arată că lumina taborică nu este de aceeași natură cu divinitatea invizibilă și deci ea nu este divină ci trecătoare. Principalul său adversar a fost Sfântul Grigore Palama, care distinge între substanța divină (οθσια) și manifestările divinității *(ενεργευαν)*, care se arata oamenilor, dar nu sunt creații ale lui Dumnezeu, ci sunt ele însele de natură divină: bunătatea divină, dragostea, știința, grația divină, lumina taborică și altele. În opoziție cu Varlaam, care face distincție netă între etern și uman în spiritul teologiei catolice, Sfântul Grigore Palama, traducând nevoia spiritualității orientale de a găsi o punte între om și divinitate, imaginează un intermediar între etern și trecător. Disputa dintre Varlaam și Sfântul Grigore Palama a depășit repede limitele unui conflict teologic pentru a se transforma într-o dispută filosofică, unde se înfruntă aristotelismul, adoptat de Biserica Răsăriteană, și doctrina lui

Platon, respinsă de aceasta. În pofida ostilității unei mari părți a clerului, doctrina isihastă a fost adoptată de către Biserica greacă la mijlocul secolului al XIV-lea în cadrul mai multor sinoade/concilii. Palamismul a dovedit o mare fecunditate pe plan cultural în întregul spațiu ortodox în secolul următor; după căderea Constantinopolului însă, în noile condiții istorice, doctrina a fost mult sărăcită, fiind redusă doar la miezul său mistic.

hyperper – trad. „peste pur", denumirea monedei de aur bizantine după reforma monetară a lui Alexie I Comnenul, menită să salveze prestigiul nomismei imperiale pe piața internațională, în urma crizei prin care trece aceasta în al treilea sfert al secolului al XI-lea. Hyperperul păstrează toate caracteristicile vechii nomisme constantiniene (vezi *nomismă)* și în primul rând greutatea sa, (4, 48 gr.). Sub Comneni, hyperperul își păstrează titlul înalt (cca. 21-23 carate) și prestigiul de etalon mondial aur. După anul 1204, moneda suferă o primă devalorizare; sub niceeni, titlul coboară la 16-18 carate (666% -750%), pentru ca sub Mihail Paleologul să scadă la 14 carate, iar în primii ani ai secolului al XIV-lea la 12 carate (500%). Sub Andronic III, titlul hyperperului este de 10 carate (cea 400%), iar apoi nu pare să mai fie emisă, în timp ce pe piața mondială cedează locul monedelor de aur emise de republicile urbane italiene, mai ales ducatului și florinului. Moneda a circulat și pe teritoriul țării noastre între secolele XII-XV d.Hr., îndeosebi la Dunărea de Jos, pătrunsă prin intermediul negustorilor genovezi și venețieni. Moneda a lăsat în limba română veche și denumirea unui impozit fluvial, *părpăr,* de la numele latin al monedei *(perper).*

I

icoană, (gr. eikon, literal „imagine”), termenul este folosit în general cu referire la o imagine, de cele mai multe ori pictată pe un

suport de lemn, reprezentând un subiect religios și creată mai degrabă pentru a fi venerată decât pentru scopuri estetice.

iconoclaști, după anul 726 d.Hr. sunt cei care se opuneau venerării icoanelor și care doreau să le elimine din locurile publice și private.

iconoduli/iconofili, după anul 726 d.Hr. sunt cei care doreau să pună capăt iconoclasmului și să restaureze venerarea publică și privată a icoanelor.

imperator (lat.), desemnează cetățeanul deținător de *imperium* într-un sens mai larg, sau doar cel care deține *imperium militiae*, într-o accepție restrânsă, fiind titlul obișnuit cu care soldații îl aclamă pe generalul victorios pe câmpul de luptă, cel mai adesea, dar și titulatura conferită uneori de Senat. Există și imperatori care nu sunt trecuți pe listele generalilor triumfători: Q. Laronius (*CIL*, X, 8041), Sex. Apuleius (*CIL*, IX, 2637). Iulius Caesar va folosi cel dintâi calitatea de *imperator* ca supranume, asociind-o gintei Iulia (v. **imperium**).

imperium (lat.), reprezintă ansamblul de competențe ale magistraților superiori, care oferă puterea publică cea mai mare la Roma. În epoca regală, *imperium* exprima puterea regelui, care era nelimitată, arbitrară, deși Romulus, dăruind poporului o constituție, a creat un *imperium legitimum*. Conotațiile acestei puteri erau, la originea ei, în egală măsură religioase și politice. Regele, ales de *comitia curiata*, își poate exercita activitatea după consultarea divinității prin luarea auspiciilor, și reconfirmarea acestei investiri de către curii prin *lex curiata de imperio* sau *lex curiata* (Cicero, *De Rep*., II, 13, 17). Personajul regal reprezintă cea mai înaltă autoritate religioasă, politică, administrativă, juridică și militară, în teorie indivizibilă, în practică, însă, operațională prin delegarea puterii conținute de *imperium*. Autoritatea regală permite consultarea divinității și convocarea adunării curiate, competență care în mod uzual este deținută până la moarte (Roma va cunoaște o singură excepție de

eliminare a puterii regale prin intervenția poporului – alungarea ultimului Tarquin: Tit Liviu, I, 59). În momentul decesului unui rege se deschide așa-numita perioadă de *interregnum*, în care autoritatea cetății cade în sarcina unui *interrex* desemnat prin tragere la sorți dintre senatori pentru 5 zile, după care o nouă tragere la sorți va desemna un al doilea *interrex*. Acesta din urmă abdică fie pentru a conferi puterea noului rege, fie în favoarea unui alt *interrex*.

Imperium are în mod uzual două domenii de ingerință, unul civil- *imperium domi* – și unul militar – *imperium militiae*. Însemnele exterioare ale puterii regale sunt fasciile (12 la număr) și lictorii (în același număr).

În perioada republicană analiza acestui concept presupune o abordare cronologică în două etape: una până la *leges Liciniae-Sextiae* (367 î.Hr.), și a doua ulterioară acestora. În prima etapă există un *imperium* consular exercitat pe rând de cei doi consuli, care amiabil sau prin tragere la sorți sau prin votul Senatului își stabilesc competențele și zonele de influență (*provinciae*). *Imperium* consular este anual (Tit Liviu, II, 1; Cicero, *De rep.*, II, 32), atribuit de comițiile centuriate cu aplicabilitate în plan civil, cu ingerință în interiorul *pomoerium*-ului (*imperium domi*) și militar (*imperium militiae* – exercitat doar în afara Romei, ca șef al armatei), limitat prin *intercessio* de către caracterul colegial al magistraturii consulare, pe de o parte, iar pe de alta, de către tribunii plebei. După votarea legilor Licinio-Sextiene (367 î.Hr.), care permiteau accesul plebei la consulat, apare o nouă magistratură, *praetura*, cu drept de *imperium*. Acest nou aspect al puterii pretoriene, esențial judiciară, se exercită doar în cazul *imperium domi*; numai în situații excepționale (eșec militar al consulilor), un pretor primește *imperium militiae*. În anul 241 î.Hr., se constituie magistratura pretorului peregrin (primul pretor rămânând asociat doar spațiului urban al Romei) fără ca, în mod practic, competențele juridice ale acestor doi pretori să se intersecteze. Evoluția militară a Republicii romane a impus prelungirea mandatelor magistraților *cum imperio* (*prorogatio*

imperii) dincolo de perioada de un an (primul caz este amintit în anul 327 î.Hr. pentru consulul Publius Philo, prin hotărârea Senatului și a poporului – Tit Liviu, VIII, 23). Măsura de *prorogatio imperii* devine insuficientă pentru a acoperi necesitățile de personal util în teritoriile cucerite, de aceea se va mări numărul de pretori (existau 4 în anul 227 î.Hr., 6 în anul 197 î.Hr., 16 în epoca lui Iulius Caesar). Cei mai vechi, pretorul urban și peregrin, rămân cu atribuții civile, ceilalți au competențe militare și se află la comanda militară a legiunilor din provincii. Până la Sylla, magistrații (consuli, pretori) dețin ambele aspecte ale acestei puteri, iar promagistrații doar *imperium militiae*. Prin măsurile din anul 82 î.Hr., Sylla va decide o exclusivitate civilă pentru *imperium*-ul magistraților, iar pentru promagistrați *imperium militiae* presupunea și administrarea provinciei. În anul 52 î.Hr., *lex Pompeia de provinciis* stabilea un interval de cel puțin 5 ani între magistratură și promagistratură. *Imperium* proconsular nu era limitat de *intercessio* (în provincie puterea tribunilor nu este operantă), dar, în domeniul juridic, *lex Porcia* din anul 184 î.Hr. va interzice pedeapsa corporală pentru cetățenii romani din provincii. Potrivit concepției lui Cicero, *imperium*, separabil de magistraturi, conținea posibilitatea puterii tiranice (Cicero, *De Rep.*, II, 32, 56); tocmai de aceea, deținătorul de *imperium* din epoca republicană avea o poziție aproape regală, de unde și prestigiul magistraturilor cu *imperium*.

În epoca imperială, *imperium proconsulare maius et infinitum* era una din bazele juridice ale puterii imperiale. *Imperium* proconsular deținut de principe era diferit de cel al proconsulilor din perioada republicană, pentru că era acordat cu titlu viager; era nelimitat, pentru că era degajat de constrângerile impuse de traversarea *pomoerium*-ului Romei și se întindea asupra tuturor provinciilor. În calitate de deținător de *imperium*, împăratul guverna provinciile senatoriale împreună cu Senatul, iar provinciile imperiale singur, prin *legati*, fiind în același timp și comandantul suprem al armatei.

Toate operațiunile militare se desfășoară sub auspiciile principelui, iar în virtutea *imperium*-ului proconsular, principele are dreptul de a lua auspiciile. *Imperium* proconsular este universal, pentru că împăratul controlează atât provinciile imperiale, cât și pe cele senatoriale, plus Roma și Italia. Titlul de proconsul apare de altfel în titulatura imperială, pentru provincii de la Traian, pentru Italia de la Septiumiu Severus. *Imperium* proconsular imperial are doar aparența acestui tip de putere: împăratul avea comanda întregii armate, administra provinciile nepacificate sau de frontieră; în anul 23 î.Hr., acest *imperium* proconsular a fost extins la toate provinciile și a fost declarat superior (*maius*) celui al proconsulilor.

Imperium presupunea drept de recrutare și comandă militară, jurisdicție penală, civilă, administrativă; dreptul de *vocatio* (constrânge înfățișarea împricinaților în fața instanței), *ius pressionis* (drept de arest a nesupușilor), drept de convocare a comițiilor în afara Romei. *Imperium proconsulare* imperial era complet și universal. Complet, pentru că are jurisdicție în domeniile civil, militar și judiciar. În provinciile imperiale, împăratul își exercită acest drept prin *legati*, care exercită prin delegație *imperium proconsulare*, fiind funcționar civil, comandant militar și judecător al provinciei; administrează teritoriul, finanțele, serviciile alimentare, lucrările publice, poșta, controlează regimul municipal; comandă toate trupele din provincie, are *ius gladii*, drept de viață și de moarte asupra locuitorilor provinciei.

Evoluție:

Din anul 38 î.Hr., sau poate chiar din anul 40 î.Hr., Octavian Augustus preia titlul de *imperator*, pe care-l integrează numelui său, fapt ce-l transformă în încarnarea permanentă a puterii publice (*imperium*). Din anul 31 î.Hr., Octavian Augustus a devenit consul, fără a depune puterile triumvirale, pentru ca în perioada anilor 30-27 î.Hr., să dețină *imperium* nedefinit, extraordinar din punct de vedere juridic, prin *consensus uniuersorum*. Până în anul 23 î.Hr., consulatul va fi baza legală

a autorității lui Octavian. El acordă consulatului vechiul *imperium* extins, și superioritatea inițială asupra celui proconsular. După anul 23 î.Hr., va fi abandonată această formă de putere, Octavian asumându-și consulatul doar în anii 5 și 2 î.Hr. În anul 23 î.Hr., în locul consulatului anual, Octavian Augustus preia *imperium proconsulare*, *„o singură dată și o dată pentru toate"* (Cassius Dio, LIII, 32, 5), declarat superior *imperium*-ului guvernatorilor provinciali, pentru că are *imperium* militar și în interiorul Romei. Acest tip de *imperium* nu era nou, pentru că fusese concedat anterior lui Brutus și Cassius pentru Orient. *Imperium*-ul lui Octavian a rămas decenal, reînnoit în anii 18, 13, 8 î.Hr., respectiv anii 3 și 13 d.Hr.

La sfârșitul anului 19 sau în anul 18 î.Hr., Senatul i-a conferit lui Octavian Augustus insignele consulare pe viață, împreună cu cei 12 lictori și scaunul curul, plus *ius edicendi*, fără restricțiile de timp și competență tradiționale.

În epoca imperială, cei 12 lictori vor fi înlocuiți în timpul Antoninilor cu purtători de torțe, de certă influență elenistică.

În ceea ce privește succesiunea la puterea imperială, în cazul împăratului Tiberiu, acesta a primit în anul 13 d.Hr., prin lege, puteri egale cu ale principelui, în controlul armatei și al provinciilor (Suetoniu, *Tib*., 21, 1).

În epoca imperială, *imperium* va rămâne, alături de *tribunicia potestas* și calitatea de *pontifex maximus*, una din bazele puterii imperiale din punct de vedere legal. Prin ambiguitatea formulării sale, *imperium* îi permite principelui intervenția într-o gamă foarte diversificată de domenii, pornind de la nivelul militar și terminând cu cel judiciar. Acest fapt este reliefat în titulatura imperială, unde calitatea de *imperator*, în poziție de *praenomen*, ne arată importanța acordată de principi acestei calități.

intercessio (lat.), reprezintă dreptul de a se opune actelor inițiate de o altă persoană. În domeniul dreptului public, această situație intervine între magistrați, presupunând acțiunea personală de a împiedica desfășurarea unei acțiuni legale. *Intercessio* se aplică

împotriva: decretelor magistraților, diferitelor *rogationes* și *senatus-consulta*, atât în interiorul Romei, cât și în provincii (pentru ultimul caz, precizări privind *intercessio* oferă *lex Iulia de municipiis*, precum și *lex Rubria*).

interregnum (lat.), constă în guvernarea provizorie de către un magistrat investit cu *imperium* după regulile religioase și ale dreptului public. În epoca regală dreptul de a conduce Roma revine familiilor patriciene și intervine la moartea regelui, când curiile convocate de către un *tribunus celerum* desemnează un *interrex* (sau mai mulți) (Tit Liviu, I, 19). În timpul Republicii, un *interregnum* survine accidental prin dispariția unui magistrat *cum imperio* (boală sau moarte a unui consul, când alegerile de consuli sunt invalidate datorită unui viciu de procedură sau abdicare). Până la finele acestei perioade, un *interrex* nu poate fi decât un membru al vechilor familii patriciene.

iuridicus provinciae (lat.), funcționar aflat în subordinea guvernatorului unei provincii, însărcinat cu aplicarea justiției; probabil această funcție a fost creată după împărțirea de către împăratul Hadrian a Italiei în districte judiciare (*regiones Italiae*). În anul 165/166 d.Hr., au fost creați 4 *iuridici* pentru cele 4 circumscripții italice, la care s-a adăugat încă unul de la Caracalla; această reformă a fost pregătită de către Hadrian, prin instituirea a 4 *consulares* pentru cele 4 *regiones*

De la Marcus Aurelius, *iuridici* italici aveau competențe administrative și judiciare: din punct de vedere administrativ, *iuridicus* supraveghea districtul, avea în grijă problemele alimentare, privilegiile colegiilor, numirea avocaților fiscului, acționând ca intermediari între cetățile italice și puterea centrală. Din punct de vedere judiciar, aveau jurisdicție civilă (tutelă, *fideicomissa* – acțiunea de a îndeplini o rugăminte cu caracter testamentar prin intermediul unei terțe persoane, care răspundea religios și moral de angajamentul său în fața censorului și a cetății în vremea republicană și apoi și penal de

la Octavian Augustus – jurisdicție în domeniul eliberărilor și grațierilor), administrativă (cu rol în nominalizarea decurionilor municipali și supravegherea problemelor municipale). De asemenea, se pare că *iuridici* interveneau în afaceri privind nominalizarea tutorilor sau curatorilor, care depășeau competența unui oraș, apoi primeau apeluri împotriva deciziilor magistraților municipali. Nu aveau o reședință fixă, fiind itineranți.

ius (lat.), ansamblul de norme sau reglementări juridice cu ingerință în domeniul public, privat sau sacru. În dreptul public – *ius publicum* categoria juridică de *ius* prezintă următoarele aspecte: a) dreptul de a vota în comiții – *ius suffragii*; b) dreptul de a candida și de a fi ales – *ius honorum*; c) dreptul de a servi în legiuni, *formula togatorum*, toate acestea definind calitatea de cetățean din perspectiva comunitară a cetății. Dreptul civil – *ius civile* – reprezintă un ansamblu de instituții a căror funcționare pe tărâm domestic își găsește expresia finalizatoare în plan public. Aspectele sale normative privesc: a) dreptul de a contacta o căsătorie romană – *ius conubii*, b) dreptul de a desfășura activități comerciale – *ius commercii*, c) dreptul de a lua parte la un proces, de a fi parte civilă a unor acte (contracte, testamente, etc), pe scurt dreptul de a fi subiect de drept – *legis actio*. Evoluția juridică a societății republicane a impus o relativă subordonare a lui *ius civile* de către *ius publicum*, cel din urmă conținând și gesturile cu încărcătură normativă ale magistraților – edictele sau decretele – (chiar dacă aplicarea acestor acte se restrânge la spațiul de competență al emitenților). Dreptul sacru – *ius sacrorum* – cuprinde sistemul reglementărilor care privesc relația cu divinitatea și reprezintă nivelul de exprimare al monopolului preoților. Până către secolul al III-lea î.Hr. totalitatea prevederilor normative operante în spațiul roman propriu-zis era desemnat prin sintagma *ius Quiritium*, al cărui caracter formalist este o evidență. La nivelul așa numitelor *gentes* funcționează un corpus de proceduri aparținând lui *ius civile*, cu aspect cutumiar

– *ius gentium*, care, însă, reprezintă deopotrivă un reper sacru și unul valoric. *Ius gentium* n-a fost niciodată străin de gândirea romană; în teorie, s-a decantat destul de târziu, sub influența filosofilor. Unul din primele exemple este oferit de ritualul declarației de război și cel de încheiere al tratatelor de pace (a se vedea **fetiales**). În cadrul acestor ritualuri, martori erau zeii, iar teoria dreptului ginților se poate reduce în acest context la o teorie a contractului; în conformitate cu această teorie, declarația de război formulează revendicarea a ceea ce este considerat de către poporul roman ca fiind bunul său. Revendicare a acestui drept, războiul nu se mai justifică atunci când dușmanul a acordat reparația necesară. Prin actul de *deditio* (a se vedea **dediticii**), se încheie un nou contract între romani și învinși. Prin acest act, învinșii depind de voința învingătorilor, iar termenii sunt extrem de variabili. Tratatul care pune capăt războiului, *foedus*, trebuie respectat scrupulos de către contractanți și determină precis statutul părților contractante. Axiologia construită în termeni mai mult sau mai puțin juridici, așa cum transpare din surse, pare a fi reglată de un sistem comportamental civic obedient noțiunilor de *amicitia* și *fides*, alături de care prinde contur, după ieșirea militară a Romei din spațiul italic, categoria de *libertas*.

K

kommerkion (κομερκιον) – de la forma latină medievală *commercium,* definește taxa percepută de autoritățile imperiale la vânzarea și cumpărarea mărfurilor.

kleisourai, literal *„trecătoare, defileu"*, erau districte administrative, de obicei mai mici decât o themă, în majoritate în zonele de frontieră, mai ales în Est, înființate de la sfârșitul secolului al VII-lea d.Hr.

kouropalates, demnitate imperială acordată de împărat de obicei membrilor familiei imperiale, imediat inferioară titlurilor de

cezar și de nobilissimus; uneori demnitatea era acordată și unor prinți străini.

kritis, judecător, probabil un funcționar subordonat unui *strategos* al unei theme, deși este posibil să fi fost un perceptor de taxe imperiale; începând din secolul al XI-lea d.Hr. Cum themele au intrat în declin, *kritis* și-a asumat un rol mai important, de guvernator provincial.

L

latini (lat.), termen care îi desemnează, într-o accepție mai largă, pe locuitorii din Latium, înțeles în granițele sale inițiale, adică zona dintre Tibru și Munții Albani, vechii latini – *Prisci Latini* – apoi categorie juridică și politică care include pe toți cetățenii de drept latin. Primele informații despre reglementarea relațiilor dintre romani și latini sunt asociate cu bătălia de la lacul Regillus, când aceștia din urmă apar în tabăra lui Tarquinius, împotriva Romei. Definirea raporturilor dintre cele două populații sunt cuprinse, după tradiție, de tratatul încheiat între latini și Roma, prin persoana lui Spurius Cassius, tratat care va fi îndeobște cunoscut sub numele de *foedus Cassianum* (Tit Liviu, II, 18; Dion. Hal., V, 20; Cicero, *Pro Balbo*, 23, 53; Pliniu cel Bătrân, *Hist. Nat*., XXXIV, 5, 20). Existența juridică a acestor comunități este exprimată dublu prin ansamblul normelor proprii și prin dreptul roman. Latinii au toată gama de drepturi care rezultă prin aplicarea lui *ius civile* (a se vedea **ius**), pot vota, în cazul stabilirii la Roma, fără a beneficia de *ius honorum*. După desființarea Ligii Latine (338 î.Hr.), sursele îi prezintă pe **latini** ca o categorie inferioară romanilor, ale căror drepturi par să se fi diminuat în timp, respectiv, pierzându-și *ius conubium*, sau după anul 184 î.Hr., refuzându-li-se *ius provocationis* (dreptul de a apela la judecata poporului), în cazul în care condamnarea ar fi venit din partea unui magistrat *cum imperio*. Cu toate acestea, latinii pot dobândi cetățenia romană prin deținerea unei

magistraturi locale în favoarea Statului roman, prin acordarea acestui statut cu titlu de recompensă pentru condamnarea unui cetățean roman vinovat de *repetundae pecuniae* – extorcarea de fonduri de către un magistrat – sau, cel mai adesea, prin fixarea domiciliului la Roma și înscrierea, în timpul censului, în funcție de proprietățile pe care le are. Fenomenul „*emigrării*" latinilor din cetățile lor în Roma constituie, începând cu secolul al II-lea î.Hr. obiectul atenției autorităților romane, care trec la expulzări relativ masive: în anul 187 î.Hr., din cetate, în anul 177 î.Hr. din *ager publicus*. Mai mult chiar, permiterea stabilirii unui domiciliu roman este condiționată de lăsarea acasă, în cetatea de origine, a cel puțin unui fiu (Tit Liviu, XLI, 8, 9). Soluția pe care au găsit-o latinii va fi de a-și vinde proprii copii unor cetățeni romani, care, putându-i emancipa, le garanta, la eliberare, accesul în corpul cetățenesc roman. Reacția Romei nu întârzie, căci, în timpul cenzurii lui M. Claudius și T. Quintius, sunt invalidate emancipările care se soldau cu modificarea originii celui eliberat (Tit Liviu, XLI, 9, 9). Participarea latinilor la campaniile militare de-a lungul ultimelor secole ale Republicii, alături de romani, este baza principală a revendicărilor de factură electorală care intră în sfera cetățeniei depline, violent exprimate în timpul războiului social (a se vedea **războiul cu socii**). Spre finele Republicii și în timpul Imperiului, până în anul 212 d.Hr., prin latini se înțelege, îndeobște, cetățenii de drept latin aflați în municipiile și în coloniile aferente. Libertățile lor sunt suple și neuniforme, căci distingem o ierarhizare internă, mai ales în epoca imperială, când sursele amintesc două categorii juridice: *Latini maius* și *Latini minus*.

legatio (lat.), ambasadă a Senatului, împăratului sau municipiilor însărcinată cu rezolvarea anumitor probleme, cel mai frecvent, de ordin politic. Membrii acestui organism se numesc *legati* (pentru înțelegerea mai largă a termenului a se vedea **legatus**). În lumea romană asemenea asociații puteau fi și emanația unor asociații private sau religioase. În perioada republicană *legatio*

se exprimă în numele poporului roman, alcătuirea ei ținea, însă, de competențele Senatului care stabilea atât numărul membrilor cât și sarcinile care i se confereau. Senatorii delegau cel puțin doi membri pentru un astfel de corp diplomatic; de regulă existau trei personaje de rang senatorial. Grupul avea o ierarhie internă proprie; astfel, în cazul unei ambasade de doi, unul era senator de rang înalt – curul sau mai în vârstă, celălalt era *pedarius*, pentru ambasadele de trei, existau doi senatori curuli și un *pedarius* (pentru *pedarius*, a se vedea **Senatus**). Decizia senatorială privind structura și scopul unei *legatio* cuprinde și precizări privind cheltuielile de deplasare și personalul auxiliar, însoțitor (practica va impune uzanța numirii acestuia de șeful delegației, de ex. *Lex Gabinia* îi dă drept lui Pompei să-și aleagă legații), întinderea temporală a mandatului ei: permanentă (cu competențe care se leagă de administrarea provinciilor, cuprinzând și personaje nesenatoriale) sau temporară (declararea războiului, semnarea tratatelor de pace, diferite misiuni juridice sau religioase). Complexitatea relațiilor internaționale ale Romei, marcate de o oarecare reciprocitate, a adus în cetate ambasadele statelor străine sau municipiilor, primite de Senat pentru epoca republicană și de împărat, mai târziu.

legatus (lat.), „*delegat*", înalt funcționar civil și militar în afara Italiei. Existau mai multe categorii de *legati*: *legatus legionis*, comandant al unei legiuni, *legatus prouinciae*, guvernator al unei provincii.
În secolul al II-lea î.Hr., sunt menționați primii *legati*, ca subalterni, ofițeri de stat major, subordonați ai unui general și în același timp guvernatori de provincie; de la Octavian Augustus, asistăm la apariția unor *legati Augusti pro praetore* ca guvernatori de provincie, investiți cu *imperium proconsulare* (cu excepția Egiptului, guvernat de un *praefectus* în numele împăratului). Legatul avea depline puteri militare, administrative și judiciare în provincia sa. Puteau fi *consulares*, foști consuli, și atunci dispuneau în provincia lor de cel puțin două legiuni; *legati praetorii* aveau în subordine o legiune.

Șederea legaților în fruntea provinciei nu avea o perioadă fixă, iar de la împăratul Gallien (secolul al III-lea d.Hr.), *legati consulares*, din ordinul senatorial, au fost înlocuiți cu *praefecti*, din ordinul ecvestru.

Atribuții: Împăratul delega un *legatus* pentru provinciile imperiale, în virtutea *imperium*-ului proconsular pe care îl deținea. Acest *legatus* exercita prin delegație *imperium proconsulare* imperial, fiind funcționar civil, comandant militar și judecător al provinciei. Tot el administra teritoriul, finanțele, serviciile alimentare, lucrările publice, avea în grijă poșta, și controla regimul municipal din respectiva provincie. Ca delegat al împăratului, avea comanda tuturor trupelor din provincie, și deținea *ius gladii*, drept de viață și de moarte asupra locuitorilor provinciei.

Guvernatorii imperiali (*legati propraetore*) erau recrutați din cadrul Senatului, fiind numiți de către împărat, de obicei pe cinci ani; erau asistați în provincia lor de *iuridici*, de un procurator imperial, ales de împărat din cadrul ordinului ecvestru, și aveau *ius gladii*.

legio (lat.), legiune, unitate militară romană (a se vedea **exercitus**)

lex (lat.), lege, concept care desemnează uzual, pentru spațiul antichității romane, decizia emanată din votul poporului întrunit pe centurii sau, tot mai des din secolul al II-lea î.Hr., pe triburi. Valoare normativă au totodată și hotărârile Senatului *senatus-consulta*, sau ale magistraților delegați de popor pentru organizarea unor comunități urbane sau altor teritorii provinciale (denumite *decreta* sau *edicta*), sau, nu în ultimul rând ca importanță, începând cu aplicarea *lex Hortensia* din anul 286 î.Hr., deciziile adunării plebeilor – plebiscitele (*plebiscita*). Procedural, o lege poate fi inițiată de un magistrat, care, după supunerea ei, în stadiu de proiect atenției Senatului, urmează a se publica cu cel puțin 17 zile înainte de convocarea poporului – *promulgatio*. Votarea de către popor a acestui proiect îl transformă în lege, afișată ulterior în Forum, un formular cu

redactarea fidelă a textului fiind depus în *aerarium*, sub supravegherea *quaestor*-ilor. Structural, o lege cuprinde în *praescriptio* date despre inițiator (al cărui nume în general îl poartă), prima centurie/trib care și-a exprimat votul cea mai consistentă parte fiind cea a conținutului – *rogatio*. Regula juridică, care exprimă prin mecanica sa opțiunea comunitară a Romei, decelabilă încă din timpul Legii celor XII Table, este ca obiectul legii să-l constituie o colectivitate civică (*ius generale*) sau cel mult un grup restrâns de persoane (*priuilegium*). Textul final exprimă măsurile punitive rezultate în urma eludării legii – *sanctio,* în funcție de care o lege poate fi *perfecta* (*sanctio* invalidează toate acțiunile contrare legii), *minus quam perfecta* (în caz de nerespectare a legii, se percepe doar o amendă contravenientului) sau *imperfecta* (legile care nu conțin *sanctio*). Sursele antice stabilesc o tipologie clară a legilor prin vocabularul juridic foarte precis, oferind importante date despre funcționarea reală a instituțiilor interne ale Romei. Astfel, *lex data* reprezintă rezultatul acțiunii unui magistrat *cum imperio*, care acoperă ca importanță votul poporului exprimat, iar *lex publica* – votată de ambele instanțe comițiale, este legea care îl așază în plan secundar pe inițiator, în vreme ce *leges rogatae* sunt rodul cooperării paritare dintre magistrați și comiții (în toate cele trei cazuri este necesară prezența ambelor instanțe după scenariul procedural prezentat anterior). Ansamblul precizărilor normative operant în spațiul Romei anterior elaborării Legii celor XII Table sunt desemnate grosso modo ca *leges regiae*. Realitatea juridică care oferă și garantează inviolabilitate sacră se numește *lex sacrata/leges sacratae*; cunoscute în număr de trei pentru epoca Republicii: 1) cea din anul 494 î.Hr. (Tit Liviu, II, 33), care conferă inviolabilitate persoanei tribunului plebei, 2) legea care îi oprește pe patricieni, în anul 494 î.Hr. (Tit Liviu, II, 33), de a ocupa magistraturi plebeiene, 3) plebiscitul inițiat în anul 492 î.Hr., de Sp. Icilius (*lex Icilia* – Dion. Hal., VII, 17), care pedepsea cu moartea pe oricine ar fi încercat să împiedice întrunirea

adunării plebeilor. Totalitatea reglementărilor juridice imperiale apare în sursele juridice ca *leges romanae* (a se vedea **constitutiones** și **constitutio Antoniniana**).

Efortul comunității romane din timpul secolului al V-lea î.Hr., care avea ca scop, într-o exprimare liviană (Tit Liviu, III, 34), egalizarea între patricieni și plebei este nu atât o transpunere scrisă a vechilor cutume, cât mai ales o laicizare a dreptului roman (opinie tot mai des îmbrățișată de istoricii moderni). Precizărilor procedurale generale din primele două table (*tabulae*) li se adaugă specificări privind debitorii insolvabili (*tabula* a 3-a), puterea paternă (*tabula* a 4-a) și alte realități domestice (tutelă, succesiunea proprietății, principii succesorale – *tabula* 5-6), elemente de drept public și sacru (*tabula* 9-12). Cf. și **decretum**.

libertas (lat.), corespondentul lingvistic pentru grecescul *eleutheria,* căruia, spre deosebire de lumea greacă (unde nu apare în reprezentări de natură cultuală alături de poporul grec, în pofida importanței acordate de eleni acestei noțiuni), romanii îi consacră un spațiu propriu, amenajat încă de timpuriu pe colina Aventin (*CIL*, VI, 10025; Serv., *ad Aen*., I, 726). Valoarea acestui concept este departe de a rămâne doar în câmpul axiologiei, definind, împreună cu noțiunea de *fides,* statutul public al unui cetățean roman în epoca republicană, el pătrunzând, mai ales în secolul I î.Hr., în sfera ideologică.

libertus (lat.), sclav eliberat. La finele Republicii onomastica înregistrează liberții cu vechiul lor nume de sclav, căruia i se adaugă numele ginții patronului (ex-stăpânul) sau numele patronului. La eliberare, liberții sunt înscriși pe listele electorale ale unuia din triburile urbane, tras la sorți, iar pretorului urban i se conferă competența reglementării tuturor raporturilor sociale stabilite de aceștia. În general, libertul intră în categoria clienților eliberatorului și în dinamica relațiilor clientelare ale acestuia. Datorită evoluției de ansamblu a instituțiilor republicane, realitățile politice de secol I î.Hr. sunt tot mai

pregnant exprimate în funcție de grupările bazate pe *amicitia* și *fides*, pe de o parte, iar pe de alta, de mărimea acestora, așa încât, acțiunea publică a unor anumite grupuri de presiune nu este străină de creșterea numărului liberților în perioada amintită. Cantonați de regulă în activități economice întreprinzătoare, de mică întindere, dar mai ales în cele de ordin administrativ, liberții capătă o experiență profesională din plin exploatată în primele decenii ale Principatului, când împărații primei dinastii vor folosi liberții imperiali în administrație, „*epoca de aur*" a lor fiind perioada împăratului Claudiu (a se vedea și **cliens**, **patronus**).

logothetul dromului – trad. „logothetul drumului". Șeful poștei, la origine, devine începând cu secolul al IX-lea șeful serviciului de relații externe, al poștei și al poliției imperiale, deopotrivă ministru de externe și de interne.

logothetes tou genikou (λογοτηετες τοθ γενικοθ) – Șeful vistieriei imperiale *(genikon)*, un adevărat ministru de finanțe.

ludi publici (lat.), spectacole publice, diverse întreceri și banchete la care participă întreaga comunitate. Spre deosebire de spațiul grec, aceste manifestări au, în lumea romană, un mai pregnant caracter religios. Primele jocuri, amintite de surse, sunt plasate în epoca regală, și erau întreceri de cai sau de care trase de cai (la *Equiria* și *Consualia*) dedicate zeilor Marte și Consus, desfășurate pe Câmpul lui Marte. Instituționalizarea și transformarea lor în manifestări anuale este atribuită lui Tarquinius Priscus, care adaugă mai vechilor întreceri și concursurile pugiliștilor (*pugiles* – Tit Liviu, I, 35), mutându-le în *Circus Maximus* (după ce amenajează această vale situată între Palatin și Aventin). Denumirea pe care o primesc este de *Ludi Romani* sau *Magni.* Acestora (care se vor desfășura în epoca clasică între 4 și 9 septembrie) li se adaugă, în timpul Republicii, alte jocuri anuale: în cursul secolului al III-lea î.Hr. *Ludi Plebei*, 4-17 septembrie; *Ludi Cerialies*, 12-19 aprilie; *Ludi Apollinares* (în anul 212 î.Hr.), 6-13 iulie; *Ludi Megalenses* (în anul 204 î.Hr.), 4-

10 aprilie; în anul 173 î.Hr. *Ludi florales*, 28 aprilie-3 mai; în anul 82/81 î.Hr. *Ludi Uictoriae Sullanae*, 28 octombrie-1 noiembrie; în anul 46 î.Hr. *Ludi Uictoriae Caesaris* sau *Ueneris Generis*, 20-30 iulie. Altele au caracter special, ca cele funerare, *ludi funebres*, oferite (în *Forum Romanum* – Tit Liviu, XXIII, 30; XXXI, 50; Pliniu cel Bătrân, *Nat. Hist.*, XXXV, 33 – sau în *Forum Boarium* – Val. Max., II, 4, 7) de o persoană particulară în memoria unui membru marcant al propriei familii (ca în cazul jocurilor oferite în anul 206 î.Hr, de Scipio Africanul pentru tatăl și unchiul său – Tit Liviu, XXVIII, 21). De organizarea și supravegherea acestor jocuri se ocupă persoane autorizate ale Statului, magistrați, uneori preoți: edilii curuli de *ludi Romani, Megalenses, Florales*, edilii plebei de *Ludi Plebei, Cerialia* (Iulius Caesar instituie pentru acestea din urmă o magistratură separată – *aediles Ceriales*), pretorul urban de *ludi Apollinares*. Jocurile oferite cu titlu extraordinar de un magistrat sau general în onoarea Statului sunt organizate chiar de inițiator. În epoca imperială, pretorul acaparează aceste sarcini. Durata jocurilor publice republicane, inițial de o zi (arhaicele *Equiria* și *Consualia* aveau loc la 14 martie), ajunge să se mărească în epoca clasică, depășind șapte zile, dar nu mai mult de cincisprezece, astfel încât numărul total al zilelor consacrate sărbătorile spectaculare era de șaizeci și șapte pe an, iar în Imperiu ele vor ajunge la o sută șaptezeci și cinci de zile pentru jocurile permanente. Cheltuielile necesare erau aprobate de Senat, în general 200.000 de sesterți (Dion. Hal., VII, 71), sumă care va crește către secolul I î.Hr. De pildă, din anul 51 î.Hr. Statul a alocat anual cca. 760.000 de sesterți. Somptuozitatea acestor manifestări publice este tot mai mult atașată prestigiului public, distincției sociale, constituindu-se într-unul din indicatorii ierarhici cei mai activi în ultimul veac republican și mai departe în Imperiu. Atenția Romei în acest sens este evident argumentată de surse, mai ales începând cu epoca Gracchilor, când distribuirea locurilor la spectacole urmărește rangul social. În anul 364 î.Hr. sunt introduse la Roma primele jocuri scenice – *ludi scaenici* –

constând în simple dansuri sau pantomimă care, în vremea lui Livius Andronicus, secolul al II-lea î.Hr., vor îmbrăca, în cadrul jocurilor romane majore din septembrie (ulterior *ludi scaenici* vor pătrunde și în alte jocuri), aspectul unor adevărate reprezentări dramatice (Tit Liviu, VII, 2). În secolul al II-lea î.Hr. foarte probabil din spațiul oriental elenizat, apar vânătoarea de animale (lei și pantere – *venatio leonum et panthearum* – introduse de M. Fulvius Nobilior – Tit Liviu, XXXIX, 22) și dansurile cu conotație militară executate de copii călare (*Pyrrhicae*). Protagoniștii pot fi, în speță pentru perioada republicană, doar profesioniști străini de cetățenia romană (deși, în epoca regilor atelaje patriciene par a se fi confruntat în *Circus Maximus*), percepția de ansamblu a cetății despre participarea directă calificând-o ca nenobilă. Nu aceleași atribute sunt întâlnite pentru perioadele ulterioare, în care înșiși împărații (precum Caligula – Suetoniu, *Calig*., 54; Nero – Tac., *Ann.,* XIV, 15; Commod, Caracalla, Elagabalus, *SHA*, *V.Commod.*, 8, *V. Heliogab.,* 23; pentru Caracalla – Cassius Dio, LXXIX, 10), coboară în arenă. De altfel, epoca imperială va cunoaște maxima dezvoltare a acestor manifestări, mai vechilor jocuri republicane (*Ludi Romani, Plebei, Apollinares, Megalenses, Cerialia* – care sunt păstrate, dispar cele inițiate de Sylla și Caesar), li se adaugă altele noi, încărcate de o nouă realitate socio-ideologică: *Ludi Augustales* din 3-12 octombrie (prima dată celebrate în 19 î.Hr., la întoarcerea lui Octavian Augustus din Orient – Cassius Dio, LIV, 10), *Ludi Martiales*, în onoarea lui *Mars Ultor*, din 12 mai (Cassius Dio, LIV, 8; Ovidiu, *Fast.*, V, 545), jocuri închinate pentru celebrarea zilei de naștere a împăraților sau a momentului învestirii lor cu puterea imperială (*ludi natalici* și *ludi natalis imperii*), *ludi saeculares*, cu un rol propagandistic extrem de important, care glorificau fondarea Romei (ținute de 7 ori în anii 17 î.Hr., 47 d.Hr., 88, 147-148, 203, 248 și 262 d.Hr.). Influența greacă, simțită în Republică prin dansurile pyrrhice și vânătoarea de animale, se dezvoltă în cadre mult amplificate odată cu gestul imperial de a organiza jocurile de tip *Agonalia* –

jocuri gimnice și întreceri hipice: primul din seria împăraților-actori care se manifestă în această direcție este Nero (Tacit, *Ann*., XIV, 20) – *Agon Neronis,* fiind abandonat la moartea lui dar restabilit de împăratul Gordian al III-lea în anul 243 d.Hr., sub denumirea de *Agon Minervae* (Aur. Vict., *Caes*, XXVII), urmat de împăratul Domițian cu faimoasele sale jocuri capitoline, organizate din patru în patru ani, pentru prima dată în anul 86 d.Hr. (Suet., *Domit*., 4) și împăratul Aurelian în anul 271 d.Hr. cu al său *Agon Solis*. Abundența informațiilor privind acest gen de manifestare publică trădează reflexul comunitar al Romei încărcat de o axiologie a prestigiului, deseori exaltat, cu o suplă ingerință în domeniul evoluției interdependențelor sociale, pe care înșiși romanii au desemnat-o prin sintagma, adesea negativ percepută, *panem et circenses.*

lupercales (lat.), confrerie religioasă alcătuită din două grupuri distincte de preoți, *Quintiales* (lupii) și *Fabian*es (țapii) – realitate care a permis asocierea înființării lor cu episodul răpirii Sabinelor, cărora li se adaugă în vremea lui Iulius Caesar un colegiu de luperci, reprezentanți ai gintei Iulia. Lupercii conduc anual, la 15 februarie – *Lupercalia –* o procesiune religioasă la care participă întregul corp civic roman, până pe colina Palatină, unde, în fața grotei lupercale, cei doi (inițiali) șefi ai grupurilor de luperci sacrifică un țap în cadrul unei ceremonii speciale care presupune râsul ostentativ al protagoniștilor și atingerea frunții cu cuțitul sacrificial, impregnat de sângele victimei. Mulțimea adunată pe Palatin înconjoară colina, apoi preoții, prin flagelare, le conferă participanților fertilitatea (Varro, *De ling. lat.*, VI, 34; Ovidiu, *Fast.*, II, 425-450). Exegeții fenomenului religios roman au descifrat în comportamentul ritualic din cadrul acestei sărbători o conotație purificatorie și fertilizantă, căreia, George Dumezil, procedând la o lectură politică a realităților din secolul I î.Hr., respectiv a comportamentului lui Iulius Caesar din timpul acestei ceremonii, îi adaugă un aspect politic, înțelegând lupercaliile ca pe o expresie cultuală de transmitere a puterii regale.

M

magister (lat.), magistrat inferior, titlu acordat unor funcționari publici ai Romei, ai municipiilor, unor șefi de *collegia* religioase. *Magistri* puteau avea atribuții militare (a se vedea **dictator –** *magister populi*; a se vedea, **magister equitum**; a se vedea, **magister militum**), administrative (mai ales în birourile imperiale), religioase (șefi ai unor asociații, confrerii, cel mai bine cunoscut este șeful fraților arvali – a se vedea **fratres arvales**), sarcini de conducere a municipiilor (a se vedea **decuriones**, infra **municipium**).

magister census (lat.), în perioada Imperiului Târziu, funcționar însărcinat cu centralizarea tuturor datelor referitoare la cens; în timpul lui Constantin cel Mare, *magister census* se ocupa de strângerea impozitului senatorial, *follis senatorius*.

magister equitum (lat.), magistrat deținător de *imperium*, comandant al cavaleriei în epoca regală, auxiliar al dictatorului, în timpul Republicii, ajutându-l în probleme militare – *rei gerendae causa*. Apariția lui este legată de cea a magistraturii extraordinare a dictatorului, care îl și desemnează. Condiția socială inițială era cea patriciană (în anul 368 î.Hr. apare primul *magister equitum* plebeu în persoana lui C. Licinius Stolo – Tit Liviu, VI, 39; X, 8; Plutarh, *Camill*., 39; Cassius Dio, fr. XXIX, 5), de la finele secolului al IV-lea î.Hr. și până la Iulius Caesar atât el cât și dictatorul trebuiau să fie de rang consular. Mandatul său, intrinsec legat de cel al superiorului, încetează o dată cu retragerea dictatorului. Teoretic, judecându-i competențele, este asimilat cu pretorul (Cicero, *De leg*., III, 3, 9), practic, însă, este superior acestuia. Deținător al scaunului curul (*sella curulis*), avea șase *lictores*, drept de a chema în adunare comițiile și era comandantul de rang secundar al armatei (Cassius Dio, XLII,27; Ioan. Lyd., *De magistr*., I, 37; II, 39). Pentru evidența în detaliu a personajelor care au deținut această magistratură, cf. *CIL*, I, p. 345 – tablou alcătuit de Theodor Mommsen.

magister fundi (lat.), conducător al colonilor aflați pe un latifundiu.

magister militum (lat.), titlu în armata romană, cu rol diferit de la o epocă la alta. În perioada Imperiului Târziu, Constantin cel Mare a numit primii *magistri militiae* cu atribuții pur militare: Zosima, II, 33, iar primii *magistri* atestați precis apar începând cu domnia lui Constantius al II-lea. Prin reforma militară a lui Constantin cel Mare, atribuțiile militare ale prefectului Pretoriului au fost acordate *magistri*-lor *militiae*, recrutați dintre mai vechii *duces*. Aceștia erau inițial comandanți supremi ai cavaleriei (*magister equitum*) și infanteriei (*magister peditum*), dar aceste două funcții puteau fi cumulate de o singură persoană, având calitatea de *magister utriusque militiae*. Ulterior, în armata Imperiului Târziu au apărut și alți ofițeri cu gradul de *magister* și în consecință, cei doi comandanți supremi au căpătat epitetul de *praesentales* sau *in praesenti*.

Magistrii aveau rang de *comites*, iar din secolul al IV-lea d.Hr., aveau calitatea de *vir inluster*. Odată cu apariția magistrilor regionali (pentru Orient, Thracia, Illyricum, Gallia) a scăzut și puterea de care dispuneau. Ulterior, titlul de *magister militum* a fost conferit și șefilor barbari, ca o demnitate onorifică.

În subordine, magistrii dispuneau de un personal considerabil, plasat sub comanda celor doi șefi de servicii, *principes*, și aveau doi *numerarii*, un *commentarienses, primoscrinii, scriniarii, exceptores, apparitores; magistri* aveau și atribuții judiciare. Din *ND*, rezultă că titlul de *magister militum* era purtat de comandantul militar al provinciei.

magister officiorum (lat.), înalt funcționar la Curtea imperială, în perioada Imperiului Târziu. Funcția a fost creată de împăratul Dioclețian sau Constantin cel Mare. Cert este că în anul 320 d.Hr., exista la palat oficialul *tribunus et magister officiorum*: *Codex Theodosianus*, 16, 10, 1 (320); 11, 9, 1 (323); în anul 324 d.Hr., Martinianus era *magister officiorum*, când a fost proclamat Caesar de Licinius (Zosima, II, 25, 2).

În ceea ce privește atribuțiile sale, *magister officiorum* controla *officia*; avea comanda asupra corpului de *agentes in rebus*, iar *scholae palatinae* erau de asemenea sub comanda sa. Tot el controlează ceremonialul Curții imperiale, iar de la sfârșitul secolului al IV-lea d.Hr. are în administrare *cursus publicus* (poșta imperială). Atelierele de armament se află sub comanda sa; în subordine avea, pe lângă personalul cancelariei imperiale, un *adiutor*, *subadiuvae adiutoris*, *subadiuvae* ai diverselor servicii, *curiosi* și interpreți pentru limbile străine; în final, era membru al consistoriului (consiliului) imperial.

De multe ori, persoane având calitatea de *magister officiorum* pot fi găsite printre deținătorii unei evidente influențe la Curtea imperială. Datorită importanței sale, acest post tinde să devină o „*trambulină*" spre vârful carierei civile, reprezentat de prefectura Pretoriului.

magister rei privatae (lat.), magistrat superior însărcinat, în perioada Imperiului Târziu, cu dirijarea tezaurului Curții imperiale; de la Constantin cel Mare, s-a numit *comes rei privatae.*

magister vici (lat.), magistrat suprem al satului, având atribuții administrative și probabil religioase.

magistratus (lat.), persoană care îndeplinește o anumită sarcină publică în urma delegării sale prin vot. Dacă în epoca regală magistratul reprezenta o calificare a regelui sau locțiitorului său, *interrex*, în timpul Republicii, magistratul este desemnat prin votul comițiilor. Se pot deosebi mai multe tipuri de magistraturi după caracterul lor: a) ordinare (aproape toate magistraturile mai puțin dictatura și cea a adjunctului unui dictator, comandantul cavaleriei) și extraordinare (dictatura și comanda cavaleriei subordonată acesteia); b) după natura organismelor de vot, sunt magistraturi superioare – *maiores* – obținute prin votul centuriilor, și inferioare – *minores*, rod al votului dat de comițiile tribute (Tit Liviu, III, 55, 9 și XXXII, 26, 17; Tacit, *Ann*., IV, 6; A. Gell., *Nopți Attice*, XIII, 15; *Dig*., 47, 32); c) după durata lor: anuale (consulatul, pretura, edilitatea,

cvestura) sau pe o anumită durată (cenzura – un an și șase luni, dictatura – șase luni); d) în funcție de calitatea sursei competențelor se disting: magistraturi cu *imperium* (dictatura, consulatul, pretura, promagistraturile, statutul lui *pontifex maximus*) sau doar cu *potestas*. e) în funcție de sfera de aplicare a competențelor se deosebesc în cadrul magistraturilor cu *imperium* două aspecte: un *imperium domi*, a cărui intervenție este permisă în interiorul Romei, și un *imperium militiae*, cu ingerință în afara Romei (Tit Liviu, VI, 42, 11; XXIV, 9, 2; App., *BC*, II, 31; Gaius, *Inst*., IV, 104; *Lex Iulia Municipalis*, l, 20). Alungarea ultimului Tarquin a însemnat, pentru Roma, și opțiunea pentru principiul colegialității, cel puțin doi, care se va aplica tuturor magistraturilor, cu câteva excepții (dictator, *interrex*, promagistrat, pretor urban și apoi prefect al orașului Roma), traducând obsesia antimonarhică a romanilor. Atribuțiile magistraților apar în consens cu calitatea și zonele de acțiune (*provinciae*) cu care sunt investiți. Astfel, magistrații cu *imperium* pot lua auspiciile, pot exercita funcții administrative și juridice, pot convoca poporul, i se pot adresa. Dreptul de a lua cuvântul în fața comițiilor îl au și tribunii plebei și, în mod extraordinar, *decemuirii legibus scribendi* – comisia de zece magistrați extraordinari, înființată în anii 451-449 î.Hr., pentru redactarea Legii celor XII Table sau *triumviri reipublicae constituendae*, colegiul triumviral instituit în anul 43 î.Hr., în plină criză a Republicii. Magistrații superiori se pot adresa Senatului. Prin dreptul de cooptare pot fi completate anumite colegii de magistrați (de pildă, tribunii aleși pot să coopteze colegi până la numărul de zece, unul din consuli îl desemnează pe dictator, în general, un magistrat își numește personalul auxiliar propriu. Una din trăsăturile esențiale ale magistraturilor romane este gratuitatea lor, aceasta mărturisește evident concepția Romei despre îndeplinirea unui serviciu public, care rămâne la îndemâna celor care își pot permite conducerea celorlalți, pe de o parte, iar pe de altă parte, care exprimă supla articulare a relației proporționale dintre

obligații și drepturi. Condițiile de a candida pentru o magistratură pornesc de la cetățenia completă, aceasta înseamnă beneficierea de întreaga gamă de drepturi civile precum și de ambele aspecte ale dreptului public, dreptul de vot și dreptul de a candida. În principiu este interzisă cumularea mai multor magistraturi, acceptându-se cel mult îndeplinirea simultană a unei magistraturi permanente și a uneia temporare (Tit Liviu, VII, 42, 2). De-a lungul epocii republicane au fost fixate prevederi referitoare la limita de vârstă pentru un candidat: *Lex Vilia Annalis*, din 180 î.Hr., stabilea 28 de ani pentru quaestură, 30 de ani pentru edilitate, 31 pentru pretură iar consulatul era permis dincolo de vârsta de 34 de ani. În anul 81 î.Hr., *Lex Cornelia de magistratibus* (Cicero, *Philip*., V, 17, 48; *De Lege Agrar*., 2, 2; *Brut*., 94; *De off*., II, 17; *Pro Lege Manilia*, 21, 62) stabilea un relativ rigid scenariu pentru *cursus honorum*, care însă nu va fi respectat; astfel, nu era permis unui candidat să opteze pentru consulat dacă nu îndeplinise mandatul de pretor, unui candidat la pretură dacă nu fusese edil, acestuia impunându-i-se îndeplinirea oficiului de quaestor. Posibilitatea prelungirii competențelor unei magistraturi (*prorogatio*) este permisă dacă necesitățile o impun. (a se vedea **imperium)**.

marele domestic – unul dintre cel mai înalți funcționari ai imperiului, comandantul șef al armatei bizantine în perioada târzie, care a preluat vechile atribuții ale *domesticului Scholelor* din perioada anterioară secolului al XI-lea d.Hr.

marele logothet – șeful cancelariei imperiale, în competența căruia intra conducerea întregii administrații civile. Funcția apare la sfârșitul sec. XII, sub Isaac II Angelos, prin transformarea funcției de logothet al birourilor.

mesazon (μεσαζον) – misiune încredințată de împărat unuia dintre funcționarii săi de încredere, foarte adesea marelui logofăt. Sarcinile sale sunt similare unui prim ministru modern, având

mai ales atribuții juridice și financiare. Instituția este atestată în ultimele veacuri ale istoriei bizantine.

Mese, „strada din mijloc” – Strada centrală a Constantinopolului, care pornea din piața Augusteion și traversa, rând pe rând, Forul lui Constantin, pe cel al Boului, al lui Anastasie I și al lui Arcadiu, pentru a ajunge la Poarta de Aur, unde comunica cu Via Aegnatia, pe malul Mării Marmara, în sud. Din Forum Tauri o ramificație pornea, pe dreapta, spre poarta Charisios, unde dădea în marea diagonală a Balcanilor, Constantinopol – Belgrad. Pe porțiunea dinspre Augousteion și Forul lui Constantin se găseau cele mai importante monumente din primele secole bizantine: palate imperiale, marile biserici, în frunte cu Sfânta Sofia, și Hipodromul. Strada era jalonată de portice, cu două nivele, și de prăvălii, unde erau etalate mărfuri de lux (mătase, aur, argint, mirodenii etc.), care făceau din ea cel mai important centru de afaceri din întreaga creștinătate medievală.

monophysism, monofizism doctrină religioasă care susține teza unei singure naturi/firi a lui Isus Hristos, cea divină (de la μονοσ – unic și πηιζισ – natură). În disputa pentru definirea naturii lui Isus Hristos (vezi *nestorianism)*, Școala din Alexandria, în frunte cu patriarhii Chiril (412-444) și Dioscor (444-451), apără pozițiile tradiționaliste, mistice, pe linia Sfântului Atanasie cel Mare și a părinților cappadocieni, fiind preocupată să apere teza unității naturii lui Isus Hristos, stabilită la Niceea. De aici, ea subliniază natura Lui divină, lăsând pe plan secundar natura umană. Arhimandritul Eutihie, sprijinit de patriarhul Dioscor, dezvoltă această reprezentare, ducând până la extremă consecința nonconsubstanțialității lui Isus Hristos cu oamenii. La Eutihie, natura umană a lui Isus Hristos este absorbită de cea divină: o singură persoană, o singură natură. Sinodul/Conciliul al IV-lea de la Calcedon din anul 451 d.Hr. condamnă doctrina monofizită radicală a lui Eutihie, adoptând formula papei Leon I: două naturi într-o singură persoană. Dar formula romană s-a

dovedit insuficientă teologic, fapt care explică, pe lângă substratul lor material, reluarea cu și mai multă înverșunare a disputelor hristologice. După Calcedon, în pofida represaliilor orthodoxe, doctrina monofizită câștigă repede teren în Orient, în condițiile existenței unor mari antagonisme sociale, politice, culturale și etnice. Încercările împăraților de a concilia cele două tendințe opuse, orthodoxă și monofizită, au agravat conflictul. Un moment decisiv în consolidarea monofizismului îl constituie crearea unei biserici monofizite, cu o ierarhie proprie, după modelul orthodox, de către neobositul Iacob Baradai († 578). Pe temeiul unui monofizism moderat, cultivat înainte de formularea tezei extreme a lui Eutihie, se formează mai multe biserici „naționale" monofizite, care se mențin și astăzi: armeană-gregoriană iacobită, coptă și abisiniană.

municipium (lat.), termen care derivă, potrivit unor autori antici, din sintagma *munia capere* (A. Gell., *Nopți Attice*, XVI, 13; Festus, 155 L și 117 L) care desemnează acceptarea voluntară a unor sarcini în interes public, acceptarea exprimată de către o comunitate urbană liberă, paritară din punct de vedere juridic, cu o comunitate romană. Acest statut este de regulă cuprins în convenții prealabile, primii care au beneficiat de el au fost locuitorii cetății Caere, care sprijiniseră Roma la asediul gallilor. Rezultatul juridic pentru un *municipium* este un ansamblu de drepturi și obligații cu un dublu conținut: autohton și roman exprimat în forme nuanțate și multiple, uneori doar cu titlu onorific. În general, comunitățile municipale nu au drept de vot, *municipes sine suffragio*, ele sunt în grija unui delegat roman permanent. Există și cazuri, speciale, când locuitorii unui municipiu au posibilitatea de a se exprima prin vot, într-unul din triburile urbane, tras la sorți înainte votării, dar nu au dreptul de a candida. Începând cu secolul al III-lea î.Hr., unele municipii dintre acestea, primesc și *ius honorum*, devenind municipii de *optimo iure*. Ierarhizarea municipiilor prin *ius suffragii* rămâne operantă până în epoca împăratului Tiberiu care anulează definitiv acest drept. Obligațiile față de Roma (fie

că municipiile aveau, fie că nu aveau drept de vot) sunt în general participarea la *formula togatorum*, înrolarea lor făcându-se în legiuni (spre deosebire de simpli aliați care alcătuiau trupele auxiliare), plata unei contribuții anuale, *stipendium* (Tit Liviu, VIII, 14; XXVI, 16; XXXI, 29; Dion. Hal., XVI, 6).

mystikos – om de încredere al împăratului, cu o pregătire juridică și teologică, pe care suveranul îl consultă în problemele statului. Cel mai cunoscut dintre toți acești „sfetnici de taină" este celebrul Nicolae Misticul, omul de încredere al lui Leon al VI-lea Filosoful/Înțeleptul, apoi patriarh al Constantinopolului (901-907; 912-925), devenit apoi adversar redutabil al basileului în chestiunea celei de-a patra căsătorii a acestuia. Corespondența lui cu mari personalități politice ale vremii (țarul Simeon al Bulgariei, împăratul Roman I Lecapenos și mulți alții) formează o sursă de primă însemnătate pentru istoria și ideologia imperială a primelor trei decenii din secolul al X-lea d.Hr.

N

nestorianism. Insuficiența formulei adoptate de primul Sinod/Conciliu ecumenic de la Niceea din anul 325 asupra naturii lui Hristos – Fiul este de aceeași esență/ființă cu Tatăl – s-a vădit curând. În disputa pentru definire naturii lui Isus Hristos s-au înfruntat două școli în perioada următoare: una mistică, tradiționalistă, de la Alexandria (vezi *monophysism)* și alta raționalistă de la Antiohia. Aceasta din urmă, reprezentată de Diodor de Tars și, mai ales, de Teodor de Mopsuestia († 428), a fundamentat doctrina nestoriană. Numele acesteia vine de la Nestorie, patriarhul Constantinopolului (428-431), elev al lui Teodor de Mopsuestia. Nestorianismul urmează raționalismul arian și face în persoana lui Isus Hristos un loc larg naturii umane. Pentru Teodor de Mopsuestia în Isus Hristos există „două naturi, două ipostaze, dar o singură persoană", punând

însă în lumină mai degrabă dualitatea decât unitatea celor două naturi. El face o distincție riguroasă între cele două naturi ale lui Isus Hristos, subliniind consistența naturii lui umane, de unde și refuzul lui Nestorios de a o numi pe Maria Născătoare de Dumnezeu *(Theotokos).* Nestorianismul a fost condamnat la Sinodul/Conciliul al III-lea Ecumenic de la Efes din anul 431. Condamnată în Imperiul Bizantin, doctrina nestoriană se răspândește printre creștinii din statul persan, care-o adoptă la sinodul/conciliul de la Seleucia-Ctesiphon din anul 484. Biserica nestoriană de aici face dovada unui spirit foarte larg, propunând crearea unui învățământ universitar de teologie, cu școala din Nisibi (490). Nestorienii aduc, mai târziu, imense servicii arabilor, traducând operele științifice și filosofice clasice. În această perioadă ei se răspândesc în toate teritoriile stăpânite de califat, ajungând în Tibet, India și, de aici, în cursul Evului Mediu, în China și Asia de sud-est, până în Jawa. Minoritari și lipsiți de o bază statală, nestorienii au fost asimilați treptat de alte religii, rândurile lor numărând astăzi aproximativ 80 000.

nomismă (νομισμα) – în sistemul monetar, introdus de Constantin cel Mare, moneda de aur de bază (în latină *solidus),* în greutate de 4,48 gr. și cu titlul teoretic de 24 carate. Ea reprezenta 1/72 dintr-o livră (c. 320 gr). Secole în șir, ea și-a menținut titlul ridicat, fiind etalonul aur al lumii medievale. Abia către sfârșitul secolului al XI-lea d.Hr. titlul monedei se prăbușește, ajungând la 8 carate (333 %), dar reforma lui Alexie I Comnenul salvează titlul și prestigiul nomismei (vezi *hyperper).*

notarius (lat), *„secretar”*, funcționar inferior în cadrul unei *regio* (termen latin ce desemna o regiune sau un ținut, de exemplu *regio maritima*, regiune maritimă, sau unul din cartierele Romei, *regio Urbis*), aflat în subordinea unui *procurator regionis*. În Imperiul Târziu exista corpul notarilor, condus de *primicerius notariorum*; acesta avea listele tuturor funcționarilor din Imperiu, civili și militari, cu excepția gradelor inferioare.

Corpul notarilor depindea direct de împărat, iar în anul 381, aceștia au intrat în bloc în ordinul clarissimilor. André Piganiol îi definea ca fiind *„prin excelență instrumentele puterii personale a împăratului”*.

O

offikion – denumirea generală pentru funcție – de stat sau palatină – în ierarhia bizantină. Deținătorii de funcții, indiferent de mărimea și natura lor, erau denumiți *archontes*.

ordo equester (lat.), sau *equites*, *„cavalerii”*, în domeniul social, nu erau o aristocrație prin naștere, ci una de individuali; ordinul era deschis ascensiunii sociale, iar în epoca imperială, prin accederea în administrația imperială, se transformă într-o aristocrație de funcții. Din punct de vedere al prestigiului, se situau imediat după ordinul senatorial.

Ordo equester avea o alură militară, prin cele trei *militiae*, obligatorii în principiu, prin recrutarea membrilor. Din punct de vedere al ocupației, era un ordin eterogen și la fel din punct de vedere al compoziției; în ordinul ecvestru intrau doar bărbații și nu există distincție netă între *ordo equester* și ordinele municipale. Din punct de vedere juridic, ordinul nu era ereditar; practic însă, el devine ereditar.

Apariția ordinului datează din epoca republicană. Prin *lex Porcia* din anul 67 î.Hr., se statuează simbolurile care definesc *ordo equester*: inelul de aur, dunga de purpură îngustă la togă, locuri speciale la spectacolele publice. Dar ceea ce definește în esență un cavaler este deținerea *„calului public”* (acordat spre întreținere de către Stat, a se vedea **equites**). Acest *„cal public”* este practic simbolul apartenenței respectivului cavaler la ordinul ecvestru.

În epoca imperială, la 15 iulie în fiecare an avea loc parada cavalerilor, în cursul căreia principele inspecta cavalerii. În ciuda aspectului militar al ordinului, membrii acestuia aveau

proveniențe diverse: astfel, în conformitate cu Cicero, *equites* includeau *publicani* (activi în contractele publice), *faeneratores* (sau *argentarii*, cămătari), *negotiatores* (negustori), *agricolae* (fermieri). Un alt criteriu pentru apartenența la *ordo equester* era venitul. Acesta trebuia să fie de minimum 400.000 de sesterți (în anii 18-13 î.Hr.): Cassius Dio, LIV, 17, 3 și LIV, 26, 3 f. Ca și în cazul senatorilor, esențială era posesia pământului.
În epoca imperială, ordinul ecvestru a fost permanent favorizat de împărați în raport cu ordinul senatorial, văzut de puterea imperială ca un competitor. Cavalerii vor fi folosiți de către împărat în administrație, înlocuindu-i treptat pe liberții imperiali de la conducerea birourilor cancelariei (începând cu Domițian și Traian). Odată cu integrarea lor în cadrul administrației imperiale, asistăm la o nouă ierarhizare a ordinului. Pe de o parte, ierarhizarea în funcție de salarii: astfel, cavalerii puteau fi *sexagenarii* (60.000 de sesterți salariu), *centenarii* (100.000 de sesterți), *ducenarii* (200.000 de sesterți), *trecenarii* (300.000 de sesterți); pe de altă parte, din punct de vedere social, crește diferența între senatori și cavaleri, în ceea ce privește *dignitas.*
În timpul lui Vespasian, printr-o decizie imperială, s-a statuat că un senator nu putea fi insultat de către un cavaler; cel mult, cavalerul putea transmite insulta prin alt membru al ordinului senatorial (Suetoniu, *Vesp*., 9, 2).
Intrarea cavalerilor în sistemul administrativ roman a dus la cristalizarea unei diferențieri accentuate în rândul lor. Astfel, încă de la Octavian Augustus, se recenzau separat cavalerii *equo publico*, membri ai primelor centurii de *iudices* (purtători ai inelului de aur, din anul 23 d.Hr.), și simpli *equites,* care se diferențiau de poporul de rând doar prin nașterea ca om liber și censul lor.
În privința carierei, abilitatea personală avea un rol deosebit de important în obținerea de funcții. Cariera unui *eques* începea în domeniul militar, ca *praefectus cohortis.* Urmau apoi gradele militare de *tribunus legionis* sau *tribunus cohortis*, iar la sfârșit, cel

de *praefectus alae.* Cei mai capabili treceau în sistemul administrativ, ca *procurator Augusti* într-o provincie mică. Dintre aceștia se recrutau apoi persoanele cu funcții importante din cadrul sistemului administrativ, iar cei mai abili dintre ei puteau ajunge *praefectus vigilum, praefectus annonae, praefectus Aegypti* sau *praefectus Praetorio.*

Un alt sistem de ierarhizare îl reprezenta cel în funcție de titluri; un cavaler putea fi *vir egregius* (primipil, *praefectus alae*, procurator de rang inferior), *vir perfectissimus* (procurator de rang superior, *praefectus annonae, praefectus vigilum, a cognitionibus*), *vir eminentissimus* (*praefectus Praetorio*, de la Septimiu Severu, al Mesopotamiei, Egiptului).

Încrederea tot mai mare arătată de împărați acestui ordin s-a materializat printr-o serie de măsuri care vizau integrarea cavalerilor în sistemul birocratic, înlocuind ordinul senatorial. În domeniul militar, Septimiu Severu înlocuiește *comites* de rang senatorial din statul major cu cavaleri. Creșterea rolului ordinului ecvestru se manifestă cu precădere în cadrul crizei secolului al III-lea d.Hr. Maximinus Thrax, Philippus, Claudiu al II-lea, Aurelianus, Probus, Carus, erau *equites.* Pe de altă parte, apare o ruptură în cadrul ordinului, cu o mică elită care avea acces la putere, restul căzând la nivelul ordinului decurional.

Reforma lui Gallien din anul 262 d.Hr. a avut un rol deosebit de important în promovarea cavalerilor ca factor de putere. Prin această reformă, comenzile militare și guvernămintele asociate au fost acordate, cu rare excepții, cavalerilor; aceștia nu mai intrau în ordinul senatorial.

Pentru Imperiul Târziu, importanța ordinului ca o categorie socială distinctă scade, împărțirea societății având la bază alte criterii.

officium (lat.), în armata romană, birou militar, dar și statul major care asigura administrația curentă în provincii și care cuprinde militari detașați, sclavi și liberți imperiali. Persoanele care alcătuiesc astfel de birouri înlocuiau pe analogii lor republicani,

cunoscuți în texte sub denumirea de *apparitores*. Diferite tipuri de *officia* au fost organizate de către Claudiu, apoi reorganizate de Hadrian. În cadrul lor activau liberți și sclavi imperiali, pentru ca în perioada Principatului, să se cunoască *officia* militare conduse de simpli soldați sau de gradați (*cornicularii*, *optiones*, *librarii* etc.), toate cu caracter administrativ. Aceste birouri erau atașate guvernatorului, iar în timpul tetrarhiei, numărul lor a crescut considerabil.

optimates (lat.), grupare politică de la finele Republicii, care, alături de *populares*, își dispută puterea politică, respectiv ocuparea magistraturilor. Analiza celor două grupuri politice pleacă de la informațiile surselor care disting o scindare a poporului roman, începând cu epoca Gracchilor, în două părți (Sallaustiu., *Epistulae ad Caesarem senem de republica*; Tacit, *Ann.*, 12, 60), cel mai adesea desemnate prin termenii de *factio* sau *pars*. Lucrările de specialitate atrag atenția, încă din secolul al XIX-lea, asupra alăturării nefondate și periculoase, în același timp, dintre această terminologie și realități contemporane, care îndepărtează demersul istoric de spațiul roman. Foarte direct spus, optimații și popularii nu sunt partide politice, în accepție modernă, ci doar grupări formate prin relații de amiciție și clientelă, a căror organizare și structură este obedientă mizei cuceririi puterii politice. Uzanța termenului de *optimates*, în epoca republicană târzie, este asociată grupurilor senatoriale, și clienților acestora, care militau pentru funcționarea Statului în cadrele tradiționale, adică a unui dialog politic cu poporul realizat prin Senat și magistraturi în formula lor republicană, de aceea ele trec drept latura conservatoare a forțelor politice. Numiți *boni*, ei strâng în rândurile lor atât familii vechi patriciene (Claudii, Aemilii, Cornelii, Valerii) cât și familii plebeiene (Mucii Scaevolae, Licinii, Lutatii Catulii, Domitii Ahenobarbii, Livii Drusi, Porcii Catones, Caecilii Metelli, sau mai noi pătrunșii pe scena politică, Pompeii). În secolul I î.Hr., vârfurile de expresie politică ale acestei grupări au fost, printre alții, Sylla și, mai târziu, Cato Minor, cel care va sfârși prin a fi

identificat cu așa-numitul curent politic republican. Metodele de exprimare publică ale catonismului sunt puternic adaptate la cele populare, alternându-se discursul, mai mult sau mai puțin virulent, cu mijloace pragmatice, manevre politice uzuale sau chiar violența.

orphanotropheion (pl. *orphanotropheia*), orfelinat, de multe ori înființa de Biserică sau de stat.

orphanotrophos, literal, directorul unui orfelinat, de obicei un călugăr, însă în Constantinopol *orphanotrophoi* au devenit funcționari laici de stat, cu responsabilități fiscale; în secolul al XI-lea d.Hr. Ioan Orphanotrophos a controlat practic afacerile statului pentru o perioadă considerabilă de timp.

P

parakimomenos (παϱακιμομενοσ) – funcționar palatin însărcinat cu asigurarea securității împăratului cât timp acesta doarme. El locuia în palat, într-o cameră aflată în apropierea dormitorului basileului. De aceea, parakimomenii au avut o imensă influență asupra împăraților și au jucat un rol de prim rang în viața politică internă. Instituția își face apariția, după toate probabilitățile, în secolul VI-lea dar epoca ei de glorie se plasează în secolele IX-X, când funcția este încredințată mai ales eunucilor. Ea se menține în Imperiu până la căderea acestuia.

parec (παϱοικοσ) – termen prin care erau definiți în Imperiu țăranii dependenți. Categoria socială apare în secolele IX-X, în urma aservirii țărănimii libere de către aristocrație; în perioada următoare, aservirea țărănimii se generalizează. În această ultimă perioadă, autoritatea de stat se află în competiție cu dinații laici și eclesiastici. Pentru acapararea mâinii de lucru și aservirea țărănimii libere. Parecii de stat apar în sursele bizantine sub denumirea de *paroikoi demosiarioi* sau, simplu, *demosiarioi.* Termenul de „vecini” pentru definirea țărănimii dependente în Imperiu a pătruns, prin cancelarie, în Principatele Române în

secolele XV-XVIII din Bizanț, cu aceeași funcție. În ultimele veacuri bizantine, parecii se diferențiază în câteva mari categorii, desemnate prin termeni care derivă de la atelajele, ce definesc capacitatea de muncă a țăranilor și, în funcție de acestea, suprafața de pământ repartizată familiilor de pareci. Categoria de bază, parecii *zeugaratoi*, este cea a țăranilor cu o pereche de boi, care pot lucra o suprafață de sol (*zeugarion*) de 100-200 de modioi (cca. 9-18 ha). O situație economică mai bună o au țăranii cu două perechi de boi (*duozeugaratoi*), care au o suprafață dublă de pământ. Parecii cu un singur bou de tracțiune (*boidatoi*) aveau, în schimb, un lot la jumătate (cca. 5-9 ha), în vreme ce cei mai săraci, *aktemones* („fără avere") nu aveau nici un animal de tracțiune, poate un măgar, motiv pentru care erau lipsiți complet de pământ. Când aceștia din urmă își dobândeau o unitate de tracțiune, puteau primi o suprafață de pământ arabil corespunzătoare. Categoria țăranilor nou-veniți pe domeniul statului sau a unui mare proprietar (*proskathemenoi*), atrași prin anumite avantaje de proprietari, deveneau peste scurt timp pareci și erau repartizați, din rațiuni fiscale, în categoria care corespundea capacității lor de muncă, legată de felul atelajului pe care-l dețineau.

pater patriae (lat.), *„părinte al patriei"*. Valerius Messala a fost cel care a propus decretul senatorial prin care lui Octavian Augustus i s-a conferit titlul de *pater patriae* (Suetoniu, *Aug.*, 58, 2.). Acesta era un titlu onorific primit de împărat în anul 2 î.Hr. Când Octavian Augustus a luat acest titlu, întregul Imperiu i-a devenit aproape client, sub protecția sa *„părintească"*. Titlul a fost asumat de aproape toți împărații, cu excepția lui Tiberiu Galba, Otho și Vitellius. *Pater patriae* era în relație, ca și cel de Augustus, cu tradiția romană, făcând din împărat un nou Romulus (Tit Liviu, V, 49, 7, referitor la Camillus); a fost conferit anterior, în epoca republicană, mai multor personaje: Cicero, în anul 63 î.Hr., pentru reprimarea conjurației lui Catilina; Caesar (Cassius Dio, XLIV, 4, 4; Suetoniu, *Caes*., 85); după ce inițial l-a refuzat, Octavian Augustus l-a acceptat în anul 2 î.Hr. În calitate

de *pater patriae*, Octavian Augustus era văzut ca protectorul poporului roman (Horatiu, *Carm.*, 4, 5, 1f.).

Pentru epoca imperială, îl regăsim în titulatura oficială a împăratului, ceea ce denotă importanța acordată acestui titlu.

patres-patricii (lat), desemnau, în epoca regală, poporul roman cu cetățenie deplină, repartizați în *gentes*. *Patres* acopereau descendenții vechilor cetățeni sau *quirites*. Tradiția vorbește de 3 ramuri patriciene: *Tities, Ramnes, Luceres*, cărora li se adaugă noi familii prin cooptare, 6 ginți albane: Cloelii, Curiati, Geganii, Iulii, Quintilii, Servilii și ginta Claudiilor (Tit Liviu, I, 30; Dion. Hal., III, 29). Instituțiile specific patriciene erau: regalitatea, adunarea curiată, împărțită în trei triburi, și Senatul, care reunea totalitatea șefilor sau a reprezentanților acestor familii. În epoca republicană, patricienii reprezentau doar cetățenii care se revendicau din aceste ginți fondatoare, ale căror tradiții religioase, competențe privilegiate în plan politic și juridic, le separau de cealaltă entitate civică a poporului roman, gințile plebeene. Ca urmare a evoluției exercițiului public (politic, mai ales, dar și juridic și religios), nobilimea patriciană romană se va apropia de cea plebeeană, cu deosebire după adoptarea legii Hortensia (287/286 î.Hr.). Există, totuși, o demarcație între cele două categorii. Astfel, un patrician putea deveni plebeu, caz extrem de rar în practică, prin *adoptio* sau *adrogatio* (*transitio ad plebem*); un *interrex* nu putea fi decât un patrician; calitatea de *princeps senatus* va fi exercitată, până la finele Republicii, doar de senatorii patricieni ai celor mai vechi familii: Aemilia, Claudia, Fabia, Manlia, Valeria; deținerea acelei *auctoritas Senatus*, prin care se ratificau rezoluțiile aparținând poporului, se plasa în câmpul autorității patriciene; ocuparea unor magistraturi religioase (flaminii majori, *rex sacrorum*, cele două colegii de Salieni) era accesibilă numai patricienilor.

În Imperiul Târziu, Constantin cel Mare a creat la sfârșitul domniei sale titlul de *patricius*, primii cunoscuți cu acest titlu fiind Optatus, consul în anul 334 d.Hr., și Iulius Constantius,

consul în anul 335 d.Hr. (Zosima., II, 40). În decursul secolului al IV-lea d.Hr., *patricii* sunt cunoscuți: Taurus în timpul lui Constantius al II-lea, Datianus (în timpul lui Constantius al II-lea și Valens), Salutius Secundus, sau Petronius, socrul lui Valens. Acest titlu conferea un prestigiu imens, dar fără a avea vreo valoare efectivă, fiind golit de putere reală. *Patricii*, ca „părinți ai *Augusti*-lor”, aveau influență, eventual cu titlu personal, asupra persoanei imperiale (cazul lui Datianus), dar acest titlu practic le oprea ascensiunea spre puterea reală, fiind conferit eventualilor competitori la puterea imperială, ca modalitate de a le satisface orgoliul, dar în același timp de a-i transforma în persoane inofensive din punct de vedere politic.

patrimonium Caesaris (lat.), „*tezaurul personal imperial*”. Pe lângă *aerarium Saturni* și tezaurul imperial (*fiscus*), documentele din perioada Principatului fac cunoscută existența patrimoniului, tezaur care centraliza veniturile ereditare și personale ale împăratului. Acest tezaur se deosebea de *res privata*, casierie care totaliza veniturile Curții imperiale, și care pare să fi fost în fapt o subdiviziune a fiscului. De la iulio-claudieni, asistăm la confuzia tot mai mare între tezaurul privat și banii administrați de principe în numele Republicii. Este menționat începând cu domnia lui Claudiu, sub denumirea de *patrimonium Caesaris* (Dessau, *ILS*, 1447). Ceea ce se numește *patrimonium* în secolul al II-lea d.Hr. este același tezaur care aparținuse cu titlu privat lui Octavian Augustus; prin sechestrări și testamente, acest *patrimonium* s-a îmbogățit permanent de la împărat la împărat (de exemplu, când un particular făcea un testament în favoarea împăratului, bunurile moștenite mergeau la *patrimonium*).

patronus (lat.), protector al unui client (a se vedea **cliens**) în justiție sau în viața civilă. Evoluția juridică de la sfârșitul Republicii admitea, în ceea ce privește reprezentanța în justiție, o oarecare confuzie între *patronus* și *advocatus*. Prin patronat juridic, însă, se înțelege un ansamblu de conduite și norme comportamentale care intervin în timpul judecării diferitelor procese și care

implică relații de clientelă. Așadar, patronul intervine obligatoriu spre apărarea în justiție a clientului său, în vreme ce *advocatus* are strict obligații profesionale. Patronul este oarecum stăpânul clientului, care, în schimbul susținerii sale publice, trebuie să contribuie la achitarea datoriilor și amenzilor patronului, la completarea dotei fiicei acestuia, la răscumpărarea lui. Relațiile patronal-clientelare sunt de tip contractual, cele două părți nu se puteau acuza reciproc în instanță, nu puteau fi martori în proces de partea adversă, nu puteau vota unul împotriva altuia. Serviciile aduse reciproc intrau în logica darului și contradarului; cel puțin în ceea ce privește relațiile juridice nu este acceptată plata unei sume de bani care ar consuma relația de dependență prin epuizarea ei. În plan civil-public, clientul este relativ obligat să îngenuncheze în fața patronului, uneori chiar să-și manifeste obediența prin vărsarea de lacrimi. (Pentru diferența între patron a se vedea și *advocatus*, în Asconius, Cicero, *De Orat.*, 1, 36; 2, 14; *Topica*, 17; Pro *Cluent.*, 40; *Pro Balbo*, 1; *Pro Rosc.*, 1, 5; *Pro Leg. Man.*, 1; pentru patron și *advocatus*: *Pro Quint.*, 1, 2, 21; 2, 5; 8, 30; *Topica*, 17; *Pro Cluent.*, 19, 40; *Pro Muren.*, 2, 4; *Ad Fam.*, 7, 14; *De Orat.*, 2, 74; *Pro Syll.*, 29; *De Off.*, 1, 10). Un alt important domeniu în care se manifestau relațiile patronal-clientelare era cel al vieții politice, cu o creștere a manifestării lor în special în perioadele electorale sau în cele de distribuție a competențelor din provincii.

În sens mai larg, patronatul este practic baza sociologică a Imperiului Roman. Sistemul patronatului nu este caracteristic numai societății romane, dar aici și-a găsit afirmarea cea mai evidentă. Patronajul funcționează la mai multe niveluri: la nivel individual, unde esențială este relația între două persoane, patronul și clientul; la un nivel superior, pot exista relații de patronat, între o persoană (patronul) și o comunitate (care acționează în calitate de client). Această comunitate poate varia ca dimensiuni. În sfârșit, relațiile patronale pot avea loc între două state (cazul Romei și al statelor numite clientelare).

Romanii au adus aproape de perfecțiune acest sistem (numit și sistem clientelar), în perioada Imperiului Târziu ajungându-se la situația aberantă din punct de vedere juridic ca o persoană particulară (patronul) să uzurpe autoritatea Statului roman în diferite regiuni.

Mecanismul sistemului clientelar:

Clientul era într-o relație de loialitate (*fides*) cu patronul său. Relația îl obliga la diverse servicii de natură economică și ideologică (*operae* și *obsequium*). În schimb, nobilul ca *patronus* avea asupra clientului o responsabilitate „*paternă*", prin care îi acorda clientului protecție personală, și-i dădea un lot de pământ; o relație similară exista între stăpân și sclavul eliberat (*libertus*). Liberții deveneau după eliberare clienți ai foștilor stăpâni. Ei puteau câștiga influență politică și putere nu numai prin bogăția lor, ci și prin legăturile lor cu patroni puternici (de exemplu, Demetrius, libert al lui Pompei, a fost tratat ca un senator de frunte în Siria: Plutarh, *Cat. Min.*, 13, 1 ff.). De altfel, se pare că mulți stăpâni au cumpărat sclavi cu intenția de a-i elibera după o anumită perioadă, astfel beneficiind de relațiile clientelare care se creau.

Pe de altă parte, societatea romană a cunoscut familia, termen care nu cuprindea doar membrii individuali ai familiei, în sensul cunoscut astăzi, ci și sclavii, liberții și descendenții masculini ai unui ascendent în viață. Acest ascendent exercita asupra membrilor familiei *patria potestas*. Libertul rămânea în familie și după eliberarea sa, preluând numele de familie al patronului. El datora patronului *reverentia,* și doar moartea patronului și a descendenților săi îl elibera de această legătură. Din punct de vedere juridic, fiul libertului avea o libertate deplină, dar cutuma socială îl menținea în orbita familiei patronului.

Relația între patron-client era o relație asimetrică, între două persoane de statut inegal. Toate categoriile de *honestiores* puteau furniza patroni, iar clienții nu erau doar sclavi eliberați, ci puteau fi și indivizi de condiție liberă, dar de un statut

inferior, sau colectivități. În relația patron-client, *dignitas* avea un rol deosebit de important. Patronul îl recomanda pe client pentru a-i crește *dignitas*, nu pentru interes material. În acest sens, se folosea sistemul recomandărilor oficiale (*suffragia*) pentru promovarea protejaților. În structurile superioare ale societății, senatorii și cavalerii devin astfel intermediari între împărat și protejații lor, la concurență cu sclavii și liberții imperiali.

Un alt aspect al sistemului clientelar este dobândirea cetățeniei folosindu-se acest sistem. Când primea cetățenia cu titlu personal, noul cetățean prelua gentiliciul protectorului care-i obținuse naturalizarea. Mai des însă adopta numele (și în general, prenumele) împăratului. Cetățenia individuală era dobândită datorită unei recomandări (*suffragium*) a unui apropiat al împăratului sau al unui înalt funcționar provincial. În aceste condiții, nepotismul și corupția în vinderea de *suffragia*, care asigurau dobândirea cetățeniei romane și a avantajelor legate de ea, au devenit o tară a societății epocii imperiale.

În cadrul procesului de expansiune din epoca republicană, s-a format o rețea de clientelă între persoanele de condiție (mai ales) senatorială de la Roma și colectivitățile provinciale. Sistemul păcii romane funcționa în avantajul elitelor (centrale și locale). Apare în acest context magistratura de *patronus* al orașului, onorifică, în cadrul unui municipiu. Patronii erau aleși dintre senatori și cavaleri, de către Senatul municipal. Respectivii patroni nu trebuiau să aibă vreo misiune oficială în provincia respectivă, urmând să apere interesele orașului „*client*". Asistăm, astfel, la multiplicarea contractelor de patronaj pentru orașe: de exemplu, în anul 223 î.Hr., Canusium avea 39 de patroni (31 senatori și 8 cavaleri). Pe de altă parte, varietatea rețelelor de relații descuraja formarea de blocuri politice, de „*partide*"; rețeaua de relații astfel construită era foarte greu de spart. În cadrul acestor relații, *dignitas* avea un rol deosebit de important. Un alt aspect este existența în casa

patronului a unei *tabula patronatus*, din bronz, afișată în *atrium*, o adevărată *„etichetă a puterii”*. Această *tabula patronatus* reprezenta un contract între patron și o comunitate, afișarea ei semnificând nivelul de *dignitas* la care ajunsese patronul. După eliminarea progresivă a vechilor familii senatoriale, clientelele enorme ale acestora, constituite în Italia și provincii, au dispărut.

Împăratul pare să fi fost moștenitorul principal al acestor rețele clientelare. Un prim pas a fost făcut prin jurământul de credință prestat de italici lui Octavian Augustus în anul 32 î.Hr. Prin acest jurământ, întreaga populație italică a intrat practic în clientela lui Octavian Augustus. Pe de altă parte, împăratul, ca magistrat suprem, avea plebea Romei în grijă, și practic a introdus-o în clientela sa. Pasul decisiv a fost făcut în anul 2 î.Hr., când Octavian Augustus și-a asumat titlul de *pater patriae*. Prin preluarea acestui titlu, locuitorii Imperiului au devenit similari clienților, sub *„părinteasca”* protecție a lui Octavian Augustus.

Astfel, împăratul devine vârful unei ierarhii de clientele suprapuse, care tinde să înglobeze locuitorii Imperiului, cetățeni romani sau peregrini. Pe plan extern, împăratul, ca reprezentant individual al Statului, tinde să se erijeze în patron al colectivităților din jurul Imperiului. Această personalizare a puterii își va găsi expresia definitivă în secolul al V-lea d.Hr. În condițiile slăbirii autorității centrale, magnații locali preiau *de facto* atribuțiile Statului. Patronatul, atestat la jumătatea secolului al IV-lea în Egipt, Syria, Illyricum, devine legal în anul 415 d.Hr.

Pentru statele clientelare, punctul comun era superioritatea Romei, ceea ce implica raporturi care excludeau paritatea și reciprocitatea. Cele două extreme între care se găseau statele clientelare erau *Armenia maior*, unde autoritatea romană era pur nominală, și principatele părți integrante ale unei provincii, ca în Siria, unde autonomia era comparabilă cu cea a orașelor favorizate.

penetes *(πενετεσ)* – săraci, termen tehnic prin care sursele bizantine desemnau populația săracă.

peregrinus (lat.), reprezenta, în general, orice străin, locuitor al unui stat aflat în relații de alianță cu Roma. Prima desemnare ca peregrini este amintită în asociere cu latinii și aliații italici, fără ca acest statut să fie extins și asupra cetăților din aceste zone geografice care nu întrețineau nici un raport cu poporul roman, și care erau desemnați prin termeni vagi de tipul: *externus*, *extraneus*. Calitatea de peregrin se transmite ereditar, după regulile propriei cetăți (urmărindu-se statutul tatălui chiar și în cetățile beneficiare de *ius conubii*), și se poate dobândi colectiv (prin încorporarea cetății respective în cadrul Statului roman) sau individual (prin pierderea cetățeniei romane ca urmare a unui exil sau a unei deportări). Peregrinul, spre deosebire de un cetățean roman, nu are *tria nomina* (aserțiune general valabilă în epoca republicană, căreia i se aplică nuanțări în epocile ulterioare, în acord cu modificările de nomenclatură, constatate în primul rând epigrafic), ci doar cognomenul urmat de numele tatălui la genitiv. Situația sa este îndeobște reglementată prin *lex provinciae* sau prin decizii de completare a acesteia; nu are drepturi politice, este constrâns să presteze serviciul militar, ocazional în vremea Republicii, regulat în epoca imperială, distribuit fie în legiuni, unde va primi cetățenia romană, fie în trupe auxiliare. Rezolvarea problemelor juridice ale peregrinilor intra în competențele pretoriale (ale pretorului urban sau ale pretorului peregrin după instituirea acestuia din urmă).

plebs (lat.), cea dea doua categorie socială a Romei care, după tradiție, îngloba clienții din epoca lui Romulus (Tit Liviu, I, 7-15; II, 16; VI, 20, 6.), și pe care primul rege ar fi considerat-o, alături de patricieni, ca alcătuind poporul roman (Dion. Hal., II, 8-9; Plutarh, *Rom.*, 13.). Juridic, această categorie are libertate personală, dispune de proprietăți, neavând, însă, într-o primă epocă, drepturi politice. Integrarea organică a plebeilor în

cadrul corpului civic roman, ale cărei coordonate cronologice este greu decelabilă la nivelul surselor, este de factură procesuală. O primă etapă a fost reprezentată de cooptarea unor *gentes minores*, locuitoare ale colinelor Quirinal și Viminal, urmată de acceptarea drepturilor electorale și pentru plebei (A. Gell., *Nopți attice*, X, 30; Festus, p. 223 și p. 330, ed. Lindsay; Gaius, *Instit.*, I, 3). Reprezentanța publică a plebei la nivel politic efectiv, juridic și religios, elemente care marcau esențial diferențele între patricieni și plebei, este obținută de-a lungul unei epoci relativ extinse, începând cu primele decenii ale Republicii, când se înființează tribunatul plebei, continuând apoi cu dobândirea unor drepturi civile, *lex Canuleia* – 445 î.Hr., accesul la magistraturile superioare, îndeosebi consulatul, *leges Liciniae-Sextiae* – 367 î.Hr., accesul la funcțiile sacerdotale, în colegiul augurilor, *lex Ogulnia* – 300 î.Hr., dobândirea de valabilitate normativă pentru hotărârile adunărilor plebeene, *lex Hortensia* – 287/ 286 î.Hr. Egalizările socio-materiale și de prestigiu dintre patricieni și plebei, care au însoțit evoluția societății republicane, au avut drept rezultat apariția unei noi nobilimi, de factură plebee, către finele acestei perioade, care, împreună cu mai vechea nobilime patriciană, își va împărți exercițiul public la Roma. În afară de câteva domenii rămase inaccesibile plebei (a se vedea **patres-patricii**), s-a realizat o mixtură socială de o consistență aparte care nu mai permite operarea cu distincția patricieni-plebei, dincolo de perioada fraților Gracchi – 133-123 î.Hr. Pentru secolul I î.Hr. cea mai folosită terminologie de analiză socio-politică a Republicii tardive apelează la conceptele de *optimates* și *populares*.

pontifices (lat.), colegiul de preoți care dețineau controlul asupra organizării religioase a Romei întreprinse de regele Numa Pompilius, în timpul căruia existau cinci pontifi. Colegiul pontifilor era primul ca demnitate între marile colegii sacerdotale romane, fiind depozitarul tradiției religioase a Romei. De asemenea, era depozitarul și cel ce interpreta dreptul religios, fixa calendarul, consacra edificiile publice sau

particulare, întreținea cultul divinităților poliade (Vesta, Penații, triada capitolină). Prin *lex Ogulnia* din anul 300 î.Hr. numărul pontifilor urcă la nouă, iar în epoca clasică, colegiul pontifilor cuprindea șaisprezece pontifi: un *rex sacrorum*, trei flamini majori (pentru Jupiter, Mars și Quirinus), trei pontifi minori, doisprezece flamini minori (pentru Carmenta, Ceres, Flora etc.), cele șase vestale și probabil flaminii împăraților divinizați.

pontifex maximus (lat.), primul sacerdot al colegiului pontifilor, instituit, conform tradiției de Numa (Plutarh, *Numa,* 10 și urm.) care îl dubla pe *rex sacrorum*. Marele Pontif veghea calendarul sărbătorilor religioase ale Statului, pe care le anunță la începutul fiecărei luni, pentru perioada republicană târzie, când preia prerogative ale lui *rex sacrorum*, alege Vestalele, care deservesc cultul zeiței Vesta, și pe *Flamen Dialis*, preotul cultului închinat lui Jupiter, supraveghează disciplina sacerdotală în ceea ce privește corectitudinea riturilor publice și private. La finele Republicii putea ocupa și alte funcții politice în Stat, practică care se va generaliza în epoca imperială. Iulius Caesar a fost ales *pontifex maximus* în anul 63 î.Hr., și a rămas cu acest titlu până la moarte (în anul 44 î.Hr.), iar Octavian Augustus îl primește începând cu anul 12 î.Hr. În calitate de *pontifex maximus*, împăratul era conducătorul religios al Imperiului, intervenea în alegerea preoților, chiar numea preoți, prezida recrutarea vestalelor, legifera în materie religioasă judiciară și financiară. Ca *pontifex maximus*, împăratul asigura romanilor *pax deorum*. Pontificatul a rămas indivizibil, abia în anul 238 Pupienus și Balbinus împărțindu-și atribuțiile acestuia. După Constantin cel Mare, împărații creștini păstrează acest titlu, abia Grațian fiind cel care renunță la el, probabil în anul 379 d.Hr. Teodosie I este însă cel care s-a disociat încă de la accederea la putere de păgânism, refuzând de la început acest titlu.

populares (lat.), grupare politică opusă optimaților, constituită după aceleași criterii (a se vedea **optimates**), care reprezintă curentul novator al politicii în Republica Târzie. Conturarea acestuia se realizează în epoca Gracchilor și va fi dezvoltat de Marius, în competiția sa contra lui Sylla, și apoi de Caesar, care încearcă să se impună în fața Senatului. Pârghia acțiunii politice a acestei grupări a constituit-o puterea tribunilor plebei, care puteau contesta hotărârile senatoriale, de aceea în tabăra popularilor cel mai adesea sunt prezente familii plebeene, fără ca patricienii să fie străini de aceste idei novatoare. Rivalitățile dintre cele două opțiuni politice sunt concentrate la nivel personal, aproape ca o regulă: Marius împotriva lui Sylla, Iulius Caesar contra lui Pompeius Magnus. Rezultatul final al acestor conflicte este măcinarea vechilor familii, în timpul persecuțiilor, anihilarea capacității de opoziție a nobilimii romane, care au nivelat drumul spre instalarea Principatului.

praktikon (πϱακτικον) – document emis de cancelaria imperială sau mănăstirească, care cuprinde un inventar domanial de natură foarte diversă.

praefectura (lat.), competența publică a unui *praefectus*, care ținea fie de domeniul juridic-civil, fie de cel militar. Alte sensuri:

1. În Italia, orașe cu un statut inferior aceluia de *municipium*, conduse de *praefecti iure dicundo*.

2. În provincii, prefecturile reprezentau zone incomplet sau indirect supuse autorităților provinciale romane (uneori constituiau comandamente militare speciale); conducerea acestora era încredințată unor *praefecti* de rang ecvestru. Printre acești *praefecti*, se numărau *praefectus civitatium* în viitoarea provincie Moesia Inferior sau în Pannonia, mai mulți *praefecti riparum* pe Rin, Dunărea mijlocie, în Dobrogea și pe Eufrat; *praefectus orarum maritimarum* (în Bythinia, Hispanii, Mauretania).

3. De la Constantin cel Mare, Imperiul a fost împărțit în prefecturi: prefectura Pretoriului *per Orientem*, care avea în compunere cele 5 dioceze: Egipt, Orient, Pont, Asia, Thracia;

prefectura Pretoriului *per Illyricum*, care cuprindea diocezele Dacia și Macedonia; prefectura Pretoriului *Illyrici, Italiae et Africae*, care cuprindea Italia, Africa, Dalmația, Pannonia, Noricum și Raetia. În sfârșit, prefectura Galliilor, care avea în componență Britannia, Galliile, Hispania și Mauritania. Aceste prefecturi au fost create: cea Orientală, în anul 326, în anul 328 cea pentru Italia și Illyricum, în anul 333 Africa și Gallia. În anul 337 d.Hr., prefectura Pretoriului pentru Africa dispare. (a se vedea și **praefectus**).

praefectus (lat.), magistrat delegat, prin voința poporului roman, cu puterea de a administra o circumscripție. Atribuțiile unui prefect puteau fi civile, juridice și militare.

În domeniul administrației civile prefecții supravegheau tezaurul Statului (*praefectus aerarii Saturni* sau *aerarii militaris*), alimentarea orașului și distribuțiile de grâu (*praefectus alimentorum*), *praefectus frumenti dandi ex s.c.*, *praefectus annonae*), circulația în interiorul orașului (*praefectus vehiculorum*). În cadrul competențelor normative existau trei zone de ingerință a acestora: 1) suplinirea juridică, în interiorul Romei, a lipsei regelui, pentru epoca regală, sau a consulului, în epocă republicană (*praefectus Urbi*), căreia i se adăugau spre rezolvare procesele noilor cetățeni, scoși de sub puterea lui *praefectus iure dicundo*; 2) administrarea juridică a populației unei cetăți italice, până când aceasta primea cetățenia romană (*praefectus iure dicundo*); 3) completarea atribuțiilor juridice ale promagistraților în provincii, la care se adăugau diferite sarcini de natură fiscală (de ex. strângerea efectivă a impozitelor), sau de supraveghere a intereselor, mai ales financiare, ale guvernatorului, de care îl legau, aproape totdeauna, relații patronale (*praefectus civilis*); pentru epoca imperială, în municipiile de drept roman, suplinirea puterii juridice a magistraților locali era încredințată unor prefecți municipali (*praefecti municipales*). Funcțiile militare atribuite prefecților constau în comanda unei cohorte furnizate de o cetate aliată, contingent atașat legiunilor (*praefecti cohortis*, personaje care proveneau dintre fruntașii indigeni). 4)

Din punct de vedere militar, în timpul Republicii se cunosc *praefecti sociorum* (fiecare *ala sociorum* avea 6 *praefecti*, dintre care 3 erau ofițeri romani). În armata lui Iulius Caesar, *praefecti* erau comandanții trupelor de cavalerie, pentru ca, în epoca Principatului, *praefecti* să reprezinte ofițeri de rang ecvestru. Ei comandau garda pretoriană (*praefectus praetorio*), vigilii (*praefectus vigilum*), flota imperială (*praefectus classis*). Cohortele Romei erau comandate de *praefectus Urbi*, iar în fruntea legiunilor din Egipt era un *praefectus Aegypti*.

Treptat, prefecții au înlocuit legații la comanda legiunilor din provincie; fiecare tabără militară era comandată de un *praefectus castrorum legionis*, promovat din rândul centurionilor. În cadrul unei *auxilia*, fiecare *cohors* și *ala* erau comandate de un *praefectus* (până la Claudiu, promovat dintre centurioni), mai târziu constituind prima treaptă a carierei ecvestre. Ceea ce se remarcă însă este birocratizarea și demilitarizarea funcției, evidentă în cazul prefectului Pretoriului.

praefectus Aegypti (lat.), delegat provizoriu al împăratului în Egipt. La 1 august 30 î.Hr., trupele lui Octavian Augustus au intrat în Alexandria. Egiptul a fost transformat în domeniu privat imperial, în care senatorilor le era interzis să intre. Noua provincie avea un statut deosebit față de celelalte provincii, fiind guvernată de un guvernator din ordinul ecvestru, cu titlul de *praefectus*, numit direct de împărat. Primul *praefectus Aegypti* cunoscut a fost C. Cornelius Gallus, cavaler roman. De la Marcus Aurelius, prefectul Egiptului intră în rândul trecenarilor.

praefectus annonae (lat.), funcție creată de Octavian Augustus către sfârșitul domniei sale. Conducător al serviciului annonei la Roma, apoi, după fondare, și la Constantinopol. În timpul Republicii, de aprovizionarea Romei cu grâu și alimente de primă necesitate răspundeau edilii (*aediles*). Iulius Caesar a creat *aediles Ceriales*, magistrați specializați în îndeplinirea acestor sarcini și cu organizarea jocurilor în onoarea zeiței

Ceres. Octavian Augustus a instituit apoi, într-o primă fază, *curatores frumenti*, desărcinându-i pe *aediles Ceriales* de atribuțiile lor, iar către sfârșitul domniei sale, a creat prefectura annonei. În anul 6 d.Hr., au fost creați *curatores annonae*, până la crearea unui *praefectus annonae*, de rang ecvestru (Cassius Dio, LV, 25, 6; 26, 2); C. Turranius este atestat ca prefect al annonei în anul 14 d.Hr. (Tacit, *Ann.*, I, 7).

Prefectura annonei reunea serviciile alimentării capitalei, cu excepția distribuțiilor gratuite, asigurate de funcționari speciali (*praefecti frumenti dandi*). Prefectul annonei avea jurisdicție civilă și criminală determinată de limitele competenței sale, drept special de poliție asupra corporațiilor care aveau legătură cu serviciul alimentației, având titlul de *vir perfectissimus* și fiind de rang *trecenarius* (300.000 de sesterți salariu). Sub ordinele sale se aflau *centuriones annonae* și *procuratores annonae* în provinciile catalogate ca *„frumentare”* (provincii însărcinate cu aprovizionarea capitalei, a se vedea **annona**; pentru *praefectus annonae*, a se vedea și **praefectus**).

praefectus aerarii militaris (lat.), *„prefectul casei militare”*, funcție care apare în timpul lui Octavian Augustus, și care reprezenta administratorii de rang pretorian (trei la număr) ai tezaurului militar (*aerarium militare*).

praefectus aerarii Saturni (lat.), *„prefectul tezaurului public”*. De la Octavian Augustus, direcția tezaurului public a fost încredințată unor *praefecti aerarii,* în număr de doi. În timpul lui Claudiu, din nou *quaestores* au fost însărcinați cu administrarea *aerarium Saturni* (Suetoniu, *Claud.*, 24; Tacit, *Ann.*, XIII, 29; Cassius Dio, LX, 4, 10, 24), pe 3 ani. La Nero, administrarea acestui tezaur a fost atribuită vechilor praetori (Tacit, *Ann.*, XIII, 29); la Vespasian doi dintre praetorii în exercițiu se ocupau de acest tezaur (Tacit, *Hist.*, IV, 9), pentru ca de la Traian, să apară doi *praefecti*. La Hadrian și Septimiu Severu, de acest tezaur se ocupau *quaestores* sau *viri quaestorii ab aerario Saturni*, pentru ca în secolul al III-lea d.Hr., Senatul să piardă direcția și

supravegherea *aerarium*-ului; un procurator a fost însărcinat cu administrarea sa, având ca principali subordonați *praefecti aerarii* (*SHA, Aurel.*, 9, 12, 20).

praefectus alimentorum (lat.), *„prefectul instituției alimentare"*, conducător al unuia dintre districtele instituției *alimenta*; mai este menționat și ca *procurator ad alimenta*. Această funcție a fost înființată de Traian, acordată membrilor ordinului ecvestru și erau de rang sexagenar. De la Marcus Aurelius la Macrinus, *praefecti alimentorum* sunt de rang consular, și asigurau administrația alimentară a Italiei (a se vedea și **praefectus**).

praefectus praetorio (lat.), *„prefectul Pretoriului"*, în epoca imperială, comandant de rang ecvestru, al cohortelor pretoriene. La început, prefectura Pretoriului era o funcție pur militară, prefectul Pretoriului fiind responsabil cu securitatea principelui și ordinea publică.

În ierarhia prefecturilor ecvestre, în secolul I d.Hr. primul era prefectul Egiptului; de la Flavieni, acesta a fost depășit de către prefectul Pretoriului. De la Nero, prefectul Pretoriului a fost însărcinat cu aprovizionarea trupelor, și avea în grijă *annona* militară. Numărul lor putea varia, putând exista unu, doi sau trei prefecți ai Pretoriului (în mod obișnuit existau doi). Treptat, atribuțiile lor au crescut: au primit comanda tuturor trupelor din Italia; în secolul al II-lea d.Hr., rolul lor politic a crescut: ei prezidau consiliul imperial în absența împăratului, exercitau o jurisdicție civilă și criminală care s-a extins treptat și în afara Romei (100 de mile în jurul Romei, de la Septimiu Sever), și pentru toate provinciile imperiale, jurisdicție în apel, împreună cu împăratul. De rang trecenar (avea un salariu de 300.000 de sesterți), de la Marcus Aurelius, **prefectul Pretoriului** primește titlul de *vir eminentissimus*, pentru ca în Imperiul Târziu să intre în ordinul clarissimilor, iar după anul 350 d.Hr. să devină *vir illustris*. Prefectul Pretoriului punea în inferioritate, încă din epoca Principatului, pe (inițial) cel mai important membru al consiliului imperial, prefectul annonei, puterea lui crescând și

mai mult după înființarea de către Constantin cel Mare a patru prefecturi, fiecare condusă de un prefect al Pretoriului.

S-a încercat limitarea puterii lor de către Constantin ce Mare, care a acordat atribuțiile lor militare *magistri*-lor *militiae*. Asistăm, astfel, la transformarea acestei funcții în funcție civilă, dar care își menține primul loc în consiliul imperial. Separarea între Orient și Occident devine evidentă și din punct de vedere al importanței prefectului Pretoriului în cele două părți ale Imperiului: dacă în Occident generalii (mai ales de origine barbară) sunt adevărații conducători ai Imperiului, pentru Orientul roman târziu, calitatea de prefect al Pretoriului reprezintă vârful carierei administrative la care poate aspira o persoană din afara familiei imperiale.

Încă din epoca Principatului, prefectura Pretoriului devine vârful carierei ecvestre, pentru ca în Imperiul Târziu, funcția să-și mențină importanța, iar pentru Orient, în spatele funcției de prefect al Pretoriului se regăsește adesea *„eminența cenușie”* a Statului.

Prefectul Pretoriului avea în subordine un numeros personal administrativ, între care se numărau *consiliarius, adiutor, commentariensis, ab actis, numerarii, subadiuvae* (funcționari); *regendarius, exceptores, singulares* (pentru corespondență), aflați sub comanda unui *princeps* (a se vedea și **praefectus**).

praefectus pro duoviris (lat.), *„prefect în locul duovirilor”*. În lipsa magistraților supremi *duo (quoattuor) viri* din oraș, locul acestora era preluat de un *praefectus pro duoviris.* Uneori era numit și *praefectus civitatis* sau, în cazul în care avea și atribuții juridice, *praefectus iure dicundo*.

praefectus Urbi (lat.), *„prefectul orașului Roma”*, guvernator al Romei sau, mai târziu, al Constantinopolului. În anul 26 î.Hr., Messala a fost numit *praefectus Urbi*, dar a demisionat după câteva zile iar în anul 16 î.Hr., Statilius Taurus a fost numit *praefectus Urbi* (Cassius Dio, LIV, 19, 6), în absența lui Octavian Augustus, plecat în Occident. Succesorul lui Taurus a fost L. Calpurnius

Piso, după un interval nedeterminat (Tacit, *Ann.*, VI, 11, cu dificultăți de datare). După cum se observă mai sus, inițial, această magistratură a avut un caracter temporar, datând din ultimii ani ai Republicii. Consulii puteau numi un *praefectus Urbi* pentru a-i înlocui și îndeplini atribuțiile pentru perioada când lipseau din Roma. În timpul Imperiului, instituția a căpătat un caracter permanent, *praefectus Urbi* transformându-se în funcționar imperial.

Era ales dintre senatori, de preferință consular, avea comanda cohortelor urbane, având misiunea de a asigura liniștea în Roma și pe un teritoriu în jurul ei, pe o rază de circa 100 de mile. În această calitate, era prefect al poliției Romei imperiale, avea ca misiuni supravegherea asociațiilor, reglementarea circulației, organizarea jocurilor. În aceeași ordine de idei, avea jurisdicție criminală, care la sfârșitul secolului I, se întindea asupra Romei și Italiei, iar din secolul al III-lea d.Hr., jurisdicție civilă, fiind și membru în consiliul imperial.

Accederea la prefectura urbană avea loc după circa 5-10 ani de la proconsulatul Africii sau Asiei, devenind astfel vârful carierei senatoriale (*cursus honorum*) în epoca imperială. Ca atribuții, prefectura urbană era mai puțin importantă decât prefectura Pretoriului, fiind însă superioară în demnitate. Odată cu fondarea Constantinopolului de către Constantin cel Mare, apare și prefectura urbană a acestui oraș, recunoscându-i-se (și din acest punct de vedere) calitatea de a doua capitală imperială.

praefectus vigilum (lat.), *„prefectul vigililor"*, funcționar din ordinul ecvestru, însărcinat la început cu stingerea incendiilor și asigurarea ordinii pe străzi în timpul nopții; din secolul al II-lea d.Hr., prefectul vigililor era comandantul poliției la Roma, apoi la Constantinopol (din secolul al IV-lea d.Hr.). El comanda miliția locală, formată din șapte cohorte de vigili, recrutați din rândul sclavilor și liberților (a se vedea **vigili**)

În anul 6 d.Hr. a fost instituită prefectura vigililor, prin care deținătorul acestei funcții era însărcinat cu poliția nocturnă și

paza incendiilor; avea sub comandă șapte cohorte de vigili, fiecare a 1.200 de oameni, având, de asemenea, atribuții judiciare legate de competența sa (a se vedea și Cassius Dio, LV, 26, 4 f.). În ierarhia prefecturilor ecvestre, cristalizată la sfârșitul secolului I d.Hr., prefectul vigililor era cel mai mic în grad; ulterior, a primit titlul de *vir perfectissimus*, și salariu de 300.000 de sesterți.

praepositus sacri cubiculi (lat.), eunuc care în perioada Imperiului Târziu coordona ansamblul serviciilor care țineau de viața privată a împăratului. Datorită proximității sale față de persoana imperială, sau de membri ai familiei imperiale, el a devenit un personaj cheie în influențarea pe cale neoficială a deciziilor de stat. Această funcție a fost creată, fie de către Diocletian, fie de către Constantin cel Mare. *Praepositus sacri cubiculi* a devenit unul dintre demnitarii cei mai înalți și mai influenți; sub influența orientală, acești *praepositi* erau eunuci fără excepție. Rolul lor variază în funcție de personalitatea celor implicați. De multe ori, asistăm la crearea de adevărate coaliții politice, care vizează înlăturarea influenței acestui personaj asupra împăratului. Apogeul influenței unui eunuc asupra persoanei imperiale este reprezentat de anul 400 d.Hr., când un eunuc (Eutropius, *praepositus sacri cubiculi* în Orient) a devenit consul pentru partea orientală a Imperiului, caz unic în istoria antichității.

Eunucii reprezintă, alături de șefii barbari, o categorie aparte a clasei politice romane târzii. Priviți cu dispreț de ceilalți, pentru că nu sunt persoane „*complete*”, ei sunt oarecum în afara jocului politic. Pe de altă parte, tocmai această „*anormalitate*” le permite accesul în proximitatea femeilor casei imperiale, fără a trezi suspiciuni și implicit, accesul la diverse secrete de stat. Comportamentul lor este văzut de ceilalți ca unul tipic feminin, fiind considerați un rău necesar. Sursele antice abundă în acuzații la adresa lor, cele mai frecvente fiind de ambiție nemăsurată și avariție.

Personalul domestic imperial din subordinea sa cuprindea: serviciul apartamentelor imperiale, sub comanda lui *primicerius sacri cubiculi*; serviciul general al palatului, aflat în subordinea lui *castrensis sacri cubiculi*, serviciul garderobei (comandat de *comes sacrae uestis*), serviciul reședințelor imperiale (în subordinea unui *comes domorum*), serviciul ușierilor (compus din *decuriones* și *silentiarii*).

praetor (lat.), personaj care „*precede*", care „*merge înainte*", amintit și în perioadă regală dar ale cărui competențe sunt mai clare pentru epoca republicană (Varro, *De ling. lat.*, V, 80; Cicero, *De leg.*, III, 3, 8). În anul 367 î.Hr. se adaugă consulilor ca un coleg permanent (Tit Liviu, III, 55, 11; VII, 1; VIII, 32, 3; XXVII, 5; XLIII, 14, 3; XLV, 43; Cicero, *Ad Att.*, 9, 9, 3; A. Gell., *Nopți attice*, XIII, 15, 4; Plin., *Pan.*, 77), inferior acestora ca rang, și i se conferă, din partea poporului roman, jurisdicția civilă în interiorul Romei. Accesul la magistratura superioară a preturei se face pe baza votului comițiilor centuriate, inițial în aceeași zi, apoi a doua zi, uneori la câteva zile, după alegerea consulilor. **Praetor**-ul primește *imperium* printr-o *lex curiata* (Tit Liviu, XXVII, 35; XL, 59; XLIII, 11), are doi lictori în Roma și șase în provincii, dispune de toate însemnele magistraților curuli, iar competențele sale se repartizează prin tragere la sorți – până la Sylla exista un singur moment al acestei repartiții, începând cu noul său demers organizatoric, tragerea la sorți se realiza în două etape: un prim moment, pentru delegarea sarcinilor celor doi **praetori** principali (urban și peregrin) imediat după alegerea lor, iar a doua etapă, în timpul anului, pentru stabilirea competențelor din provincii. Principalele atribuții pretoriene se asociază spațiului juridic al Romei (conceput, ulterior ca fiind alcătuit din Roma și provincii). Dacă până în anul 367 î.Hr. supravegherea judecătorească intra în sfera competențelor consulare; din acel moment, consulilor le sunt limitate prerogativele în domeniul normativ, moment interpretat ca o măsură de recuperare parțială a prestigiului vechilor patricieni, care fuseseră obligați să cedeze plebeilor unul din posturile

consulare. Uzual **praetor**-ul supraveghea organizarea proceselor la Roma, întocmirea listelor de jurați, fără ca el însuși să intervină activ în derularea proceselor. Din anul 242 î.Hr. este ajutat pentru problemele juridice ale aliaților de un *praetor peregrinus* (*praetor qui inter peregrinos ius dicit – CIL*, I, 198; 1289), în 227 î.Hr. sunt adăugați doi **praetori** pentru Sardinia și Sicilia iar din anul 197 î.Hr. doi pentru cele două Spanii. Până în epoca syllaniană existau șase **praetori** anuali, Sylla va ridica numărul lor la opt (Vell. Pat., II,16), hotărând ca, imediat după exercitarea timp de un an a acestor funcții judiciare, să poată ocupa promagistraturile a opt provincii, alături de foștii doi consuli, acoperindu-se, astfel, din punct de vedere organizatoric, registrul administrativ din acel timp. Numărul **praetor**-ilor va fi crescut de Iulius Caesar la zece, apoi la paisprezece și șaisprezece; în timpul triumvirilor, în anul 38 î.Hr., existau nu mai puțin de șaizeci și șapte. Octavian Augustus, în cadrul efortului său de redefinire politică și administrativă a Statului roman, restabilește numărul **praetor**-ilor la opt (Suetoniu, *Caes.*, 41; App., *BC*, IV, 2, 51; 3, 47; 7, 50; 8, 43). Alături de atribuțiile juridice, **praetor**-ul este considerat militar și administrativ ca un coleg mai mic al consulilor (*collega minor* – A. Gell., *Nopți attice*, XII, 15), iar puterea sa (ca magistrat superior beneficiază de investirea cu *imperium*) este una secundară puterii consulare (A. Gell., *Nopți attice*, XII, 15). **Praetor**-ul nu poate numi un dictator, nu se poate opune consulilor, pe care, de altfel, îi poate suplini, dacă aceștia părăsesc Roma în fruntea legiunilor (este vorba de putința de a convoca Senatul, de a convoca și prezida comițiile, de a recruta, cu acordul Senatului, soldații, de a comanda trupe; în cazul prezenței simultane pe câmpul de luptă a trupelor comandate de un **praetor** și a celor conduse de consuli, aceștia din urmă dețin o poziție superioară). Chiar în situația prezenței în oraș a consulilor pot îndeplini, prin delegare, o parte din atribuțiile acestora. În epoca lui Cicero, **praetor** participă la *frumentationes* (distribuții de grâu, îndeplinesc anumite sarcini religioase

(stabilirea unor sărbători, altele decât cele deja fixate), organizează sacrificii în *ara maxima* (Varro, *De ling. lat.*, VI, 54). Din anul 212 î.Hr. în grija **praetor** urban intra organizarea jocurilor în cinstea lui Apollo (*Ludi Apollinares*) și a jocurilor secundare. În calitatea lor de promagistrați, **praetorii** provinciali au *imperium* militar (în teorie, pot avea o armată echivalentă cu cea a unui consul – două legiuni și trupe de aliați – în practică, însă este mai restrânsă; pot numi ofițeri secundari), având obligativitatea rămânerii în provincie până la sosirea succesorului său.

În *cursus honorum* senatorial, în timpul Imperiului, **praetor**-ul urma după vigintivir, la vârsta de circa 29 de ani. Doar 18 dintre cei 20 de vigintiviri puteau fi aleși ca **praetori Praetor**-ul era însărcinat cu puterea executivă, atunci când consulii erau absenți. Printre competențele lor se numără supravegherea regiunilor Romei și competențe religioase. Din anul 22 î.Hr., au fost însărcinați cu organizarea sărbătorilor publice. Dețineau *imperium*, aveau competențe judiciare pentru procesele private (sau între popor și un cetățean). Cei mai importanți erau **praetor**-ul peregrin și **praetor**-ul urban; ei continuă să prezideze *quaestiones* (curțile de justiție specializate).

După reforma lui Hadrian, care a codificat edictul pretorian (a se vedea **decretum**), activitatea **praetor**-ilor a fost practic paralizată, deoarece urmau să se conformeze edictului tip fixat de împărat. De la Diocletian **praetor**-ul urban a încetat să-și mai exercite și autoritatea rămasă, după ce anterior **praetor**-ul peregrin dispăruse încă din anul 212 î.Hr., odată cu emiterea *Constitutio Antoniniana* (ultimul *praetor hastarius* cunoscut și-a exercitat funcția în c. 220 d.Hr.).

În perioada lui Iustinian I, reapare numele de **praetor**, dar cu atribuții total schimbate. Acum **praetor**-ul înseamnă guvernator al unei provincii din Asia Mică.

praetoriae cohortes (lat.), corp militar aparte, amintit de surse pentru prima dată în timpul asediului Numantiei, când, Scipio Aemilianus își formează un contingent separat din 500 de

clienți sau amici. La finele Republicii, fiecare general avea o cohortă a sa după mărturisirile lui Cicero, pe timpul propriei sale șederi în Cilicia (*Ad fam.*, XV, 4, 7.) sau în cazul lui M. Antonius care, după victoria de la Philippi, putea lăsa la vatră un număr de 8.000 de soldați (Cicero, *Ad fam.*, X, 30.). Permanentizarea cohortelor pretoriene și conferirea unui aspect instituțional pentru acestea i se datorează lui Octavian Augustus care a reorganizat acest corp de armată, în anul 2 î.Hr. La început existau nouă cohorte, de 500, apoi 1.000 de oameni, staționând în timpul lui Octavian Augustus lângă Roma, și în celelalte reședințe imperiale de pe teritoriul Italiei. În timpul lui Tiberiu, toate cele nouă cohorte au fost strânse la Roma și cantonate în cazărmile de pe Viminal. Pretorienii erau recrutați doar dintre cei născuți în Italia și aveau un regim preferențial față de ceilalți soldați: în timpul lui Octavian Augustus, primeau 750 denari pe an, față de 225, cât aveau soldații din legiuni; stagiul militar era de doar 16 ani, față de 20 al soldaților din legiuni, sau 25 ai soldaților din trupele auxiliare.
Cohortele pretoriene au jucat un rol important în desemnarea împăraților sau asasinarea lor (de ex., Caligula, Galba). Erau conduse de prefectul Pretoriului, unu, doi sau trei la număr, fiind desființate de Constantin cel Mare în anul 312 d.Hr., ca urmare a implicării lor în proclamarea și apoi susținerea lui Maxentiu, atribuțiile lor fiind preluate de miliția (*schola*) palatină. Numărul cohortelor pretoriene a variat în funcție de epocă: la Octavian Augustus nouă, zece la Domițian, pentru ca în secolul al II-lea d.Hr. să existe 5.000 de pretorieni. Septimiu Sever le-a dublat numărul, transformând cohortele în *milliare*, același împărat fiind cel căruia i se datorează schimbarea modalității de recrutare (au fost recrutați soldați din legiuni). În afara cohortelor pretoriene, mai existau și alte unități însărcinate cu paza împăratului: *speculatores,* având în componență călăreți germani, sau *equites singulares*, organizate de Traian.

praeses (lat.), „*guvernator*”, termen folosit de la începutul secolului al III-lea d.Hr. pentru a desemna funcționari de rang ecvestru din provincie (senatorială sau imperială). Măsura pare să consfințească separarea puterii civile (care rămâne acestor *praesides*) de cea militară, încredințată unor *duces* (măsură luată de Dioclețian). Termenul apare încă din secolul al II-lea d.Hr., fiind folosit pentru a desemna guvernatorii de provincie, senatori sau cavaleri; în secolul al III-lea d.Hr., *praeses* devine sinonim cu guvernator, fără a însemna exclusiv guvernator de rang ecvestru. De la Gallienus, *praesides* sunt funcționari de rang ecvestru, și tot acum este creată funcția de *agens vice praesidis* (guvernator interimar). În conformitate cu A. Piganiol, *praesides* își au originea în foștii procuratori de rang ecvestru; a se vedea și **dux.**

princeps (lat.), termen desemnând pe „*cel dintâi*” sau „*cel de frunte*” dintr-un grup etnic, militar, sau dintr-un corp constituit; la Roma, *princeps senatus* era „*bărbatul cel mai important și mai respectat*” din Senat. Titlul de *princeps* nu trebuie confundat cu cel de *princeps senatus*, (Octavian îl va primi în anul 28 î.Hr.), care conferea primul rang în *album* și prerogativa de a vorbi primul în Senat. În epoca imperială, fără alt atribut, termenul îl desemna pe împărat; în acest caz, titlul de *princeps* nu avea caracter oficial (ca *pater patriae*, de exemplu), ci era asumat de împărat la accederea la putere și nu era conferit în cadrul vreunei ceremonii oficiale de către Senat. Sensul inițial, de caracter inofensiv al termenului, motiv pentru care a fost adoptat de Octavian Augustus, s-a pierdut pe măsură ce guvernarea imperială a devenit din ce în ce mai autoritară.

Încă din epoca republicană, oamenii politici de frunte erau numiți *principes*, ca recunoaștere a autorității și puterii lor. Titlul avea adesea un caracter peiorativ pentru că *princeps* era adesea un „*dinast politic*”, exercitând puterea ilicită, *potentia* (Cicero, *De Rep.*, I, 68); *principatus* dobândea, de asemenea, înțelesul și forța lui *dominatus* (Cicero, *Phil.*, II, 36: „*dominatum et principatum*”). Ca un exemplu, titlul de *princeps* a fost folosit de către Cicero

pentru a caracteriza poziția lui Pompei, începând din anul 52 î.Hr.

În epoca imperială, conceptul de *princeps* a fost folosit cu diverse conotații. Pentru A. Piganiol, titlul de *princeps* avea o valoare juridică, care conferea puteri lărgite, analoge celor ale *prostasia* (*cura et tutela*), explicate de A. von Premerstein. Pentru a traduce *princeps*, grecii au folosit un cuvânt ce însemna *dux*. În secolul I d.Hr., noțiunea de *princeps* este legată de cetățenie, vizând aspectul legal al monarhiei. Împăratul era *princeps civium*, reprezentant autorizat și legitimat al poporului roman. Era *princeps uniuersorum,* și din 28 î.Hr., *princeps senatus*. În timpul Flavilor, împărații cărora le displăcea titlul de *princeps* și dornici de glorie militară, erau flatați când poeții îi numeau *dux* și *ductor*; în anul 98 d.Hr., Traian a primit titlul de *Optimus Princeps* din partea Senatului. Din secolul al III-lea d.Hr., *princeps* a fost înlocuit treptat cu *dominus,* marcând astfel trecerea spre formula autoritară a monarhiei.

La nivel inferior, *principes* erau conducători ai funcționarilor din subordinea prefectului Pretoriului.

princeps iuventutis (lat.), sau *princeps iuvenum*, *„principe al tineretului"*, titlu acordat de Octavian Augustus membrilor masculini ai casei imperiale (nepoților Gaius, Lucius, apoi Drusus, Germanicus), și care desemna de obicei pe virtualul moștenitor. Titlul este creat probabil după modelul de *princeps senatus*; se tindea ca prin acordarea acestui titlu să se desemneze viitorul *princeps*, fiind conferit celor doi *Caesares*, în jurul anilor 5 și 1 î.Hr. (v. și *Res Gestae*, 14). *Princeps iuventutis* era, în același timp, și conducătorul ordinului ecvestru, atribuție care va dispărea treptat după Dioclețian. De la Hadrian, acest titlu va fi înlocuit de cel de Caesar.

princeps loci (lat.), conducătorul local unei comunități indigene, denumit și *princeps gentis* (*gentium*); adesea acești *principes* primeau cetățenia romană, ceea ce nu se întâmpla niciodată în totalitate cu membrii comunității pe care o conduceau.

procuratele, funcții create de Octavian Augustus și perfectate de Claudiu și urmașii săi. Aceste funcții priveau administrația drumurilor, birourile cancelariei imperiale, aprovizionarea cu apă, administrația provinciilor etc. Procuratelele erau ocupate de membrii ordinului ecvestru și erau retribuite de stat.

procurator (lat.), funcționar în epoca imperială. Termenul are mai multe sensuri: 1) funcționar imperial în administrația financiară. Funcția a fost creată de Octavian Augustus, și era ocupată de către cavaleri. Procuratorul era numit de împărat în fruntea unui serviciu important, fiind retribuit de stat. Exista o ierarhie, în funcție de salariile primite: *sexagenarii, centenarii (vir egregius), ducenarii, trecenarii (vir perfectissimus*). În provinciile de rang imperial, *procuratorii* controlau finanțele imperiale și își exercitau funcția sub controlul legatului. În provinciile senatoriale, *procuratorii* aveau o poziție mai independentă față de guvernatorul sau *quaestor*-ul provinciei. În ambele cazuri, puteau în mod excepțional să-i controleze pe guvernatori. De la Marcus Aurelius, se trece la folosirea pe scară largă a *procuratorilor*, care devin numeroși și de o foarte mare varietate. Lor li se încredințează, sub control direct imperial, diverse departamente: minele, *annona*, *alimenta*, școlile de gladiatori etc.; conducătorii unor birouri ai cancelariei imperiale (*a rationibus, ab epistulis*) erau, de asemenea, *procuratori*, fiind considerate posturi înalte în cariera ecvestră. Pentru epoca imperială, asistăm la o creștere a numărului *procuratorilor*, de la 25 în timpul lui Octavian Augustus, la 136 în timpul lui Commodus.

2) În epoca imperială, funcționar monetar din vremea lui Traian, însărcinat cu supravegherea atelierelor monetare imperiale; *procuratorii* se recrutau dintre cavaleri, liberți sau sclavi imperiali. Odată cu creșterea numărului atelierelor monetare în Imperiu, fiecare dintre acestea era administrat de un *procurator* Aceștia se aflau sub autoritatea supremă a intendentului tezaurului imperial (*procurator rationalis* sau *procurator fisci*). În epoca Imperiului Târziu, *procuratorii*, a căror

instituție pare să se fi reorganizat în timpul lui Diocleţian, se aflau la dispoziţia lui *comes sacrarum largitionum* (creat de Constantin cel Mare), care cunoștea tot ceea ce aparţinea procesului baterii monedei, alegea și aproba tipul și legenda monetară.

procurator patrimonii Caesaris (lat.), *„procuratorul bugetului personal imperial”*. Singura posibilitate de distincţie între *patrimonium Caesaris* și *res privata* consta în funcţionarii deosebiţi care le supravegheau. Primul era condus de un *procurator patrimonii Caesaris*, funcţionar din ordinul ecvestru, de rang *centenarius*, în timp ce a doua era condusă de un *procurator rei privatae*, funcţionar de rang ecvestru, de rang *trecenarius*.

procurator pro legato (lat.), *„procurator în locul guvernatorului”*. Anumite provincii (Alpii Maritimi, Cottiani și Penini, Raetia, Noricum, Tracia, Epir, Mauretania Tingitana, Cezareea Palestinei, Capadocia etc.) erau încredinţate, definitiv sau temporar, unor guvernatori de rang ecvestru, al căror titlu era *procurator pro legato* (sau *procurator*). Acești guvernatori, după exemplul celui din Egipt (*praefectus Aegypti*) funcţionau de regulă în provinciile în care existau mai multe domenii imperiale (*saltus*) și își exercitau puterea administrativă și juridică, având de regulă în subordinea lor doar trupe auxiliare. În secolul al III-lea d.Hr., acești guvernatori poartă uneori titlul de *procurator vice praesidis*, sau *procurator agens vice praesidis* (funcţia de *agens vice praesidis* a fost creată în timpul lui Gallienus).

procurator provinciae (lat.), funcţionar din ordinul ecvestru, atașat guvernatorilor din provinciile imperiale, pentru supravegherea administraţiei financiare. Titlul acestor procuratori nu trebuie confundat cu cel al numeroșilor procuratori aflaţi în diversele provincii, nici cu acela al guvernatorilor din provinciile procuratoriene (*procurator pro legato*).

procurator regionis (lat.), funcţionar imperial de rang ecvestru, conducător al unor mari unităţi (*regio, tractus*); uneori este

utilizat și termenul de *provincia*, în care se aflau mai multe domenii imperiale (*saltus*).

proletarii (lat.), prin organizarea civică a Romei de la începutul epocii republicane, pe care tradiția o antedatează, atribuindu-i-o lui Servius Tullius, proletarii erau acei cetățeni romani cu o avere inferioară a 1.500 ași, exceptați de la plata impozitului direct (*tributum*), oarecum opuși categoriei cetățenilor impozabili (*assidui*). *Proletarius* este desemnat, de sursele antice, ca fiind cel care nu are altă avere decât copiii sau *capite censi* – înscris în cens numai datorită propriei sale persoane. Chemarea lor la luptă se concretiza prin distribuirea într-o centurie, cu echipamentul oferit de stat și distribuiți, în câmpul de luptă, în plan secundar, corespondent cu rolul social jucat de aceștia. Înrolarea voluntară a proletarilor și pătrunderea lor masivă în legiuni este asociată cu măsurile reformatoare ale lui C. Marius de la sfârșitul secolului al II-lea î.Hr.

promagistratus (lat.), *pro magistratibus*, cel ce se afla înainte, literal, persoană care înlocuia un magistrat în atribuțiile lor militare din afara Romei (*militiae*); Sylla, în anul 82 î.Hr., a decis ca la sfârșitul magistraturii, cei 2 consuli și cei 8 pretori să devină proconsuli și propretori. Această decizie este abrogată în anul 52 î.Hr. În epoca imperială, sunt păstrate numele promagistraților republicani, împărații rezervându-și *imperium proconsulare*; în consecință, denumirea promagistraților rămâne o simplă etichetă, lipsită de conținut. Împărații își arogă titlul de proconsul pentru provinciile imperiale, fapt manifest în titulatura imperială. De la Teodosie I, acest titlu dispare.

pronoia {πϱονοια) – instituție specifică feudalismului bizantin. La origine, termenul are înțeles de grijă, supraveghere, control, administrație și, în sens religios, providență. În ultimele veacuri ale istoriei bizantine, noțiunea definește o concesiune de drepturi incorporale, care îmbracă forma unei adevărate devoluțiuni de venituri imperiale, prin care statul renunță la dreptul perceperii și încasării lor în favoarea beneficiarului donației. În forma sa deplin cristalizată, *pronoia* este o donație

cu titlul viager, condiționată de îndeplinirea de către beneficiar a unor obligații față de stat, în marea majoritate a cazurilor, de natură militară. Împăratul ceda astfel pronoiarului suma globală a impozitelor țăranilor de pe o anumită suprafață de pământ – de aici o altă denumire a pronoiei, „daruri de pareci" –, care, în mod normal, erau percepute de fisc. În anumite cazuri, puteau să formeze o pronoia taxe vamale, taxele pentru pescuitul într-un eleșteu sau pe cursul ape etc. Veniturile constituite într-o pronoia aveau o sumă cunoscută în documente sub numele de *posotes.* Spre deosebire de vechea proprietate stratiotică, deținută de țăranii liberi-stratioți, noua stăpânire funciară este o posesiune de tip feudal, beneficiarul culegând o rentă anuală sub forma impozitelor percepute de la țăranii dependenți. Pronoia apare în veacul de cârmuire comnenă (prima mențiune datează din vremea lui Alexie I Comnenul), dar înflorirea ei se plasează în timpul dinastiei Paleologilor când se transformă într-un adevărat domeniu feudal, în limitele căruia posesorul se bucură de o largă imunitate. De menționat, niciodată *pronoia* nu cunoaște un caracter ereditar generalizat, iar statul își menține totdeauna dreptul de revocare a concesiunii. *Pronoia*, la început un simplu expedient militar, a devenit o instituție de bază a societății bizantine către sfârșitul imperiului. Ea a contribuit în chip decisiv la slăbirea potențialului economic al autorității centrale și a constituit un factor de descentralizare politică în stat.

propraetor (lat.), promagistrat al statului roman, fost magistrat, însărcinat cu jurisdicția administrativ-militară într-o provincie romană. Inițial propretura apare ca o prelungire a unor competențe delegate de poporul roman pretorului (primul propretor consemnat epigrafic este Q. Valerius Falto, în timpul primului război punic – 241 î.Hr. – *CIL*, I, 458), apoi acest statut dobândește un caracter instituțional. Apariția primelor provincii extraitalice: Sicilia, Sardinia, Hispania, Citerior și Ulterior a impus numirea unor magistrați cu atribuții mai precis definite și este ulterior sancționată legislativ prin *lex Baebia* – 181

î.Hr., care prevedea numirea alternativă a patru și șase propretori, din care doi permanenți pentru cele două Spanii. Această decizie s-a dovedit puțin operantă, până la Sylla fiind aleși regulat șase pretori, ale căror competențe puteau fi prelungite în funcție de necesități, mai puțin cele ale pretorilor urban și peregrin. Sylla crează definitiv propretura ca o magistratură (în teorie anuală, în practică ea putând să dureze chiar și trei ani) aplicabilă în provincii imediat după terminarea preturii anuale. Distribuirea propretorilor în teritoriu presupunea tragerea la sorți, în timpul anului când se exercita mandatul de pretor (*sortitio prouinciarum*). Titlul de *propraetor* se atașa uneori aceluia de legat sau *quaestor* aparținând și altor personaje din administrația romană prezente în anturajul guvernatorului. Pentru epoca imperială, termenul desemna senatori foști *praetores*. Unii dintre ei asistă proconsulii în provinciile senatoriale; alții erau însărcinați cu întreținerea drumurilor Italiei, sau *praefectura frumenti dandi ex senatus consulto*; alții erau curatori ai orașului, sau asistenți (*iuridici*) ai unui *legatus Augusti propraetore*. Pretorienii puteau avea comanda unei legiuni, în calitate de *legatus legionis*. (Pentru alt sens al termenului, v. **praetoriae cohortes**).

proquaestor (lat.), funcționar care, frecvent în perioada republicană, însemna *quaestor* amânat (Plutarh, *Lucull.*, 2; Cic., *Ad fam.*, II, 17). *Proquaestor*-ul se poate deplasa în provincii odată cu consulul sau pretorul de mandatul cărora este legată activitatea sa. În epoca imperială un quaestor provincial poate rămâne în serviciu mai mulți ani pe lângă guvernatorul căruia îi datorează, de altfel, chiar serviciul său; numai în caz de deces, guvernatorul deleagă aceste competențe unor subalterni, care vor dobândi calitatea de *proquaestores*. În general atribuțiile lor sunt de ordin fiscal, pecuniar. Ultimul *proquaestor* pe care evidența epigrafică ni-l transmite este plasat cronologic în epoca lui Vespasian – *CIL* XI, 3004.

prostagma – „ordin imperial", care are forma unui act ieșit din cancelaria basileului; de regulă, este un decret de aplicare a unei decizii a suveranului, semnat de el cu cerneală roșie, atribuit exclusiv, și datat prin *indiction* și cu indicarea lunii.

protectores (lat.), ofițeri de rang inferior care formau statul major al împăratului, probabil încă din timpul lui Gallienus. De la Diocletian, erau incluși în *sacer comitatus.* Calitatea de *protectores* reprezenta o treaptă în cariera militară a armatei romane târzii, pentru trecerea la gradele de ofițer superior; acei *protectores* din serviciul personal al împăratului erau cunoscuți sub numele de *domestici*. Printre atribuțiile lor se numără: instruirea viitorilor ofițeri, recrutări, controlul transporturilor și construcțiilor militare, arestarea unor persoane de rang înalt etc.

Titlul a apărut la jumătatea secolului al III-lea d.Hr., fiind o distincție acordată ofițerilor superiori. La sfârșitul Principatului, acest titlu nu mai era purtat de prefecții legiunilor sau de tribunii gărzii pretoriene, ci de ansamblul centurionilor (sau ofițerilor de cavalerie de grad similar). O parte erau de serviciu permanent la cartierul general imperial, această gardă fiind puțin numeroasă și foarte bine văzută, pentru că unii dintre ei puteau primi după un timp comanda unor trupe.

protimesis, termen care literal înseamnă *„preferință"*; în legislația bizantină din secolul al X-lea d.Hr. și următoarele reprezenta sistemul de achiziționare a pământului țăranilor, care acorda prioritate membrilor familiei, vecinilor etc; scopul era împiedicarea marilor latifundiari să-și însușească pământul țăranilor.

protospătar (προτοσπαταριοσ) – funcționar bizantin însărcinat cu purtarea spadei împăratului. Prima atestare a instituției datează din secolul al VI-lea. Începând cu secolul al VIII-lea funcția se transformă într-o demnitate și este acordată, concomitent, mai multor persoane. În secolele IX -XI,

demnitatea este larg atribuită, devalorizîndu-se tot mai mult, iar din secolul al XII-lea se acordă tot mai rar. Instituția a pătruns în statele sud-slave și în țările române.

protostrator *(πρωτοστρατον)* – la origine, îngrijitorul grajdurilor împăratului devine, începând cu secolul al XI-lea, unul dintre cei mai importanți funcționari la palat, funcția sa constând în a asista și a ajuta pe basileu să urce pe cal. În timp de război, este unul dintre comandanții armatei.

protovestiar (πρωτοβεστιαριοσ) – înalt funcționar palatin, care urmează în atribuții funcționarului roman *conies sacrae vestis.* Administrează garderoba privată a basileului, care conține, pe lângă îmbrăcămintea și însemnele puterii imperiale, și obiecte prețioase și imense sume de bani, confundându-se, de fapt, cu tezaurul privat al împăratului. Importanța personajului crește și mai mult când tezaurul privat al basileului devine comun cu cel al statului. Instituția este atestată de-a lungul întregii istorii bizantine.

provincia (lat.), termen abstract care desemna inițial sfera de responsabilitate a unui magistrat, oricare ar fi fost conotația acesteia, militară, juridică sau administrativă. Asocierea sa cu un spațiu geografic bine determinat s-a conturat după operațiunile militare din primul război punic, când Roma va dobândi cel dintâi teritoriu extraitalic – Sicilia. Limitele spațiale ale acestei competențe, în noua sa accepție, sunt în fapt fluctuante pentru întreaga perioadă republicană. Măsurile care au însoțit guvernarea lui Sylla pun bazele organizării de factură imperială a teritoriului controlat, militar și economic, de Roma. Cei doi consuli nu pot avea atribuții extraitalice pe perioada mandatului lor, numărul pretorilor este ridicat la opt (Vell. Pat., II,16 – după alții la zece: Pomponius, *Dig.*, I, 2, 32), cu jurisdicție anuală, cărora, la expirarea mandatului, li se adăugau cei doi consuli la ieșirea din magistratură (*lex Cornelia*- Cicero, *Ad fam.*, I, 9, 13; III, 6, 3; X, 3; Cassius Dio, XXXVI, 37) și le erau distribuite, prin tragere la sorți, cele zece provincii (*lex*

Sempronia din 123 î.Hr. decide ca tragerea la sorți a provinciilor, *sortitio provinciarum*, să se desfășoare înainte de alegerile anuale de consuli, pentru a se evita manevrele electorale). Ocuparea promagistraturilor era în mod obligatoriu posibilă în anul imediat ulterior încheierii magistraturii. În anul 52 î.Hr. *lex Pomponia,* care confirma un *senatus – consultum* din anul anterior (Cassius Dio, XL, 46), stabilea un interval de cinci ani între magistratură și promagistratură, aceasta din urmă trebuind, teoretic, să dureze un an, (practic, un guvernator rămânea în provincie cel puțin trei ani). Guvernatorul marca, prin activitatea sa și a personalului pe care-l avea în subordine, instaurarea/ menținerea/confirmarea puterii romane în teritoriu. Prin decizii personale (în virtutea puterii sale – *imperium proconsulare*), rezonante cu decizia senatorială (*senatus-consultum*) care îi consfințea noul statut, și adesea avizate de o comisie de senatori (de pildă *senatus consultum* pentru Macedonia, din anul 168 î.Hr., a fost însoțit de o decizie a lui Aemilius Paulus – Tit Liviu, XLV, 17-18 și 29), guvernatorul stabilea: frontierele, atribuirea de teritorii și recompense, măsurarea și determinarea lui *ager publicus*, reglementări fiscale (erau fixate cuantumurile datorate de provinciali ca plată a păcii oferite de romani și garantată de prezența promagistraților – adesea aceste impozite erau concesionate. Începând cu *lex Iulia* din anul 59 î.Hr. se stabilește obligativitatea strângerii lor regulate. Cele mai clare domenii de competențe ale promagistraților sunt: cel judiciar (guvernatorul trebuia să asigure în zonă liniștea, securitatea și dreptatea, atât pentru Roma, cât și pentru populațiile care coabitau în provincie) și cel militar.

ptochoi, *săracii*, termen folosit în special în contextul luptei legate de înstrăinarea pământurilor țăranilor în secolele X și XI.

puellae Antoniniae (lat.), instituție de binefacere creată de Antonin Pius, în amintirea soției sale Faustina I după modelul celei create de Traian.

puellae nouas Faustinianae (lat.), instituție de binefacere creată de Marcus Aurelius în amintirea soției sale Faustina II, după modelul celei create de Traian.

pueri et puellae Ulpiani (lat.), instituție de binefacere creată de Traian. A servit ca model unor instituții similare create de Antoninus Pius, Marcus Aurelius, Heliogabal și Alexandru Sever.

Q

quaestor (lat.), magistrat inferior, însărcinat, în principal, cu supravegherea afacerilor pecuniare ale Statului roman, dar și cu serviciul de coordonare a arhivelor, la origine ales probabil de către consuli, de mandatul cărora este legat intrinsec, iar în epoca republicană de către comițiile tribute, prezidate de un consul sau un pretor. Nu au lictori, nu au scaunul *curul*, ci doar *sella* simplă cu patru picioare, sunt ajutați în serviciul lor de către un numeros personal auxiliar: *viatores*, scribi, crainici. Intrarea lor în funcție, la 5 decembrie pentru quaestorii urbani (și la 1 iulie pentru quaestorii provinciali), preceda cu câteva săptămâni debutul mandatelor consulare (promagistraturile). Deși magistratura quaestorilor urbani era considerată anuală, exercițiul practic al serviciului îi puteau menține în posturi doi ani iar *quaestura* provincială permitea rămânerea în afara Romei pe toată durata funcției. În general, un quaestor urban primește, după mandatul său anual, unul provincial (Tacit, *Ann*., XI, 22, *CIL* I, 108). Apariția quaestorilor este legată de cea a consulilor, existând inițial doar două posturi asociate celor doi consuli. Acestora li se adaugă, în anul 421 î.Hr., doi quaestori plebeeni, iar în anul 267 î.Hr. patru quaestori italici. Competențele quaestoriale sunt (cel puțin după anul 267 î.Hr.) stabilite, anterior datei de 5 decembrie, de Senat, căruia îi revine, până la Sylla, și sarcina de a fixa atribuțiile celor care urmau să activeze în provincii, distribuiți prin tragere la sorți în *Aerarium* cu

autorizarea Senatului și a poporului roman (Tit Liviu, XXX, 33; Cicero, *Ad Att*., VI, 6, 4.).

În epoca imperială quaestorii sunt aleși de consuli și de împărat. Existau mai multe categorii: 1) quaestorii urbani (*quaestores urbani*), în număr de doi, erau asociați consulilor și exercitau simultan atribuții juridice și financiare. Vegheau, deopotrivă, tezaurul public (*aerarium, tabularius*), sarcină pe care o vor ceda ulterior unor *praetores aerarii*, în număr de doi (iar Tiberiu va institui *tres curatores tabularium*), și arhivele, participând la redactarea hotărârilor imperiale de tip *senatus-consultum*; 2) quaestori militari (*quaestores militares*), câte unul pentru fiecare consul și guvernator de provincie (Sicilia avea doi), care, prin mecanismele clientelare, îi sprijineau public; 3) quaestori consulari (*quaestores consulares*), alte personaje decât cei doi quaestori urbani, efectuau instructajul trupelor consulare; 4) quaestori ai italicilor (*quaestores italici classici*), patru la număr, ale căror competențe sunt de aceeași natură ca cele ale omologilor lor provinciali, cu care de altfel sunt uneori confundați. 5) quaestori municipali (*quaestores minicipales*) care exercitau în orașe, la nivel local, aceleași atribuții ca și quaestorii urbani.

Octavian Augustus reduce la 20 numărul *quaestori*-lor (intrau în funcție la 5 decembrie), și le acordă responsabilitatea colectivă asupra pavării străzilor la Roma; pe care Claudiu o substituie cu organizarea jocurilor de gladiatori. În anul 28 î.Hr., *quaestorii* urbani pierd gestiunea tezaurului public (*aerarium Saturni*), iar din anul 56 d.Hr., această atribuție revine prefecților de rang pretorian. *Quaestores* din epoca imperială au în grijă arhivele generale ale poporului roman, și din anul 11 î.Hr., conservarea *senatus-consulta*; *quaestores* provinciali administrează fondurile publice în provinciile senatoriale. După circa 2 ani, *quaestor*-ii se prezintă la edilitate sau tribunatul plebei, dacă nu sunt patricieni. Printre atribuțiile lor, se numără administrarea tezaurului public, grija arhivelor statului, vânzarea prăzilor capturate în războaie etc. Pentru epoca imperială, avem

înregistrat faptul că *quaestorii* intră în categoria funcționarilor imperiali, ajutând în calitate de secretari fie pe lângă împărat (*quaestores Augusti*), sau consuli (*quaestores consulum*), fie pe lângă guvernatorii provinciilor senatoriale. Alții îndeplineau sarcina de funcționari ai arhivelor imperiale. La nivel urban, provincial, nu toate cetățile beneficiau de aceste personaje specializate pentru serviciile financiare. În coloniile romane ca și în municipiile provinciale existau perechi de *quaestori*, alături de edili și duumviri, care vegheau la buna aplicare a normelor de drept și la funcționarea financiară a cetății respective. În municipiile italice existau colegii de patru personaje cu competențe similare. În cetățile peregrine dreptul și puterea de a strânge impozitele, de a le veghea și de a le repartiza intra în sarcina duumvirilor. În orașele în care nu existau magistraturi financiare specifice, finanțele erau conferite unor prefecți sau curatori aflați sub responsabilitatea magistraților locali. Alegerea dintre provinciali a celor care urmau să ocupe funcții publice necesita un minimum de avere, de multe ori se generalizează censul de 100.000 HS, deși în alte cetăți se pare că se putea coborî până la 30-40.000 HS.

Pentru epoca Imperiului Târziu, *quaestura* mai oferă doar jocuri.

quaestor sacri palatii (lat.), funcție care apare în timpul lui Constantin cel Mare. Acest funcționar avea următoarele atribuții: coordona lucrările Consiliului imperial în calitate de membru al acestuia, era responsabil al justiției, de redactarea legilor, contrasemna ordonanțele imperiale; de asemenea, îl ajuta pe împărat la redactarea constituțiilor imperiale (v. **constitutiones**), și avea rangul de *vir illustris* (Zosima, V, 32).

quindecemuiri sacris faciundis (lat.), colegiu sacerdotal care avea misiunea de a naturaliza cultele străine venite din afara Romei și de a introduce noile rituri aferente. Compus inițial din doi membri (*duouiri sacris faciundis*), acest colegiu este înființat, potrivit tradiției, de Tarquinius Superbus și însărcinat cu descifrarea Cărților sibiline (culegere de texte sacre, vândute lui

Tarquinius de Sybilla, care conțineau diverse remedii în caz de calamități sau alte disfuncționalități ale relației Romei cu zeii, cf. Dion. Hal., IV, 62). În anul 369 î.Hr. numărul membrilor acestui colegiu este ridicat la 10, din care 5 erau patricieni și 5 plebei (Tit Liviu, VI, 37, 12.) iar în epoca lui Sylla este modificat la 15.

R

rationalis (lat.), conducător al tezaurului imperial *fiscus*, înlocuind o funcție mai veche, *a rationibus*. Apare de la Diocletian, cu titlul de *rationalis summae rei*, fiind derivat din *procurator a rationibus*, conducătorul birourilor fiscului, instituit de Hadrian; va fi înlocuit, de la Constantin cel Mare, de *comes sacrae largitionis*. Pe de altă parte, în timpul lui Diocletian, în fiecare provincie exista un reprezentant al *rationalis summae rei, rationalis dioceseos,* iar în *ND* este menționat termenul de *rationalis summarum* ca desemnând totalitatea funcționarilor ce țin de domeniul finanțelor.

războiul cu socii, conflict între romani și aliații italici, desfășurat în perioada anilor 91-89 î.Hr., ca o consecință a asasinării tribunului M. Livius Drusus, promotor al reînnoirii legislației Gracchilor și al acordării drepturilor cetățenești depline populațiilor italice aliate Romei (*socii*). În cursul războiului, aliații au încercat constituirea unei entități politice paralele cu cea a Romei, prin fondarea coloniei Italica. Războiul s-a încheiat prin acordarea cetățeniei romane aliaților, prin *lex Iulia*, apoi *lex Plautia Papiria* și a consacrat transformarea Romei dintr-un oraș-stat în stat teritorial (v. **socii**).

res privata (lat.), sau *res privatae*, tezaur care conținea averea personală a împăratului, atestat de la Antonin Piu (secolul al II-lea d.Hr.); era un tezaur public, distingându-se de *fiscus* doar printr-o separare contabilă. Sustras dreptului comun, avea aceleași privilegii ca și fiscul; registrele sale sunt aproape aceleași ca ale

fiscului, iar *CI*, 2, 7, 1 lasă să se înțeleagă că *res privata* era o subdiviziune a fiscului. Acest tezaur era administrat de *magister rei privatae*, pentru ca începând de la Constantin cel Mare, să asistăm la crearea funcției de *comes rei privatae*, conducător al acestui tezaur.

relicve. Cultul relicvelor sfinte este patronat de stat în Bizanț. La principalele biserici din Constantinopol se păstrau relicve, care formau obiectul adorației credincioșilor din întreg imperiul. În Biserica Maicii Domnului, din cartierul Blacherne, se păstra tunica și giulgiul Fecioarei, iar în biserica, cu același hram, de la Poarta de Bronz (Chalkoprateia) a Palatului Imperial, centura ei. Aceste obiecte sacre, care aparținuseră sfântului protector al capitalei, erau plimbate, în momentele de cumpănă prin oraș, cum a fost marele asediu avaro-slavo-persan din anul 626 d.Hr., pe zidurile de apărare pentru a ocroti populația metropolei. Cea mai importantă relicvă a fost însă Sfânta Cruce, adusă din Ierusalim în fața pericolului arab în anul 637 d.Hr., după ce a fost răpită de către perși și readusă în orașul sfânt de Heracliu în anul 630 d.Hr. La Constantinopol, ea a fost așezată în Palatul Imperial; cu timpul însă, a fost dezmembrată și bucăți din ea au fost trimise în întreaga creștinătate, pentru a împodobi sanctuarele din Occident și Orient. Tot la Constantinopol se păstra și cununa de spini a lui Isus Hristos și Sfânta Lance, căzute la 1204 d.Hr., în mâinile latinilor. Ele au fost vândute de împăratul Balduin II al Constantinopolului regelui Ludovic IX cel Sfânt, care a înălțat splendida Capelă din Paris pentru a le adăposti. Multe moaște ale unora dintre cei mai importanți sfinți creștini erau răspândite în marile sanctuare ale Imperiului. Sfinții au devenit protectorii marilor orașe bizantine: Sfântul Dimitrie, la Tessalonic, Sfântul Ioan Evanghelistul, la Efes, ori Sfântul Evanghelist Marcu, la Alexandria. Moaștele acestuia din urmă au fost răpite de venețieni în secolul al IX-lea, pentru a le aduce în cetatea din lagune, care a făcut din Evanghelistul Marcu sfântul ei protector.

rex (lat.), rege, personaj care pentru istoria romană își confundă existența cu începuturile mitice ale orașului. Statutul regal (Tit Liviu, I, 17-18) conține *auctoritas* – o calitate de esență religioasă, cvasi-magică, exprimată prin privilegiul intermedierii relațiilor dintre Senat și popor. Posesor de *imperium*, regele poate consulta voința divinității, prin luarea auspiciilor, legitimându-și comanda militară și civilă: dreptul de declara război și de a încheia pace, organizarea cetății, repartizarea pământurilor publice, conducerea activității religioase, dreptul de viață și de moarte – *ius uitae necisque* – cel puțin teoretic, competențe care dau un aspect specific regalității romane, acela de a fi asociată cu atributele sacralității, fără ca statul roman, în comparație cu alte state antice, să fie o teocrație. Exprimarea exterioară a acestor puteri este dată de sceptrul regal, coroana de aur, roba de purpură, și lictorii purtători de fascii (în număr de 24), care îl detașează de patricieni. Desemnarea unui nou rege urmează un scenariu complex, în care intervin regele care își exercită deja acest statut (de multe ori desemnarea nu pare avea loc înainte de moartea sa), un *interrex*, cel mai adesea, Senatul și poporul roman. Sursele transmit, așadar, o electivitate coroborată cu eligibilitatea ca izvor de legitimitate a statutului regal. În ceea ce privește viața privată a familiilor, a ginților, regele nu pare a avea nici un fel de atribuții. Perioada regală a Romei cuprinde, în spiritul informațiilor transmise de surse, șapte regi, doi romani care-și exercită competențele alternativ cu doi sabini, și trei regi de sorginte etruscă. Greu de controlat prin comparația izvoarelor (a celor scrise, deși lacunare, între ele, și a lor cu cele arheologice), regalitatea romană rămâne puternic ancorată în mituri, iar evenimentele petrecute atunci pot fi cel mult presupuse, sau acceptate ca atare, ca o viziune a romanilor despre propriile începuturi, viziune contaminată deopotrivă de analistica greacă și de retrospectiva comandată ideologic. Tradiția îl plasează în ipostaza de *conditor*, întemeietor al Romei, la 23 aprilie 754 î.Hr., pe Romulus, fratele geamăn al lui Remus, ambii, descendenți ai lui Aenea, născuți din uniunea

sacră a mamei lor, Rhea-Silvia, cu zeul Marte. După accederea sa ca rege, în urma confruntării cu triburile sabine (concentrată legendar în episodul răpirii sabinelor și căsătoria acestora cu romanii, la data aceea aflați în impasul de a-și perpetua familiile), Romulus își va asocia la domnie pe regele sabin, Titus Tatius, alături de care, pentru o scurtă durată va conduce cetatea celor șapte coline. Domnia primului rege împreună cu această perioadă romano-sabină definesc efortul comunităților rural-pastorale de a închega un corp cetățenesc de expresie politică unitară, capabil de dialog militar cu cetățile vecine. Lui Romulus îi succede sabinul Numa, prototipul regelui religios, cel căruia i se atribuie organizarea bazelor sacre ale funcționării Romei ca cetate. Înscriindu-se în schema trifuncțională, pe care a identificat-o Georges Dumezil, ca o constantă a popoarelor indoeuropene ce-și structurează politic (compartiment care pentru spațiul roman este asociat cu domniile lui Romulus și Numa), militar și economic comunitățile, succesorul lui Numa Pompilius, Tullus Hostilius aparține tipului de rege războinic care distruge Alba Longa, strămutându-i locuitorii la Roma, adaugă orașului colina Caelius, subordonând religios vechea confederație a cetăților latine (Tit Liviu, I, 30). Acestuia îi urmează un sabin, nepot prin mama sa al lui Numa, Ancus Marcius, care ocupă locul al treilea în schema trifuncțională și care legalizează riturile agrare, populează Aventinul cu noii latini integrați, încheind seria așa-numiților regi *„naționali”*. Urmașul lui, de origine toscană (etruscă), care apare în surse cu titlu de *lucumon* (termen care desemnează un magistrat din perspectivă etruscă), va guverna sub numele de Tarquinius cel Bătrân sau Lucius Tarquinius Priscus, după numele cetății de origine, Tarquinia. Epoca sa, contemporană cu o perioadă de mare influență greacă (datorată roirii grecilor în sudul Italiei și întemeierii de cetăți care mai târziu vor desemna regiunea numită *Graecia Magna*), va trece în istorie drept o epocă unificatoare a diferitelor *gentes*, *minores* și *maiores*, locuitoare ale colinelor (Tit Liviu, I, 35), o perioadă de fermentație culturală a

elementelor romane, etrusce și grecești. Lui i se atribuie organizarea primelor jocuri ale romanilor – *Ludi Romani* sau *Magni*, în 14 martie (v. **ludi**), precum și introducerea triadei capitoline, formată din Jupiter – Junona – Minerva, substituind astfel mai vechea triadă dintre Jupiter – Marte – Quirinus. Evoluția Romei de la o uniune de trei triburi (*Ramnes*, *Tities*, *Luceres*), la o societate structurată în funcție de prestigiul definit prin avere și competențe militare, este marcată de domnia lui Servius Tullius, cu debutul plasat de tradiție în 579 î.Hr. (Tit Liviu, I, 42). Noul criteriul de organizare a poporului pe care-l conduce (Tit Liviu, I, 43), censul (v. **census**) așază pe primul plan domiciliul și mărimea averii, alături de mai vechea componentă a rudeniei. Spațiul urban este împărțit în patru triburi Suburrana, Collina (pe colinele Viminal și Quirinal), Esquilina, Palatina (cuprinzând Palatinul și Velia). Capitoliul deține un rol prin excelență sacru, adăpostind majoritatea sălașurilor cultuale. Alături de aceste triburi urbane există corespondente rurale al căror număr va ajunge în epoca clasică la 31. Societatea romană este împărțită pe curii, care vor alcătui prin adunare *comitia curiata* (v. **comitia**). Totodată, organizează poporul roman din punct de vedere militar, unitatea tactică de bază fiind *centuria* (v. **exercitus**). Gruparea acestora în funcție de posibilitatea de echipare, așadar în raport cu averea deținută, va oferi Romei un număr de cinci clase censitare principale la care se adaugă cei care nu au alt avut decât copiii, *proletares*, fără obligativitatea și putința participării la înrolare (pentru detalii, v. **exercitus**). O altă latură a domniei lui Servius Tullius este cea edilitară, în vremea sa este ridicat templul Dianei pe Aventin, iar zidul de incintă al orașului – zidul servian – va include colina deja amintită, având o lungime totală de circa 8 km. Așa-numita „*dinastie*” etruscă se încheie cu ultimul rege al Romei, Tarquinius Superbus, care va rămâne în istorie ca o personificare a abuzului monarhic, în expresie greacă, tiranic, și va fi înlăturat, în anul 509 î.Hr., prin ampla mișcare antiregală condusă de L. Iunius Brutus și Valerius

Poplicola (Plutarh, *Poplic.*, 1). Construcția acestor începuturi urmează mai mult sau mai puțin fidel evenimente petrecute în spațiul grec (frapanta asemănare dintre alungarea tarquinilor și cea a pisistratizilor, atât în ceea ce privește definirea naturii comportamentului politic cât și în ceea ce privește datarea evenimentelor) sau italic (mai generalul proces de trecere de la conducerea monarhică la conducerea prin magistraturi, proces întâlnit, în decursul secolului al VI-lea î.Hr., la populațiile italice), și este concepută odată cu afirmarea militară a Romei. Așa încât, veridicitatea acestor informații este pe bună dreptate pusă la îndoială de critica de specialitate. Puterea regală nu dispare, însă, din peisajul public roman, nici în calitate de competențe exercitate efectiv (v. **interrex,** dar și **dictator**), nici ca element de definire a lipsei de libertate civică. Obișnuiți cu situațiile extraordinare, în care puterea este delegată în mâinile unui singur personaj dacă timpurile o cer, romanii vor fi extrem de atenți la definirea lingvistică a acestei competențe, revoltându-se vizibil la termenul simplu de *rex*. Noile cadre existențiale de la finele Republicii vor toci într-atât această „*vigilență*" încât manifestările monarhice ajung o obișnuință acceptată *de iure* de către un popor avid de concordie.

rex nemorensis (lat.), preot însărcinat cu cultul Dianei Aricina, în templul situat pe versantul muntelui Alban, în pădurea de la Nemi (Ovidiu, *Fast.*, II, 271; Strabon, V, 239; Pausanias, II, 274; Festus, 145 L).

rex sacrorum (lat.), preot de condiție patriciană care împarte cu soția sa o responsabilitate viageră, ca preot al lui Ianus prezidează adunarea arhaică – *comitia calata* – care anunța la *kalendae* (prima zi a lunii) sărbătorile fiecărei luni în curs, precum și reperele cronologice ale nonelor și idelor. Teoretic și etimologic veghea sacrificiile și toate manifestările sacre ale Romei (Festus, 145 L). Desemnarea sa se face în Forum. Atribuțiile lui sunt preluate treptat de *Pontifex Maximus*, dispărând din surse în epoca clasică.

rhomaios (Ρομαυοσ) – la origine, denumirea greacă a populației Romei și, prin extensiune, a Italiei. Începând cu secolul al II-lea d.Hr. și, îndeosebi, odată cu *Constitutio Antonina* (212 d.Hr.), prin care toți locuitorii liberi ai Imperiului dobândesc cetățenia romană, textele grecești denumesc *rhomaioi* populația Romei și a Italiei, în sens restrâns, și în accepțiunea largă toți locuitorii statului roman, inclusiv grecii. O schimbare importantă în evoluția sensului acestui termen se produce odată cu creștinarea Imperiului; *rkomaioi* denumește pe toți locuitorii Imperiului și ai comunității lui Hristos, noțiunea având o semnificație politică, juridică, culturală și religioasă și nu etnică. Grecii se numesc pe ei înșiși *rhomaioi,* iar termenul de *eleni* este folosit pentru faza păgână din istoria lor. Schimbarea decisivă în evoluția conținutului noțiunii se petrece în secole VII-IX d.Hr., când Imperiul Bizantin, în urma marilor amputări teritoriale, pierde populațiile negrecești, inclusiv italienii și populațiile romanizate, adevăratul popor roman. Din acest moment și până la căderea statului bizantin termenul de *rhomaioi* desemnează, din punct de vedere etnic, pe greci, locuitorii de bază ai Imperiului Bizantin, celelalte ehnii stăpânite de bizantini fiind desemnate cu numele lor (vlahi, bulgari, sârbi etc), chiar dacă, în sens larg, toți locuitorii statului erau considerați cetățeni romani.

Romania (Ρομανια) – termen de origine populară, apărut în secolul al IV-lea la populația de limbă latină din statul roman și preluat de autorii bizantini, care definește realitatea teritorială a statului roman și, mai târziu, bizantin. Popoarele occidentale și, mai ales, italienii numesc prin acest termen statul bizantin și, între 1204-1261, Imperiul latin de Constantinopol. De la această noțiune își trage numele și unele provincii stăpânite cândva de bizantini. Astfel este cazul provinciei italiene *Romagna,* cu capitala la Ravenna, care cuprinde teritoriul vechiului exarhat bizantin cu centrul în același oraș, al sultanatului selgiucid de *Rum,* creat în Asia Mică bizantină în secolul al XI-lea, ori al

provinciei *Rumelia,* organizată de otomani în teritoriile balcanice, cucerite de la Imperiul Bizantin.

S

sacer comitatus (lat.), în armata romană, trupe de elită, constituind garda imperială, înființată de Diocleţian. Din ea făceau parte *lanciarii*, aleși din unităţile de pe frontiere (*CIL*, III, 6194). A se vedea și **sacrum palatium**.

sacerdos (lat.), preot în accepţia cea mai largă, personaj care celebrează ceremonii religioase în numele poporului roman. Nu toţi care oficiau o astfel de ceremonie erau preoţi, de pildă, consulii și edilii curuli erau reprezentanţi ai Statului cu acest drept cauzat de anumite circumstanţe, pe de o parte, iar pe de altă parte, preoţii nu aveau nici teoretic, nici juridic puterea de a lua singuri auspiciile. Deși în spaţiul domestic atribuţiile preoţilor sunt îndeplinite de *pater*, acestuia nu i se spune *sacerdos*. Preoţii sunt cei care îndeplinesc anumite sarcini, individual sau colectiv (*în collegia* sau ca *sodales*). Dacă sodaliile conservă caracterul arhaic al cultului deservit, colegiile sunt create de stat pentru a fixa tradiţia și a ghida corpul cetăţenesc. Preoţii romani care își exercită individual activitatea, în afară de *rex sacrorum*, sunt, îndeobște, flaminii. Alături de ei apar sacerdoţi ai cultelor atașate calendarului liturgic: *sacerdotes Albani, Cabenses, Caeninenses, Lanuvini, Laurentes Lauinates, Larentini, Suciániani, Tusculani*. Există și sacerdoţii feminine, dintre care cele mai importante sunt: vestalele, preotesele zeiţei Ceres (*sacerdotes publicae Cereris populi romani Quiritium*), ale zeiţei Bona Dea. Sodalii întâlniţi în sursele antice sunt: Lupercii, *Fratres Aruales*, Salii, *Titii Sodales,* iar pentru perioada imperială, *Sodales Augustales*, a căror sarcină era perpetuarea cultului gintei Iulia. Colegiile sacerdotale erau cinci la număr: cel al pontifilor (alcătuit iniţial din 6 apoi 9, apoi 15 și în final 16 membri), cel al augurilor (3/9/15/16), feţialii (în număr de 20),

Quindecemuiri sacris faciundis (2/10/15), *Septemuiri Epulones* (3/7). Numiți în epoca regală probabil de rege, preoții perioadei republicane sunt desemnați în general prin cooptare sau prin alegerea de către *Pontifex Maximus* sau *Quindecemuiri sacris faciundis*. În anul 104 î.Hr., *lex Domitia* hotăra desemnarea de către comițiile restrânse a candidaților prealabil cooptării acestora după dreptul religios – *fas et ius*. Această lege este anulată de Sylla dar repusă ulterior în drepturi, cel puțin pentru primele două colegii: Pontifii și augurii. În epoca imperială, cooptarea cade în desuetudine, desemnarea în aceste slujbe ține de voința împăratului. Despre ierarhiile interne sacerdotale, Festus, precizează că „*maximus uidetur Rex, dein Dialis, post hunc Martialis, quatro loco Quirinalis, quinto Pontifex Maximus. Itaque in (conuiuiis) solus Rex supra omnes accubat; sic est Dialis supra Martialem et Quirinalem; omnes item supra Pontificem*." Finele Republicii va cunoaște, însă, în practică, predominanța lui *Pontifex Maximus*. Sub autoritatea *quindecemuiri sacris faciundis*, în afara vechilor sarcini de interpretare a cărților Sybillei și a necunoscutelor cultuale cu care Statul roman s-a confruntat, intrau și cultele nou adoptate de către Roma, în formula conducerii sacerdotale feminine. În general, preoții beneficiau de anumite imunități și privilegii, scutiți de sarcini publice, taxe și serviciul militar, locuri privilegiate la spectacole și jocuri.

sacrae largitiones (lat.), de la Constantin cel Mare, termen desemnând tezaurul imperial, fiind condusă de *comes sacrarum largitionum*.

sacrum consistorium (lat.), instituție cu caracter permanent, care a înlocuit, de la Constantin cel Mare, *concilium principis*.

sacrum palatium (lat.), în armata romană din perioada Imperiului Târziu, garda personală imperială, denumită și *sacer comitatus* sau *scholae palatinae*. Începând cu anul 312 d.Hr., a luat locul cohortelor pretoriene.

salii (lat.), colegiu de preoți ai cultului zeului Marte întemeiat potrivit tradiției de regele Numa (Plutarh, *Numa*, 13; Cicero, *De Rep.*, II,

14-26; Varro, *De ling. latin.*, VII, 13; Ovidiu., *Fast.*, III, 259 și urm., 387; Tit Liv., I, 20, 4; Aureliu Victor, *De uir. illustr.*, III, 1; Serv., *Ad Aen.*, VIII, 285). Existau două facțiuni, Salii Palatini și Salii Quirinali sau Collini de câte 12 membri, care executau un dans sacru închinat lui Marte la sărbătorile *Equiria* (ceremonie dedicată lui Marte la idele lunii martie) și la *Mamuralia* (sărbătoarea din 14 martie închinată lui Mamurius Veturius, meșterul legendar al celor 11 copii realizate după scutul lui Marte). Această demnitate era viageră (Appius Claudius rămâne în această slujbă până la sfârșitul vieții), cu o permisivitate a retragerii (*exauguratio*) în cazul în care preotul salian era înaintat la rangul de flamin, pontif sau augur și în cazul alegerii sale în calitate de consul. În anul 190 î.Hr., Scipio Africanul, ca legat al fratelui său în Asia, era inactiv militar datorită calității sale de salian, care îi impunea respectarea unor sărbători religioase (Polybiu, XXI, 13, 10 și urm.; Tit Liviu, XXVII, 36, 6). Salienii se adunau în *Curia Saliorum*, situată pe Palatin și care adăpostea cele 12 *ancilia*, o statuie a lui Marte înarmat cu lancea, și bastonul augural – *lituus Romuli* (Varro, *De ling. lat.*, V, 143; Tit Liv., I, 44; Plutarh, *Rom.*, 11; Festus, p. 252 ed. Lindsay- *lituus*). În epocă istorică sărbătoarea închinată în cinstea lui Marte se desfășura în martie și octombrie, respectiv la deschiderea și închiderea sezonului războinic, cu o confuzie în ceea ce privește identitatea celor două tipuri de salieni.

scholae (lat.), la singular *schola* desemnează adesea clădirea unei asociații sau școli, la plural – *„asociații”*, *„școli”*, asociații cu caracter civil, religios și militar. La început, cuprindeau soldați din aceeași legiune, reuniți într-o asociație cu caracter religios, denumită *schola*; cu timpul, aceste *scholae* s-au transformat în *collegia*, compuse din soldați și *principales,* asociații cu scop de ajutor mutual, și dispuneau adesea și de o clădire proprie. *Scholae* apar după Septimiu Sever, care a îngăduit formarea de *collegia* militare. De la Constantin cel Mare, *scholae* s-au transformat în unități militare de elită, destinate gărzii personale imperiale, *scholae palatinae* (după anul 312 d.Hr.). Tot

pentru epoca post-constantiniană trebuie remarcat faptul că aceste asociații de militari, alcătuite din cca. 500 de membri, nu aveau o garnizoană fixă, fiind atașate persoanei suveranului. *Notitia Dignitatum* transmite mai multe categorii de scholae, printre care amintim: *notarii – N.D*., *Oc*. XVII, 5, 6 (v. **notarius**), *agentes in rebus – N.D*., Oc., VIII, 6, (v. **agentes in rebus**), *domestici et protectores* – Codex Theodsianus, VI, 24, 1, 3; *CIL*, III, 371; Ammian., XIV, 7, 9, *armaturae – N.D., Oc*., VIII, 3; *Or*., X, 6, *gentiles – N.D.,* Oc.,VIII, 4; X, 3, 7; XI, 6; 10, *scutarii – N.D., Oc*., XI, 4; 5; Or., X, 3, 7.

scrinium (lat.), birou cu atribuții precise în cadrul cancelariei imperiale. Inițial, *scrinia* țineau de domeniul particular al casei imperiale, pentru ca, de la împăratul Hadrian, să devină organe ale administrației imperiale. Evoluția lor prezintă evoluția relațiilor între împărat și Imperiu. Confuzia între domeniul particular imperial și domeniul public, ajungându-se cu timpul ca *scrinia* să devină birouri ale administrației Statului. Împăratului Claudiu i se atribuie crearea acestor birouri, în fruntea cărora i-a așezat pe liberții Pallas, Narcissus, Callustus și Polybius. Existau mai multe tipuri de *scrinia*: *ab epistulis, a libellis, a cognitionibus, a studiis*. În realitate, crearea birourilor a cunoscut o evoluție ascendentă în cadrul procesului de birocratizare a Imperiului. Astfel, biroul *ab epistulis* a fost creat de Octavian Augustus; *a libellis* a fost creat de împăratul Tiberiu; *a cognitionibus* și *a studiis* au fost create de împăratul Claudiu, pentru ca *a memoria* să fie creat de către împăratul Hadrian. În timpul împăratului Otto, apoi a lui Vitellius, cavalerii intră pentru prima dată la conducerea marilor birouri, pentru ca din timpul lui Hadrian să asistăm la înlocuirea liberților din birouri cu cavaleri; astfel, birourile ajung la capătul evoluției începute în timpul lui Octavian Augustus, din organe private ale casei imperiale, servicii publice.

În perioada Imperiului Târziu, cancelaria imperială intră sub ordinele unui *magister officiorum*. În cadrul evoluției lor, birourile *a studiis* și *a cognitionibus* dispar în Imperiul Târziu,

fiind creat biroul *dispositiones*. În formula cancelariei Imperiului Târziu, existau patru birouri: *scrinium epistularum*, care primea deputații orașelor, pregătea și expedia răspunsuri la cererile magistraților; *scrinium libellorum*, care instruia afacerile juridice ce ajungeau până la împărat și comunica celor interesați sentințele; *scrinium dispositionum,* serviciu al arhivelor imperiale; în sfârșit, *scrinium memoriae*, birou de transmitere a răspunsurilor imperiale, brevetelor militare, scrisorilor oficiale, rapoartelor etc. Pe de altă parte, de la împăratul Valentinian, serviciile în birouri sunt militarizate, iar funcționarii civili poartă *cingulum*, la fel ca militarii.

sebastocrator – titlu aulic, format din unirea calificativelor de *sebastos* și *autocrator* și introdus de Alexie I Comnenul pentru fratele său Isaac. La început, demnitatea se afla îndată după cea supremă și înaintea celei de cezar, iar după crearea titlului de despot coboară o treaptă, pe care rămâne până la sfârșitul Imperiului Bizantin. Titlul a fost acordat, de regulă, rudelor apropiate ale împăratului, mai ales fraților acestuia,

senatus (lat.), Senatul sau sfatul reprezintă una dintre cele mai importante instituții romane.

A. *În epoca regală*, acesta era alcătuit din șefii ginților patriciene și plebeiene, care furnizau 300 de senatori, câte 10 din fiecare curie stabilită de Romulus (în total existau 30 de curii). Tradiția scrisă menționează (Tit Liviu, I, 8, 28; Plutarh, *Rom.*, 13) faptul că unui număr de 100 de senatori, existenți la început, îi sunt asociați câte 100 din tribul sabinilor (de cuplul Romulus – Titus Tatius) sau poate al albanilor (de către Tullus Hostilius), formând reprezentanții familiilor patriciene, la care se va adăuga 100 de *patres* ai ginților minore de sorginte plebeiană (Tit Liviu, I, 35; Dion. Hal., III, 67). Rolul acestui for era mai degrabă unul consultativ, desfășurat pe lângă rege.

B. *În epoca republicană*, când și-a exprimat, din punct de vedere instituțional, maxima sa capacitate, Senatul va rămâne, în general, la componența de 300 de membri (mai puțin imediat

după campaniile lui Hannibal). C. Gracchus și apoi L. Drusus vor încerca fără izbândă să dubleze numărul senatorilor prin introducerea a 300 de cavaleri, în anul 88 î.Hr. Sylla îl va ridica la 600 (App., *BC*, I, 100; Sallaustiu, *Hist*., I, 24 și *Cat*., 37), Iulius Caesar va mări capacitatea acestui corp la 900, pentru ca Octavian Augustus să-l fixeze, în anul 18 î.Hr., la 600 de membri. Senatorii erau de regulă foștii magistrați care primeau acest statut cu titlu viager dar nu în termeni absoluți. În general, condițiile admiterii în Senat se raportau la criterii juridice: dreptul de cetățenie completă (*ius honorum*; latinii și cetățenii de drept diminuat ieșeau din această ecuație), statutul juridic personal (ingenuitatea; liberților nu le era permisă accederea); la vârstă (cea legală era de 46 ani – *CIL*, I, 122 – existau și cazuri de foști magistrați sub această etate – *iuniores*, care, până la împlinirea celor 46 de ani aveau doar drept de vot, *ius sententiae dicendae*, fără a participa efectiv la dezbateri; *lex Villia*, 180 î.Hr. stabilește vârsta de 27 de ani, Sylla o fixează la 30 de ani, iar Octavian Augustus permite accederea în Senat și sub 25 de ani); la onorabilitate (de a cărei calitate depindea nu numai intrarea dar și menținerea în interiorul corpului senatorial). În timpul Republicii nu există un prag pecuniar, un cens care să condiționeze statutul de senator. Aspectul exterior al rangului senatorial se concretiza prin dreptul de a purta toga albă cu tiv lat de purpură – *laticlauus* – pe tunică, încălțăminte specială – *calceus* – inelul de aur, permis la început numai senatorilor ambasadori, apoi generalizat pentru toți senatorii (Tit Liviu, IX, 7, 8; Pliniu cel Bătrân, *Hist. Nat*., XXXIII, 1, 18). Locurile rezervate la spectacolele de teatru, circ sau la ceremoniile religioase sunt tot atâtea indicii ale unei poziții senatoriale care, de altfel, era supusă unui control civic complex, de ordin moral – prin activitatea censorială – de ordin economic – prin grija menținerii senatorilor în interiorul preocupărilor agrare, exprimată normativ în formula legii Claudia din anul 318 î.Hr., de ordin politic – prin veto-ul tribunului plebei, primit ca simplu asistent la dezbaterile Senatului. Îndeplinirea unei

magistraturi curule era suficientă pentru a deveni senator și va fi conjugată, odată cu evoluția instituțională a Statului roman, cu serviciile îndeplinite și la alte niveluri (este vorba de foștii magistrați inferiori, de tribunii plebei, de *flamen Dialis*, căruia i se permite accesul în Senat începând cu anul 209 î.Hr. (Tit Liviu, XXXVII, 8). Din anul 312 î.Hr., prin plebiscitul lui Octavian Augustus se decide ca întocmirea listei membrilor Senatului, *lectio senatus*, să cadă în sarcina censorilor (în perioada anilor 81-70 î.Hr. censura este suspendată, repusă în drepturi între anii 70-50 î.Hr., în epoca războaielor civile această activitate este serios perturbată). Întocmită pe baza evidențelor anterioare, *lectio Senatus* presupunea radierea decedaților și a dezonoraților și completarea locurilor vacante de către cei doi censori.

Convocarea Senatului putea fi cerută de magistrați superiori (ordinari: consuli, pretori, sau extraordinari: *dictator*, *magister equitum*, *interrex*), de prefectul orașului, tribunii plebei, decemviri legislativi, tribuni militari. Ședințele Senatului, anunțate de regulă la domiciliu pentru fiecare senator, erau ținute fie pe Capitoliu (în *Curia Calabra* – Festus; Macrobiu, *Sat*., I, 15, 9), fie în Comitium (în *Curia Hostilia*), pentru epoca lui Iulius Caesar, în curia Iulia, sau în alte locuri: temple (în *cella* templului lui Castor – în Forum, cea a templului Concordiei, a templului lui Jupiter Fides sau a lui Jupiter Stator, în incintele templelor lui Apollo și al Bellonei unde se primeau ambasadele străine, în cazul în care ele nu erau invitate pe Câmpul lui Marte), teatre (de pildă, teatrul lui Pompei, folosit pentru primirea delegațiilor din afară). Aceste ședințe, cu durata de, cel mai frecvent, o zi (existând posibilitatea prelungirii în ziua sau zilele următoare), precedate de luarea auspiciilor, constau în anunțarea ordinii de zi, dezbateri și luarea deciziilor.

Acoperind aproape întregul orizont public roman, fie prin ingerință directă, fie printr-o laxă și indirectă implicare, Senatul republican părea, în veacul al II-lea î.Hr., pentru un observator exterior, ca Polybiu, adevăratul conducător al Romei. Atribuțiile sale porneau de la aspectele organizatorice până la

cele decizionale și de control. 1) În virtutea autorității membrilor lui (*auctoritas patrum*), pregătea ședințele comițiilor, prin examinarea textelor normative, în faza lor de proiect – de la anul 287/286 î.Hr., *lex Hortensia*, plebiscitele nu mai au nevoie de acceptul senatorial. 2) Întreaga activitate religioasă a cetății este administrată de Senat: stabilirea calendarului liturgic sau al jocurilor, supervizarea activității sacerdotale și a structurii panteonului, precizarea naturii raporturilor dintre Roma și cultele străine. 3) Din punct de vedere juridic soluționează crimele grave și împarte cu pretorul, sau alți magistrați inferiori jurisdicția publică, a Romei și a provinciilor. 4) Capacitatea sa în materie legislativă poate fi evidențiată de greutatea normativă a unui *senatus-consultum* dar și de hotărârile luate în cazuri de urgență, când comițiile nu pot fi întrunite. În perioada 81-67 î.Hr., prin măsurile syllaniene, legile se votau în Senat, cu posibilitatea votului a 200 de senatori, fără drept de *intercessio*. 5) Deși nu este corp electoral, influența Senatului este deosebită: el numește dictatorul și tribunii militari, poate influența votul comițiilor, poate prelungi mandatele magistraților. 6) În domeniul politicii externe, este instanța de decizie la nivelul contactelor cu străinii, precum și în ceea ce privește regimul relațiilor și conținutului acestora. 7) Controlează situația administrativă atât a Romei (organizarea acțiunilor publice de orice natură – mergându-se până la reglementări legate de aspectele funerare: durata doliului, decernarea onorurilor funerare, controlul activităților economice – aprovizionare, desfacere – organizarea militară, de la chemarea trupelor, distribuirea rolurilor de comandă, până la tot ceea ce privește sumele inerente acestei organizări) cât și a provinciilor (decernarea comandamentelor militare-administrative, controlul acestora, litigiile dintre cetățile aliate sau dintre acestea și Roma), precum și situația fiscală a statului (regimul de proprietăți, regimul fiscal și al cheltuielilor).

În epoca imperială, Senatul a devenit un organ politic dependent de împărat. Pentru Theodor Mommsen, din punct

de vedere formal, Principatul este o diarhie între principe și Senat. Acesta, tinde să se transforme într-un corp de funcționari. Opoziția la regimul augustan putea veni doar din partea Senatului, de unde și măsurile de purificare luate de Octavian Augustus. Dacă la sfârșitul Republicii, avem menționate *gentes maiores:* Valerii, Fabii, Cornelii, Claudii, Aemilii, Manlii, care reprezentau o aristocrație în interiorul ordinului senatorial, la începutul Principatului asistăm la decăderea și stingerea unor familii patriciene republicane. *Mediocritas* (calea de mijloc) devine o calitate de bază pentru *nobilitas* în timpul Imperiului, necesară pentru a supraviețui, iar *quies* devine o calitate esențială.

Transformarea Senatului într-un corp obedient principelui s-a făcut prin epurări masive, în virtutea dreptului censorial pe care-l deținea împăratul. Astfel, în anul 28 î.Hr., circa 200 de senatori au fost determinați să se retragă, pentru ca în anul 18 î.Hr., Octavian Augustus să reducă numărul senatorilor de la 800 la 600. Pe de altă parte, asistăm la intrarea în cadrul Senatului a italicilor, chiar și non-latini (*homines noui*), sau a fiilor regilor și tetrarhilor din Orient (în secolul I d.Hr., de exemplu C. Iulius Severus). Criteriul censitar a rămas important și în această perioadă, pentru că venitul minim al unui senator trebuia să fie de un milion de sesterți (c. 18-13 î.Hr., cf. Cassius Dio, LIV, 17, 3 și LIV, 26, 3 f.).

Pe de altă parte, onorabilitatea era legată direct de *dignitas* a familiei, rudelor și strămoșilor săi. Dacă la sfârșitul Republicii, existau circa 50 de familii care pretindeau o ascendență din strămoși troieni (Dio. Hal., I, 85, 3), în timpul împăratului Claudiu mai erau câteva familii vechi (Tacit, *Ann*., XI, 25), iar la sfârșitul secolului al II-lea, Manius Acilius Glabrio (consul probabil în anul 173) rămăsese cel mai nobil, cu strămoși care urcau până la Aeneas (Herodot, II, 34). Familia acestuia dăduse un consul încă din anul 191 î.Hr. Aceasta se datora, pe de o parte, natalității reduse din cadrul ordinului senatorial, pe de altă parte, comploturilor senatoriale îndreptate împotriva

regimului imperial, care au făcut victime în cadrul familiilor distinse. Împăratul avea și el interesul în distrugerea familiilor vechi, al căror prestigiu îl putea concura pe cel imperial, cu toate că Octavian Augustus a încercat alianța, prin legături matrimoniale, cu cele mai importante familii senatoriale: Claudii, Cornelii, Scipiones, Aemilii, Lepidi, Valerii și Fabii.

Mecanismul distrugerii puterii senatoriale a constat în principal în diluarea puterii acestui corp politic, prin promovarea de către împărat de *homines noui*, obedienți noii puteri imperiale, sau eliminarea (ori neglijarea acordării de demnități, mai ales a consulatului) din viața publică (sau chiar eliminarea fizică) a potențialilor competitori din *ordo senatorius*. Aceasta nu s-a făcut fără o rezistență din partea Senatului. Astfel, sunt menționate comploturi împortiva regimului imperial: Fannius Caepio, L. Licinius, Varro Murena în anul 22 î.Hr.; M. Egnatius Rufus, 19 î.Hr.; Cn. Cornelius Lentulus Gaetulianus, legat al Germaniei Superior, 39 d.Hr.; M. Lepidus în timpul împăratului Caligula; conspirația lui Piso din anul 65 d.Hr., *Coniuratio Uiniciana* împotriva împăratului Nero, Quadratus și Lucilla în anul 183 d.Hr., împotriva împăratului Commod. Pe de altă parte, în timpul împăratului Domițian, în Senat existau deja numeroși descendenți ai liberților. Sub Marcus Aurelius, provincialii au devenit majoritari în cadrul ordinului senatorial pentru prima dată, iar în decursul secolului al III-lea d.Hr., Senatul, ca instituție, a decăzut în favoarea consiliului imperial și a birocrației. Sub împăratul Septimi Sever, Senatului îi revin în materie de competențe jurisdicția criminală referitor la Italia, în ceea ce privește cazurile grave, și competențe criminale asupra membrilor Senatului. Primele au fost transferate prefectului Romei, și prefectului Pretoriului pentru restul teritoriului; a doua prerogativă a rămas în principiu Senatului. În domeniul militar, Septimiu Sever înlocuiește *comites* senatoriali cu cavaleri, iar în anul 261 d.Hr., o nouă lovitură este

dată acestuia, prin edictul lui Gallienus, în conformitate cu care senatorii erau excluși de la comanda militară.

Lupta pentru putere între Senat și armată, caracteristică secolului al III-lea, a fost definitiv câștigată de armată când, în anul 282 d.Hr., împăratul Carus neglijează să ceară aprobarea și recunoașterea Senatului. În Imperiul Târziu, Senatul ca instituție se transformă în consiliu local; totuși, în Orientul Târziu, Senatul își menține prerogativa de a-l alege și confirma pe noul împărat, fiind astfel factor de legitimitate, alături de armată și Biserică.

În secolele IV-V d.Hr., Senatul mai avea doar competențe în domeniul senatorial și cel municipal. Recrutarea noilor membri se făcea prin cooptare sau numire imperială, iar Senatul deliberează sub îndrumarea lui *praefectus Urbi*, funcționar imperial.

În epoca imperială, ședințele Senatului aveau loc în Forum, în curia Iulia, sau într-un „*templum*” (spațiu definit ritual de către un augur): sanctuarul lui Jupiter de pe Capitoliu, biblioteca din templul lui Apollo de pe Palatin, în Câmpul lui Marte, sau într-un local la Saepta Iulia. Curia Iulia, loc obișnuit de întrunire al Senatului, avea în interior statuia Victoriei cu altarul ei, dedicată de Octavian Augustus la 28 august 29 î.Hr. (Cassius Dio, LI, 22, 1 sq). Ședințele Senatului erau publice, și în principiu, împăratul asista la ele, în calitate de *princeps senatus* (Octavian Augustus a primit acest titlu în anul 28 î.Hr.). De altfel, împăratul era membru din principiu al ordinului senatorial, după accederea la putere. Ultima opoziție în Senat împotriva unui principe datează din timpul împăratului Vitellius (Tacit, *Hist*., II, 91, 3).

Membrii Senatului imperial (600) erau fie aleși la propunerea împăratului, fie direct numiți; în materie legislativă, *senatus-consulta* au devenit sub Hadrian izvoare de drept, dar autoritatea Senatului era limitată. Împăratul era acela care îi dicta hotărârile care urmau a fi luate; în materie judiciară,

Senatul soluționa în primă instanță crimele împotriva împăratului, sau procesele în care unul dintre împricinați avea calitatea de senator.

Scăderea puterii Senatului este manifestă încă din anul 27 î.Hr., când are loc crearea provinciilor senatoriale: Baetica, Sardinia, Sicilia, Illyricum, Macedonia, Achaia, Asia, Bithinia, Creta-Cirenaica, Africa. Acestea sunt în principiu, provincii pacificate și care nu dispun de trupe. Pe de altă parte, ascendența imperială asupra puterii Senatului este manifestă și prin *imperium proconsulare*, în virtutea căruia împăratul poate interveni și în provinciile senatoriale. În cadrul acestor provincii, există o ierarhie: toți guvernatorii au titlul generic de proconsuli, aleși prin tragere la sorți, dar guvernatorul provinciilor Africa și Asia sunt *consulares*, iar ai celorlalte provincii, pretorieni.

Un alt aspect este cel al tezaurului public (*aerarium Saturni*), care continuă să fie administrat de Senat, care are și dreptul de a bate monedă de bronz, însă tezaurele imperiale (*fiscus, res priuata*) tind să devină tot mai importante, iar împăratul își rezervă dreptul de a bate monedă din metal prețios (aur sau argint). Senatul decade la un rol secundar, fiind permanent controlat de puterea imperială.

Accesul la cariera senatorială a fost reglementat de Octavian Augustus, probabil în anul 20 î.Hr. Astfel, în ordinul senatorial intrau și membrii familiei: femeile și descendenții în linie masculină, până la al treilea grad inclusiv. Pentru tinerii aparținând ordinului, era necesară parcurgerea unui *cursus honorum*: vigintivir (la 18-20 de ani); *tribunus legionis; quaestor*, și astfel intra în Senat (la 25 de ani); *tribunus plebis* sau *aedilis*; *praetor* (la 30 de ani); proconsul într-o provincie senatorială, sau intra în serviciul imperial, ca *legatus legionis* sau *legatus Augusti propraetore*; la circa 40 de ani, sau la 43 de ani putea deveni consul, apoi devenea consular. În calitate de consular, primea în grijă o curatelă în administrația Romei, putea deveni guvernator într-o provincie cu mai mult de o legiune, sau

proconsul în Africa sau Asia. Pentru cei mai capabili, era rezervat apoi un al doilea consulat, prefectura urbană. După o curatelă, consularul putea fi plasat pentru mai mulți ani în fruntea unei provincii imperiale, ca *legatus Augusti propraetore*; după circa 15 ani, cei mai capabili erau admiși la tragerea la sorți pentru proconsulatul Asiei sau Africii, iar dintre acești proconsuli, după circa 5-10 ani, puteau accede la prefectura urbană (creată în anul 26 î.Hr.).

Ordo senatorius, în ciuda decăderii Senatului ca instituție, și-a menținut puterea și prestigiul până în timpul împăratului Iustinian I (războiul cu ostrogoții este de fapt vinovat de distrugerea puterii senatoriale italice). Dacă în Principat, cea mai mare avere documentată o avea Cn. Cornelius Lentulus, cu peste 400 de milioane de sesterți (Seneca, *De ben*., 2, 27), în Imperiul Târziu, persoane din ordinul senatorial, ca individuali, dețineau imense latifundii în spațiul occidental, adevărate principate teritoriale (de exemplu, Melania cea Tânără și soțul ei Pinianus, care dețineau proprietăți din Italia până în Britannia, din Gallia până în Africa de Nord; au fost capabili să trimită 45.000 de monede de aur săracilor o dată, apoi 100.000 de monede de aur. De asemenea, au distribuit fonduri bisericilor din Mesopotamia, Siria, Palestina și Egipt, iar proprietatea lor de la Tagaste, din Africa de Nord, avea ateliere de lucrat argintul și bronzul, fiind mai mare decât orașul, și cuprindea două episcopii. Cu toate acestea, nu erau dintre cei mai bogați senatori.)

Olympiodorus, autor de secol V, menționează că cel mai bogat senator avea un venit anual de 4.000 de livre de aur, iar cei mijlocii, circa 1.000-1.500 de livre. Printre senatorii cei mai bogați, se numărau Petronius Probus, consul în anul 371 d.Hr., sau Symmachus.

senatus-consultum (lat.), votul exprimat de Senatul roman, încărcat de autoritatea patricienilor (*auctoritas patrum*), care, în

principiu, ratifica o decizie a poporului, dar și decret, sinonim cu *sententia senatus*. În epoca imperială, în formula de redactare, titlul unei astfel de decizii era asociat cu numele inițiatorului ei. Redactarea unui *senatus-consultum* se putea realiza imediat după terminarea votului sau a ședinței sau ulterior, apelându-se la memoria participanților, de către o comisie specială (cu o componență variabilă ca număr – între 2 și 12; în epoca imperială de regulă cinci, din care doi erau quaestori – și ca structură – de cele mai multe ori membrii ei erau chiar inițiatorii acestui act normativ) coordonată de așa-numitul *delator*. Adesea, această redactare era bilingvă: greacă și latină. Structura oricărui *senatus-consultum* presupunea ca, după preambul (unde se consemnau: data ședinței, participanții și componența comisiei de redactare), să fie înscris enunțul normativ urmat de decizia Senatului și mențiuni despre votanți (în perioada imperială sunt precizate și numele acestora). Următorul pas era înregistrarea în *tabulae publicae* de către scribi sub supravegherea quaestorilor urbani. Prevederile dintr-un *senatus-consultum* referitoare la plebe erau păstrate de edilii plebei în templu zeiței Ceres (Tit Liviu, III, 55, 13).

sexagenarii, funcționari din ordinul ecvestru, care aveau ca salariu 60.000 de sesterți. Printre *sexagenarii* se numărau: *praepositus ab epistulis Graecis*; consilierul prefectului Pretoriului și cel al prefectului Romei; *procurator ab actis Urbis*; directorii bibliotecilor publice; *adiutor praefecti annonae; promagister hereditatium* (al succesiunilor); *procurator ludi magni* (al jocurilor); *subcurator aedium sacrarum et operum locorumque publicorum* (al edificiilor sacre și lucrărilor publice); *adiutor aluei Tiberis*; *procurator silicum* (al pavajelor); *procurator regionum sacrae Urbis* (al regiunilor Orașului sacru); *procurator ad Miniciam*; *procurator ad bona damnatorum* (pentru bunurile condamnaților), toate de mai sus fiind pentru Roma.

În Italia, *praepositus annonae* la Ostia; *procuratores rationis priuatae* (*per Tusciam et Umbriam*, *per Salariam Tiburtinam* etc.);

curator et subcurator uiarum (al drumurilor); *procuratores alimentorum*; subprefecții flotelor italice.

În provincii, procuratorii financiari pentru ordinea interioară: epistrategii Egiptului; *ad diocesim* din Alexandria; *procurator annonae prouinciae Narbonensis*; *procuratores rationis priuatae* pentru Bithinia, Mauretania Caesariensis; recenzorii (*censitores*); *procuratores familiae gladiatorum* (ai trupelor de gladiatori); *procuratores patrimonii; procuratores uicesimae hereditatium; praefecti uehiculorum;* prefecții flotelor provinciale Alexandrina, Moesiaca, Pannonica, Syriaca; *aduocati fisci*.

scriptura (lat.), impozit, taxă percepută pentru păstoritul pe pășunile publice (*publica pascua*) sau pentru folosirea unor terenuri (*scriptuarius ager*) desemnate din ogorul public (*ager publicus*), care se strângea îndeobște în tezaurul Statului (Tit Liviu, II, 9; Pliniu cel Bătrân, *Nat. Hist*., XVIII, 3). Perceperea acestei taxe este concedată, către finele Republicii, categoriei numite a publicanilor, care urmăreau, în acest scop, evidența primită de la cenzori – *censoria locatio*. Păstoritul public cădea în sarcina edililor, inclusiv în ceea ce privește sancționarea încălcării legilor agrare (tendință vizibilă în perioada Gracchilor sau mai târziu pe vremea tribunului L. Drusus), prin aplicarea amenzilor. Această taxă va dispărea în Imperiu.

silentiarii (lat.), în Imperiul Târziu, ușieri care stăteau de pază la intrare în timpul consiliului imperial și al audiențelor.

socii (lat.), comunități intrate în alianță cu Roma (populații, cetăți, state), a căror situație este reglementată de încheierea unui tratat (v. **foedus**), cu o prealabilă obediență față de Roma (Tit Liviu, VIII, 2, 13; VIII, 19, 25; XXXIII, 38; XXXVII, 45; XLII, 8; Polybiu, XX, 9, 12; Cicero, *Verr*., III, 6, 15.). Orașele italice, aliate ale Romei, pierd dreptul la propriile alianțe, obligate fiind să-și desființeze ligile sau confederațiile locale. Fiecare aliat, înțelegând prin aceasta o cetate, furnizează contingente de infanterie și trupe de cavaleri (*turma*), comandate de cetățeni romani, *praefecti sociorum romani*. Deși nu au drept la

distribuirea capturilor de război decât accidental, mai ales prin recompensele acordate în timpul triumfurilor, aliații sunt supuși doar unor contribuții voluntare, beneficiind, în interiorul cetății lor, de o relativ largă autonomie. Roma a intervenit puțin la acest nivel, doar câteva măsuri putând fi decelabile prin studiul surselor (măsurile de limitare a luxului prin *lex Fannia,* 161 î. Hr.- A. Gell., *Nopți attice*, II, 24, 3; Pliniu cel Bătrân, *Nat. Hist*., X, 50, 139, cea mai importantă ingerință a Romei cu aplicabilitate la nivelul comunităților de aliați italici rămânând, fără îndoială, deciziile senatoriale, din anul 186 î.Hr., privind extinderea cultului lui Bacchus, în Etruria și Campania, într-o formulă ritualică care scăpase controlului roman – Tit Liviu, XXXIX, 8-19; *CIL*, I, 196). Dialogul direct al Romei cu aliații săi, ale cărui detalii pot fi stabilite cu certitudine după al doilea război punic, se realiza la nivelul Senatului și va suferi o degradare continuă începând cu secolul al II-lea î.Hr. Momentul culminant al disoluției acestor relații se va derula, într-un cadru violent, în anii 91-89 î.Hr., când, după un dificil război, Roma va acorda dreptul de cetățenie romană tuturor locuitorilor de la sud de Pad (*lex Iulia de ciuitate sociis et Latinis danda* – propusă de consulul Iulius Caesar în anul 90 î.Hr. – Cicero., *Pro Balbo*, 8, 21; App., *BC*, I, 49; *lex Plautia Papiria* a tribunilor M. Plautius Papirius și C. Papirius Carbo în anul 89 î.Hr. – Cicero, *Pro Archio*, 4, 7; *Ad fam*., XIII, 23).

stipendium (lat.), are în uzanța surselor antice, în principal, două conotații: una de impozit direct, înțeles ca o contribuție de război, percepută de la învinși (prețul păcii), iar a doua de retribuire a serviciului militar, soldă, a cărei primă atestare liviană se asociază cu asediul asupra cetății Veii (Tit Liv., IV, 59; V, 4; de asemenea, Diod. Sic., XIV, 16). Inițial singura indemnizație oferită de Statul roman era cea îndreptată către categoria ecvestră – *aes equestre* și *aes hordearium* pentru procurarea hranei calului. În urma evenimentelor din anul 406 î.Hr. începe acordarea semestrială (dacă serviciul militar dura mai puțin de 6 luni) sau anuala (pentru o durată de înrolare mai

mare de o jumătate de an) a unei sume militarilor, în funcție de statutul lor (Tit Liviu, XXIV, 11; XL, 41; XLII, 43; Diod. Sic., XIV, 16; Dion. Hal., VIII, 68; IX, 36; Polybiu, VI, 19.). Gestul lui Iulius Caesar, de a dubla solda unui legionar (Suetoniu, *Caes.*, 26), va ridica această sumă la 150 denari pe an, în vreme ce Octavian Augustus o va tripla față de perioada secolului al II-lea î.Hr., aducând-o la 225 denari anual (v. **exercitus**). Socii nu aveau drept la soldă dar primeau gratuit hrană, pe perioada campaniilor.

strateg (στϱατιγοσ) – conducător militar, în general. în secolul VI d.Hr., termenul înlocuiește pe cel latin de *magister militum,* iar începând cu veacul următor denumește pe conducătorul noii unități administrative, *thema,* având în circumscripția sa deplină putere militară și civilă. Începînd cu secolul al X-lea d.Hr., sistemul themelor începe să decadă, iar puterea civilă se separă de cea militară; denumirea comandantului militar al themei este înlocuită cu cea de *dux* și adesea, de *catepan.* Paralel, denumirea de strateg este folosită pentru a desemna pe comandanții armatei centrale; comandantul șef al armatei din Orient este denumit „strategul Anatoliei" sau „strategul Orientului" în timp ce comandantul armatei din Europa poartă numele de „strategul Occidentului" sau „strategul Europei". În împrejurări excepționale este numit un conducător unic al armatei, deși comanda supremă îi este rezervată, în principiu, împăratului denumit *monostrateg* sau *strateg-autocrator.*

stratiot (gr. στϱατιοτισ) – soldat. Această accepțiune este păstrată de termen de-a lungul întregii istorii bizantine. În secolele VII-X d.Hr., mai ales, instituția stratioților are un caracter profund original, ieșit din marile reforme sociale, militare și administrative inițiate de Heraclizi și de către împărații isaurieni. În lupta pentru supraviețuire în fața amenințării arabe, armata bizantină dobândește un tot mai pronunțat caracter popular, fiind recrutată din rândurile țărănimii libere. Membru al unei armate teritoriale, stratiotul era obligat să se

echipeze pe cont propriu și să vină la chemarea strategului themei ori de câte ori era nevoie. Țăranul-stratiot primea de la stat un lot de pămînt în schimbul îndeplinirii obligațiilor sale militare, lot pe care-1 lucra cu membrii familiei și pe care-l putea transmite ereditar dacă fiul moștenea condiția tatălui. Valoarea unui lot era de 4 livre (288 nomisme) pentru soldați și de 2 livre pentru marinari. Venitul anual al unui stratiot în primii ani ai veacului al IX-lea era de aproximativ 18,5 nomisme. În secolul al X-lea, prin reformele lui Nichifor al II-lea Focas, valoarea unui lot stratiotic crește de trei ori, fapt care produce o schimbare profundă și în condiția socială a posesorului lui, care devine un mic nobil. Măsura venea să modifice substanțial natura instituției, intrată de altminteri în declin, datorită ofensivei victorioase a marii proprietăți funciare și a rolului crescând jucat de mercenari în armata bizantină. Prăbușirea instituției în secolul al XI-lea d.Hr. pune în primejdie existența însăși a statului bizantin. Reorganizarea militară a Comnenilor, pe o cu totul altă bază socială, a avut rezultate modeste. Resturi ale stratioților-țărani se mențin în veacurile următoare; local, instituția este revitalizată de unii împărați (Ioan II Comnenul, Ioan III Vatațes, dar fără rezultate notabile, date fiind schimbările profunde substanța societății bizantine petrecute între timp.

suffragium (lat.), termen care desemnează votul roman, reprezentând un răspuns la o întrebare pus de un magistrat abilitat în acest sens. Votul roman, multă vreme oral, devine scris, în perioada republicană mijlocie și târzie, iar exprimarea opțiunii se face pe așa numitele *tabellae, tabulae*. Unitatea de vot specific romană este una colectivă, curie (30 la număr), centurie (193), trib (31 de triburi rurale și 4 triburi urbane). Desfășurarea votului (fie în Forum, fie cel mai adesea pe Câmpul lui Marte) urmărea ierarhizarea socială curentă, în sensul dublu al confirmării și fructificării statutelor civice (v. **centuria**). *Ius suffragii* pune o comunitate în dreptul de cetățenie completă, *optimo iure* (v. **civitas**).

Ș

școala teologică din Alexandria, tradiție teologică care prefera interpretarea alegorică sau spirituală a Sfintei Scripturi și care punea accentul pe divinitatea lui Isus Hristos. Ea a fost influențată mult de neoplatonism și de învățăturile lui Origen. Cei mai importanți exponenți ai acestei tradiții au fost Clement Alexandrinul, Didim cel Orb, Hierocleos, Hypatia și Ioan Philoponos; opusă *școlii din Antiohia*.

școala teologică din Antiohia, tradiție teologică care prefera interpretarea literală a Sfintei Scripturi și care punea accentul pe umanitatea lui Isus Hristos. Cei mai importanți exponenți ai acestei tradiții au fost Teodor de Mopsuestia, Teodoret al Cirului, Ibas de Edessa și Nestorie; opusă *școlii din Antiohia*.

T

tagmata, din secolul VIII d.Hr., regimente speciale cu soldați profesioniști aflați sub controlul direct al împăratului (spre deosebire de *themata*, care erau controlate de *strategoi* din *theme*). Un număr semnificativ de tagmata staționau în Constantinopol.

teologie apofatică, uneori numită *„teologie negativă"*, în opoziție cu *„teologia catafatică"*. Tradiția potrivit căreia mintea omenească nu poate afirma nimic despre Dumnezeu. Conform acestei tradiții, derivată în mare măsură din neoplatonism și dezvoltată prin scrierile părinților capadocieni și a lui Pseudo-Dionisie Areopagitul, ideile despre Dumnezeu sunt deduse din experiență; așadar este, în esență, o teologie mistică.

tetrarhia, formă de guvernare colectivă, instituită progresiv de Diocletian (284-305 d.Hr.), ca răspuns la pericolele care amenințau stabilitatea Imperiului Roman la sfârșitul secolului al III-lea d.Hr. (pericolul uzurpărilor, corelat cu pericolul invaziilor barbare). Un prim pas a fost făcut la (probabil) 21

iulie 285 d.Hr. când, la Milano, Dioclețian l-a numit pe Maximian Caesar și l-a trimis în Gallia (Eutropiu, *Brev.*, IX, 20, 3; *Passio Marcelli*, 2). Apoi, în anul următor, Maximian a primit titlul de *Augustus*, pentru ca la 1 martie 293 d.Hr., să fie cooptați 2 *Caesares* la guvernare: Galeriu, *Caesar* al lui Dioclețian, și Constantiu Chlor, *Caesar* al lui Maximian. Departe de a fragmenta Imperiul în patru, tetrarhia definitivată în anul 293 d.Hr. a fost instituită pentru asigurarea permanenței, eficacității și unității puterii imperiale. Imperiul Roman rămânea unul, instituția imperială era unică, doar autoritatea fiind înmulțită cu patru. Fiecare tetrarh avea propria reședință: Dioclețian, la Nicomedia (Orient), Galeriu, la Sirmium (Illyricum), Maximian, Augustus pentru Occident, rezida fie la Aquileea, fie la Milano (administra Africa, Hispania și Italia), în timp ce Constantiu Chlor își avea reședința la Augusta Treverorum (administra Gallia și Britannia).

În relațiile dintre ei, *Augusti* legiferau, iar *Caesares* aduceau la îndeplinire. În teorie, toți patru formau o familie, cu *Augusti* ca frați, iar *Caesares* ca fii. Caesares au fost obligați să-și repudieze soțiile, fiind recăsătoriți apoi, Galeriu cu Valeria, fiica lui Dioclețian, iar Constantius Chlor cu Teodora, fiica vitregă a lui Maximian. Chiar dacă în teorie *Augusti* sunt frați, Dioclețian are o preeminență față de restul tetrarhiei, manifestă prin supranumele de Jovius pe care și l-a asumat. Relația între el și Maximian (care a primit supranumele de Herculius) este aceeași din ierarhia divină, dintre Jupiter și Hercules. Pe de altă parte, și *Caesares* au propriile divinități protectoare: Mars pentru Galeriu, Sol Invictus (identificat cu Apollo) pentru Constantiu Chlor (*ILS*, 631-633; Lactanțiu, *De mort. pers*., 8, 9; Iulian, *Orat.*, 7, 228 d).

În cadrul sistemului tetrarhic, *Caesares* erau aleși pe baza valorii personale, iar în ceea ce privește atribuțiile lor, aveau *imperium*, *tribunicia potestas*, diadema și exercițiul efectiv al puterii, iar titlul de *Caesar*, pe lângă prestigiu, îi califica și ca moștenitori prezumtivi ai *Augusti*-lor.

În ceea ce privește succesiunea, s-a încercat cooptarea unor noi *Caesares*, aleși pe baza valorii personale. Astfel, la 1 mai 305 d.Hr., Dioclețian și Maximian au abdicat, încercându-se acreditarea ideii că instituția imperială, și nu persoana, este cea care contează. În cadrul noii tetrarhii, foștii *Caesares* Galeriu și Constantiu Chlor, au devenit *Augusti*, și doi noi *Caesares* au fost cooptați: Flaviu Sever pentru Occident, și Maximin Daia pentru Orient. Dioclețian și Maximian Herculius au primit titlul de „senior *Augusti* și părinți ai *Augusti*-lor" (*ILS*, 645, 646; *AE*, 1961, 240).

Sistemul tetrarhic, în care valoarea personală prevala în dauna eredității, nu s-a dovedit viabil, tocmai din cauza progresului ideii dinastice în rândul militarilor. Astfel, la 25 iulie 306 d.Hr., Constantin cel Mare, fiul lui Constantiu Chlor, a fost proclamat împărat de trupele din Britania; în octombrie același an, Maxențiu, fiul lui Maximian Herculius, este proclamat împărat la Roma. Începând cu acest an deci, se poate spune că practic sistemul inaugurat de Dioclețian a încetat să mai existe. După o perioadă de conflicte civile, în anul 324 d.Hr., Constantin rămâne singur împărat, marcând astfel victoria criteriului dinastic asupra celui electiv.

Ca sistem de guvernare colectiv, tetrarhia nu este o inovație; încă din secolul al II-lea d.Hr., s-a încercat stabilizarea puterii imperiale prin guvernarea în comun (de ex., Marcus Aurelis și Lucius Verus; ulterior, Caracalla și Geta, pentru ca în secolul al III-lea d.Hr., cei mai reprezentativi să fie Carus, Carinus și Numerianus). Acest sistem s-a dovedit a nu fi viabil, de fiecare dată ajungându-se la monarhie.

Progresul autoritarismului este marcant în epocă, perioada Dioclețian-Constantin semnificând cristalizarea din punct de vedere ideologic a unei monarhii orientalizate, pe fondul împrumuturilor de la Sassanizi. În acest context se înscrie persecutarea creștinilor din epoca tetrarhiei (în perioada anilor 303-311 d.Hr.), pentru ca de la Constantin cel Mare, favorizarea acestora să marcheze un nou pas în direcția autoritarismului.

Tetrarhia a fost deci o soluție de moment, viabilă doar în condițiile în care pericolul uzurpărilor, coroborat de invaziile barbare, amenința stabilitatea Imperiului Roman. Odată acest pericol depășit, asistăm la trecerea la forma de guvernare tradițională, la care se va adăuga o marcantă componentă dinastică.

teurgie, utilizarea unor puteri magice sau speciale pentru a obliga puterile divine să îndeplinească voința cuiva, legată în special de *școala neoplatoniciană a lui Plotin* și a discipolilor săi.

thagmata – armata centrală a Imperiului Bizantin, aflată sub ordinele împăratului și formată din patru corpuri *(tagma): Scholi, Exkubitori, Vigili* și *Hicanați,* fiecare având în frunte un comandant, denumit *domestic.* Ea era formată în secolul al X-lea d.Hr. din cca. 24 000 de soldați de elită, aflați la dispoziția basileului pentru a interveni acolo unde primejdia era mai mare.

themă – la origine, termenul desemnează o unitate militară pentru ca începînd cu secolul al VII-lea d.Hr. să definească circumscripția administrativă în care staționa unitatea militară denumită themă. Marea originalitate pe care o aducea noua formulă de organizare față de sistemul administrativ dioclețiano-constantinian este unirea la nivelul themei a puterii civile și a celei militare, până atunci net distincte, în mâna strategului, comandantul militar al themei, în stare astfel să mobilizeze toate resursele materiale și umane ale circumscripției în luptă contra amenințării imediate (arabe, bulgare etc). Noul sistem administrativ s-a dovedit un răspuns eficace al organismului bizantin la asaltul extern din secolele VII-IX d.Hr., care punea în primejdie existența însăși a statului bizantin. Dar marea vitalitate a instituției s-a datorat sprijinului său social: existența unei țărănimi libere puternice din rândurile căreia statul recruta armata (vezi **stratiot**). Mai stăruie și azi în literatura de specialitate controverse asupra momentului apariției primelor theme; cei mai mulți specialiști înclină să creadă că embrionii

noii organizări apar sub domnia lui Heraclie (610-641), către anul 623 d.Hr., în Asia Mică, în timpul conflictului cu perșii, având însă ca model exarhatele Ravennei și Africii, organizate de Mauriciu. În mod sigur, primele theme apar în Asia Mică (*Opsikion, Armeniakon, Anatolikon* thema maritimă *Karabisiani*), al căror nume provine de la acela al trupelor staționate în regiune. La sfârșitul domniei lui Constantin al IV-lea Pogonatul este organizată thema Traciei, prima din Europa, în scopul apărării Constantinopolului în fața tânărului stat bulgar, fondat de Asparuch. În Europa, procesul de creare a noilor unități administrative este lent, urmând îndeaproape recucerirea și reelenizarea treptată a teritoriului inundat de valul slav. La sfârșitul secolului al VIII-lea d.Hr. este creată thema Helladei, în Thessalia, la cumpăna veacurilor VIII-IX d.Hr. thema Macedoniei, în Tracia vestică, la începutul secolului al IX-lea d.Hr., thema Thessalonicului, la mijlocul aceluiași veac thema Strymon, între cele ale Macedoniei și Tesalonicului, iar în a doua jumătate a secolului al IX-lea d.Hr. thema Dalmației. În Asia Mică, împărații isaurieni au divizat marile theme organizate în secolul al VII-lea d.Hr., în unități mai mici de teama unor revolte ale strategilor care ar fi putut pune în primejdie autoritatea basileului. Numărul themelor crește în secolele X-XI d.Hr. grație marii ofensive bizantine în Asia și Europa, clar și a divizării themelor mari în unități mai mici. Începutul declinului sistemului themelor în secolul al X-lea d.Hr. este marcat de decăderea și, în veacul următor, dispariția în masă a țărănimii libere stratiotice, fapt care compromitea baza socială a instituției, ca și de revenirea la divizarea puterii la nivelul themei. După secolul al XI-lea d.Hr., Imperiul Bizantin continuă să fie împărțit în circumscripții administrative denumite theme, dar acestea nu mai au nimic din originalitatea și forța sistemului de odinioară.

themata – armata din theme, aflată sub comanda nemijlocită a strategilor, pentru a face față pericolului imediat, înainte de intervenția împăratului. Ea era recrutată din rândurile

țărănimii stratiotice din fiecare themă. În secolul al X-lea d.Hr., armata themelor asiatice număra cca. 70 000 de soldați, iar cea din Europa cca. 40 000-45 000.

timp – Măsurarea timpului în Bizanț a cunoscut două sisteme. Primul pornea de la Anul Facerii Lumii (5509/5508 î.Hr.); el a dobândit prestigiu prin cornistica bizantină, inaugurată de Eusebiu din Cezareea. A pătruns și în restul lumii ortodoxe, iar în Principatele Române a rămas în vigoare, ca sistem dominant, până în veacul al XVII-lea.

Al doilea sistem avea la bază indictionul, utilizat, cu deosebire, de cancelaria imperială pentru datarea actelor și evenimentelor. Sistemul apare în secolul al IV-lea d.Hr. și este generalizat de către Iustinian, printr-un edict din anul 537 d.Hr. Sistemul avea la bază perioada de timp de 15 ani, iar indictionul era cifra anului, între 1 și 15, din interiorul perioadei, care nu era niciodată numărată. Indictionul pornea cu anul nou bizantin 537 d.Hr., care era la 1 septembrie. De multe ori datarea se face în ambele sisteme; când apare o nepotrivire între cele două datări, se acordă credit celei prin indiction. Când avem numai datarea prin indiction, în anumite cazuri, mai ales pentru împărații cu domnii de peste 15 ani, stabilirea anului corect ridică dificultăți; același indiction poate să însemne, la Vasile al II-lea Macedoneanul/Bulgaroctonul (976-1025), patru ani diferiți sau trei ani diferiți la Manuel Comnenul (1143-1180). De aceea, pentru datarea unui act sau a unui eveniment din cursul guvernării lor, sunt necesare și alte indicii. Biserica și statul își împart timpul anului: cea dintâi își rezervă 145-150 zile, cel din urmă, puțin peste 200 de zile. Timpul creștin al liturghiei numără, pe lângă cele 53 de „zile ale Domnului”, duminicile, alte aproape 100 de zile de sărbători creștine, consacrate lui Isus Hristos și sfinților. Numai pentru Crăciun erau rezervate 18 zile și alte 10 pentru Paști. Între zilele de sărbătoare figura și cea de 11 mai, când se celebra fondarea Constantinopolului de către ctitorul lui în 330 d.Hr. Statul dispunea de peste 200 de zile

pentru viața profesională a cetățenilor săi, plătitori de impozite și de alte dări, dar și preocupați să-și câștige existența familiilor lor. Măsurarea timpului de muncă se făcea în patru părți, cuprinse între răsăritul și apusul soarelui. Mărimea lor era inegală, datorită duratei diferite a zilei, de la un anotimp la altul. În primăvară și toamnă, când ziua și noaptea sunt relativ egale, cele patru părți aveau următoarea împărțire: 7-10, 10-13, 13-16, 16-19.

tities sodales (lat.), confrerie religioasă al celui de-al doilea trib fondator al Romei, cu același rang ca și lupercii, salienii, frații arvali. După legendă, asocierea la tron a lui Titus Tatius de către Romulus va fi însoțită de înființarea acestei instanțe cultuale, pentru onoarea proaspătului cooptat (Tacit, *Hist*., II, 95). Despre funcționarea ei sursele republicane nu amintesc nimic, dar Octavian Augustus o va reorganiza cu ocazia restructurării spațiului sacru public al statului (Tacit, *Ann*., I, 54 și *Hist*., II, 95; Dion. Hal., II, 52; Varro, *De ling. latin*., V, 85: *Sodales Titii dicti ab Titiis auibus, quas in auguriis certis observare solent*; *Res Gestae*, IV, 6; Suetoniu, *Aug*., 31). În perioada imperială alături de acești sodali, și cu o mai mare influență și răspândire au existat sodalii Augustali, în onoarea gintei Iulia, apoi a împăratului (v. **augustales**).

trecenarii, funcționari din ordinul ecvestru, cu un salariu de 300.000 de sesterți. Făceau parte dintre ei: la Roma, marii șefi ai administrației centrale: prefectul Pretoriului, șefii birourilor cancelariei, *a rationibus* (directorul finanțelor), directorul tezaurului privat imperial (*rationis privatae*), sau urban, prefectul annonei, prefectul vigililor.

În provincii, trecenari erau: prefectul Egiptului și prefectul Mesopotamiei.

tresviri, triumviri (lat.), colegiu alcătuit din trei magistrați, care poate avea sau nu un caracter ordinar.

A) Dintre colegiile ordinare cele mai cunoscute în epoca republicană au fost acelea cu caracter juridic și cele cu conotație financiară. Primul era compus din triumvirii capitali (*tresviri* sau *triumviri capitales*) numiți, la început (290-287 î.Hr.) de pretorul orașului, ca auxiliari ai săi, apoi aleși, căpătând valoare de magistrați inferiori (*lex Papiria*, 242 î.Hr.). Numărul de trei este stabilit de Octavian Augustus, pe timpul lui Iulius Caesar existau patru iar, mai înainte, între anii 242-124 î.Hr., funcționau doar doi. Atribuțiile lor juridice se referă la supravegherea prizonierilor, a execuțiilor capitale, ținerea evidenței denunțurilor, ordonarea detențiilor preventive (Pliniu cel Bătrân, *Nat. Hist.*, XXI, 3, 8; Varro, *De ling. latin.*, VI, 81; Cicero, *Pro Cluen.*, 13.), menținerea disciplinei și securității stradale diurne și nocturne, iar, în aspectul civic al acestor competențe, se raportează la obligațiile juraților, situațiile de refuz a îndeplinirii activității acestora, strângerea taxelor proceselor pierdute, cu vărsarea acestora în tezaur. Activitatea lor se va diminua în epoca Principatului, substituirea treptată de către *praefectus vigilum*, în secolul I d.Hr., va duce la dispariția lor în veacul următor. Al doilea colegiu, cel al triumvirilor monetali (*tresviri monetales – Dig.*, XII, 2, 30; Cicero, *De leg.*, III, 3, 6 ; *Ad fam.*, VII, 18), al cărui moment de înființare rămâne neprecizat de surse (primul magistrat cunoscut este puțin anterior datei de 100 î.Hr.), era ales pe doi ani, trebuind să supravegheze fabricarea monedelor din materialele (lingouri) primite de la edili sau de la particulari. Iulius Caesar ridică numărul lor la patru dar Octavian Augustus revine la echipa de trei, în anul 27 î.Hr. (Suetoniu, *Caes.*, 41). Deși numele acestor personaje dispare de pe monezi în ultimul deceniu al secolului I î.Hr., în epoca lui Traian îi regăsim însărcinați cu monedele imperiale și cele senatoriale de bronz.

B) Triumvirii extraordinari au apărut din considerente administrative și morale sau, în cazul anului 43 î.Hr., pentru a soluționa situația anomică în care se afla Roma. a) *Tresviri agris dandi adsignandis et coloniae deducendae* erau delegați ai Statului

roman cu sarcina de a fonda colonii și de a împărți pământul acestora către coloni. Opțiunea expansionistă a Romei, apropiată întrucâtva de modelul *apoikii*-lor grecești, multiplica modelul Romei, de o manieră mai suplă, în afara *pomoerium*-ului, însoțită de fixarea pârghiilor de conducere fiscală și juridică ale noii cetăți. Triumvirii numeau totodată noii preoți și noii senatori, ei înșiși (și descendenții lor) devenind patronii orașului (Tit Liviu, IX, 20; Cicero, *Pro Syll.*, XXI, 60; *De leg. agrar.*, II, 53, 196). În anul 133 î.Hr., prin *lex Sempronia* vor avea doar obligația distribuirilor de pământ și judecarea litigiilor (competență pe care o pierd în anul 129 î.Hr.). Instituția lor va fi desființată prin *lex Thoria*, în anul 119 sau 118 î.Hr. (App., *BC*, 9, 27; *CIL*, I, 197; I, 198). b) *Tresviri legendi senatus*, alcătuiau, în fapt, o comisie de trei senatori trași la sorți, dintr-un număr de 10, care-l ajutau pe Octavian Augustus la revizuirea listei Senatului (Cassius Dio, LV, 13; Suet., *Aug.*, 37) sau la inspectarea ordinului ecvestru (Suetoniu, *Aug.*, 37, 8). c) *tresviri reipublicae constituendae*, colegiu de trei magistrați extraordinari, desemnați, în persoana lui Marcus Antonius, fiul lui Marcus Antonius Creticus, Caius Iulius Octavianus, fiul adoptiv al lui Caius Iulius Caesar și Marcus Aemilius Lepidus, prin *lex Titia* din anul 43 î.Hr. cu salvarea republicii și rezolvarea crizei în care se găsea atunci Statul roman. Deteriorarea structurii instituționale republicane către finele secolului al II-lea î.Hr. a condus Roma la o abordare nouă a exercițiului public, de o manieră mai violentă, care va distruge echilibrul dintre *populus romanus* și delegații săi, după expresia retoricii timpului, sau, mai exact, dintre grupurile, purtătoare de cuvânt și faptă politică, care s-au conturat în urma expansiunii romane în spațiul circum-mediteraneean. Evoluția de ansamblu a societății republicane va naște o nouă realitate juridico-economică (o comunitate civică substanțial lărgită în urma războiului social – v. **războiul cu socii** – cu o deschidere comercială dublă – terestră și maritimă – valorificată esențial prin aprovizionarea abundentă a Romei și a spațiului italic, cu

rezultate negative asupra activității productive din peninsulă), pe care formula unui individualism politic, de factură elenistico-orientală, tinde s-o restructureze, concomitent cu păstrarea simulată a unei tradiții de mult inoperante. Soluțiile, încercate de factorii politici romani de-a lungul secolului I î.Hr., sunt multiple și încărcate de terminologia specifică perioadei anterioare crizei (salvarea republicii prin recursul la dictatură și chiar permanentizarea ei, multiplicarea unor magistraturi pentru acoperirea nevoii de personal menit a controla noul spațiu dependent de Roma) dar cu un conținut real plasat dincolo de cadrele tradiționale. Una din aceste soluții este, prin votarea propunerii tribunului P. Titius, privind încredințarea, unui colegiu de trei magistrați, a sarcinii restabilirii normalității (*lex Titia tresviri rei publicae constituendae*, la 27 nov. 43 î.Hr.). Puterile lor extraordinare, teoretic caracterizate prin colegialitate, erau nelimitate pe 5 ani, timp în care aveau drept de numire a magistraților (Suetoniu, *Aug*., 27; App., *BC*, IV, 7), drept de a emite decrete fără confirmarea Senatului sau a comițiilor, drept de a împărți provinciile (App., *BC*, IV, 2; Cassius Dio, XLVI, 55-56; XLVII, 1-19; XLVIII, 34; LIII, 21), drept de a-și emite monede cu propriile efigii. Jurisdicția lor criminală nu putea fi limitată prin dreptul de apel la instanțe populare (*ius provocationis*); puteau, de asemenea, impune un regim fiscal ordinar, chiar dacă acesta nu mai funcționase din anul 168 î.Hr. (v. **tributum**). Triumvirii au creat colonii de veterani, intervenind direct în numirea magistraților pentru orașele de drept roman. Prin acordul încheiat între ei, la Luca, Gallia Narbonensis și Hispania Citerior i-au revenit lui Lepidus, cele două Gallii lui Marcus Antonius, Africa, Sicilia și Sardinia i-au fost repartizate lui Octavian Augustus. Orientul și Italia rămâneau la aceea dată (43 î.Hr.) neîmpărțite; după victoria de la Phillipi, se produc noi redistribuiri de competențe: Caius Octavianus va primi Spania și Numidia iar Marcus Antonius Gallia și Africa. Gallia Cisalpină este păstrată în interiorul granițelor Italiei. După războiul perusin (40 î.Hr.) și pacea de la

Brundisium va urma o nouă stabilire a zonelor de control: Antonius va primi Orientul, Octavian Augustus Occidentul și războiul cu Sextus Pompeius (încheiat anul următor cu pacea de la Misenum, prin care Pompei va dobândi Sicilia, Sardinia, Corsica și Grecia), iar Lepidus primește Africa. Triumviratul (singurul, credem, pentru secolul I î.Hr. având în vedere conotația instituțională a termenului de triumvirat, care nu se poate aplica realității din anul 60 î.Hr., aflată mai aproape de un aspect particular, în sensul de privat, nesancționat prin vreo formulă normativă), va fi reînnoit în anul 37 î.Hr., pentru încă 5 ani, la Tarent (*tresviri rei publicae constituendae iterum* – o reînnoire a magistraturii din anul 43 î.Hr). Situația se modifică în anul 36 î.Hr. – Pompei este definitiv înfrânt pe mare, Lepidus este deposedat de teritoriile primite în schimbul funcției de *pontifex maximus* (App., *BC*, V, 126; Tit Liviu, *Epit*., 129; Cassius Dio, XLIX, 12), iar Octavian Augustus, investit cu puterea tribuniciană și inviolabilitate, își exercită singur puterea la Roma, sub formula mascată a triumviratului, chiar și dincolo de mandatul legal, căci depunerea întregii sale puteri se va consuma oficial abia în anul 27 î.Hr. (între timp, în anul 29 î.Hr., fusese proclamat *princeps senatus* și *imperator*). Abrogarea legii de instituire a triumviratului, în formula sa mai accentuat politică, se va consuma în anul 28 î.Hr. (Tacit, *Ann*., III, 28; Cassius Dio, LIII, 2).

tribunicia potestas (lat.), *„puterea tribuniciană"*. Împăratul a preluat privilegiile tradiționale ale tribunatului plebei: dreptul de *intercessio* împotriva hotărârilor Senatului sau magistraților, caracterul sacrosanct, dreptul de *prehensio* (de a aresta), dreptul de a convoca, de a prezida Senatul, de a face propuneri orale sau scrise, dreptul de a convoca și prezida comițiile tribute, de a le supune proiecte de lege. Totuși, *tribunicia potestas* este superioară tribunatului plebei, pentru că nu are limitările în timp și spațiu ale acestuia. În viziunea lui Theodor Mommsen, caracterul de magistratură al *tribunicia potestas* era foarte

important; tendința actuală însă este de a accentua caracterul monarhic al acesteia.

Etape ale dobândirii puterii tribuniciene de către împărat: în anul 36 î.Hr., Octavian Augustus a primit inviolabilitatea tribuniciană, pentru ca în anul 30 î.Hr., prin *senatus consultum*, să i se confere *ius auxilii* și dreptul de a judeca în apel. Potrivit lui Cassius Dio, Octavian Augustus a primit *tribunicia potestas* pe viață în anul 30 î.Hr. (Cassius Dio, LI, 19, 6). Ca o consecință a crizei din anul 23 î.Hr., Octavian Augustus a renunțat la consulat, primind în schimb *tribunicia potestas* cu titlu viager și dreptul de a convoca Senatul (Cassius Dio, LIV, 3, 3). În consecință, anul 23 î.Hr. este considerat ca fiind data tradițională la care Octavian Augustus a primit *tribunicia potestas* oficial și complet. Aceasta va deveni una din bazele juridice al puterii imperiale, alături de *imperium proconsulare*, recunoscută, de altfel, și în titulatura imperială. *Tribunicia potestas* este perpetuă, dar este reînnoită anual, la 10 decembrie (data tradițională a intrării în funcție a tribunilor plebei). Prin *tribunicia potestas*, împăratul putea lua inițiativa legislativă oricând; dar cel mai important este faptul că, prin dreptul de veto, el se poate opune oricărei hotărâri neconvenabile.

În ceea ce privește succesiunea imperială, Octavian Augustus a stabilit cadrul în care se desfășoară aceasta; adoptat de Augustus la 26 iunie 4 d.Hr., Tiberiu, a fost investit cu *imperium proconsulare* și *tribunicia potestas* egale cu cele ale predecesorului lui Octavian Augustus; diferența consta însă în faptul că *tribunicia potestas* a succesorului desemnat era limitată în timp la 5 ani. În perioada Imperiului Târziu, începând cu Teodosie I, acest titlu dispare din titulatura imperială, marcând astfel trecerea cu succes la dinasticismul de tip bizantin.

tribuni plebis (lat.), magistrați apăruți în timpul Republicii în urma secesiunii plebeilor din 494-493 î.Hr., care, retrași pe Aventin, după unele variante pe Muntele Sacru, vor cere o magistratură colegială și anuală care să-i reprezinte politic (Tit Liviu, II, 33; Dion. Hal., VI, 45-90; Cicero, *De Rep.*, III, 33). Numărul lor va

crește de la doi la cinci (Tit Liviu, II, 58), în anul 471 î.Hr., apoi la zece (Cassius Dio, fr., 22, 2), în anul 457 î.Hr., în timpul conflictelor dintre tribuni și Q. Caeso (Tit Liviu, III, 30). Diodor precizează pentru anul 471 î.Hr. un număr de patru (11, 68). În anul 451 î.Hr., instituția tribunatului este suspendată temporar, (alături de celelalte magistraturi, puterea politică fiind exercitată de comisia celor zece magistrați însărcinați cu elaborarea textului Legii celor XII Table). Aleși din rândul familiilor plebeiene (este interzis, printr-o lege sacră, dreptul patricienilor de a candida pentru această magistratură), de către adunările plebeiene, ulterior în epocă clasică de comițiile tribute, tribunii erau magistrați ai plebei, ordinari, anuali (intrarea în funcție se consuma la 10 decembrie pentru anul următor în curs), posesori de *potestas*, fără *imperium* (nu au fascii, lictori, nu puteau lua auspiciile, nu primeau comanda militară, nu puteau întruni poporul pe centurii, ci doar pe triburi, puterea lor fiind exercitată doar în interiorul *pomoerium*-ului). Persoana lor este sacrosanctă în interiorul Romei, au drept de *intercessio* (dreptul de a se opune unei hotărâri, oricare ar fi fost formula ei de adoptare – simpla *rogatio* sau *senatus consultum* – fără ca aceasta să însemne putința de a se opune autorității Senatului – *auctoritas patrum*) și de veto împotriva oricărui act care ar fi lezat interesele plebei (drept suspendat pe timpul unei dictaturi), drept de coerciție – *ius coercitionis* (apărarea în instanță împotriva oricărui act de lezare a statutului juridic al unei persoane) limitat de dictatură (către finele Republicii doar de către veto-ul unuia dintre colegi), participă la ședințele Senatului, în picioare (nefiind o magistratură curulă), și fără a vota (ulterior primește și acest drept – *ius sententiae dicendae*, la o dată incertă, probabil la începutul secolul al II-lea î.Hr.), dar cu posibilitatea de a-și exercita dreptul de *intercessio*, alte competențe juridice criminale sau civile, mai ales secundare (numirea alături de pretori a tutelei – *lex Atilia* din anul 186 î.Hr.). Rolul politic al tribunilor este oarecum diminuat, în calitatea lor de apărători ai

intereselor plebeiene, după votarea legii Hortensia 287-286 î.Hr., care acordă valoare de lege tuturor hotărârilor de tip *plebiscita*. Momentul de ruptură cu perioada anterioară îl constituie epoca Gracchilor, când tribunatul se manifestă, mai pregnant acum, ca un vârf de lance al grupării populare în conflictele cu conservatorismul senatorial, cel mai adesea, în virtutea competențelor de a propune proiecte de legi. Deteriorarea dialogului dintre cele două partide politice din Republica Târzie, și exprimarea lui în forma violentă a războaielor civile de la începutul sec. I î.Hr., îl vor convinge pe Lucius Cornelius Sylla să suspende tribunatul plebei, prin măsurile constituționale din anul 81 î.Hr. Eforturile de a restabili această magistratură sunt imediate după abdicarea lui Sylla (în perioada 77-73 î.Hr. aceste încercări eșuează), și sunt urmate de ștergerea incompatibilităților între tribunat și magistraturile curule prin decizia Senatului, apoi de repunerea în drepturi a tribunilor de către Pompei, în anul 73 î.Hr. Jocul politic al lui Iulius Caesar, care își subordonează tribunii, mai puțin Cn. Dolabella, va atinge această magistratură în substanța sa, puterea tribunului – *tribunicia potestas*, cu toată gama de competențe publice, va trece subtil și iremediabil, în posesia personajelor politice care dictează destinele statului – viitorii împărați. Începând cu Octavian Augustus, tribunii plebei și-au conservat drepturile personale (*auxilium*, *intercessio*, inviolabilitatea), dar erau aleși de Senat. Magistratura apare în *cursus honorum* senatorial din epoca imperială, după *quaestura,* în decursul secolului al III-lea î.Hr., devenind o magistratură pur onorifică.

tribus (lat.), trib, unitate administrativ-demografică care va primi accepții juridice și politico-electorale în decursul secolelor republicane. Triburile legendare ale Romei, erau, potrivit tradiției, trei: *Tities, Ramnes, Luceres*. Ele formau, la origine, *gentes maiores*, a căror distribuție spațială pare să fi fost următoarea: *Tities* în cartierul Suburei, *Luceres* pe colina Esquilin iar *Ramnes* pe cea a Palatinului, care, arheologic,

prezintă cele mai timpurii urme de locuire, sub forma habitatelor modeste, rurale, aparținătoare unor grupuri de păstori-cultivatori. Alături de aceste triburi principale, se plasau așa-numitele *gentes minores*, locuitoare ale Quirinalului (zonă separată inițial de cea a Septimoniului – cele șapte coline). În spiritul tradiției (contaminată de sursele grecești, deosebit de sensibile la logica zecimală), aceste triburi erau formate, fiecare, din 10 curii, iar totalitatea celor 30 de curii rezultante își trimiteau câte 10 reprezentanți în Senatul epocii regale. Triburile istorice, asociate, prin tradiție (Tit Liviu, I, 42, 4-5), reformei lui Servius Tullius, erau de două categorii: *triburile urbane*, corespunzătoare celor patru cartiere ale Romei: Subura, Palatin, Esquilin, Collina, într-o enumerare ierarhică (Cicero, *De leg. agrar*., I, 29, 79) și *triburile rurale*, în număr de 31 (pentru lista alfabetică a denumirilor epigrafice ale triburilor, cf. anexa 2), dintre care cel mai vechi trib rural este cel al Claudiilor, iar ultimul apărut, pe care sursele îl asociază cu tribul urban Quirina, este Velina (Tit Liviu, *Epit*., 19; Festus, p. 254 L). Cunoașterea acestor entități era foarte importantă de vreme ce, în timpul censului, declarația oricărui cetățean începea cu filiația și continua cu proprietatea deținută împreună cu mențiunea amplasării ei în spațiu. De la cenzura lui Appius Claudius din anul 312 î.Hr., proprietatea funciară trebuia, în mod obligatoriu, să aparțină unuia dintre triburile rurale. Identitatea prin raportare la trib era dovada statutului civic, putința participării cu reprezentanți în curii și a primirii soldei (prin reprezentantul fiecărui trib – *tribunus aerarius* – Cato *apud* A. Gell., *Nopți attice*, VI, 10; Varro, *De ling. latin*., V, 184), era, nu în ultimul rând, criteriul de alegere în colegiul de jurați (aleși în număr egal din fiecare trib, *centumuiri*) și dădea măsura împărțirii comune a unui spațiu public (banchete sau alte petreceri care traduc vocația comunitară – *CIL*, VI, 980).

tributum (lat.), similar cu *eisphora* greacă (A. Gell., *Nopți attice*, XIII, 21, 19), reprezenta o sumă de bani sau produse percepute ca impozit de război (Dion. Hal., IV, 11; V, 20; XI, 63; Plutarh,

Poplic., 12; Tit Liviu, X, 46, 5), în mod neregulat, mai ales în situațiile critice ale cetății (Cicero, *De off.*, II, 21, 74; Tit Liviu, V, 20, 5; VII, 27, 4) și considerat ca un împrumut excepțional al Statului, luat de la cetățeni (App., *BC*, IV, 34). Perceperea lui urmărea evidența censitară, averile mai mici de 15.000 de ași fiind exceptate (Cicero, *De Rep.*, II, 22, 40), clasificând populația în două categorii: plătitorii, *asidui* sau *locupletes*, și neplătitorii, *proletarii* sau *capite censi*. Cei care nu aveau copii datorau *aes hordeanum* (Tit Liviu, V, 50, 6; Festus, p. 152 L; Val. Max., V, 6, 8), sumă care revenea cavalerilor pentru întreținerea calului. În alte cazuri excepționale, fără însă a se urmări declarațiile din cens, exista și *tributum temerarium*. După cucerirea Macedoniei (168 î.Hr.), *tributum* nu mai este perceput decât în anul 43 î.Hr., de către triumviri, când contribuția este suficient de consistentă pentru a genera un val imens de contestații (lecție învățată rapid de Octavian Augustus care, o dată ajuns la putere, va înlocui impozitarea directă cu un sistem fiscal indirect, deloc mai blând decât cel republican). Atunci, însă, în tensiunile create de războaiele civile și de zvonurile privind tulburările violente care urmau să aibă loc, se cereau: unui număr de 1.400, apoi numai de 400, de matroane, dintre cele mai bogate (App., *BC,* IV, 5, 32-34) să contribuie la umplerea tezaurului, câte 100 de sesterți pentru fiecare sclav, și tuturor locuitorilor italici, fără excepție, care aveau averea mai mare de 100.000 de sesterți, să împrumute statul pentru un an cu a 50-a parte din averea sa. În anul 36 î.Hr., Octavian Augustus a returnat o bună parte din aceste sume, iar pe cei care nu apucaseră să plătească, i-a scutit. Încercarea sa de a impune impozitul indirect, de a 20-a parte pe moșteniri, întâmpină o opoziție similară, moment în care moștenitorul lui Iulius Caesar amenință cu restabilirea *tributum*-ului, potolind astfel, printr-un joc politic abil, o eventuală contestare de proporții. În esență, scutirea de impozit direct pentru cetățenii Romei se va menține până în secolul al III-lea d.Hr. Împăratul Aurelian va impune în Italia o taxă pe vin și carnea de porc (*SHA, V. Aurel.*, XXXV, 2, 48, 1), numită

annona ciuica. În timpul tetrarhiei, nordul peninsulei plătea *Italia annonaria*, pentru întreținerea cu produse a Curții și a armatei, iar sudul hrănea Roma prin *Italica urbicaria* (Lactanțiu, *De mort*. *pers*., 23, 6). Pentru provincii, raportul fiscal cu Roma, se exprima prin *vectigalia,* impozit în natură, și *tributum*, exprimat în bani. Textele juridice amintesc de *stipendiaria*, impozit funciar perceput în provinciile senatoriale, și *tributaria*, corespondentul fiscal din provinciile imperiale (Gaius, *Instit*., 2, 21; *Dig*., 7, 1, 7; 25, 1, 13). Dreptul de a impune impozite, precum și sumele aferente îi revine, în principal, Senatului. Orice încercare de substituire a acestei instanței este, în epocă republicană, sancționată prompt, în unele cazuri, cum a fost Titus Sempronius Gracchus, în anul 133 î.Hr., chiar violent.

tutela, instituție creată pentru ocrotirea copiilor care, neaflându-se sub puterea capului de familie (*pater familias*), nu împliniseră vârsta de 14 ani, și a femeilor care, în concepția romană, nu erau capabile să-și administreze singure averea.

U

Ungrovlahia, numele dat de bizantini primului stat românesc nord-dunărean, în secolul al XIV-lea d.Hr. Încă din primele veacuri medievale, bizantinii s-au aflat în contact cu românii de la sud de Dunăre, din Thessalia, Macedonia, Bulgaria și Serbia, pe care-i numeau „vlahi” (*Blachi*), care este o formă de împrumut din germanul medieval timpuriu *walch – walach*, preluat prin mijlocire slavă. În secolele XII-XIII d.Hr., în Balcani apar mai multe formațiuni politice românești (*Vlahii*), prin emanciparea lor de sub un Bizanț aflat în agonie. Este cazul principatului Thessaliei, numit „Vlahia Mare” (*Megale Vlachia*), ori statul din Târnovo, creat de români în alianță cu Bulgaria (*Bulgaria et Vlachia*), cunoscut în sursele franceze medievale și „Blaquie”. Curând însă, elementul românesc este covârșit de cel slav ori grecesc, care avea o Biserică, o cancelarie și o cultură în limbă

proprie, fapt ce explică tăcerea așternută asupra lor la sfârșitul evului mediu. Dar aceste creațiuni statale românești sud-dunărene și-au avut rolul lor în nașterea termenului de „Ungrovlahia” pentru statul românesc dintre Dunăre și Carpații Meridionali, apărut la începutul secolului al XIV-lea d.Hr. În vocabularul patriarhiei din Constantinopol, de care avea să țină Biserica tânărului stat românesc, începând cu fondarea mitropoliei din Argeș (1359 d.Hr.), noul principat și Biserica lui apar sub numele de *Ungrovlachia*, adică „Vlahia dinspre Ungaria”, pentru a le deosebi de celelalte „Vlahii” din Balcani, mai ales față de Vlahia din Thessalia. Termenul se ivește în cancelaria patriarhală chiar în anul 1359 d.Hr., în corespondența dintre patriarhul ecumenic și principele muntean Nicolae Alexandru, și el avea să pătrundă curând și în cancelaria domnilor munteni, pentru a desemna oficial statul lor. În sursele latine ale timpului, statul este denumit simplu „Blachia”, „Vlachia” și „Walachia”, fără precizarea geografică care apare în noțiunea bizantină. În schimb, în aceeași cancelarie a Constantinopolului, orientarea geografică se regăsește în numele celuilalt stat românesc, Moldova. Acesta este desemnat cu denumirea *Rosso-Vlahia*, adică „Vlahia dinspre Rusia”, prin termenul de Rusia desemnând „Rusia Mică”, adică Haliciul. Un alt termen bizantin, creat pentru a denumi Moldova, este și cel de *Moldovlahia*.

V

vectigal (lat.), impozit în natură achitat de deținători ai unui lot din *ager publicus* sau mai târziu de posesorii anumitor bunuri funciare în provincii (*stipendiarii* sau *vectigales*). Prin extensie, acest impozit va îngloba totalitatea redevențelor plătite de către deținătorii unor domenii ale Statului: terenuri cultivabile, pășuni, păduri, lacuri, ape, mine. Prin *vectigalia* se mai înțelege totalitatea impozitelor indirecte percepute societăților de *publicani*. Festus 371 s. v.: *vectigal aes appellatur quod ob tributum*

et stipendium … populo debetur; Tit Liviu, XXXIII, 47, 1, vorbea despre impozitul de război plătit de Cartagina în argint în al doilea război punic, în fapt un *stipendium*. În epoca republicană *vectigalia* reprezentau redevențele ordinare strânse în *aerarium*, în vreme ce *tributum* trecea drept un impozit extraordinar (până când provinciile vor furniza tezaurului public impozitul funciar și capitația). Uzajul fiscalității directe al strângerii *tributum*-ului, cu titlu extraordinar în perioada republicană, va fi perceput în epocă imperială drept un abuz. Cele mai importante impozite indirecte, de tip *vectigalia,* erau: *portorium* – pe vamă și activități comerciale, *aurum vicesimarium*- a 20-a parte din taxa de eliberare, *vicesima hereditatium* – a 20-a parte din taxa de moștenire, *centesima rerum venalium* – impozit pe vânzări, *quinta et vicesima venalium mancipiorum* – pe vânzarea sclavilor (stabilit de Octavian Augustus în anul 7 d.Hr. – Cassius Dio, LV, 31; CIL, VI, 915 – plătit de cumpărători până la Nero, apoi de vânzători – Tacit, *Ann*., XIII, 31), *quadragesima letium* – pe procese; pe diferite profesii; pe latrinele publice (Suetetoniu, *Vesp*., 23), pe sare, mine; pe folosirea drumurilor, impuse vecinilor. La nivel municipal se percep *vectigalia* pentru exploatarea terenurilor funciare sau a altor terenuri și construcții municipale. Strângerea acestor impozite din provincii cădeau în sarcina societăților de publicani (*CIL*, II, 1964; II, 1956; VIII, 12377; X, 3912, 6109; Cicero, *Ad fam*., 13, 1, 1; *Dig*., VI, 3, 1, 1).

virgines vestales (lat.), preotese ale cultului focului cetății al căror templu, mai exact casa lor – *aedes Vestae* – are formă rotundă, adăpostește focul sacru al comunității cu obligația de a fi păstrat în permanență aprins ca *„gaj al existenței romanilor”* (Tit Liviu, V, 52, 6-7). Aprins solemn la începutul anului vechi (1 martie), focul era vegheat zi și noapte, orice stingere a sa anunțând deopotrivă o amenințare externă și prezența unei disfuncționalități a raporturilor cetății cu lumea divină. În *aedes Vestae* sunt de asemenea adăpostite obiectele sacre ale Statului roman – *pignora imperii* (Serv., *Ad Aen*., 7, 188; Dion. Hal., I, 68;

Plutarh, *Cato Maior*, 20, 4-8; Pliniu cel Bătrân, *Nat. Hist*., VII, 45, Iuvenal, III, 139), ferite de ochii celorlalți (fie ei preoți, magistrați publici sau cetățeni): penații cetății, fetișul zeiței Cybele, cenușa lui Oreste, carnea sărată a scroafei sacrificate pe pământ italic de Aeneas, sceptrul lui Priam, phalus-ul, *Palladium*-ul. Sarcinile liturgice ale vestalelor, dincolo de întreținerea focului și a curățeniei „*templului*" Vestei, erau: pregătirea așa-numitei *mola salsa*, substanță esențială pentru consacrarea victimelor sacrificiale (în cadrul ceremoniilor de purificare a cetății: 15 februarie – *Lupercalia*, 9 iunie – *Vestalia*, 13 septembrie – sărbătoarea închinată lui Jupiter din timpul jocurilor romane ținute între 4-19 septembrie), strângerea cenușii viteilor nenăscuți, sacrificați la 15 aprilie – *Fordicidia*- și a sângelui calului sacrificat la 15 octombrie – *Equus October –* operație săvârșită de către Marea Vestală și destinată a furniza elementele de distribuire ritualică la ceremonia aniversării fondării Romei din 21 aprilie – *Parilia*. Alte sarcini publice țin de registrul juridico-politic: păstrarea documentelor testamentare (importante pentru soarta statului – de pildă testamentul lui Iulius Caesar sau Octavian Augustus: Cassius Dio, XLVIII, 12; XLVIII, 37; LVI, 32; Suetoniu, *Caes.*, 83; Tacit, *Ann*., I, 8) sau alte acte politice internaționale.

Modalitatea de recrutare, transmisă de Aulus Gellius (*Nopți attice*, I, 12-14 reproducând informații din Antistius Labeo, Ateius Capito și Fabius Pictor) îl plasează pe *Pontifex Maximus* în calitate de actor principal care, de o manieră similară capturării prizonierilor de război, preia copila, în vârstă de 6 până la 10 ani, de lângă tatăl ei. Alături de criterii de normalitate psihică și perfecțiune biologică se află cerințe privind statutul juridic al familiei viitoarei vestale (necesitatea ca tatăl să fie cetățean cu drepturi depline, născut liber și la Roma, către finele Republicii se acceptă originea și din spațiul italic), privind noblețea îndeletnicirilor publice ale familiei acesteia precum și exceptările – erau absolvite de acest sacerdoțiu familiile deja angrenate în structura slujbelor sacerdotale romane. Serviciul

vestalelor (cuprinzând trei etape de câte zece ani: ucenicia, exercitarea propriu-zisă a sarcinilor liturgice și învățarea noilor candidate) putea fi încheiat prin rămânerea sub acoperișul *„templului”* până la moarte sau prin retragerea în orice casă ar fi dorit o vestală, cu acordul proprietarului (Plutarh, *Numa*, 10, 5). Întâlnirea întâmplătoare a cortegiului vestalelor de către un condamnat atrăgea după sine achitarea acestuia (Plutarh, *Numa*, 10, 5). Adulterul era pedepsit cu îngroparea de vie în fața porții Collina (Plutarh, *Numa*, 10, 6), moarte hotărâtă de pontifi, conduși în deliberarea lor de marele pontif. De asemenea, aceeași instanță decidea, pentru delicte mai puțin grave (neglijențe în timpul serviciului), pedepse corporale. Discuțiile istoriografice cele mai aprinse, de mai bine de un secol, privesc statutul sexual al acestor preotese: feminin, cu două interpretări, ca simbol al virginității sau maternității potențiale și masculin. Pentru interpretarea cultului focului, ca element de continuitate între cultul indoeuropean și cel roman.

vicarius (lat.), în timpul Imperiului Târziu, guvernator al unei dioceze. De la Constantius al II-lea, vicarul a trecut în categoria *clarissimi*-lor, în ierarhie fiind între consulari și proconsuli.

vigili (lat.), *„gărzi de noapte”*. Aceste gărzi erau compuse pentru fiecare post din patru oameni, care făceau de pază prin rotație, câte trei ore într-un schimb; pentru buna funcționare a vigililor, se aplica un control riguros. Un alt sens este cel al unor trupe permanente, care acționau în interiorul orașelor, însărcinate cu paza contra incendiilor și păstrarea ordinii publice. Aceste trupe au fost organizate la Roma pentru prima dată de către Octavian Augustus, în anul 22 î.Hr., organizarea lor revenind edililor.

Pentru paza Romei, a fost instituit mai întâi un corp de 600 de sclavi; din anul 6 d.Hr., vigilii au fost reorganizați complet, corpul acestor trupe ajungând la 7.000 de oameni, recrutați dintre liberți, fiind împărțiți în șapte cohorte. Comandantul

peste toată paza Romei a fost instituit *praefectus vigilum*, unul dintre cei mai înalți funcționari din ordinul ecvestru.

Oamenii dintr-o cohortă de vigili erau împărțiți, după atribuțiile și sarcinile pe care le aveau, în echipe specializate, de exemplu: medici (patru la cohortă), *vexillarii* (singurii din cohortă care purtau *signum*), *siphonarii* (care manevrau pompele), *aquarii* (supravegheau buna funcționare a gurilor de incendiu) etc.

vigintiviri, reprezentau prima treaptă din cariera senatorială (*cursus honorum*) în epoca imperială. Accesul la cariera senatorială a fost reglementat de Octavian Augustus, probabil în anul 20 î.Hr. Pentru a accede la *quaestura*, trebuia ca mai întâi tânărul să obțină vigintiviratul (magistratură de rang inferior, accesibilă la vârsta de circa 18-20 de ani). Vigintiviratul conținea: *tresuiri capitales, tresuiri monetales, quattuoruiri viarum curandarum, decemuiri stlitibus iudicandis*.

Tresuiri capitales îi asistau pe consuli și pretori (mai ales pretorul urban) în exercițiul juridic, fiind de asemenea responsabili cu supravegherea prizonierilor și prezidarea execuțiilor capitale.

Triumuiri monetales, sau *auro argente aere flando feriundo*, aveau în grijă atelierul monetar de la Roma. Această magistratură a decăzut, fiind redusă la gestionarea atelierului monetar de la Roma.

Quattuoruiri viarum curandarum erau însărcinați cu întreținerea drumurilor, sub autoritatea edililor.

Decemuiri stlitibus iudicandis au pierdut sub Octavian Augustus competența de a judeca problemele referitoare la libertate, dar și-au păstrat președinția, sub direcția unui pretor (*praetor hastarius*), curții care trata procesele de succesiune, fiind însărcinați cu judecarea litigiilor.

Golite succesiv de atribuțiile lor reale, aceste magistraturi au dispărut la jumătatea secolului al III-lea d.Hr.

2. Lexicon de termeni militari

aera: durata serviciului este indicată prin *stipendiorum*, sau, mai rar, și mai vechi, prin *aerarum*.

aquilifer: purtătorul vulturului legiunii.

beneficiarius: soldat însărcinat cu o misiune specială, fie la Statul major, fie în fruntea unui post de „jandarmerie” pe drum.

bucinator: trompetist (*bucina* fiind un fel de trompetă)

canabarius: locuitor al unei *canabae*.

capsarius: soldat din serviciul sanitar.

centurio: comandant al unei centurii.

cornicen: suflător în corn.

cornicularius: șef de birou al Statului major.

curator veteranorum: veteran responsabil al veteranilor, care la sfârșitul serviciului activ de 20 de ani în legiuni, puteau fi încă 5 ani în rezervă.

custos armorum: armurierul centuriei.

decurion: comandantul unei decurii sau *turma*.

duplarius (duplicarius): soldat cu soldă dublă.

emeritus: veteran.

eques singularis: cavaler detașat dintr-o *ala* și aparținând gărzii personale a împăratului, guvernatorului sau comandantului legiunii.

evocatus: soldat menținut sau rechemat în serviciu ca instructor.

exactus: secretar de Stat major.

explorator: cercetaș.

frumentarius: în sens militar, însărcinat cu aprovizionarea cu grâu, curier sau, din secolul al II-lea d.Hr., spion.

gregalis: soldat simplu.

imaginifer: purtător al imaginii împăratului.

immunis: soldat scutit de corvezi.

librarius: secretar de stat major.

missicius: soldat exceptat de la misiuni non-combatante înainte de terminarea serviciului activ.

missus honesta missione: „pensionat” onorabil la sfârșitul serviciului; „lăsat la vatră”.

naupegus: tâmplar de nave.

optio: adjunctul centurionului.

pedes singularis: infanterist detașat dintr-o cohortă auxiliară, aparținând gărzii personale imperiale, a guvernatorului sau a comandantului legiunii.

praefectus (castrorum) legionis: comandant al castrului, cu excepția Egiptului, unde este echivalentul ecvestru al *legatus legionis*.

praefectus fabrum: „șef de cabinet” al unui ofițer superior sau magistrat.

primus pilus: centurionul primei centurii al primei cohorte.

primus ordo: centurion al uneia dintre cele cinci centurii (duble) ale primei cohorte.

princeps: centurionul centuriei a doua (dublă) al primei cohorte.

princeps praetorii: centurion șef al statului major al guvernatorului.

secutor: gardă de corp.

signifer: purtător de insigne (unul pe manipul).

speculator: cercetaș (pentru recunoașterea în adâncime).

stator: soldat al poliției militare.

***strator*:** scutier.

***tesserarius*:** responsabil cu parola.

***trierarchus*:** comandant de vas.

triplarius (***triplicarius***): soldat cu soldă triplă.

***tubicen*:** trompetist.

***ursarius*:** gardian al urșilor (pentru jocuri).

***vexillatio*:** detașament al unei legiuni, cohorte etc.; soldații erau numiți *uexillarii* (a nu se confunda cu purtătorii de insigne din cavalerie).

3. Denumirile triburilor rurale și prescurtările lor epigrafice[3]

1. AEMILIA- AEM, AEMI;
2. ANIENSIS- AN, ANI, ANIE … ,ANN;
3. ARNIENSIS- AR, ARN …;
4. CAMILIA- CAM;
5. CLAUDIA- C, CL, CLA, CLAV;
6. CLUSTUMINA- CL,CLV, CLVS, CLVST;
7. CORNELIA- COR, CORN;
8. FABIA- FAB;
9. FALERNA- F, FAL, FALE;
10. GALERIA- G, GAL;
11. HORATIA- H, HOR, ORA;
12. LEMONIA- LEM, LEMO, LEMON;
13. MAECIA- MAE, MAEC, MAI, ME;
14. MENENIA- MEN, NENE;
15. OUFENTINA- OF, OFE, OUF;
16. PAPIRIA- P, PA, PAP;
17. POLLIA- P, PO, POLL;
18. POMPTINA- PO, POMRN(T);
19. PUBLILIA- PO, POB, PVB, PVBL;
20. PUPINIA- PVP, PVPI;
21. ROMILIA- ROM, ROMIL;
22. SABATINA- SAB, SABATI;
23. SCAPIA- SCA, SCAP, SCAPT;
24. SERGIA- SER, SERG, S.R.;
25. STELLATINA- ST, STE, STEL;
26. SUBURANA-SVB, SVC;
27. TERENTINA- TER, TERET;

[3] Marius Telea, *Introducere în cultura și civilizația romană*, Editura Reîntregirea Alba-Iulia, 2021, pp. 241-242.

28. TROMENTINA- T, TR, TRO, TROM;
29. VELINA- VE, VEL,VELI;
30. VOLTINIA- VOL, VOLT, VOLTI;
31. VOTURIA/VETURIA- VOT, VET

Bibliografie

ANDRÉ, J., *L'alimentation et la cuisine à Rome,* Paris, 1961.

ANTONESCU, Iulian, *Liberții în societatea romană a secolelor I-II,* în: „PONTICA", XXXI, 1998, pp. 331-387, și extras, postfață de Eugenia Antonescu, Constanța, Editura Ex Ponto, 2000.

ARIÈS, Philippe, DUBY, Georges, *Istoria vieții private. De la Imperiul roman la anul o mie,* vol. I, traducere de Ion HERDAN, Editura Meridiane, București, 1994.

BAILEY, Cyril, *The Legacy of Rome,* Oxford, The Clarendon Press, 1947.

BARROWS, R. H., *The Romans*, Penguin Books LTD, Harmondsworth – Middlesex, 1968.

BAYET, Jean, *Croyance et rites dans la Rome,* Payot, Paris, 1971.

BILLIARD, P., *L'agriculture dans l'antiquité d'après les Géorgiques de Virgile,* Paris, 1928.

BLOCH, Raymond, COUSIN, J., *Rome et son destin,* Paris, A. Colin, Paris, 1960.

BLÜMNER, H., *Die römischen Privataltertümer,* München, 1911.

BLÜMNER, H., *Technologie und Terminologie des Gewerbe und Künste bei Griechen und Römern,* vol. I, Leipzig-Berlin, 1912.

BOUCHÉ-LECLERCQ, A., *Manuel de institutions romanines,* Leroux, Paris, 1931.

CARCOPINO, Jérôme, *La vie quotidienne à Rome à l'apogée de l'Empire,* Hachette, Paris, 1939.

IDEM, *Viața cotidiană la Roma la apogeul Imperiului,* traducere de Cicerone Theodorescu, prefață și note de Dumitru Tudor, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1979.

CHRISTOL, Michael, *Rome et son empire. Des origines aux invasions barbares,* Hachette Superior, Paris, 1990.

CIZEK, Eugen, *Istoria Romei,* Editura Paideia, București, 2002.

COCOȘ, Ștefan, *Drept roman,* Editura All, București, 2000.

COWELL, F. R., *Everyday Life in the Ancient Rome,* London – New York, 1962.

DAL COVOLO, Enrico, UGLIONE, Renato (Ed.), *Chiesa e impero. Da Augusta a Giustiniano,* Libreria Ateneo Salesiano, Roma, 2001.

DILL, Samuel, *Roman Society from Nero to Marcus Aurelius,* Macmillan & Co. Ltd., London, 1905.

DILL, Samuel, *Roman Society in the Last Century of Western Empire,* The Meridian Library, New York, 1958.

DRIMBA, Ovidiu, *Istoria culturii și civilizației,* vol. 1, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1984, cap. Cultura și civilizația romană, pp. 707-777.

DUȘE, Călin Ioan, *Imperiul Roman și creștinismul în timpul Părinților Apostolici,* Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca 2019.

FRÉDOUILLE, Jean-Claude, *Enciclopedia civilizației și artei romane,* Editura Meridiane, București, 1974.

GAGÉ, Jean, *Les classes sociales dans l'Empire Romain,* Editions Payot, Paris, 1964.

GIBBON, Edward, *Istoria declinului și a prăbușirii Imperiului roman,* vol. II, antologie, traducere, prefață de Dan Hurmuzescu, Editura Minerva, București, 1976.

GRANT Michael, *The World of Rome,* The World Publishing Company, Cleveland-New York, 1960.

GIARDINA, Andrea (Coord.), *Omul roman* [cetățeanul și omul politic, preotul, juristul, soldatul, sclavul, libertul, țăranul, artizanul, negustorul, banditul], traducere de Dragoș, Cojocaru, Editura Polirom, Iași, 2001.

– Claude NICOLET, *Cetățeanul și omul politic*, în vol. cit., pp. 24-55 (cu bibliografie).
– John SCHEID, *Preotul*, în vol. cit., pp. 52-82 (cu bibliografie).
– Aldo SCHIAVONE, *Juristul*, în vol. cit., pp. 86-96 (cu bibliografie).
– John-Michel CARRIÉ, *Soldatul*, în vol. cit., pp. 98-128 (cu bibliografie).
– Yvone THÉBERT, *Sclavul*, în vol. cit., pp. 130-160 (cu bibliografie).
– John ANDREAU, *Libertul*, în vol. cit., pp. 162-180 (cu bibliografie).
– Jerzy KOLENDO, *Țăranul*, în vol. cit., pp. 182-194 (cu bibliografie).

– Jean-Paul MOREL, *Artizanul*, în vol. cit., pp. 196-221 (cu bibliografie).
– Andrea GIARDINA, *Negustorul,* în vol. cit., pp. 224-244 (cu bibliografie).
– C. R. WHITTAKER, *Săracul*, în vol. cit., pp. 246-270 (cu bibliografie).
– Brent D. SHAW, *Banditul*, în vol. cit., pp. 272-308 (cu bibliografie).

GRIMAL, Pierre, *La vie à Rome dans l'antiquité,* Paris, 1953.

IDEM, *La vie à Rome dans l'antiquité,* Presses Universitaires de France, Paris, 1957[2]

IDEM, *La civilisation romaine,* Paris, 1960.

IDEM, *Civilizația romană,* vol. 1-2, traducere, prefață și note de Eugen Cizek, Editura Minerva, București, 1973.

HARDY, W. G., *The Greek and Roman World,* Schenkman Publishing Company, Mass., Cambridge, 1962.

HOMO, Léon, *Les institutions politiques romaines, de la cité à l'état,* La Renaissance du Livre, Paris, 1927.

IORDĂNESCU, Teodor, *Viața privată în Imperiul roman,* Editura Vestala, București, 2003.

KLEBERG, T., *Hotels, restaurants et cabarets dans l'antiquité romaine,* Uppsale-Geneve, 1957.

KRETZSCHMER, K., *Bilddokumente römischer Technik,* Düsseldorg, 1958.

LASCU, Nicolae, *Cum trăiau romanii,* Editura Științifică, București, 1965.

LOUIS, P., *Le travail dans le monde romain,* Paris, 1912.

MANSUELLI, Guido A., *Civilizațiile Europei vechi,* vol. II, Editura Meridiane, București, 1978.

MARROU, Henri Irénée, *Histoire de l'éducation dans l'Antiquité,* II. *Le monde romain,* Éd. du Seuil, Paris, 1981[7.].

MARTIN, Jean-Pierre, *La Rome ancienne,* Presses Universitaires de France, Paris, 1973.

MARȚIAN, Nicoleta *Școala la romani,* Editura Napoca Star, Cluj-Napoca, 2002.

MATEI, Horia C., *O istorie a Romei antice,* Editura Albatros, București, 1979.

IDEM, *Civilizația Romei antice,* Editura Eminescu, București, 1980.

MERFEA, Mihai, *Cultură și civilizație la romani*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1998.

MOMMSEN, Theodor, *Istoria romană*, vol. I-IV, cuvânt înainte de Emil Condurachi (vol. IV, cuvânt înainte de Zoe Petre), traducere de Joachim Nicolaus, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1987-1991.

NAPHTALI, Lewis, MEYER, Reinhold, *Roman Civilisation,* New York, Columbia University Press, 1955.

PARIBENI, R., *La famiglia romana* ,Roma, 1929.

PIGANIOL, André, *Histoire de Rome,* Presses Universitaires de France, Paris, 1939.

DEM, *Recherches sur les jeux romains*, Strasbourg, 1923.

POTEMKIN, V. P., și colab., *Istoria diplomației,* vol. I, ediție a doua, revăzută și completată, îngrijirea științifică a ediției românești: Acad. P. Constantinescu-Iași, Editura Științifică, București, 1962, cap. „Diplomația Romei antice", pp. 54-81.

RÉMONDON, Roger, *La crise de l'Empire romain,* Presses Universitaires de France, Paris, 1964;

ROBERT, Jean-Noël, *Roma,* traducere de Simona Ceaușu, Editura ALL, București, 2007.

SALMON, Edward T., *A History of the Roman World,* Methuen & Co. Ltd., London, 1977.

TOUTAIN, J., *L'économie antique,* Paris, 1927.

ȚEPELEA, Pr. dr. Marius, *Aspecte ale vieții sociale în Biserica Primară,* Editura Emia, Deva, 2004.

VLĂDUȚESCU, Gheorghe, *Filosofia în Roma antică*, Editura Albatros, București, 1991.

ZIELINSKI, Th., *Histoire de la civilisation antique,* (tr. fr.), Payot, Paris, 1931.

4. Glosar de termeni ascetici[4]

Abbas: avva: părinte sufletesc; același sens ca și geron (bătrân)

Akedia: etimologic: lipsă de interes, grijă, neglijență. În limbaj ascetic, cel de-al șaselea din cele opt gânduri rele (logismoi); deprimare, descurajare, lâncezeală, lipsă de interes și grijă față de lucrurile spirituale, fără o cauză precisă.

Akediastes: monah, victimă a akediei.

Akribeia; acribie: exactitate, minuțiozitate în aplicarea unor reguli; opusă așa-numitei oikonomia; iconomie, pogorământul și dispensa de la reguli.

Adiakritos: fără discernământ, fără judecată, orb.

Agonothetes: organizator de jocuri publice în cetatea antică; cf. Athlothetes.

Aichmalosia: captivitate; ascetic: ultimul stadiu al patimii devenită tiranică.

Amerimnia: lipsă de griji pământești, detașarea de ele.

Anachoresis: retragere, izolare ascetică în locuri nepopulate.

Amerimnos: fără griji.

Anenergesia: lipsă de activitate, de eficiență; în sens ascetic: starea de inactivitate temporară a patimilor creatoare a unei păci interioare înșelătoare (cf. Maxim Mărturisitorul, 400 Capete despre dragoste II, 40).

Antirrhesis: contradicție, metodă de luptă spirituală ce constă din combaterea sugestiilor demonice replicându-le prin câte un

---

[4] Irénée Hausherr, *Paternitatea și îndrumarea duhovnicească în Răsăritul creștin,* Traducere: Mihai Vladimirescu, Prefața: † Kallistos al Diokleii, Postfața: P. Tomåš Spidlik S.I., Editura Deisis, Sibiu, 2012, pp. 303-307.

verset scripturistic (după modelul lui Isus Hristos ispitit în pustie, Mt 4, 3-12).

Aphotistos: neluminat, sau nebotezat (Botezul se numește și photismos, luminare).

Apophtegma(ta): zicere memorabilă, sentință, maximă.

Apsephiston (psephos, vot, sufragiu): stare de detașare totală, arătată de obișnuința sau voința de a nu-ți acorda sau de nu aștepta de la altcineva votul pentru vreun merit sau calitate specială.

Aretalogia: relatarea faptelor minunate săvârșite de o divinitate.

Arete: virtute, ispravă, faptă minunată.

Askesis: exercitare fizică sau morală; nevoință (podvig, în slavonă).

Asketerion: loc, casă locuită de asceți.

Asketria: ascetă.

Athlothetes: arbitrul jocurilor publice.

Basilissa: soția împăratului, împărăteasă; sau femeie aparținând prin rudenie casei imperiale.

Charistikarios: mirean, bărbat sau femeie, care a primit o mănăstire, întâi pentru a purta grijă de ea, apoi pentru a-i lua veniturile; una din marile cauze ale declinului vieții monahale.

Christophoros: purtător de Hristos; apelativ al sfinților.

Diakonikon: încăperea de lângă altarul bisericilor, în care sub supravegherea diaconilor se păstrează vasele sfinte (skeve – skevophylakion).

Diakrisis: discernământ între bine și rău, divin și demonic, între ce trebuie făcut sau evitat; dreaptă socoteală, măsură.

Diadochos: urmaș, succesor.

Didaskalia: învățătură orală sau scrisă.

Didaskalos: învățător (masculin sau feminin).

Diorasis: harisma clarviziunii, a vederii prin lucruri și persoane cele ascunse.

Diorates: cel înzestrat cu harisma diorasis.

Entalma (sau entalterion grammata): document care autorizează un preot să spovedească.

Epikeia: moderație, echitate, aplicare binevoitoare a regulilor legale.

Episkopos: supraveghetor, episcop.

Epitimia: pedeapsă corecțională impusă penitentului la spovedanie pentru păcatele săvârșite.

Ergasia krypte: lucrare ascunsă a asceților – rugăciune lăuntrică.

Eulabes (evlavis): rezervat, respectuos, cucernic.

Eudialytos: ușor de dezlegat, de desfăcut.

Exagoreusis: acțiunea de a exterioriza prin cuvânt; arătarea gândurilor unui bătrân; ulterior spovedanie în sens sacramental.

Geron: bătrân (senior, în latină; saba, în siriacă; starets, în limbile slave; șeik, în arabă); titlu de respect acordat asceților recunoscuți ca oameni spirituali; sinonim cu: avva, părinte.

Gnosis: cunoaștere.

Gnosiomachoi: eretici adversari ai cunoașterii fie profane, fie religioase (cf. Ioan Damaschin, De haeresibus/Despre eretici 88).

Hesychia (isihie): liniște, tăcere; viață de anahoreză sau retragere relativă, îngăduită monahilor avansați spiritual după ani de viață de obște.

Hieromonachos: monah preot.

Idiorrythmia: ritm propriu; sinonim cu voia proprie. Regim monahal care lasă fiecărui monah libertăți exagerate și incompatibile cu disciplina comunitară.

Idiotes sau idiota: om simplu, lipsit de educație, fără carte.

Isangelos: egal, deopotrivă cu îngerii; apelativ al vieții monahale ca viață îngerească.

Kardiognosia: harisma cunoașterii inimilor.

Kath'hyperochen: în exces, covârșitor.

Lathrophagia: obiceiul de a mânca pe ascuns, de unul singur.

Lagismos(oi): gând; în limbaj ascetic: gândurile rele ce împrăștie atenția minții, și sunt formele principale de ispită ale monahilor, făcându-i să păcătuiască cu gândul.

Makarismoi: fericirile evanghelice (makarios – fericit).

Mandra: staul, stână; în sens spiritual: mănăstire (archimandrites – conducătorul unei mănăstiri).

Megaloschemos: monah cu schima (ținuta) mare, treapta cea mai înaltă din cele trei voturi monahale: 1. Rasophoros, 2. Mikroschemos, 3. Makroschemos (diviziune prin voturi speciale a stării monahale în monahi obișnuiți și înaintați, combătută de Sfinții Teodor Studitul și Grigore Palama).

Melote: piele de berbec; piesă din costumul monahal egiptean, un fel de cojoc purtat mai ales în călătorii.

Mesalianism: erezia mesalienilor (în siriacă – a rugătorilor, în greacă – euchites), care puneau accent în viața spirituală exclusiv pe rugăciune și experiențe harismatice disprețuind asceza, Sfintele Taine și disciplina Bisericii.

Metanoia: literal: schimbarea minții, a ideilor, a cugetului; regret, căință, pocăință.

Metochion: proprietate a unei mănăstiri aflată în afara teritoriului ei și unde locuiau de regulă câțiva monahi însărcinați cu administrarea ei.

Mone: mănăstire.

Mykterismos: haz, ironie, sarcasm; ce trebuie suportat de la părintele spiritual sau de la alții.

Nepsis (numele acțiunii exprimate de verbul grec nepho, nifo): starea de trezvie, vigilență, atenție, care joacă un mare rol în viața spirituală.

Oikonomia: rânduială; în limbaj eclezial, rânduiala creației, întrupării și mântuirii omului de către Dumnezeu prin pogorârea Sa harică, opusă așa-numitei theologia – învățătura despre Dumnezeu Cel în Treime în El Însuși.

Orthros (slav: utrenie): zori; numele laudei de dimineața în cultul creștin.

Oxymoron: expresie formată din alăturarea a doi termeni contradictorii: tăcere elocventă; întuneric luminos etc.

Paidariogeron: copil sau tânăr bătrân, cu înțelepciune precoce.

Paideusis: educație în sens de îndreptare, pedeapsă.

Pale: luptă (cu gândurile rele), a treia fază a procesului ispitirii.

Parainesis, parainetikos: îndemn, exhortație; gen literar antic.

Parexegesis: interpretare greșită.

Pathos: patimă, stare de pasivitate creată în suflet de consimțământul repetat față de gândurile rele.

Philantrophia: iubire de oameni, însușire a lui Dumnezeu sau a oamenilor.

Philautia: iubire de sine; rădăcina tuturor patimilor după Sfântul Maxim Mărturisitorul.

Philosophia: iubire de înțelepciune; în limbaj creștin: viață ascetică, monahală numită și *philosophia empraktos* sau *d'ergon* – filosofie cu fapta (nu cu vorba).

Plerophoria: sentiment de plenitudine, de certitudine și de încredințare interioară, indiciu al prezenței Spiritului/Duhului Sfânt (în neogreacă – informație).

Pneumatikos: sufletesc; spiritual; duhovnic.

Pneumatophoros: persoană purtătoare a Spiritului/Duhului Sfânt, inspirată.

Politeia: în limbaj ascetic, gen de viață sau practică ascetică.

Presbyteros: literal, mai bătrân (în latină, *senior*); persoană în vârstă, cu experiență; în Noul Testament: preot.

Prosbole: primul atac, sugestie a unui gând, duh rău, independent de viața liberă a omului.

Protepistates: președintele comisiei celor patru comisari (*epistates*) care asigură guvernarea Muntelui Athos ca republică monahală.

Rhema: cuvânt rostit, exprimat (spre deosebire de *logos* care poate însemna și rațiune, gândire), adeseori inspirat.

Remoboth: monahi vagabonzi desemnați și ca sarabaiți (Sfântul Ioan Cassian).

Salos(e) (cuvânt necunoscut în greaca clasică): nebun, extravagant; în limbaj ascetic, persoană care-și disimulează virtuțile sau transmite mesaje spirituale prin acte și gesturi excentrice.

Sarabaiți (cuvânt de origine egipteană): monahi vagabonzi, trăind după bunul plac fără regulă și povățuitori (Sfântul Ioan Cassian, Collatio/Convorbiri 18, 7); cf. Remoboth.

Schema (schimă): haina, ținuta monahală.

Silentiarios: ofițer însărcinat cu menținerea tăcerii și a ordinii.

Starets: traducerea slavă a grecescului *geron*.

Starcestvo: stărețism, starea sau instituția stareților ca părinți spirituali experimentați.

Streblos: sucit, fără sens.

Synkatathesis: consimțământul minții cu gândurile rele.

Synkellos (sincel): literal, tovarăș de chilie; rangul bisericesc acordat asistentului sau consilierului intim al episcopilor, patriarhilor etc.

Syndyasmos: însoțirea minții cu gândurile rele acceptate; moment intermediar între atacul lor și consimțământul cu ele.

Theologia: în sens mistic, faza ultimă a vieții spirituale – după *praxis* și *theoria* (făptuire și contemplație) – echivalând cu rugăciunea mistică prin care are loc și consimțământul cu ele.

Theophilia, theophilos: iubire de Dumnezeu, iubitor de Dumnezeu.

Theophoros: purtător de Dumnezeu.

Theophotistos: luminat de Dumnezeu.

Theopatia: vederea lui Dumnezeu.

Theoria: vedere, contemplație.

Theotokos: Născătoare de Dumnezeu; apelativul Fecioarei Maria ca Maică a Domnului.

Typikon (plural, *typika*): regulamentul liturgic (programul slujbelor) și ascetic al unei mănăstiri, impus de ctitor și indicând în detaliu viața ce trebuie urmată aici (un amalgam de regulă, constituție, regulament și datini).

5. Lista împăraților bizantini și a episcopilor/patriarhilor de Constantinopol

Dinastia Severilor 193-235		Episcopi de Constantinopol	
Perinax Caesar Publius Helvius Perinax Augustus	1.01.193- 28.03.193		
Marcus Caesar Marcus Didius Severus Iulianus Augustus	28.03.193- 01.06.193		
Septimiu Severus Caesar Lucius Septimius Severus Pertinax Augustus Proconsul	09.04.193- 04.02.211		
Niger Gaius Pescennius Niger[5]	09.04.194- 01.06.193		
Clodius Decimus Clodius Septimius Albinus[6]	195-197		
Publius Septimius Caesar Publius Septimius Geta Augustus	209-211		
Caracalla Caesar Marcus Aurelius Severus Antoninus	211-217	Filadelfiu	211-217
Macrin Marcus Opellius Severus Macrinus Augustus	11.04.217-217		
Marcus Opellius Antoninus Diadumenianus	05.217-06.218		
Eliogabal Marcus Aurelius Antoninus Elagabalus	06.218-222		
Alexandru Sever Caesar Marcus Aurelius Severus Alexander	13.03.222- 03.235		

5 Împărat în Siria.

6 Împărat în Britannia.

Împărați din timpul apogeului crizei 235-268			
Maximin Tracul Gaius Iulius Verus MaximinusThrax	20.03.235-03.238		
Gordian I Narcys Antonius Gordianus	22.03.238-12.04.238		
Gordian II Marcus Clodius Pupienus Maximus	22.04.238-29.07.238		
Decimus Caelius Antonius Balbinus	22.04.238-29.07.238		
Gordian III Marcus Antonius Gordianus	22.04.238-11.02.244	Evghenie I	240-265
Filip Arabul Marcus Iulius Phillipus	02.244-249		
Deciu Gaius Messius Quintus Traianus Decius	249-06.251		
Quintus Herennius Etruscus Messius Decius	251-06.251		
Gaius Vibius Trebonianus Gallus	06.251-08.253		
Caius Valens Hostilianus Messius Quintus	06.251-251		
Gaius Vibius Volusianus	251-08.253		
Marcus Aemilius Aemillianus	08.253-10.253		
Valerian Publius Licinius Valerianus	253-06.260		
Galien Publius Licinius Egnatius Gallienus	253-09.268		
Lucius Mussius Aemillianus	261-262		
Aureolus	268-268		

Imperiul Galic 260-274		
Marcus Cassianus Latinius Postumus	260-269	
Vlpius Cornelius Laelianus	269	
Marcus Aurelius Marius	269	
Marcus Piavonius Victorinus	269-271	
Caius Pius Esvius Tetricus	271-274	

Imperiul Illyrian 268-284			
Claudiu II Marcus Aurelius Valerius Claudius	268-08.270		
Marcus Aurelius Quintillius	08.270 d.Hr. – 09.270 d.Hr.		
Aurelian Lucius Domitius Aurelianus	08.270-275		
Tacit Marcus Claudius Tacitus	12.275-07.276		
Marcus Annius Florianus Pius	07.276-09.276		
Iulius Saturninus	280		
Marcus Aurelius Numerius Carus	09.282-08.283		
Marcus Aurelius Carinus	283-vara lui 285	Rufin I	284-295
Marcus Aurelius Numerius Numerianus	iulie/august 283-11.284		

Tetrarhia 284-308			
Dioclețian Gaius Aurelius Valerius Diocletianus Iovivus	20.11.284-1.05.305		
Maximian Marcus Aurelius Valerius Maximianus Heraclius	1.04.286-1.05.305		
Constanțiu Chlor Flavius Valerius Constantius Chlorus	1.05.305-25.07.306	Mitrofan I	306/307-314
Maximian Galeriu Caius Galerius Valerius Maximianus	1.05.305-05.311		
Flavius Valerius Severus	08.306-16.09.307		
Marcus Aurelius Valerius Maxentius	28.10.306-28.10.312		
Marcus Aurelius Valerius Maximianus Heraclius	307-308		

Dinastia Constantiniană/Constantină 306-363			
Constantin I cel Mare Gaius Flavius Valerius Constantinus	25.07.306-22.05.337	Alexandru	314-337
Lucius Domitius Alexander	308-308		
Liciniu Valerius Licinianus Licinius	11.11.308-18.09.324		

Dinastia Constantiniană/Constantină 306-363			
Daia Maximinus Gaius Galerius Valerius	1.05.310-07/08.313		
Aurelius Valerius Valens	12.316-1.03.317		
Sextus Marcius Martinianus	07.324-18.09.324		
Constantin al II-lea Flavius Claudius Constantinus	337-340	Pavel I	337-339
		Eusebiu de Nicomidia	339-341
		Pavel I	341-342
Constanțiu Flavius Iulius Constantinus	337-361	Pavel I	346-351
Constans Flavius Iulius Constans	337-350		
Flavius Magnus Magnentius	01.350-11.08.353	Macedonie I	351-360
Iulian Apostatul Flavius Claudius Iulianus	11.361-06.363	Eudoxiu de Antiohia	360-370
Jovian Flavius Iovianus	363-17.02.364		

Dinastia Valentiniană 364-394			
Valentinian Flavius Valentinianus	26.02.364-17.11.375		
Valens Flavius Iulius Valens	28.03.364-9.08.378	Evagrie	370
Grațian Procopius	09.365-27.05.366	Demofil	370-380
Flavius Gratianus	24.08.367-383	Maxim Cinicul	380
Valentinian al II-lea Flavius Valentinianus	375-392	Gregorie I din Nazianz	379-381
Magnus Maximus	383-388	Nectarie	381-397
Flavius Victor	386-388		
Flavius Eugenius	392-394		

Dinastia Teodosiană 379-457		
Teodosie I Flavius Theodosius	379-17. 01. 395	
Flavius Arcadius	383-01. 395	
Honoriu Flavius Honorius	23 .01.393-395	

Imperiul Roman de Apus		**Imperiul Roman de Răsărit**		**Episcopi de Constantinopol**	
Honoriu Honorius Pius Felix Augustus	395-15.08.423	**Arcadius** Flavius Arcadius	395-408	Ioan Gură de Aur/ Hrisostom	398–404
		Teodosie al II-lea	408-450	Arsaciu	404-405
				Atticus	406-425
				Sisinie I	426-427
				Nestorie	428-431
Priscus Attalus	409-410				
Priscus Attalus	414-415				
Flavius Claudius Constantinus	407-411				
Constant al II-lea	409-411				
Iovinus	411-413				
Flavius Constantius	421-423				
Ioan Iohannes	423-425				
Valentinian al III-lea Flavius Placidus Valentinianus	425-16.04.455			Maximian	431-434
				Proclu	434-446
				Flavian	446-449
				Patriarhi de Constantinopol	
				Anatolie	449-458
Flavius Petronius Maximus	17.03.455-16.05.455				
Avit Marcus Maecilius Flavius Eparchius Avitus	06.455-17.10.456	Marcian	450-457		

Dinastia Leonidă 457-518					
Iulius Valerius Maiorianus	457-02.08.461	Leon I Tracul	457-474	Ghenadie I	458-471
				Acaciu	472-489
Liviu Sever Livius Severus	461-465			Fravitas	489-490
Antemiu Procopius Anthemius	12.04.467-11.07.472				

Dinastia Leonidă 457-518				
Anicius Olybrius	07.472-02.11.472			
Gliceriu Glycerius	05.03.473-06.474			
Iuliu Nepos Julius Nepos	06.474-25.04.480	Leon al II-lea	474	
		Zenon	474-475	
Romulus Augustulus Flavius Romulus Augustulus	31.10.475-04.09.476	Zenon (a doua oară)	476-491	

Lista împăraților din Răsărit		**Patriarhi de Constantinopol**	
Anastasie I	491-518	Eufimie	490-496
		Macedonie II	496-511
		Timotei I	511-518
Dinastia Iustiniană 518-610			
Iustin I	518-527	Ioan II	518-520
		Epifanie	520-535
Sf. Iustinian cel Mare	527-565	Antim I	535-536
		Mina	536-552
		Eutihie I	552-565
Iustin al II-lea	565-578	Ioan III Scholasticos	565-577
Tiberiu Tiberiu Constantin	578-582	Eutihie II	577-582
Mauriciu	582-602	Ioan IV Postitorul	582-595
		Chiriac	595-606
Foca/Focas (Tiranul)	602-610	Toma I	607-610
Dinastia Heracliană 610-717			
Heraclie	610-641	Serghie I	610-638
		Pir (Pyrrhus) I	638-641
Constantin și Heraklonas	641	Pavel II	641-653
Constans al II-lea Pogonatul	641-668	Pir II	654
		Petru	654-666
		Toma II	667-669
Constantin al IV-lea Pogonatul	668-685	Ioan V	669-675
		Constantin I	675-677

Lista împăraților din Răsărit		Patriarhi de Constantinopol	
		Teodor I	677-679
		Gheorghe I	679-686
Iustinian al II-lea Rinohmetul (cel cu nasul tăiat)	685-695	Teodor I (a doua oară)	686-687
		Pavel III	688-694
		Calinic I	694-706
Leontius	695-698		
Tiberius al II-lea	698-705		
Iustinian al II-lea Rinohmetul (cel cu nasul tăiat a doua oară)	705-711	Cir (Cyrus)	706-712
Filip Bardas	711-713	Ioan VI	712-715
Anastasie al II-lea	713-715		
Teodosie al III-lea	715-717	Gherman I	715-730
Dinastia Isauriană 717-820			
Leon al III-lea Isaurul	717-741	Anastasie	730-754
Constantin al V-lea Copronimul	741-775	Constantin II	754-766
		Nichita I	766-780
Leon al IV-lea Khazarul	775-780		
Constantin al VI-lea Orbul	780-797	Pavel IV	780-784
		Tarasie	784-806
Irina	797-802		
Nichifor I Genikos	802-811	Nichifor I	806-815
Mihail I Rangabe	811-813		
Leon al V-lea Armeanul	813-820	Teodot	815-821
Dinastia de Amorium/Frigiană 820-867			
Mihail al II-lea Amorianul (Bâlbâitul)	820-829	Antonie I	821-837
Teofil	829-842	Ioan VII	837-843
Teodora a II-a	842-855	Metodie I	843-847
		Ignatie	847-858

Lista împăraților din Răsărit		**Patriarhi de Constantinopol**	
Mihail al III-lea (Bețivul)	855-867	Fotie I	858-867
Dinastia Macedoneană 867-1056			
Vasile I Macedoneanul	867-886	Ignatie (a doua oară)	867-877
		Fotie I (a doua oară)	877-886
Leon al VI-lea (Filosoful/Înțeleptul)	886-912	Ștefan I	886-893
		Antonie II	893-901
		Nicolae I Misticul	901-907
		Eutimie	907-912
Alexandru	912-913	Nicolae I Misticul (a doua oară)	912-925
Constantin al VII-lea Porfirogenitul	913-920		
Roman I Lecapenos	920-945	Ștefan II	925-927
		Trifon	927-931
		Teofilact	933-956
Constantin al VII-lea Porfirogenitul (a doua oară)	945-959	Polieuct	956-970
Roman al II-lea Lecapenos	959-963		
Nichifor al II-lea Focas	963-969		
Ioan Tzimiskes	969-976	Vasile I	970-974
		Antonie III Studitul	974-979
Vasile al II-lea Bulgaroctonul	976-1025	Nicolae II	979-991
		Sisinie	996-998
		Sergie II	1001-1019
		Eustațiu	1019-1025
Constantin al VIII-lea Porfirogenitul	1025-1028	Alexei Studitul	1025-1043
Roman al III-lea Arghir/Argyros.	1028-1034		
Mihail al IV-lea Paflagonul	1034-1041		

Lista împăraților din Răsărit		**Patriarhi de Constantinopol**	
Mihail al V-lea Calafates/Kalphates	1041-1042		
Constantin al IX-lea Monomahul Teodora	1042-1055 1055-1056	Mihail I Celularie[7]	20.03 1043-02.11.1059
Mihail al VI-lea Bringas/Stratiotikos	1056-1057		
Dinastia Comnenă			
Isaac I Comnenul	1057-1059		
Dinastia Ducas 1059-1081			
Constantin al X-lea Ducas	1059-1067	Constantin III Lichudis	02.02.1059-09/10.08.1063
		Ioan VIII Xilifinos	01.01.1064-02.08.1075
Roman al IV-lea Diogenes	1067-1071		
Mihail al VII-lea Ducas	1071-1078	Cosma I[8]	02.08.1075-08.05.1081
Nichifor al III-lea Botaniates	1078-1081		
Dinastia Comnenă 1057-1185			
Alexie I Comnenul	1081-1118	Eustratie Garidas	05.1081-07.1084
		Nicolae III Kyrdiniates-Grammaticos	08.1084-24.05.1111
		Ioan IX Agapetos	24.05.1111-1134
Ioan al II-lea Comnenul	1118-1143	Leon Stypes (Stypiotes)	05.1134-01.1143
Manuel I Comnenul (cel Mare)	1143-1180	Mihail II Curcuas Oxitul	07.1143-03.1146
		Cosma II Atticus[9]	04.1146-26.02.1147

[7] Exilat la 21 ianuarie 1059, cf. Pr. Prof. Ioan Rămureanu, Pr. prof. Milan Șesan, Pr. prof. Teodor Bodogae, *Istoria bisericească universală pentru institutele teologice*, vol. II (1054-1982), EIBMBOR București, 1993, p. 592.

[8] S-a retras, cf. pr. prof. Ioan Rămureanu et alii, op. cit., p. 592.

[9] A fost depus, cf. Idem.

Lista împăraților din Răsărit		**Patriarhi de Constantinopol**	
		Nicolae IV Muzalon[10]	12.1147-03./04.1151
		Teodot II[11]	1151-1152
		Neofit I	10.1153-11.1154
		Constantin IV Chliarenos	11.1154-05.1157
		Luca Chrysovergis	08.10.1157-01.1170
		Mihail III Anchialos	înainte de 30.01.1170-03.1178
		Hariton Eugeniotis	03.08.1178-30.07.1179
		Teodosie	30.07.1179-08.1183
Alexie al II-lea Comnenul	1180-1183	Vasile II Camateros	08.1183-02.1186
Andronic I Comnenul	1183-1185		
Dinastia Anghelos 1185-1204			
Isaac al II-lea Anghelos	1185-1195	Niceta II Muntanes	02.1186-02.1189
		Dositei de Ierusalim	02.1189 (9 zile)
		Leonțiu Theotokites	03.1189-10.09.1191
		Gheorghe II Xifilinos	10.09.1191-7.07.1198
Alexie al III-lea Anghelos	1195-1203	Ioan X Camateros	05.08.1198-04/05.1206
Alexie al IV-lea Anghelos	1203-1204		
Alexie al V-lea Murțuflos (Încruntatul)	1204		

10 A fost depus, cf. Idem.

11 La pr. prof. Ioan Rămureanu et alii, op. cit., p. 592, apare ca fiind patriarh între martie-aprilie 1151, aprilie 1152 și a doua oară între octombrie 1153 și octombrie 1154.

Imperiul de la Niceea		Imperiul Latin de Constantinopol		Patriarhi de Constantinopol	
Dinastia Lascaris 1204-1261					
Teodor I Lascaris	1204-1222	Balduin I de Flandra	1204-1205		
Ioan al III-lea Ducas Vatațes	1222-1254	Henric I de Hainaut	1206-1216	Mihail IV	20.03.1208-26.08.1214
				Teodor II	28.09.1214-31.01.1216
				Maxim II	03.06.-12.1216
Teodor al II-lea Lascaris	1254-1258 d.Hr.	Petru al II lea de Courtenay	1216-1217	Manuil I	01.1217-05/06.1222
Ioan al IV-lea Lascaris	1258-1261	Yolanda de Flandra	1217-1219		
Mihail al VIII-lea Paleologul (coîmpărat)	1259-1261	Robert I de Courtenay	1219-1228	Gherman II	29/30.06.1222-1240
		Balduin al II-lea	1228-1261	Metodiu	1240 (3 luni)
				Manuil II	1244 înainte de nov.1254
				Arsenie (întâia oară)	1255-1259
				Nichifor II	înainte de ian. -sfârșit de 1260
				Arsenie (a doua oară)	08.1261-05.1265

Imperiul Roman de Răsărit-Bizantin		Patriarhi de Constantinopol	
Dinastia Paleologilor 1261-1453			
Mihail al VIII-lea Paleologul	1261-1282	Gherman III	25.05.1265-14.09.1266
		Iosif I[12]	1266-1275
		Ioan Bekkos	26.05.1275-26.12.1282
Andronic al II-lea Paleologul	1282-1328	Grigorie III	28.05.1283-06.1289

[12] La pr. prof. Ioan Rămureanu et alii, op. cit., p. 592, apare ca fiind patriarh în două perioade: prima perioadă este cuprinsă între 28 decembrie 1266 – luna mai 1275 iar a doua etapă între 31 decembrie 1282 – 23 martie 1283.

		Atanasie I (întâia oară)	14.10.1289-16.10.1293
		Ioan XII Cosma	01.01.1294-21.06.1303
		Atanasie I (a doua oară)	23.06.1303-09.1309
		Nifon I	09.05.1310-11.04.1314
		Ioan XIII Glykis	12.05.1315-11.05.1319
		Gherasim I	21.03.1320-20.04.1321
		Isaia	11.11.1322-13.05.1332
Andronic al III-lea Paleologul	1328-1341	Ioan XIV Calecas	02.1334-02.02.1347
Ioan al V-lea Paleologul	1341-1376	Isidor I	17.05.1347-02.03.1350
		Calist I (întâia oară)	10.06.1350-11.1353
		Filotei Kokkinos (întâia oară)	11.1353-22.11.1354
		Calist I (a doua oară)	01.1355-08.1363
Ioan al VI-lea Cantacuzino (co-împărat)	1347-1354	Filotei Kokkinos (a doua oară)[13]	08.10.1364-1376
Andronic al IV-lea Paleologul	1376-1379	Macarie I (întâia oară)	1376-1379
Ioan al V-lea Paleologul (a doua oară)	1379-1392	Nil	1379-01.02.1388
		Antonie IV (întâia oară)	12.01.1389-08.1390
		Macarie I (a doua oară)	08.1390-1391
		Antonie IV (a doua oară)	03.1391-05.1397
Manuel al II-lea Paleologul	1392-1425	Calist II Xantopulos	17.05.1397 (3 luni)
		Matei I	11.1397-08.1410
		Eutimie II	25/26.10.1410-29.03.1416
		Iosif II	1416-10.06.1439

[13] Depus în luna ianuarie 1355, cf. pr. prof. Ioan Rămureanu et alii, op. cit., p. 593.

<table>
<tr><td>Ioan al VII-lea Paleologul
(co-împărat)</td><td>1399-1402</td><td colspan="2"></td></tr>
<tr><td rowspan="2">Ioan al VIII-lea Paleologul</td><td rowspan="2">1425-1448</td><td>Mitrofan II</td><td>4/5.05.1440-01.08.1443</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Grigorie III Mammas[14]</td><td rowspan="2">1443-1453</td></tr>
<tr><td>Constantin al XI-lea Paleologul Dragases</td><td>1448-1453</td></tr>
</table>

Patriarhi de Constantinopol	
Ghenadie II Scholarios (întâia oară)	01.01.1454-06.01.1456
Isidor II	înainte de mai 1456-primăvara lui 1462
Ghenadie II Scholarios (a doua oară)	vara lui 1462-vara lui 1463
Sofronie I	08.1463-08.1464
Ghenadie II Scholarios (a treia oară)	08.1464-07.1465
Ioasaf I	07.1465-mijlocul lui 1466
Marcu II Xylocaravis[15]	mijlocul lui 1466
Simeon I de Trapezunt (întâia oară)	11/12.1466-1467
Dionisie I (întâia oară)	1467-1471
Simeon I de Trapezunt (a doua oară)[16]	1471/1472-10.10.1472
Rafail I	1475-1476
Maxim III	primăvara lui 1476-1481/1482
Simeon I de Trapezunt (a treia oară)	începutul lui 1482-toamna lui 1486
Nifon II (întâia oară)	1486-1488
Dionisie I (a doua oară)	07.1488-1490
Maxim IV	începutul lui 1491-începutul lui 1497
Nifon II (a doua oară)	vara lui 1497-vara lui 1498
Ioachim I (întâia oară)	1498-1502
Nifon II (a treia oară)	Primăvara lui 1502
Pahomie I (întâia oară)	începutul lui 1503-începutul lui 1504
Ioachim I (a doua oară)	toamna lui 1504
Pahomie I (a doua oară)	toamna lui 1504-începutul lui 1513
Teolipt I	mijlocul lui 1513-toamna lui 1522
Ieremia I	31.12.1522-1545

[14] Părăsește Constantinopolul în 1450. Moare în 1459, cf. pr. prof. Ioan Rămureanu et alii, op. cit., p. 593.

[15] A fost alungat în noiembrie/decembrie 1466 și depus la 15 ianuarie 1467, cf. pr. prof. Ioan Rămureanu et alii, op. cit., p. 593.

[16] La pr. prof. Ioan Rămureanu et alii, *op. cit.*, p. 593, anul final al patriarhatului său este 1474, și are semnul întrebării, deci nu știm cu certitudine dacă este anul în care Simeon I de Trapezunt și-a încheiat perioada de patriarhat.

Patriarhi de Constantinopol	
Ioanichie I [17]	probabil în primăvara lui 1526
Dionisie II	17.04.1546-08.1565
Ioasaf II	08.1554-01.1565
Mitrofan III (întâi oară)	01.1565-04.05.1572
Ieremia II (întâia oară)	05.05.1572-29.11.1579
Mitrofan III (a doua oară)	29.11.1579-09.08.1580
Ieremia II (a doua oară)	08.1580-02/03.1584
Pahomie II[18]	22.02.1584-02.1585
Teolipt II [19]	10.03.1585-04/05.1586
Ieremia II (a treia oară)	1587-1595
Matei II (întâia oară)	începutul lui februarie 1596 (20 de zile)
Gabriel I	martie – sfârşitul lui august 1596
Teofan I	02.-03.1597
Meletie I Pigas[20]	1597-1598
Matei II (a doua oară)	04.1598-12.1601 sau 01./02.1602
Neofit II (întâia oară)	începutul lui februarie 1602-01.1603
Matei II (a treia oară)	01/02.1603 (câteva zile)
Rafail II	02.1603-1/15.10.1607
Neofit II (a doua oară)	15.10.1607-10.1612
Chiril I Lukaris[21] (întâia oară)	10.1612 (aproape o lună)
Timotei II	10/11.1612-03.09.1620
Chiril I Lukaris (a doua oară)	04.11.1620-12.04.1623
Grigorie IV	12 .04-18.06.1623
Antim II	18.06.-22.09.1623
Chiril I Lukaris (a treia oară)	22.09.1623-04.10.1633
Chiril II (întâia oară)	04.10.-11.10.1633
Chiril I Lukaris (a patra oară oară)	11.10.1633-25.02.1634
Atanasie III (întâia oară)	25.02.-05.04.1634
Chiril I Lukaris (a cincea oară oară)	04.1634 -1/10.03.1635
Chiril II (a doua oară)	1/10.03.1635-06.1636

[17] Patriarh necanonic în timpul lui Ieremia I, cf. pr. prof. Ioan Rămureanu et alii, op. cit., p. 593.

[18] Patriarh necanonic, cf. pr. prof. Ioan Rămureanu et alii, op. cit., p. 594.

[19] A fost ales în 27 februarie și întronizat în 10 martie 1585, cf. pr. prof. Ioan Rămureanu et alii, op. cit., p. 594.

[20] A fost patriarh al Alexandriei între 27 martie/2 aprilie 1597 – martie/aprilie 1598 și a fost chemat la conducerea Patriarhiei din Constantinopol cu mandat provizoriu, cf. pr. prof. Ioan Rămureanu et alii, op. cit., p. 594.

[21] Patriarh de Alexandria, chemat la conducerea provizorie a Bisericii din Constantinopol, cf. pr. prof. Ioan Rămureanu et alii, op. cit., p. 594.

Patriarhi de Constantinopol	
Neofit III	06.1636-05.03.1637
Chiril I Lukaris (a șasea oară oară)	05.03.1637-20.06.1638
Chiril II (a treia oară)	20.06.1638-06.1639
Partenie I	01.07.1639-08.09.1644
Partenie II	08.09.1644-16.11.1646
Ioanichie II (întâia oară)	16.11.1646-29.10.1648
Partenie II (a doua oară)	29.10.1648-16.05.1651
Ioanichie II (a doua oară)	06.1651-06.1652
Chiril III (întâia oară)	06.1652 (8 zile)
Atanasie III (a doua oară)	06.1652 (15 zile)
Paisie I (întâia oară)[22]	01.08.1652-04.1653
Ioanichie II (a treia oară)	04.1653-03.1654
Chiril III (a doua oară)	03.1654 (14 zile)
Paisie I (a doua oară)	03.1654-03.1655
Ioanichie II (a patra oară)	03.1655-07.1656
Partenie III	26.03.1656-24.03.1657
Gabriel II	23.04.1657 (8 zile)
Partenie IV (întâia oară)	01.05.1657-06.1662
Dionisie III	29.06.1662-21.10.1665
Partenie IV (a doua oară)	21.10.1665-09.09.1667
Clement[23]	09.1667
Metodie III	05.01.1669-03.1671
Partenie IV (a treia oară)	03.-07.09.1671
Dionisie IV (întâia oară)	10.11.1671-25.07.1673
Gherasim II	14.08.1673-12.1674
Partenie IV (a patra oară)	01.01.1675-29.07.1676
Dionisie IV (a doua oară)	29.07.1676-29.07.1679
Atanasie IV	30.07-10.08.1679 (12 zile)
Iacob (întâia oară)	10.08.1679-30.07.1682
Dionisie IV (a treia oară)	30.07.1682-10.03.1684
Partenie IV (a cincea oară)	10.03.1684-20.03.1685
Iacob (a doua oară)	20.03.1685-03.1686
Dionisie IV (a patra oară)	03.1686-12.10.1687
Iacob (a treia oară)	12.10.1687-03.03.1688
Calinic II (întâia oară)	03.03-27.11.1688
Neofit IV	27.11.1688-07.03.1689
Calinic II (a doua oară)	07.03.1689-07/08.1693

[22] A fost ales în luna iulie 1652 și întronizat la 1 august 1652, cf. pr. prof. Ioan Rămureanu et alii, op. cit., p. 594.

[23] Nerecunoscut bisericește, cf. pr. prof. Ioan Rămureanu et alii, op. cit., p. 594.

Patriarhi de Constantinopol	
Dionisie IV (a cincea oară)	08.1693-04.1694
Calinic II (a treia oară)	04.1694-08.1702
Gabriel IV	08.1702-17.10.1707
Neofit V[24]	20.10.1707
Ciprian I (întâia oară)	25.10.1707-05.1709
Atanasie V	05.1709-12.1711
Chiril IV	12.1711-11.1713
Ciprian I (a doua oară)	11.1713-28.02.1714
Cosma III	28.02.1714-23.03.1716
Ieremia III (întâia oară)	23/25.03.1716-20.11.1726
Paisie II (întâia oară)	20.11.1726-09.1732
Ieremia III (a doua oară)	15.09.1732-03.1733
Serafim I	03.1733-09.1734
Neofit VI (întâia oară)	27.09.1734-08.1740
Paisie II (a doua oară)	08.1740-05.1743
Neofit VI (a doua oară)	05.1743-03.1744
Paisie II (a treia oară)	03.1744-28.09.1748
Chiril V (întâia oară)	28.09.1748-05.1751
Paisie II (a patra oară)	05/06.1751-09.1752
Chiril V (a doua oară)	09.1752-16.01.1757
Calinic III	16.01-22/24.07.1757
Serafim II	22.07.1757-26.03.1761
Ioanichie II	26.03.1761-21.05.1763
Samuil I (întâi oară)	24.05.1763-05.11.1768
Meletie II	05.11.1768-11.04.1769
Teodosie II	11.04.1769-16.11.1773
Samuil I (a doua oară)	17.11.1773-24.12.1774
Sofronie II	24.12.1774-07.10.1780
Gabriel IV	08.10.1780-29.06.1785
Procopie I	29/30.06.1785-30.04.1789
Neofit VII (întâia oară)	01.05.1789-01.03.1794
Gherasim III	03.03.1794-19.04.1797
Grigorie V (întâia oară)	19.04.1797-18.12.1798
Neofit VII (a doua oară)	10.12.1798-17.06.1801
Calinic IV (întâia oară)	17.06.1801-22.09.1806
Grigorie V (a doua oară)	23.09.1806-10.09.1808
Calinic IV (a doua oară)	10.09.1808-23.04.1809
Ieremia IV	23.04.1809-04.03.1813

[24] Nu a ajuns să conducă efectiv Biserica din Constantinopol, cf. pr. prof. Ioan Rămureanu et alii, op. cit., p. 595.

Patriarhi de Constantinopol	
Chiril VI	04.03.1816-03.12.1818
Grigorie V (a treia oară)	14.12.1818-10.04.1821
Eugen II	10.04.1821-27.07.1822
Antim III	28.07.1822-09.07.1824
Hrisant I	09.07.1824-26.09.1826
Agatanghel I	26.09.1826-05.07.1830
Constantin I	06.07.1830-18.08.1834
Constantin II	18.08.1834-26.09.1835
Grigorie VI (întâia oară)	27.09.1835-20.02.1840
Antim IV (întâia oară)	20.02.1840-06.05.1841
Antim V	06.05.1841-12.06.1842
Gherman IV (întâia oară)	12.06.1841-18.04.1845
Meletie III	18.04-28.11.1845
Antim VI (întâia oară)	04.12.1845-18.10.1848
Antim IV (a doua oară)	19.10.1848-30.10.1852
Gherman IV (a doua oară)	01.11.1852-16.09.1853
Antim VI (a doua oară)	24.09.1853-21.09.1855
Chiril VII	21.09.1855-01.07.1860
Ioachim II (întâia oară)	04.10.1860-18.08.1863
Sofronie III	20.09.1863-04.12.1866
Grigorie VI (a doua oară)	10.02.1867-10.06.1871
Antim VI (a treia oară)	05.09.1871-30.09.1873
Ioachim II (a doua oară)	23.11.1873-05.08.1878
Ioachim III (întâia oară)	04.10.1878-30.03.1884
Ioachim IV	01.10.1884-14.11.1886
Dionisie V	22.01.1887-17.08.1891
Neofit VIII	08.11.1891-24.10.1894
Antim VII	19.01.1895-31.10.1896
Constantin V	02.04.1897-29.03.1901
Ioachim III (a doua oară)	25.05.1901-13.11.1912
Gherman V	29.01.1913-18.10.1918
Meletie IV	25.11.1921-20.09.1923
Grigorie VII	06.12.1923-17.11.1924
Constantin VI	17.12.1924-06.1925
Vasile III	13.07.1925-29.09.1929
Fotie II	07.10.1929-29.12.1935
Veniamin I	18.01.1936-17.02.1946
Maxim V	20.02.1946-17.10.1948
Athenagora I	27.11.1949-07.07.1972
Dimitrie I (Papadopoulos)	16.07.1972-1991
Bartolomeu/Bartholomaios I	02.11.1991-

Bibliografie

Dicționarul Enciclopedic al Răsăritului Creștin, Eduard G. Farrugia, coordonator, tradus din limba italiană de Adrian Popescu, Editura Galaxia Gutenberg, Târgu-Lăpuș, 2005.

The Book of the Popes (Liber Pontificalis), Louise Ropes Loomis, Editura Columbia University Press, New York, 1916.

BECKER, H.Y., *Bonagrazia di Bergamo,* DBI, 11, 1969.

BIHLMEYER, Karl, TUECHLE Herman, *Storia della chiesa,* vol. III, *L`epoca delle riforme„* Morcelliana, ediție îngrijită de Igino Roger, Morcelliana, Brescia, 1958.

IDEM, *Storia della chiesa,* vol. III, *„L`epoca delle riforme„* Morcelliana, Brescia, ediție nouă, 1958-1990.

BOTA, Ioan M., *Istoria Bisericii Universale și a Bisericii Românești de la origini până astăzi,* ediția a II-a, Casa de editură „Viața creștină", Cluj-Napoca, 2003.

BURR, David, *The spiritual franciscans: from protest to persecution in century after Saint Francisc*, The Pennsylvania State University Press, Pennsylvania, 2001.

BREZEANU, Stelian, *O istorie a Imperiului Bizantin*, Editura Albatros, București, 1981.

IDEM, *O istorie a Imperiului Bizantin*, Editura Meronia București, 2007.

BĂBUȘ, Emanoil, *Bizanțul. Istorie și spiritualitate*[2], Editura Sophia București, 2010.

CAILLET, Louis, *La papauté d`Avignon et l`église de France*, Paris, 1975.

CHIFĂR, Nicolae, *Istoria creștinismului*, vol. I, II, Editura Universității „Lucian Blaga" Sibiu, 2007, 2008.

DAFOE, Daniel, *Jurnal din Anul Ciumei*, Minerva, București, 1980.

DALPANE, Carlo, *In missione nel mondo. Conversazione sulla storia della chiesa*, vol. II, *„Dalla lotta delle investiture al Concilio di Trento"*, Itacalibri, Castel Bolognese, 2008.

DELOGU, Paolo, *Introduzione alla storia medievale*, Societa Editrice il Mulino Bologna, 2012.

DELORT, Robert, *La vita quotidiana nel medioevo*, Editori Laterza, tradotto da francese a italiano di Maria Garin, ottava edizione, Bari, 2011.

DUMEA, Emil, *Teme de istorie a Bisericii*, Editura Sapientia Iași, 2002.

DUȘE, Ioan Călin, *Imperiul roman și creștinismul în timpul Sfântului Clement Romanul*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2020.

IDEM, *Imperiul roman și creștinismul în timpul Părinților Apostolici*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2019.

FILORAMO, Giovanni, Marcello MASSENZIO, Paolo SCARPI, Massimo RAVERI, *Manuale di storia delle religioni*, Editori Laterza, Roma-Bari, 2012.

FRANZEN, August, *Mică istorie a Bisericii*, Herder, Freiburg, 2006, trad. rom., Marius Ivașcu, Editura Galaxia Gutenberg, Târgu-Lăpuș, 2009.

GARLAND, Linda, *Împărătesele Bizanțului. Femeile și puterea în Bizanț între anii 527-1204*, trad. din limba engleză de Maria Yvonne Băncilă și Damian Alexandru Anfile, Editura Nemira București, 2014.

GASPARRI, Stefano, Cristina LA ROCCA, *Tempi barbarici. L`Europa occidentale tra antichita e medioevo (300-900)*, Carroci editore Frecce, Roma, 2012.

GLIGORA, Francesco, Biagia CATANZARO, Edmondo COCCIA, *I papi della Chiesa. Da San Pietro a Francesco*, Armando Editore Roma, 2013.

GOUGUENHEIM, Sylvain, *Les chevaliers teutoniques*, Editura Tallandier, Paris, 2007.

GRADO, Giovanni Merlo, *BassoMedioevo*, De Agostini Scuola Spa Novara, 2010.

GUILLEMAIN, Bernard, *La cour pontificale d`Avignon 1309-1376*, Paris, 1962.

HERTLING, LUDWIG, *Istoria Bisericii,* Morus-Verlag, Berlin, 1967, ediție îngrijită și traducere de Emil Dumea, Editura Ars Longa, Iași, 2001.

JEDIN, Hubert, *Storia della chiesa*, vol. V/2 *„Fra medioevo e rinascimento”*, Jaca Book Milano, 1972.

KAPLAN, Michel, *Bizanț*, tradus din limba franceză de Ion Doru Brana, Editura Nemira, București, 2010.

KOTIJE, Raymund, MOELLER Bern, *Storia ecumenica della chiesa*, vol. II *„Medioevo e riforma”*, Queriniana Brescia, 1981.

KUNG, Hans, *Cristianesimo. Essenza e storia*, tradotto da tedesco a italiano di Giovanni Moretto, settimaedizione, BUR Saggi Milano, 2013.

LEBRETON, L., ZEILLER, J. *Histoire de l`Eglise*, Paris, 1938.

MEYENDORF, John, *Teologia bizantină. Tendințe istorice și teme doctrinare*, tradus din limba engleză de pr. Prof. Univ. Dr. Alexandru I. Stan, Editura Nemira, București, 2011.

MUSTO, Ronald G., *Apocalypse in Rome. Cola di Rienzo and the politics of the New Age*, University of California Press, Berkely&Los Angeles, 2003.

OSTROGORSKY, Georg, *Storia dell'impero bizantino*, Einaudi Torino, 1968.

PAPACOSTEA, Șerban, *Românii în secolul al XIII-lea. Între cruciată și Imperiul Mongol*, Editura Enciclopedică, București, 1993.

PLATON, Alexandru-Florin, Laurențiu RĂDVAN, Bogdan-Petru MALEON, *O istorie a Europei de Apus în Evul Mediu. De la Imperiul Roman târziu la marile descoperiri geografice (secolele V – XVI)*, Editura Polirom, Iași, 2010.

RĂMUREANU, Pr. Prof. Ioan, Pr. prof. Milan Șesan, Pr. prof. Teodor Bodogae, *Istoria bisericească universală pentru institutele teologice*, vol. I (1-1054) EIBMBOR București, 1987, vol. II (1054-1982), EIBMBOR, București, 1993.

RENOUARD, Yves, *La papauté à Avignon*, Paris, 1971.

RUNCIMAN, Steven, *Căderea Constantinopolului 1453*, trad. din limba engleză de Alexandru Elian, Editura Nemira, București, 2011.

TABACCO, Giovanni, *La casa di Francianell`azione politica di papa Giovanni XXII*, Roma, 1953.

THEODORESCU, Răzvan, *Bizanț, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești*, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1974.

TURCUȘ, Șerban, *Sfântul Scaun și românii în secolul al XIII-lea*, Editura Enciclopedică, București, 2001.

ZIMMERMANN, Harald, *Das papsttum im Mittelalter. Einepapstgeschichte im spiegelder Historiographie*, Verlag, ULMER, EUGENE, Stuttgart, 1981, trad. românească *Papalitatea în Evul Mediu. O istorie a pontifilor romani din perspectiva istoriei*, tradusă de A. C. Dincă, Editura Polirom Iași, 2004.

6. Cronologie bizantină

Imperiul Roman de Răsărit:

Constantin I: 306-337 / Constanțiu II: 337-361 / Iulian Apostatul: 361-363 / Iovian: 363-364 / Valens: 364-378 / Teodosie I: 378-395 / Arcadiu: 395-408 / Teodosie II: 408-450 / Marcian: 450-457 / Leon I: 457-474 / Leon II: 474 / Zenon: 474-491 / Anastasie I: 491-518 / Iustin I: 528-527.

306: urcarea pe tron a lui Constantin cel Mare, în Apus; se naște Sfântul Efrem Sirul.

312: victoria lui Constantin cel Mare asupra lui Maxențiu la Pons Milvius.

313: Edictul de la Mediolanum, Constantin cel Mare acordă libertatea cultului creștin, se naște Didim cel Orb la Alexandria.

313/315: se naște Sfântul Chiril al Ierusalimului.

315: se naște Sfântul Epifanie de Salamina și Ilarie de Pictavium.

324: Constantin cel Mare reunifică Imperiul; decide să construiască o nouă capitală pe locul anticului Byzantion.

325: Constantin cel Mare convoacă și prezidează Sinodul/Conciliul I Ecumenic de la Niceea, care îl condamnă pe Arie.

326: moare Lactanțiu.

330: inaugurarea noii capitale, denumite Constantinopol (11 mai); se naște Sfântul Vasile cel Mare și Diodor din Tars.

335: se naște Sfântul Ambrozie de Mediolanum și Sfântul Grigore de Nyssa, fratele Sfântului Vasile cel Mare.

339: se naște Sfântul Grigore din Nazianz/Teologul.

339/340: moartea istoricului Eusebiu de Cezareea.

345: se naște Rufin, istoric bisericesc. El continuă *Istoria Bisericească* a lui Eusebiu de Cezareea, prezentând evenimentele din anul 324 și până la moartea împăratului Teodosie cel Mare în anul 395.

346: moare Pahomie cel Mare, fondatorul cenobitismului; se naște Evagrie Ponticul.

347: se naște Sfântul Ieronim.

348: se naște Prudențiu, cel mai talentat și productiv poet latin creștin.

350: se naște Teodor de Mopsuestia, condamnat ca eretic în anul 553, de Sinodul/Conciliul V Ecumenic de la Constantinopol.

353: se naște Paulin de Nola.

354: se naște Sfântul Ioan Gură de Aur și Sfântul Augustin.

356: moare Sfântul Antonie cel Mare, primul emerit.

357/358: moare Osiu de Cordoba.

359: crearea eparhiei de Constantinopol.

360: se naște Sfântul Ioan Casian și Isidor Pelusiotul.

362: Iulian Apostatul restaurează păgânismul.

363: Iulian Apostatul moare în urma unei răni în lupta cu perșii.

364: Iovian autorizează din nou creștinismul și încheie o pace dezavantajoasă cu Persia.

368: moare Ilarie de Pictavium.

370: se naște Sfântul Chiril al Alexandriei; și Sinesiu de Cirene.

373: moare Sfântul Atanasie cel Mare și Sfântul Efrem Sirul; Valens se declară arian.

376: vizigoții se stabilesc în Turcia.

378: vizigoții se răzvrătesc: bătălia de la Constantinopol.

379: moare Sfântul Vasile cel Mare.

380: se naște Sozomen. El a scris *Istoria Bisericească* în 9 cărți, care au fost dedicate împăratului Teodosie al II-lea (408-450), se naște Socrat/Scolasticul. El a scris *Istoria Bisericească* în 7 cărți, cuprinzând perioada anilor 305-439.

381: Sinodul/Conciliul al II-lea Ecumenic de la Constantinopol; se naște ereticul Nestorie.

386: moare Sfântul Chril al Ierusalimului.

390: moare Sfântul Grigore din Nazianz/Teologul și Evagrie Ponticul.

391-392: legislația antipăgână; moartea lui Diodor din Tars.

393: se naște Teodoret de Cir.

394: creștinismul devine singura religie autorizată; moare Sfântul Grigore de Nyssa, fratele Sfântului Vasile cel Mare..

395: moartea lui Teodosie; împărțirea definitivă a Imperiului între Răsărit (Arcadiu) si Apus (Honoriu); încep raidurile hunilor.

397: moare Sfântul Ambrozie de Mediolanum.

398: moare Didim cel Orb.

400: se naște Sfântul Leon cel Mare, papa Romei (440-461).

403: condamnarea Sfântului Ioan Gură de Aur la sinodul/conciliul de la Stejar, și primul exil; moartea Sfântului Epifanie al Salaminei.

404: al II-lea exil al Sfântului Ioan Gură de Aur.

405: moare Prudențiu.

407: moare Sfântul Ioan Gură de Aur.

410: cucerirea Romei de către vizigoții lui Alaric; moare Rufin.

413: începe construcția zidurilor terestre ale Constantinopolului, moartea lui Sinesiu de Cirene.

420: moare Sfântul Ieronim.

429: prima promulgare a Codului Teodosian; el va fi din nou promulgat în 438.

430: moare Sfântul Augustin.

431: Sinodul/Conciliul al III-lea Ecumenic de la Efes, care îl condamnă pe Nestorie, patriarhul Constantinopolului; moare Paulin de Nola..

435: moare Sfântul Ioan Casian.

439: vandalul Genseric pune stăpânire pe Cartagina.

441: noua invazie a hunilor în Orient.

444: moare Sfântul Chril al Alexandriei.

449: întrunirea la Efes a unui sinod/conciliu (sinodul tâlhăresc) în mod violent antinestorian; papa Leon cel Mare condamnă sinodul/conciliul.

450: urcarea pe tron al lui Marcian, soțul Pulcheriei, sora lui Teodosie al II-lea, defavorabil monofizismului; moare Sfântul Vincențiu de Lerin și istoricii Sozomen și Socrat Scolasticul.

451: Sinodul/Conciliul al IV-lea Ecumenic de la Calcedon, sub strictă supraveghere imperială; combate monofizismului; moartea ereticului Nestorie.

458: moare Teodoret de Cir.

459: moare Sfântul Simeon Stâlpnicul.

461: moare Sfântul Leon cel Mare.

465: se naște Sfântul Dionisie Exigul.

473: moare Eutimie, fondatorul sistemului monastic al lavrei în Palestina.

474: urcarea pe tron al lui Zenon, la început mai degrabă calcedonian.

475-476: uzurparea lui Basilikos, monofizit.

476: cucerirea Romei de către Odoacru, care pune capăt Imperiului Roman de Apus.

480: se naște Sfântul Benedict de Nursia și Boețiu.

484: Zenon proclamă unirea Bisericii printr-un decret, Henotikon, care trece sub tăcere hotărârile Sinodului/Conciliului IV Ecumenic de la Calcedon; ruptura cu Roma (schisma lui Acaciu).

485: se naște Leonțiu de Bizanț.

489: Zenon îi trimite pe ostrogoți să recucerească Italia în numele său.

490: se naște Roman Melodul și Casiodor.

491: urcarea pe tron a lui Anastasie I, monofizit.

493: Teodoric îl elimină pe Odoacru și devine rege al Italiei.

494: reforma fabricării banilor din bronz, prin crearea unui follis cu greutate reglementară și a unor monede divizionare.

495-505: edificarea (sau repararea) Zidului Lung, care barează accesul în Constantinopol din Turcia, la 65 de Km de capitală și pe o lungime de 45 km; prima apariție a bulgarilor.

498: desființarea chrysargyron-ului; instituirea Patrimoniului Sacru.

518: moartea lui Anastasie I; urcarea pe tron a șefului exkoubitoi, ilirul Iustin I, sprijinit de nepotul său Iustinian.

519: Iustin I se reconciliază cu Roma, sfârșitul schismei lui Acaciu

Iustinian I: 527-565/ Iustin II: 565-578/ Tiberiu II: 578-582/ Mauriciu: 592-602/ Focas: 602-610/ Heraclie: 610-641.

524: moare Boețiu.

527: Iustinian îi urmează lui Iustin.

528: reînceperea războiului cu Persia.

529: prima promulgare a Codului lui Iustinian (a doua promulgare în 534); închiderea Academiei din Atena.

531: pacea cu Persia contra unui tribut considerabil; Ioan de Capadocia numit prefect al pretoriului.

532: răscoala Nika; începutul reconstrucției catedralei Sfânta Sofia din Constantinopol.

533-534: recucerirea Africii de către Belisarie.

534: promulgarea Digestelor.

535-536: tentativă de reformă a administrației provinciale prin reunirea puterilor civile și militare.

537: sfințirea catedralei Sfânta Sofia din Constantinopol.

538: se naște Sfântul Grigore de Tours, părintele istoriei Franței/ Herodotul francez.

540: se naște papa Sfântul Grigore cel Mare/Dialogul.

540-545: nou război cu Persia.

541: apariția ciumei; ea ajunge în 542 la Constantinopol; destituirea lui Ioan de Capadocia, îi urmează Petru Barsimes.

542: moare Sfântul Sava, întemeietorul sistemului monastic din Palestina; moare Leonțiu de Bizanț.

543: moare Sfântul Benedict de Nursia.

545: moare Sfântul Dionisie Exigul.

548: moartea Teodorei, soția lui Iustinian; reforma provincială este amânată.

550: se naște Sfântul Sofronie al Ierusalimului.

552-554: nou război în Italia.

552: cucerirea Beticii în Spania vizigotică: sclavii ajung la Zidul Lung.

553: Sinodul/Conciliul al V-lea Ecumenic de la Constantinopol, zis „al celor Trei Capitole”.

557-558: reapariția ciumei.

558: prăbușirea cupolei catedralei Sfânta Sofia din Constantinopol.

560: se naște Sfântul Isidor de Sevilla; moare Roman Melodul.

562: pacea de 50 de ani cu Persia.

563: o nouă inaugurare a catedralei Sfânta Sofia din Constantinopol.

565: moartea lui Iustinian; Iustinian II împărat.

568: sosirea longobarzilor.

570: se naște profetul Mahomed.

572: reînceperea războiului cu Persia.

573-574: avarii, conduși de Baian, trec Dunărea.

579: se naște Sfântul Ioan Scărarul.

580: se naște Sfântul Maxim Mărturisitorul; moare Casiodor.

580-581: primul mare raid slav Balcani

582: urcarea pe tron al lui Mauriciu, care a creat exarhatele de Ravenna și Cartagina.

586: primul asediu slav al Tesalonicului.

587-588: slavii invadează Balcanii până în Pelopones.

591: pace cu Persia: o parte a Armeniei devine bizantină.

594: moare Sfântul Grigore de Tours.

602: răsturnarea lui Mauriciu de către Focas; reînceperea războiului cu Persia.

604: moare Sfântul Grigore cel Mare/Dialogul.

610: Heraclie, fiul exarhului Cartaginei, îl răstoarnă pe Focas; perșii repun stăpânire pe Armenia.

611: jefuirea Cezareei din Capadocia de către perși.

613: cucerirea Antiohiei de către perși.

614: cucerirea Ierusalimului de către perși; regele Persiei Chosroes duce Crucea în capitala Ctesifon, din Mesopotamia Inferioară.

615-616: perșii ocupă Calcedonul.

618: asediul Tesalonicului de către avari.

619: perșii cuceresc Alexandria; moartea lui Ioan Moschos, autorul Livezii duhovnicești.

622: perșii pun stăpânire pe Ankyra.

626: asedierea Constantinopolului de către avari; perșii urmăresc acest asediu din Calcedon.

627-628: campanie decisivă a lui Heraclie în Persia; ajunge la câțiva kilometri de Ctesifon.

629: tratatul de la Arabissos, Persia restituie Siria, Palestina și Egiptul, precum și Crucea.

630: Heraclie aduce Crucea la Ierusalim; se naște Sfântul Atanasie Sinaitul și Sfântul Andrei Criteanul/Cretanul.

632: moare profetul Mahomed.

634: se naște Gherman al Constantinopolului.

635: arabii cuceresc Damascul.

636: moare Sfântul Isidor de Sevilla; înfrângerea armatei bizantine de către arabi pe râul Yarmuk.

638: Heraclie promulgă edictul Ekthesis, încercare de compromis între orthodoxia calcedoniană și monofizismul care introduce monotelismul; arabii cuceresc Ierusalimul.

639: moare Sfântul Sofronie al Ierusalimului.

641: arabii pun stăpânire pe Dvin în Armenia; moartea lui Heraclie.

Constantin și Heraklonas: 641 641 / Constans II: 641-668 / Constantin al IV-lea Pogonatul: 668-685 / Iustinian II: 698 / Tiberiu

II: 698-705 / Iustinian II (a doua domnie): 705-711 / Filip Bardas: 711-713 / Anastasi II: 713-715 / Teodosie III: 715-717 / Leon III Isaurianul: 717-741 / Constantin V Copronimul: 741-775 / Leon IV Khazarul: 775-780 / Constantin VI: 780-797 / Irina 797-802 / Nichifor I Genikos: 802-811 / Mihail I Rangabe: 811-813 / Leon V Armeanul: 813-820 / Mihail II de Amorion: 820-829 / Teofil: 829-842 / Teodora 842-855 / Mihail al III-lea Bețivul: 855-867.

642: arabii cuceresc Alexandria.

648: Typos-ul lui Constans II, care interzice să se vorbească despre două voințe în persona Mântuitorului Isus Hristos.

649: moartea Sfântului Ioan Scărarul; raid arab asupra Ciprului.

658: prima strămutare de slavi în Asia Mică.

662: moartea papei Martin I și a Sfântului Maxim Mărturisitorul, întemnițați la Cherson.

667: prima menționare a unui strateg al Armeniakon.

669: prima menționare a unui strateg al Anatolikon.

672: prima folosire a focului grecesc.

674-678: asediul Constantinopolului de către arabi.

675: se naște Sfântul Ioan Damaschin.

679-680: crearea themei Tracia.

680-681: Sinodul/Conciliul al VI-lea Ecumenic, al treilea Sinod/ Conciliu de la Constantinopol, care condamnă monotelismul.

681: crearea și prima recunoaștere de către bizantini a unui stat bulgar în Moesia, de la Dunărea la lanțul muntos al Balcanilor.

688-689: campanie contra slavilor în Balcani, care permite redeschiderea căii terestre spre Thesalonic; strămutări de slavi în Asia Mică.

691-692: Sinodul/Conciliul Trulan/Quinisext (sau al cinci-șaselea), propriu Bisericii Răsăritene, care stabilește practicile acesteia, dă 102 canoane.

692: prima menționare a unui logothetes tou genikou.

693: bizantinii sunt siliți să evacueze Armenia.

695: Iustinian II detronat de isaurianul Leontios care pune să i se taie nasul și îl exilează în Cherson.

698: arabii cuceresc Cartagina; Leontios este răsturnat de Tiberiu II și întemnițat în mănăstirea Dalmatou.

700: moare Sfântul Atanasie Sinaitul; prima menționare a unui strateg al Siciliei.

705: Iustinian II îl alungă pe Tiberiu II și își redobândește tronul cu ajutorul hanului bulgar Tervel, care primește titlul de cezar.

711: Iustinian II îl trimite pe Filip Bardas într-o expediție împotriva Chersonului; acesta este proclamat împărat și îl răstoarnă pe Iustinian II.

712: campanii ale lui Tervel în Tracia și Maslama în Asia Mică.

715: German patriarh al Constantinopolului; Leon I Isaurul strateg al Anatolikon.

717: Leon III Isaurul pune stăpânire pe tron, cu ajutorul lui Tervel; Maslama începe asediul Constantinopolului.

718: arabii nevoiți să ridice asediul Constantinopolului pe 15 august.

730: prima persecuție a lui Leon III împotriva icoanelor; demiterea patriarhului German.

732: prima menționare a themei maritime Kibyrrhaiotai.

732-733: Leon III pune ansamblul Balcanilor sub autoritatea patriarhului de Constantinopol; ruptură cu papalitatea, care refuză iconoclasmul.

733: moare Gherman al Constantinopolului.

740: victoria bizantinilor asupra oștilor arabe la Akroinon, primul mare succes bizantin pe teren în fața arabilor; moare Sfântul Andrei Criteanul/Cretanul.

741: prima menționare a themei Thrakesion, subdiviziune a themei Anatolikon.

741-744: revolta lui Artabasdos, care îl pune pentru o vreme în dificultate pe Constantin V.

746: raid al lui Constantin V asupra Germaniceei, ținutul de origine al familiei sale.

747: epidemie de ciumă la Constantinopol.

749: moare Sfântul Ioan Damaschin.

751: căderea exarhului Ravennei în mâinile lombarzilor: Bizanțul nu păstrează decât Italia Meridională și Sicilia.

752: raid al lui Constantin V care cucerește Theodosiopolis și Melitene.

754: sinodul/conciliul iconoclast de la Hieria, iconoclasmul devine doctrina oficială a Imperiului Bizantin.

756: reînceperea războiului cu bulgarii.

759: se naște Sfântul Teodor Studitul.

760: prima menționare a logothetes tou dromou.

763: bulgarii sunt zdrobiți la Anchialos.

764: Constantin V strămută 208 000 de slavi în Bithynia.

765: complotul și moartea lui Ștefan cel Tânăr; începutul persecuției contra monahilor.

766: ceremonie de batjocorire a monahilor și monahiilor în Hipodromul din Constantinopol.

780: moartea lui Leon IV; Irina devine regentă în numele fiului său Constantin VI.

784: Tarasie devine patriarh.

787: Sinodul/Conciliul al VII-lea Ecumenic de la Niceea, care stabilește cultul icoanelor; moare Cosma Melodul.

790: Constantin VI preia personal puterea.

792: grea înfrângere a armatelor bizantine de către bulgari la Markellai.

797: Irina pune să fie orbit Constantin VI și preia puterea, atribuindu-și titlul de basileus.

799: Sfântul Teodor Studitul devine starețul/egumenul mănăstirii Sfântul Ioan Botezătorul Studion, din Constantinopol.

802: Nichifor Genikos, logothetes tou genikou, o detronează pe Irina; crearea themei Macedoniei.

805: Peloponesul este în întregime controlat de Bizanț.

806: Nichifor I devine patriarh al Constantinopolului.

810: se naște Fotie.

811: armata bizantină, care tocmai a distrus capitala bulgară Pliska, este zdrobită de bulgarii lui Krum; împăratul Nichifor I Genikos moare pe câmpul de bătălie, iar fiul său Staurakios este grav rănit; urcarea pe tron a lui Mihai I Rangabe.

813: înfrângerea în fața bulgarilor la Versinikia; strategul Anatolikon Leon Armeanul pune mâna pe putere.

814: Krum asediază Constantinopolul, dar este răpus de o criză cardiacă.

815: Leon V Armeanul restabilește iconoclasmul; patriarhul Nichifor I este constrâns să demisioneze, iar Sfântul Teodor Studitul este exilat.

820: asasinarea lui Leon V Armeanul, înlocuit de Mihail al II-lea Amorianul.

821: uzurparea lui Toma Slavul (până în 823).

826: moare Sfântul Teodor Studitul.

827: arabii pun stăpânire pe Creta și debarcă în Sicilia.

831: Eutimie din Sardes, mitropolit iconodul, moare din cauza maltratărilor (120 lovituri de bici).

838: cucerirea Amorionului de către arabi; este ultimul lor raid important în Asia Mică.

840: Leon Matematicianul arhiepiscop al Thessalonicului (destituit în 843).

842: regența Teodorei pentru fiul său Mihail al III-lea (Bețivul).

843: restabilirea cultului imaginilor; Metodie patriarh.

847: moare Metodie, Ignatie este ales patriarh.

856: Teodora înlăturată de la putere.

858: demisia silită a patriarhului Ignatie, înlocuit de Fotie.

860: apariția unei flote rusești în fața Constantinopolului.

863: trimiterea lui Constantin (Chiril) și Metodie în Moravia; victoria lui Petronas asupra arabilor emirului de Melitene lângă Amosos; reorganizarea Universității din Constantinopol, conducerea i-a fost încredințată lui Leon Matematicianul.

864: convertirea țarului bulgar Boris la creștinism.

Vasile I: 867-886 / Leon VI Filosoful/Înțeleptul: 886-912 / Alexandru: 912-913 / Constantin VII Porfirogenetul: 913-959 / Roman I Lekapenos: 920-944 / Roman al II-lea Lekapenos: 959-963 / Vasile II: 963-1025 / Nichifor al II-lea Focas 963-969 / Ioan I Tzimiskes: 969-976 / Constantin VIII: 1025-1028 / Roman III Argyros: 1028-1034 / Mihail IV Paflagonianul: 1034-1041 / Mihail V Kalafates: 1041-1042 / Zoe: 1042 / Constantin IX Monomahul: 1042-1055 / Teodora: 1055- 1056 / Mihail VI Bringas/Stratiotikos: 1056-1057

870: ruptura între Fotie și papa Nicolae I; Vasile I Macedoneanul pune să fie asasinat Mihai III și îl înlocuiește ca împărat; îl demite pe Fotie și îl readuce pe Ignatie.

869: moartea la Roma a lui Constantin (Chiril).

876: bizantinii reiau în stăpânire Bari.

877: Fotie redevine patriarh la moartea lui Ignatie.

879-880: reconcilierea lui Fotie cu papalitatea.

880: construirea Noii Biserici (Nea Ekklesia) în incinta Palatului Imperial/Sacru.

883: primul document imperial în favoarea călugărilor de la Athos.

885: sosirea în Bulgaria a clerului bizantin alungat din Moravia.

888: promulgarea Basilicalelor, culegere de reglementare și de jurisprudență care înlocuiește Corpus Juris Civilis al lui Iustinian.

893: moare Fotie.

894: promulgarea novelelor lui Leon al VI-lea Filosoful/Înțeleptul; strămutarea la Tesalonic a comerțului bulgarilor; intrarea în război a bulgarilor lui Simeon.

896: bulgarii țarului Simeon îi zdrobesc pe bizantini la Bulgarophygon.

899: Kletorologion-ul lui Filotei, tratat despre prioritățile ierarhice și ceremonialul imperial.

900: se naște Simeon Metafrastul.

901: Nicolae Misticul ales patriarh al Constantinopolului.

902: căderea Taorminei, ultima fortăreață bizantină din Sicilia.

904: cucerirea Tesalonicului în urma unui raid arab condus de Leon din Tripoli; o parte a populației este luată în sclavie.

905: nașterea lui Constantin al VII-lea Porfirogenetul, fiul lui Leon al VI-lea Filosoful/Înțeleptul și al concubinei sale Zoe Karbonospina.

906: Nicolae Misticul este demis și înlocuit cu Eutimie; Leon al VI-lea Filosoful/Înțeleptul se căsătorește cu Zoe.

911: eșecul unei expediții navale conduse de Himerios contra Cretei; tratatul comercial între Bizanț și ruși.

912: Leon al VI-lea Filosoful/Înțeleptul promulgă Cartea Eparhului, care reglementează anumite meserii la Constantinopol; moartea lui Leon al VI-lea Filosoful/Înțeleptul, înlocuit de fratele său Alexandru; rechemarea lui Nicolae Misticul.

913: moartea lui Alexandru; Constantin al VII-lea Porfirogenetul devine împărat și patriarhul Nicolae Misticul devine regent; Simeon al Bulgariei în fața Constantinopolului.

919: Roman Lekapenos, droungarios tou ploimou, o căsătorește pe fiica sa cu Constantin al VII-lea Porfirogenetul.

920: Roman I Lekapenos devine împărat principal; Constantin al VII-lea Porfirogenetul continua să domnească fără a guverna și se dedică scrisului.

926: Victoria lui Roman I Lekapenos asupra bulgarilor.

927: moartea lui Simeon al Bulgariei, care aduce patruzeci de ani de pace între Bizanț și bulgari.

927-928: iarnă deosebit de grea.

928: Roman I Lekapenos, recucerește Melitene de la arabi; raid ungar până în Tracia; novelă a lui Roman I Lekapenos care protejează mica exploatație țărănească.

930: se naște Sfântul Atanasie Athonitul.

941: atac rus contra Constantinopolului.

944: al doilea tratat cu rușii; aducerea a Mandylion-ului din Edessa (icoana nefăcută de mână a Mântuitorului Isus Hristos) la Constantinopol; Roman I Lekapenos răsturnat de fiii săi.

945: preluarea puterii de către Constantin al VII-lea Porfirogenetul.

949: se naște Sfântul Simeon Noul Teolog; recucerirea Germaniceei și a Theodosiopolisului.

954-963: întemeierea mănăstirii Marea Lavră, la capătul peninsulei Athos, de către Sfântul Atanasie Athonitul, pe cheltuiala împăratului Nchifor I Focas.

963: moartea lui Roman al II-lea Lecapenos

964: novelă a lui Nichifor I Focas referitoare la bunurile monastice.

965: recucerirea Ciprului.

965-966: recucerirea restului Câmpiei Ciliciei.

966: Nchifor I Focas atacă Bulgaria cu ajutorul rușilor.

969: Imperiul Bizantin recucerește Antiohia; tratat de pace cu emirul din Alep; Ioan I Tzimiskes pune să fie asasinat Nichifor I Focas și îi ia locul.

971: campanie împotriva rușilor care s-au instalat în Bulgaria.

972: viitorul împăratul Otto al II-lea al Germaniei se căsătorește cu Teofano Skleraina, principesă bizantină; typikonul lui Ioan I Tzimiskes care a organizat viața monastică la Athos.

975: marea campanie a lui Ioan I Tzimiskes în Siria; ajunge la 150 km de Ierusalim.

976: moartea lui Ioan I Tzimiskes și începutul domniei personale a lui Vasile al II-lea Macedoneanul.

976-979: răzvrătirea și uzurparea lui Bardas Skleros.

979: întemeierea mănăstirii athonite Iviron de către georgienii din lavra Sfântului Atanasie.

Cca. 980: răscoală a Bulgariei, care se declară independentă; începutul domniei lui Samuel.

986: Vasile al II-lea este învins de bulgari la Porțile lui Traian.

987: moare Simeon Metafrastul.

987-988: a doua răzvrătire a lui Bardas Skleros, cu Bardas Phokas; cneazul rus Vladimir vine în ajutorul lui Vasile al II-lea.

988: Vladimir se căsătorește cu Ana sora lui Vasile al II-lea; este botezat la Cherson, apoi își creștinează poporul prin botezul în Nipru, la Kiev (15 august 988/989).

989: cutremur de pământ la Constantinopol, cupola catedralei Sfânta Sofia se prăbușește parțial.

991: începutul războiului continuu al lui Vasile al II-lea împotriva lui Samuel al Bulgariei.

996: novelă a lui Vasile al II-lea Macedoneanul împotriva potentaților.

1001/1002: moare Sfântul Atanasie Athonitul.

1002: Vasile al II-lea Macedoneanul pune stăpânire pe Sofia și pe jumătatea de est a Bulgariei.

1004: Vasile al II-lea Macedoneanul pune stăpânire pe Skoplje.

1009: exilul Sfântului Simeon Noul Teolog.

1012: sosirea normanzilor în Italia de Sud.

1014: înfrângerea oștirii bulgare la Kleidion; 15 000 de bulgari sunt orbiți, doar câte unul la o sută fiind lăsat cu un singur ochi, pentru a fi trimiși înapoi la Samuel, care moare la vederea lor.

1018: se naște Mihail Psellos; anexarea Bulgariei.

1021: anexarea unei părți a Armeniei, dincolo de lacul Van, în Vaspurakan.

1022. moare Sfântul Simeon Noul Teolog.

1024: solie la Roma pentru a se obține recunoașterea titlului de patriarh ecumenic de către papa.

1028: Constantin al VIII-lea îl recheamă pe Boioannes, care îi ținea în loc pe normanzi în Italia de Sud; moartea lui Constantin al VIII-lea, care lasă două fiice, Zoe și Teodora; Zoe se căsătorește cu Roman al III-lea Argyros.

1031: Georgios Maniakes recucerește Edessa.

1034: moartea lui Roman al III-lea Argyros; Zoe se căsătorește cu Mihail al IV-lea Paflagonianul.

1035-1040: operațiune militară a lui Georgios Maniakes pentru a recuceri Sicilia.

1037: prima menționare a unui mitropolit al Kievului.

1041: înfrângerea lui Boioannes de către lombarzi în Italia; moartea lui Mihail al IV-lea Paflagonianul; Zoe îl adoptă pe nepotul său Mihail al V-lea Kalaphates.

1042: moartea Sfântului Simeon Noul Teolog; Georgios Maniakes restabilește situația în Italia; Mihail al V-lea Kalaphates încearcă să o elimine pe Zoe; dar este răsturnat de o răscoală populară; Zoe se căsătorește cu Constantin al IX-lea Monomahul; uzurparea lui Georgios Maniakes care abandonează Italia și lasă cale liberă normanzilor; aceștia pun stăpânire pe Aquilia.

1045: anexarea regatului armean Ani; typikon a lui Constantin al IX-lea Monomahul pentru Athos.

1046: sfințirea catedralei Sfânta Sofia din Kiev.

1047: înființarea Școli de Drept din Mangana la îndemnul lui Ioan Mauropous.

1048: călugărul Pavel întemeiază mănăstirea Hristos Evergetis (Binefăcătorul) la periferia Constantinopolului.

1053: alianță cu papa Leon al IX-lea.

1054: solie pontificală la Constantinopol, dublă excomunicare a patriarhului Mihail Cerularie de către emisarii pontificali și a acestora de către Sinodul permanent din Constantinopol.

1055: moartea lui Constantin al IX-lea Monomahul; Teodora este scoasă din mănăstire pentru a domni.

1056: Teodora îl adoptă pe Mihai VI Bringas, zis Stratiotikos.

1057: Mihail al VI-lea Bringas/Stratiotikos este detronat printr-un pronunciament militar condus de Isaac I Comnenul.

1059: Isaac Comnenul abdică și se retrage la mănăstirea Stoudion, urcarea pe tron a lui Constantin al X-lea Ducas.

1056-1064: primele raiduri ale turcului Al Arslan în estul Imperiului, el cucerește Ani în 1064.

1060-1061: normandul Robert Guiscard pune stăpânire pe aproape toate orașele bizantine din Calabria și din ceea ce mai rămăsese din Sicilia bizantină.

1068: Roman al IV-lea Diogenes se căsătorește cu văduva lui Constantin al X-lea și pregătește o politică militară energică.

1071: înfrângere în fața turcilor la Mantzikert și cucerirea orașului Bari de către normanzi, Roman al IV-lea Diogenes, prizonier al turcilor, este înlocuit de Mihail al VII-lea Ducas, guvernarea eunucului Nichiforites.

1078: Nichifor Botaniates strateg al Anatolikon, moare Mihail Psellos.

1081: urcarea pe tron a lui Alexie I Comnenul, care încredințează guvernarea mamei sale, Ana Dalassena, pentru a se duce să lupte împotriva normanzilor, asedierea Dyrrachionului de către normanzii lui Robert Guiscard, venețienii împrăștie flota normandă, dar asediul continuă.

1082: cucerirea Dyrrachionului de către normanzi, procesul și condamnarea lui Ioan Italos, care afirma în mod prea ferm o filosofie platoniciană.

1084: Antiohia cade în mâinile turcilor.

1085: normanzii alungați din Balcani.

1088: Hristodoulos întemeiază mănăstirea Sfântului Ioan Teologul pe insula Patmos.

1090: pecenegii, aliați cu emirul turc al Smirnei, Tzachas, asediază Constantinopolul.

1091: pecenegii sunt zdrobiți la Lebounion.

1096-1097: cruciații la Constantinopol, prima cruciadă.

1097: cucerirea Niceei de către cruciați, care o restituie la Alexie I.

1098: cruciații cuceresc Antiohia și nu o restituie Imperiului Bizantin.

1099: cucerirea Ierusalimului de către cruciați

1107: debarcarea în Balcani a normanzilor lui Bohemund, edictul asupra reformei clerului.

1108: normanzii învinși, tratatul de la Deabolis.

1126: noi concesiuni acordate venețienilor, concesiuni în favoarea pisanilor.

1135: Ioan al II-lea recucerește Cilicia.

1136: inaugurarea mănăstirii-spital Hristos Pantocrator.

1137: Ioan al II-lea recucerește Antiohia.

1146-1147: cruciada a doua.

1147: atac al normanzilor în Balcani, ei cuceresc Corintul și Teba.

1155-1156: Campania lui Manuel în Italia de Sud.

1156: moartea lui Teodor Prodromos, poet și profesor (sau în 1170).

1159: intrarea solemnă a lui Manuel în Antiohia.

1161: Manuel îl impune pe ginerele său Bela pe tronul Ungariei.

1162: alianță cu sultanul turc din Konya (Ikonion), Kilij Arslan II.

1169: expediția bizantinilor și a cruciaților împotriva Egiptului, primele concesiuni acordate genovezilor.

1171: arestarea venețienilor din întregul Imperiu, alianță între Manuel și regale latin al Ierusalimului.

1172: supunerea sârbilor lui Ștefan Nemanja.

1175: revolta lui Kilij Arslan II.

1176: înfrângerea armatelor bizantine de către turci la Myriokephalon, Manuel îl trimite pe patriarhul Leonțiu pentru a încerca să recupereze scaunul său din Ierusalim.

1180: moartea lui Manuel, urcarea pe tron a lui Alexie al II-lea, regența Mariei de Antiohia.

1182: Andronic Comnenul o înlătură pe Maria de Antiohia, masacrarea latinilor din Constantinopol.

1183: Andronic pune să fie asasinat Alexios II și acaparează tronul.

1185: jefuirea Tesalonicului de către normanzi, răsturnarea lui Andronic I, urcarea pe tron a lui Isaac al II-lea Angelos.

Isaac al II-lea Anghelos 1185-1195 / Alexios al III-lea Anghelos:1195-1203 / Isaac II Anghelos (a doua domnie) 1203-1204 / Alexios al IV-lea Anghelos: 1203-1204 / Alexios al V-lea Murțuflos (Încruntatul): 1204 / Teodor I Lascaris: 1204-1222 / Ioan al III-lea Ducas Vatațes: 1222-1254 / Teodor al II-lea Lascaris: 1254-1258 / Ioan al IV-lea Lascaris: 1058-1261.

1186: independența Bulgariei.

1187: Saladin cucerește Ierusalimul.

1191: cucerirea Ciprului de către Richard Inimă-de-Leu.

1195: moartea canonistului Teodor Balsamon, Alexie al III-lea Anghelos pune să fie orbit fratele său Isaac și îl întemnițează pe nepotul său Alexie pentru a pune stăpânire pe tron, independența Serbiei sub Ștefan Nemanja.

1198: Inocențiu al III-lea lansează a patra cruciadă.

1201: Alexie Anghelos, fiul lui Isaac al II-lea, evadează din Constantinopol și parcurge Occidentul în căutare de alianțe.

1203: cruciații în fața Constantinopolului, răsturnarea lui Isaac al II-lea și urcarea pe tron a lui Alexie al IV-lea.

1204: Alexie al IV-lea este răsturnat de Alexie al V lea Murțufios, cucerirea și jefuirea Constantinopolului de către cruciați, crearea Imperiului Latin de Constantinopol, Teodor I Lascaris.

1206: venețienii pun stăpânire pe Creta.

1211: Teodor I Lascaris îl învinge pe sultanul selgiucid.

1214: Teodor I Lascaris rezistă victorios împăratului latin de Constantinopol, Henri de Hainaut.

1217: Teodor Anghelos recucerește Tesalonicul.

1221: Ioan al III-lea Vatațes îi succede socrului său, Teodor I Lascaris.

1243: înfrângerea selgiucizilor de către mongoli.

1246: Ioan al III-lea Vatațes pune stăpânire pe Tesalonic.

1259: Ioan al IV-lea Vatațes îi succede lui Teodor II, regența lui Mihail Paleologul, care se proclamă co-împărat, Victoria oștilor din Niceea asupra celor din Epir, aliate cu regale Siciliei și cu latinii din Pelopones, la Pelagonia.

Mihail al VIII-lea Paleologul: 1261-1282 / Andronic al II-lea Paleologul: 1282-1328 / Andronic al III-lea Paleologul: 1328-1341 / Ioan al V-lea Paleologul: 1341-1376 / Andronic al IV-lea Paleologul. 1376-1379 / Ioan al V-lea Paleologul (a doua domnie): 1379-1392 / Manuel al II-lea Paleologul: 1392-1425 / Ioan al VIII-lea Paleologul: 1425-1448 / Constantin al XI-lea Paleologul (Dragases): 1448-1453

1261: tratatul de la Nymphanion cu genovezii, Mihail al VIII-lea Paleologul se întoarce la Constantinopol și este încoronat în catedrala Sfânta Sofia.

1264: autobiografia lui Nichifor Blemmydes, principalul intelectual și profesor al Imperiului din Niceea.

1265: demnitatea patriarhului Arsenie, începutul schismei arsenite.

1274: conciliul de la Lyon, Mihail al VIII-lea Paleologul acceptă supunerea Bisericii bizantine.

1282: „Vecerniile siciliene”, separarea Siciliei de la Regatul Neapolelui, moartea lui Mihail al VIII-lea și urcarea pe tron a lui Andronic al II-lea.

1296: se naște Sfântul Grigore Palama.

1300: se naște Nicolae Cabasila.

1302: prima înfrângere a bizantinilor în fața lui Osman, întemeietorul statului otoman, Osman începe cucerirea Bithyniei.

1304: sosirea Companiei Catalane, mercenari care îi zdruncină pe turci, dar se revoltă deoarece nu sunt plătiți, turcii pun stăpânire pe Efes.

1305: Georgios Akropolites mare logothet.

1310: sfârșitul schismei arsenite.

1316: Teodor Metochites începe restaurarea mănăstirii Chora (Kariye Carnii).

1317: turcii pun stăpânire pe Smirna.

1321: Teodor Metochites mare logothet, rebeliunea lui Andronic, nepotul de fiu al lui Andronic al II-lea, cu sprijinul lui Ioan Cantacuzino, Teodor Synadenos și Alexie Apoauos, război civil (până în 1327).

1326: Orkhan, fiul lui Osman, pune stăpânire pe Brusa (Bursa), făcând din oraș capitala sa.

1328: Andronic al III-lea intră în Constantinopol și îl surghiunește pe Andronic al II-lea într-o mănăstire.

1331: căderea Niceei.

1337: căderea Nicomidiei, care marchează sfârșitul implantării bizantine în Asia Mică, cu excepția enclavei de la Philadelphia.

1340: recucerirea Dyrrachionului, Imperiul controlează toată partea centrală a Balcanilor.

1341: moartea lui Andronic al III-lea și urcarea pe tron a lui Ioan V, în vârstă de 9 ani, regența mamei sale, Ana de Savoia, sprijinită de Alexie Apokaukos și patriarhul Ioan al VII-lea Calecas, Ioan Cantacuzino se proclamă împărat la Didymonteichon, începutul celui de-al doilea război civil.

1342: răscoala de la Thessalonic, începutul mișcării zelote.

1345: alianța lui Cantacuzino cu Orkhan, căruia i-o dă în căsătorie pe una dintre fiicele sale.

1346: Ștefan Dusan se proclamă basileu al Serbiei și Romaniei la Skoplje.

1347: Ioan VI Cantacuzino intră în Constantinopol și se reconciliază cu Ioan al V-lea care se căsătorește cu una dintre fiicele sale, Elena, Manuel Cantacuzino despot al Mistrei, Demetrios Kydones consilier imperial.

1348: ciuma ajunge la Constantinopol.

1350: Ioan al VI-lea reia controlul Tesalonicului.

1351: sinod/conciliu care oficializează doctrina isihastă propovăduită de Sfântul Grigore Palama.

1352: Ioan al VI-lea diminuează kommerkion-ul pentru bizantini la 2%, același nivel ca la genovezi.

1354: turcii pun stăpânire pe Gallipoli, Ioan al VI-lea îi lasă puterea lui Ioan al V-lea și se retrage la mănăstire Managana.

1355: moartea lui Ștefan Dusan, în acel moment stăpân pe jumătate din Balcani.

1359: moare Sfântul Grigore Palama.

1366: călătoria lui Ioan al V-lea în Ungaria, Adrianopol devine capitala otomanilor.

1368: canonizarea Sfântului Grigore Palama.

1369: călătoria lui Ioan al V-lea la Roma.

1371: moare Nicolae Cabasila.

1381: se naște Simeon al Tesalonicului.

1384: otomanii preiau controlul asupra Arhosului, dar îi respectă autonomia.

1385: turcii cuceresc Sofia.

1387: turcii cuceresc Tesalonicul.

1389: înfrângerea sârbilor la Kossovo.

1390: turcii cuceresc Philadelphia.

1393: Bulgaria devine stat vasal sultanului.

1394: începutul blocadei Constantinopolului de către Baiazid.

1396: cruciada condusă de unguri este zdrobită de turci pe Dunăre, la Nicopole.

1402: înfrângerea turcilor de către mongoli la Ankara, bizantinii recuceresc Tesalonicul.

1411: Mahomed I reface unitatea turcilor, pace relativă cu Imperiul.

1421: moartea lui Mahomed I.

1422: tentative a lui Murad I contra Constantinopolului.

1429: moare Simeon al Tesalonicului.

1430: otomanii recuceresc Tesalonicul.

1431: Ioan Chortasmenos mitropolit al Selymbriei.

1437: Bessarion mitropolit al Niceei.

1438-1439: conciliul de la Ferrara-Florența, împăratul Ioan al VIII-lea Paleologul acceptă Unirea Bisericilor în condițiile Romei, Bessarion devine cardinal.

1444: ultima cruciadă condusă de regele Poloniei și al Ungariei, Vladislav este înfrântă la Varna.

1451: Mahomed al II-lea îi succede lui Mahomed I.

1452: ceremonia de Unire a Bisericilor la Sfânta Sofia, în mare parte goală, moartea la Mistra a lui Georgios-Germistos Pleton, filosof neoplatonician de tendință păgână.

1453 (29 mai) cucerirea Constantinopolului de către Mahomed al II-lea.

1460: căderea Mistrei.

1461: căderea Trapezuntului.

Bibliografie

Dicționarul Enciclopedic al Răsăritului Creștin, Eduard G. Farrugia, coordonator, tradus din limba italiană de Adrian Popescu, Editura Galaxia Gutenberg, Târgu-Lăpuș, 2005.

The Book of the Popes (Liber Pontificalis), Louise Ropes Loomis, ed., Columbia University Press, New York, 1916.

BECKER, H.Y., *Bonagrazia di Bergamo,* DBI, 11, 1969.

BIHLMEYER, Karl, TUECHLE Herman, *Storia della chiesa,* vol. III, *„L`epoca delle riforme„* Morcelliana, ediție îngrijită de Igino Roger, Morcelliana Brescia, 1958.

IDEM, *Storia della chiesa,* vol. III, *„L`epoca delle riforme"* Morcelliana Brescia, ediție nouă, 1958-1990.

BOTA, Ioan M., *Istoria Bisericii Universale și a Bisericii Românești de la origini până astăzi,* ediția a II-a, Casa de editură „Viața creștină", Cluj-Napoca, 2003.

BURR, David, *The spiritual franciscans: from protest topersecution in century after Saint Francisc*, The Pennsylvania State University Press Pennsylvania, 2001.

BREZEANU, Stelian, *O istorie a Imperiului Bizantin*, Editura Albatros, București, 1981.

BĂBUȘ, Emanoil, *Bizanțul. Istorie și spiritualitate*[2], Editura Sophia, București, 2010.

CAILLET, Louis, *La papauté d`Avignon et l`église de France*, Paris, 1975.

CHIFĂR, Nicolae, *Istoria creștinismului*, vol. I, II, Editura Universității „Lucian Blaga", Sibiu, 2007, 2008.

DAFOE, Daniel, *Jurnal din Anul Ciumei*, Editura Minerva, București, 1980.

DALPANE, Carlo, *In missione nel mondo. Conversazione sulla storia della chiesa*, vol. II, *„Dalla lotta delle investiture al Concilio di Trento"*, Itacalibri, Castel Bolognese, 2008.

DELOGU, Paolo, *Introduzione alla storia medievale*, Societa Editrice il Mulino, Bologna, 2012.

DELORT, Robert, *La vita quotidiana nel medioevo,* Editori Laterza, tradotto da francese a italiano di Maria Garin, ottava edizione, Bari, 2011.

DUMEA, Emil, *Teme de istorie a Bisericii*, Editura Sapientia, Iași, 2002.

DUȘE, Călin Ioan, *Imperiul Roman și creștinismul în timpul Sfântului Clement Romanul*, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2020.

IDEM, *Imperiul Roman și creștinismul în timpul Părinților Apostolici*, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2019.

IDEM, *Viața duhovnicească după Sfântul Simeon Noul Teolog și integrarea lui în spiritualitatea răsăriteană,* Editura Logos 94, Oradea 2007.

FILORAMO, Giovanni, Marcello MASSENZIO, Paolo SCARPI, Massimo RAVERI, *Manuale di storia delle religioni*, Editori Laterza, Roma-Bari, 2012.

FRANZEN, August, *Mică istorie a Bisericii*, Herder, Freiburg, 2006, trad. rom., Marius Ivașcu, Editura Galaxia Gutemberg, Târgu-Lăpuș, 2009.

GARLAND, Linda, *Împărătesele Bizanțului. Femeile și puterea în Bizanț între anii 527-1204*, trad. din limba engleză de Maria Yvonne Băncilă și Damian Alexandru Anfile, Editura Nemira, București, 2014.

GASPARRI, Stefano, Cristina LA ROCCA, *Tempi barbarici. L`Europa occidentale tra antichita e medioevo (300-900)*, Carroci editore Frecce, Roma, 2012.

GLIGORA, Francesco, Biagia CATANZARO, Edmondo COCCIA, *I papi della Chiesa. Da San Pietro a Francesco*, Armando Editore, Roma, 2013.

GOUGUENHEIM, Sylvain, *Les chevaliers teutoniques*, Editura Tallandier, Paris, 2007.

GRADO, Giovanni Merlo, *BassoMedioevo*, De Agostini Scuola Spa, Novara, 2010.

GREGORY Timothy E., *O istorie a Bizanțului*, Editura Polirom, Iași, 2013.

GUILLEMAIN, Bernard, *La cour pontificale d`Avignon 1309-1376*, Paris, 1962.

HERTLING, LUDWIG, *Istoria Bisericii*, Morus-Verlag, Berlin, 1967, ediție îngrijită și traducere de Emil Dumea, Editura Ars Longa, Iași, 2001.

JEDIN, Hubert, *Storia della chiesa*, vol. V/2 *„Fra medioevo e rinascimento„*, Jaca Book, Milano, 1972.

KAPLAN, Michel, *Bizanț*, tradus din limba franceză de Ion Doru Brana, Editura Nemira, București, 2010.

KOTIJE, Raymund, MOELLER Bern, *Storia ecumenica della chiesa*, vol. II *„Medioevo e riforma”*, Queriniana, Brescia, 1981.

KUNG, Hans, *Cristianesimo. Essenza e storia*, tradotto da tedesco a italiano di Giovanni Moretto, settimaedizione, BUR Saggi, Milano, 2013.

LEBRETON, L., ZEILLER, J. *Histoire de l`Eglise*, Paris, 1938.

LORZ, J, *Geschichte der Kirke im indeengeschichtlicherbertrangtureg I, Altertulund Mittelalter*, Vorlug Aschendorff, Munster, 1966, trad. italiană *„Storia della chiesa I, Antichita e Medioevo”*, L., Marincoz, Paoline, Roma, 1980.

MEYENDORF, John, *Teologia bizantină. Tendințe istorice și teme doctrinare*, tradus din limba engleză de Pr. Prof. Univ. Dr. Alexandru I. Stan, EIBMBOR, București, 1996.

MUSTO, Ronald G., *Apocalypse in Rome. Cola di Rienzoandthepolitics of the New Age*, University of California Press, Berkely&Los Angeles, 2003.

OSTROGORSKY, Georg, *Storia dell'impero bizantino*, Einaudi, Torino, 1968.

PAPACOSTEA, Șerban, *Românii în secolul al XIII-lea. Între cruciată și Imperiul Mongol*, Editura Enciclopedică, București, 1993.

PLATON, Alexandru-Florin, Laurențiu RĂDVAN, Bogdan-Petru MALEON, *O istorie a Europei de Apus în Evul Mediu. De la Imperiul Roman târziu la marile descoperiri geografice (secolele V-XVI)*, Editura Polirom, Iași, 2010.

RENOUARD, Yves, *La papaute a Avignon*, Paris, 1971.

RUNCIMAN, Steven, *Căderea Constantinopolului 1453*, trad. din limba engleză de Alexandru Elian, Editura Nemira, București, 2011.

TABACCO, Giovanni, La casa di Francia nell`azione politica di papa Giovanni XXII, Roma, 1953.

THEODORESCU, Răzvan, *Bizanț, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești*, editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1974.

TURCUȘ, Șerban, *Sfântul Scaun și românii în secolul al XIII-lea*, Editura Enciclopedică, București, 2001.

VOICU, Arhid. Prof. Univ. Dr. Constantin, COLDA, Pr. Lect. Univ. Dr. Lucian-Dumitru *Patrologie* I, II, III, Editura Basilica, București, 2015.

Bibliografie

Surse

BIBLIA SAU SFÂNTA SCRIPTURĂ, EIBMBOR, București, 2001
BIBLIA SAU SFÂNTA SCRIPTURĂ, EIBMBOR, București, 1990.
NOUL TESTAMENT, EIBMBOR, București, 1993.

Surse patristice

AUGUSTIN, Aureliu, *Despre cetatea lui Dumnezeu*, studiu introductive de Gheorghe Vlăduțescu, traducere din limba latină, notă introductivă, note și table cronologic de Paul Găleșanu, Editura Științifică, București, 1998.

IDEM, *Confesiuni*, ediția a II-a revăzută, ediție bilingvă latină-română, traducere din limba latină, introducere și note de Eugen Munteanu, Editura Nemira, București, 2006.

Sfântul AMBROZIE, *Despre Sfânta Treime*, în: Sfântul Ambrozie, *Scrieri*, partea a doua, traducere, introducere și note de Ene Braniște, în: col. PSB, vol. 53, EIBMBOR, București, 1994.

IDEM, *Despre Sfântul Duh*, traducere de Vasile Răducă, Editura Anastasia, București, 1997.

Sfântul ATANASIE CEL MARE, *Cuvânt împotriva elinilor*, *Cuvânt despre întruparea Cuvântului*, *Trei cuvinte împotriva arienilor*, în *Scrieri*, partea întâi, traducere, introducere și note de Dumitru Stăniloae, în: col. PSB, vol. 15, EIBMBOR, București, 1987.

IDEM, *Epistole. Viața cuviosului Părintelui nostru Antonie*, în Scrieri. Partea a doua, traducere, introducere și note de Dumitru Stăniloae, în: col. PSB, vol. 16, București, EIBMBOR, 1988.

CASSIODOR, *Istoria bisericească tripartită*, traducere de Liana și Anca Manolache, introducere și note Stefan Alexe, în: col. PSB, vol. 75, EIBMBOR, București, 1998.

Sfântul CHIRIL AL ALEXANDRIEI, *Despre Sfânta Treime*, în *Scrieri*, partea a treia, traducere, introducere și note de Dumitru Stăniloae, în: col. PSB, vol. 40, EIBMBOR, București, 1994.

EUSEBIU de Cezareea, *Scrieri I, Istoria bisericească, Martirii din Palestina,* în col. PSB 13, Traducere, studiu, note și comentarii de Pr. Prof. T. Bodogae, EIBMBOR, București, 1987.

IDEM, *Viața lui Constantin cel Mare,* în vol. Eusebiu de Cezareea, *Scrieri*. Partea a doua, studiu introductiv de Emilian Popescu, traducere și note de Radu Alexandrescu, în: col. PSB, vol. 14, București, EIBMBOR.

IDEM, *Viața împăratului Constantin și alte scrieri*, ediția a II-a, revizuită și adăugită, studiu introductiv de Emilian Popescu, traducerea din limba greacă și note de Radu Alexandrescu, col. PSB-sn, vol. 8, Editura *Basilica* a Patriarhiei Române, București, 2012.

FILOCALIA, vol. 6, Traducere, introducere și note de Pr. Prof. Dr. Dumitru Stăniloae, București, 1997.

FILOSTORGIU, *Istoria bisericească*, ediție bilingvă, traducere de Dorin Garofeanu, studiu introductiv, tabel cronologic și note explicative de Dragoș Mârșanu, ediție îngrijită de Adrian Muraru, Editura Polirom, Iași, 2012.

Sfântul GRIGORIE DE NAZIANZ, *Despre facerea omului*, *Cuvânt apologetic la Hexaimeron*, *Despre pitonisă*, în *Scrieri* partea a doua, traducere și note de Teodor Bodogae, în: col. PSB, vol. 30, EIBMBOR, București, 1998.

Sfântul IOAN DAMASCHIN, *Cultul sfintelor icoane. Cele trei tratate contra iconoclaștilor*, traducere din grecește cu un studiu introductiv de Dumitru Fecioru, București, 1937; reeditare, traducere din limba greacă, studiu introductiv și note de Dumitru Fecioru București, EIBMBOR, București, 1998.

Sfântul IOAN GURĂ de AUR, *Omilii la Matei,* LV, 6, Scrieri partea a treia, Traducere introducere indici și note de Pr. D. Fecioru, în: col. PSB, vol. 25, EIBMBOR, București, 1995.

IOAN SCĂRARUL, *Scara Raiului*, Precedată de *Viața pe scurt a lui Ioan Scolasticul* și urmată de *Cuvântul către Păstor*. Traducere, introducere și note de mitropolit Nicolae Corneanu, Editura Amarcord, Timișoara, 1994.

Sfântul IRINEU de LYON, *Împotriva ereziilor,* Traducere din limbile greacă veche și latină, introducere de Petru Molodeț, EIBMBOR, București 2018.

LACTANȚIU, *Despre moartea persecutorilor*, traducere de Cristian Bejan, studiu introductiv, tabel cronologic, note explicative și anexe de Dragoș Mîrșanu, Editura Polirom, Iași, 2011.

Sfântul TEODOR STUDITUL, *Iisus Hristos prototip al icoanei Sale. Tratatele contra iconomahilor*, traducere de Ioan I. Ică jr., Alba Iulia, Editura Deisis Sf. Mănăstire Ioan Botezătorul, 1994, cu un studiu introductiv intitulat: *„Iconologia bizantină între politică imperială și sfințenie monahală"*, pp. 5-72.

IDEM, *Scrieri împotriva iconoclaștilor (Cele trei tratate polemice contra iconomahilor, Câteva chestiuni împotriva iconomahilor, Șapte capitole împotriva iconomahilor, Epistola către Platon despre închinarea la Sfintele icoane)*, traducere din limba greacă veche, introducere și note de Policarp Pârvuloiu, EIBMBOR, București, 2017.

MINEIUL pe noiembrie, EIBMBOR, București, 2005.

Sfântul TEOFAN MĂRTURISITORUL, *Cronografia*, traducere din limba greacă, studiu introductiv și note de Mihai Țipău, în: col. PSB-sn, vol. 7, Editura *Basilica* a Patriarhiei Române, București, 2012.

Sfântul TEOFAN ZĂVORÂTUL, *Rânduielile vieții monahale. Sfântul Vasile cel Mare, Sfântul Pahomie cel Mare, Sfântul Ioan Casian, Sfântul Benedict*, Ediția a II-a, Editura Sofia, București, 2002.

TERTULIAN, *Apologeticul (Apologeticum)*, în: colecția PSB, vol. 3, *Apologeți de limbă latină*, Traducere de Prof. Nicolae Chițescu, Eliodor Constantinescu, Paul Papadopol și Prof David Popescu, Introducere, note și indici de prof. Nicolae Chițescu, EIBMBOR, București, 1981.

TEODORET, EPISCOPUL CIRULUI, *Cinci cuvinte asupra Istoriei bisericești, de la 324-429*, traducere de Veniamin Costachi, ediție îngrijită de C. Erbiceanu, București, 1894.

IDEM, *Istoria bisericească*, în: vol. Teodoret episcopul Cirului, *Scrieri*. Partea a doua, traducere de Vasile Sibiescu, col. PSB, vol. 44, EIBMBOR, București, 1995.

SCOLASTICUL, *Istoria bisericéscă*, traducere de IPS Iosif Gheorghian, Mitropolit primat, Bucureșcĭ, Tipografia Cărților Bisericescĭ, 1899.

Sfântul SIMEON NOUL TEOLOG, *Imne, epistole și capitole. Scrieri III*, Introducere și traducere: diac. Ioan I. Ică jr. Editura Deisis Sibiu, 2001.

SYMEON The NEW THEOLOGICIAN, *The Discourses,* introduction by George Maloney, London, 1980.

SOZOMEN, *Istoria bisericească,* tradusă în românesce de IPS Iosif Gheorghian, Mitropolit primat al României, Bucuresci, Tipo-Litografia „Cărților Bisericesci”, 1897.

Sfântul VASILE CEL MARE, *Despre Sfântul Duh*, în Sfântul Vasile cel Mare, *Scrieri*, partea a treia, traducere, introducere, note și indici de Constantin Cornițescu și Teodor Bodogae, în: col. PSB, vol. 12, EIBMBOR, București, 1988.

IDEM, *Regulile Mari,* scrieri partea a doua, Traducere, introducere, indici și note de Prof. Iorgu D. Ivan, în: col. PSB, vol. 18, EIBMBOR, București, 1989.

VIEȚILE SFINȚILOR *pe luna octombrie*, Editura Episcopiei Romanului și Hușilor, 1992.

Cărți, dicționare, enciclopedii, manuale și studii-în ordine alfabetică

AHRWEILER, Hélène, *Ideologia politică a Imperiului Bizantin*, cu o postfață de: Nicolae-Șerban Tanașoca, traducere de: Cristina Jinga, Editura Corint, București, 2002.

AIOANEI, Timotei, *Pulheria-Sfântă, Fecioară și Împărăteasă,* în: MO, nr. 5-8/2012, pp. 60-80.

ALLATIUS, L., *De libris et rebus ecclesiasticis Graecorum*, Paris, 1646, pp. 161-171.

ALEXANDRESCU, Adrian, *Arta monumentală bizantină în timpul împăratului Justinian (527-565),* în: ST, nr. 3/1990, pp. 85-100.

IDEM, *Izvoare ale iconografiei în scrierile Părinților Dionisie Areopagitul, Maxim Mărturisitorul și Gherman Patriarhul*, în: ST, nr. 4/1990, pp. 71-85.

ALFEYEV, Ilarion, *Sfântul Simeon Noul Teolog și tradiția ortodoxă,* Traducere din limba engleză de Ioana Stoicescu și Maria-Magdalena Rusen. Ediție îngrijită de Pr. Eugen Drăgoi, Editura Sofia București, 2010.

ANGHELESCU, Nadia, *Introducere în islam*, Editura Enciclopedică, București, 1993.

Apologia hristologică a Bisericii în contextul Sinodului Ecumenic de la Efes (431). Epistolele Sfântului Chiril al Alexandriei către Nestorie, traducere de Ioniță Apostolache, în: MO, nr. 1-4/2015, pp. 281-298.

***, *Scrisoarea Sfântului Chiril către monahii din Egipt*, traducere de Constantin Băjău, în: MO, nr. 9-12/2015, pp. 243-261.

APOSTOLIDIS, Dimitrios, *Sfântul Constantin cel Mare cel întocmai cu Apostolii*, traducere din limba greacă de Ion Andrei Țârlescu, Editura Cartea Ortodoxă, Alexandria, 2013.

ATHANASIADIS, Tasos, *Fiul soarelui. Viața împăratului Iulian Apostatul*, traducere de Elena Lazăr, Editura Meronia, București, 1998.

BAILLY, Auguste, *Istoria Bizanțului*, vol. I, Editura Prietenii Cărții, București, 2003.

BANU, Drd. Emanuel, *Lucrarea Sfântului Duh în opera Sfântului Simeon Noul Teolog,* în: ST, nr. 1-2/1980, pp. 81-94.

BARBE, Dominique, *Irina, împărăteasa Bizanțului*, traducere din limba franceză de Ioan Doru Brana, prefață de Sebastian-Laurențiu Nazăru, Editura Meronia, București, 2013.

BARNEA Ion, Octavian ILIESCU, *Constantin cel Mare*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1982.

BARNES, T. D., *Constantine und Eusebius*, Cambridge MA, 1981.

BĂBUȘ, Emanoil, *Bizanțul istorie și spiritualitate, Ediția a doua, revizuită și adăugită*, Editura Sofia, București, 2010.

IDEM, *Bizanț și islam în Evul Mediu,* Editura Sophia, București, 2003.

IDEM, *Apostolul Pavel și împăratul Constantin cel Mare: consecințele unor convertiri ale antichității creștine*, în: MO, nr. 9-12/2006, pp. 106-119.

IDEM, *Creștinism și islamism în epoca umayadă și abasidă,* în: Studia Historica et Theologica. Omagiu Profesorului Emilian Popescu,

volum coordonat de Constantin C. Petolescu, Tudor Teoteoi, Adrian Gabor, Editura Trinitas, Iași, 2003, pp. 273-287.

IDEM, *Opera literar-științifică a împăratului Constantin al VII-lea Porfirogenetul,* în: Ort, nr. 1-2/2001, pp. 68-80.

IDEM, *Bizanțul între Occidentul creștin și Orientul islamic (secolele VII-XV)*, Editura Sophia, București, 2005.

IDEM, *Sinodul al VII-lea ecumenic, 1200 de ani*, în: GB, nr. 6/1987, pp. 86-94.

IDEM, *Justiniana Prima în lumina noilor cercetări*, în: ST, nr. 1/1987, pp. 84-92.

IDEM, *Norme de organizare a monahismului în Novelele 5 și 133 ale împăratului Justinian*, în: ST, nr. 2/1990, pp. 98-111.

IDEM, *Împărați bizantini și atitudinea lor fată de manifestările eretice ale unor popoare migratoare*, în: Ort, nr. 1-2/2003, pp. 188-200.

BĂLȚAT, Dumitru, *Cinstirea sfintelor icoane în scrierile Sfântului Gherman I, Patriarhul Constantinopolului,* în: MA, nr. 3/1989, pp. 21-34, reluat și în vol. *Visarion Rășinăreanu, Logos și cultură*, Editura Anestis, Sibiu, 2005, pp. 7-41.

BĂNESCU, Nicolae, *Istoria Imperiului Bizantin,* vol. I, Editura Anastasia, București, 2000.

IDEM, *Istoria Imperiului Bizantin,* vol. II, ediție îngrijită de Tudor Teoteoi Editura Anastasia, București, 2003.

IDEM, *Întemeierea Constantinopolului*, în: MO, nr. 7-8/1963, pp. 506-510.

IDEM, *Din istoria Imperiului Bizantin. Perioada protobizantină: I. Constantin cel Mare*, în: MO, nr. 5-6/1969, pp. 355-386.

IDEM, *Din istoria Imperiului Bizantin. Perioada protobizantină, II. Urmașii lui Constantin cel Mare. Reconstituirea unității Imperiului*, în: MO, nr. 1-2/1970, pp. 11-38.

IDEM, *Din istoria Imperiului Bizantin, (cap. IV-VI), IV. Jovian, V. Valentinian I, VI. Valens*, în: MO, nr. 3-4/1971, pp. 161-174.

IDEM, *Basilios II Bulgaroktonos (Omorâtorul de bulgari, 976-1025)*, în: MO, nr. 5-6/1963, pp. 315-330.

IDEM, *Leon V Armeanul*, în vol. *Chipuri și scene din Bizanț*, Tipografia Cartea Românească, Cluj, 1927, pp. 50-77, reluat și în vol. *Chipuri din istoria Bizanțului*, antologie, prefață și note de Gheorghe Cronț, Editura Albatros, București, 1971, pp. 84-104.

IDEM, *O figură a teologiei bizantine: Teodor Studitul*, în: vol. *Chipuri și scene din Bizanț*, Tipografia Cartea Românească, Cluj, 1927, pp. 78-95.

IDEM, *Împăratul Justinian I (527-565)*, în: MO, 1962, nr. 1-2/1962, pp. 13-22.

IDEM, *Un asediu memorabil al Constantinopolului (626)*, în: vol. *Chipuri și scene din Bizanț,* Tipografia Cartea Românească, Cluj, 1927, pp. 33-49, reluat sub titlul: *Heraklios și asediul Constantinopolului*, în: vol. *Chipuri din istoria Bizanțului*, antologie, prefață și note de Gheorghe Cronț, Editura Albatros, București, 1971, pp. 72-83.

IDEM, *Biserica în primele veacuri ale Bizanțului. Politica religioasă a lui Anastasius I (491-518)*, în: MO, nr. 1-4/1961, pp. 25-37.

IDEM, *Sf. Ioan Chrysostom*, în: vol. *Chipuri și scene din Bizanț*, Tipografia „Cartea Românească", Cluj, 1927, pp. 11-32.

IDEM, *Din istoria Imperiului Bizantin, VII: Teodosie cel Mare (19 ian. 379-17 febr. 395),* în: MO, nr. 5-6/1071, pp. 348-359.

IDEM, *Hypatia, martiră a filosofiei păgâne*, în: vol. *Chipuri din istoria Bizanțului*, antologie, prefață și note de Gheorghe Cronț, Editura Albatros, București, 1971, pp. 15-19.

IDEM, *O celebritate a tronului bizantin: Athenais-Eudokia*, în: MO, nr. 7-9/1962, pp. 426-433.

IDEM, *Teodosie cel Mare (379-395)*, *Împăratul Arcadius (395-408)*, în: vol. *Chipuri din istoria Bizanțului*, antologie, prefață și note de Gheorghe Cronț, Editura Albatros, București, 1971, pp. 20-35; 36-71.

BECK, Hans-Georg, *Mileniul Bizantin,* Traducere din limba germană Lidia Rus, Prefață la ediția în limba română Remus Rus, Editura Nemira București, 2015.

IDEM, *Istoria Bisericii Ortodoxe în Imperiul Bizantin*, traducere din limba germană și studiu introductiv de Vasile Adrian Carabă, Editura Nemira, București, 2012.

BERCUȘ ,Constantin, *Sfinții mari împărați și întocmai cu Apostolii Constantin și maica sa Elena*, București, 1942.

BERECHET, Ștefan Ionescu, *Învățătura Sfântului Teodor Studitul despre sfintele icoane și cinstirea lor*, în: ST, nr. 3/2007, pp. 153-176.

BERGADANO, Elena, *Sfânta Elena-mama lui Constantin cel Mare*, traducere de Giorgiana TIVDĂ, Editura Pauline, București, 2004.

BESANÇON, Alain, *Imaginea interzisă. Istoria intelectuală a iconoclasmului de la Platon la Kandinsky*, traducere din limba franceză de Mona Antohi, Editura Humanitas, București, 1996.

BICA, Ioan, *Erezii, schisme, controverse în Bizanț*, Editura Universității din Pitești, Pitești, 2004.

IDEM, *Iconoclasmul bizantin: de la Leon al III-lea (717-741), până la prima restabilire a cultului sfintelor icoane (787)*, în: BȘUP, *Seria Teologie ortodoxă, anul VIII*, nr. 1/2003, pp. 18-27.

BIDIAN, Mircea, *Sfântul Teodor Studitul-ultimul catolic al Bizanțului*, în: TABOR, nr. 7/2010, pp. 9-16.

IDEM, *Căsătoriile și adulterul împăratului bizantin Constantin al VI-lea (780-797)*, în: TABOR, nr. 8/2010, pp. 32-44.

IDEM, *Primele două exiluri ale Sfântului Teodor Studitul (759-826)*, în: TABOR, nr. 12/2010, pp. 10-24.

BIGHAM, Stéphen, *Sfântul Epifanie al Salaminei în controversa iconoclastă. Respingerea unor ipoteze teologice moderne*, traducere de Dragoș Dâscă, Editura Doxologia, Iași, 2013.

BITHOS, George Peter, *Sfântul Metodie al Constantinopolului. Studiu asupra vieții și scrierilor sale*, traducere din limba engleză de Adela Lungu și Dragoș Dâscă, Editura Doxologia, Iași, 2015.

BLEIZFFER, William, *Studii canonice: implicații intra și extra ecleziale*, Editura Galaxia Gutenberg, Târgu Lăpuş, 2010.

IDEM, *Izvoarele de drept canonic oriental din primul mileniu*, în: STGCV, nr. 2/2004, pp. 17-38.

IDEM, *Il culto dei santi, delle sacre icone o delle immagini e delle reliquie: aspetti disciplinari e teologici*, în: Theologos, Prešovská univerzita v Prešove, 2/2018, ročník XX, Presov, pp. 12-28.

BOCIOAGĂ, Ion, *Personalitatea lui Constantin cel Mare și politica lui socială*, Editura Moldova, Galați, 1935.

BODOGAE, Teodor, *O dispută teologică de la sfârșitul veacului al IV-lea*, în: nr. 4/1990, pp. 3-17.

IDEM, *O scrisoare din exil a patriarhului Fotie*, în: MB, nr. 4-6/1977, pp. 342-346.

IDEM, *Un mare protagonist al apostolatului social: Sfântul Ioan cel Milostiv, patriarhul Alexandriei*, în: ST, nr. 9-10/1974, pp. 697-706.

BOGHIU, Sofian, *Chipul Mântuitorului în iconografie*, Editura Bizantină, București, 2001.

BOICU, Dragoș, *Teodosie cel Mare și Edictul de la Tesalonic (28 februarie 380). Circumstanța, comentarii, receptare*, în: RT, nr. 2/2002, pp. 186-207.

IDEM, *Împăratul Teodosie, patronul universalismului roman și al ecumenicității Bisericii*, Editura Doxologia, Iași, 2018.

BOLȘACOV-GHIMPU, A. A., *Episcopul de Tomis a participat la Sinodul I Ecumenic de la Niceea (325)*, în: GB, nr. 5-6/1974, pp. 437-446.

BOTA, Pr. prof. dr. Ioan M., *Istoria Bisericii Universale și a Bisericii Românești de la origini până azi*, ediția a II-a, Casa de Editură Viața Creștină, Cluj-Napoca, 2003.

BREDA, Nicu, *Contribuția specifică a Sfântului Teodor Studitul la teologia icoanei,* în: Teol, nr. 1/2001, pp. 103-115.

IDEM, *Receptarea în Apus a hotărârilor Sinodului VII Ecumenic și implicațiile actuale ale iconoclasmului,* în: Teol, nr. 3/2004, pp. 221-230.

IDEM, *Sfântul Nichifor Mărturisitorul-apărător al cultului sfintelor icoane*, în: Teol, nr. 1/2005, pp. 64-73.

IDEM, *Iconoclasmul și implicațiile sale actuale*, în: Teol, nr. 3-4/2002, pp. 22-43.

BRÉHIER, Louis, *Le monde byzantin. Vie et mort de Byzance,* Paris, 1969.

BREZEANU, Stelian, *Istoria Imperiului Bizantin*, Editura Meronia, București, 2007.

IDEM, *O istorie a Imperiului Bizantin*, Editura Albatros, București, 1981.

BRIA, Ion, *La împlinirea a 1100 de ani de la Enciclica patriarhului Fotie al Constantinopolului*, în: Ort, nr. 4/1967, pp. 608-619.

BRIA, Magistrand Ioan I., *Simțirea tainică a prezenței harului după Sfântul Simeon Noul Teolog,* în: ST, nr. 7-8/1956, pp. 472-486.

BOROIANU, Dimitrie, G., *Chiril al Alexandriei și opera sa contra lui Iulian Apostatul*, în: BOR, anul XXX, 1907, nr. 11, pp. 1234-1245.

IDEM, *Istoria Bisericii creștine de la începutul ei până în zilele de noastre*, ediție îngrijită și actualizată științific de Daniel Benga, cu o postfață de Radu Boroianu, Editura Fundației Anastasia, București, 2007.

BROSCĂREANU, René**,** *Aspecte dogmatice ale luptei iconoclaste*, în: ST, nr. 6/1987, pp. 22-38.

BOLEA, Nicolae, *Iconoclasmul în istoriografia teologică românească*, în: CO, nr. 2/2000, pp. 172-188.

BORCEA, Liviu, *Bisericile ortodoxe răsăritene până la 1453*, Editura Universității din Oradea, Oradea, 2006.

IDEM, *Cu privire la sfârșitul unor împărați bizantini ai epocii iconoclaste*, în: OT, nr. 1/2000, pp. 7-15.

IDEM, *Considerații cu privire la atitudinea lui Carol cel Mare față de cel de-al VII-lea Sinod ecumenic de la Niceea (787)*, în: CO, nr. 3-4/1997, pp. 26-31.

BOUVIER-AJAM, Maurice, *Attila, biciul lui Dumnezeu*, traducere de Margarita Vavi-Petrescu, Editura Orizonturi, București, 2008.

BRIA, Pr. Ioan, *Simțirea tainică a prezenței harului după Sfântul Simeon Noul Teolog,* în: ST, nr. 7-8/1956, pp. 470-486.

BUCEVSCHI, Orest, *Sinodul de la Niceea*, în: GB, nr. 7-8/1975, pp. 732-733.

BUDA, Daniel, *Un discurs imperial. O analiză a cuvântării «Oratio ad sanctorum coetium» a lui Constantin cel Mare*, în: RT, nr. 3/2006, pp. 36-48.

IDEM, *Hristologia antiohiană. De la Sfântul Eustațiu al Antiohiei până la Nestorie*, Editura Universității „Lucian Blaga”, Sibiu, Sibiu, 2004.

IDEM, *Un amănunt din viața împăratului Iustinian*, în: OT, nr. 4/2002, pp. 127-132.

BULGAKOV, Serghei, *Icoana și cinstirea sfintelor icoane,* traducere de Paulin Lecca, cu un studiu critic de Nikolai Ozolin și un argument de Sorin Dumitrescu, Editura Anastasia, București, 2000.

BUZALIC, Alexandru, *Anatomia unei crize: 2019-2020. De la mutațiile unei culturi în criză spre Biserica de mâine,* Editura Galaxia Gutenberg, Târgu-Lăpuș, 2020.

IDEM, *Crepusculul civilizațiilor. Metaanaliza spiritualității tranzițiilor culturale,* Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2017.

IDEM, *Migrație și religie,* Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2016.

IDEM, *De trinitate. Din problematica teologiei trinitare,* Editura Galaxia Gutenberg, 2010.

IDEM, *Le dialogue entre le christianisme et les religions monothéistes*, în: *Theologos*, Prešovská univerzita v Prešove, nr. 1/2018, pp. 198-207.

IDEM, *Creștinismul primar, roman și bizantin în Dobrogea*, în: STGCV, nr. 2/2004, pp. 13-20.

IDEM, *Spiritualitatea creștinismului kievian de la apariție până în secolul XIII*, în: STGCV, nr. 2/2002, pp. 47-62.

IDEM, *Transcendența în teologia răsăriteană*, în: STGCV, nr. 2/2001, pp. 5-11.

IDEM, *Religiozitatea monahismului precenobitic*, în: STGCV, nr.1-2/1999, pp. 5-15.

IDEM, *Posibilitatea cunoașterii lui Dumnezeu*, în: STC, nr. 1/1999, pp. 3-24.

CATANĂ, Ciprian, *Împăratul Iustinian și Ortodoxia calcedoniană*, în: MO, nr. 9-12/2010, pp. 184-209.

IDEM, *Împăratul Iustinian și ținuturile dunărene*, în: MO, nr. 9-12/2011, pp. 225-243.

IDEM, *Iconoclasmul în timpul dinastiei isauriene până la Sinodul al VII-lea ecumenic*, în: MO, nr. 1-4/2017, pp. 176-193.

CATRINA, Aurelian, *Canoanele Sinodului convocat ca al VIII-lea Ecumenic*, în: Ort, nr. 4/1965, pp. 536-549.

CĂCIULĂ Olimp, N. *Misiune printre goți*, în: MO, nr. 7-8/1976, pp. 534-535.

CHELARU, Marius, *Jihād. Chipul lui Dumnezeu în oglinda războiului sfânt*, Editura Timpul, Iași, 2004.

CIUDIN Nicolae, CIUDIN Aurelia, *Justinian cel Mare (482-565)*, în: vol. *Personalități istorice*, Editura Helios, Iași, 2000, pp. 41-44.

CHIFĂR, Nicolae, *Istoria creștinismului* I, Editura Universității „Lucian Blaga," Sibiu, 2007.

IDEM, *Mișcarea donatistă și politica religioasă constantiniană*, în: RT, nr. 4/2012, pp. 128-140.

IDEM, *Sinodul de la Hiereia (754) și Sinodul Ecumenic de la Niceea (787). O paralelă istorică*, în: vol. *Cinstirea Sfintelor Icoane în Ortodoxie. Retrospectivă istorică, momente cruciale de stabilirea a teologie icoanei și de criză majoră. 1220 de ani de la Sinodul al VII-lea Ecumenic*, Editura Trinitas, Iași, 2008, pp. 124-141, reluat și în vol. *Iconologie și Iconoclasm. Studii privind disputa iconoclastă în secolele VIII-IX*, Editura Andreiană, Sibiu, 2010, pp. 278-304.

IDEM, *Icoana-teologie în culori și expresie a realității Întrupării lui Hristos*, în: TV, nr. 10-12/1995, pp. 105-125, reluat cu mici modificări sub titlul: *Iconologia patristică a secolului al VIII-lea reflectată în dezbaterile*

și definiția dogmatică a Sinodului al VII-lea ecumenic de la Niceea, în: vol. *Studii istorice*, Sibiu, Editura Universității „Lucian Blaga" din Sibiu, 2005, pp. 181-193.

IDEM, *Patriarhul Tarasie al Constantinopolului și restabilirea icoanelor*, în: RT, nr. 4/2006, pp. 29-40.

IDEM, *Tragedia dezbinării și speranța împăcării Considerații asupra schismei de la 1054*, în: RT, nr. 3/2004, pp. 5-7.

IDEM, *Teologia icoanelor în literatura patristică anterioară declanșării iconoclasmului bizantin*, în *Știința, tehnica și arta conservării și restaurării patrimoniului cultural*, vol. III, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", Iași, 1999, pp. 231-265.

IDEM, *Relațiile politico-religioase dintre Roma și Constantinopol la începutul secolului al VIII-lea*, în: RT nr. 4/1999, pp. 88-99, reluat în vol. *Studii istorice*, Sibiu, Editura Universității „Lucian Blaga" din Sibiu, 2005, pp. 155-166, reluat și în: vol. *Iconologie și Iconoclasm. Studii privind disputa iconoclastă în secolele VIII-IX*, Editura Andreiană, Sibiu, 2010, pp. 128-148.

IDEM, *Iconologia Sfântului Ioan Damaschinul în contextul disputelor iconoclaste din secolul al VIII-lea*, în: TV, nr. 1-6/2000, pp. 113-126, reluat și în vol. *Iconologie și Iconoclasm. Studii privind disputa iconoclastă în secolele VIII-IX*, Editura Andreiană, Sibiu, 2010, pp. 66-85.

IDEM, *Poate fi considerat Sfântul Epifanie al Salaminei un promotor al iconoclasmului ?*, în: TV, nr. 1-6/2000, pp. 144-158, reluat și în: vol. *Iconologie și Iconoclasm. Studii privind disputa iconoclastă în secolele VIII-IX*, Editura Andreiană, Sibiu, 2010, pp. 43-65.

IDEM, *Sinodul al VII-lea ecumenic-moment marcant al încheierii disputelor hristologice*, în: ABan, nr. 7-9/2000, pp. 12-22.

IDEM, *Răsăritul și Apusul creștin în apărarea dogmei Sfintei Treimi în secolul al IV-lea*, în: vol. *Dialog teologic*, nr. 5/2000, pp. 89-106.

IDEM, *Constantin cel Mare, primul împărat creștin-1700 de ani de la urcare sa pe tron*, în: RT, nr. 3/2006, pp. 19-35.

IDEM, *Sfântul Ambrozie al Milanului (339-397) apărător al Ortodoxiei niceene în Imperiul Roman de Apus*, în: TV, nr. 7-12/1997, pp. 67-78.

IDEM, *Ortodoxia în confruntare cu arianismul. Episcopatul apusean în apărarea Crezului niceean*, în: ASUAIC, serie nouă, Teologie, t. IV, 1997-1998, Iași, 1998, pp. 187-202.

IDEM, în Viorel Ioniță (coord.), *Istoria Bisericească Universală*, vol. I (De la întemeierea Bisericii până la anul 1054), manual pentru Facultățile de Teologie din Patriarhia Română, București, Editura *Basilica* a Patriarhiei Române, 2019.

CHIRIAC-DIMANCEA, Nicolae, *Istoria nestorianismului cu Sinodul al III-lea ecumenic (431 d. Hr.)*, Institutul de Arte Grafice „Artistica" P. Mitu, Pitești, 1927.

CHIȚESCU, Nicolae, *Aspecte dogmatice ale Sinodului II Ecumenic (Constantinopol, 381)*, în: GB, nr. 11-12/1981, pp. 1086-1099.

CHRISTENSEN, T., *The so-called Edict of Milan,* în: CM, nr. 35,/1984, pp. 129-175.

CHUVIN, Pierre, *Chronique des derniers païens: la disparation du paganisme dans l'Empire romain, du règne de Constantin à celui de Justinien,* Editura Les Belles Lettres/Fayard, Paris, 1990.

CLAUSS, Manfred, *Împărați romani: 55 de portrete de la Caesar la Iustinian*, traducere de Adolf Armbruster, Editura Enciclopedică, București, 2001.

COJOC, Marin, *Constantin cel Mare și atitudinea față de episcopii Bisericii creștine*, în: MO, nr. 5-8/2013, pp. 140-155.

IDEM, *Iconoclasmul și Universitatea din Constantinopol*, în: BOR, nr. 1/2011, pp. 267-283.

IDEM, *Sfântul Ambrozie de Mediolanum și problemele răsăritene*, în: MO, nr. 5-8/2015, pp. 44-52.

IDEM, *Papa Grigorie cel Mare și Illyricul Oriental*, în vol. *Studia Historica et Theologica. Omagiu profesorului Emilian Popescu*, volum coordonat de Constantin C. Petolescu, Tudor Teoteoi, Adrian Gabor, Editura Trinitas, Iași, 2003, pp. 255-271.

IDEM, *Dispute jurisdicționale în sudul Dunării la sfârșitul secolului al VI-lea*, în: MO, 2012, nr. 9-12/2012, pp. 103-115.

IDEM, *Bizanțul în a doua parte a secolului V și dezbateri sinodale ecumenice și locale*, în: MO, nr. 1-4/2017, pp. 85-96.

COLDA, Lucian, D., *Patriarhul Fotie cel Mare al Constantinopolului: contribuții la dezvoltarea teologiei. O analiză a Mariologiei din perspectivă hristologic-antropologică a învățăturii despre păcatul strămoșesc,* cu o prefață de Constantin Voicu, Editura Reîntregirea, Alba Iulia, 2012.

IDEM, *Între Roma și Constantinopol. O viață, o istorie, un destin. Patriarhul Fotie al Constantinopolului*, în: RT, nr. 3/2006, pp. 138-152.

COMAN, Ioan G., *Sfântul Grigorie de Nazianz despre împăratul Iulian. Încercare asupra discursurilor IV și V*, vol. I, (teză de doctorat), Editura Institutului Român de Bizantinologie București, nr. 5, 1938.

IDEM, *Cauzele generale ale politicii anticreștine a împăratului Iulian după mărturii patristice*, București, Institutului Român de Bizantinologie nr. 6, 1938.

IDEM, *Sinoadele Ecumenice și importanța lor pentru viața Bisericii*, în: Ort, nr. 3/1962, pp. 291-325.

IDEM, *Momente și aspecte ale hristologiei precalcedoniene și calcedoniene*, în: Ort, nr. 1/1965, pp. 44-82.

IDEM, *Sinoadele Ecumenice ca expresie a universalității Bisericii*, în: ST, nr. 1-2/1967, pp. 3-22.

IDEM, *Definiția doctrinară a Sinodului de la Calcedon și acceptarea ei în Biserica Ortodoxă*, în: Ort, nr. 4/1969, pp. 491-506, reluat în traducere în limba engleză, în: The Ecumenical Review, nr. 4/1970, pp. 363-382.

IDEM, *Izvoarele Ortodoxiei românești în creștinismul daco-roman. Aniversarea a 16 secole de la participarea episcopului Terențiu-Gherontie de la Tomis la Sinodul II ecumenic (381) de la Constantinopol*, în: Ort, nr. 3/1981, pp. 337-361.

CONSTANTINESCU, Iulian M., *Importanța Sinodului I Ecumenic și marile lui personalități*, Constanța, 1926.

CORBU, Adrian, *Bazele biblice ale iconologiei Sfântului Ioan Damaschin*, în: Teol, nr. 2/1997, pp. 93-102.

Constantin PORFIROGENETUL, *Carte de învățătură către fiul său Romanos*, traducere de Vasile Grecu, în: col. „SCRIPTORES BYZANTINI VII", Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1971.

Corespondența lui Constantin I precum și imagini ale monedelor scoase de el se găsesc pe site-ul www.constantinethegreatcoins.com .

CORNEA, Andrei, *Ecclesiocrația. Mentalități culturale și forme artistice în epoca romano-bizantină (300-800)*, Editura Teora-Universitas, București, 1998.

COSTEA, Grigorie, *Sinodul VII ecumenic. Din punct de vedere canonic*, București, 1906.

COSTIN, Neagu, N. *Rolul împăraților în convocarea Sinoadelor Ecumenice*, în: MO, nr. 1-4/2003, pp. 84-92.

COTOȘMAN, Gheorghe, *Geneza arianismului. Puncte de sprijin pentru arianism în teologia creștină anterioară*, în: Anuarul Academiei Teologice Ortodoxe Române din Caransebeș, pe anii 1919-1939, pp. 105-227, și extras Caransebeș, Tiparul Tipografiei Diecezane, 1940.

CRICOVEAN, Mircea, *Sfântul Chiril al Alexandriei și patriarhul Nestorie al Constantinopolului în lumina epistolarului chirilian*, în: ABan, nr. 7-9/2008, pp. 69-80.

CRISTACHE, Ioan Șt., *Botezul lui Constantin cel Mare în istorie și legendă*, Tipografia Sfintei Mănăstiri Cernica, 1941.

CRISTESCU, Vasile, *Relația reciprocă dintre tip și prototip în învățătura despre cinstirea icoanelor la Sfântul Ioan Damaschin*, în: TV, nr. 1-6/2000, pp. 127-142.

CROITORU, Marian, *Canoanele Sinodului I Ecumenic. Traducere nouă după edițiile critice grecești*, în: MO, nr. 5-8/2014, pp. 168-190.

Cruce și Misiune. Sfinții Împărați Constantin și Elena-promotori ai libertății religioase și apărători ai Bisericii, vol. I-II, studii culese și publicate de Emilian Popescu, Mihai Ovidiu Cățoi și Viorel Ioniță, București, Editura *Basilica* a Patriarhiei Române, 2013.

DALPANE, Carlo, *În misiune prin lume: Conversații asupra istoriei Bisericii*, traducere din limba italiană: Sebastian Răzvan Mangra, Ovidiu Horea Pop, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2012.

DAN, Cătălin Constantin, *Rolul împăratului Constantin cel Mare la Sinodul I Ecumenic,* în: MO, nr. 5-8/2014, pp. 243-255.

DARROUZES, J., *Introduction la Symeon-le-Nouveau-Théologien, Traités théologiques et éthiques,* în:. SCh, tome I, 122, Paris, 1966.

DAȘKOV, S. B., *Dicționar de împărați bizantini,* Editura Enciclopedică, București, 1999.

DEMETRESCU, Dragomir, *Arie, arienii și semiarienii*, în: BOR, nr. 4/1904, pp. 361-377; nr. 5, pp. 514-532; nr. 6, pp. 653-674; nr. 7, pp. 788-804.

IDEM, *Creștinismul în timpurile lui Dioclețian și Constantin cel Mare*, în: BOR, anul XVIII, 1894, nr. 7, pp. 530-543; nr. 8, pp. 623-642; nr. 9, pp. 715-737.

IDEM, *Convocarea unui sinod ecumenic*, în: BOR, nr. 1/1899, pp. 72-80.
IDEM, *Câteva cuvinte asupra Simbolului niceo-constantinopolitan*, în: BOR, nr. 5/1899, pp. 388-409.
DIACONESCU, Mihail, *Universitatea fondată de Sfântul Împărat Constantin I cel Mare*, în: vol. *Istoria literaturii daco-romane*, Editura Alcor Edimpex, București, 1999, pp. 585-586.
DIACONUS, Paulus, *Istoria longobarzilor*, traducere, nota introductivă, tabel cronologic, note și postfață de Emanuel Grosu, Editura Polirom, Iași, 2011.
DIEHL, Charles, *Istoria Imperiului Bizantin*, Craiova, Editura Scorilo, 1999.
IDEM, *Teodora, împărăteasa Bizanțului*, în românește de Teodora Popa-Mazilu, Editura Eminescu, București, 1972; ediția a II-a, traducere, note și coperta de Teodora Popa-Mazilu, Editura Ulise, București, 1991; ediția a III-a, traducere și note de Teodora Popa-Mazilu, Editura Historia, București, 2007.
IDEM, *Figuri bizantine*, vol. I, traducere de Ileana Zara, prefață și tabel cronologic de Dan Zamfirescu, Editura pentru Literatură, București, 1969.
IDEM, *Figuri bizantine*, vol. II, traducere de Ileana Zara, prefață și tabel cronologic, de Dan Zamfirescu, Editura pentru Literatură, București, 1969.
DÎNCĂ, Lucian, *Experiența conciliară a Bisericii în primul mileniu*, Editura Galaxia Gutenberg, Târgu Lăpuș, 2021.
DRAGOMIRESCU, Nicolae, *Sinodul al V-lea ecumenic ținut la Constantinople la anul 553*, Tipografia Gutenberg, Joseph Göbl, Bucuresci, 1899.
DRĂGOI, Eugen, *Istoria Bisericească Universală*, Editura Historia, București, 2001.
DRIMBA, Ovidiu *Istoria culturii și civilizației,* vol. II., Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1987.
DUCELLIER, Alain, *Bizantinii,*traducere de Simona Nicolae, Editura Teora, București, 1997.
DUCHESNE, L., *Liber Pontificalis I*, Paris, 1886, reeditată Bd. XIII, Paris, 1981.

DUMEA, Emil, *Teme de istorie a Bisericii*, Editura Sapientia Iași, 2002.

DUMITRAȘCU, Nicu, *Cele șapte personalități de la Niceea (325). Rolul lor în cadrul primelor frământări ecumenice majore ale lumii creștine*, Editura Napoca Star, Cluj-Napoca, 2001, reedit., 2004.

IDEM, *Considerații asupra primei perioade iconoclaste*, în: ABan nr. 10-12/1995, pp. 47-55.

IDEM, *Hristologia Sfântului Atanasie cel Mare, în contextul controverselor ariene și post-ariene*, Editura Napoca Star, Cluj-Napoca, 1999, reedit., 2004.

IDEM, *Teologi pre-și post-niceeni. Misiunea Bisericii creștine în termeni patristici*, Cluj-Napoca, Editura Napoca Star, 2002.

DUMITRESCU, Dan, *Bisericile creștine și sinodul ecumenic*, în: Ort, nr. 3/1974, pp. 498-503.

DUPONT, C., *Les privilèges des clercs sous Constantin*, în: RHE, nr. 62/1967, pp. 729-752.

DURĂ Nicolae V., *Sinodul de la Calcedon în tradiția dogmatică a Bisericii Etiopiene*, în: Ort, nr. 3/1975, pp. 459-464.

IDEM, *Canoanele Sinodului II Ecumenic și obligativitatea mărturisirii și păstrării neschimbate a credinței niceo-constantinopolitane*, în: Ort, nr. 3/1981, pp. 442-459.

DRĂGULIN, Gheorghe, *Sinodul II Ecumenic și unele personalități ale lui în cinstirea milenară a Ortodoxiei românești*, în: BOR, nr. 7-8/1981, pp. 867-887.

IDEM, *Influențe ale Sinodului al II-lea ecumenic (381) și ale principalelor lui personalități asupra începuturilor teologiei românești*, în: MA, nr. 7-9/1981, pp. 509-520.

DUȘE, Călin Ioan, *O minte sănătoasă într-un corp sănătos-Mens sana in corpore sano,* Editura Galxia Gtenberg, Tîrgu Lăpuș, 2021.

IDEM; *Imperiul Roman și creștinismul în timpul Sfântului Clement Romanul,* Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca 2020.

IDEM, *Imperiul Roman și creștinismul în timpul Părinților Apostolici,* Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca 2019.

IDEM, *Viața duhovnicească după Sfântul Simeon Noul Teolog și integrarea lui în spiritualitatea răsăriteană,* Editura Logos 94, Oradea 2007.

IDEM, *The evolution of the Byzantine Empire after the death of Emperor Constantine the Great until the tenth century,* în: STCL, nr. 1/2021, pp. 5-26.

IDEM, *Sfântul Vasile cel Mare, un precursor al învățământului modern,* în: vol. *Sapientia et Scientia Theologica: In honorem Renzo Lavatori per l'80° genetliaco* / prefazione di Sua Eccellenza Rev. ma Virgil Bercea; a cura di Anton Rus e Alberto Castaldini, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca 2018, pp. 186-211.

IDEM, *Împăratul Constantin cel Mare-piatră de temelie în promovarea și apărarea creștinismului,* în: vol. *Epoca, personalitatea și contribuția împăratului Constantin cel Mare la libertatea și consolidarea Bisericii creștine,* Simpozionul Internațional Oradea 23-24 Mai 2014, Editura Universității din Oradea 2014, pp. 286-315.

IDEM, *Constantin cel Mare și creștinismul,* în: vol. *Secularizarea și Europa contemporană – particularitățile Europei Centrale și de Est,* Simpozionul Internațional, Oradea 4-5 Martie 2011, coordonator științific, Galaxia Gutenberg, 2013, pp. 87-101.

IDEM, *Rugăciunea în tradiția bizantină, un răspuns la secularizarea contemporană*, în: STGCV nr, 1-2/ 2013, pp. 67-76.

IDEM, *Imperiul Bizantin în timpul dinastiei Macedonenilor,* în: vol. omagial *In Memoriam Liviu Borcea (1936-2006) dascăl și istoric,* coordonator: Pavel Cherescu, Editura Universității din Oradea 2011, pp. 292-305.

IDEM, *Viața Sfântului Vasile cel Mare un model pentru tinerii de azi*, în: vol. *Biserica în lumea contemporană Gaudium et Spes*, Simpozionul Internațional Oradea, 3-4 aprilie 2008, coordonator științific, Presa Universitară Clujeană, 2008, pp. 117-132.

IDEM, *Sfântul Simeon Noul Teolog în spiritualitatea răsăriteană,* în: vol. *230 de ani de la Înființarea Eparhiei Române Unite de Oradea Mare-*trecut, prezent și viitor, Simpozinul Internațional Oradea, 9-11 mai, 2007, pp. 121-139, Presa Universitară Clujeană, 2008.

IDEM, *Importanța virtuților pentru dobândirea mântuirii, în viața și opera Sfântului Simeon Noul Teolog,* în: vol. *Tradiție și modernitate în*

societatea românească în noul context creat de aderarea la Uniunea Europeană, Simpozionul Internațional Oradea, 9-10 octombrie, 2007, pp. 346-362, Editura Universității din Oradea, 2007.

IDEM, *Virtutea milosteniei în opera Sfântului Ioan Gură de Aur,* în: vol. *Teologie și Societate în opera Sfântului Ioan Gură de Aur la 1600 de ani de la intrarea sa în veșnicie*, Simpozionul Internațional-Oradea, 22-23 mai 2007, Editura Universității din Oradea, 2007, pp. 262-276.

IDEM, *Conflictul Sfântului Simeon Noul Teolog cu Sincelul Ștefan,* în: STGCV, nr. 2/2007, pp. 75-82.

IDEM, *Sfântul Ioan Gură de Aur propovăduitor al milosteniei*, în: Teol, nr. 2/ 2007, pp. 136-163.

IDEM, *Exilul Sfântului Simeon Noul Teolog și ultima parte a vieții sale,* în: STGCV, nr.1/2007, pp. 83-89.

IDEM, *Asceza la Sfântul Grigorie de Nyssa,* în: OT, nr. 1-2/ 2005, pp. 175-187.

IDEM, *Concepția Sfântului Grigorie de Nyssa despre păcat*, în: OT, nr. 3-4/2004, pp. 78-87.

IDEM, *Integrarea Sfântului Simeon Noul Teolog în spiritualitatea răsăriteană,* în: OT, volum omagial, 2001, pp. 140-145.

IDEM, *Desăvârșirea creștină la Sfântul Ioan Gură de Aur,* în: OT, nr. 4/2001, pp. 95-104.

IDEM, *Asceza în primele veacuri ale creștinismului,* în: OT, nr. 3/2001, pp. 87-101.

IDEM, *Despătimirea și lucrarea Sfântului Duh,* în: OT, nr.2/ 2001 pp. 125-133.

IDEM, *Taina Sfintei Spovedanii la Sfântul Simeon Noul Teolog,* în: OT, nr.1/ 2001, pp. 104-115.

IDEM, *Vederea luminii dumnezeiești după Sfântul Simeon Noul Teolog,* în: Teol, nr. 4/2000, pp. 102-121.

IDEM, *Taina Sfântului Botez la Sfântul Simeon Noul Teolog,* în: OT, nr.3/2000, pp. 164-172.

IDEM, *Îndumnezeirea după Sfântul Simeon Noul Teolog,* în: OT, nr.2/2000, pp. 108-126.

IDEM, *Bizanțul în timpul Sf. Simeon Noul Teolog*, în: OT, nr.1/2000, pp. 138-158.

IDEM, *Viața duhovnicească după Sf. Simeon Noul Teolog*, în: CO, nr.2/1999, pp. 144-162.

DVORNIK, Francis, *Slavii în istoria și civilizația europeană*, traducere de Diana Stanciu, Editura All Educațional, București, 2001.

GREGORY, Timothy E., *O istorie a Bizanțului*, Traducere de Cornelia Dumitru, Editura Polirom, Iași, 2013.

ENE, Ionel, *Sinoade și Sinodali*, vol. I: *Sinodul ecumenic de la Niceea, 325*, Editura Episcopiei Buzăului, Buzău, 2001;

IDEM, *Sinodul al II-lea Ecumenic. Considerații istorice și participanți*, în: Sfântul Apostol Andrei, revista Arhiepiscopiei Tomisului, Constanța, nr. 4/1999, pp. 132-140.

IDEM, *Sinodul al VII-lea ecumenic*, în: revista Sfântul Apostol Andrei, Arhiepiscopia Tomisului-Constanța, nr. 6/2000, pp. 89-106.

ENĂCEANU, Ghenadie, *Iulian Paravatul (Iulian Apostatul)*, în: BOR, nr. 9/1882, pp. 518-540; nr. 10, pp. 574-596; nr. 11, pp. 665-688.

IDEM, *Discursul împăratului Constantin la I-ul Sinod Ecumenic*, în: BOR, nr. 5/1884, pp. 344-353.

EVDOCHIMOV, Paul, *Ortodoxia*, traducere de Dr. Irineu Ioan Popa, EIBMBOR, București, 1996.

IDEM, *Arta icoanei, o teologie a frumuseții*, traducere de Grigore Moga și Petru Moga, Editura Meridiane, București, 1992.

FÁBIÁN, Istvan, *Imperium și Barbaricum*, vol. 1: *Relațiile politice militare și ideologice ale teritoriilor de la nordul Dunării de Jos cu Imperiul Roman (sec. IV-VII)*, Editura Napoca Star, Cluj-Napoca, 2008.

FECIORU, Dumitru, *Teologia icoanelor la Sfântul Ioan Damaschin*, în: Raze de Lumină, nr. 1-2/1935, pp. 8-17; reluat în: Ort, nr. 1/1982, pp. 28-40;

FELEA, Ilarion, *Constantin cel Mare și meritele sale pentru creștinism*, în: RT, nr. 9-11/1913, pp. 257-272.

Feraru, Remus Mihai, *Crezul Niceo-Constantinopolitan: origine, dezvoltare și semnificație*, în: vol. *Sensul lucrurilor*, Alin Tat, Gilda Vălcan, Ciprian Vălcan, Editura, Editura Napoca Star, Cluj-Napoca, 2012.

FESTUGIÈRE, J., *Les moines d`Orient*, vol. IV/1 Paris, 1961-1965.

FLOCA, Ioan, N., *Canoanele Bisericii Ortodoxe, note și comentarii*, 1992.

IDEM, *Autoritatea și actualitatea Sinodului II ecumenic*, în: MA, nr. 7-9/1981, pp. 492-508.

IDEM, *Ecoul Sinodului VII Ecumenic în iconografia românească*, în: MB, nr. 6/1987, pp. 39-45.

FLORI, Jean, *Război sfânt, jihad, cruciadă. Violență si religie în creștinism și islam*, traducere în limba română de Felicia Anderca, Editura Cartier, București, 2003.

FLORENSKI, Pavel, *Iconostasul*, traducere și cronologie Boris Buzilă, Editura Anastasia, București, 1994.

FOTINO, George, *Iustinian în lumina vechii juridice românești*, București, 1941.

FRANZEN August, BÄUMER Remigius, *Istoria papilor*, traducere de Romulus Pop, Editura Arhiepiscopiei Romano-Catolice, București, 1996.

FREELY, John, *Istanbul Orașul Imperial,* Traducere din engleză de Ondine-Cristina Dascălița, Editura Trei, București, 2017.

GABOR, Adrian, *Biserica și Statul în primele patru secole*, Editura Sophia, București, 2004.

IDEM, *Organizarea administrativă și religioasă a Imperiului Bizantin dată de Vasile I Macedoneanul și importanța ei pentru istoria poporului român*, în: ST, nr. 5-6/1989, pp. 98-117.

IDEM, *Constantin al VII-lea Porfirogenetul – «De administrando Imperio» și valoarea sa istorică*, în: ST, nr. 5-6/1990, pp. 76-90.

IDEM, *Biserică și Stat în timpul lui Teodosie I cel Mare (379-395)*, Editura Bizantină, București, 2000.

GABOR Adrian, IONIȚĂ Viorel, în: IONIȚĂ Viorel (coord.), *Istoria Bisericească Universală*, vol. I (De la întemeierea Bisericii până la anul 1054), manual pentru Facultățile de Teologie din Patriarhia Română, București, Editura *Basilica* a Patriarhiei Române, 2019.

GAFTON, Lucian, *Acte de autoritate imperială în sprijinul primatului papal în secolele IV-V*, în: ST, nr. 5-6/1955, pp. 324-336.

GALERIU Constantin, *Sinodul II Ecumenic și învățătura despre Sfântul Duh*, în: Ort, nr. 3/1981, pp. 386-4S08.

IDEM, *Sinodul II Ecumenic și învățătura despre Sfântul Duh*, în: Ort, nr. 3/1981, pp. 386-408.

GARLAND, Lynda, *Împărătesele Bizanțului. Femeile și puterea în Bizanț între anii 527 și 1204*, traducere din limba engleză Maria Yvonne Băncilă, Damian Alexandru Anfile, Editura Nemira, București, 2013.

IDEM, *Împărătesele Bizanțului. Femeile și puterea în Bizanț între anii 527 și 1204*, traducere din limba engleză de Maria Yvonne Băncilă, Damian Alexandru Anfile, Editura Nemira, București, 2014.

GAȘPAR, Iustin, *Sinodul al II-lea ecumenic din Constantinopole (381) și viața creștină din Scythia Minor-Dobrogea de astăzi*, în: MMS, nr. 4-6/1981, pp. 272-278.

IDEM, *Sinodul al II-lea Ecumenic de la Constantinopole (381) și viața creștină din Scythia Minor-Dobrogea de azi*, în: MMS, nr. 4-6/1981, pp. 272-278.

GEORGESCU Maria, *Istoria Bizanțului*, ediția a II-a, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2005, ediția a III-a, revizuită, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2007.

GEROSTERGIOS, Asterios, *Iustinian cel Mare. Sfânt și Împărat*, traducere din limba engleză de Ovidiu Ioan, Editura Sophia, București, 2004.

GHEORGHE, Niculae , *Sfântul Ioan Damaschin, apărător al cultului sfintelor icoane*, în: MO, nr. 7-9/1978, pp. 598-606.

GHIBU, Onisifor, *Pe urmele împăratului Constantin cel Mare. O datorie imperioasă a zilei de astăzi*, Tipografia Unirea, Brașov, 1936.

GIBBON, Edward, *Istoria declinului și a prăbușirii Imperiului Roman. O antologie de la apogeul Imperiului până la sfârșitul domniei lui Iustinian*, antologie, traducere și note de Dan Hurmuzescu, introducere și tabel cronologic de Dionisie Constantin Pîrvuloiu, Editura Humanitas, București, 2018.

GIRARDET, K. M., *Die Konstantinische Wende: Voraussetzungen und geistige Grundlagen der Religionspolitik Konstantinus der Grossen*, Editura De Gruyter, Darmstadt, 2006.

GOLITZIN, Ieromonah Alexandru, *Simeon Noul Teolog: Viața, Epoca, Gândirea* în: *Sfântul Simeon Noul Teolog. Discursuri teologice și etice*, scrieri I, Studiu introductiv și traducere. Diac. Ioan I. Ică jr. și un studiu de ieromonah Alexander Golizin, Sibiu, 1998.

GOUILLARD, J., *Syméon le Jeune, Le Théologien ou Le Nouveau Théologien,* în: *Dictionnaire de Théologie Catholique,* Paris, 1941, col. 2943.

GRABAR, André, *Iconoclasmul bizantin. Dosarul arheologic*, traducere, prefață și note de Daniel Barbu, Editura Meridiane, București, 1991.

GRÈCE, Michel de, *Teodora, împărăteasa Bizanțului*, traducere de Diana Șerban, Editura Lucman, București, 2004.

FLORESCU, Gr., *Arcul de triumf al lui Constantin cel Mare*, Tipografia „Tiparul Românesc", București, 1927.

HOROVITZ, Filip, *Împăratul Iulian Apostatul (Figuri antice)*, Editura Cartea Românească, București, 1923.

HANGA, Vladimir, *Mari legiuitori ai lumii (Hammurapi, Iustinian, Napoleon)*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1977.

HAUSING, H. W., *A History of Byzantine Civilization,* Editura Praeger Publishers Londra, 1971.

HEFELE, K. J. von, *A History of the Church*, Edinburgh, T. & T. Clark, vol. 5, 1896.

ICĂ, Ioan I. jr., *Catehezele simeoniene: problematica filologică și istorică,* în: *Sfântul Simeon Noul Teolog Cateheze,* scrieri II, Editura Deisis Sibiu, 1999.

IDEM, *Sfântul Simeon Noul Teolog și provocarea mistică în teologia bizantină și contemporană,* în: *Sfântul Simeon Noul Teolog. Discursuri teologice și etice, Scrieri I,* Studiu introductiv și traducere. Diac. Ioan I. Ică jr. și un studiu de ieromonah Alexander Golizin, Editura Deisis Sibiu, 1998.

IDEM, *Catehezele, Sfântul Simeon Noul Teolog – un program de înnoire duhovnicească a vieții Bisericii Ortodoxe. Sfântul Duh – cheia Scripturii și vieții creștine autentice* în: MA nr. 6/1989, pp. 63-76.

IDEM, *Iconologia bizantină între politică imperială și sfințenie monahală,* studiu introductiv la vol. *Sfântul Teodor Studitul, Iisus Hristos-prototip al icoanei sale,* Editura Deisis, Sfânta Mănăstire Ioan Botezătorul, Alba Iulia, 1994, pp. 5-72, reluat și în: vol. Studii de spiritualitate ortodoxă, Editura Deisis, Sibiu, 2002, pp. 107-123.

IDEM, *Teologie și spiritualitate la Sfântul Simeon Noul Teolog,* în: MA, nr.3/1987, pp. 31-47.

IDEM, *950 de ani de la „Marea Schismă", Interpretări și documente (prima parte)*, în: RT, nr. 3/2004, pp. 8-41.

IDEM, *950 de ani de la „Marea Schismă", Interpretări și documente (partea a doua)*, în: RT, nr. 4/2004, pp.

IELCIU, Ioan Mircea, *Aspecte ale doctrinei hristologice a călugărilor sciți*, în: RT, nr. 4/1998, pp. 30-54;

IDEM, *Bizanțul și Apusul în secolul VIII*, în: RT, nr. 3/1993, pp. 10-33.

IONESCU, Ioan, *Aspecte cu caracter istoric privind Sinodul al II-lea ecumenic legate de ținuturile daco-romåne*, în: GB, nr. 6-8/1981, pp. 611-630.

IDEM, *Problema organizării cultului creștin ortodox și a ierarhiei bisericești pe teritoriul României până în secolele IX-X*, în: ST, nr. 3/1991, pp. 114-124.

IONESCU-CĂMĂRAȘU, Gheorghe, *In-hoc-signo-vinces: viața împăratului Constantin cel Mare și a împărătesei mamă Elena*, Editura Aula, Brașov, 2004.

IORGA, Nicolae, *Istoria vieții bizantine. Imperiul și civilizația după izvoare*, traducere din limba franceză de Maria Holban, Editura Enciclopedică Română, București, 1974.

IONIȚĂ, Viorel, *Viața religioasă bizantină în secolul al VII-lea și canoanele sinodului quinisext*, în: MA, nr. 7-8/1971, pp. 539-549.

IDEM, *Sfântul Ioan Damaschin, apărător al cultului sfintelor icoane*, în: ST, nr. 7-10/1980, pp. 581-589.

IDEM, *Sinodul VI Ecumenic și însemnătatea lui pentru ecumenismul actual* (teză de doctorat), în: ST, nr. 5-8/1978, pp. 357-485, și extras, București, 1978.

IVAN, Iorgu, *Hotărârile canonice ale Sinodului II Ecumenic și aplicarea lor de-a lungul veacurilor*, în: BOR, nr. 7-8/1981, pp. 821-866.

IVANOV, I., *Însemnătatea Sinoadelor I și II Ecumenice pentru teologia creștină* (traducere de Paraschiv V. Ion, articolul a apărut în limba rusă, în revista Patriarhiei din Moscova, nr. 10/1966, pp. 39-46), în: GB, nr. 1-2/1967, pp. 139-148.

IVÁNKA, Endre von, *Elenic și creștin în viața spirituală a Bizanțului timpuriu*, traducere din limba germană și postfață de Vasile Adrian Carabă, Editura Nemira, București, 2012.

LANCON, Bertrand, Tiphaine Moreau, *Constantin un împărat creștin*, traducere Daniela Cârstea și Damian Anfile, Editura Basilica, București, 2013,

LEITHART, Peter, J., *În apărarea lui Constantin. Declinul Imperiului și nașterea Creștinătății*, traducere de Adrian Podaru, Maria Bogătean, Aniela Siladi, Ștefania Tărău, Iulian Aniței, Nicodim Codreanu, Editura Renașterea, Cluj Napoca, 2015.

LEMERLE, Paul, *Le premier humanisme byzantin, notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance des origines au Xe siècle*, Paris, 1971.

JIVI, Aurel, *1600 de ani de la Sinodul II Ecumenic. Valoarea ecumenică a Simbolului niceo-constantinopolitan*, în: ST, nr. 7-10/1981, pp. 606-613.

IDEM, *Sinodul al VII-lea ecumenic*, în: MMS, nr. 5/1987, pp. 102-111.

IDEM, *Sfântul Ioan Hrisostom, Arhipăstor la Constantinopol*, în: MB, nr. 4-6/1969, pp. 216-235.

KAPLAN, Michel, *Bizanț*, Traducere din limba franceză Ion Doru Brana, Editura Nemira, București, 2010.

KOESTLER, Arthur, *Al treisprezecelea trib: khazarii. Imperiul khazarilor și moștenirea sa*, traducere de Andrei Bantaș, Editura Antet, București, 2010.

KODER, J., *Introduction la Hymnes,* vol. I, SCh 156, Paris, 1969.

KRECHT, A., *Die Religions-Politik Kaiser Justinians* I, Würzburg, 1896, Elibrom Classics, 2005.

KRIVOCHEINE, Arhiepiscopul Basile, *În lumina lui Hristos*, traducere de Pr. conf. dr. Vasile Leb și Ierom. Gheorghe Iordan, București, 1997.

IDEM, *Introduction, Catéhèses,* SCh 96, Paris, 1963.

KRUMBACHER, K., *Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches, 527-1453,* München, 1897.

LANÇON, Bertrand, *Constantin (306-337)*, Presses Universitaires de France, Paris, 1998; versiunea românească: *Constantin cel Mare*, traducere, prefață și note de Gheorghe Lazăr, Editura Corint, București, 2003.

LANÇON Bertrand, KARASTHATIS Kostas V., *Marele Constantin, învinuiri și adevăr. Studiu istoric,* traducere din limba greacă: Ion Andrei Țârlescu, Editura Egumenița, Galați, 2013.

LAZĂR, Iacob, *Împăratul Iustinian I ca legislator bisericesc*, în: BOR, nr. 4-9/1947, pp. 213-238; nr. 10-12, pp. 277-301; și extras, București, 1948.

LEMERLE, Paul, *Istoria Bizanțului*, Editura Teora, București, 1998.

LEONTIEV, Konstantin, *Bizantinismul și lumea slavă*, traducere de Elena Pârvu, cuvânt introductiv de Claudio Mutti, Editura Anastasia, București, 1999.

MADGEARU, Alexandru, *Împăratul Galerius*, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2012.

IDEM, *Problema dominației bizantine la Dunărea de Jos în secolele VII-IX*, în: Anuar. Studii de politică, apărare, teorie, doctrină, artă și istorie militară, București, 1996, pp. 17-28.

MANGÎRU, Badea, *Edictul de al Milan și toleranța religioasă*, în: BOR, nr. 2/1916, pp. 131-140; nr. 4, pp. 288-298.

MANGO, C., *The Art of the Byzantine Empire 312-1453*, Englewood Cliffs, NJ, 1972, retipărită Toronto 1986.

MANSEL, Henry, L. *Ereziile gnostice din primele două veacuri*, traducere de Laurian Kerestez, Editura Herald, București, 2008.

MATYSZAK, Philip, *Dușmanii Romei. De la Hannibal la Attila*, traducere de Gabriel Tudor, Editura All, București, 2008.

MARCELLO, Luigi, *Sălbatica „civilizație" a stepelor*, traducere de Liana Gomboșu, Editura Prietenii Cărții, București, 2002.

MARROU, Henri-Irénée, *Biserica în antichitatea târzie (303-604)*, traducere de Roxana Mareș, Editura Teora-Universitas, București, 1999.

MARTIRIUL SFINȚILOR APOSTOLI PETRU și PAVEL, Ediție bilingvă, Traducere, note și îngrijire ediție: Sorin-Dan Damian, Editura Herald, București, 2010.

MASTROGHIANOPOULOS, Ilias, *Opere de binefacere în epoca lui Constantin cel Mare și a urmașilor săi* (traducere de Olimp N. Căciulă), în: MO, nr. 3-4/1975, pp. 186-195.

MĂRCULEȚ, Vasile, *Imperiul Romano-Bizantin la Dunăre (312-626)*, București, 2003.

IDEM, *Justinianus I – caesar roman și suveran creștin*, Editura Samuel, Mediaș, 2007.

IDEM, *Bizantini și barbari la Dunărea de Jos (sec. IV-XII)*, Editura Sfântul Ierarh Nicolae, Brăila, 2013.

McGUKIN, Pr. John Anthony, *Dicționar de teologie patristică,* Traducere din limba engleză Dragoș Dâscă și Alin Bogdan Mihăilescu, Ediție îngrijită de Dragoș Mîrșanu, Editura Doxoligia, Iași, 2014.

MEYENDORFF, John, *Teologia bizantină. Tendințe istorice și teme doctrinare*, traducere din limba engleză de Alexandru I. Stan, EIBMBOR, București, 1996; ediția a II-a, revizuită, Editura Nemira, București, 2011.

IDEM, *Hristos în gândirea creștină răsăriteană,* traducere din limba engleză de Nicolai Buga, București, EIBMBOR, 1997.

IDEM, *Biserica Ortodoxă ieri și azi,* traducere de Cătălin Lazurca, Editura Anastasia, București, 1996.

IDEM, *Catholicity and the Church,* St. Vladimir's Seminary Press, New York, 1983.

MICULESCU, Iulian, *Mihail Psellos și opera lui teologică*, în: BOR, nr. 7-9/2002, pp. 485-495.

IDEM, *Reinstalarea și consolidarea administrației bizantine la Dunărea de Jos în timpul împăraților Ioan Tzimiskes (969-976) și Vasile al II-lea Macedoneanul (976-1025)*, în: BOR, 2003, nr. 1-6/2003, pp. 547-565.

MIHĂILESCU, Teofil, *Izbânda dreptei credințe la Niceea (325)*, în: BOR, nr. 10/1925, pp. 577-580.

MIHĂLCESCU, Ioan, *Sinodul III Ecumenic ținut în Efes la anul 431*, Tipografie Cărților Bisericești, București, 1931.

MILITARU, Corneliu-Mihai, *Învățătura despre Maica Domnului până la Sinodul de la Efes. Perspectivă hristologică*, Editura Emia, Deva, 2006.

MIQUEL, André, *Islamul și civilizația sa*, vol. I: *Din secolul al VII-lea până în secolul al XX-lea*, traducere de Gloria Dorothea Ceacalopol și Radu Florescu, prefață de Radu Florescu, Editura Meridiane, București, 1994.

MOISIU, Alexandru, *Cinstirea sfintelor icoane în cultul ortodox*, în: MA, nr. 9-10/1975, pp. 588-594.

MOLCUȚ, Emil, *Proprietatea în vremea lui Iustinian*, în AUB, Seria Științe juridice, vol. XIX, nr. 2, Editura Universității din București, București, 1970, pp. 119-124.

MOLDOVAN, Pr. Drd. Ilie, *Teologia Sfântului Duh,* după *Catehezele Sfântului Simeon Noul Teolog,* în: ST nr. 7-8/1967, pp. 4-31.

MOREAU, Tiphaine, *Constantin, un împărat creștin*, traducere din limba franceză de Daniela Cârstea și Damian Anfilie, Editura *Basilica* a Patriarhiei Române, București, 2013.

MORLAY, Jean, *Teodora, împărăteasa Bizanțului*, Editura Hermes, București, 1992.

MUNTEAN, Vasile V., *Edictele religioase ale lui Teodosie cel Mare*, în: nr. 4-6/1974, pp. 221-232, reluat și în: vol. *Spiritualitate bizantină și românească*, Editura Marineasa, Timișoara, 2004, pp. 9-21.

IDEM, *Istoria creștină generală*, vol. I (ab initio-1054), EIBMBOR, București, 2008.

IDEM, *Istoria creștinătății de la Hristos până la Reformă*, Editura Sophia, București, 2004.

IDEM, *Iconoclasmul bizantin (sec. VIII-IX) în lumina noilor cercetări*, în: BOR, nr. 8-10/1984, pp. 684-689.

MUNTEANU, Alexandru-Armand, *Arhiepiscopia Justiniana Prima și jurisdicția ei*, în: ST, nr. 7-8/1962, pp. 441-470.

MUREȘAN, Ioan Sabin, *Viața creștinilor în teritoriile cucerite de musulmani în secolele VII-IX*, în: RT, nr. 2/1999, pp. 89-100.

MUSSET, Lucien, *Invaziile*, vol. 1: *Valurile germanice*, traducere de Ecaterina Lung, introducere de Dan Berindei, vol. 2: *Al doilea asalt asupra Europei creștine*, traducere de Ovidiu Cristea, Editura Corint, București, 2002.

NAN, Alexandru, *Efectele iconoclasmului bizantin asupra papalității și a regatului franc*, în: RT, 2005, nr. 4/2005, pp. 127-141.

NAZÂRU, Sebastian, *Sfântul Teodor Studitul sau despre datoria de a mărturisi*, Editura Omonia, București, 2008.

NEGRU, Mircea, *Europa în perioada marilor migrații (secolele III-V)*, Editura Fundației România de Mâine, București, 2007.

NEGREANU, Ștefan, *Împăratul Leon al VI-lea Înțeleptul-între Biserică și Imperiu*, Editura Universității „Aurel Vlaicu”, Arad, 2012.

IDEM, *Biserica Răsăritului și Apusului în secolul al IX-lea, interferențe, conlucrări și confruntări*, Editura Universității „Aurel Vlaicu”, Arad, 2012.

IDEM, Ștefan, Personalitatea patriarhului Fotie, în: Teol, nr. 2/2006, pp. 151-176.

NYSSEN, Wilhelm, *Începuturile picturii bizantine*, EIBMBOR, București, 1975.

OBOLENSKY, Dimitri, *Un Commonwealth medieval: Bizanțul. Europa de Răsărit, 500-1453*, traducere: Claudia Dumitru, postfață: Nicolae-Șerban Tanașoca, Editura Corint, București, 2002.

ODAHL, Charles Matson, *Constantin și imperiul creștin*, traducere de Mihaela Pop, Editura Bic ALL, București, 2006.

ORLEANU-BÎRLĂDEANU, Calistrat, *Donat și donatiștii*, în: BOR, nr. 6/1899, pp. 499-516.

O serie de documente referitoare la dezbaterile niceene, legislația și scrisorile lui Constantin I se găsesc pe site-ul www.fourthcentury.com

QUENOT, Michel, *Învierea și icoana*, traducere și prefață de Vasile Răducă, Editura Christiana, București, 1999.

OZOLIN, Nikolai, *Chipul lui Dumnezeu, chipul omului. Studii de iconologie și arhitectură religioasă*, traducere de Gabriela Ciubuc, Editura Anastasia, București, 1998.

IDEM, *Iconografia ortodoxă a Cincizecimii-izvoarele sale și evoluția schemei iconografice bizantine*, traducere de Vasile Manea cu o prefață de Ioan Bizău, Editura Patmos, Cluj-Napoca, 2002.

PALADE, Mihaela, *Iconoclasmul în actualitate de la moartea lui Dumnezeu la moartea icoanei*, Editura Sophia, București, 2005.

IDEM, *Diferite forme de manifestare a iconoclasmului*, în: Ort, nr. 1-2/2003, pp. 199-213.

IDEM, *De la imagine la icoană sau despre regăsirea sensului originar al cuvântului*, în: ST, nr. 3-4/2003, pp. 82-94.

PANAITE, Ovidiu, *Perioada constantiniană ca model al coexistenței Stat-Biserică*, în: RT, 2006, nr. 3/2006, pp. 49-80.

IDEM, *Politica imperială și disputa iconoclastă în secolul al VIII-lea*, în: Teol, nr. 1/2006, pp. 93-126.

IDEM, *Teologia politică în timpul dinastiei constantiniene. Criterii privind relația Biserică-Stat pentru o societate pluralistă*, Editura Reîntregirea, Alba Iulia, 2014.

IDEM, *Grațian și Teodosie în contextul prefacerilor politico-bisericești de la sfârșitul secolului al IV-lea*, în: AR, nr. 1/2005, pp. 190-208.

IDEM, *Teologia politică răsăriteană-a doua jumătate a secolului al VIII-lea,* în: OT, nr. 3/2008, pp. 96-115.

PANDELE, Dorin-Gabriel, *Studion și Cluny. Înnoire și reformă în monahismul din Răsărit și Apus. Studiu istoric comparativ* (teză de doctorat), Editura Episcopiei Dunării de Jos, Galați, 2006.

PÂSLARU, Matei, *Sfântul Chiril, patriarhul Alexandriei și filosoafa Hypatia*, în: MB, nr. 7-9/1970, pp. 485-504.

PETRARU, Pr. Drd. Gheorghe, *Cunoașterea lui Dumnezeu după Sfântul Simeon Noul Teolog,* în Ort, nr. 3/1988, pp. 111-130.

PERETERSKII, I. S., *Digestele lui Iustinian. Studii privitoare la istoricul întocmirii lor. Caracterizare generală*, Editura Științifică, București, 1958.

PIRENNE, Henri, *Mahomed și Carol cel Mare*, traducere de Sanda Oprescu, Editura Meridiane, București, 1996.

POHLSANDER, Hans A., *Împăratul Constantin*, traducere de Mirella Acsente, Editura Artemis, București, 2007.

IDEM, *Helena: Empress and Saint*, Chicago, 1995.

POPA, Irineu, *Hristologia împăratului Justinian și a Sinodului al V-lea Ecumenic*, în: MO, nr. 9-12/2009, pp. 7-31.

POPOVICIU, Nicolae, *Christologia antiohiană la sfârșitul secolului IV și începutul secolului V*, în: RT, nr. 10/1931, pp. 368-382.

IDEM, *Primul Sinod Ecumenic ținut la Niceea în anul 325*, Arad, 1925.

IDEM, *Începuturile nestorianismului. Cu specială considerație asupra Anatematismelor Sf. Ciril*, Sibiu, 1933.

IDEM, I., *Începuturile nestorianismului (cu specială considerare a Anatematismelor lui Chiril)*, în: RT, nr. 4/1933, pp. 142-151; nr. 5-6, pp. 190-202; nr. 7-8, pp. 281-289; nr. 9-10, pp. 337-352; nr. 11-12, pp. 422-448.

POPESCU, Adrian, N. *1300 de ani de la Sinodul al VI-lea Ecumenic*, în: GB, nr. 9-10/1981, pp. 791-801.

POPESCU, Emilian, *Aniversarea a 1200 de ani de la Sinodul al VII-lea ecumenic,* în: ST, seria a II-a, anul XXXIX, 1987, nr. 6, pp. 8-22.

IDEM, *Bizanțul și creștinarea Europei de sud-est și de est*, în: ST, nr. 1/1990, pp. 86-103.

IDEM, *A fost reprezentat teritoriul românesc la Sinodul al VII-lea ecumenic de la Niceea (787) de episcopul Ursus ?*, în: ST, nr. 3-4/1993, pp. 122-

124, reluat și în: vol. *Din istoria Europei romane. Omagiu profesorului Dumitru Protase la împlinirea a 70 de ani*, îngrijit de Sever Dumitrașcu, Valer Moga, Aurel Chiriac, Oradea, 1995, pp. 271-273.

POPESCU, Mihail, *Controverse între teologii bizantini și cei musulmani în secolele VII-XV*, în: GB, nr. 5-6/1975, pp. 563-566.

POPESCU, Teodor, M., *Iulian Apostatul în tradiția creștină*, în: BOR, nr. 7/1911, pp. 757-761; nr. 8, pp. 890-895; nr. 9, pp. 1034-1038; anul XXXVI, 1912, nr. 10, pp. 1185-1188.

IDEM, *Sinodul al III-lea Ecumenic și primatul episcopului Romei*, în: BOR, nr. 1-2/1933, pp. 19-30; nr. 3-4, pp. 116-122; nr. 5-6, pp. 206-212; nr. 7-8, pp. 303-312; nr. 9-10, pp. 401-407.

IDEM, *Epoca Sfântului Ioan Hrisostom*, în: Ort, nr. 4/1957, pp. 531-554.

IDEM, *Denaturarea istoriei lui Origen*, în: BOR, nr. 5/1926 (542), pp. 246-254; nr. 7 (544), pp. 378-383; nr. 10 (547), pp. 580-586; nr. 11 (548), pp. 631-635; nr. 12 (549), pp. 710-718.

IDEM, *Tratatul împăratului Justinian contra lui Origen*, în: ST, nr. 4/1933, pp. 17-66.

IDEM, *Privire istorică asupra schismelor, ereziilor și sectelor*, în: ST, nr. 7-8/1950, pp. 345-394.

IDEM, *Epoca Sfântului Ioan Gură de Aur*, în: nr. 4/1957, pp. 531-554.

IDEM, *Condițiile istorice ale formării vechilor Biserici orientale*, în: Ort, nr. 1/1964, pp. 28-43.

IDEM, *Problema stabilirii datei Paștilor. Privire istorică asupra divergențelor și computurilor pascale. Încercări de îndreptare. Greutatea și necesitatea unui acord. Propuneri și posibilități actuale*, în: Ort, nr. 3/1964, pp. 334-344.

IDEM, *Sentința de excomunicare de la 16 iulie 1054*, în: ST, nr 1/1931, pp. 49-68.

IDEM, *Sentința de excomunicare de la 16 iulie 1054*, în: ST, nr 2/1931, pp. 35-45.

POPESCU, Sergiu, *Convocarea și desfășurarea Sinodului IV Ecumenic (Calcedon, 451)*, în: MO, nr. 1-4/2002, pp. 49-49.

Procopius din CEZAREEA, *Războiul cu goții*, ediție critică, traducere și introducere de Haralambie Mihăescu, în: col. „SCRIPTORES BYZANTINI III”, Editura Academiei Republicii Populare Române, București, 1963.

IDEM, *Istoria secretă*, ediție critică, traducere și introducere de Haralambie Mihăescu, în: col. „SCRIPTORES BYZANTINI VIII”, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1972; ediția a 2-a, Editura Gramar, București, 2006.

PSELLOS, Mihail, *Cronografia*, traducere de Radu Alexandrescu, note și introducere de Nicolae-Șerban Tanașcoca, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1990; ediție nouă sub titlul: *Cronografia. Un veac de istorie bizantină (976-1077)*, traducere în limba română de Radu Alexandrescu, cuvânt înainte și note de Nicolae-Șerban Tanașoca, Editura Polirom, Iași, 1998.

PULPEA, Ioan, I., *Lupta împăratului Iulian împotriva creștinismului* (teză de doctorat), București, Tipografia Cărților Bisericești, 1942, ediție nouă, revizuită sub titlul: *Persecuția împăratului Iulian Apostatul împotriva creștinismului*, ediție îngrijită și prefață de Vasile Bârzu, Editura Anastasis, Sibiu, 2009.

IDEM, *Episcopul Valentinian de Tomis. Corespondența lui cu papa Vigiliu în chestiunea Celor Trei Capitole*, în: BOR, nr. 4-9/1947, pp. 200-212.

RADU, Dumitru, *Hotărârile dogmatice ale Sinodului II ecumenic-sinteză a învățăturii de credință în spiritualitatea ortodoxă*, în: BOR, nr. 7-8/1981, pp. 792-820.

RĂMUREANU, Preot prof. dr. Ioan, Preot prof. dr. Milan, Șesan, Preot prof. dr. Teodor, Bodogae, *Istoria Bisericească Universală* Vol. I (1-1054), Ediția a III-a revăzută și completată, EIBMBOR, București, 1987.

RĂMUREANU, Ioan, *Sinoadele de la Sirmium dintre anii 348 și 358. Condamnarea lui Fotin de Sirmium*, în: ST, nr. 5-6/1963, pp. 266-316.

IDEM, *Lupta Ortodoxiei contra arianismului de la Sinodul I Ecumenic până la moartea lui Arie*, în: ST, nr. 1-2/1961, pp. 13-31;

IDEM, *Sinodul I Ecumenic de la Niceea din 325. Condamnarea ereziei lui Arie. Simbolul niceean*, în: ST, nr. 1-2/1977, pp. 15-60.

IDEM, *Sinodul al II-lea Ecumenic de la Constantinopol (381). Învățătura despre Sfântul Duh și Biserică. Simbolul constantinopolitan*, în: ST, nr. 5-6/1969, pp. 327-386.

IDEM, *Sinodul II Ecumenic de la Constantinopol (381)-1600 de ani de la întrunirea lui*, în: Ort, nr. 3/1981, pp. 285-336.

IDEM, *Evenimentele istorice înainte și după Sinodul de la Calcedon*, în: ST, 1970, nr. 3-4/1970, pp. 179-211.

IDEM, *Creștinarea sârbilor sub împăratul Vasile I Macedoneanul*, în: ST, nr. 1-2/1960, pp. 3-28.

IDEM, *Creștinismul în provinciile romane dunărene ale Illyricului la sfârșitul secolului al IV-lea. Sinodul de la Sirmium din 378 și sinodul de la Aquileea din 381*, în: ST, nr. 7-8/1964, pp. 408-450.

REMETE, George *Contribuții la studiul Istoriei Bisericești Universale*, vol. I, Editura Reîntregirea, Alba Iulia, 2001.

RENDINA, Claudio, *Papii. Istorie și secrete*, Traducere și note de Radu Gâdei, Editura ALL, București, 2008.

REZUȘ, Petru, *Poziția actuală a celor nemulțumiți de hotărârile Sinodului IV Ecumenic,* în: Ort, nr. 2-3/1951, pp. 480-491.

IDEM, *Sinodul de la Calcedon și rolul său purificator*, în: GB, nr. 10-12/1951, pp. 19-25.

Revista Ort, nr. 2-3/1951, număr omagial dedicat Sinodului al IV-lea Ecumenic.

Revista Ort, nr. 4/1987, număr special dedicat aniversării a 1200 de ani de la Sinodul al VII-lea Ecumenic.

Revista Ort, nr. 1/1980, număr omagial închinat cinstirii sfinților.

Revista Ort, nr. 1/1982, număr omagial închinat cinstirii Sfintei Cruci.

RICHÉ, Pierre, *Europa barbară din 476 până în 774*, traducere: Irina Cristea, prefață: Ecaterina Lung, Editura Corint, București, 2003.

RIZEA, Ion, *Biserica și Imperiul Bizantin în timpul împăratului Constantin cel Mare*, în: MO, nr. 9-12/2011, pp. 153-172.

RUDEANU, Ioan Octavian, *Cultura și arta bizantină în timpul lui Iustinian*, în: Teol, nr. 3-4,/2002 pp. 133-145.

RUNCAN, Nechita, *Personalități bisericești ortodoxe în mișcarea pentru apărarea icoanelor din preajma și de după Sinodul al VII-lea ecumenic*, în: ST, nr. 3/1990, pp. 61-79.

RUNCIMAN, Steven, *Teocrația bizantină*, traducere din limba engleză și studiu introductiv de Vasile Adrian Carabă, Editura Nemira, București 2012.

RUS, Constantin, *Importanța canoanelor Sinodului II Ecumenic pentru organizarea și disciplina Bisericii*, în: BOR, nr. 3-4/1983, pp. 272-285.

RUS, Remus, *Dicționar enciclopedic de literatură creștină din primul mileniu*, Editura Lidia, București, 2003.

RUTHVEN, Malise, *Islamul. Foarte scurtă introducere*, traducere de Florin Sicoie, Editura Alfa, București, 2004.

SAVIN, Ioan Gh., *Mistica și Ascetica Ortodoxă*, Sibiu, 1996.

SĂRĂȘAN, Achim, *Sinodul I ecumenic de la Niceea (325) și actualitatea sa*, Editura Crisserv, Mediaș, 2009.

SĂSĂUJAN, Mihai, *Repere istorice-teologice ale perioadei iconoclaste*, în: Teol, nr. 3/2000, pp. 98-111, reluat și în: vol. *La cumpăna dintre milenii*, Editura Episcopiei Dunării de Jos, Galați, 2000, pp. 107-119.

SCHMEMANN, Alexander, *O istorie a Bisericii de Răsărit*, Traducere din limba engleză și prefață de pr. Vasile Gavrilă, Editura Sofia, București.

SCHÖNBORN, CHRISTOP Von, *Icoana lui Hristos. O introducere teologică*, traducere și prefață de Vasile Răducă, Editura Anastasia, București, 1996.

SCHUON, Frithjof, *Să înțelegem islamul. Introducere în spiritualitatea lumii musulmane,* traducere de Anca Manolescu, Editura Humanitas, București, 1994.

SEMEN Petre, CHIFĂR Nicolae, *Icoana, teologie în imagini,* Editura Corson, Iași, 1999.

SEVICIU, Timotei, *Doctrina hristologică a Sfântului Chiril al Alexandriei în lumină tendințelor actuale de apropiere dintre Biserica Ortodoxă și vechile Biserici orientale* (teză de doctorat), în: MB, nr. 7-9/1972, pp. 325-462, și extras, Timișoara, 1973.

SIMA, Gheorghe, *Temeiurile doctrinare ale cinstirii sfintelor icoane, după Sfântul Ioan Damaschin*, în: Ort, nr. 3/1989, pp. 117-140.

SIMEON, Arhim., *Syméon le Nouveau Théologien-maître de le théologie vécue*, în *Messager de l'Exarchat du Patriarche russe en Europe Occidentale,* nr. 59/1967, Paris, p. 148.

SIMUȚ, C. Corneliu, *Controversa nestoriană în contextul rivalităților dintre Alexandria și Constantinopol*, în: ABan, nr. 1-3/2004, pp. 15-24.

SINAXAR ORTODOX GENERAL, Dicționar aghiografic, Îngrijit de Arhim. Ioanichie Bălan, Editura Episcopiei Romanului 1998.

SLUJITORU, Luciana, *Constantin-împărat și sfânt*, Editura Didactic Press, Slatina, 2007.

SOURDEL, Dominique, *Islamul*, traducere de Liliana Saraiev, controlul de specialitate al traducerii: Mădălina Moraru, Editura Humanitas, București, 1993.

SPĂTĂRELU, Mihai, D., *Sfântul Nichifor Mărturisitorul, patriarhul Constantinopolului: viața, opera și învățătura*, în: GB, nr. 2/1986, pp. 63-75.

ŠPIDLÍK, Tomáš, *Spiritualitatea răsăritului creștin. III. Monahismul*, Traducere diac. Ioan I. Ică jr., Editura Deisis, Sibiu, 2000.

IDEM, *Symeon le Nouveau Théologicien,* în *Dctionnaire de Spiritualité, Beauchesne,* Paris, 1990, col. 1387.

SPIRU, I. Apostol, *Cauzele victoriei lui Constantin cel Mare în lupta cu Maxențiu*, Huși, 1934.

STAN, Liviu, *Importanța canonico-juridică a Sinodului al IV-lea Ecumenic*, în: Ort, nr. 2-3/1953, pp. 441-458.

IDEM, *Împăratul Iustinian, Sinodul V Ecumenic și papalitatea*, în: ST, nr. 5-6/1953, pp. 347-364.

STĂNILOAE, Dumitru, *Introducere la Simeon Metafrastul*, în: *Filocalia*, vol. 5, Traducere, introducere și note de Pr. Prof. Dr. Dumitru Stăniloae, Ediția a II-a, Editura Harisma, București, 1995.

IDEM, *Spiritualitatea Ortodoxă,* București, 1981.

IDEM, *Definiția dogmatică de la Calcedon*, în: Ort, nr. 2-3/1951, pp. 295-440.

IDEM, *Hristologie și iconologie în disputa din secolele VIII-IX*, în: ST, nr. 1-4/1979, pp. 12-53.

IDEM, *Sinodul II Ecumenic și Simbolul niceo-constantinopolitan*, în: nr. 3/1981, pp. 362-385.

STOENESCU, Ieromonah Nacu Daniil, *Învățătura despre Sfânta Treime* în *Imnurile Sfântului Simeon Noul Teolog*, în: MB, nr. 5-6/1985, pp. 323-334.

IDEM, *Învățătura despre Sfânta Treime în imnurile Sfântului Simeon Noul Teolog,* în: MB, nr. 5- 6/1985, pp. 323-325.

STOICA, Constantin, *Sfinții Împărați Constantin și Elena*, Editura România Creștină, București, 1999.

STOYANOV, Yuri, *Tradiția ascunsă a Europei. Istoria secretă a ereziei creștine în Evul Mediu*, traducere de Radu Pavel Gheo, Editura Polirom, Iași, 1999.

STRAUB, Johannes, *Konstantinus Verzicht auf den Gang zum Rome*, Historia, vol. 4, 1955.

STREZA, Nicolae, *Aspectul dogmatic al cultului icoanei la Sfântul Teodor Studitul*, în: ST, nr. 3-4/1977, pp. 298-306.

SUTTNER, Ernst Christoph, *Schismele: ceea ce separă și ceea ce nu separă de Biserică,* Traducere de Alexandru Buzalic, Iosif Aenășoaei, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2006.

IDEM, *Bisericile Răsăritului și Apusului de-a lungul istoriei bisericești*, prefață de Nicolae Corneanu, traducere de Mihai Săsăujan, Editura Ars Longa, Iași, 1998, pp. 49-51; 145-150.

IDEM, *Mitul despre așa-numita «Mare Schismă de la 1054». Despre relațiile dintre Bisericile de tradiție latină și greacă înainte și după pretinsul moment al schimbării*, în: Teol, nr. 3/2004, pp. 9-23.

ȘESAN Milan, *Ilíricul între Roma și Bizanț*, în: MA, nr. 3-4/1960, pp. 202-224.

IDEM, *Schismă între patriarhii Fotie și Ignatie?*, Tiparul Glasul Bucovinei, Cernăuți, 1936, reluat și în vol. *Vocație și dăruire. In memoriam Părinților Profesori Milan Șesan și Teodor Bodogae*, coordonatori: Nicolae Chifăr, Dragoș Boicu, Editura ASTRA Museum, Editura Andreiană, Sibiu, 2012, pp. 193-211.

ȘESAN, Valerian, *Kirche und Staat im römisch-byzantinischen Reich seit Konstantin dem Grossen und bis zum Falle Konstantinopels*, t. I: *Die Religions politik der christlich-römischen Kaiser von Konstantin d. Gr. Bis Theodosius d. Gr. (313-380)*, Czernowitz, 1911.

TANAȘOCA, Nicolae-Șerban, *Sfaturile diaconului Agapet pentru împăratul Iustinian*, în: TABOR, nr. 3/2008, pp. 5-15.

TATAKIS, Basile, *Filosofia bizantină*, Traducere din limba franceză Eduard Florin Tudor. Studiu introductiv și postfață Vasile Adrian Carabă. Prefață Ẻmile Brèhier Ediția a II-a, Editura Nemira, București, 2013.

TĂTAR, Octavian, *Europa de la Antichitate la Renaștere*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2009.

IDEM, *Istoria Imperiului Bizantin. Prolegomene*, Editura Burg, Sibiu, 2004.

TÂRNĂ, Mirela-Daniela, *Împărăteasa Teodora: înger și demon*, în: MI, nr. 11/2001, pp. 50-52.

TELEA, Marius, *Istoria și spiritualitatea Imperiului Bizatin,* vol. 1: *Istoria Imperiului Bizantin,* Editura Reîntregirea, Alba-Iulia, 2021.

IDEM, *Cultura, civilizația și spiritualitatea Imperiului Bizantin*, vol. 2, Editura Reîntregirea, Alba-Iulia, 2021.

IDEM, *Bizanțul Paleologilor-între spiritul novator al Apusului și tradiția Bizanțului*, vol. omagial *In Memoriam Liviu Borcea (1936-2006) dascăl și istoric*, coordonator: Pavel Cherescu, Editura Universității din Oradea 2011, pp. 306-336.

IDEM, *Teologia icoanelor la Sfântul Ioan Damaschin și Sfântul Teodor Studitul*, în: CO, nr. 2/1996, pp. 133-160.

IDEM, *Lupta dintre iconoduli și iconoclaști în Bizanțul secolelor VIII-IX*, în: AR, 2004, nr. 1/2004, pp. 96-116.

IDEM, *Aspecte premergătoare crizei iconoclaste reflectate în viața statului bizantin*, în: MO, nr. 5-8/2017, pp. 113-135.

TEODORESCU, Flor, R. *Sinoadele Ecumenice și sinoadele din Răsărit și Apus, expresia a unității în varietate a Bisericii din veacul al IV-lea*, în: MMS, nr. 1-2/1969, pp. 36-46.

TOMA, Cornel, *Mărturisirea de credință a Cuviosului Nichita Stethatul*, în: RT, 1994, nr. 3/1994, pp. 77-89.

TREADGOLD, Warren, *O istorie a statului și societății bizantine*, vol. I: (284-1025), Traducere de Mihai Eugen Avădanei. Ediție îngrijită de Victor Spinei și Bogdan-Petru Maleon, Institutul European, Iași, 2004.

IDEM, *O istorie a statului și societății bizantine*, vol. II: (1025-1461), Traducere de Mihai Eugen Avădanei. Ediție îngrijită de Victor Spinei și Bogdan-Petru Maleon, Institutul European, Iași, 2004.

IDEM, *O scurtă istorie a Bizanțului*, traducere de Mirella Acsente, Editura Artemis, București, 2003.

TUDOR, Dumitru, *Flavius Valerius Constantinus*, *Constantin II (337-362)*, *Flavius Claudius Iulianus Apostata (360-363)*, *Flavius Valens*, *Flavius Valentinianus I (364-375)*, pp. 68-88; 89-111; 112-137 138-154; 155-165. *Honorius (395-423) și Arcadius (395-408)*, pp. 175-194; 195-

209, în: *Figuri de împărați romani,* vol. 3, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1975.

IDEM, *Podul lui Constantin cel Mare,* Editura Scrisul Românesc, Craiova, 1934.

IDEM, *Constantin cel Mare și recucerirea Daciei Traiane,* Imprimeria Națională, București, 1943.

IDEM, *Stăpânirea romană în sudul Daciei, de la Aurelian la Constantin cel Mare,* Editura Imprimeria Națională, București, 1941.

TURCAN, Robert, *Constantin, Le baptême ou la pourpre,* Editura Faton, Dijon, 2007.

ȚEPELEA, Marius, *Constantin cel Mare, primul împărat roman creștin și rolul său în răspândirea religiei creștine*, în volumul simpozionului internațional *„Epoca, personalitatea și contribuția împăratului Constantin cel Mare la libertatea și consolidarea religiei creștine*", Oradea, 2013, pp. 76-143.

IDEM, *Înnoirile dogmatice și cultice din Biserica Apuseană percepute în Biserica Răsăriteană în secolul al IX-lea*, în: OT, nr. 4/2008, pp. 26-36.

IDEM, *Aspecte privind cucerirea lumii creștine răsăritene de către musulmani, în secolul al VII-lea*, în: OT, nr. 1/2010, pp. 23-33.

IDEM, *Considerații privind persecuția creștinilor în timpul cuceririlor arabe și turcești, în secolele VIII-XV*, în: OT, nr. 2/2010, pp. 22-32.

IDEM, *Imperiul Roman de Răsărit la începutul domniei lui Iustinian*, în: OT, nr. 2/2007, pp. 5-24, reluat și în: vol. *In memoriam. Liviu Borcea (1936-2006) dascăl și istoric*, Pavel Cherescu (coord.), Editura Universității din Oradea, Oradea, 2011, pp. 275-291.

IDEM, *Corespondența dintre Sfântul Ioan Hrysostom și papa Inocențiu I*, în volumul simpozionului științific internațional *Teologie și societate în opera Sfântului Ioan Gură de Aur-la 1600 de ani de la intrarea sa în veșnicie*, Oradea, 22-23 mai 2007, coordonator: Nicu Dumitrașcu, Editura Universității din Oradea, Oradea, 2007, pp. 176-189

IDEM, *A fost Sfântul Ioan Gură de Aur un antisemit ?*, în: OT, nr. 3/2008, pp. 5-17.

IDEM, *Împăratul Iulian, contemporan al Sfântului Vasile cel Mare și al Sfântului Grigorie de Nazianz*, în: OT, nr. 4/2010, pp. 76-94.

IDEM, *Legăturile dintre Atanasie cel Mare și Constantin I în viziunea lui Eusebiu de Cezareea*, în: vol. Simpozionului științific internațional *Byzance après Byzance. 550 de ani de la căderea Constantinopolului.* Editori: Constantin Voicu, Liviu Borcea, coordonator științific: Nicu Dumitrașcu, Editura Napoca Star, Cluj-Napoca, 2004, pp. 245-252.

IDEM, *Rolul lui Constantin cel Mare în încreștinarea Imperiului Roman*, în: OT, nr. 2/2004, pp. 43-58.

IDEM, *Schiță a istoriei arianismului*, în: Teol, nr. 3/2005, pp. 237-246.

IDEM, *Relația dintre împăratul Constantin cel Mare și Biserică în secolul al IV-lea*, în: OT, nr. 2/2006, pp. 78-95.

USPENSKY, F. I., *History of the Byzantine Empire*, vol. I, Book on Demand Ltd., 2018.

USPENSKY Leonid, LOSSKY Vladimir, *Călăuziri în lumea icoanei*, traducere din limba engleză de Anca Popescu, Editura Sophia, București, 2003.

USPENSKY, Leonid, *Teologia icoanei în Biserica Ortodoxă*, studiu introductiv și traducere de Teodor Baconschy, Editura Anastasia, București, 1994.

VALDMAN, Traian, *Vechea organizare a Bisericii și Sinodul I Ecumenic*, în: ST, nr. 3-4/1970, pp. 267-277.

VANCA, Dumitru, *Teologia icoanelor în disputa iconoclastă (rolul catehetic, latreutic și harismatic)*, în: CO, nr. 1/1999, pp. 107-123.

VASILIEV, A. A, *Istoria Imperiului Bizantin*, traducere și note de Ionuț-Alexandru Tudorie, Vasile-Adrian Carabă, Sebastian-Laurențiu Nazâru, studiu introductiv de Ionuț-Alexandru Tudorie, Editura Polirom, Iași, 2010.

VASILIU, Cezar, *Biserica nestoriană*, în: Ort, nr. 1/1966, pp. 70-98.

VASILIU, Ștefan Vlăduț, *Sinoadele în cultul și iconografia Bisericii Ortodoxe*, în: ST, 1973, nr. 9-10/1973, pp. 676-685.

VĂLEAN, Daniel Nicolae, *Erezii, controverse și schisme în creștinismul secolelor I-XI*, Editura Limes, Cluj-Napoca, 2009.

VÂLCU, Virgil, *Convocarea Sinoadelor Ecumenice*, în: MMS, nr. 7-8/ 1979, pp. 478-491.

VEYENE, Paul, *Când lumea noastră a devenit creștină*, traducere de Claudiu Gaiu, Editura Tact, Cluj-Napoca, 2010.

VINTILESCU, Petre, *Cultul și ereziile*, Tipografia „Artistica" P. Mitu, Pitești, 1926.
VOICU, Arhid. Prof. Univ. Dr. Constantin, Pr. Lect. Univ. Dr. Lucian-Dumitru Colda, *Patrologie* Vol. II, Editura Basilica, București, 2015.
IDEM, *Patrologie și literatură postpatristică* Vol. III, Editura Basilica, București, 2015.
VOICU, Arhid. Prof. Dr. Constantin, *Patrologie* Vol. I, Editura Basilica, București, 2009,
IDEM, *Patrologie și literatură postpatristică,* II, Editura Basilica, București, 2009.
IDEM, *Patrologie și literatură postpatristică,* III, Editura Basilica, București, 2010.
IDEM, *Problema ὁμοούσιος la Sfântul Atanasie cel Mare*, în: MO, nr. 1-2/ 1963, pp. 3-20.
IDEM, *Sfântul Ioan Damaschin, pregătitor al formulărilor doctrinare de le Sinodul VII ecumenic*, în: RT, nr. 1/1922, pp. 3-11.
IDEM, *Sfântul Ioan Damaschin, apărător al sfintelor icoane*, în: RT, nr. 3-4/ 1996, pp. 412-426.
WARE, Timothy, *Istoria Bisericii Ortodoxe*, traducere Alexandra Petrea, Editura Aldo Press București, 1997.
WILIAMS, Stephen, *Diocletian and the Roman Recovery*, New York, 1997.
Will, C., *Acta et scripta quae de controversiis Ecclesiae Graecae et Latinae* s. XI composita exstant, Leipzig-Marburg, 1861, pp. 155-168.
WRIGHT, William, *Istoria literaturii creștine siriace*, traducere și introducere Remus Rus, Editura Diogene, București, 1996.
ZAHARIADE, Mihail, *Mari confruntări militare. Hadrianopolis (9 august 378)*, în: nr. 3/1990, pp. 24-26.

Surse electronice

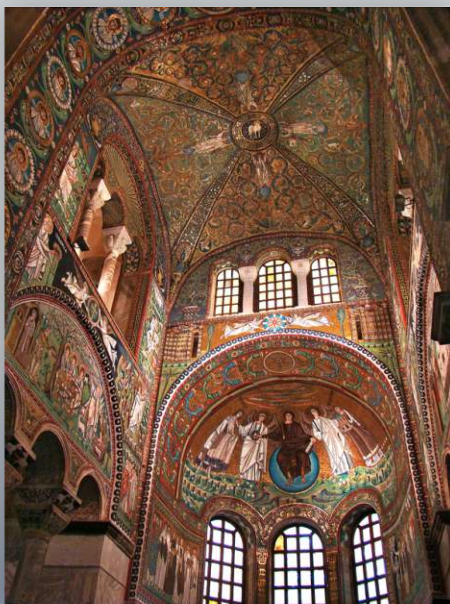
https://ro.wikipedia.org/wiki/Bazilica_Sf%C3%A2ntul_Petru_din_Roma
https://ro.wikipedia.org/wiki/Imperiul_Roman_de_R%C4%83s%C4%83rit
https://ro.orthodoxwiki.org/Imperiul_Bizantin
https://ro.wikipedia.org/wiki/Pepin_cel_Scurt
https://ro.wikipedia.org/wiki/Constantin_cel_Mare
https://ro.orthodoxwiki.org/Fotie_cel_Mare
https://ro.orthodoxwiki.org/Simeon_Metafrastu

https://ro.wikipedia.org/wiki/Leon_Diaconul
https://ro.wikipedia.org/wiki/M%C4%83n%C4%83stirea_Sf%C3%A2nta_Ecaterina_din_Muntele_Sinai
https://ro.wikipedia.org/wiki/
https://ro.orthodoxwiki.org/
https://ro.wikipedia.org/wiki/Focul_grecesc

Lucrarea de față, *Imperiul Bizantin de la fondarea sa și până la sfârșitul Dinastiei Macedonene 330-1056*, a părintelui Călin Ioan Dușe, ne trimite spre patrologie. Lucrarea este axată pe aspectul biografiei Părinților, a personajelor istorice, care au marcat timpurile respective, și pe amănuntele și dedesubturile istoriei. Aceasta este o caracteristică a preocupărilor și direcției de cercetare a autorului, pe care o exprimă în publicațiile sale. Perioada prezentată este cea a formării sintezei greco-romane care preia moștenirea culturală a Imperiului Roman transformând-o în patrimoniul Bizantin care salvgardează și promovează creștinismul în spațiul Europei Răsăritene și a Orientului Apropiat până în momentul căderii Constantinopolului 29 mai 1453.

Pr. Conf. univ. dr. **Alexandru Buzalic**

Biserica San Vitale din Ravena

ISBN: 978-606-37-1175-6